

Tanulmányok 44.

VARGA CSABA

JOGFILOZÓFIA A MÚLT,
A JELEN ÉS A JÖVŐ
ÖLELÉSÉBEN

PÁZMÁNY PRESS

VARGA CSABA

Jogfilozófia a múlt, a jelen és a jövő ölelésében

A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI KARÁNAK
KÖNYVEI

TANULMÁNYOK 44.

Sorozatszerkesztő: *Szabó István*

VARGA CSABA

JOGFILOZÓFIA
A MÚLT, A JELEN
ÉS A JÖVŐ ÖLELÉSÉBEN

PÁZMÁNY PRESS

Budapest

2018

A kiadvány a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
támogatása keretében valósult meg:
Központi Alapok Program KAP18-51007-1.2-JÁK azonosítószámon.

© Varga Csaba, 2018

© PPKE JÁK, 2018

ISSN 2061-7240

ISBN 978-963-308-339-0

Kiadja:
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kara
1088 Budapest, Szentkirályi u. 28–30.
www.jak.ppke.hu

Felelős kiadó: Dr. Szabó István dékán

Szerkesztés, nyomdai előkészítés: Szakaliné Szeder Andrea

Készült a PPKE Egyetemi Nyomdájában

TARTALOM

Előszó	11
--------------	----

I. A XX. SZÁZAD ELMÉLETI JOGTUDOMÁNYA

Szabadsfalvi József: Kísérlet az »új magyar jogfilozófia« megteremtésére a 20. század első felében	15
Somló Bódog esete a pécsi jogakadémiával.....	33
Bevezető gondolatok Somló Bódog állambölcseleti feljegyzéseihez	41
1. Arisztotelész	43
2. Augustinus.....	47
3. Állambölcseleti jegyzetek.....	48
Moór Gyula.....	55
Moór Gyula a napisajtóban.....	67
Horváth Barna, a magyar és a nemzetközi jogtudós.....	91
Az utókor szakmai ínsége.....	103
Losonczy István, a filozófus jogtudós.....	111
»Magyarok a nagyvilágban« Nékám Sándor (1905–1982), a jogi személy, az afrikai szokásjog, a komparatiztika kutatója	119
Látásmódok a Schmitt-problematikában	135

Halász Aladár (1892–1966)	143
Kulcsár Kálmán jogszociológiai úttörése	159
Peschka Vilmos jogfelfogása	169
Egy organikus jogszemlélet lehetősége a marxista jogelméletben	181
Lukács és a jog ontológiai világképe	193
Pályakezds az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztályán	217
Igazgatói pályázat az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében 1990 szeptemberében	231
Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete tudományos programja megvalósítását illető koncepció	232
Néhány megfontolás a belső és külső kapcsolatrendszer újjaépítéséhez	235
Egy akadémiai jogtudományi intézet kilátásairól	247

II. TANULSÁGOK A JOGÁLLAMI ÁTMENET SORÁN

A rendszerváltozás sorsfordító évei	265
»Méltón a sorshoz, alkalmas a küzdelemre«	285
1. A tudás kérdésessége	285
2. Jelenlétünk a világban: vállalás és tudatosság kölsönhatása	290
3. Mentalitás és politikai cselekvőképesség összefüggése	296
4. A társadalomtudományi tudás specifitása	297
5. A jog példája	299
6. Interiorizált tudásalap	302
7. Euro–atlanti világunk mai válsága	304
A szekrények nem csontvázaknak valók	307

Nehézségek az alkotmányos átmenetben	311
1. Az átmenet alkotmányos komplexitása	312
2. Intézményes hallgatás <i>versus</i> törvényhozói állásfoglalás?	315
3. Elévülhetetlenség és elévületlenség: eltérő intézmények hasonló csapdahelyzete	316
4. Következtetés	321
Búcsú az elévüléstől?	323
Elévülés? Visszaható törvényhozás?	327
1. Előzmények	327
2. A megoldás és problematikája	332
3. Tanulság	339
4. Jogtechnika és neutralitás	340
Volt-e egyáltalán szocializmus?	345
Az élethosszig tartó juttatásokról	349
Civil szerveződések – állami politikák	351
Felelőségünk jövőendő generációkért	359
Múltkutatás, jövőkeresés Közép-Európa jogában	365
1. Közép-Európa jogi hagyatéka	366
2. »Új társadalom építése«	368
3. A jogalkalmazás szocialista szemlélete	370
4. Jogtechnikák	374
5. A jogtudomány állapota	380
6. A technika semlegessége	384
7. Bíraskodás	385
8. Eszmények és gyarlóságok	387
A joguralom és színeváltozásai	391

III. A JELEN PERSPEKTÍVÁI AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ JOGI KULTÚRA FÉNYÉBEN

Theatrum legale mundi	417
1. Előzmények.....	417
2. Javaslatok.....	418
3. Taxonómia megkísérelhetetlensége, avagy gyakorlatiasság a jogok feltérképezésében	436
4. A sokszínűség mint emberlétünk alapminősége	441
Jog és kultúra összehasonlító perspektívából	443
Comparatio a jogtudományban s a jogi oktatásban	457
1. Az én és külvilága: a megértés kérdése.....	457
2. A kérdés voltaképpen értelme	463
3. A <i>comparatio iuris</i> mint tudományos tevékenység és mint oktatási irány	466
4. A világban elfoglalt saját hely, az én-kép centralitása.....	481
5. A jogcsalád-problematika	485
6. Sikerek és eredmények	496
7. Összegzés.....	500
A jogösszehasonlítás kalandja, avagy centrumok/perifériák viszonylagossága	501
Népszokások mint kollektív én-reprezentációk	513
1. Elő-élmények	514
2. A jog matériája.....	517
3. Nemzetkarakterológia?	522
4. A jog nemzetkarakterológiája?	524
5. Összegzés.....	529
Jany János: Mítosz és valóság	531

IV. KATOLIKUS EGYETEM

Egyetemi létünk éthoszáról	547
Egy közös vállalkozás íze	551

Jövőalapozás közös szándékkal a katolikus egyetemi jogászképzés beindulásakor	557
Búcsúírás.....	563
Tudásban hit, hitben tudás.....	567
A tanulmányok forrása	571
Tárgymutató.....	583
Jogforrásmutató	595
Névmutató.....	599

ELŐSZÓ

Párban előző kötetem, mely döntően az elmúlt évtized áttekintő és probléma-centrikus elméleti-jogi tanulmányait gyűjtötte egybe,¹ már világunk gyors változásáról tanúskodik. Azokon a röviden egzaktan mondott ismeret-területeken, amiket „a” tudománynak nevezünk,² az erőfeszítések előrehaladása s az új felismerések egymásra halmozódása ugyanazon tárgy mélyebb megértésébe avat be s alapnak vélt összefüggéseit még elemibb összetevők konfigurációinak következményeként értékeli, miközben persze előfordulhat, hogy ugyanezen tárgy immár másként, eddig ismeretlen struktúra-hordozóként jelenik meg előttünk. Saját, röviden társadalomtudománynak mondott ismeret-terepünkön azonban mintha másról, ugyanazon név alatt mintha egyszerűen tárgyváltozásról s ennek megfelelően újként felbukkant jelenségek problematikáiról lenne szó. A jog összetett nyelve helyett jogosultság-nyelvről, rendszert képező jogi komplexitás helyett emberjogiságról, a jogon belüliséget létrehozó tételezés akarati aktusának alkotmányos eljárászerűsítettsége helyett informális nyomásgyakorlás előtérbe kerüléséről s ezáltal nemcsak a jog puhításáról, gyakorlati feloldásáról, de ezzel egyszersmind az eddig legalább formailag kategóriáisan kötött jogon belüli manipulálhatóságnak szabad, jogtól független erőközpontok általi tetszőleges manipulálhatósággal való felváltásáról. Miközben megjegyzendő, hogy fogalmilag a *soft law* nem a jogiság kiterjesztése, hanem maga a jog tagadása, az ezen/ezzel élő kultúra pedig a *distinctively legal* meghaladása, eddigi kriterialitásának irrelevánsná nyilvánítása, értelemtől megfosztása. Márpedig napjaink valóságában jobbra nem is tételezetségben él jogunk immár, hanem alkotmányjogiasító és/vagy emberjogiként állított követelések kavalkádjában, melyek parttalansága nyilvánvalóan kialakult keretek bomlasztását s így a

¹ VARGA Csaba: *Elméleti jogtudomány. Körkép, dilemmák, útkeresések*. Budapest, Pázmány-Press, 2017., kiegészítés gyanánt néhány több évtizede született, kötetbe foglalva még nem publikált tanulmánnyal.

² Vö. VARGA Csaba: *A jogtudomány természete*. MTA Law Working Papers 2015/24. 2–10. http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/mtalwp/2015_24_Varga.pdf ill. In: BÓDIG Mátyás – ZÓDI Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna. Tudomány módszertani és tudományelméleti írások*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete – Opten Informatikai Kft., 2016. 77–85.

garanciális alapok eltűnését vonja maga után – túl azon a redukcionizmuson, amivel a dolgok összetettségének a jogrendszeren belül is differenciált kezelése lehetősége helyett bármely szimplifikáló, homogenizáló, egyetlen nézőpontra visszavezető eljárás módja óhatatlanul jár. Miközben tudjuk, persze, hogy társadalmi dinamizmus eddig is volt, de jogivá ez csak e sajátságos – „megkülönböztetetten jogi”³ – terület formalizmusán keresztül válhatott; míg ma közvetlen benyomulásoknak lehetünk a tanúi.

Új realitások? Új fogódzók s új gyakorlatok? Változó társadalmi közegben a továbbalakulás s a megszüntetve megőrz(őd)és műve lenne ez, mely immár avított látatja a jog által szabott kereteket s bornírtnak az azokhoz való ragaszkodást.⁴ Mely újraszabná a társadalmat alkotó emberi kötelékeket, hogy absztrakt embereszményére formálja a jelen és a jövő egyedeit?

A jelen kötetben *jogbölcselek* s életműveik jelennek meg, kontrasztálva a változások jegyeivel, amik a mi tájainkon a közelmúltban sűrítve jelentek meg, mint az ún. *jogállami átmenet* elméleti-jogi feldolgozásra váró neuralgikus kérdései. Amikről tudjuk, hogy mivel nem hosszú idők organikussá váló, mert napi gyakorlatban úgyszólván észrevétlen lassú változásokból, hangsúlyeltolódásokban alakultak, hanem radikálisan gyors átállások kényszere folytán jöttek létre, erőteljesen vetik fel a megalapozás, az igazolhatóság kérdését, s így késeiiségük ellenére az ezekre adott válaszok mégis gyarapíthatják a közös, az egyetemes tudást. Ezekhez járul az összehasonlító alap, mely tudatosítja, hogy az ember teremtette világ univerzumában jogi kultúránk eddig is eltérő, s természetüknél fogva esetleg alkalmasint egymást kölcsönösen kizáró rend-eszmények valóra váltásán munkálkodtak. És nem utolsó sorban ebben a honunkban megélt átalakulási folyamatban jött létre Magyarországon a *katolikus egyetem*, mely szervezeten is, intézményesen is új megközelítésekre és a látásmódjából adódó érzékenységek/hangsúlyok megélésére törekedett, amely várakozásoknak fokozatos megerősödése folyamán nem csekély részben eleget is tett.

Természeténél fogva a tudás a közösség ügye, s így, természeténél fogva, bármely továbbépítése mindig polifonikus. Melynek jelen megkísérlése is abban az erős emberi reményben történik, persze, hogy az idők előrehaladásával mindezek egy folyvást formálódó, mégis az emberi tudás előbbre vitelében a maguk szerepét úgyszintén betöltő szimfónia részei lesznek.

³ Jogfogalmi használatára ld. Philip SELZNICK: The Sociology of Law. In: David L. SILLS (szerk.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*. vol. 9. New York, Macmillan – Free Press, 1968. 51.

⁴ Az amerikai elnökjelölt, volt *First Lady*, majd külügyminiszter Hillary Clinton toborzó megnyilatkozásai kapcsán idézi VARGA (2017) i. m. 50–51., 17. jegyzet.

I.

**A XX. SZÁZAD ELMÉLETI
JOGTUDOMÁNYA**

SZABADFALVI JÓZSEF:
KÍSÉRLET AZ »ÚJ MAGYAR JOGFILOZÓFIA«
MEGTEREMTÉSÉRE A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

(Akadémiai doktori értekezés hivatalos bírálata)

Szakmai köreinkben Szabadfalvi József az, aki – miközben kollégáink jobbik része a maga módján szintén ebben-abbán közreműködött – jogfilozófusi mi-voltának egészét szánta arra, hogy feltérképezze, összegyűjtse, leírja, elemezze, majd a „nagymesterek” körbejárásában egyfajta teljesség elérését követően immár a kisebb-nagyobb hézagok, vagyis az e körbe még belevonható/belevonandó „kismesterek”, illetőleg a területünkre csak részlegesen kiránduló, de releváns gondolatokat megfogalmazó egyéb tudományművelők elméleti jogi életművét tudományos tanulmányozás tárgyává tegye. Kandidátusi disszertációját is magában foglalóan azóta mindösszesen öt könyve – monografikus összegzés,¹ antologikus bemutatás,² továbbá résztanulmányok gyűjteménye³ – és mintegy nyolcvan tanulmánya⁴ fejezi ki eddigi bűvárkodásának eredményeit.

A nagymonográfia terjedelmű mű⁵ logikus és minden kritikai megjegyzés nélkül elfogadható szerkezetben tárgyalja az elméletművelés alakulását a

---

¹ SZABADFALVI József: *Moór Gyula. Egy XX. századi magyar jogfilozófus pályaképe*. Budapest, Osiris, 1994. 200.; és SZABADFALVI József: *A magyar jogbölcseleti gondolkodás kezdetei Werbőczy Istvántól Somló Bódogig*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2011. 195.

² SZABADFALVI József (sajtó alá rend. és bev.): *Moór Gyula*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2001. 241.

³ SZABADFALVI József: *Jogbölcseleti töredékek*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004. 111.; és SZABADFALVI József: *A cselekvőségi elmélettől az újrealizmusig*. Budapest, Gondolat Kiadó – Debreceni Egyetem, 2004. 261.

⁴ Ebből magyar nyelvű folyóiratcikk 37, könyvfejezet 23, elő- vagy utószó 3; idegen nyelvű hazai folyóiratcikk 6, könyvfejezet 3, elő- vagy utószó 1; külföldi folyóiratcikk 6 (közte két-két alkalommal a két rangos német nemzetközi fórum, az *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* ill. a *Rechtstheorie* hasábjain), könyvfejezet pedig 2 (közte egy alkalommal Frankfurt am Mainban a Vittorio Klostermann kiadótól megjelentetett tematikus kötetben).

⁵ SZABADFALVI József: *Kísérlet az »új magyar jogfilozófia« megteremtésére a 20. század első felében*. Akadémiai doktori értekezés. [Gépirat.] Debrecen, 2014. 250. (ebből ‘Válogatott bib-

századfordulótól az 1948-ban bekövetkezett kommunista hatalomátvételig: Előszótól és Prológustól keretbe foglaltan elsőként (I. és II. rész) a századfordulóra beállott helyzetet jellemzi (Pulszky Ágost, Pikler Gyula, s a más irányú, de releváns munkásságú Finkey Ferenc és Szászy-Schwarz Gusztáv mellett számos „kismesterrel”), majd (III. rész) Somló Bódog, továbbá (IV. rész) Moór Gyula és Horváth Barna önálló értékelését követően (V. rész) az e körbe vonható „kismesterek” nagy számát dolgozza fel, hogy külön fejezetben (VI. rész) adjon számot a természetjogi rehabilitációról, s zárásképpen (VII. rész) a neokantianizmustól az új kihívásokkal szembenézésig alapvetően az ún. szegedi iskola (Bibó István, Vas Tibor s az e körből kikacsintó Szabó József), illetőleg a pécsi Losonczy István s a Moór-tanítvány Scholz Kornél munkásságát tekintse át. Az ún. „kismesterek” elhelyezése az ún. „nagy mesterek” körül – persze annak tudatában, hogy az előbbieket valaha általam javasolt elnevezése kizárólag a hazai jogbölcselet egészét meghatározó életművek kiemelését jelenti azokkal szemben, akiknek a munkássága e terület arculatát alapvetően nem formálta (de akik közül számosan más, például civilisztikai vagy kriminalisztikai, esetleg bölcseleti területeken bizonyultak „nagy mestereknek”) – általában úgyszólván magától értetődik.⁶

Tekintettel arra, hogy az *elmélettörténet*-írás mint tudományos monografikus műfaj jogtudományi tájainkon meglehetősen kifejtetlen, igazából bevált módszerünk sincsen arra, hogy ez miként fejlesztesse ki. Legyen-e egy képviselő és irányok szerinti eszmétörténeti Baedeker, vagy művek szerinti „Operák könyve”, vagy alkotók és fogalmak időrendi vagy hatástörténeti kvázilexikona, avagy valamiféle bőven annotált bibliográfia? Gondoljunk csak meg: történetesen ha bármelyikünk, mint alapvetően nem diszciplína-történész, átrándul e témakörbe, szükségképpen kellő tiszteletlenséggel a maga nézőpontját hozza, s ahelyett, hogy hősét saját korában és azóta esetleg a ma aktualitása számára érdektelenné lett saját kontextusában pozícionálná, azt emeli ki a hajdani megnyilatkozások összességéből, aminek mánkra nézve van vagy lehet üzenete, ami – jórészt csaknem függetlenül akkori összefüggéseitől – ma gondolatébresztőnek tetsző problémalátással vagy megfogalmazással élt. Profizmusa okából a disszertáns, éppen elmélettörténészként, nem tehetette ezt.

---

liográfia a korszak hazai jogbölcseleti irodalmából, 229–250.), mintegy 21,5 ív terjedelemben, valamint *Akadémiai doktori értekezés tézisei*. [Gépirat.] 24.

⁶ Az egyetlen kivételnek *Winkler Béla* tetszik, akit feltehetőleg egy Somlót követő „kismesteri” fejezetben kellett volna elhelyezni, ha az ő rövid életén kívül még mások teljesítménye is – hiszen Somló-tanítványként Moór Gyula rögvést „nagy mesterként” indított – indokolható voltna egy ilyen fejezetet.

Következésképpen fő vonulatában a műnek fogalom-katalógussá kell(ett) lennie, feldolgozott szerzőinek ön-pozícionálását tükröznie. Nemcsak korrekt, de feltehetően az egyetlen védhető eljárás ez⁷ – még akkor is, ha *ennek* eredménye nem lesz oly csillogó (s feltehetően hasznos sem) egy mai kérdésekkel vívódó teoretikus jogtudományművelő szemében.

Hiszen a szerző sajnálatosan helyes végkövetkeztetése szerint „az egész újkanti iskola végeredményben a jogelmélet számára *tévítnak* bizonyult” (190.) Következésképpen a (végletesen? ezt azért soha sem mondhatjuk!) múltba eltemetettségből ma értékelhető üzenet nélküli gondolat-kísérletek sorjáznak a műben, s nem a disszertáns szerző korrekt stílusa, hanem kizárólag az egész küzdelemnek mai irrelevanciája okán úgyszólván érdektelenül, hiszen sem nyelve, sem problematikája (a *Sein/Sollen* és az ezáltal kiváltott metodológia-kényszer) nem élő már; noha ez volt az előzményünk, az ezeken történő felülemelkedésen keresztül kellett kitermelődnie a mának, s miután e neokantiánus vergődésnek egy az alja-társadalmat megszálló haderővel mozgósító bolsevik terror vetett véget, sokunk természetes szimpátiája mégis azoknak tartatik fenn, akiknek a színtere pontosan az e szellemi vívódásokban való részesedés volt; és éppen nem feltétlenül azért, mert szakmailag ugyanazt vagy hasonlót mondanánk, mint ők; inkább azért, mert legjobb szándékkal, képességgel, szorgalommal és komolysággal, morálisan kimagasló közszereplőkként művelték azon tudományt, amit ma mi művelünk, de az ő esetükben saját tudományművelésüknek megszállótól hozott s bennünket is fél évszázadra elnyomó elnyomás, üldözés, sokaknál mártírium, s mindezzel a *scientia* eszméjének is dühös pusztítása vetett véget.

Mégis, a Szabadsfalvi József kiváló összefoglalása nyomán másodlagosan mindazonáltal felbukkanó *gondolattemető*-érzés váltig kísért. Hiszen a germán Kant-*redivivusok* a századvégtől kezdve nálunk is modernizált generációk egymásutánját zárták fogalmi/metodológiai kalodába. Ha szubjektíve kellene e múlttól számot adnom, rokonszenvem, azonosulásom leginkább Moór Gyuláé lenne (talán azért is, mert könyvtára megmentésével, sajnálatosan csekély irathagyatéka közzétételével, *Magyar Örökség*ként általa magunk mai megtisz-

⁷ Egy most megjelenőben lévő hatalmas világméretű vállalkozás – Enrico PATTARO – Corrado ROVERSI (szerk.): *Legal Philosophy in the Twentieth Century. The Civil Law World*. [Preprint.] Vol. 1.: *Language Areas*. és Vol. 2.: *Main Orientations and Topics*. [A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence, 12] Dordrecht, Springer, 2015. xxxix + 1062. és xxvi + 827.; majd végleges kiadásként Dordrecht, Springer, 2015. – számos (különösen germán ihletésű) fejezete pontosan egy ilyen fogalom- és irány-katalogizálásban osztozik, ami bizony fárasztóvá s használatában némiképpen termékeltenné (s számomra önmagát túldimenzionálóan bosszantóvá) is teszi roppant gondosságát, hiszen a ma olvasójának nem ezen belső pengeváltások mára avitt hívszavaira, hanem az ezeket (esetleg ön)indokló eredeti kifejtések idézésére lenne szüksége.

telésével s egyéb módokon véle foglalkozhattam a legtöbbit⁸), ám mégis: Somló Bódogot vélem eredeti gondolkodónak; Moórt olyannak, aki nagyon jó érzékkel, kimagasló erudícióval s érzékenységgel gyakorlatilag mindenbe – valamiféle jogbölcsélet-művelési kiskincsek egész tárházát hozva ezáltal létre – belecspipetett; Horváth Barnát különnek, akit hatalmas lendülete zseniális meglátásokig vitt, amiknek a továbbgondolása szükségékor azonban sajnálatos módon mindig elernyed; s Szabó Józsefben érzek még nagy talányt, függetlenedőként szerénynek maradt gondolkodót, aki esetleg szintén eredetivé érhetett volna – csakúgy, mint Losonczy István, már amennyiben lett volna ereje végigvinni a *neurophysiologia* tudását és a jogban történő, teremtő erejű újragondolását.⁹

Egyfelől tehát ez a temető-érzet, amit a múlt rekvizitumainak dokumentáció-tári gyűjteménye generál, jelen van, mert nyilvánvalóan csak saját – itt és most nekünk már idegen – kérdésfeltevésekre válaszoltak; másfelől ezek részletei azonban természetszerűleg most is inspirálhatnának, egyebek közt hallatlan *probléma-érzékenységükkel*. Hiszen e nagy- és kismesterek mindegyikének csakis neokantianizmusa az, ami ma halottnak tetszik, de kifejtéseik, gondolataik részleteikben – csakúgy a fő művekben, mint legalább annyira kis cikkekben, recenzióikban egyaránt! – kincstárként szolgálhatna ma is. Merthogy mindeneke előtt jogászok voltak és nagy műveltségűek, hatalmas egyébkénti probléma-érző képességgel. Ezek azonban a disszertáns művéből jórészt szükségképpen kiszorulnak, hiszen amennyiben hőseinek a paradigmikus

⁸ Vö. JÓNÁS Károly: A Moór–Somló-hagyaték. In: JÓNÁS Károly – VEREDY Katalin: *Az Országgyűlési Könyvtár története. 1870–1995*. Budapest, [Magyar Országgyűlés], 1995. & <http://www.ogyk.hu/e-konyvt/pdf-konyv/konyv05.pdf>, 5.39. pont, 205–206.; VARGA Csaba (szerk.): *Aus dem Nachlaß von Julius MOÓR Gyula hagyatékából*. [Philosophiae Iuris] Budapest, ELTE „Comparative Legal Cultures” Project, 1995. xv + 158. & <http://mek.oszk.hu/15400/15408/index.phtml>; és Csaba VARGA: Documents de Kelsen en Hongrie: Hans Kelsen et Julius Moór. *Droit et Société*, no. 7. (1987) 337–352. & <http://www.reds.msh-paris.fr/publications/revue/pdf/ds07/007-03.pdf>; valamint VARGA Csaba: Moór Gyula emberközpontú jogfilozófiája és jogi ethosza magyar örökség. In: POPRÁDY Géza (szerk.): *Magyar örökség – Laudációk könyve II. 2001–2005*. Budapest, Magyar Örökség és Európa Egyesület, 2009. 276–279.

⁹ Ez nagymértékben egybecseng a szerző összegzésével – „A modern, 20. századi jogfilozófia történetét tárgyaló művek Somló mellett Horváth elméleti teljesítményét tekintik a legjelentősebbnek a hazai jogbölcséleti gondolkodásban.” (143.) –, azzal a nem csekély különbséggel, hogy a háború előtti s utáni teljesítményeket még senki sem vetette egybe, így e jellemzés csupán a XX. század első negyvennyolc évre vonatkozhat. Szerintem egyébként bármiféle egybevetés méltatlan lenne mindkét oldal irányában. Egyfelől Somló 23, Moór 39 éven át alkotott, szemben például azzal, hogy Szabó Imre 42, Peschka Vilmos 49, Kulcsár Kálmán 53 éven át (magam a jelen sorok írásakor az 50-ikben tehetem ezt). Másfelől viszont ők teheték, amit választottak; a háború után viszont kinek-kinek a maga gúzsbakötöttségében kellett megpróbálnia táncolni – ki előnyt szerezve abból, ki a még járható (de az eredmény tanúsága szerint nehezen megtalálható) kiutakat olykor erős kockázatokkal szembenézve keresve.

fogalom-katalógusára koncentrálnak, úgy mindezeknek – tehát mindennek, ami ma is élő lehetne – csakis egy több kötetes, oldottabb, s nemcsak egy az eszmecserék dinamizmusát feltáró, de az elméletörténet akkori fő választóvonalain is túlnyúló feldolgozásban lehetne csupán kellő helyük.¹⁰

Mindenesetre szomorú számadás, hogy martalékul vetett országunkban ránk *nem* ők hatottak. Közel fél évszázad után, csupán új mai látásmódokból idéződnék fel, ha egyáltalán, egyfajta *déjà vu*-nyomok, előd-gigászok (mindenekelőtt Somló Bódog, Moór Gyula és Horváth Barna) termésének fő vonulataiból.

*

A *szerzői kör* – különös tekintettel arra, hogy a jelen disszertáció immár egyszersmind „a korabeli jogi, bölcsészeti és társadalomtudományi folyóirat-irodalom teljességre törekvő áttekintése.” (Tézisek, 6.), s ez kétségkívül az egész munka egyik legfőbb érdeme – meglehetősen teljes. Kiegészítések persze még előfordulhatnak, de egyre csekélyebb valószínűséggel,¹¹ bár kallódó művek, sőt kéziratok is még adódhatnak.¹² Nekem személy szerint az induló bratislavai rektor, majd jogbölcsész monográfus, végül háborús bűnősként kivégzett szlo-

¹⁰ Mégis kísért a gondolat, hogy a disszertáció esetleg túlzottan koncentrálna a neokantianizmustól szabott szellemi körtáncokra, mert esetleg a szerzőit egyenként jellemző probléma-érzékenységekre (jogalkalmazás, jogértelmezés, joghézag, bírói szerep stb. kapcsán) s így alkalmazként felbukkanó nagyszerű telitalálataikra mindazonáltal – talán – több figyelmet szentelhetett volna.

¹¹ Pl. – a saját (Moór Gyulától származó) gyűjteményemből – KELEMEN László: A bíró jogteremtő tevékenysége. *Gazdasági jog*, IV. k., 6. sz. (1943) 333–338.; és LOMBOS György: A jogalkalmazás elmélete. *Pénzügy és Közigazgatás*, I. k., 6. sz. (1947) 340–344.

¹² Ilyen az időközben – Szabadfalvi József dolgozatához képest utólag, 2015 vége felé – felbukkant nagyszabású gépirat, melyet fia állított össze apja gondosan munkált, mert főműnek szánt kéziratából – HEGEDŰS József: *A szintetikus jogbölcsélet alapjai. (ahogy ma – 1975-ben – látom azokat.)* [Budapest, 2015.] 448. [Ifj. Hegedűs József életrajzi bevezetésével, CD-melléklettel.] & <http://drhegedusjosef.hu/> –, amit szép kötésben, javaslatomra eljuttatott az MTA Kézirattárának (melyben egyébként is jelentős hagyatéki anyag volt már tőle), valamint a debreceni, szegedi és miskolci egyetemi könyvtáraknak, továbbá a PPKÉ JÁK könyvtárának.

Ebből (7. o.) kiderül, hogy *Hegedűs József* (Zágráb, 1894 – Budapest, 1975) – mindkettejük temesvári anyai oldaláról Kurtág György zeneszerzővel másodfokú unokatestvérek – kisnemesi hívó család gyermeke, a kőszegi bencéseknel tett érettségijekor (1912) már kiváló latinban s görögben, tud angolul és franciául. Az olasz fronton négy évnyi katonai szolgálatát követően doktorált Budapesten jogból (1926), majd szemeszternyi időt töltött Kölnben Kelsen hallgatójaként (1931/32). 1936 és 1948 közt (1938-tól bírói kinevezéssel) az Igazságügyi Minisztérium kodifikációs munkatársa, majd 1953-ig felsőbbírási büntető tanácsvezető. Kidobtatván, 1970-ig (!) szállodai portás. Első gyermeke, Márta (1928–1953), fiatalon hunyt el. Számos előadást tartott a Társadalomtudományi Társaságban, cikkei a részben általa szerkesztett *Társadalmi Szemlében* s másutt jelentek meg. Barátai közé számíthatta Balás P. Elemért, Bibó Istvánt, Nizsalovszky Endrét, Ruber Józsefet, Szombatfalvy Györgyöt, Trócsányi Györgyöt és Vladár Gábort. A *Pester Lloyd* hasábjain már 1935. május 16-án állást foglalt: „Magyarország nem térhet át a német jogrend biológiai naturalizmusára.”

vák belügyminiszter, a Concha-tanítvány és a pécsi jogakadémián is tanított Tuka Béla¹³ hiányzik, valamint legalább említés erejéig a jognyelv logisztikai reprodukcióját megkísérlő Kováts Elemér,¹⁴ az efelett már eltűnődő Halász Aladár,¹⁵ valamint – esetleg – az Amerikai Egyesült Államokban megjelent könyvével az angol–amerikai világban már a két világháború közt ismertté lett Nékám Sándor.¹⁶ Határterület ugyan, de komolyan fontolóra kellene venni, vajon Jászi Oszkár – állandósult hivatkozásaival a természetjogra, amit a morál betetőzésének tartott, s amely pontosan a természetjog legújabbkori megtagadásának tudta be azt az erkölcsi nihilizmust, mely az erőszakot juttatta érvényre a világpolitikában a XIX. század második felétől egyre kizárólagosodóan, s amelynek a kifejtésére könyvírásba is fogott az 1920-as években, és ennek kéziratára hozzá is férhető *Ad Naturrecht* címen¹⁷ – nem kívánna-e szintén alapos feldolgozást. A szerző bizonyára nem kevés munkával egyébként a szereplő

¹³ TUKA Béla: *Jog- és állambölcsélet*. 1. kötet. Általános rész. Pozsony, Stampfel, 1917. 100. és TUKA Béla: *A szabadság. Politikai tanulmány*. Budapest, Grill, 1910. 528. – még tótul sem tudó magyarként, és mint Vojtech TUKA: *Die Rechtssysteme. Grundriss einer Rechtsphilosophie*. [Geleitw. C. A. Emge.] [Beihefte zum Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, 37] Berlin–Wien, A. Limbach, 1941. xv + 273. – már szlovák közjogi méltóságként. Ld. KÁLLAI Géza: Tuka Béla, a jarabica. *Magyar Nemzet*, (2009. augusztus 18.) http://mno.hu/migr_1834/tuka_bela_a_jarabica-295172 általában és SCHWEITZER Gábor: »A perzsa határon«: Tuka Béla 1907–1914 között a pécsi jogakadémián. *Pécsi Szemle*, őszi szám (2003), 54–79.

¹⁴ Ld. KOVÁTS Elemér: *Tény és jog a felülvizsgálati eljárásban*. Budapest, Ráth M., 1918. 29. és KOVÁTS Elemér: *A jogi gondolkodás ökonomiája*. [Különnyomat a Magyar Jogi Szemlében megjelent cikksorozatáról.] Budapest, Gergely R., [1931] 121., valamint Elemér KOVÁTS: *Le chemin le plus court de la pensée juridique. Exposé de l'idéographie juridique de Elemér Kováts. / Avec une étude sur l'axiomatisation des sciences morales de Miklós Ajtay*. Paris, Presses Universitaires de France, [1930] 126. [Kováts Elemér párizsi kiadója, filozófus értelmezőjeként társszerzője, Ajtay Miklósról (1899–1987) nézve ld. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC00003/00134.htm> és <http://nevpont.hu/view/160>.]

¹⁵ Ld. HALÁSZ Aladár: *Kováts Elemér dr.: A jogi gondolkodás ökonomiája*. [Különnyomat a Magyar Jogi Szemle 1932. áprilisi számából.] Budapest, Attila-Ny. R.-T., 1932. 13. {Hozzáférhető katalógusok szerint e kiadvány nem található meg egyetlen közgyűjteményben sem. Magam ennek példányát Kende Éva bakteriológus asszony, Halász barátja, a Galilei-kört s a Magyar Radikális Pártot létrehozó Kende Zsigmond idősebb gyermeke szívességének köszönhetem.} Vö. VARGA Csaba: Halász Aladár (életrajzi jegyzet). *Jogelméleti Szemle*, 2005/2. <http://jesz.ajk.elte.hu/varga22.html>.

¹⁶ Vö. VARGA Csaba: »Magyarok a nagyvilágban«: Nékám Sándor (1905–1982), a jogi személy, az afrikai szokásjog, a komparatiztika kutatója. *Iustum Aequum Salutare*, 2015/3. 154–166. & <http://ias.jak.ppe.hu/hir/ias/20153sz/08.pdf>

¹⁷ Ld. [Műhelyvita.] Litván György Jászi Oszkár című könyve forrásainak bemutatása a Polányi Társaság 2004. március 13-án megrendezett műhelyvitáján. *Polányiana*, 2004. http://polanyi.bme.hu/folyoirat/2004/2004-06-jaszi_oszkar_cimu_konyve_forrasainak_bemutatasa.pdf, különösen 153., valamint TAKÁTS József: Főmű helyett: Jászi Oszkár utolsó budapesti előadása. *Holmi*, májusi szám (2013) <http://www.holmi.org/2013/05/takats-jozsef-fomu-helyett>, különösen 20. jegyzet.

életutakat is nagyban feltárta, s így nem sok szerző maradt, akinél ez még a jövőben elvégzendő.¹⁸ Nem feltétlenül tudományos adat, de úgy érzem, meg kell itt említenem: érdekes volt érzékelnem a sajnálatosan korán elhunytak viszonylag nagy számát a komoly kort elérték viszonylag kis számával ellentétben.¹⁹

*

A disszertációt „Válogatott bibliográfia” zárja, mely sem nem a meghivatkozott irodalom jegyzéke, sem a kor s a vele foglalkozó irodalom korpuszként felfogható teljes bibliográfiája – így hát, miután nem népszerűsítő bevezetést bevégző olvasói eligazításról van szó, egyáltalán nincs is helye a műben. Csakis *korpusz*-nak lehet(ne) helye egy ilyen összegzésben, melyben egyébként a szerző által elért teljesség egyszerű ellenőrzéssel még bárkitől kiegészíthetővé is tétetik. S persze ez szolgálhatna egyszersmind irodalomjegyzékként is, amihez képest a jegyzetek áttekinthetetlen hosszúsága (s alig található elveszettsége a műben főként a „kismesterek” esetében) rövidített név/cím/év-megjelölésre rövidülhetne, viszont a meghivatkozott források kínládás nélkül s egyértelműen megtalálhatók lennének.²⁰ Az önálló művek oldalszám-megjelölése hiányában viszont még ezen irodalmi tájékoztatóban is elmosódik a különbség vastkos monográfiák, átlagterjedelmű könyvek és az akkoriban különösen szokásos – a korabeli elméleti jogi kiadványok zömét kitevő – füzetszerű (gyakran különnyomatokat önálló könyvtári cím-tétellel avató) kiadványok közt. Korpusz-hiány okából még a hazai kritikai visszhang akár merő bibliográfiai számbavétele is véletlenszerű;

¹⁸ Ismeretlenek maradtak a kötetben Borbély Zoltán (55.), Csiky János (162.), Frigyes Béla (21.), Händel Béla (160.), Horváth R. Károly (158.), Szepesdi Ervin (187.), Zemplén Elemér (179.) és Zerkowitz Zsigmond (25.) adatai; az elhalálozás időpontja pedig Hegedüs József (173.), Plopu György (39.), Ruber József (151.) és Zelenka István (163.) esetében. [A nevek rákeresve érdekes információk bukkannak felszínre; Händel kapcsán például roppant érdekes történeti tanulmányain túl az, hogy felvidéki lelkész apja révén néki köszönhetjük Petőfi Sándor első ismert kézírásának, sőt verskezdeményének megmentését, ld. http://epa.oszk.hu/00000/00001/00224/pdf/ITK_EPA00001_1962_02_197-209.pdf.]

¹⁹ A könyv hősei közül Winkler Béla 35, Ányos István 38, Bochkor Mihály és Szirtes Artúr 43, Esterházy Sándor 44, Somló Bódog 47, Ottlik László (1945 körülményei közt távozva el) 50, Ágoston Péter 51, Darvai Dénes 52, Pulszky Ágost 55, Szászy-Schwarz Gusztáv és Moór Gyula 62 éves korában hunyt el; a másik oldalról nézve pedig Brandenstein Béla és Kiss Géza 88, *Bolgár Vera* (akiben én 67 éves kora körül – először a Margit-szigeti Nagyszállóban s körüle rengeteget karonfogva sétálva, majd többször lakásunkon is, feleségem s fiam társaságában – mint csinos, kedves, nőies, elegáns, de új vállalkozásba fogni már nem kívánó asszonnyal találkoztam először) 90 évet élt. Utóbbira ld. még https://www.law.umich.edu/historyandtraditions/faculty/Faculty_Lists/Alpha_Faculty/Pages/VeraBolg%C3%A1r.aspx.

²⁰ Pl. HORVÁTH Barna: *A géniusz pere* meghivatkozásának (141. 614. jegyzet) forrásához (mely nem azonos a „Válogatott bibliográfia” megfelelő tételével) 15 oldal olvasandó vissza, míg Cs. Kiss Lajos ‘A tragédia metafizikája a jogban’ forrásához 22 oldal.

a nemzetközi beágyazódás szempontjából legfontosabbként pedig a külföldi reakciók tekintetében némi kivétellel úgyszólván teljesen hiányzik – nemcsak a kérdéses irodalmi áttekintésből, de magából a feldolgozásból is.²¹

Jobb híján ugyanakkor a bibliográfia kapcsán említem örömet, hogy Szabadfalvi József tudósít azon – éppen ma, éppen az ő fáradhatatlansága ellenére – feltalálhatatlan forrásokról is, amelyekre csupán mások meghivatkozásában tudott rábukkanni.²²

*

Szóltunk már arról, hogy a neokantianizmus búvköréből történő kilépés egyzersmind az akkori közép-európai hagyományokból történő kilépést jelentett volna, amit a professzionista nagyok – már csak germán/latin nyelvi hagyományaik (és idegen nyelvekben jártasságuk adottságai) okán is – aligha vállaltak.

²¹ A Pulszky tekintetében „kedvező angol és német kritikai visszhangról” csak Concha emlékezésének (1906) két lapjára való utalást találunk (9. 12. jegyzet); Somló *Juristische Grundlehre* átütő fogadtatásáról csupán tíz „kiemelésre érdemes” név felsorolásaként szerzünk tudomást (72. 340. jegyzet), majd arról, hogy utókorában Hart, Larenz és Coing „számos helyen és alkalommal hivatkozott rá” (82.); Szabó József esetében egy féltucat oldalnyi Tuka-recenzió szerepel, Moór hosszú tanulmánya Tukaról, bár nemzetközi folyóiratban németül is megjelent, viszont nem.

²² Ez nyilván kritikai visszajelzés az eredeti meghivatkozók felé, hiszen eszerint a filológiai minimumot megtagadva elmulasztották a feltalálás helye kéziratárának megjelölését. Ld pl. MIHELICS VID Béla: *A jogfilozófia története*. [Kézirat.] 1946. és MIHELICS VID Béla: *Jogfilozófia*. [Kézirat.] 1946. – FRENÝÓ Zoltán: *Egy magyar katolikus gondolkodó. Mihelics Vid életműve*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2002. 121. meghivatkozásában (186. 827. jegyzet). Kritikai él nélkül ide kívánczok SOLT Kornél: Moór Gyula jogfilozófijáról. *Holmi*, 1994/12. 1850–1862. emlékezésének megidézése (120.), miszerint az „1940-es évek legelején Moór saját költségén »kiszedetett« [...] több mint 400 oldalas mű [...] »kefelenyomatát« évekeg javította és bővítette”. Végezetül ilyen a disszertáns szerzőtől feltalálhatatlanul a Vinkler Jánosra vonatkozóan együttes nyomtatványban elkészített IRK Albert: *Véleményes jelentés dr. Losonczy István habilitacionális kérelme tárgyában*. [Soksz.] Pécs, 1937., amit a végtelenül precíz kriminalista és írásszakértő (a disszertánsnál tévesen szereplő Varga helyett) VARGHA László: *A bűnügyi tudományok*. In: CSIZMADIA Andor (szerk.): *Fejezetek a pécsi egyetem történetéből*. Pécs, 1980., 184. bizonyosan eredetiben tanulmányozott (150. 650–651. jegyzet). – Nos, ez utóbbi mint *Véleményes jelentése Dr. Irk Albert egyetemi ny. r. tanárnak Dr. Losonczy István habilitacionális kérelme tárgyában*. [Pécs], [Dunántúl], [1937]. 16. – ld. <http://corvina.tudaskozpont-pecs.hu/WebPac/CorvinaWeb?action=onelong&showtype=longlong&recnum=803614&pos=11> – a PTE TGYO M-raktárában „ET 1151” szám alatt megtalálható. Viszont Mihelics Vid ügye zavarosabbnak tetszik. FRENÝÓ Zoltán: Esmék és tények professzora. <http://barankovics.hu/keresztendemokracia-adatbazis/ki-kicsoda/mihelics-vid> alatt mást ír, ti. hogy „Tudományos alkotókedvének gyümölcsei ugyanakkor »Jogfilozófia« és »Bevezetés a szociológiába« című művei, amelyeket addigi tanári-tudományos pályája nyomán, az 50-es évek elején vetett papírra és őrzött meg fiókja számára.” Frenýó fent Szabadfalvitól meghivatkozott könyvére támaszkodva ugyanakkor ugyanő – FRENÝÓ Zoltán in *Egri fehér/fekete*, XII. k., 1. sz. (2005. húsvét) 14. <http://www.ciszterciekegerben.hu/downloads/husvet2005.pdf> – így ír: „Erről tanúskodik a hagyatékában levő »Bevezetés a jogfilozófiába« és »A jogfilozófia története« kéziratoss kész művei.”

Ebben a fényben értékelendő némelyek – elsősorban Losonczy István és Szabó József – kitörési kísérlete, amit Horváth Barnaé persze sokban és több irányban megelőzött, de csakis a rá jellemző kidolgozatlansággal. Ez nyomatékosítja különösen a teológiai előzményektől s a német filozófiai iskoláktól amúgy is már erőteljesen konceptualizált honi intellektuális térségünkben annak szükségképpen felismerését, hogy a fogalmisággal élés mindig és eleve Janus-arcú, merthogy amennyire gondolkodásunk sorvezetője, ugyanannyira béklyója is.

Érdemi látásmódjában ez sterilizálta közel fél évszázad egyébként igencsak termékeny elméletművelését. És látszólagos ellentmondás csupán, hogy mind e közben a gondolkodói érzékenység mégis minduntalan felszínre bukkott, ígéretes *felismerések*nek adva teret. Így például alig néhány évvel Kelsen vaskos (első igazi iskolateremtésre alkalmas) műve nyomán²³ megjelenik a jog kritériumaként nálunk is minden nagyunknál – Somló (71. és 76–77.), Moór (100.) és Horváth (141–142.) esetében egyaránt – a *rendszerinti engedelmesség* gondolata. Noha döntően mindannyian a jogpozitivizmus ilyen-olyan vízén eveznek, világos az állásfoglalásuk – Pikler (14.), Somló (64. és 67.), Moór (100.) és Irk (148.) –, hogy a jog *eszköz* gyanánt fogandó fel. Sőt, Horváthnál olyan megfogalmazásmódok bukkannak már fel, amik úgyszólván közvetlenül a jog *mint ideológia* (130.), a jog *mint diskurzus* (139.), ráadásul a jog *mint autopoiesis* (141.) felfogásának tényleg nagyszerű előfutárai lennének, ha és amennyiben nem csupán tömondatos bemondásként foglalnának ott helyet.

Számomra a leginkább megragadó mégis annak kongeniális felismerése – itt, ami a *skandináv jogi realizmus*²⁴ egyik közös hitvallása lett – ott. Moór esetében például (102.) annak korai megfogalmazása, hogy a jog mögött álló „legerősebb társadalmi hatalom” „millió és millió ember akaratának összefoglalásából” „interpszichikai” úton létrejött olyan „erőkoncentrátum” gyanánt áll elő, ami bár láthatatlan, de valóságos fundamentuma a jognak.²⁵ *Ottlik* egy évvel később értekezik úgy, hogy „a jog hatalma fölényes hatalom”, és ez az, aminek az öntudatát a gyakorlati jogkövetés hordozza (156.).²⁶ Bibó pedig egy további évtized múltán fog arról írni, hogy „a szubjektív kényszerélmény

²³ HANS KELSEN: *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre entwickelt aus dem Lehre vom Rechtssätze*. Tübingen, J. C. B. Mohr, 1911. xvii + 709.

²⁴ Vö. VISEGRÁDY Antal (szerk.): *Scandinavian Legal Realism. / Skandináv jogi realizmus*. [Philosophiae Iuris / Jogfilozófiák] Budapest, [Szent István Társulat], 2003. xxxviii + 160.

²⁵ MOÓR Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*. [Filozófia Könyvtár] Budapest, Pfeifer, 1923. 356., idézet 262.

²⁶ OTTLIK László: *Jog és társadalom* (Második közlemény). *Társadalomtudomány*, IV. k., 4–5. sz. (1924) 16–34.

[...] társadalmi objektivációvá lesz.”²⁷ (194.) Végezetül *Händel* már a második világháborúba sodortatásunk idején tűnődik el azon, hogy a jogrend „zálogát nem a fizikai hatalom, hanem a társadalom túlnyomó többségének az az általános, érzésszerű meggyőződése képezi, hogy a jogrend magában véve [...] helyes és fenntartható.”²⁸ (161. 703. jegyzet)²⁹ – amiben én nem valamiféle helyesség kifejezését érzem döntőnek, hanem általa közvetítetten a kemény fennállás kétségtelen tényének átélését. A koronát ismét *Horváth* teszi fel e gondolati kifejezésekre, mikor visszatekintve már ontologizál – skandináv szellemben. Merthogy leírja: „A jog a dolgok egy szemléletmódja.”³⁰ (130.) Merthogy valós létezés helyett – hiszen egyáltalán: *mi* léteznék vagy létezhetnék benne? *miben* áll a létezése? – érvényesíttetik, s ez fennállás képzetét kelti.³¹

*

A mű nyilvánvalóan tárháza jobbnál jobb megállapításoknak, olyan olykor sarkos kifejezéseknek vagy találó hasonlatoknak, amelyek egyszerre jelentenek üdülést s tanulságot a továbbépülni vágyó olvasónak.

Pikler szerint „a jog fejlődése nem a célok, hanem az eszközök fejlődése.”³² (14.) Erre rímel *Somló* kifejtése, mely a századforduló szociologizálásához igazodóan mechanisztikusnak tűnik, de nem az, hiszen amint a fizikai eszközkészítés a tudományos feltárásoknak köszönhetően meglévő eszköztár részeként történik, befolyásolja a jogfejlődést is bármiféle szellemi kialakultság, így a jogdogmatika; s ezért *Somló* tényleg mondhatta, hogy „a jogszabályok [...] nem egyebek, mint egy csoportja amaz eszközöknek, amiket az ember a művelődés rendjén szükségleteinek kielégítésére feltalál és amelyek fejlődése is ugyan-

²⁷ BIBÓ István: *Kényszer, jog, szabadság*. [Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Univ. Hung. Francisco-Josephinae, Sect. Jur.-pol. VIII] Szeged, Ferencz József-Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, 1935. 151., idézet 17.

²⁸ HÄNDEL Béla: A jogbölcsezet feladata és módszere. *Miskolci Jogászélet*, XVIII. k., 9. sz. (1942) 129–140., idézet 137.

²⁹ *Deus ex machina* véletlenszerűsége ez, hacsak fel nem tárja az utókor, hogy akár a skandináv jogi realizmus képviselőit tekintve mely műveik voltak ekkor hozzáférhetőek tudományos gyűjteményekben, nálunk kik hivatkozták, s melyeket; és persze, hogy miről mikor jelent meg, ha egyáltalán, itthon figyelemfelhívó recenzió. Ez pedig visszautal a bibliográfia mint korpusz kapcsán már elmondottakra: teljes számbavétel nélkül szükségképpen töredékesek s véletlenszerűek maradnak a részletek.

³⁰ HORVÁTH Barna: *Forradalom és alkotmány. Önéletrajz 1944–45-ből*. Ford. Nagy Endre, szerk. Zsidai Ágnes. [Történeti elitkutatások / Historical Elite Research] Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 1993. 129., idézet 86.

³¹ Avagy, mint mondhatnók: *Or, law does not exist; it can only prevail*.

³² PIKLER Gyula: *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*. [1897.] 2. jav. és bőv. kiad. Budapest, Politzer Zsigmond és Fia, 1902. viii + 280., idézet. 56.

azokat a törvényeket követi, mint minden egyéb, szükségleteinek kielégítésére szolgáló eszköz fejlődése.”³³ (64.) A későbbi *Szászy-Schwarz* pedig meghökkenítő nyíltsággal, de tele beleérező realizztikummal jegyzi meg, hogy „A törvénykönyv tartalma éppoly kevésbé jog, amint a katekizmus tartalma nem vallás” (35.).³⁴ *Moór* lecsupaszított megjegyzése – „jog az, amit a jog jognak mond.” (87.) – éppúgy jogosult, mint a szociologizmust befogadó tétele, miszerint „minden jogszabály egy »self-made man«, aki a létért való harcban maga küzdötte ki magának elfoglalt pozícióját.”³⁵ (100.) További érdeme *Moór*nak, hogy már a Harmadik Birodalom létrejötté táján leírta (bizonyára nem történelmi példákban gondolkodva s még bizonyosabban, ha egyáltalán, úgy esetleg a bolsevik forradalom továbbélésére gondolva), hogy az, ami „kiáltóan erkölcstelen”, nem tekinthető jognak (170.) – merthogy egyszersmind olyan körülírást adott,³⁶ amelyik inkább a jogpozitivizmus, természetjog és szociologizmus határainak kijelöléséről tanúskodik, semmint esetleges politikai proféciaíró.

Horváth önmagában szellemi izgalmat tud biztosítani, ha megelégszünk sziporkázó mondatfoszlányok felröppentésével. Ilyen a proceduralitás korai, még túlzás nélküli³⁷ megközelítése, melynek egyidejű realitás-leírása jegyében „Az eljárások a jognak a csontvázát teszik, de a jog több mint csontváz. Erre a csontvázra rá kell akasztanunk [...] a pszichikai, potenciális és instrumentális valóságot [...] ha azt akarjuk, hogy előttünk álljon a jognak a teljes történeti valósága”³⁸ (139.) Mély belátás, amit egyebek közt ma is – különösen nemzetközi összefüggésben, igazoló hivatkozásainkban – szeretünk elfeledni, nevezetesen, hogy „a jog a harc pótlékaként keletkezett”³⁹ (135. 583. jegyzet).

³³ SOMLÓ Bódog: *Jogbölcsélet*. [Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár] Budapest–Pozsony, Stampfel, 1901. 62., idézet 47.

³⁴ SCHWARZ Gusztáv: Új irányok a magánjogban. A Magyar Jogász Egylet Könyvkiadó Vállalata, Budapest, Athenaeum, 1911. 616., idézet 166.

³⁵ MOÓR (1923) i. m. 10. és 185.

³⁶ „alapvető erkölcsi elveknek a megsértése [...], amelyek nélkül a társadalom fennállása az okozatos realitás szempontjából is lehetetlen.” MOÓR Gyula: *A természetjog problémája*. [Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből, IV/10.] Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1934. 45., idézet 25.

³⁷ Hiszen érvelhető – ha kidolgozta volna, így azonban csak igénybejelentés – HORVÁTH Barna: *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. (Rechtssoziologie: Probleme der Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre der Rechts. Berlin-Grunewald, Verlag für Staatswissenschaften und Geschichte, 1934. xii + 332.) Ford. Zsidai Ágnes. [Osiris Könyvtár: Jog] Budapest, Osiris, 1995. 430., idézet 338. azon rövidebb zártsága, miszerint „az eljárás a jog genus proximuma”. (138.)

³⁸ HORVÁTH Barna: *Jogbölcséleti jegyzetek*. Összeáll. Tézsla István. Budapest, Szent István Társulat Rt., 1932. 266., idézet 233.

³⁹ HORVÁTH (1995) i. m. 221.

Értsük tehát: *pótlékaként*, azaz állítólag civilizáltabb *pótszereként*, tehát az emberi nem változatlan *bellum omnium contra omnes* állapotának egy újfajta behelyettesítéssel történő folytatásaként. Látható, hogy mindazonáltal Horváth az első igazi – mondhatnók, ha nem lenne pejoratív rezonanciája ennek mások irányában: normális – gondolkodó, aki ki tudott lépni elődei s környezete fogalomketrecéből, mert meglátott egy szintén élhető, de lehetséges csapásaiban még bejáratlan – mondhatnók ismét: Óperencián túli – világot. S tanulmányai során érzékelhette, hogy míg a germánság a fogalmait valóság-struktúrákként kezelte, az angolság nem reifikálta/fetiszizálta saját absztraktumait, mert magabizó nagyratörés helyett valami megélhetőre: a mindenkori megtapasztalásra támaszkodott. Döntő lépéseket tehát Horváth megtétegetett, azonban életműve egészében még csak kulcsterminusokat sem tisztázott: mi az eljárás? mi az eljárási jogszemlélet? mindez a mozgásában szemlélt jog lenne? S ha valamiről beszélt is, úgy azt nem bontotta ki. Csak arra gondolhatunk utólag, hogy túl nagy akadályt kellett legyőznie a kilépés kapujának eléréséig, hogy mire végül eljutott oda, már elfáradt önküzdelmébe. Hiszen – ez is megvizsgálandó lenne valamikor! – talán milyenségével a honi kollegiális visszhang sem segítette. A háború alatt írt mélyen szántó történelmi esettanulmányával viszont egyszerűsmind tényleg örvendetesen líraizált: a jog „örök emberi színjáték” – írja –, melyben „minden per felsebzi a jogesetet, hogy lemészárolja a géniuszt!” (141. 614. jegyzet, ill. 142.)⁴⁰ Nos, e szép, bár túlzó megnyilatkozásban benne rejlik azon kettősség felismerése, hogy egyfelől a jog egyébként pótolhatatlan, nem helyettesíthető kivetítés, modell, eszköz, amit ugyanakkor és másfelől minél komolyabban veszünk vagy öntörvényűbben kezelünk, annál inkább egy *summa iniuria* bekövetkeztét segítjük elő. Ama tiszta megfogalmazáshoz mégsem érkezik el, amit görög–római történelmi rekonstrukciójában – persze, évtizedekkel a háború után – *Michel Villey* majd trambulín gyanánt fog érzékeltetni,⁴¹

⁴⁰ HORVÁTH Barna: *A géniusz pere. Sokrates – Johanna*. [Universitas Francisco-Josephina Kolozsvár, Acta juridico-politica, 3.] Kolozsvár, [Nagy Nyomda], 1942. 226., idézet 6. és 224.

⁴¹ Vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. [1996/1998] jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. 504. & <http://www.scribd.com/doc/46270636/varga-a-jogi-gondolkodas-paradigmái-2004> & in <https://ppke.academia.edu/CVARGA/Books-Hungarian>. Forrásvidékében ld. Michel VILLEY: *Histoire de la logique juridique. Annales de la Faculté de Droit et des Sciences Économiques de Toulouse*, XV., 1. (1967) 65–82. & Uő: *Questions de logique juridique dans l’histoire de la philosophie du droit*. In: Ch. PERELMAN (publ.): *Études de logique juridique II: Droit et logique / Les lacunes en droit*. Bruxelles, Bruylant 1967. 3–22.; Varga Csaba fordításában pedig mint ‘A joglogika története’ In: VARGA Csaba (szerk.): *Szövegek a jogi gondolkodás paradigmáinak tanulmányozásához*. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae Budapest, III Fasciculi 1] Budapest, Osiris, 1996. [újrand. 1997.] 1–16.

vagyis miszerint az úgynevezett jog csupán egy minta-projekció, azaz merő kezdet, indítás: nem valamiféle „alkotásra” [*Rechtsschöpfung*]⁴² következik valamiféle „alkalmazás” [*Rechtsanwendung*], mint merő reflexió, hanem egy élő, teljes életű, egymástól leválaszthatatlan szakaszok egymásra épüléséből adódó komplexumról van szó, mely eljárászerű kifejlésében mindenkori diszkurzivitásának a függvénye. Amiben persze annak belátása is benne rejlik, hogy nem „tény” és „jog” áll egymással szemben, mint e lerövidített s ezzel leegyszerűsítő fogalmi tárgyiasítás sejteti ontologizáló felhangjával, hanem két olyan mesterséges intellektuális konstruktum, amik már eleve, fogalmi tételezésüknél fogva szükségképpen diszkrepanciában állnak egymással. Ezért is nem továbbgrás, hanem kivételesen valamelyes végiggondolás, vagy inkább egy elméleti fizikai módszertani látásmód hasonlatára született merő utángondolás lesz majd *Horváth* kései „mezőelmélete”, melyben „a jog egy olyan mező, aminek egyenletei ismeretlenek”⁴³ (144.). Ezzel – igencsak elismerendően – persze közel került az *autopoiesis* gyanánt történő felfogáshoz; ez ti. egy olyan egyszerre nyitott és zárt rendszer, amely önnön folyamatában teremt meg saját törvényszerűségét.⁴⁴

Irk a „tisztán jogi geometria” kifejezéssel él (146.)⁴⁵ – alig két évvel Kelsen osztrák megjelenése⁴⁶ után –, s eleve tisztában van vele, hogy „a jogtudomány a jog struktúrájának csak egyik részét tudja logifikálni”⁴⁷ (150.). *Ruber* pedig a jog tünékenysége s egyidejű kemény tényként történő kényszerű számba vétetése

⁴² Ld a *Schöpfung* – Joseph Haydn oratóriuma (Hob. XXI:2) a XVIII. század utolsó éveiből – szimbolikáját: Isten, aki megteremtette a világot. Vö. https://de.wikipedia.org/wiki/Die_Schöpfung ill. <https://de.wikipedia.org/wiki/Schöpfung>.

⁴³ HORVÁTH Barna: Mezőtörvény és jogi mező. (Field Law and Law Field.) Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, vol. VIII., no. 1. (1957) 44–81.] Ford. Rigó Anett. *Jog Állam Politika*, 2009/1 és 2. 129–146. és 133–151., idézet 139. Az persze, hogy e meghivatkozott 139. oldal a két rész melyikére vonatkozik, az olvasó számára történetesen már nem derül ki.

⁴⁴ Itt jegyzem meg, hogy *Horváth* ekkor még csak 61 éves, de sem új területekre többé nem merészkedik, s egyéb új felismerésekkel sem áll elő többé. Nos, ilyen körülmények között éppen reá illenék „egyfajta »modernista egzisztenciális sorsdráma«,” amint ezt Cs. Kiss Lajos: A tragédia metafizikája a jogban. In: HORVÁTH Barna: *A géniusz pere*. Szókratész – Johanna. [Bibliotheca iuridica / Opera classica] Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2003. 264., idézet 211. véli? Nos, életútjában én nem látom dráma csiráját sem: tette, amit tehetett, úgy, ahogy talentuma diktálta, pontosan fél évszázadon keresztül. S az egzisztencializmus sem tett mást, mint rögzült fogalmi kereteket tört át: bizonyára csak sajátos harsányságával tudta/merte cselekedni ezt.

⁴⁵ IRK Albert: A normatív és explicatív módszertani felfogás a büntetőjogban. In: *Emlékkönyv Farkas Lajos tanárságának negyvenötödik éve alkalmából*. Kolozsvár, Stein János Egyetemi Könyvkereskedése, 1914. 93–106., idézet 96.

⁴⁶ Ld. 23. jegyzet.

⁴⁷ Ld. 19. jegyzet.

okán megállapítja, hogy „a tételes jog, ez a normatív természetű légies valami, az államhatalom szuronyain, mint reális valóságokon nyugszik.”⁴⁸ (153. o. 604. jegyzet), a kelsen-i perspektíva paradoxonaként jegyezve meg – igen elmésen, talán nem először s nem is utoljára a Kelsenre történő nemzetközi reflexiókban –, hogy a teljes fogalmi „kidesztillálás” eredménye viszont végső soron nem lesz más, mint egy „jog nélküli jogtudomány”⁴⁹ (153.).⁵⁰ Végezetül egy rendkívüli megjegyzést idézek, Szabó József tollából, mely bármiféle fogalmiság-idollal szemben nyíltan egy a századfordulótól elsődlegesen az angol-nyelvű civilizációban fejlődő tudomány- és nyelvfilozófiai felismerésre támaszkodik. Mint ugyanis kifejti, nyelv és jog egyaránt szimbólumrendszer, következésképpen egyik merev rávetítése a másikra teljes zavart eredményezhet. S szerinte – szerintünk is – „Így született a jogtudományban a fogalmi, a jogalkalmazásban a logizáló jogászat.”⁵¹ (204.)

*

Egészében véve a mű jobbára *statikus állóképek* halmaza. Jól rendezett keretben életművek sorjáznak, amelyek időrendbeli előrehaladásuk szerint kibontatnak. Ezek fogalom-katalógusba illeszthető darabjait tárja fel mindenekelőtt a szerző, tehát mindenekelőtt úgynevezett nagy művekben kutat. Miközben, ha mindezen korabeli eredeti erőfeszítések levéltári maradványa ma sajnálatosan csekély is, mindazonáltal voltak kölcsönhatások, amik – közvetlen tanúskodás híján – elsődlegesen kis írásokban, így mindenekelőtt a ma még feltáratlan recenziók tömegének választékában és tartalmában tárulkoznak fel, továbbá és

⁴⁸ RUBER József: Kritikai tanulmányok a közjog és a magánjog megkülönböztetésének a kérdéséhez. *Magyar Jogi Szemle*, III. kötet, 1. szám (1922), 14–34., idézet 29.

⁴⁹ RUBER József: Jogtudomány és világnézet. *Athenaeum*, XI. kötet, 1–3. szám (1925). 1–19., idézet 15–16.

⁵⁰ Hasonló szójátékszerűségek, megjegyzem, nem ismeretlenek egyébként a tudományban. Ld. pl. Leonard NELSON: *Rechtswissenschaft ohne Recht*. Leipzig, von Veit, 1917. 251. & http://www.forgottenbooks.com/books/Die_Rechtswissenschaft_Ohne_Recht_1100012070 vagy Hermann KLENNER: *Rechtsleere. Verurteilung der Reinen Rechtslehre. Zur Kritik der bürgerlichen Ideologie* 14, Frankfurt am Main, Verlag Marxistische Blätter, 1972. 109., avagy az elméleti fizikában pl. John Archibald WHEELER: Law without Law. In: John Archibald WHEELER – Wojciech Hubert ZUREK (szerk.): *Quantum Theory and Measurement*. Princeton Series of Physics 13, Princeton, Princeton University Press, 1983. I.13. feje., 182–213. & http://www.forizslaszlo.com/tudomany/wheeler_law_without_law.pdf.

⁵¹ SZABÓ József: *A jogászi gondolkodás bölcselete*. Acta Universitatis Szegediensis Sectio Juridica-politica XVI/2, Szeged, M. kir. Ferenc József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, 1941. 71., idézet 55.

oly nyilvánvalóan napilapok híradásaiban,⁵² és persze, amennyiben fellelhető, személyes könyvtári hagyatékok tételeiben, így különösen dedikációkban, s a legfontosabbként, történetesen Somló és Moór sok ezernyi könyvben fellelhető szöveges és egyéb bejegyzéseiből, különféle margináliáiból és behelyezett szövegnyelveiből, amelyek kutatásának nyomával vagy meghivatkozásával – noha ezek megmentése s a köz nyilvánossága elé tárása már csaknem négy évtizede megtörtént⁵³ – irodalmunkban még nem találkoztam; ráadásul ilyen vagy hasonló kincs nyilván rejthet még egyéb fővárosi, szegedi, pécsi, debreceni egyetemi gyűjteményben is. Pedig a szellemi életnek legalább annyira sajátja a *dinamizmus*, mint bármi másnak. Nos, e dinamizmus nemcsak a hazai szereplők, egykori mester/tanítvány-kapcsolatok jelen monografizálásából hiányzik, de még kiáltóbban mindezek nemzetközi összefüggéseiből, ahol némi kivételtől eltekintve még az is jó, ha egyáltalán bármiféle bibliográfiai utalással találkozunk – noha nem lelketlen bér munkák, hanem kollegiális visszajelzések, tehát igenis párbeszéd-darabok voltak akkoriban még a recenziók. Általuk üzentek – csak éppen az egész korszak lezárultától eltelt fél évszázad óta sem tudjuk, mert nem kutattatott ki, hogy ki és mit.

*

A fenti megjegyzés egy másik összefüggésben azt úgyszintén jelenti, hogy a szerzőben erős a hajlandóság az egymás mellé helyezett *bibliográfiai tételek* statikumában való gondolkodásra. Ezért tekintheti bizonyítást nem igénylő kész helyzetjelentésnek, hogy nemzetközi viszonylatban a „válaszok tekintetében a teljes szinkronitás tanúi lehetünk.” (Tézisek, 2.), s ahogy Moór „hozzájárult a magyar jogfilozófia nemzetközi szintű műveléséhez”, Horváth „az európai jogi gondolkodásban is úttörő jellegű vállalkozásnak számított.” (Tézisek, 12.), mert „a neokantiánus jogfilozófia magyar reprezentánsai lényegében napra készen követték a nemzetközi fejleményeket, reflektáltak a kortárs jogfilozófusok megnyilvánulásaira, s a nemzetközi tudományos közéletben egyenrangú partnereként vettek részt a szakmai disputákban.” (Tézisek, 16.) Nos, egyetértünk; de nem bizonyítás hatására, hanem mert sokat olvastunk tőlük. Merthogy nemhogy pusztán a felszín mélyén mindig meghúzódó vita, a határokon is átnyúló szellemi hatás bármiféle nyomon követése hiányzik, de arról is csak legtrikábban esik szó, ki kivel találkozott egyáltalán, levelezésben ki kivel volt, és külföldi

⁵² Vö. pl. VARGA Csaba: Moór Gyula a napisajtóban. *Iustum Aequum Salutare*, 2017/1. 155–174. & http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20171sz/13_VargaCs_IAS_2017_1.pdf.

⁵³ Vö. 8. jegyzet.

stúdiumon vagy tudományos rendezvényen, esetleg közös munkában egy-egy kiváló elődünk milyen szerepet játszott.⁵⁴

Teszek még az alábbiakban néhány nem lényegi megjegyzést, amelyek egy korpusznak szánt összegzésben mégis újragondolást, s netalán helyesbítést igényelhetnek. Így például magától értetődőnek veszi, hogy Berinkey „Ehrlich nyomán ezt nevezi »élő jognak«.” – ti. azt, hogy annak, „amely az életben tényleg érvényesül” „formulázását [...] szokás útján [...] átengedik”⁵⁵ (21.). Merthogy *Eugen Ehrlich* számára a *lebendes Recht* nem a maradék, a derivált vagy továbbengedett jogképződmény, hanem mindennek, ami egyáltalán jog, a forrása volt. – Lábjegyzetben szól a szerző a Magyar Tanácsköztársaság alig három de keserves hónapjában a korabeli *social engineering*-utópiák valóra váltásának irodalmi kísérleteiről a *Jogtudományi Közönyből Proletárjoggá* vedlett (de mégiscsak tovább élő) folyóirat kapcsán – kilenc majdnem semmitmondó sorban és öt sornyi bibliográfiától kísértén, noha közel fél évszázada pontosan ez a kérdéskör már monografizáltatott.⁵⁶ – Nem nagyon értem a realiztikum tényei helyett a körülírogató szépítgetést kommunista diktatórikus erőszakitételek kapcsán. Így például Moórt „1948 legvégén – az időközben bekövetkezett politikai változások következményeként – nyugállományba helyezték.” (83–84.), illetőleg „a háborút követő közéleti szerepvállalása, majd

⁵⁴ Csak egyetlen kérdés, példa gyanánt: miképpen került Moór könyvtárába – ma az én gyűjteményemben van – egy angliai különlenyomat? Csakis a szerző rendelkezhetett ilyennel. Nos, ilyen volt Andreas B. SCHWARZ: John Austin and the German Jurisprudence of his Time. *Politica*, no. 2. (August 1934) 178–199., aminek a szerzőjével Moór nyilván tartotta a kapcsolatot. Budapesti születésű s végzettségű volt – ld. HAMZA Gábor: András Bertalan Schwarz (1886–1953). *Journal of European History of Law*, vol. 3., no. 1. (2012) 58–61. –, de életét német, angol, végül török nyelvterületen töltötte; nem véletlen, bár pontatlan s így igaztalan, hogy az https://de.wikipedia.org/wiki/Andreas_Bertalan_Schwarz egyszerűen németnek mondja. Egyébként még Somlónak Moórra származott gyűjteménye egyik hatalmas kolligátumából maradt rám ZITELMAN Ernő [Ernst Zitelmann]: *Törvényhez kötöttség és bírói szabadság*. Ford. Schwarz Bertalan. Magyar Jogászegyleti értekezések XXXIV. k. 7. füzet, No. 272., Budapest, 1907. 24., ami Schwarz talán egyetlen igazán jogbölcséleti munkája.

⁵⁵ BERINKEY Dénes: A szociális jogi irány történeti alapjairól. *Magyar Jogélet*, X. k., 2. sz. (1918) 3–5., idézet 4.

⁵⁶ VARGA Csaba: Az elméleti jogi gondolkodás néhány vonása a Magyar Tanácsköztársaságban. *Allam- és Jogtudomány*, 1969/2. 324–334. (reprint in VARGA Csaba: *Politikum és logikum a jogban. A jog társadalomelmélete felé*. [Elvek és Utak] Budapest, Magvető, 1987. & <http://mek.oszk.hu/14300/14393/>, 76–94.), valamint VARGA Csaba: Die Entwicklung des rechtstheoretischen Denkens in der Ungarischen Räterepublik. In: *Der Kampf der politisch-rechtlichen Auffassungen in der Geschichte und Gegenwart. Materialien des multilateralen Symposiums vom 16. bis 18. September 1986*. Konferenz-Materialien 8, Berlin [Hauptstadt der DDR], Institut für die Theorie des Staates und des Rechts, 1988. 122–136. (reprint in VARGA Csaba: *Rechtsphilosophische Aufsätze*. [Philosophiae Iuris] Budapest, ELTE „Comparative Legal Cultures” Project, 1994. & <http://mek.oszk.hu/15500/15540/>, 15–29.).

romló egészségi állapota, illetve 1948 végi kényszernyugdíjaztatása folytán végleg eltávolodott a jogfilozófia művelésétől.” (218.) Ilyen módon pedig „A szintézis megteremtésére tett kísérlete azonban kevés eredménnyel járt, a közbejött háború és az azt követő közéleti-politikai szerepvállalása miatt, valamint súlyosbodó betegsége is megakadályozta” (96.) Nos, egyfelől 1914–1948 közt volt három és fél évtizede, saját család örömeitől s gondjaitól mentesen, amiben ugyanakkor köz- és tudománypolitikai közszereplése persze mindig – és egyre növekvően – magasan kiemelkedő és felelős volt. Ami pedig másfelől tényként megesett, az részben parlamenti immunitásának durva megsértése, részben az ezt is, lakása közvetlenül ezután briganti kifosztását is elrendelő bolsevik háttérhatalom által az egyetemi autonómia felrúgása, ráadásul úgy, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetemi karról történt azonnali „kitiltását” – volt ilyesmi az akkori jogrendben? vagy egyetemi szabályzatban? – csak utólag „rendezte” az egyoldalú „kényszernyugdíjazása”. Arról családjától szereztem tudomást, hogy bizonyára gégerákjának ekkor (s talán ezért is?) történt elhatalmasodása, majd gyors halála mentette csupán meg további alávaló perzekúciótól. Betegsége alakulásáról azonban eddig semmiféle adatszerűséggel még nem találkoztam. – *Losonczy* elemi jogontológiája a műben bemutatatlan marad csakúgy, mint „a matematika és az egzakt természettudományok fogalomképzésére Ernst Cassirer által kidolgozott funkcionális eljárás és szemléletmód” (211.), aminek kritikai felülvizsgálatára pedig *Losonczy* egy egész könyvet szentelt. – Végezetül annak helyénvaló megállapítását, hogy „*Solt Kornél* az ígéretes egyetemi karrier helyett gyakorló jogásként élte le életét.” (218.), csupán kiegészíteném azzal, hogy mivel akkoriban nem publikálhatott, az 1960-as évek közepétől a Magyar Jogász Szövetségtől meghirdetett tudományos pályázatokon az ő (kötelezően névtelen) pályaműve – amit, pályakezdő létemre ez bármennyire abszurdnak is tetszett, más híján mindig én kaptam meg elbírálásra – következetesen az élen helyezettek közé került. A professzionális mellőzés ilyen helyzete fájdalmas lehetett a már nem fiatal szerző (1917–2002) számára, s talán ezért nem szólt róla; velem sem szívesen diskurált erről, pedig igencsak hosszú és elemző bírálatokat írtam: igazi bírálatokat – azért, hogy érdemét, a magyar honi tudományosságban logizáló elemzésének egyedülálló és sikeresen előrevivő – voltát annál erőteljesebben kibonthassam. A mai utódok viszont feltárhatnák ennek tényeit a korabeli *Magyar Jog* híradásaiból, illetőleg dokumentációját a Szövetség talán még fellelhető levéltárából.⁵⁷

⁵⁷ Utóbb érdeklődésem negatív eredményt hozott: mindent kiselejteztek; s nemcsak gépirásos könyvterjedelmű műveiből, de saját reflexiómból sem maradt fenn példány.

*

Összegzésem előljárájaként meg kell jegyezmem, hogy amennyiben a Magyar Tudományos Akadémia Doktori Tanácsa életmű megítélése alapján kezdeményezhetné az MTA doktora címre történő érdemesség megítélését, Szabadfalvi József esetében, aki pályakezdése óta, csaknem három évtizede lényegében kizárólag a magyar jogbölcseleti hagyomány feltárásán fáradozik, úttörő, mára elismert és mai jogtudomány-művelésünknek immár szerves részét képező kutatásaiért egy ilyen kezdeményezést bizonyosan eleve megszavaznék.

Disszertációja hatalmas munka még mindig időközbeni eredménye, s egyben a ma elérhető szintézis és összegzés. Kiterjesztett adattömege egyedülálló. Ez a kiterjesztés mind a szereplők egyre teljesebb körét, mind a publikációs fórumokon fellelhető jogbölcselet-*opus*okat egyaránt jelenti. A doktori mű tudományos eredménye abban az egységes összefoglalásban jelenik meg, amelynek újdonsága kétségtelen. Érdemét már ecseteltem csakúgy, mint feldolgozása módszertani megközelítésében a bíráló által észrevételezett hiányosságokat is. Az, hogy ezeknek is megfelelően, feltehetően csak egy következő kutatási szakaszban gondolható. A disszertáns hiteles adatok alapján következtet arra, ami a szakmában már régóta *communis opinio* – noha inkább intuitív belátás, semmint tételes bizonyítás tudja csak ezt alátámasztani. Eszerint a hazai jogfilozófiai tudományművelés élénk volt, kora tudományos vitáiban hazai s nemzetközi kereteken belül egyaránt résztvevő, s lévén elsődlegesen a német filozófiai hagyományhoz s a germánság bölcseleti és jogász szakmai tudományműveléséhez kötődött, csak ritka esetben tudta magát ennek büvköréből kiszabadítani, ám akkor kora skandináv, sőt angol–amerikai látásmódjai is megjelentek egyes képviselői gondolkodásának az alakulásában.

Alapvető tézisét s ennek lebontását támogatom. Következésképpen a doktori művet nyilvános vitára alkalmasnak tartom.

SOMLÓ BÓDOG ESETE A PÉCSI JOGAKADÉMIÁVAL

Kéziratos naplójába – melyet haláláig utóda és neveltje, Moór Gyula őrzött – a közel huszonöt éves Somló Bódog a következőket jegyzi fel 1898 tavaszi-nyári napjairól:

„április 21. Pécsen voltam jogb[írségi] tanszék dolgában. Szeredy kanonok igazgatójánál¹ és a tanároknál. Remek román székesegyház. április 22. Nádason voltam Hetey Sámuel püspöknél². Egyenes lelkű magyar ember. Szörnyűködött, hogy Heidelbergben tanultam, ahol bizonyára református szellemmel szaturáltak. Böjti ebéd. Szép park. Délután Bonyhádot néztem meg. Reggel a zárdaromat. Vért hányó svábok a szent kép alatt. április 28. Elhatároztam, hogy Lipsében habilitáltam magam. [...] júl. 13. Pályáztam Pécsre.”³

¹ SZEREDY József (1833–1903) 1865-től jogtanár, 1883-tól igazgató, 1888-tól székesegyházi plébános; fő műve: *Egyházjog különös tekintettel a magyar Szent Korona területének egyházi viszonyaira, valamint a keleti és protestáns egyházakra*. I–II. kötet. Pécsen, ifj. Madarász Emil Könyvnyomda, 1874., majd ezt követő kiadásokban 1879. és 1883. (összesen mintegy négyezer példányban!); vö. még https://hu.wikipedia.org/wiki/Szeredy_József és <http://lexikon.katolikus.hu/S/Szeredy.html>

² (1843–1903), 1897-től pécsi megyéspüspök, katolikus egyetemi célra 100.000 Ft-os alapítvány tevője, a püspökszentlászlói kastély felújítója, aki – még ugyanezen év őszén a magyar püspökkartól megsemmisítetten – dogmatikai hivatkozással kitiltja a templomi éneklésből a magyar himnuszot; vö. <http://www.cellbibl.hu/index.php/10-lexikon/122-hetyei-samuel> és <http://lexikon.katolikus.hu/H/Hetyey.html>

A mecseknádasdi, Klimó György püspöktől építtetett s Lisztől kétszer is meglátogatott (melynek vendégeként itt komponált első ízben magyar szövegre zenét) barokk püspöki kastélyra ld. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Püspöki_kastély_\(Mecseknádasd\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Püspöki_kastély_(Mecseknádasd))

³ SOMLÓ Bódog: *Jogbírségi jegyzetek és kivonatok*. 1896. 39. és 40. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 3038/1.

Vajon mi volt és hogyan végződött ez a kísérlet, melyre naplójában Somló nem tér vissza többé, s melyet az életútjáról eddig közzétett vázlatok⁴ is említetlenül hagynak? Vajon mindezek lehetséges feltárása tartogat-e olyasmit számunkra, ami gazdagíthatja Somló pályafutását illető eddigi ismereteinket, vagy néhány adalékkal továbbárnyalja azt a képet, amit a kor mindennapjainak valóságáról magunkban formáltunk?

Fenti naplóbejegyzésekor Somló már három éve maga mögött tudja egyetemi tanulmányait. Időközben egy évet katonáskodott; nyolc hónapig ügyvédboj-tárkodott Kolozsvárt, majd Budapesten; az 1896/1897-es egyetemi év egy-egy szemeszterét kormányzati ösztöndíjjal Lipcsében, ill. Heidelbergben tölti; viszszatérve azonban több lehetőséget nem talál annál, mint hogy atyja segítségével, aki az osztrák–magyar vasutaknál főtisztviselő, maga is az államvasutakhoz kerüljön, és 1897. augusztus elsejétől a vezérigazgatóság segédfogalmazójaként lépjen a civil életbe és kezdje meg felnőtt, önálló, ambícióival és képességeivel összemérve azonban egyelőre kevés jóval kecsegtető életét.

Ekkor történik, hogy a pécsi jogakadémián a jogbölcselet és büntetőjog előadója, az 1891-től tanárhelyettes, 1895-től nyilvános rendkívüli tanár, a szerény tehetségű Kasza József⁵ megújuló és súlyosbodó betegségére tekintettel felmentését kéri oktatási kötelezettségei teljesítése alól, majd hamarosan elhalálozik. A megüresedett katedrát betöltendő, rövidesen kiírásra kerül egy

„Pályázat (A pécsi püspöki lyceum jog- és államtudományi karánál a jogbölcselet és büntetőjog tanszékére.) [...] A pályázni kívánók felhivatnak, hogy tudori fokozatukat, esetleg egyetemi magántanári képesítésüket, a tanári pályán történt eddigi működésüket, vagy különbeni alkalmaztatásukat, nyelvi ismereteiket, irodalmi tevékenységüket, s egyéb érdemeiket tanúsító okmányokkal, születési anyakönyvi kivonattal, erkölcsi és egészségi bizonyítványokkal és rövid életrajzzal (curriculum vitae) felszerelt és méltóságos Heteyey Sámuel pécsi püspök úrhoz címzett kérvényüket [...] 1898. évi

⁴ MOÓR Gyula: *Somló Bódog*. [Különlenyomat, Társadalomtudomány 1/1.] Budapest, Politzer, 1921.; Julius MOÓR: Vorwort. In: Félix SOMLÓ: *Gedanken zu einer ersten Philosophie*. Berlin–Leipzig, de Gruyter, 1926. Vö. továbbá – életrajzi tekintetben nagyrészt ezek nyomában – LITVÁN György: *Somló Bódog. Valóság*, 1973/8.

⁵ KASZA József (1863–1898), a teológiát elhagyva lett jogász; egyetlen megjelent szakmai munkája: *Detentio és possessio. Tanulmány a bölcseleti magánjog köréből*. Pécs, Taizs-Nyomda, 1894. 171., amit majd csupán *Válogatott költeményei*. Összegyűjtötte Kaufmann Mátyás. Pécs, Püspöki Lyceum Nyomdája, 1898. 215. követ; vö. még [https://hu.wikipedia.org/wiki/Kasza_József_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Kasza_József_(jogász))

július 15-ig nyújtsák be. (Pécsett, 1898. június hó 12-én.) A pécsi püspöki joglyceum igazgatósága.”⁶

Pécsett az immár hatvanöt éve működő jogakadémia fennállását megoldatlan gondok felhalmozódása jelzi. Ezek között korántsem utolsó helyen áll a tanerők gyengesége, s maga a kiválasztás megoldatlan volta;⁷ s ehhez még az egyetemi karok elszívó ereje is járult – úgy, hogy „A tanári karban nagy volt a fluktuáció.”⁸ Ami pedig a szóban forgó oktatási tárgyak helyzetét illeti, már a tanrendből is következtethetünk arra, hogy a büntetőjoggal karöltve a *jogbölcselet* hangsúlyozott szerepet játszott. „A pécsi püspöki lyceum jog- és államtudományi karának tanrendje az 1898/9-iki tanév első felére” – amit 1898. május 20-i kelettel sokszorosítanak le – a „második évi jogi tanfolyam” első számú tárgyáról a következőket írja: „Jog és állambölcselet; csütörtök kivételével naponként de. 8–9-ig; hétfőn de. 10–11-ig; hetenkint 6 óra. *A kinevezendő tanár.*” Somló személyes helyzetét illetően ugyanakkor könnyen érthető, hogy néki immár égetően fontos, hogy magának a kutatás és oktatás lehetőségét biztosító egzisztenciát teremthessen. Ezért kevéssel a tanszék megüresedése után, hónapokkal a pályázat kiírása előtt már látogatást tesz Pécsett, hogy előzetesen tájékozódjék, s hogy magát mind a jogakadémián, mind a kegyúri minőségében a kinevezés jogkörét gyakorló püspöknél⁹ megismertesse. Pályázik tehát, aminek tartalmáról, s értékeléséről csak a jogakadémia hivatalos irataiból értesülhetünk.¹⁰

⁶ Baranya megyei Levéltár, Joglyceum, 1898. évi iratok. Az anyag részemre történt feltárásáért Moór Mariann levéltárosnak tartozom köszönettel.

⁷ „Jogakadémiánk visszaállítása, s mondjuk a jogtanárok qualificatiójának szabályozása óta nem volt eset arra, hogy az oly gyakran megüresedett tanszékek valamelyikére qualificált pályázó jelentkezett, ki legalább rendkívüli, nem is említve, rendes tanárrá kinevezhető lett volna. [...] Ez is az itteni állapotok egészségtelen voltára vall.” KOPCSÁNYI Károly: *A pécsi jogakadémia múltja és jelene*. Pécs, Irodalmi és Könyvnyomdai részvénytársaság, 1897. 61.

⁸ <http://www.pecstortene.hu/index.php/95-tanulmanyok/79-csibi-norbert-a-pecsi-puspoki-jogakademia-es-hallgatoi-a-dualizmus-koraban>; eredetileg In: KAPOSZI Zoltán – VONYÓ József (szerk.): *Tanulmányok Pécs történetéből*. 20. k. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2009. 173–212. Mindazonáltal <http://www.pecstortene.hu/index.php/component/content/article/98-psz1998-3-4/311-rajzci-peter-a-pecsi-puspoki-jogakademia-tortene> (eredetileg *Pécsi Szemle*, I. évfolyam. 1998/3–4. 33–39.) mögöttes könyvtárával egyetemben éppen tanári karát értékeli olyan minőségüként, mint ami erőteljesen segítette a pozsonyi egyetemnek történetesen Pécsre kerülését.

⁹ KOPCSÁNYI i. m. 60.

¹⁰ A majd július 18-án megszületett püspöki kinevező levél utal arra, hogy „idezárva küldöm a kérvények mellékleteit a folyamodóknak való szíves visszaszármaztatás végett”. Eredeti somlói dokumentum sem a jogakadémiai, sem a püspöki iratok között nem található: amint Csigi Imre (1912–1988) nagyrépost levéltáros 1979. november 3-i levelében jelezni szíves

A pályázatokat a prodirektor július 16-án, 231/1898. számú felterjesztésében küldte meg a püspöknek. Somlót a következő összegezés jellemzi:

„*Dr. Somló Bódog*, született Pozsonyban 1873. július 21-én, róm. kath., nőtlen, az 51. számú cs. és kir. gyalogezredben tartalékos hadnagy, és jelenleg a m. kir. államvasutak vezértitkárságában segédfogalmazó. Középiskoláit különböző kath. főgymnásiumokban végezte, jogi tanulmányait Budapesten kezdte meg, már Kolozsvárott folytatta és ugyanott be is fejezte. Ugyancsak a kolozsvári egyetemen avatott fel 1895-ben az összes jogtudományok, 1896-ban pedig az államtudományok doktorává; minden szigorlatát ‘Kitűnő’ eredménnyel tette le. Tanulmányainak befejeztével a magyar kormány a szaktudományokban jelesen a jogbölcészet és a római jogban leendő további kiképzetés céljából az 1896/7-iki tanévre 800 fr állami ösztöndíjjal Németországba küldötte; a tanév első felében a lipcei, a második felet pedig a heidelbergi egyetemen töltötte. Irodalmi működését folyamodványában, s a mellékelt okmányokon tünteti fel; teljesen egészséges; a magyar nyelven kívül írásban bírja a latint, szóban és írásban a németet és angolt.”

P. Szt. Lászlón, 1898. július 18-ai keltezéssel, *Sámuel püspök* aláírással napokon belül megérkezik a kegyúri döntés: „A pécsi püspöki joglyceumon halálozás által megüresedett jogbölcészeti és büntetőjogi tanszékre a három pályázó közül Dr. Angyal Pál felsőkereskedelmi akadémiai tanárt nevezem ki...” A prodirektori felterjesztésben a pályázók betűrendi sorrendje szerinti első jelöltre esett hát a választás. A második jelölről, az egri jogakadémia egyik előadójáról nem tétetik többé említés, és a harmadik jelölt, Somló is a versengésből úgyszintén kibukott. Ki volt hát Somló esélyesebb ellenfele a mezőnyben, és mivel vívhatta ki a kinevező püspöki jóindulatot?

A prodirektori felterjesztés a következőket árulja el a kinevezettről:

„*Sikabonyi Dr. Angyal Pál*, született Pécsen 1873. évi július hó 12-én, róm. kath. vallásban, nős, egy gyermek atyja. Az elemi és a középiskolát, valamint a jogi tanulmányokat is, éspedig az utóbbiakat fényes sikerrel Pécsen végezte. A mellékelt okmányok szerint

---

volt, a Pécsi Püspöki Levéltárban Somlótól írás nem lelhető fel sem a pályázat, sem Somlónak az azt megelőző mecseknádasdi látogatása kapcsán.

1896. március 28-án a budapesti egyetemen az összes jogtudományok, 1898. évi április hó 2-án pedig az államtudományok doktorává avattatott. Mint joghallgató ügyvédi irodákban dolgozott, hogy a gyakorlati ismeretek elemeit elsajátítsa. Elvégezvén a négy évi jogi tanfolyamot a baranya megyei tiszti főügyész mellett joggyakornoknak neveztetett ki, ahol jelenleg alkalmazásban van: egyúttal a pécsi felsőkereskedelmi akadémiában a jogtudományok és a közgazdaságtani tanszéket mint tanár látja el; némileg az irodalmi téren is működött. (Egészséges, erkölcsi magaviselete kifogástalan.) Beszél magyarul, németül, érti a latin nyelvet a francia nyelvet pedig most tanulja.”

Igen szépen felfésült jellemzés ez az őshonos pécsi fiatalemberről, aki családfáját 1327-ig vezeti vissza, aki a püspöki székesegyház közelében, a Petrezselyem utca 50-ben éli le addigi életét, a Zirc-Ciszterci Rend Pécsi Főgimnáziumában érettségizik, a pécsi joglyceum volt növendéke, nagyatyja ismert főszolgabíró, atyja a pécsi kir. ítélőtábla bírása,¹¹ s akinek még a pályázatát is Baranya vármegye alispánja hivatalból, 16 290/alisp. 98. számú levelével teszi át a jogakadémiához.

(Talán nem érdektelen azt is megjegyezni, hogy a már idős, és valóságos dicsőségben megöszült Angyal szerényebben emlékezik meg pályakezdése fordulójáról. Eszerint 1895-től Baranya vármegye tiszti ügyészségénél gyakornok, 1897. január 1-től pedig emellett a pécsi kereskedelmi iskolában a nemzetgazdaságtan és a kereskedelmi és váltójog előadója volt.¹²)

Milyen szembeszökő különbséget állapíthatunk meg a pályázók között? A két egészen hasonló korú ifjú közül Somló egyetemen folytatta jogi tanulmányait; doktori címeit évekkorábban szerezte; ígéretes tudományos tehetségét s külföldi posztgraduális tanulmányokra való érdemességét a kormányzat már éves ösztöndíjjal elismerte; és korántsem utolsó sorban már egy figyelemre érdemes tudományos munkásság féltucatnyi irodalmi megnyilvánulását tudhatta maga mögött,¹³ míg Angyal csak a kérdéses évben kezdi el első dolgozatát

¹¹ Az adatokra ld. *A Zirc-Ciszterci Rend Pécsi Főgimnáziumának jelentése az 1890/91. tanévről*. Pécs 1891. 75. ill. Joglyceum, 1891/2. Bejegyzett hallgatók névjegyzéke.

¹² HELLER Erik – MOÓR Gyula – RÁCZ György (szerk.): *Büntetőjogi tanulmányok Angyal Pál születése 60-ik és jogtanári működése 35-ik évfordulójának emlékére*. Budapest, Pallas, 1933.

¹³ *A parlamentarizmus a magyar jogban*. Kolozsvár, Gibbon Albert könyvkereskedése, 1896. 39.; *A jus szó jelentése a római jogban*. {Eszterházy Sándor: *A jus szó jelentése a római jogban*. Kassa, 1895.} *Erdélyi Múzeum*, 13. kötet. 1896/3. 133–136.; Ernst NEUKAMP: *Einleitung in die Entwicklungsgeschichte des Rechts*. *Jogtudományi Közöny*, XXXII. évf. 1897/10. 76.; PIKLER

közzétenni,¹⁴ amit újabb írás – immár büntetőjogi dogmatikai monográfiák sora – csupán két év múlva követ. A kinevezés összefüggésében annyit kell még megemlítenünk, hogy segédfogalmazói állásának további kényszerű vállalásán túl Somló 1899-ben habilitál jogbölcseletből, 1903-ban pedig politikából is, míg a jogakadémiai helyettes tanárrá kinevezett Angyal habilitálása – büntetőjogból és bűnvádi eljárásból – 1900-ból való. A fentiek természetszerűleg a legkevesbé sem minősítik Angyal professzor sok évtizedes oktatói, tudományszervezői és tudományos működését. Mint már pécsi jogakadémiai tanár korában az akadémia levelező tagja, s több mint három évtizeden keresztül (1912–1944) a budapesti egyetem professzora, kodifikátorként, jogszabály-összeállítások, tankönyvek és kézikönyvek rendkívül termékeny, meghatározó erejű szerzőjeként a huszadik század első fele magyar büntetőjogi dogmatikájának talán legismertebb képviselője lett, noha nemzetközi hatást úgyszólván nem gyakorolt.¹⁵ Hasonló teljesítményként említendő negyed évszázados szerkesztői tevékenysége a *Magyar Jogi Szemle* élén (1920–1944) s természetszerűleg az Angyal-szeminárium közel félszáz kiadványának (1916–1944), és korábbi budapesti dékánóságán túl rektorsága 1933/34-ben csakúgy, mint elnöki szerepe a Magyar Jogászegyletben (1939–1944) a második világháború nehéz időszakában.¹⁶ Az összevetés csupán annyit sugall, hogy akkor, a pályázat időpontjában Somló lényegesen többet árult el és mutathatott fel a liberalizmus korszakában bizonyosan elsődlegesnek tekintett tisztán tudományos kvalitásokból.

Persze az indítékok bármely lehetséges változatának végiggondolása választ feltételez egy kérdésre, melynek eldöntése aligha lehet feladatunk. Nevezetesen, a jogakadémiák ebben az időszakban csupán a klerikális jellegű konzervativizmus melegágyai-e, amint ezt Ady rendkívül harcoss publicisztikája¹⁷ világgá kürtöli,

---

Gyula: A jog keletkezéséről és fejlődéséről. *Jogtudományi Közöny*, XXXII. évf. 1897/28. 220–221.; *Törvényszerűség a szociológiában*. Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1898. 23.; *A nemzetközi jog bölcseletének alapelvei*. Budapest, Franklin, 1898. 71.

¹⁴ *A munkamegosztás. Tanulmány a társadalmi gazdaságtan köréből*. Budapest, Politzer Zsigmond, 1898. 38.

¹⁵ Szakmájában külföldön egyetlen kisméretű könyvecskéje jelent meg finn nyelven (1939) s egy füzetkéje olasz nyelven (1940), itthon pedig egy-egy 9-9 oldalnyi füzete német nyelven.

¹⁶ 1943–1945 közt a felsőháznak a kormányzótól élethosszig kinevezett tagja; kodifikációs munkája elismeréseként udvari tanácsos (1917–), 1934-ben a Nagy Szent Gergely pápa lovagrendjének parancsnoka pápai, a Magyar Érdemrend középkeresztjének kormányzója, 1941-ben pedig a Corvin-koszorúnak a kitüntetettje; 1944-től a Finn Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja. Vö. ROMVÁRY Ferenc (főszerk.): *Pécs lexikon*. I. kötet. Pécs, Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft., 2010. 40., valamint <https://dt.ogyk.hu/hu/gyujtemenyismertetok/konyvek/szerzo-eltrajzok/item/280-angyal-pal> és [https://hu.wikipedia.org/wiki/Angyal_Pál_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Angyal_Pál_(jogász)).

¹⁷ ADY Endre összes prózai művei, mindenekelőtt III–IV. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.

vagy megnyilvánul benne „a katolikus vagyonokból létesült, s a tanulmányi alaptól fenntartott jogakadémiák” felekezeti és világnézeti toleranciája is – a tanárkinevezésekben például –, amint ezt az egyháztörténet¹⁸ sejtetni engedi?

Habár 1902. április 19-én a *Nagyváradai Napló*ban a tolerancia és a szellemi haladáshoz való viszony kapcsán Ady a *Két jogakadémia* közül határozottan a pécsi javára nyilatkozott,¹⁹ bizonyára Pécsset sem vették volna jónéven, s talán nem is tétlenül az ateista, vagy éppen a tudatosan materialista tudományos koncepciók kibontakoztatását. Márpedig pontosan ezt tette Somló 1900-ban, professzorával és mesterével közösen írt művében, ami e programot már a címében hordozta,²⁰ és a *Rivista di Biologia generale*-től a *Journal of American Folklore*-ig értékelő és méltató kritikai visszhangokat kiváltva egyszerre több kontinensen ismertté tette szerzője nevét. S hozzátehetjük: Adyhoz hasonló elkötelezettségű, hevületű, hatású és kiállítás publicista Pécsset sem akkor, sem azóta nem működött.

A teljes egzisztenciális súlyában átértzett kudarc, a hivatásérzettől idegen foglalkozás folytatásának kényszere ugyanakkor katasztrófális hatást gyakorol Somlóra. Depressziós hullámot vált ki, a *suicidium* majdani tragikusan valószínű alternatívájának előrevetített képzetét kelti benne. Nem véletlen hát, ha mai értékelője is lelkiállapotára jellemzőnek tekinti az elutasítás utáni belső tusakodásban – 1898. szeptember 5-én – kelt naplójegyzetét: „Kényszerítve vagyok lemondani mindarról, amire törekedtem, amióta csak az eszemet tudom, és kénytelen vagyok olyan pályára adni magam, amelyet utálok, amelyre nem vagyok való, s amely nekem soha sem fog örömet szerezni. Ha szüleim nem volnának, főbe lőném magam.”²¹

Végül is közel hat éven át dolgozik segédfoglalmazóként, majd fogalmazóként az államvasutak vezérigazgatóságán, amikor végre révbe jut: 1903 januárjában tanítani kezdhet a nagyváradai jogakadémián.²² Nem a sors iróniája, hanem a korszak ellentmondásosságának jegye, s a Somló által vállalni kényszerült fermentatív szerep, hogy alig négy hónapot tölt ott – miközben Ady ismeri

¹⁸ Legújabbban pl. SALACZ Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában. 1867–1918*. München, Aurora könyvek, 1974. 65.

¹⁹ ADY i. m. III. kötet. 310–313.

²⁰ JULIUS PIKLER – FELIX SOMLÓ: *Der Ursprung der Totemismus. Ein Beitrag zur materialistischen Geschichtstheorie*. Berlin, Hoffmann, [1900]. 36.

²¹ LITVÁN i. m. 33.

²² Megjegyzem, KENYERES Ágnes (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*. II. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969. 622. Somló születése időpontját nem ismeri, nagyváradai indulása idejét pedig négy évvel korábbra teszi.

meg,²³ mint „Kivételes, nagy talentum, sokat olvasott, rendszeres, fegyelmezett elméjű ember. Igazi tudós. Szerény és magába vonult” –, máris bekövetkezik az a magyarországi társadalomtudományi gondolkodás alakulását jelképesen is, valóságosan is befolyásoló esemény, amiről a magyar s a nemzetközi közvélemény majd mint „nagyváradi botrányról” szerez értesülést.

---

²³ ADY Endre: Merénylet a nagyváradi jogakadémián. (*Nagyváradi Napló*, 1903. május 29.) In: ADY i. m. 102.

BEVEZETŐ GONDOLATOK SOMLÓ BÓDOG ÁLLAMBÖLCSELETI FELJEGYZÉSEIHEZ

Az 1979-es év tavaszán saját kezdeményezésből kiküldtettem Kolozsvárra, hogy az akkori (és részben ma is fennálló) nehézségek ellenére még megmaradt ottani magyar egyetemi kollégák, így mindenekelőtt a korábban politikai tekin-
tély szerepét is betöltő jogelmélet-tanár *Demeter János*¹ segítségével megkísé-
reljem megtalálni Lukács Györgynek professzorához, Somló Bódoghoz írt – s
a mai napig ismeretlenül, sőt azonosítatlanul maradt – bizonyára jogi-bölcseleti
disszertációját.² Egyik legnagyobb szerűbb beszélgetőtársam ott a kolozsvári filo-
zófus-generációkat nevelő *Szegő Katalin*³ volt; ő mesélt lelkesen egyebek közt
az Országos Széchenyi Könyvtárban őrzött somlói kéziratanyagokról. Miután
1977 őszén már nyomozó vidéki csavargások közben rábukkantam Moór Gyula

¹ (1908–1988) kommunista kisebbségi jogvédő, Kolozsvár háború utáni első alpolgármestere és nemzetgyűlési képviselő, politikai koncepció bebörtönzöttje, élete végén az állam- és jogelmélet professzora a kolozsvári egyetemen, életművének legmaradandóbb része a nemzetiségi jog alakulásának sokszoros monografizálása és dokumentálása az első világ-háború utántól Romániában; testvére a magyar állampolgárként Rákosiéktól Romániának meggyilkoltatásra kiszolgáltatott *Demeter Béla* (1910–1952) szociográfus újságíró szerkesztő [https://hu.wikipedia.org/wiki/Demeter_János_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Demeter_János_(jogász)); ill. https://hu.wikipedia.org/wiki/Demeter_Béla & <http://itthon.transindex.ro/?cikk=20845> & http://www.magyarozemle.hu/cikk/20120228_egy_elfelejtett_demokrata_demeter_bela & http://www.magyarorokseg.hu/fajlok/DemeterBela_laudacio.pdf & http://epa.oszk.hu/00300/00315/00085/pdf/EPA00315_Kozgazdasz_Forum_2010_01_003-006.pdf & http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/07-konya_0.pdf

² Vö. VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*. [Gyorsuló Idő] Budapest, Magvető, 1981. 287. & <http://mek.oszk.hu/14200/14244/> II. fej. 1. pont, különösen 31.

³ (1933–2005) iskolateremtő értékfilozófus, Somló-kutató a kolozsvári egyetemen; férje – a Bartók Béla erdélyi jelenléteit feldolgozó *Szegő Júlia* (1893–1987) folklorista gyermekeként – *Szegő György* (1919–2007) műfordító; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Szegő_Júlia & [https://hu.wikipedia.org/wiki/Szegő_György_\(műfordító\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Szegő_György_(műfordító)). A roppant vonzó, szellemileg szuverén, sugárzó műveltségű, kimondott gondolataiban is (akkor különösen életveszélyesen) kérlelhetetlen hölgygel a belváros már néptelen utcáit késő esténként járva a legbizalmasabb őszinteséggel beszélgettünk. Példája bizonyosan saját személyiségem alakulását sem hagyta érintetlenül.

hatalmas személyes könyvtárára (ami azóta a benne megőrzött Somló Bódog-könyvanyaggal együtt az Országgyűlési Könyvtár különgyűjteménye) s benne Somló és Moór némi archív anyagára,⁴ az érdeklődés különösen e drámai idők és szereplői iránt már eleve adott volt, s a hazai légkör is kezdett oldódni ahhoz, hogy az ideológiai megsemmisítés politikai várakozásán túl⁵ múlt és hagyomány jegyében is lehessen beszélni elődeinkről. Így és ezért kíséreltem meg, hogy – akkor még csak könyvtári kézi másolás útján – alkalmi folyóiratközleményként sajtó alá rendezzem Somló hátrahagyott *manuscriptumaiból* négy összefüggő topika feldolgozását,⁶ gyakorlatilag egyidőben Lukács-tanulmányaimmal.

Katarktikus volt a kézirat tömeg végigolvasása az ismert vég tudatában. Nem véletlen, hogy egy évek óta húzódó, s tájainkat felsebző, hazánk végzetét meghatározó drámai események egymásra tolulása, s ezzel Somló tudósi és a benne mint mindannyiunkban rejlő *zoon politikon* lelkiismeretét megújuló kihívásokkal felsebző, érzékeny lélek vergődését éreztem benne. Örülök, ha most *Takács Péter* egy tudatosan végigvitt tudományos program aktualizálni éppen megkísérelt kezdetét véli benne tetten érni kritikai szövegolvasatával és a rá jellemzően a teljes életművet újra végiggondoló hatalmas *eruditióval*.⁷ Saját olvasatomat mégsem érzem sem avultnak, sem túlérzékenyítettnek, hanem éppen realiztikusnak, gondolhatónak, sőt számomra egyedül valószínűsíthetőnek, amit egy a tudós számára leglényegesebb nézőponttal egészít ki tudós kollégám olvasata.

⁴ Vö. VARGA Csaba (szerk.): *Aus dem Nachlaß von Julius MOÓR Gyula hagyatékából*. [Philosophiae Iuris] Budapest, ELTE “Comparative Legal Cultures” Project, 1995. xv + 158. & <http://mek.oszk.hu/15400/15408/index.phtml>

⁵ A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetét alapító *Szabó Imre* igazgató, a magyar jogtudomány talán legbefolyásosabb kommunista pártképviselője fémjelezte a változást, amikor – évek során történő javaslataimtól bizonyára nem függetlenül – engedélyezte, sőt személyesen rám bízta azt, amivel egészen a rezsim bukásáig egyetlen ún. szocialista ország jogtudománya sem állott elő, ti. hogy kritikai kiadású magyar fordításban maguk a „burzsoá” és „imperialista” szövegek tétessenek közzé, azt is eltűrve, hogy ne éljek már e jelzőkkel; ld. VARGA Csaba (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, 1977. 145. és VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 383.

⁶ A negyedik volt *Aquinói Szent Tamás* állambölcsélete, amit elkészülten előbb Nyíri Tamás teológus professzor, majd a *Vigiliát* szerkesztő Hegyi Béla rendelkezésére bocsátottam. Mindkettejükkel ezen a *propos*-ból kiindultam sokáig gyümölcsöző és kölcsönösen érdeklődő beszélgetéseket folytathattam, a kézirat azonban végül megjelenetlen maradt.

⁷ Elsőként in TAKÁCS Péter: Az örökkévalóság vagy a pillanat nézőpontjából? Somló Bódog mint »az államtudomány embere«. *Acta Universitatis Sapientiae: Legal Studies*, 5. k., 2. sz. (2016) 271–293. & <http://acta.sapientia.ro/acta-legal/C5-2/legal52-09.pdf>

Csekély rövidítésekkel ezek a bevezető gondolatok következnek az alábbiakban, megírásuk eredeti sorrendjében, főként bibliográfiai és technikai utalásaik elhagyásával.

1. Arisztotelész⁸

Somló Bódog, a századforduló magyar progressziójának hatvan éve elhunyt vezéregyénisége ellentmondásos pályát futott be, s így alakja és életműve is ellentmondásos értékelések polarizáló szűrőjén keresztül hagyományozódott a jelenkori emlékezetre. Emberi és tudósi portréjának eddigi vázlatai a nekrológ-író Várady Auréltól és a tanítványi méltatótól, Moór Gyulától kezdve a magyar jogbölcselet és bölcselet fejlődésének marxista tükrében helyét kijelölő Szabó Imrén és Sándor Pálon keresztül *ívelnek* mind a már vállalható monografikus feldolgozásokig, amikre Budapesten Seres László, Kolozsvárott Szegő Katalin vállalkozott, mind a történelmi igazságtételt célzó pályarajzokig, melyek leginkább ismerten Mikó Imre és Litván György megemlékezéseit jellemzik – e vázlatok elvi alapjaikban, szempontjaikban, érzékenységükben, sőt pusztá kritikai becsületességükben sem feltétlenül egyneműek, az eltérő kiindulások és szándékok azonban két (Somló emberi s tudósi mivoltát egyaránt meghatározó) vonást határozottan kiemelnek. Az egyik Somló szenvedélyesen őszinte, a tudósi meggyőződést mindenek elébe állító erkölcsisége, a másik hatalmas felkészültsége, tehetséget szorgalommal párosító, rendszerező s kifejező készséggel egyként rendelkező tudósi alkata.

Az a pályakép, mely az eddigiek sorában nem csupán kellően kibontott, de differenciált, méltán sikerültnek tekintett kísérletet tett arra, hogy Somló nagyságát és egyszersmind esendőségét ne csak elvont nézőpontból megítélve, de kora összefüggéseiben – a személyes tragikumot a történelmileg tragikus alternatívák közt felörlődő, mert végül is csupán a nem-választás pusztá aktusával választó személyiség törvényszerű bukásaként – megrajzolja,⁹ rendkívül meggyőző és zárt logikájú fejlődésvonalat sugall Somló gondolkodói mivoltának alakulásáról. Eszerint Somló a társadalmi evolúcióba vetett hitét a szociológiai elemzés pozitivisztikus rendszerének kiépítésével vélte megalapozhatni. Ilyen törekvései a századforduló éveitől az első évtized végére, saját

⁸ Első megjelenése mint bevezetés a szövegközléshez in VARGA Csaba: Somló Bódog jegyzetei Arisztotelész Állambölcseletéről. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1981/6. 816–819.

⁹ LITVÁN György: Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején. *Valóság*, 1973/8. 32–42.

szélsőségeikbe átcsapva visszajukra fordultak. Amint ez konfliktusaiból és azon pályatársaitól való fokozatos eltávolodásából kitűnt, akik a gondolati előrelépést megkísérelték gyakorlati előrelépésre átváltani, a politikummal Somló csupán addig volt képes azonosulni, ameddig ez nem irányult többre és másra, mint a gondolat kifejezésének és megvitatásának szabadságára. A szociológiában saját pozitivistikus szemléletének túlhajtása ébresztette rá nemcsak e szemléletnek, de maga a társadalom természettudományaként felfogott szociológiának is a csődjére, arra tehát, hogy a pusztán okozatosként felfogott társadalmi mozgás irányának az ismerete a kívánatos befolyásolás irányának az ismerete nélkül a megismerést a legellentétebb célok eszközévé alacsonyíthatja. Innen adódott törekvése egy tiszta okozatiságot meghaladó normatív etika megalapozására, és ezzel az újkantianizmus felé történő fordulása. Ám ahogy ez lenni szokott, a szélsőségek ingája erősebbnek bizonyult, mint Somló akart vállalása. Miután a szociológiába vetett hite megingott, tartalmi fogódzót keresett; ám végül *Jogi Alaptanában* mégis a jogi forma körvonalait rajzolta meg. Mint a szociológiában, itt is egyfajta szélső ponthoz érkezett, s a megoldást egy új indításban: az *Első Filozófia* alapjainak lerakásában kereste. Az újkantianizmus közegében a választás logikája az egyre elvontabb felé hajtotta, és a megkapaszkodás görcsös akarása, a filozófiai megalapozás vágya annál erősebben fogta e kényszerpályán, minél elháríthatatlanabban betört a politika a gondolatok csendjébe, hogy ha nem is a gondolatokat magukat, legalább az azokat hordozó személyiséget a maga képére gyúrja. A politikum győzött: az egyed összeroppant. Az *Első Filozófia* torzó maradt, s a tragikus végkifejlet felé rohanótól – Litván szavait idézve – csupán „két kisebb tanulmány” született, okulásul magának és mindeneknek, melyben „a régmúltba fordulva mondott ítéletet egy csalódott, megkeseredett ember a közelmúltról és a jelenről”.

Ám Somló Bódog tanítványa és utóda, Moór Gyula jóvoltából – ez utóbbi halála után¹⁰ – az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába került Somló kéziratos hagyatéka, és ebben mindenekelőtt az ún. *Állambölcseleti jegyzetek*. Olyan mindmáig fel nem dolgozott, voltaképpen ismeretlenként lappangó kézirat ez, mely a Tanácsköztársaság bukása és Somló öngyilkossága közötti hónapokban született. Közéleti vizsgálatából azonnal kiderül, hogy lényegileg két önálló egységből tevődik össze. Egyik része az összefüggő gondolatmeneteket néhány lapon rögzítő, az állam és politika általános vagy éppen akkoriban időszerű kérdéseivel kapcsolódó, a feldolgozott gondolatörmeleket azonban

¹⁰ Vö. VARGA Csaba: Moór Gyula a napisajtóban. *Iustum Aequum Salutare*, 2017/1. 155–174. & http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20171sz/13_VargaCs_IAS_2017_1.pdf, 4. jegyzet.

meghatározott szerkezetbe nem szervező tulajdonképpeni *Állambölcseleti jegyzetek*, másik – terjedelmileg és a vállalkozás jellegét tekintve egyaránt imponálóbb – része pedig egy majdani műként megálmodott *Az állambölcészet történelme* megírásához szánt, magában is könyvnyi terjedelmű jegyzetanyag, melynek csupán összefésült s önálló cikkekkel stilizált töredéke az említett – ‘Platón államtana’ és ‘Machiavelli’ címet viselő – „két kisebb tanulmány”, melyeket az irodalom mindmáig az elbukó Somló hatyúdának, utolsó tudósi megnyilvánulásának tekintett. A kézirat nem csupán megrendítő – és elgondolkodtató – emberi dokumentum, nem is egyszerűen egy közérdekű szenvedélynek áldozó magános tudós munkaokmánya, hanem a somlói kiütkeresés eszköze, a bizonyosság megragadásának vélt fogódzója – az embernek és a tudósnek olyan utolsó kísérlete tehát, amely egyszersmind arra is alkalmas, hogy a Litván Györgytől megrajzolt pályaképen valamelyes finomítást indokoljon. Mert olyan anyagról van szó, ami a régmúltba korántsem a közelmúltat s jelent érintő metaforikus véleményalkotás kedvéért menekül, hanem a Somlóra egyébként jellemző erudícióval, filológiai alapossággal és buzgalommal az államelméleti s politikai gondolkodás forrásvidékének és formálódásának – az ókori görögségtől Machiavelliig terjedő szakaszának – rendszeres feltérképezésébe fog, hogy eszmetörténeti búvárlások révén ragadja meg a politikum s az állam lényegét. Nos, a gondolkodó számára, akinek egész életútja olyasfajta autonómiát célzott, amiben a cselekvés minimuma s egyben maximuma a tudományos meggyőződés kialakításának és hirdetésének a szabadsága, a legválságosabb, legreménytelenebb pillanat akkor következik el, amikor a politika úgy robban be védett magányába, hogy nem is azonosulhat véle, de nem is szabadulhat többé tőle, kiiktatva életéből. A forradalmak Somlót nyugtalanságba, majd kétségbeesésbe kergetik, magánéletének válsága – feleségével szakít, szeretett anyja meghal – is ekkor kulminál. A nemzeti történelem válságos fordulatait személyes válságként éli át: teljes megsemmisülésként, az önmagában felépíteni vélt bizonyosság csődjeként tudatosodik benne mindaz, ami bekövetkezett. Az autonómiára törekvés, a politikumtól független, csupán gondolatoktól körülölelt személyes lét vágyalomnak bizonyult. Az események árja Somlót kéréletlenül magával sodorta, s mivel nem talált az új kihívásra alternatívát, csak hányódott, és ebbe belebukott. A kézirat léte mégis bizonyosság arról, hogy noha Somló kudarca egy tudóseszménynek adott történelmi feltételek közötti kudarca, a politikum benyomulásának roppantó hatására mégis nem méltatlan módon: saját erkölcsiségéből s eszményeiből a legtöbbet megőrizve, meggyőződés keresésének és megalapozásának az ígézetében válaszolt. Somló, aki az eddigi megvont pályaképek szerint útkeresései során az egyre elvontabb felé

tartva a pozitívistikus szociológiától egy újkantiánus filozófiai megalapozásig jutott, most, a történelem elől, a történelemhez menekül. Jelképesnél több ez a kétségbeesett, végső kísérlet, hogy a politikum elbizonytalanító hatásával szemben magának a politikának, a politikai gondolkozásnak a történetében, a politikumról kialakított tudományos reflexiók konkrét történeti empiriájában keressen magának fogódzót. És talán hozzátehetjük: ha *Az állambölcsészet történelme* rendszeres kidolgozását bevégezi, úgy ez kegyetlen önvizsgálatra készítette volna. Ennek során nemcsak az alkatilag apolitikus, tehát eredendően naiv kívülállónak kellett volna ráébredni az „Üllőnek vagy kalapácsnak lenni” akkor és ott történelmileg konkrétan felvetődő embertelen alternatívájára, de történelemfilozófiai mélységű következtetéseket is le kellett volna vonnia mind a politikum lényegéről s természetéről, mind nemzete kataklizmájának történelmi háttéréről, belső és egyetemes összefüggéseiről, s végezetül mind arról az egymásba nem helyettesíthető, de egymástól nem is izolálható kapcsolatrendszeréről, ami a társadalmi folyamatokban a lét tudományos reflexiója és politikai befolyásolása között áll fenn.

Amint ez az Arisztotelészt feldolgozó szövegrészből kitetszik, fogantatása, hivatása kettős. Egyfelől a politikai tanok története rendszeres feldolgozásának elemeként egy – a jog kérdései iránt különösen érzékeny – gondolkodó kivonatai, kommentárjai, értékelései s rendszerező megjegyzései általában Arisztotelészről, és különösen két főművéről, a *Nikomakhoszi Etikáról* s a *Politikáról*. Másfelől esetenként – olykor elméleti állásfoglalásba burkoltan – csaknem közvetlen kitekintés „a közelmúltra és a jelenre”, mely részeknél a sorok mögül ama bizonyos „csalódott, megkeseredett ember” arca is előtűnik. Csupán egy későbbi, a teljesség igényével kitűzött (s a szövegrekonstrukciót is következetesen végigvivő) filológiai vizsgálódás döntheti majd el, vajon Somló ez ideig ismert utolsó, töredékessége ellenére is a megálmodott mű körvonalait előlegező munkájában a konzervatív forradalomkritika, az evolúció kizárólagosságának elméleti megalapozására irányuló törekvése (a kérdéses feldolgozás aktualizálásai sorában pl. a doktrinerség és a tapasztalat, a jogreform és a jognak való szokásszerű engedelmesség szembeállítás) az erősebb vonulat, vagy valóban a politikum mibenlétének, mozgástörvényeinek, történelmileg általánosítható vonásainak a tisztázása (így pl. a militarizmus és a pacifizmus kapcsolatának taglalása, vagy a művészetpolitika nemzetpolitikai vonatkozása-inak megfogalmazása).

2. Augustinus¹¹

Somló Bódog (1873–1920) a századforduló magyar progressziójának egyik vezéralakja. Tudományos indulását az Ady publicisztikájában is megőrzött nagyváradi jogakadémiai botrány jelzi, kibontakozását pedig azok az egymást sorozatban követő művek, amelyek a modern etnológiai, szociológiai és jogbölcseleti gondolkodás magyarországi meghonosításában úttörő szerepet játszottak. Noha részt vesz a polgári radikalizmus irányában elkötelezett *Társadalomtudományi Társaság* vezetésében s a *Huszedik Század* szerkesztésében, alkata s rendkívüli morális érzékenysége okából a gyakorlati politikával csak addig képes azonosulni, amíg magának a tudományos gondolkodás szabadságának az ügyéről van szó. Mihelyt a gyakorlati cselekvés logikája ezen túlmutat – vagyis az 1910-es évektől kezdve –, fokozatosan távolodik hát egykori barátaitól, szociológiai érdeklődése pedig mindinkább a jogbölcselet, majd általában a bölcseleti gondolkodás újkantianus megalapozása irányába fordul. A világháború végét jelző forradalmakat már személyes válságként éli át. A magányos gondolkodó – kinek eszménye, csaknem görcsösen vágyott célja egy külvilágtól nem zavart, csendes könyvtárszobában való nyugodt elmélkedés, szigorú következeteségen nyugvó teoretikus megalapozás, gondolatoknak szigorú játékszabályok szerinti viták eredményeként történő fejlesztése és cseréje volt – a jelen történelme s annak nyomorúsága elől a múlt történelméhez, az abból kihámozható tapasztalatok és vívódások lehetséges tanulságainak a kutatásához menekül. A gondolkodói következetesség, tisztesség és végső realizmus megmutatkozása ez. Hiszen amikor elvont eszméi csődöt mondanak és mindent meginogni érez maga körül, *Az állambölcselet történelme* tanulmányozásához fordul, hogy évezredek emberi töprengései és politikai eszmélődése újragondolásával keressen magának fogódzót. Tudjuk: a forradalmak kataklizmájában, szeretett Erdélye elvesztésében, a román megszállás szégyenében mindez számára gyógyírként mégsem szolgálhatott. Végső kétségbeesésében a házsongárdi temetőben végzett magával. Befejezetlen vállalkozása így élete utolsó hónapjainak tanúja és intellektuális kísérlete, mely mindmáig ismeretlenül az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában lappangva várja kiadatását.

Az augustinusi világkép állambölcseleti jellemzését adó szemelvény is egy aktualizáló olvasónapló kettősségét mutatja. Hűvös, tárgyyszerű regisztrálása az olvasottaknak, ugyanakkor átcsillan rajta a jelen nyomorúságának átélése,

¹¹ Első megjelenésében mint bevezetés a szövegközléshez in VARGA Csaba: Somló Bódog jegyzetei Augustinus állambölcseletéről. *Állam- és Jogtudomány*, 1985/4. 777.

elvágyódása a tapasztalat szerint létezőből az igazság szerint létezőbe. Szent Ágoston történelmi alakja bizonyosan nem állott Somló világképéhez közel. Mégis: az olyan gondolkodót megillető rokonszenvvel tárgyalja, aki mértéket ad. Az igazság szerint létező s a tapasztalat szerint létező feloldatlan kettősége különösen szembeszökő az írás végén, Machiavellit érintő kritikájában. Ugyanakkor ennek az ellentmondásnak a feloldása nem sikerült Somlónak sem. Egyebek között ezért is mondható el, hogy élete és műve – melyekre a tragikus vég tett pontot – torzó maradt.

3. Állambölcseleti jegyzetek¹²

Somló Bódog eszménye, csaknem görcsösen vágyott célja egy külvilágtól nem zavart, csendes könyvtárszobában való nyugodt kontempláció, a következetes végiggondoláson nyugvó teoretikus megalapozás, a gondolatoknak szigorú játékszabályokat betartó diszkussziók eredményeként történő fejlesztése volt. Ennek az eszménynek áldozott mindent, és amikor úgy érezte, hogy mindez végképp lehetetlenné válik, ennek oltárán feláldozta életét is.

A doktriner magatartást az eszmény tagadásának vélte; így az mélységesen taszította. Ady Endre hajdani felkaroltja, a *Huszedik Század* ihletője, a *Társadalomtudományi Társaság* egyik megalapítója, Jászi Oszkárnak, Kunfi Zsigmondnak és Vámbéry Rusztemnek évtizedeken át volt barátja nemcsak a gyakorlati politikától retten vissza, mikor a felvilágosító hit tettekbe fordul és a jobbító szándékot testbe kell önteni, de a marxizmus is elidegeníti, mikor a korabeli marxizmus ökonomista-mechanikus levezetési kísérleteit s ezek akkor uralkodó elméleti általánosításait túlságosan is leegyszerűsítőnek – bizonyíthatatlannak s bizonyíthatatlannak – találja.

Fokozatosan eltávolodik egykori barátaitól, akik egyre radikalizálódva már a gyakorlati cselekvés útjára léptek. Arra az időre viszont, mire addig tervezett művét befejezi, a világháború és a nyomában következő bomlás már a hátrországnak, élete eddigi terének, így Kolozsvárnak és Budapestnek is mindennapi megdöbbentő tapasztalata lesz. Menekülése egyre reménytelenebb: tudósi eszménye újramegalosítását mégis megkísérli. A háború katasztrofális végződése; a nemzetiségi agitáció és az elszakadást előrevetítő szervezkedés; az egyre fenyegetőbb fegyverszüneti feltételek s ezek egyre megalázóbb, a

¹² Első megjelenésében mint bevezetés a szövegközléshez in VARGA Csaba: Somló Bódog végső summázata: az ismeretlen Állambölcseleti jegyzetek. *Allam- és Jogtudomány*, 1985/2. 359–363.

kész tények erőpoltitikájára építő megsértése az utódállamok részéről; majd az ennek nyomában járó szervezett idegen fosztogatás – ez akkor a történelmi Magyarország valósága. Miközben volt barátai a gyakorlati politika terepén a tűzmentéssel foglalkoznak, nem kisebb kétségbeeséssel, de görcsös elszántsággal újrakezdi, hogy a megvadult, törvényeit vesztett világban világképét az *Első Filozófia* művében mint maradéktalanul igazolható világképet megalapozza. Miközben Jászi a Károlyi-kormány tagjaként tárgyal, hogy órákkal az utolsó óra ütése után a nemzetiségekkel megegyezzenek, a Duna-menti történelem keretét népek közösségeként, egy Keleti Svájc mintájára megalkossa, Somló menekül: el az utcától, annak zajától, el a sajtó hangoskodásától, az egyetem immár szintén izgatott világától, hogy a tudós számára méltó valóságot, a gondolatban vágyott kapaszkodót – mely e világban biztos fogódzól szolgálhatna – létrehozza. Ám bukik a Károlyi-kormány, szeretett Erdélye ellenséges megszállás alá kerül, és – mint naplójában január 10-én, majd április 11-én írja – „a bolsevizmus óriás léptekkel közeleg”, amihez képest „az első forradalom csak nyugtalan álmodozók naív kísérlete volt”.¹³ Félelmetes egybeesés, hogy Somlónak filozófiai megalapozási kísérlete is ekkor mindörökre megszakad.

Érzékeny idegrendszerű, vibráló alkatú, a *suicidium* gondolatával fiatalsága óta vívódó ember ő, aki mint gondolkodó a történelem kelepceből próbál meg menekülni. Menekülne, de egyre bénultabban – hiszen ki az, aki semmibe vehetné hazája történelmének agóniáját? A krízist, amit nemzete sorsában lát, személyes válságként éli át. Teszi ezt erkölcsiségéből, igazságkereséséből, szűkebb pátriájának döbbenet kiváltó sorsából fakadóan. És teszi egy olyan ember belső életével terhelten, akinek személyes sorsában is a szálak egyre öszszébb kuszálódnak. Bizalmas társa, szeretett anyja meghal; házassága végleg zátonyra fut; majd az egyetemi életben is, mikor a kommünnek még az emlékét is eltakarítva sorra menesztik professzortársait, roppantó választásra kényszerül. Tudjuk: nem látott, nem érdemesített a maga számára kiutat. Összeroppant, s anyja házsongárdi sírjánál végzett magával.

A megértés érdekében fogalmazzuk meg még egyszer: mi is történt e néhány év alatt? Olyan kataklizma, a sokakat mámorító – bár objektíve kényszer hajtotta – előrerohanásban olyan bukás, amit nagyobb erő tartalékokkal rendelkező, egészségesebben fejlődött nemzetek is csak nehezen heverhettek volna ki. Jelesül: nemcsak egy háború elvesztése, nemcsak a haza évezredes állami kereteinek felbomlása, nemcsak népességében s hagyományaiban legsajátábban saját területeknek is elvesztése, nemcsak megalázó, zsaroló, a szerződészegő

¹³ SOMLÓ BÓDOG *naplója*. [OSzK Kézirattára, Quart. Hung. 3038/4.]

előnyomulást a maradék területek kifosztására felhasználó idegen katonai megszállás, de egyszersmind négy, a maga idejében elvileg egyaránt lehetséges politikai alternatívának és az ezek megvalósítására hivatott vezető rétegeknek is a teljes lehetetlenülése: olyan csőd, minden addigi értéknek olyan ürje, amelyet tragikus módon az egyetlen megmaradt – és éppen a legkevésbé hivatott – erő tölthetett ki csupán. Mert ne feledjük: Horthy uralma, a kényszerpályákon mozgó politikai cselekvés, a polgári progresszió minden további lehetőségének a bedugulása csupán azért következhetett be, mert négy alternatíva már lehetetlenült: Tisza a háborúvesztéssel menthetetlenül megbukott; Károlyi sikerének hite csupán az antant támogatásának hiú reményén nyugodott; a Szovjet-Oroszországi Tanácsköztársaság és a Magyar Tanácsköztársaság közötti katonai kapcsolatfelvétel meghiúsulásával ez utóbbi politikailag és a nemzetközi erőviszonyok szempontjából egyaránt vákuumba került és megbukott; és – mintegy záróakkordként – a kommunistákkal korábban egyesült szociáldemokrácia képtelennek bizonyult arra, hogy önmagát hatékonyra szervezve a kezében maradt hatalommal tartósan sáfárkodjon. És tudjuk, amit a kortársak is láttak: ami a politikai küzdelmek évtizedei, a világháborús a forradalmak véráldozata után jött, rosszabb és kilátástalanabb volt, mint ahonnan az egész folyamat a századelőn elindult.

A Somlóról eddig megfogalmazott pályaképekkel szemben a tudós végső kísérlete az új ebben: az a magatartás, amely bukásában is az eszményeihez való hűséget, a gondolkodó egyedül méltó válaszát jelezte.

A már megrajzolt pályaképek íve teljesnek mondható a polgári forradalom, az *Első Filozófia* kísérletének időszakáig. Mint láttuk, ekkor már egyre határozottabban, ám egyre feloldatlanabb konfliktusokat is hagyva, a történelem elől menekült. Nos, amikor a tragikus tapasztalatokkal szembesülve filozófiai útkeresése végképp gyengének, gyermektegnek bizonyult, mert – Litvánal szólva – „a megbomlott világról szerzett tapasztalatait és soha fel nem adott etikai álláspontját többé nem tudta összhangba hozni”,¹⁴ mintegy kitörési kísérletként a történelem elől – a történelemhez menekült. Ennek korpusza kéziratos hagyatéka, az *Állambölcseleti jegyzetek*.¹⁵ Céljuk szerint ezek a politikai gondolkodás történetébe ágyazottan, azaz a valóság szublimált formájába oldottan keresték az elveszett bizonyosságot, azokat az alapokat, ahonnan kiindulva szerzőjük a valóságot a maga számára elméletileg újra felépítheti. Úgy vélem, több, mint

¹⁴ LITVÁN i. m. 41.

¹⁵ OSzK Kézirattára, Quart. Hung. 3039. és 3040. (358 és 258 kisalakú kézirattoldal terjedelemben.)

szimbolikus jelentőségű e gesztus: nem más, mint a realizmus diadala. Somló módszertani alapállását tehát így összegezhetném: a tudomány lényegével összeférhetetlen bármiféle zárt tételrendszer képzete, a *dubito ergo sum* tételében összefoglalható meggyőződés visszاسzorítására vagy korlátozására irányuló bármilyen kísérlet. A Somlóra jellemző gondolkodói út éppen a hitt bizonyosság megrendülésekor vezet el a pozitivista szociológiától, hogy a pusztá megtörténést jelző kauzalitás helyett irányításra is képes fogódzót az etikában, a filozófiában, majd – a nemzeti fejlődésnek személyes válságként átértzett csődje pillanatában – magában a történelemben, pontosabban a történelem filozófiai tanulásaiban, a politikai gondolkodás fejlődéséből lesűrhető tapasztalatokban találjon. Pályafutásának legállandóbb vonása tehát épp a tudományhoz, a tudomány függetlenségéhez való etikai viszony, ami mögött egyértelműen a tudomány folyamatként történő értékelése rejlik. A józan szkepticizmus, a racionális előrelátás természetes korlátainak felismerése így módszertanilag szükségképpen fontosabb volt és maradt számára, mint hogy a gondolkodót a demiurgossal összetévesztve a doktrinerekre jellemző pyrrhusi győzelmeket arasson.

Összefüggő gondolatokat rögzített Somló, valamint jegyzeteket, melyek Xenofontól Machiavelliig tudósítanak vizsgálódásairól. És szándékáról, hogy a kétségbeesett szubjektumtól mint magánérdekűtől leválassza a gondolkodót, aki „jön, rosszon túl” áll,¹⁶ aki számára minden valóság alapvető meghatározásában egynemű, amennyiben nem személyes vonatkozás ez, hanem csupán hűvös vizsgálódások tárgya. Ez, a személyes és a tárgyyszerű közötti distanciálási igény olvasható ki egyik utolsó, április 11-i naplóbejegyzéséből is: „Néhány napon belül kommunista társadalommá alakultunk át. És tovább tekerődzik a vörös tűz köröttünk. Tanácsköztársaság Bajorországban, Braunschweigben. Nyugtalanág Szerbiában, Prágában, Olaszországban, Párizsban. A legérdekesebb idő egy állambölcsest számára.” Ugyanezzel a tárgyyszerűséggel szól naplóját záró legutolsó bejegyzése is, április 15-ről, melyben lejegyzí, hogy éppen Lenintől *A szovjethatalom soron következő feladatait* olvassa.

Nos, ilyen állambölcseleti számvetést kívánt megalapozni félbeszakadt munkája. A rendszeres történeti áttekintés csak építőkövekként szolgált volna ehhez. Még az életében sajtó alá rendezett írások Platónról és Machiavelliről is inkább olvasónaplók – a múltat és jelent érintő reflexiókkal, tanulságok levonásával. A hátramaradt kézirat arról tanúskodik, hogy Somló végig kívánta

¹⁶ Mikó Imre: Somló Bódog útja. [1972.] In: Mikó Imre: *Akik előttem jártak*. Bukarest, Kriterion, 1976. 114.

járni a nyugati civilizáció politikai gondolkodásában bejárt utat, kijegyzetelve magukat a szerzőket s a rájuk vonatkozó irodalmat. Ha Somló a maga számára életmentő kiutat talál, bizonyára nem hagyja abba Machiavellinél. A kézírathagyaték rendezése során a rendszeres doktrínatörténeti feljegyzések, valamint említett két tanulmányának nyomdai kézírata került a második részbe, *Az állambölcsészet történelme* címmel, különféle tárgyú összefüggő gondolatai pedig *Állambölcséleti jegyzetek* címen ezt megelőző első részként gyűjtettek ki. Az elgondolt műhöz viszonyítva mindez nyersanyag, számunkra azonban – a tragikus tett visszavonhatatlansága okán – a tudós utolsó gondolkodói megnyilatkozása. Mint nyersanyag, az egész együtt mégis sejteti a vállalkozás viszonylagos teljességigényét, abszolút tudományos becsületességét, lenyűgöző monumentalitását. Mint önálló megnyilatkozás pedig az aktualizálásokra jellemző sajátos kettősséget mutatja. Hiszen hűvös, tárgyyszerű megállapítások sorozata, melyeken mégis minduntalan átcsillan a jelen nyomorúságának átélése s csüggesztő hatása.

Ezek a jegyzetek nem csupán a somlói életmű megítélése szempontjából és kordokumentumként jelentősek; meglepő felismeréseket hordoznak a politikatudomány, az államelmélet, sőt a jogelmélet szemszögéből is. Közös jellemzőjük egyfajta „alkotó” konzervativizmus vállalása, ami – ahogy egy jellemzésből¹⁷ már kitűnt – ismét csak a Széchenyi István és Kemény Zsigmond által követett eszményeknek és döntéseknek az ő saját feltételei közötti újrafogalmazása. Ez a konzervativizmus – a „nagyon megfontolt és óvatos haladás” – Somló egész életútját végigkíséri; ennek során egyre határozottabb megfogalmazásokat kap; hatyúdalában már nemcsak „egészséges tempó”, de egyenesen „az állam természetéhez tartozik”, sőt maga az „államiasság” szinonimája. Ezzel egyet jelent persze – immár nemcsak az Arisztotelészről nyomon követhető gondolkodói hagyomány, de legszemélyesebb tapasztalatok nyomán is – a forradalmi mozgás dialektikájában rejlő nagyszámú meghatározás felismerése, és ezek egy részének határozott bírálata. Tisztán elméleti nézőpontból szembevetendő a politikumnak eredendően gyakorlati kategóriaként való kezelése, s a közvélemény – és általában a tudati jelenségek – súlyának, a mindenkori társadalmi összefüggéseket formáló és ennyiben éppen meghatározó ontológiai jelentőségének a felismerése. Meglepő egy sajátos totalitásszemlélet kibontásának az igénye is, mely kora marxizmusának leegyszerűsítéseire vetítve mutatja ki, hogy a jogászvilágnézetnek a normát piederesztálra emelő és mindent magyarázó elvvé emelő

¹⁷ NAGY Endre: Erény és tudomány. Vázlat Somló Bódog gondolkodói pályájáról. *Világosság*, 1982/12. 764–772.

formális idealizmusát az ökonomizmus nem meghaladja, hanem csak tagadja, pontosabban más előjellel, egy másik leegyszerűsítéssel mint mindent magyarázó elvvel helyettesíti. Somló igényében, hogy a gazdálkodás formáiban, szervezeti kereteiben s intézményeiben, és mindezek tudati alapjában, környezetében és lecsapódásaiban („a vallás, a társadalmi hagyomány, a közfelfogás, a tudomány, a »pozitív morál«”, és ezen túl – roppant érdekes konkretizálásként – maga a „sajtó”, mint társadalmi jelenség) egy olyan társadalmi egységet lásson, amely minden meghatározás közege, szervezője és szűrője, amelynek tehát a politika és az állam csak – mint összefüggő egységnek – sajátos vonatkozása, a jog pedig specifikus célú formalizált absztrakciója. Nos, tehát ebben az igényben a mindenkori összkomplexus és összfolyamat mozgásából adódó meghatározások elsőbbségének a megfejtése rejlik, s ebből fakadóan az a felismerés is, hogy a társadalmi történet csakis a maga egységében és folyamatszerű voltában ragadható meg. Ez pedig nemcsak Bernstein és mások ökonomista vulgarizálásának kortársi bírálata, de egy szintézis irányában történő meghaladása a stammleri – később Max Weber gondolatrendszerében újrafogalmazást nyerő – kritikának, mely az egyirányú gazdasági determinizmust a mindenkor konkrét feltételezettségei szerint változó súlyú és irányú kölcsönviszonyok determinizmusával kísérelte meg felváltani.¹⁸

Ezért is kár, hogy Somló műve torzó maradt. Hallatlan nyeresége lehetett volna a magyar tudományosságnak egy politikaelméleti szintézis. Még inkább, ha ez egy következetes – szociológiából, etikából, filozófiából, majd a történelem vallatásából egymásra épülő – gondolkodói életút megkoronázása lehetett volna. És ha mindez egyáltalán tovább fokozható: talán még inkább, ha egy ilyen vállalkozás egyszersmind a lukácsi törekvésekkel egyidejű, polgári gyökerű, ám ugyanakkor a marxizmus felismeréseivel és módszertani megfontolásaival is számoló totalitásszemlélet következetes kibontása lehetett volna.

¹⁸ Rudolf STAMMLER: *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung*. Leipzig, Veil, 1896. viii + 668. (5., zárótanulmánnyal bővített kiadás. Berlin, de Gruyter, 1924. viii + 706.)

MOÓR GYULA

A XX. század tragikus sorsfordító eseményei aligha kíméltek bárkit is, aki komolyan vette hivatását, s hivatásában a közért, népéért kívánt áldozni. A zsarnokság felőrli, az igaztalanság letaglózza azt, aki az értékek s evilágunk materiális zsarolásainak konfliktusában végső eligazítónak a szellemet választja.

A brassói evangélikus főesperesi családban felnőtt Moór Gyula¹ kolozsvári egyetemi éveit egybeesnek az első világháborúval. Élettapasztalatra tüzéségi

---

¹ Született 1888. augusztus 11-én Brassóban, meghalt 1950. február 3-án Budapesten. Kolozsvári tanulmányok után harctéri szolgálatából főhadnagyként szerel le, átmeneti eperjesi (1914–) és kolozsvári (1918–) kinevezések után 1921-től Szegeden, majd 1929-től Budapesten egyetemi tanár. Több alkalommal dékán (1924/25., valamint 1935/36. és 1945/46. és 1947/48. tanév), ill. prodékán; akadémikus (levelező tag 1925–, rendes tag 1942–); egyeteme képviselőjében a főrendiház póttagja (1937–, tíz évre választottan); moszkvai nagykövet-jelölt (1945), majd az 1945. november 29-én tartott első nemzetgyűlési ülésen közvetlenül megválasztott tizenkét országos notabilitás egyike. A Magyar Tudományos Akadémia elnöke (1945), majd elnök híján további éven át „helyettes elnöke”; ugyanígy a Pázmány Péter Tudományegyetemnek rektora (1945/46-os tanév), majd rektor híján további tanéven át „helyettes rektora”. 1947. július 23-i és október 8-i nemzetgyűlési beszédeire a Magyar Kommunista Pártot képviselő Weil Emília december 10-én interpellál, amire Ortutay Gyula egykor újító szellemű néprajzos, szociáldemokrata színekbe bújtatott kommunista ágensként vallás- és közoktatásügyi miniszter 1948. március 4-én válaszol.

Ellene támadó megmentettje Vas Tibor volt, legkíméletlenebb kritikusként pedig élte végéig SZABÓ Imre – *A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955. 533. és 2. jav. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 471. – lép fel. A kari tanácsülés jegyzőkönyvéhez lásd VARGA Csaba (sajtó alá rend.): „A Horthy-fasizmus állam- és jogbölcsélete”. Az ELTE ÁJK tanácsülésén 1955. január 29-én rendezett vita Szabó Imre készülő könyvének IX. fejezetéről. *Jogelméleti Szemle*, 2004/3. <http://jesz.ajk.elte.hu/varga19.html>

Közismert művei: *Stammler „Helyes jogról szóló tana”*. Magyar Jogászegyleti Értekezések III, Budapest, Pfeifer, 1911. 87.; *Bevezetés a jogfilozófiába*. [Filozófiai Könyvtár] Budapest, Pfeifer, 1923. 356.; *Zum ewigen Frieden: Grundriss einer Philosophie des Pazifismus und des Anarchismus*. Leipzig, 1930. 101.; *A jogi személyek elmélete*. [A Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Bizottságának kiadványsorozata] Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1931. 379.; *Szociológia és jogbölcsélet*. [Filozófiai értekezések] Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934. 59.; *A szabad akarat problémája*. [Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből] Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1943. 149.; *A jogbölcsélet problémái*. [Kincsestár] Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1945. 81.; *Jogfilozófia*. [Jog- és államtudományi jegyzetek] Budapest, Magyar Élet, 1935. 287.; *Tegnap és holnap között: Tanulmányok*. Budapest, Révai, 1947. 172. Nemzetközi termésének kései

önkéntesként tesz szert a fronton. Mestere, majd atyai barátja Somló Bódog, a jogfilozófia és jogszociológia hazai és nemzetközi úttörője. Ám a progresszív liberális köröktől itthon egykor messzehangzóan ünnevelt Somló Bódog ekkor éli át élete csődjét. Egykori elvtársai, kik valaha vállukon hordozták, saját eszméiktől megittasulva immár a forradalomba hajszolt leszerelők őszi-rózsás győzelmein munkálkodnak, miközben széteső országában Somló a románoktól fenyegetett, szeretett Erdélyét félti. A jog pozitivitásába, a tények uralhatóságába, a szociologikum és a ráció egymásra találásába vetett büszke hite összeomlik. Régmúlt klasszikusokhoz – platóni ideákhoz, a lélek Szent Ágostoni elvágyódásához, a teremtett világ rendjének Szent Tamási kemény realizmusához – menekül; Kolozsvár ékében és erdélyi pantheonjában, a legenda házsongárdi temetőben lesz öngyilkos; maradék vagyonát az országunkat a mesterségesen létrehozott utódállamok közt felosztó trianoni békediktátummal intranzigensen szembeszegülő Területvédő Ligára hagyja. Somló reá hagyott nagyszerű személyes könyvtára mellett ez lesz az a szellemi hagyaték, ami majd indítani fogja dr. vitéz Moór Gyulát Eperjes után Kolozsvárott folytatódó s végül Szegeden át Budapesten kulmináló professzori pályáját.

Ott indul, ahol Somló abba hagyta. Somló akkoriban feltűnést kiváltó német és angol–amerikai orientációjával szemben a hagyományos német–francia–olasz irányban tájékozódik. Igényesen, mint mestere, a legnagyobbakkal veszi fel a

---

újnyomásaként pedig ld. Julius MOÓR: *Schriften zur Rechtsphilosophie*. Szerk. Csaba Varga. [Philosophiae Iuris] Budapest, Szent István Társulat, 2006. xxii + 485. <http://drcsabavarga.wordpress.com/2011/01/02/julius-moor-schriften-zur-rechtsphilosophie-hrsg-csaba-varga-2006/>

A hivatkozott szlovák mű Vojtech TUKA: *Die Rechtssysteme: Grundriß einer Rechtsphilosophie*. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie Beiheft 37] Berlin, Limbach, 1941. 273., bírálata pedig Moór Gyula tollából *Athenaeum*, 1942/2. 211–218.; ill. Tuka's Rechtsphilosophie. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, vol. XXII., no. 4–5. (1943), 370–382.

Könyvtári hagyatékának sorsára – annak idején a szerző általi megmentésére – nézve ld. VARGA Csaba (hrsg./szerk.): *Aus dem Nachlaß von Julius MOÓR Gyula hagyatékából*. [Philosophiae Iuris] Budapest, ELTE “Comparative Legal Cultures” Project, 1995. xvi + 158. <http://drcsabavarga.wordpress.com/2011/01/02/aus-dem-nachlass-von-julius-moor-hrsg-csaba-varga-1995/>; és JÓNÁS Károly: A Moór–Somló-hagyaték. In: JÓNÁS Károly – VEREDY Katalin: *Az Országgyűlési Könyvtár története, 1870–1995*. Budapest, [Magyar Országgyűlés], 1995. <http://www.ogyk.hu/e-konyvt/pdf-konyv/konyv05.pdf>, 5.39. pont.

Mai áttekintésként ld. SZABADFALVI József: *Moór Gyula: Egy XX. századi magyar jogfilozófus pályaképe*. Budapest, Osiris–Századvég, 1994. 199.; és SZABADFALVI József (vál.): *Moór Gyula*. Budapest, Új Mandátum, 2001. 241.

A *Magyar Örökség* elismerő címét – javaslatba hozója, majd a Bíráló Bizottság tagjaként előterjesztője magam voltam – 2003-ban ítélik meg számára; *laudatio*jára ld. VARGA Csaba: Moór Gyula emberközpontú jogfilozófiája és jogi ethosza MAGYAR ÖRÖKSÉG. In: POPRÁDY Géza (szerk.): *Magyar Örökség – Laudációk könyve II. 2001–2005*. Budapest, Magyar Örökség és Európa Egyesület, 2009. 276–279.

kapcsolatot. Az azóta is meghatározó kontinentális európai elméleti jogmagyarázat, a jogpozitivizmus bécsi iskolájának szellemi társa és bírálója egyidejűleg. Az alapító Hans Kelsennel együttgondolkodóként kiindulópontul elfogadja a jogban a normatív legyen-tételezéseknek a lét tényeitől különválasztását, ugyanakkor kritikusként már sem az értékrelativizmus, sem az értékek csupasz formaiságokra történő visszavezetése (mint például az igazságosságnak pusztán egyenlő elbánásra meztelenítő felfogása) nem elégíti ki. Szilárd fogódzókat keres, s ezt a jog egész építményét illetően egyre inkább a természetjogban, egy-egy működő jogi berendezkedés talaján pedig a tudatos, érték-vezérelt jogi politika kialakításának és mindenkori formálásának szükségességében találja meg.

Ódzkodik a szélsőségektől, a doktriner teoretizálástól, s arra bízta magát, amit a természetes értelem fényében az adott hely és idő feltételei közt is megfogalmazhat morális igazságként.

Azok, akik majd utókorában, a kikényszerített kommunista hatalomátvétellel siettetett halála után, mint a berendezkedő moszkovita hatalom letéteményesei fognak triumfálni, bírálják eklektikusként s kurzuslovagként egyaránt. Eklektikusként, mert az élet aranyfáját, pontosabban értelmes, mert emberies alakíthatóságába vetett hitét többre becsülte a csiszolt élel, a kockaszerűség, a pusztán teoretikus következés száraz ágainál. És kurzuslovagként, mert élnie és alkotnia ott és akkor – a két világháború közti idők Magyarországon, a német Harmadik Birodalom és a szovjet-orsz Harmadik Róma egyidejű fenyegetettségében – adatott, s mert legszélesebbkörű megbecsülés övezte törekvését. Erőszakkal túlléphetek hát rajta, azonban korántsem tudtak jobb, elméletileg kerekébb, s főként tudományos megalapozásában igazabb magyarázatot adni helyette. A Vörös Hadsereg ország- és emberpusztító megszállása nyomán csapatba szedelődő kollaboránsoknak ugyanis nem volt tehetsége másra, mint hogy a maradékot is szétromboló ideológiai lapályt varázsoljanak a csakis spiritualitásában élni érdemes élet sokszínűségének a helyébe. A szocializmus romjain úgyszólván tegnapunkig változatlanul az ún. szocialista normativizmus maradványai virultak.

Az élet azonban nem áll meg. S habár a múlt közvetlenül nem ismétlődik, az eszmetörténet mégis arról tanúskodik, hogy korról korra ismétlődően újra le kell játszani bizonyos, tétjükben alapvető választások megejtését feltételező módszertani vitákat. Eszerint a lét és legyen dualizmusának kanti fogságából kikerülten ugyan, bár alig rejtett kerülőkkel, akár posztmodernitásunk jelszavába burkoltan, ám feltehetően emberi történelmünkben mindvégig változatlanul vívódni fogunk majd olyan vitákkal, amelyek a maguk idején Somló és Moór alapvető dilemmái körében, változatlanul szintén a jognak egyfelől a hatalmi

önkéntől, másfelől az absztrakcióktól uralt tiszta logizálás olykor drámai hatású véletlenszerűségeitől – azaz a jogot Szcilla és Karibdisz gyanánt folyvást fenyegető örvényektől – való megóvása lehetőségeit kutatták.

Hamarosan a Pázmány Péter Tudományegyetem mint vezető országos tudományközpont ünnepelt professzora lesz: nemzedékek nevelője, s könyveivel, cikkeivel a magyarországi társadalomtudományi gondolkodás egyik leginkább felelősségteljes alakítója. Roppant igényes oktató, köznyelven és szépen fogalmazó akadémikus szerző, aki témáin keresztül is folyvást hídépítésen munkálkodik a jog és a humán gondolkodás egyéb területei között. Erőteljes távolságtartással, igényes kritikával tárgyalja mind a vörös, mind a barna ordas szomszédság, a bolsevizmus és a nemzetiszocializmus jogszemléletének, jogi berendezkedésének alakulását. Bírálatot ír az egykori pécsi püspöki joglyceumból indult, szlovákiai nacionalistává lett, majd a náci bábállamként önállósuló Szlovák Köztársaság belügyminisztereként kivégzett Tuka Bélának a háborús Berlinben kiadott jogbölcseleti összegzéséről, miközben levelezik Hitler egyik első intellektuális áldozatával, a heidelbergi egyetem rektori székéből eltávolított s jogbölcselet helyett magányában a régmúlt búvárkodásába, a német büntetőjogi dogmatika történetébe menekülő, szintén evangélikus Gustav Radbruchhal. Miután feltétlenül ember-központú és érték-vezérelt, megélheti a már akkoriban ritkuló erényt, hogy tudományos érdeklődését változatlanul a valódi megértésre törekvés hassa át.

Tragikus emlékként őrzi a leninista forradalmárokká lett egykori hadifogyoktól ösztönzött Magyar Tanácsköztársaság elméleti-jogi vívódásának dokumentumait. Ehhez járul, hogy a két világháború közti illegális kommunisták is rendszeresen otthagyják egyetemközeli Váci utcai honának levélszekrényében röplapjaikat. A Kormányzó feltétlen bizalmát élvező tekintélyéből és egyetemi jelölésének köszönhető felsőházi tagságából futja arra is, hogy származási okból fenyegető helyzetbe került fiatal, általa egyébként személyesen alig ismert kolléga érdekében járjon közbe (aki kevésbé nemes indítékból alig fél évtized múltán a hazai sztálinizmus szakmai satrapájaként áll majd bosszút mindenben, ami egyáltalán emlékeztethetett az egykor őt is felemelő polgári múltra). Moór a szellem mozdíthatatlan elkötelezettje marad a második világháború vérzivatarán át mindvégig. Szimbolikus jelentőségű, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetemnek ő lesz a háború utáni első rektora, sőt átmenetileg a Magyar Tudományos Akadémiának is elnöke. Őt szemelik ki elsőként moszkvai nagykövetnek, amit azonban elhárít, mert a megharcolandó harcot itthon megvívandónak gondolja.

Megújuló erővel publikál fasizmus és nemzetiszocializmus bírálatáról, kereszténységnek és szocializmusnak az eredendő gyökérzetben rejlő éthoszbeli közösségről, demokráciáról – míg hiheti, hogy a szónak, értelemnek ereje van. A Magyar Függetlenségi Pártban, életében először, közvetlenül politikai szerepet vállal. A háború utáni idők sorsválasztó súlyát jelzi, hogy az eddigi nagyívű nagypolgár a fenyegető kommunista nyomulásban immár kisebb feladatoktól sem idegenkedik. Ahogy pedig a II. világháborút lezáró párizsi békeszerződés megkötésének közeledtével hazánk szovjet katonai megszállásának is – jogcíme megszűnván – minden jóhiszemű várákozás szerint vége felé kell tartania, a távlatos kommunista hatalomátvételi stratégiának szemmel láthatóan napi aktualitássá, közvetlen taktikai feladattá válása őt is végső kiállásra kényszeríti. Saját emelkedettségéhez hív méltósággal felel meg ennek két hatalmas beszédében a parlament nyilvánossága előtt. A beszéde közben is gyalázkodó kommunisták pontosan értik, hogy mit mond, milyen jelentőséggel. A válaszuk is pontosan ehhez mért. Nyilvános rendes egyetemi tanár, tanszékvezető, még nem töltötte be 59. életévét. Mégis, a szegedi katolikus nép-rajzsból a megszálló bolsevizmus útítársává züllött kultuszminiszter regnálása következményeként másnap már gyakorlatilag be sem teheti lábát egyetemére. Megszállók-e? kollaboránsok? vagy felbérelt bűnözők? – pár napon belül a belváros közepén kirabolják, felfogatják lakását. Sajtóhecc, személyét kísérő politikai tüntetések, fenyegetések, „hazaáruló fasiszta főideológus” gyanánt megbélyegző parlamenti interpellációk takarják a mezítelen tény, hogy a kommunisták pontosan azok, amiknek leírta őket, és pontosan úgy járnak el, mint ahogy a magyar jövődőt ettől féltette. Természetszerűleg – úgymond – pusztán feltételezett „kérelmére” hatvanadik életévének derekán nyugdíjazták. Kari és egyetemi tanácsi döntés száraz szavakkal veszi mindezt tudtul. Annak nevét, aki a háborút követő két éven át elnökölt a Magyar Tudományos Akadémián, most törlik a tagok listájáról is.

Ez volt és ilyen volt a kor, a felszabadulásunknak mondottak kora.

Megszokhattuk, hogy komolyan vegyük életünket. Ő bizonyosan ezt tette. Nem tudjuk, hogy megváltásként érzékelt-e, de lassan egyre fájdalmasabb torokpanaszait orvosai gégerákként diagnosztizálják, s ez hamarosan végez vele.

Utódai tombolnak a szabaddá vált terepen. Az ország egyetlen egyetemén sem marad immár olyan régi világbeli szereplő, aki a szovjektől frissiben az országunkra erőszakolt marxista-leninista-sztálinista állam- és jogelmélet primitív neofitizmusa gátlástalanságát zavarhatta volna. Néhány éven belül pedig kari tanácsi ülésen Moór Gyula reakciónak kikiáltott jogfilozófiáját – úgymond – teoretikusan meghaladják, hogy nemrégiben még jogásznemzedékeket éltető

gondolatai legfeljebb kivételes bűvópatakokban, titkon csordogálhassanak csak tovább.

Roppant értékű könyvtárát barátja, Szegeden volt professzortársa, az akkorra már piarista rendfőnök Sík Sándor őrizte, amíg élt. A hányattatásból kikerülve, a rokonság jóvoltából azóta az Országgyűlési Könyvtár állományába kerülve az ország tudásfoglalatót gazdagítja.

Ma már könyvek szólnak róla, ő pedig könyveinek, cikkeinek újradíadásaiban üzen a mai nemzedéknek. Amint maga is tisztában volt vele, teoretikus problematikáink avulhatnak, töprengő emberi megoldáskereséseink éthosza, ember-központúsága és érték-elkötelezettsége azonban megmarad. Humán törődéseinkben a meghurcolt tanár, gondolkodó és társadalomfilozófus ezért lesz, mi volt, mai gondjainkban egyaránt.

*

Moór Gyula és a kereszténység? Aligha képzelhető szervesebb kapcsolódás ennél.

Amit mindmáig Moór Gyulának a brassói evangélikus főesperes családjában felnövekvéséről tudtunk, leginkább védelmező közegnek, a polgárlét csendes békessége zálogának gondolhattuk. Pedig – amint ez most tárulhatott fel számunkra² – apja hősiességét vállalt, héroszét egy fáradhatatlan küzdelemben, keresztényként és magyarként egyaránt. Merthogy nem az adatott meg néki, hogy egy éppen adódó kipárnázott parókia kényelmébe belecsücsüljön, hanem hogy a barcasági Hétfaluból kiindultán, a szászság féltékenyen őrzött öntelevenye közegében, skrupulusok nélküli egyházi gáncsoskodásoktól folytonosan buktatottan, mégis egy magyar szigetet vívjon ki – Brassóban, létrehozva egy ág. ev. hitvallású önálló magyar egyházmegyét, aminek nemcsak választott előljárója, de írásokkal, kiadványozással, egyházszervező kiállással folytonos gazdagítója lett haláláig.

Háború, megszállás, üldöztetés következik utóbb, de az apa és a hitves anya mindvégig őrhelyén marad; poraik is ott nyugszanak. A fiú, a jogfilozófus Moór Gyula pedig jelképesen életével áldoz nemzete üdvéért akkor, amikor egy másik barbaritás, ami hazánkat eléri, már többet kíván, és nem elégszik meg a tehetség és szorgalom intellektuális obulusával.

² Vö. VARGA Csaba: Moór Gyula a sajtóban. *Iustum Aequum Salutare*, 2017/1. 155–174. http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20171sz/13_VargaCs_IAS_2017_1.pdf

Életének igéje János apostol *Evangéliumának* egy helye lehetett; maga írt erről fénykorában, s ez hangzott el temetésén is: „És megismeritek az igazságot, és az igazság szabadokká tesz titeket.”³

És erre gondolhatunk arra emlékezve is, hogy rektor elődje a Pázmány Péter Tudományegyetemen, a katolikus dogmatika doyenje, a piarista *Schütz Antal* hálatelten idézi fel⁴ a történetesen evangélikus hagyományú jogfilozófus morális és intellektuális támogatását, amikor ő, aki életét *Aquinói Szent Tamás* tanainak újragondolásának szentelte, egy nehéz, hezitáló, a szent mesterétől és általa mint tanítványtól meglátott eltérő igazság közti választás kényszerében éppen Moór Gyulától kapott szellemi és morális megerősítést. Ti. rájött, hogy

„az értékrendet valósági különbség [*distinctio realis metaphysica*] választja el a létrendtől. Bírálóim nem is mentek bele érveimbe, hanem beérték azzal a megállapítással, amit én is olyan jól tudtam mint ők, hogy a régiek, nevezetesen Szent Tamás ebben a kérdésben másképp láttak. Én azonban, ki kezdő egyetemi hallgató korom óta tiszteltem és ismertem Szent Tamást, az ő nagy szelleméhez méltatlannak tartottam makacsul fönntartani olyan következtetést, melynek előzete régen megdőlt. Indítást éreztem megvalósítani XIII. Leó programját, melyet híres enciklikájában (*Aeterni Patris*)

³ János 8:32. Ezt idézi a szabad akarat problémáját tárgyalva, egyik legfontosabb művében – Moór (1943) i. m. – és innen véve szövi búcsúfohászába február 7-én, farkasréti temetésekor Budapest-Kelenföld lelkésze, Kendeh György. Megjegyzendő, hogy ezen eperjesi/kolozsvári gyökerű lelkész (1912–2000) maga is szomorú korának hőse lett; vö. THURNAY Béla (szerk.): „Nem nagyobb a szolgálata az ő uránál”: *Kendeh György lelkész élete és szolgálata*. Budapest, Budapest-Kelenföldi Evangélikus Egyházközség, 2012. 287.; továbbá <http://archiv.evangelikus.hu/aktualis/201emert-az-oeroemhir-az-igeret-nem-ebben-a-vilagban-gyoekeznek...201d-2013-100-eve-szulett-kendeh-gyoergy/?searchterm=None> és http://ordass.hu/load_doc.php?cat=HIT&doc=132, valamint <https://www.youtube.com/watch?v=xCT6mqHDKJI>

⁴ Moór Gyula: *Philosophia perennis: Schütz Antal bölcselete*. (Különlenyomat: *Athenaeum*, 1941/2. 136–164. http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/arcanum2/Athenaeum_1941/adatok.html) Budapest, [Kir. Magy. Egyetemi Nyomda], 1941. 31. hatását – mely reflexió SCHÜTZ Antal: *A bölcselet elemei*. 2. átdolg. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 1940. viii + 584. http://www.unitas.hu/sites/default/files/schutz_antal_-_a_bolcselet_elemei.pdf művére (mindannyiunk tanúságára ez vélekedik így a filozófia lehetőségeiről: „Das ist das Ende der Philosophie, zu wissen, dass wir glauben müssen.”, vagyis „A bölcselkedés vége a hívés kezdete.” 569.) – idézi fel a fenti módon SCHÜTZ Antal: *Életem: Emlékezések*. Budapest, Szent István Társulat, 1942. 294. http://www.unitas.hu/sites/default/files/schutz_eletem.pdf 78. [Itt: ‘Schmerzenskind’ = gondot okozó gyermek, szülemény.] Érdekes egymásra következés, hogy hamarosan Schütz Antal (1880–1953) – vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Schütz_Antal és http://web.axelero.hu/kesz/jel/03_04/schutz.html –, aki éppen ekkoriban rektor (1940/41-es tanév), lesz Moór Gyulának az akadémiai rendes tagok 1942. május 15-i választáskor egyik (és egyetlen nem jogász) ajánlója.

is jelzett és egy ismert francia teológus előtt úgy fejezett ki: Nem kiírni Szent Tamást, hanem azt írni, amit ő tanítana, ha ma élne. Ismerem ennek a programnak minden föltételét és kockázatát. De annak vállalni kell, aki magáénak vallotta egy egész életen keresztül Szent Tamás közvetlen környezetének fölséges jelszavát: *Veritas*. Nem vehető tehát zokon, ha a finom elméjű és nagy tudományú Moór Gyula, jogbölcseleti egyetemi tanár egy előkelő, terjedelmes bírálatban törekvéseimnek teljes elismerést szolgáltatott, és azokat a kellő távlatba és keretbe állította bele. Annyival inkább, mert ebből a munkából *Schmerzenskind* lett.”

Egy másik, közvetlenebbül megnyilatkoztató alkalom, amikor eszmények sorsválasztójaként, a haza keresztény hagyománya és a megszálló szovjet erők jelenlététől új aktualitást kapott kommunisztikus törekvések ütközésében 1946 nyarán, a Magyar Tudományos Akadémia ünnepi ülésének előadójaként néz szembe nyilvánosan⁵ a két politikai filozófia egyidejűségével, melyben – jobb híján – eredeztető gyökér-ideálok ideáltipikus hasonlóságát, tehát valamiféle koexistálás lehetőségét igyekszik kimutatni. Mert mi a helyzet például az osztályharcral?

„Akinek megvalósítandó ideáljai vannak, annak a harcot is vállalnia kell ezekért az eszményekért. Ha tehát a munkásosztálynak megvalósítandó ideálja a szocializmus, akkor el kell ismerni a jogát arra is, hogy harcolhasson érte. Egészen bizonyos, hogyha a munkásosztály az osztályharc gondolatának elutasításával, pusztán az uralkodó osztályok erkölcsi belátásától várta volna a pápai enciklikáktól is jogosnak elismert céljai megvalósítását, sokkal hátrább volna ma az ideáljaihoz vezető úton. XI. Pius pápa maga is a legélesebb szavakkal volt kénytelen ostorozni azoknak a könnyelműségét, akik a munkásosztály jogos elégedetlenségét kihívó igazságtalan állapotok fenntartásával a világforradalom számára egyengetik az utat (*Quadragesimo anno*).”

⁵ MOÓR Gyula: Kereszténység és szocializmus. *Athenaeum*, (1945–46). http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/arcanum2/Athenaeum_1945-1946/adatok.html 1–10., amit rögvest követ erősen baloldali oldalról történő – alapvetően korrekt – meginterjúvolása: GÁCH Marianne: Az antiszemizmus ellen minden erőnkkel küzdenünk kell – mondja dr Moór Gyula professzor. *Haladás*, vol. 2., no. 4. (1946. október 31.) 9.; Vö. VARGA (2016) i. m.

Mert tudvalévő, hogy

„A kereszténység sem rettent soha vissza attól – és nem is rettenthet vissza, hacsak a földi dolgokkal szemben teljes közömbösséget tanúsítani nem akar –, hogy harcoljon a maga igazságáért. A manichaeusok és más heretikusok tanításával szemben a katolikus *theologia moralis* már Szent Ágostontól kezdve még a véres háborút is erkölcsösnek ismerte el, ha igazságos, ha *bellum iustum*, vagyis ha igazságos célért s emberséges eszközökkel viselik. Aki elismeri a nemzetek jogát az igazságos háború viselésére, annak az osztályharc gondolatát sem szabad elutasítania, feltéve, hogy ezt a harcot a munkásosztály igazságos célért és emberséges eszközökkel folytatja.”⁶

És mi a helyzet a személy és a kollektivitás szembeállításával? Moór szerint

„a szocializmus a történeti fejlődésben mint a szélsőséges individualizmussal és a végletes liberalizmussal szembeni jogosult visszahatás, mint a szabadság gondolatával üzött visszaélés reakciója, jelentkezik. Az a gazdasági liberalizmus, amely a természeti világban dúló létért való harc mintájára a könyörtelen és kíméletlen szabad verseny elvét fogadta el a társadalmi élet szabályozójául, sokkal inkább ellentétben van a felebaráti szeretetet valló keresztény etikával, mint az osztályharc gondolata.”⁷

Mindez mögött ott áll még egy további felismerés, jelesül a munka humanizáló hatásáról. Különösen időszerű erre Moór keresztényisége kapcsán emlékeznünk, hiszen e felismerés teologikus gyökereiről II. János Pál pápa három évtizede külön is megemlékezett a *Rerum novarum* 90. évfordulójára kiadott enciklikájában, mint ami a teremtés művének evilági folytatása, mert arra nyomja rá emberiségünk többlet-jegyét⁸):

„És végül az sem lehet kétséges, hogy nincs még egy erkölcs, amely a munkát és a munkást annyira megbecsülné, mint a keresztény

⁶ Moór (1945/1946) i. m. 5.

⁷ Moór (1945/1946) i. m. 7.

⁸ Vö. http://lexikon.katolikus.hu/L/Laborem_exercens.html

etika és amely erélyesebben hangoztatná azt az elvet, hogy »mélto a munkás az ő jutalmára«. ⁹ És tudni kell, hogy a kereszténység ezt abban a korban hangoztatta, amikor a munka megvetett dolog, a rabszolgák dolga volt. Ha a földművelésnek az ókorban volt is még valami becsülete, az ipari munkáról még egy Cicero is azt állította, hogy »a kézművesek munkája piszkos foglalkozás, hogy a műhelyhez semmi nemes vonás sem fűződik«. Ezzel szemben Jézus Krisztus nevelőatyjának foglalkozását követve maga is ács-munkás, Péter apostol halászmester volt, Pál apostol pedig mint szőnyegszövő a textiliparban dolgozott. Igaza van Martensennek ¹⁰ abban, hogy »a kereszténység az ipari munkát az erkölcsi nemesség rangjára emelte«. S ha bizonyára nem szándékolt, de nem is pusztán véletlen az, hogy az 1936. évi szovjet-alkotmány 12. §-ának az az ünnepélyes kijelentése, hogy »*aki nem dolgozik, az ne is egyék*«, szösz szerint egyezik Pál apostolnak a tesszalónikibelihez intézett 2. levele 3. fejezetének 10. versével.¹¹

Tekintettel ezek polarizáltan is egyidejűségére s az akkor ismert körülmények kényszere közti erőteljes – végső kimenetében még végig nem gondolható – politikai képviseltségére, hűvös fejjel kellett végül, időleges konklúzió gyanánt megállapítania, hogy

„[m]indkettő mögött hatalmas tömegek állanak. A szocialista gondolat mögött sorakozik fel az ipari munkásság megnövekedett öntudattal s a haladó elvek új borának mámorától fűtött lelkesedéssel. A kereszt jelét követi a parasztság jórésze, de mások is osztálykülönbség nélkül az ősi hit iránti törhetetlen ragaszkodással s azzal a megnövekedett vallásos szükséglettel, amely az emberi lélekben a háborús borzalmaktól okozott megrendülés nyomán elemi erővel szokott jelentkezni.»¹²

Konklúziója ezért csakis felelősségvállalásra való felhívás lehet, minden résztvevőnek címezten. Hiszen

⁹ Lukács 10,7.

¹⁰ H[ans Lassen] MARTENSEN: *Socialismus und Christenthum. Ein Bruchstück aus der speciellen Ethik.* Kiel, Kommissions-verlag von K.v. Wechmar, 1875. 62. Idézet 14.

¹¹ MOÓR (1945/1946) i. m. 9.

¹² MOÓR (1945/1946) i. m. 10.

„[a] jövőből felénk meredő kérdőjelek bizonytalansága mellett is bizonyosnak látszik azonban az, hogy a lezajlott háborús mérközés zúrzavarából két nagy társadalmat formáló vezérelv került ki diadalmasan és megerősödve, az egyik a keresztény etika, a másik a szocializmus gondolata. Ennek a két elvnek döntő szerepe lesz az eljövendő világrend kialakításában, s az emberiség sorsa jórészt attól függ, hogy kereszténység és szocializmus vállvetett munkával fogják-e az emberi nem boldogulását szolgálni, avagy hogy egymást meg nem értve fogják-e híveiket két ellenséges táborként harcba vinni.”¹³

Megjegyzem, a katolikus publicisztika – így a *Vigilia* szerkesztőbizottsága – részéről ez akkor érthető megértéssel, megnyugvással, sőt egyenesen helyesléssel találkozott. Mert e viszonylagos nyitottságban az akkori viszonyokat átlengő *koreszme* rejlett, amit kevéssel Moór ezen színrelépése előtt, éppen maga a *Vigilia*, és éppen nem mással, mint Jacques Maritaine mély katolicizmusa s az egyház társadalmi tanítása egyidejű érzékenységével példázott.¹⁴

Mindez számomra nem más, mint csupán rekapituláltatása annak az akár politikafilozófiai alapvetésnek is beillő *summáznak*, amit már Madách Imre történelemfilozófiával felérő zseniális körképéről, *Az ember tragédiájáról*

¹³ MOÓR (1945/1946) i. m. 1.

¹⁴ PERNECZKY Béla: »Tegnap és holnap között«. *Vigilia*, 1947/8. http://vigilia.hu/node/Vigilia_1947_08_facsimile.pdf, 493.: „szembetűnik, hogy a protestáns szerző mennyire azonos felfogást vall a katolikus társadalombölcselettel. Itt a *Vigilia* oldalain ezt őszinte megelégedéssel kell megjegyeznünk. Elvégre hazánk egyik legnevesebb és legnagyobb tudósáról van szó, akinek a nézetei, megnyilatkozásai igen súlyosak.” E manapság kevéssé ismert szerző egyébként munkajogász egyetemi magántanár, neves társadalompolitikai gondolkodó volt – háttérhez ld. PERNECZKY Béla: *Koreszméink*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1943. 145. http://betiltva.com/files/perneczkyc_koreszmeink.php>http://betiltva.com/files/perneczkyc_koreszmeink.php#12 –, 1948 nyaratól már a Földművelődésügyi Minisztérium kommunista likvidálásának áldozataként a tisztviselők állítólagos összeesküvésének fővádoltja; vö. <http://lexikon.katolikus.hu/P/Perneckzy.html> és <http://dka.mnm.hu/?docId=417272&secId=48196>, valamint CSESZKA Éva: A Földművelésügyi Minisztérium elleni 1948-as per. *Valóság*, 2013. <http://valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=1101&lap=1>. Személyes krédójaként fogalmazta meg egyébként pontosan e szerző, hogy „[m]égse féltsen senki bennünket attól – PERNECZKY Béla: Haladás és katolikum. *Vigilia*, 1947/1. 6. –, hogy túlságosan megértést tanúsítsunk a marxizmussal szemben. Tisztában vagyunk a világnézeti határvonalakkal, s mindazzal, ami bennünket elválaszt a szocialistáktól, kommunistáktól. De az igazságot, bárhonnan is jön, mindig igazságnak fogjuk felismerni és keresztényinek tekinteni.”

kevéssel az első világháború és az azáltal honunkra sorscsapásként zúduló kataklizmák után kevéssel nyújtott:¹⁵

„A végső tanulság, hogy az ember a földön boldoggá és nagygyá lehet, hogy »előreviheti az embernemét«, ha nem tör elérhetetlen tökéletességre, s a Gondviselés erejében bízva megmarad a természetszabta sorompók között, hogy a politikai tevékenység eredményes lehet, ha nem hágja át az emberi dolgok természetéből folyó korlátokat, s még bukásában is fenséges, ha a lelkesedéstől elragadva e korlátokba ütközik s el kell véreznie: semmiesetre sem pesszimista.”

Vagyis evilágunkban minden csak e világi, s ennyiben viszonylagos. A jogtudós számára ez azt jelenti, hogy bármiféle természetjog örök és egyetemes sémájának esetleges doktriner abszolutizmusával mint a múlt üzenetével szemben, csakúgy, mint egy elvont általánosságában tételezett bármiféle jog pozitívításába vetett hit és bizalom feltétlenségével mint kortárs germán üzenettel szemben, számára mindig a kérdéses teoretikus üzenetet az adott helyzetben újragondoló erkölcsé lehet csakis az utolsó szó. Nos, ez az, amit Moór Gyulának üzen Madách Imre, mikor zárásul ezt mondhatja:¹⁶ „... az élet küzdelem, / S az ember célja e küzdelem maga.” Tehát „Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!”

¹⁵ MOÓR Gyula: Az ember tragédiája jogbölcseleti megvilágításban. *Napkelet*, 1923/7. 615–627. http://epa.oszk.hu/02000/02076/00007/pdf/Napkelet_1923_07_615-627.pdf, 622–623. ill. 625.

¹⁶ Ádám, XIII. szín; Az Úr, XV. szín.

MOÓR GYULA A NAPISAJTÓBAN

Noha határozottan van történettudományi irodalma annak, hogy miként használható s használandó történelmi forrásként a napisajtó, különösen az eszmetörténetben,¹ az alábbi jegyzetsomag nem ezek bármiféle élő megkísérlése vagy példázata kíván lenni – annál is kevésbé, mert szerzője nem történész, ráadásul egy Moór-kutató eszmetörténeti szerepében sem kíván tetszelegni. Egyszerűen kíváncsi volt arra, hogy tud-e ma már egy digitálisan is hozzáférhető napisajtós adattömeg árnyalni vagy továbbfejleszteni valamely tudósi életpályáról és műről alkotott képet.

Előljáróban kínálkozik módszertani megjegyzésként, hogy számomra (aminthogy remélhetően az emberi gondolkodás *historiographiája* számára is) a megértés nem egyszerűen konceptuális klasszifikáció – egy már létező sémához annak lehetséges variációjaként történő illesztés –, hanem valóságos hermeneutika: kifejeződés, mögötte kifejezendő gondolat, amögött egy ember gondolkodása, ez mögött pedig a személyiségi jegyekről a környezeti adottságokig mindazon körülmények, amik e gondolkodást formálják, hogy végül mindezek mögötteseként elérjünk a korhoz, a korban a kérdéses gondolkodó helyéhez, s legvégül mindezeknek a végén azon kultúrához és civilizációs körhöz,

---

¹ Csupán a példa kedvéért ld. Tim LACY: Newspapers as Sources for Intellectual Historians, Or, Jack Hafer doesn't Understand How Historians Work. 2010. <http://s-usih.org/2010/08/newspapers-as-sources-for-intellectual.html> . Edward CAUDILL: *Darwinism in the Press. The Evolution of an Idea*. Hillsdale, New Jersey, L. Erlbaum Associates, 1989. xvi + 161. szerint „Newspapers and magazines are critical sources in the historian's assessment of an idea's impact on society because the press disseminates ideas to society.” A Primary vs. Secondary Sources. *American University Library*. <http://subjectguides.library.american.edu/c.php?g=175045&p=1155766> írása pedig arra figyelmeztet, hogy „Most articles in newspapers are secondary, but reporters may be considered as witnesses to an event.” A legvilágosabban Jean-François SOULET: *L'histoire immédiate. Historiographie, sources et méthodes*. Collection U, Paris, Armand Colin, 2009. fogalmaz, mikor nyersadat-szolgáltató és kritikai visszhang szerepében elemzi a sajtót, melyben az utóbbi az előbbit egyszerre reflektálja és konstruálja. Annak része tehát, amelyről elmondható, hogy „A való történelem rendezetlen és kimeríthetetlen tárház.” – és ez az, amiben, amiből és amihez „A történész [...] egyfajta »fikciót« teremt.” Lucian BOIA: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. (Istorie și mit în conștiința românească. București, Humanitas, 1997.) Ford. Andás János. Kolozsvár, Kriterion, 1999. 5.

amelynek mindez egykor a része volt. Ahhoz, hogy konceptuálisan merőben klasszifikáljunk, talán elégségesek a kézikönyvek s a monografikus feldolgozások. Ahhoz viszont, hogy igazi megértéshez – átéléshez, az újramegélésnek legalább bármily halovány érzetéhez – elérkezzünk, a mindennapok teljességének kortársi leképezése vagy utókori újraálmodása szükséges; az előbbihez hiteles – ha nem is kizárólagos – forrásként járulhat egyebek közt a sajtó, az utóbbihoz pedig nem ritkán például egy-egy szépirodalmi alkotás.

Ahhoz, hogy Moór, a nem is oly régmúlt jogbölcsező gondolkodója² gondolatvilágával megbarátkozzam s közelebb kerüljek a számomra talán egész lényével, mentalitásával még tényleges tudományos teljesítményénél is többet mondó személyiségéhez, minden olvasáson túl – akkoriban még a szakmában ritkán megmaradt egykori tanítványok sem mertek mások előtt reá emlékezni, még bizalmas közelségben sem³ – rengeteget jelentett oldalági nőrokona, pontosabban unokahúga megismerése, egykori könyvtára maradványának⁴ átlapozgatása, rengeteg kézirat feljegyzéséből s levelezése megmaradt darabjaiból kitűnően mindhalálig tartó stúdiumai végtelen komolyságának a

² Bővebben ld. SZABADFALVI József: *Moór Gyula. Egy XX. századi magyar jogfilozófus pályaképe*. [Jogtörténet] Budapest, Osiris–Századvég, 1994. 198. és SZABADFALVI József (szerk.): *Moór Gyula*. [Magyar Panteon] Budapest, Új Mandátum, 2001. 241.

³ Az első, aki egyáltalán említést mert tenni nekem ilyesmiről, egykori tanársegédje, Solt [Scholz] Kornél volt. Pontosan ezért kérethetett fel elsőként általam (először elfogadván, majd az évtizedek óta megszenvedetten rákényszerült óvatosságtól sugalltan mégis visszakozván) az anyagában közvetve s közvetlenül egyaránt általam segített – s a másik oldalról persze állambiztonsági kockázati ügyként kezelt – kiállítás megnyitó emlékezésre, melynek nyitófüzete az akkoriban tényleg politikai robbanótöltettel felérő – mert akkor is aktuális parlamenti beszédét *fac simile* leközlő – kis többszörözött kiadvány, SZÁJER József – TÓTH Ádám (szerk.): *Moór Gyula. 1888–1988*. Budapest, ELTE Jogász Társadalomtudományi Szakkollégium, 1988. 40. volt. Nos, ehhez képest jónéhány évvel később, immár az általam vezetett ELTE ÁJK TEMPUS-kapcsolatban (0426/1990–1993), 1993 táján avatott súgva bizalmába Nagy Tibor pénzügyjogász professzor, elárulva, hogy Moór még a tanára, és nagyszerű előadó s gondolkodó volt.

⁴ Moór Gyula halálát követően a hagyaték számbavételét húga, Moór Jolán tanárnő (1890–1962) végezte. Ady Endre levelezésének kiadásából kiderül, hogy a Somló Bódognak Érmindszentről 1903. november 21-én, 29-én és december 18-án küldött három levele e hűg szorgoskodásának köszönhetően kerülhetett már akkor közgyűjteménybe. Dékány István pedig – a társadalomelmélet egyetemi tanára (1886–1965) – néki említi 1950. február 19-én kelt kondoleáló levelében a könyvtárhagyaték kapcsán, hogy „ha csak egy mód van az elhelyezésre, ne adja most el. Csak külföldi szakembereknek érték az ma, és nagy érték! – de nem lehet kivárni. Az én 6000 kötetes könyvtáram is ma meddő érték.” E gazdag gyűjtemény végső soron szerencsés sorsát illetően ld. JÓNÁS Károly: *A Moór–Somló-hagyaték*. In: JÓNÁS Károly – VEREDY Katalin: *Az Országgyűlési Könyvtár története. 1870–1995*. Budapest, [Magyar Országgyűlés], 1995. <http://www.ogyk.hu/e-konyvt/pdf-konyv/konyv05.pdf>, 5.39. pont.

kezembe és birtokomba került tanúsága.⁵ Ehhez járult ezen oldalági családtól utóbb, a Magyar Örökség általam kiharcolt elismerése⁶ után juttatott számos fénykép, mely végre vizualizálhatóvá is tette alakját.

Mégis, rengeteget jelentett lépései és gondolkodásmódja utángondolásához annak hírlapokból felidézhetővé lett tudása, hogy lelkész apja milyen úgyszólván reménytelen küzdelmet folytatott egy erdélyi szász világban saját magyar evangélicitásának elismertetéséért; hogy milyen sokoldalú felelősséget kellett vállalnia a jogfilozófus fiúnak, mikor immár közszereplőként, nem ritkán az ifjúság bálványaként, úgyszólván szózszerű hatás biztos tudatában kellett meglehetősen gyakorisággal a kor legégetőbb kérdéseiben megszólalnia; hogy természetes humanizmusának s konzervatív progresszivitásának – röviden: keresztény gyökereinek, magyarságának, és legmélyebb intellektuális és lelkiismereti meggyőződésének – nagyszerű értékeit milyen aljasul, eszményeket durva kézzel hatalmi politikába rángatva fordította a háború utáni szisztematikus bolsevik nyomulás a visszájára; és most – hadd iktassak ide egy teljességgel szubjektív vélekedést – háború utáni éveinek mélyebb megértéséhez visz talán közelebb az, hogy közgyűjteményből digitalizálásra került két 1945-re datált portré-fényképe – nem több, mint ötvennyolc éves korában! –, s amit látunk benne, az egy fáradt, betegnek tetsző öregemberé, majd (talán hónapokkal később készült?) egy bár már konszolidáltabbnak tetsző, de határozottan idős hatású – mindenképpen, mindkét esetben, sajnálatraméltó, intellektualitása láthatóan átütő ereje ellenére mégis megfáradt – úré.⁷

*

⁵ Vö. VARGA Csaba (szerk.): *Aus dem Nachlaß von Julius MOÓR Gyula hagyatékából*. Budapest, ELTE “Comparative Legal Cultures” Project, 1995. <http://drscsabavarga.wordpress.com/2011/01/02/aus-dem-nachlass-von-julius-moor-hrsg-csaba-varga-1995/>, Függelék, 149–156.

⁶ Vö. VARGA Csaba: Moór Gyula emberközpontú jogfilozófiája és jogi ethosza MAGYAR ÖRÖKSÉG. In: POPRÁDY Géza (szerk.): *Laudációk könyve II. (2001–2005.)* Budapest, Magyar Örökség és Európa Egyesület 2009. 276–279.

⁷ http://www.europphoto.eu.com/heux/?detail=1&ogl=mtiF_____9060 és <http://dka.mnm.hu/?docId=10315&secId=15845>; mindkettő az europeana.hu-ból elérten. Lehetséges-e vajon, hogy az egyébként egész életében erősen dohányos Moór Gyulának későbbi letális gégerákja akár előzményként már ekkor jelentkezett volna? Vagy valamiféle tünetek a háború idején jelentkezve, csak a valamelyes konszolidációval vált volna lehetővé kellő gyógyszerzése, ami esetleg átmenetileg még segített? Betegségére vonatkozó egyetlen adatom Dékány kondoleáló levele (4. jegyzet), mely szerint ő, aki egyébként négy évvel idősebb, 1949 novemberében látogatta meg kórházban fekvő egykori tanárát s negyed évszázadon át a Társadalomtudományi Társaság körében legközelebbi szakmai társát.

Nos, Moór Gyuláról⁸ már egyetemi éveiből van híradásunk. Az első egy latin pályázat – pályatétele „Cicero *Tusc. Disp.* lib. V. c. fordítása magyarra és Horatius, mint az ősi római erény dicsőítője, fordítás magyarból latinra” –, melynek második pályadíját nyerte el Moór Gyula akkor húszéves kolozsvári joghallgató.⁹ A második pedig államtudományi doktorként királygyűrűs avatását adja hírül – „remekbe készült gyűrűt szokott kitüntetésül ajándékozni a király”, s ezt „dr. Jankovich Géza közoktatásügyi miniszter adta át [...] a király képviselőjében” a kolozsvári egyetemen, katonaruhás fényképet is közölve a kitüntetett doktrorról, ki „most szolgálja egyéves önkéntesi évét Nagyszebenben”.¹⁰

A következő híradás már 1925-ből való, arról, hogy a Magyar Társadalomtudományi Társaság megtartja első ülését Heller Farkas műegyetemi tanár elnöklésével, s egy egész hasáb nyolc hosszú bekezdése részletezi Moór előadását, amit még ugyanezen évben *A szocializmusról* címmel publikál.^{11,12}

⁸ Mostanában hallhattam Moór Gyula oldalági leszármazottaitól (2015. szeptember 11.), hogy dédapja, Mohr Gottlieb már hazai szereplő, Körmeny hegyaljai vendéglős és fogadós lehetett, dédanyja pedig az Ostffyasszonyfán született és Csöngén keresztelt Ajkai Krisztina. Nagypapja, Moór Gottlieb ugyanezt a mesterséget folytatta, feleségével, Leithner Theresiával. Apja, a későbbi lelkész Moór Gyula, keresztlevelének tanúsága szerint 1855. szeptember 2-án ág. hitv. ev. családban szintén Körmenyön született, s mint látni fogjuk, majd 1926-ban Brassóban temetik el, anyja pedig Boór Ilona (1860–1924).

Megjegyzendő, hogy Nyugat-Magyarország e táján gyakori családnévről van szó; ld. pl. http://www.the-burgenland-bunch.org/Surnames/surnames_mg-mz.html; ill. <http://docplayer.hu/581539-Moor-csalad-tortenetenek-kutatasa-2000-szeptember.html>; és <http://csaladfafakonyv.hu/wp-content/uploads/2013/10/Moor-csalad-tortenete-vazlatok.pdf>.

Érdekes adat található anyjának állítólagos szabadkai iskolai kötődéséről s a joghallgató Moór ennek köszönhető ottani kapcsolatáról in HEVESI MÓNÁR JÓZSEF: A költő hazatalált. Olosz József halálának 30. évfordulója. *Nyugati Jelen*, 2007/április. <http://archiv.nyugati jelen.com/2007/aprilis/april.27.pentek/j4.html>

A már említett Moór Jolánon túl a jogfilozófus további húgai voltak a tanítónő Ilona (1893–1920) s az ikrek, a szintén tanárnő Lenke (1895–1980) és a kertésszé lett Pirocska (1895–1960); Lenke lesz majd a Párizsban Henri Bergsonnál is tanult edukacionista Gockler Lajos neje, s az ő szintén Lenke lánya a későbbi csöngői evangélikus lelkész, Fehér Károly felesége.

⁹ Tanárok gyűlése. *Pesti Napló*, 59. évf., 43. sz. (1908. február 18.) 14.

¹⁰ Doktroraavatások a király gyűrűjével. *Tolnai Világlapja*, 13. évf., 21. sz. (1913. április–június) 6.

¹¹ A szociálizmus – Moór Gyula egyetemi tanár előadása. *Budapesti Hírlap*, 45. évf., 240. sz. (1925. október 24.) 4. Vö. MOÓR Gyula: A szocializmusról. In: *Emlékkönyv Berzeviczy Albert írói működésének félszázados évfordulója ünnepére*. Pécs, 1925. 102–114. ill. különnyomatként MOÓR Gyula: *A szocializmusról*. [Miskolci Ev. Jogakadémia tudományos értekezéseinek tára 27.] Pécs, Dunántúl Könyvkiadó és Nyomda R.-T., 1925. 15.

¹² A közbenső időre esik Serédi Jusztinián (1884–1945) kánonjogász, hercegprímás bíboros egyetemi díszdoktorsága („szombaton délben a budai primási palotában” – írja az *Esztergom és Vidéke*, 1929. november 17. http://library.hungaricana.hu/en/view/Esztergom_es_Videke_1929/?pg=428&layout=s,3,-, melynek ceremóniájában talán részt vett a Pázmány Péter Tudományegyetem kebelében professzorként akkor induló Moór Gyula is.

Ismét eltelik egy évtized, és megtudjuk, hogy „A Chorin Ferenc-jutalommal vitéz Moór Gyula levelező tag *A természetjog problémája* című művét tüntették ki.”¹³ Ehhez képest pár hónap múltán tartja a Pázmány Péter Tudományegyetem a 300. jubileumi tanévének ünnepi megnyitóját, melynek fényképén, Moór Gyula az idő szerinti dékánnal a pulpituson, éppen Kornis Gyula rektor olvassa fel ünnepi megnyitóját.¹⁴

Pár további nap telik el, s az Ügyvédjelöltek Országos Szövetsége országos nagygyűlésén az Ügyvédi Kamara dísztermében „a hallgatóság tüntetőleg követelte” Moór Gyula hozzászólását. Ő pedig intézmények képviselőjében keményen szólott:

„Azért jöttem, hogy mint a jogi és államtudományi kar dékánja az ifjúság és az ügyvédjelöltek iránti szeretetünknek és ragaszkodásunknak adjak kifejezést. Nekem meg kell őriznem az objektivitást arra az időre, ha majd az igazságügyminiszter úr jónak látja megkérdezni a jogi és államtudományi kart is, hogy mit szól ehhez a tervezethez... Tovább nem juthatott a professzor, dörgő taps félbeszakította szavait és percekig tartott, amíg Moór Gyula ismét szóhoz jutott. Azzal fejezte be, hogy annak idején majd őszintén megmondja az egyetem véleményét a rendtartási tervezetről.”¹⁵

Ismét néhány hét telik el, s a hallgatók október 6-i gyászünnepélyén a Vigadóban dékánjuk a diktatúrákról tart beszédet. A hazai legális baloldal, a *Népszava* tudósítója lelkesen ismerteti „vigasztaló jelenség”, „fölszabadító szavak”, az „eszmélés ideje” gyanánt, teljes azonosulással így idézve ezen, Európa történetében vészterhes időszakot előrelátó időkben a szónokot, aki mintha egy lélegzetvétellel, de analitikusan szétválasztott problematika példázataként

¹³ Vendl Aladár kapta az Akadémia ezévi nagydíját. *Pesti Napló*, 86. évf., 111. sz. (1935. május 16.) 10. Moór értékelésére ld. a Heller Farkas elnökletével (s egyebek közt Navratil Ákos tagságával) munkálkodó bizottsági jelentést: *Akadémiai Értesítő*, 45. kötet (1935. április–szeptember): a rá vonatkozó részletes értékelés, majd döntés 19–20. pont, 201–206. Vö. Moór Gyula: *A természetjog problémája*. [Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből, IV/10.] Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1934. 45.

¹⁴ *Tolnai Világlapja*, 35. évf., 39. sz. (1935. július–szeptember) 2.

¹⁵ Az ügyvédjelöltek és a jogászfifjúság együttes tiltakozása az ügyvédi rendtartási tervezet ellen – Moór Gyula és Kuncz Ödön egyetemi tanárok érdekes felszólalása a nagygyűlésen. *Pesti Napló*, 86. évf., 205. sz. (1935. szeptember 10.) 11.

mondott volna egyszersmind prognózist és ítéletet a barna és a vörös diktatúra egyaránt friss, regnáló hordozóiról:¹⁶

„amint az antik Rómában is csak átmeneti lehetett a diktatúra, akként a modern diktatúrákat is csupán a rendkívüli időkben alkalmazható *átmeneti jelenségeknek* lehet tekinteni. Olyan erőshatású méregnek, amely segít a végveszélyben, de amely *állandóan adagolva tönkreteszi a szervezetet. Diktatúrára nem lehet kultúr nemzet jövőjét építeni.* »A diktatúrának két alapvető hibája van: az egyik hiba akkor jelentkezik, ha a diktátor történeti hivatásának magaslatán áll, a másik akkor, ha nem megfelelő egyéniség. Az első esetben nyugtalanító, aggodalommal merül föl a kérdés, mi lesz a nemzettel, az állammal, ha a diktátor kidől. Íme, a diktatúrának egyik hibája, amely abban áll, hogy *az örökéletű nemzet létét nem lehet egyetlen halandó ember életére alapítani,* még akkor sem, ha az a leghatalmasabb titán. De fölmerül az a kérdés, hogy *miképpen lehet megszabadulni a rossz diktátortól, a becstelen diktátortól, aki nemcsak szabadságától, nemcsak alkotmányától foszthatja meg nemzetét, de mélyen belenyúlhat a polgárok zsebébe is, nemcsak a jogot veheti el a néptől, de a kenyeret is.* Ez a kérdés éppen az ellenkezője az előbbinek. Most azt kérdezzük, *hogyan lehet a nemzeti élet betegségévé vált rossz diktátort a nemzet vérkeringéséből kiküszöbölni?* Megadom erre is a feleletet: csupán egy út vezet erre, *a politikai gyilkosság,* amely azonban a magyar nemzet gondolkodásától és ezeréves történetétől idegen, de amelyet egyébként sem lehet kultúrállamban az államérdek biztosítékának tekinteni.« Valóban a kérdések így állanak a diktatúrákkal és a diktátorokkal szemben. *A diktatúra nem megoldás s a diktátor nem tud semmit megoldani, különösen nem a huszadik század bonyolult gazdasági és politikai életében. Csak a szabadság, csak a demokrácia légkörében fejlődhetnek népek és nemzetek, csak a demokrácia eszközével oldhatók meg azok a súlyos és nagy problémák, amelyek ma a népekre nehezdednek mindenütt.*”

¹⁶ A diktátorok és a diktatúrák sorsáról. *Népszava*, 63. évf., 229. sz. (1935. október 8.) 5–6.

– míg a *Pesti Napló*, nagyobb távolságtartással, burkolt felhívású történelmi újraértékeléssel él. Megjegyzi ugyanis, hogy a szónok ugyan

„A legnagyobb tiszteletet érzi a modern diktátorok közül az olasz és a német iránt, de magáért a diktatúráért nem rajong, mert mint mondja, »a rossz diktátortól megszabadulni éppen olyan nehéz, mint nagy diktátort pótolni«, ám csak azért, hogy rögvest kifejezhesse: éppen Hitler megítélésével nem ért egyet. Ezek után a magyar politikai gyilkosságok eseteit sorolja, majd a római diktatúrától és Cicerótól elérkezik a zarnokgyilkosság keresztény tanainak taglalásáig, közel fél évezreden át Luthertől Spedalieriig, hogy IX. Pius *Syllabus* (1864) enciklikájának példázásával zárjon. Többértelmű s a közelmúlt magyar eseményére visszakacsintó megjegyzése szerint „mindazok a katolikus képviselők, akik 1921-ben megszavazták a detronizálást, a *Syllabus* értelmében exkommunikálva vannak. Hogy a gyakorlat nem egyezik ezzel az elvi, illetve egyházjogi állásponttal, azt persze szintén tudjuk és nagyon érthetőnek tartjuk.”¹⁷

A következő év tavaszán a Gellért-szálló „összes termében” tartott március 15-i esemény díszszónokaként Moór Gyula a *Nincsen jog szabadság nélkül és nincsen igazi szabadság jogi rend nélkül* ünnepi témáját járja körül, kiegyensúlyozott beszédben múlt, jelen és jövő perspektívájában lényegileg mindazt előrelátva és elmondva, amit még csak egy következő évtized világozsszeomlása fog majd kitermelni. A jobbágyság felszabadításának kossuthi proklamációját úgy aktualizálja – egyszerre gondolva a feudalizmusra s talán a bolsevizmus hazai emlékére és szovjet-orosz jelenére s nemzetközi felforgató kisugárzására egyaránt –, hogy „A nemzet közigazdasága nem nélkülözheti a magántulajdon szabadságában és sérthetlenségének hitében rejlő lendítő erőt: kényszerrendszabályokkal lehet piramisokat építeni, de a nemzetet vagyonossá tenni nem

¹⁷ Szabadulás a diktátortól. *Pesti Napló*, 86. évf., 230. sz. (1935. október 9.) 8.

Megjegyzendő, hogy IX. Pius *Syllabus* (1864. december 8.) enciklikája VII/63. tételéről van itt szó. A <http://katolikus-honlap.freeweb.hu/060210/syllabus.htm> fordítása szerint *tévedés* gyanánt elítélendő, hogy „A törvényes államfőnek kijáró engedelmisséget meg szabad tagadni, sőt fel is szabad lázadni ellene.” A <http://www.papalencyclicals.net/Pius09/p9syll.htm> pedig a visszautasítandó tételt így rögzíti: „»It is lawful to refuse obedience to legitimate princes, and even to rebel against them.« Encyclical *Qui pluribus*, Nov. 9, 1846; Allocution *Quibusque vestrum*, Oct. 4, 1847; *Nosais et Nobiscum*, Dec. 8, 1849; Apostolic Letter *Cum Catholica*.”

lehet.” Az államberendezkedés kapcsán pedig – mintegy továbbvíve a diktatúráról tartott beszéde fonalát – a birodalmi német és a világpolitikában védhető helyet kereső magyar kapcsolatot egyaránt érzékenyen érintve fejti ki, hogy

„A parlamenti népképviselő intézménye ma kritikus korszakát éli. Nietzsche-nek szellemi nyomdokain haladó modern eszméáramlatok¹⁸ szembeszegezik a parlamenti rendszerrel azt a tanítást, hogy egyetlen nagy emberben, mintegy fajának és nemzetének kivirágzásában jobban, közvetlenebbül és igazabban nyilatkozik meg a nemzeti lélek, mint bármiféle népképviselői szervben. Ebben a tanításban sok igazság van, hiszen ki vonhatná kétségbe, hogy egy Kossuth Lajos, egy Széchenyi István, egy Deák Ferenc jobban és igazabban reprezentálja a magyar nemzeti géniuszt, mint valamely választási hadjárat eredményeként összeülő parlament. Kérdem azonban, hogy eszükbe jutott-e éppen azoknak a legnagyobb magyaroknak, akik történelmünk ítélete szerint a magyar nemzeti géniusz legigazabb reprezentánsai, hogy magukat a népképviselő helyébe tolják fel. Meg kell állapítanom, hogy a nagy ember politikai vezérségét kívánó szellemi áramlat, a *Führerprinzip*, a magyar gondolkodástól idegen.”

Harmadik pilléreként említve, egyszerűsített hitet tesz a megszólalás mindenkor biztosítandó lehetősége mellett. Merthogy „a feltétlen sajtószabadság híve vagyok a közélet és a közérdekű ügyek egész területén” s megjegyzi, hogy

¹⁸ Hadd idézzem fel itt, hogy a Magyarországon sikerrel indult – Károlyi Mihályhoz közel álló – publicista, a választott új hazájába is elismert szerzőként beilleszkedő Lengyel Emil (1896–1985), a New York University későbbi tanára művében – Emil LENGYEL: *The New Deal in Europe*. New York–London, Fund & Wagnalls Company, 1934. vi + 312. – Mussolini, Hitler és Sztálin rezsimje, valamint az új svéd állami pénz- és iparpolitika kiegészítéseként példázza a parlamentarizmuson történő felülemelkedés kísérleteit. Záró mondata – amit kortárs recezense, William A. LYNCH in *Indiana Magazine of History*, vol. 30., no. 2. (1934) 203–204. <https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/imh/article/view/6767/7255> is ilyen értelemben idéz – ugyancsak kétélű, megengedő, nyitott, és meglepően előítéletmentes: „One is wondering whether the New Deal of the future will not be result of a compromise between these acquisitive instincts and the life necessities of the race.”. Vö. <http://www.nytimes.com/1985/02/14/nyregion/emil-lengyel-a-retired-professor-and-authority-on-rise-of-nazism.html> és http://www.columbia.edu/cu/lweb/archival/collections/ldpd_4078360/. Ennek nem feltétlenül mond ellent a mai történettudományi értékelés sem, már amennyiben „a demokratikus kor szülőttei” változataként mondhatja ki, hogy „A totalitarizmusok is [...] tulajdonképpen »demokratikus abszolutizmusok«.” Lucian BOIA: *Vesztesek és győztesek. Az első világháború újraértelmezése*. (Primul Război Mondial: Controverse, paradoxuri, reinterpretări. București, Humanitas, 2014.) Ford. Tábori Szabó Zoltán. Budapest, CSER, 2014. 100.

különösen konzervatív „tekintélykormányzatban” ez egyenesen „elengedhetetlen s a közélet kára nélkül nem nélkülözhető korrektívum”, amelyben az „igazi tekintély” a nyílt vita eredményeként csak tovább erősödik, mert „A sajtó rozsdája nem fog rajta, amint nem fogja a rozsdá az aranyat.”¹⁹

Hamarosan – április 3-ának péntekjén – az Országos Magyar Protestáns Diákszövetség által tartott 15. jubiláris közgyűlés ünnepi beszédében a nehéz idők ellenére végzett nemzetépítő munkát méltatja.²⁰

Félév múltán, az Országos Felsőoktatási Kongresszus jogi szakosztálya 1936. december 14-ének hétfőjén kezdett munkájáról és az ünnepélyes bevezetések után Moórnak a hazai adottságainkat súlyosan kritizáló előadásáról, valamint az erre következő felvetésekről – amik könyvalakban utóbb majd mind megjelennek²¹ – számol be a *Pesti Napló*.²² Ugyanerről az ország-állapot láttelelet-felvetélszerű eseménysorról, egyfajta nyugtalanító konszolidálatlanság tünetéről²³ a *Népszava* már – teljes joggal, s figyelemreméltó módon az előadóval csendes egyetértésben, előrevívően – aktualizálni is tud:²⁴

„a Professor” „keményen bírált” a bárminemű munkafegyelmet és teljesítmény-orientáltságot kikezdő állandósult politizálgatás kapcsán, mert „A tüntetés levegőjében nem teremnek komoly vizsgák, nincs komoly készültség, nincs tudományos munka, a doktori értekezéseket úgy adják-veszik, mint a rövidárut.” S az eredmény nem más, mint hogy „Több a röpirat, mint a tudományos cikk és több a horogkeresztes beszéd, mint a szemináriumi előadás.”

¹⁹ A »Führerprinzipről« és a sajtószabadságról beszélt dr. Moór Gyula dékán az ügyvédek szabadságvacsoráján. *Pesti Napló*, 87. évf., 63. sz. (1936. március 15.) 15.

²⁰ A Protestáns Diákszövetség 15. jubiláris közgyűlése. *Pesti Napló*, 87. évf., 79. sz. (1936. április 4.) 11. E megnyilatkozásról ez idő szerint sajnos többet nem tudhatunk.

²¹ Moór Gyula: Jelenlegi jogi oktatási rendünk reformjáról. In: MÁRTONFFY Károly (szerk.): *Magyar Felsőoktatás. II. k. Jog és közigazgatási szakosztály*. Budapest, 1937. 21–66., valamint [felszólalások], 120–124., 202–209., 293–297., 314–316. és 334–335., továbbá *A jogi oktatás reformja*. [Országos Felsőoktatási Tanács 1.] Budapest, 1938. 29. és Moór Gyula: *A jogi oktatás reformja*. [Országos Felsőoktatási Tanács 3.] Budapest, 1938. 33.

²² Moór professzor súlyos megállapításai a jogászfjúságban észlelhető »szellemi és erkölcsi alkalmatlanságról«. Folyik a vita a jogi oktatás reformjáról. *Pesti Napló*, 87. évf., 286. sz. (1936. december 15.) 6.

²³ A középosztályról van szó. *Pesti Napló*, 88. évf., 7. sz. (1937. január 10.) 1–2. Különösen az 1. vezérírása többször is hivatkozik Moórnak a felsőfokú oktatás korszerűsítését célzó indítványaira.

²⁴ A Professor... *Népszava*, 64. évf., 285. sz. (1936. december 15.) 3.

Félév múltán, a Magyar Racionalizálási Bizottságnak második, a vezető egyének kiképzésének és utánpótlásának szentelt 1937. májusi vitaestjén szerepel Moór. Kifejti, hogy a természeti adottság és a nevelés alaprincípiumai mellett, harmadikként, úgyszintén fontos „az az atmoszféra, amely a vezetők kitermelését lehetővé teszi”. Nos – és éles, egyben politikai ízű kritikaként megfogalmazva egyértelműen kimondja, hogy – éppen ez az, amit eleve blokkol az 1934. évi I. tc., mikor lehetőséget biztosít arra, hogy köztisztviselőket elbocsássanak minden úgymond komoly ok nélkül.²⁵

S hamarosan, 1937 nyarán, abból az alkalomból, hogy a volt coimbrai gazdaságpolitikai docens, 1932-től Portugália miniszterelnöke, António de Oliveira Salazar ellen immár harmadszor következett el merénylet, az italianista esszéíró és költő Rónai Mihály András írja le érzékletesen azt a rezsimit, amit – Moór terminológiáját átvéve – a „népjóléti rendőrállam” „majdnem tökéletes megvalósítása” gyanánt jellemez.²⁶

Ezt követően az általam áttekintett sajtóból már csak a háború utáni, Szakasits Árpád²⁷, majd Horváth Zoltán²⁸ főszerkesztette *Népszava*, illetőleg Zsolt Béla²⁹ lapja, a *Haladás* híradásaival, értékelésével, netalán – utóbb – nyíltan a jogfilozófust célba vevő politikai uszításával találkozhatunk.

Így *A demokrácia* kérdésköréről a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészettudományi karán kezdődő előadássorozat nyitó rendezvénye Szakasits Árpáddal indul, akinek beszéde részletes ismertetését követően csupán megemlítik, hogy Moór Gyula számára „a demokrácia a legemberibb, egyben a legnehezebb életformát jelzi.”³⁰

²⁵ Vita a vezető egyének kiképzéséről és utánpótlásáról. *Pesti Napló*, 88. évf., 104. sz. (1937. május 9.) 26.

²⁶ RÓNAI Mihály András: A lisszaboni bomba. *Pesti Napló*, 88. évfolyam 151. szám (1937. július 7.), 12.; Rónai Mihály András (1913–1992), költő és publicista, vö. <http://nepszava.hu/articles/article.php?id=671605>. Tárgyára ld. http://en.wikipedia.org/wiki/Ant%C3%B3nio_de_Oliveira_Salazar; magyarul hozzáférhető műveként pedig Oliveira SALAZAR: *Békés forradalom*. Budapest, Athenaeum, [1940.] 315. és [1941.], 318. valamint *Salazar állameszméje*. Sárvár: [fordító kiadása], 1941. 48.

²⁷ Szakasits Árpád (1888–1965) hat elemít végzett szociáldemokra munkásmozgalmár, országgyűlési képviselő, köztársasági elnök, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke, az MSZMP KB tagja; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Szakasits_%C3%80rp%C3%A1d

²⁸ Horváth Zoltán (1900–1967) szociáldemokrata mozgalmár, a *Népszava* felelős szerkesztője; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Horv%C3%A1th_Zolt%C3%A1n_\(%C3%9C%C3%9Cs%C3%A1g%C3%ADr%C3%B3\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Horv%C3%A1th_Zolt%C3%A1n_(%C3%9C%C3%9Cs%C3%A1g%C3%ADr%C3%B3))

²⁹ Zsolt Béla (1898–1949) író, újságíró; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Zsolt_B%C3%A9la

³⁰ Szakasits Árpád elvtárs a demokráciáról tartott előadást az egyetemen. *Népszava*, 73. évfolyam 125. szám (1945. június 27.), 4. Vö. [ERDEI Ferenc et al.:] *Demokrácia*. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem, [1945.], és ebben MOÓR Gyula: A demokrácia örvényei. 96–109.

Negyed év múltán arról értesülünk, hogy „Rendkívül nagyfontosságú esemény játszódott le az egyetemen. A Pázmány Péter Tudományegyetem jogi kara megnyitotta kapuit a szervezett ipari munkásság előtt.” – ti. a Szakszervezeti Tanács közreműködésével 350 érettségivel nem rendelkező kiválasztottat vesznek fel kétéves esti jogi tanfolyamra, aminek ünnepélyes bejelentésekor „Dr. Moór Gyula rektor kérte a hallgatóságot, vegye olyan jó szívvel az előadásokat, mint amilyen jó szívvel a tanárok tudásuk legjavát adják majd.”³¹ Ugyanolyan hangvételű ez, mint a két nappal előbbi híradás, mely még szintén pozitív hangnemben Moór személyében „a demokrácia gyakorlati szervezője” érdemét ecseteli. Ti. azt, hogy jogi kari rektori (sic!) fáradhatatlansága eredményeként

„a hivatalos lapban megjelent a jogi karon szervezett esti munkástanfolyamról és munkásszemináriumról szóló szabályzat. Érettségi nélkül szerezhetnek munkások jogi képesítést, sőt – jogi doktorátust esti tanfolyamokon. A tanrend elsősorban a mai helyzet követelményeit tartja szem előtt és tág teret szentel az ipari közigazgatás és a munka jogának, valamint a községi és városi közigazgatásnak és a gyakorlati közigazgatásnak. Az új magyar demokrácia munkásjogászaira ezernyi feladat vár az üzemi bizottságokban, a közigazgatásban. Ez a tanfolyam az eddigi legkomolyabb lépés a reakciós mivoltáról hírhedt magyar közigazgatás valóban demokratikussá tétele felé.”³²

Újabb híradással egy jó évvel később találkozunk. S ennek alkalma nem más, mint a Magyar Tudományos Akadémia 1946 nyarán tartott ünnepi ülése, melyen immár akadémiai elnökként tartja meg beszédét Moór Gyula *Kereszténység és szocializmus* összefüggéséről, mint a kor leginkább akut kérdéséről. A szónok tanulmányára rákérdező interjúban a jogfilozófus kereszténység és szocializmus egymás iránti világtörténelmi békéjének lehetőségéről szól: arról, hogy mindkettő győztesen került ki a faszizmus és az antiszemitizmus elleni harcból. Megvallása szerint lényegileg a kereszténység még a marxiánus osztályharc-elméletnek sem feltétlenül mond ellent, hiszen a *bellum justum* tanításának végig gondolásával az osztályharc is erkölcsösnek minősülhet, „mihelyt emberséges eszközökkel igazságos célért küzdik.” Miután pedig Moór sugallata szerint

³¹ A munkásság az egyetemen. *Népszava*, 73. évfolyam 207. szám (1945. október 5.), 3.

³² Így is lehet. *Népszava*, 73. évfolyam 205. szám (1945. október 3.). Bővebb kifejtésben ld. Moór Gyula: Munkások az egyetemen. In: *Szabad-nevelés. (Elvi kérdések és beszámolók.)* Budapest, 1945. 13–14.

országunkban a kereszténység leginkább a hagyományos paraszti gondolkodásban – mint óvatos pontossággal, de mégis néven nevezi: „a parasztság jórésze, de mások is osztálykülönbség nélkül” vallva – van jelen, a szocializmus pedig kiváltképpen a városi munkás gondolkodást jeleníti meg, most már „A magyar politikusok államművészetének a feladata, hogy a szocialista és a keresztény törekvéseket összhangba hozza.”³³

(Megjegyzendő, hogy ugyanezen írás egy éven belül kötetbe foglalt változatáról nyilatkozik majd a katolikus *Vigilia* szerkesztőbizottsági tagja – munkajogász egyetemi magántanár, neves társadalompolitikai gondolkodó, ám a bolsevik típusú hatalomváltástól, 1948 nyarától már a Földművelődésügyi Minisztérium előjárói kommunista likvidálásakor a tisztviselők által állítólag elkövetett összeesküvés fővádlottja³⁴ –, pontosan a *Vigilia* hasábjain kevéssel korábban szintén publikált Jacques Maritain *mély katolicizmusának* rokonságát ismeri fel s az egyház társadalmi tanítása iránti érzékenységet azonosítja a közismerten lutheránus jogtanárban. Mert „szembetűnik, hogy a protestáns szerző mennyire azonos felfogást vall a katolikus társadalombölcselettel. Itt a *Vigilia* oldalain ezt őszinte meglepődéssel kell megjegyeznünk. Elvégre hazánk egyik legnevesebb és legnagyobb tudósáról van szó, akinek a nézetei, megnyilatkozásai igen súlyosak.”³⁵)

Alig újabb fél év telik el, s 1947 márciusában, a Zeneakadémia nagytermében Moór Gyulának a *Fasizmus és demokrácia* című délutáni előadását – melyben a szerző, mintha csak a szövetséges hatalmak deklarációját idézné vagy az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát parafrázálná, egyértelműen kinyilvánítja, hogy „az emberi méltóság, az emberi személyiség korlát az államhatalom

³³ GÁCH Marianne: Az antiszemitizmus ellen minden erőnkkel küzdenünk kell – mondja dr Moór Gyula professzor. *Haladás*, II. év., 4. sz. (1946. október 31.) 9. Gách Marianne (1916–1989) színházi és zenei újságíró; vö. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC04834/04896.htm>. Ld. még MOÓR Gyula: *Kereszténység és szocializmus. Athenaeum*, XXXI–XXXII. k. (1945–1946) 1–10.

³⁴ Ld. <http://lexikon.katolikus.hu/P/Perneckzy.html> és <http://dka.mnm.hu/?docId=417272&secId=48196>; valamint CSESZKA Éva: A Földművelődésügyi Minisztérium elleni 1948-as per. *Valóság*, 2013. <http://valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=1101&lap=1>

Ez a nyitottság *koreszme* volt, egyszersmind Perneckzy Béla személyes krédója; vö. PERNECZKY Béla: *Koreszméink*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1943. „Mégse féltsen senki bennünket attól – írta cikkében: Haladás és katolikum. *Vigilia*, 1947/1. 6. –, hogy túlságosan megértést tanúsítsunk a marxizmussal szemben. Tisztában vagyunk a világnézeti határvonalakkal, s mindazzal, ami bennünket elválaszt a szocialistáktól, kommunistáktól. De az igazságot, bárhonnan is jön, mindig igazságnak fogjuk felismerni és keresztényinek tekinteni.”

³⁵ PERNECZKY Béla: »Tegnap és holnap között«. *Vigilia*, 1947/8. http://vigilia.hu/node/Vigilia_1947_08_facsimile.pdf 493.; Moór kötetéhez ld. a következő jegyzetet.

számára is”³⁶ – bírálja egy újságíró, aki „csupán a *Kis Újság* és a *Hírlap* rövid, de bizonyára hív szellemű közléséből” tájékozódott (ami – úgy látszik – az osztályharc aktiválásához akkoriban már elégséges volt). *Népszavabeli* elemzésében, Moórral szembe fordulva, aki a fasiszmusban mindenekelőtt úgymond értéktagadó hatalomkoncentrációt lát, a monopoltőke imperializmusával érvel. Mert szerinte a diktatúra és a totális állam nem cél, hanem csak alkalmas pillanatban alkalmazott eszközként szolgál(t) ahhoz, hogy a monopoltőke olyasmit érjen el, amit például egy Amerikában, az ottani feltételek közt, „kényelemből és takarékoságból” más, enyhébb eszköz bevetésével is megvalósíthatott. Még súlyosabbnak bírálja Moór vélekedését abban, miszerint a demokráciák tévedése nem az volt, hogy fasisztáknak úgyszintén jogegyenlőséget biztosított, hanem az, hogy „az antidemokratikus párthadseregek törvénytelen felállításának eltérése” révén lehetővé tette a fennálló rend felforgatását. Nos, kritikusa szerint egy efféle okoskodás csakis sanda élű lehet, s az ő kritikai feladata most az, hogy ezt leleplezze. Merthogy – mint kinyilvánítja – egy valódi demokráciavédelemnek az összeesküvő Hitlert eleve ki kellett volna végeznie, demokráciabuktatásra szervezett pártját pedig betiltania, és ha ilyen úgymond adekvát választ ad a rezsím – folytatja –, úgy a párthadsereg kérdése nyilvánvalóan fel sem merül. S minthogy szociáldemokratának vallja magát, egyszersmind biztossággal ki is meri mondani: „Megtanultuk, hogy a demokrácia csak a demokratáknak való és eszerint cselekszünk is.” Ez az, amiért most bírál – esetünkben Moór Gyulát. Merthogy egy efféle rossz megközelítés itt és most „a mindenképpen erősítésre szoruló magyar demokrácia [...] ellenségeinek kezébe ad támadó fegyvert és hivatkozási alapot.”³⁷ Lényegében egyidejűleg születik egy másik publicisztika is, ami már egyenesen „demokrata-konferansziék csevegése” „fenyegető jóslása” gyanánt utasítja vissza egy Moór Gyula-féle úgymond széplélek bakafántoskodását. Merthogy – érvel most már nyíltan, tényleg érvelve, amúgy pedig valóban megfontolásra, vitára érdemesen – „Nem lenne-e kötelessége a *politikai* demokrácia betűit megszegni, hogy megvédje a *szociális* demokráciát?” És ha másként nem megy, úgy akár „demokratának nem látszó

³⁶ PACZOLAY Péter: Moór Gyula axiológiája. *Tolle lege*, 2011/1. http://tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/paczolay_peter-moor_gyula_axiologiaja.pdf 5. emeli ki vezérgondolatként ezt a szerzőtől utóbb közzétett – in MOÓR Gyula: *Tegnap és holnap között. Tanulmányok*. Budapest, Révai, 1947. 57–70., idézet 59. – tanulmányból.

³⁷ HÁMORI László: Fasiszmus és demokrácia, avagy a demokrácia hivatatlan szószólói. *Népszava*, 75. évf., 57. sz. (1947. március 9.) 7. Vö. ugyancsak MOÓR (1947) i. m. Hámori László (1911–1983) „dr. hírlapíró a *Népszava* belpolitikai szerk., VI. Jókai-u. 40.” 1949-ben Svédországba emigrált; vö. https://library.hungaricana.hu/hu/view/FszekCimNevTarak_20_019_12/?pg=126&layout=s és <http://korunk.org/letoltlapok/KORUNK-2015-09.pdf> 114. 7. jegyzet.

eszközök” bevetésével is? Egyebek mellett Jászi Oszkára hivatkozik, ki pontosan egy ilyen választás kényszeréről vitázott már 1902-ben Pikler Gyulával. Határhelyzetben, kiélezett körülmények között minek van hát elsőbbsége a másikkal szemben? A gondolatszabadság minden áron érvényesítésének? Avagy az erőszakhoz folyamodásnak? S emlékeztet arra, hogy a berlini katedrájától 1933-ban megfosztott közgazda, Emil Lederer szerint a német és az osztrák demokrácia bukását pontosan e fenti dilemmára adott rossz válasz okozta.³⁸

Ismét félév telik el, s most már végjáték következik: parlamenti felszólalás a Magyar Függetlenségi Párt nevében, melyben Moór Gyula merészeli leírni a baloldali előretörés stratégiáját s gyakorlatilag megjósolja eredménye közeli bekövetkezhetését is. Mert „A nagy vita Moór Gyula beszédénél tört ki” – írja az 1947. október 8-i szerdai országgyűlési ülésről szóló hangulatfestés, amit részletes tudósítás követ arról, hogy a Pfeiffer Zoltán-párti képviselő „élesen támadta a koalíciós kormányt, különösen, sőt majdnem kizárólag a Kommunista Pártot”. Megemlíti azt is, hogy Vitézi Szék-tagsága okán őt, a szónokot egyfolytában »Horthy-huszár!«, »Horthy-vitéz!« és hasonló idétlen közbekiabálásokkal becsmérelték.³⁹ A másnapi, október 9-i csütörtöki országgyűlési ülésnap kapcsán pedig a szociáldemokrata Révész Mihály⁴⁰ „nagy beszédét” ismertetik. „Nem lehet a Szociáldemokrata Pártot hasogatni” – nyugtatja meg, hasábcímként – önmagát, és egyúttal ország-világ előtt ügymond leleplezi Moór Gyulát, aki

„a Szociáldemokrata Párt felé furulyázott szirénhangon. De nemcsak furulyázott, hanem fújni és fűrészelni is akart és *arra igyekezett rábírní, hogy hagyja cserben a másik munkáspártot. amely neki csupán másodhegedűs szerepét juttatja.* Moór

³⁸ BERNÁT Balázs: Hannibál nincs a kapuk előtt. *Haladás*, III. évf., 11. sz. (1947. március 13.) 9. Vö. JÁSZI Oszkár: Régi vita új megvilágításban. *Századunk*, X. k. (1935) 110–120. Emil Lederer (1882–1939) a New School for Social Research keretében létrejött University in Exile egyik alapítója, majd dékánja lesz; vö. https://en.wikipedia.org/wiki/Emil_Lederer

³⁹ M–É: Viharos ülés a Házban. *Népszava*, 75. évf., 230. sz. (1947. október 9.) 1. Vö. *Az országgyűlés 5. ülése 1947. évi október hó 8-án, szerdán*. http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1947_01/?pg=61&layout=s, 116–146. [Első utánközlés in SZÁJER–TÓTH i. m. 37. és köv.]

⁴⁰ Révész Mihály (1884–1977); vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Révész_Mihály, http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=5678&catid=85:r&Itemid=67&lang=hu és <http://www.cellbibl.hu/index.php/kepgaleria?id=97>, akit hamarosan nyugdíjba kényszerítenek s megfosztják párttörténeti dokumentumgyűjteményétől; az ő fia Révész András (1909–1996); vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Révész_András és <http://nepszava.hu/articles/article.php?id=249339&print=1>, akit hamarosan pártjából kizárnak, közigazgatási pozíciójából kiebbrudalnak, majd a kommunistákkal való egyesülés ellenzéséért életfogytiglani börtönrre ítélnék.

Gyula vegye tudomásul, hogy ennek a kérdésnek eldöntését a Szociáldemokrata Pártra lehet bízni és nehéz fába vágja a fejszét, ha a Szociáldemokrata Pártot igyekszik hasogatni.”⁴¹

A *Haladás* hetilap volt, így csak néhány nap elmúltával reflektálhatott. S figyelemre méltó, hogy publicistája mintha nem gyűlölné, inkább jobb sorsra érdemesként – némi csalódottsággal, hogy miért is bocsátkozik egyáltalán reménytelen küzdelemben – szánna ezen „szikár, sápadt”, „puritán jellemű férfiú” előrelátható sorsát, aki szerinte nem bizonyulhat itt másnak, mint egy spinóza *illusio veritatis* szerencsétlen foglyának. Mert ugyan ki nem tudná – teszi fel a szónoki kérdést –, hogy csakis az erőviszonyok számítanak ezen a világon, míg a ‘szabadság’ és az ‘emberméltóság’ aligha lehetnek mások itt, mint „lég-üres térben bizony elvesző fogalmak”? Zárásként ismét – a jelen realitásainak ismeretében – mintha tényleg rosszat sejtene, szinte könyörögve kérdezi: „Miért nem gondolja végig gondolatait?...”⁴² Végül ugyanitt található még egy kis színes, amiből még néhány további fontos kísérő körülményt megtudhatunk. Például azt, hogy Kossa István – a piaristáknál érettségizett villamoskalauz, aki harminc éves korától kezdve szakszervezeti vezető volt, majd a szovjet fogság antifasiszta tanfolyamai után haláláig minden lehetséges kormányzati pozíciót betöltött s minden elérhető kitüntetést megkapott – „egyedül Moór Gyula beszéde alatt egymaga annyit szólt közbe, mint az összes többi közbeszóló együttesen”. Pedig, mint a cikkecske is érzékelteti, a színteret gyakorlatilag egy (forradalmi munkásosztálynak hazudott) csőcselék lincshangulata uralta – olyannyira, hogy egy ismeretlennek maradt közbeszóló már-már keser-humorba fordultan a dúló vihar közepén „stentori hangon imígyen szólott: – Hagyják már közbeszólni *a szónokot is!*”⁴³

Amikor az időközben eltelt egy hónap mérlegének a megvonására kerül sor, ennek alaphangját egy a fentebbiekben csak megkezdődött, de egyre tovább korbácsolt úszulás határozza meg, s jellegzetesen most is a *Népszava* hasábjain. Így például egy cikkírója szerint

⁴¹ A legszigorúbb kötött gazdálkodást! Révész Mihály elvtárs nagy beszéde a kormányprogram vitájában. *Népszava*, 75. évf., 231. sz. (1947. október 10.) 1. [a kioktatás kövér betűkkel szedetten!]

⁴² -x.-: »Meddig leszünk Hómanok«? *Haladás*, III. évf., 42. sz. (1947. október 16.) 4.

⁴³ TATRANGI Dávid: a piros szőnyegen. *Haladás*, III. évf., 42. sz. (1947. október 16.) 10. Kossa István (1904–1965) szociáldemokratából már 1945-re kommunistává vedlett politikus, aki 1963-ig a legkülönfélébb csúcspozíciókat tölti be; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Kossa_István

„Már a párt első szónoka, Moór Gyula elvetette a sulykot. Az a kijelentés, hogy »a nemzeti akarat nagy szabotálója a Kommunista Párt...«, az ellenforradalom alatt félrenevelt magyar tömegekben éppen a jobboldali szólalomokra emlékeztető ‘nemzeti akarat’ kitételnek a kommunisták szidásával való összekapcsolása következtében olyan antidemokratikus hangulatot indíthatott volna meg, ami ellen a magyar demokráciának védekeznie kellett.”⁴⁴

Nem véletlen tehát, hogy ugyanezen év december közepén, az úgynevezett diákparlament három napos ülésének záró eseményén, mielőtt még Szakasits Árpád miniszterelnökhelyettes emelkedhetett volna szólásra, egy alig huszonöt éves, friss diplomás közgazda, Szalai Béla diákparlamentari elnök már megelőlegez minden lehetséges mondanivalót, amikor egyszerűen kijelenti, hogy „aki ma szembefordul a demokráciával, annak semmi köze a magyar néphez, nincs helye az országban. Majd Moór Gyula és a többi ellenforradalmár egyetemi tanár eltávolítását sürgette.”⁴⁵

Utolsó információnk, ami a *Népszava* hasábjain fellelhető, már egy középiskolai végzettségű publicista, egyébként divatos sok könyves író hangulatkeltő beszámolója az egyetemi oktatás általános gondjairól. Azt tartja külön fontosságnak kiemelni – aminek a hátterét persze mindenképpen érdemes lenne a körülmények rekonstruálásával kideríteni –, hogy „Moór Gyula professzor a jogi oktatás »reformját« úgy vitte keresztül, hogy a társadalomtudomány mint beszámítható kollégium megszűnt a jogászok számára.” „Ezidőszerint tehát az egyházjogra pontosan annyi időt fordítanak, mint az iparjogra vagy közigazgatási jogra, viszont jogász úgy is lehet valaki, hogy szociálpolitikát soha életében nem tanult.”⁴⁶

⁴⁴ MÁTÉ Iván: Az új országgyűlés első hónapjának mérlege. *Népszava*, 6. évf., 256. sz. (1947. november 9.).

⁴⁵ A diákság ügye – nemzeti ügy. *Népszava*, 75. évf., 287. sz. (1947. december 16.). Szalai Béla (1922–2008) közgazda, akkoriban a MEFESz elnöke, utóbb Gerő Ernő második embere, a Politikai Bizottság póttagja, 1956 nyarán még a szovjet Politikai Bizottság megbízásából Budapesten eljáró Mikojan miniszterelnökjelöltje, és így tovább és tovább; vö. http://hu.wikipedia.org/wiki/Szalai_Béla

⁴⁶ PALOTAI Boris: Feudális maradványok az egyetemen. Az oktatás fejlődése és a hároméves terv. *Népszava*, 75. évf., 122. sz. (1948. május 30.) 15. Palotai Boris (1904–1983) ismert és kedvelt író és költő, Bacsó Péter filmrendező édesanyja, ekkoriban a *Népszava* irodalmi rovatvezetője, ki „írástechnikailag, tartalmilag a múlt. Vége?“, és akinek így a „feltámadási esélye körülbelül annyi ma, mint a KGST-é. Pedig termékeny író volt kétségtelenül, mint a VEB Sachsenring, a Trabantgyár.” ÓNAGY Zoltán: 36 éve hunyt el Palotai Boris. 2009. szeptember 13. <http://www.irodalmijelen.hu/05242013-0955/36-eve-hunyt-el-palotai-boris>; vö. http://hu.wikipedia.org/wiki/Palotai_Boris

*

Amint a bevezető részben említettem, eddig csakis idillikus kép formálódhatott bennem Moór Gyula gyökereiről – származásáról, felnövekvésének családi környezetéről, s így a gyermekkorában szerzett meghatározó élményeiről –, hiszen a hozzám került levelezés-darabok és fényképek úgyszintén mind egy brassói sokgyermekes evangélikus lelkész békés, nyugodt, kiegyensúlyozott polgári életformájának ilyen-olyan metszetét mutatták.

A sajtóban történő böngészés viszont időben visszafelé haladva egybeolvadt egy másik Moór Gyulával, hősünk édesapjával, akkor már a brassói ágostai hitvallású evangélikus magyar egyházmegye esperesével (1855–1926). És a híryanagban megjelenő eseményekből – oly gyakran vitákból, vádaskodásokból, sőt egyenesen támadásokból – éppen nem harmónia s megnyugvás látszott kicsendülni, hanem e férfiú lehető legtudatosabb kezdeményező és végrehajtó szerepe egy kemény akaratú küzdelemben, csaknem háborúban, amit olykor és átmenetileg tudott csak győzelem és rövid megnyugvás kíséрни – egy olyan ügyért, amely a maga szerény helyén a Kárpátok dél-keleti karéjában egyszerűen nemzeti honfoglalásnak tekinthető. Ez pedig nem volt más, mint a történelmi kényszerben kivívott, majd ellenséges érzülettel kényesen őrzött szász egyeduralom kellős közepén, egy addig kizárólag szász egyházmegyében, *magyar* gyülekezetek kiválásával egy *magyar* evangélikus egyház alapítása.

Nos, sajtóhíradással a magyar világ e csücskéből 1884-től kezdve találkoztam. Elsőként arról, hogy a brassói ág. hitv. evang. magyar egyház elöljárósága nevében Moór Gyula lelkész nyugtázza az adományokat, megjegyezve, hogy „míg saját felekezetünk papjai közül sokan hidegen, sőt elutasítólag fogadták kérő szövegünket, addig nemcsak a ref., de kath. atyánkfiai közül is – s ez utóbbiak közül különösen a dunántúli részekben – sokan meleg részvétet tanúsítottak irántunk adakozásuk által.”⁴⁷

Ugyanakkor a magyarság küzdelme saját országában mégis visszhangra lel, olyannyira, hogy „a magyarhoni evangélikusok érdemdús egyetemes főfelügyelője, báró Prónay Dezső ur ő méltósága is, ezért ajánlotta az 1884. évben Budapesten tartott egyetemes evang. konvent pártfogásába megnyitó beszédben oly melegen a brassói magyar evangélikus egyház ügyét.”⁴⁸

Hamarosan vitacikk-sorozatban fog tisztázódni a külvilág előtt, hogy egy magyar lelkésznek egyáltalán mennyire nincs helye az erdélyi – tehát túlnyo-

⁴⁷ A brassói evangélikus egyházra befolyt adományok. *Protestáns Lap*, 27. évf., 16. sz. (1884. április 20.) 518–519.

⁴⁸ [Egy hétfalusi ev. pária]: A szászok igazsága. X. *Protestáns Lap*, 28. év., 48. sz. (1885. november 29.) 1531.

mórészt szász – lutheranizmusban, merthogy azt az egyébként önkormányzó szászok saját felségterületükként kezelik, kik saját teológiájukra kizárólag szászt engednek, a Magyarországról jötteket pedig – azon időben, Moór Gyulát is ideszámolva, mindösszesen négy lelkészt – a teljes hierarchikus egyházi intézményrendszer minden lépésükben gáncsolja. Egyebek közt olyan nemtelen, alantas uszítást is megengedve maguknak akár a sajtóban, akár szószéken egyaránt, írásban úgyszintén hirdetve, hogy „a magyarországi papok mind tótok, a tót pedig nem ember”, hacsak egyébként is nem „púpos, sánta, vak s tudja Isten még miféle testi és lelki fogyatkozásban leledzik”.⁴⁹

A küzdelem, hogy „a brassói ág. hitv. magyar evangélikusoknak [...] az önállósítás iránt 1882-ben határozatilag kimondott óhaja” megvalósul-e, sőt egy olyan híresztelés fölötti mendemonda, hogy netalán a szászság lankadatlan intrikájára és egyre erősödő nyomására – aminek a hírért⁵⁰ majd hamarosan magának Moór Gyulának kell megcáfolnia⁵¹ – ezt az óhajt is visszavonni kényszerültek, tovább folytatódik.

Nem ismert számomra, hogy teológiai tanulmányainak hazai elvégzése, majd saját költségből, nehezen, Németország evangélikus szemináriumainak bebarangolása után,⁵² végre mikor kerül lelkésznek Brassóba. Mégis figyelemreméltó, hogy már eleve ezen óhaj megfogalmazásakor – vagyis nemcsak a kirekesztés vállalásakor, de az ellene megkezdett formális harc megkezdésekor is – id. Moór Gyula még mindössze huszonhét éves!

Nos, most egy cikksorozat Máté evangélista igéjének mottóként hangsúlyozásával – „Ha a ti igazságtok feljebb nem bővelkedik a farizeusok és írástudók igazságánál, semmiképen nem mehettek be a mennyeknek országába.”⁵³ – úgymond leleplezi, hogy Moór Gyula cáfolata csak diplomatikus lépés volt, valamint annak az állítása is, hogy ezen óhajt úgymond „a szász nagy képviselő is egyhangúlag magáévá tette és a kérvénnyel együtt a főconsistoriumhoz terjesztette”, merthogy az 1882 februárjában egyhangúan meghozott határozat július 2-i felterjesztése nyomán a szász anyaegyház *presbyteriuma* mint eljáró hatóság ugyan javasolta az „elszakadás felterjesztését”, de klauzúlaival egyzersmind anyagilag lehetetlenítette is, amennyiben a kiszakadóknak nemcsak

⁴⁹ [Egy hétfalusi ev. pária]: A szászok igazsága. V. *Protestáns Lap*, 28. évf., 33. sz. (1885. augusztus 16.) 1043–1046. 9. jegyzet.

⁵⁰ [Egy hétfalusi ev. pária] in *Brassó*, 1885/61.

⁵¹ Moór Gyula in *Brassó*, 1885/71.

⁵² Moór Gyula egyetlen – oldalági – leszármazottjának, unokahúgának, Gockler Lajosné lányának, Fehér Károly tiszteletes feleségének a tudomása (2015. szeptember 11.)

⁵³ Máté 5,20.

bármiféle anyagi igényről eleve le kellett mondania, de még az elszakadásra állítólag felterjesztett földek utáni dézsmaszedést is – immár persze valós és megszolgált jogcím nélkül – rendelkezésével változatlanul a szász egyháznak megtartotta.⁵⁴ Ráadásul – folytatódik tovább az elbeszélés – a nagyszebeni *Landes Kirchenversammlung* legközelebb csak november végén ült össze, ámde nem azért, hogy ezt megtárgyalja, hanem azért, hogy a *főconsistorium* azon jelentését tudomásul vétesse, miszerint ez az elszakadási beadvány „későn érkezvén, elő nem terjeszthető”. Ezzel pedig az egész ügyet rögvest irattárba is süllyesztették, hiszen azóta tartottak már kerületi üléseket, de azok egyikén sem vették többet elő.⁵⁵

Ugyanennek az egyszerre megfélemlítő és zsaroló eljárásnak a része, hogy amikor alig harminc évesen, 1884-ben a fiatal Moór Gyulát meghívták az eperjesi evangélikus teológiai akadémiára tanárnak, válaszul és bosszúból a szász egyházi közösség „szász farizeus” magatartással támadást indított ellene, megkísérelve személyét lejáratni. Hiszen ettől kezdve saját felekezeti sajtójában mint egy „kétséges hírnévre szert tevő” „lemetszési kísérlet” tettesét ajánlotta – kellő elrettentésül – a távolabbi protestáns világ figyelmébe.⁵⁶

Ráadásul Brassó megye pénztárnokával valamiféle állítólagos visszaélés gyanújával – ám valójában azért, mert a szászokból való kiválási szándéknak e pénztárnok által kezdeményezett visszavonását Moór Gyula megghiúsítja – bevádoltatják a szászok előtt Moór Gyulát. Válaszul erre Moór lemond arról, hogy a már elfogadott eperjesi akadémiai tanári pozícióját ténylegesen betöltse – azért, hogy személyes becsületét, amibe így hamisan belegázoltak, szolgálati helyén, Brassóban megvédhesse. A szász hivatalosság erre úgy válaszol, hogy ez máris egész taktikájuk, mögöttes áskálódásuk értelmét rögvest fel is fedi. Hiszen most már ők ajánlják fel pártfogásukat Moór Gyulának – persze azzal a feltétellel, hogy előzetesen visszavonja elszakadási kérvényét. Nos, ennyi gusztustalanság közepette, ami ugyanazon isten ugyanazon rítus szerint imádkozó szolgálói közt zajlik eszerint, most már csupán hab a tortán, hogy a magyar evangélikus egyház közgyűlése időközben egyhangúan kizárja egyháztanácsai tagságából ezt a szász zsoldba szegődött pénztárnokot, Mátyás

⁵⁴ A „pártolás” tehát azt jelentette, hogy miközben az addigi szász anyaegyház általi bármiféle támogatás igényéről lemondanak, ugyanakkor tovább fizetik földjeik után az ott tovább már nem szolgáló szász pap után is a dézsmát.

⁵⁵ [Egy hétfalusi ev. pária]: A szászok igazsága. VI. *Protestáns Lap*, 28. évf., 39. sz. (1885. szeptember 27.) 1240–1242.

⁵⁶ *Siebenbürgisch-Deutsches-Tageblatt*, 1885. szeptember 24. 3278. Idézett kifejezése: „zweifelhafte Ruhm [...] Versuch einer Lostrennung”.

Károlyt, majd a vád alaptalanságát kimutatva kikényszeríti azt is, hogy maga a vád visszavonassék^{57,58}

Hivatalos nyilvántartások mindenestre adottnak veszik, hogy a brassói egyházmegye 1886-ban létrejött, és főesperese a Brassóban szolgáló Moór Gyula.⁵⁹ Erről a korabeli felekezeti sajtó úgy emlékezik meg, hogy „Moór Gyula brassói evang. lelkészt választották 10 szavazattal 1 ellenében a brassói magyar esperességben esperessé, ki a szászoktól való különválásnak és szervezkedésnek (sic!) egyik főbajnoka volt.”⁶⁰ Az alapításbeli vállalkozás⁶¹ méretére egyébként jellemző, hogy úgyszólván szórványegyház: mindösszesen tizenkét település és három „missiói kör” mintegy huszonegyezer lelkét gondozzák.⁶²

Másfél évtized után olvasható a következő híradás, mely arról tudósít csupán, hogy augusztus 12-én százhatvanegy tűzoltó-egyesület ezerkétszázkilenc képviselője érkezett be Brassóba, majd másnap végigmasíroztak a városon át a tornacsarnokba, ahol a brassói tűzoltó-egyesület új zászlajának felavatási ünnepségén „Nussbacher Károly lelkész németül, Moór Gyula főesperes magyarul(!) mondott beszédet.”⁶³

Egy év múltán, pontosan a honfoglalás milleniumi ünnepségének közegére kiélezetten robban be egy ilyen, meglehetősen nyugtalanító hír:

„Brassóváros képviselőtestületének azon határozata ellen, melylyel(!) kimondotta, hogy a város hivatalos neve »Kronstadt« legyen, Moór Gyula főesperes és Zakarias János ügyvéd városi képviselő felebbeztek(!) és így a kérdés a törvényhatósági bizottság

⁵⁷ Brassó, 1885/98.

⁵⁸ [Egy hétfalusi ev. pária]: A szászok igazsága. X. *Protestáns Lap*, 28. évf., 48. sz. (1885. november 29.) 1529–1531.

⁵⁹ *A tiszai ág. hitv. evang. egyházkerület névtára. 1899.* Miskolcz, Szelényi és Társa Könyvnyomdája, 1900. http://medit.lutheran.hu/sites/medit2.lutheran.hu/files/medit/nevtar_1899_a_tiszai_ag_hitv_evang_egyhk.pdf 30.; Moór Gyula egyszersmind az 1897-ben felállított Számvevőszék tagja (22.).

⁶⁰ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 30. évf., 9. sz. (1887. február 27.) 281.

⁶¹ A mai egyháztörténeti rekonstrukció egyértelmű: 1886. március 25-én Brassó és a barcasági Tízfalu magyar anyanyelvű gyülekezeteinek lelkészeiből álló „alkotmányos konvent” döntése nyomán a Tiszai Evangélikus Egyházkerület 1886. augusztus 18–19-én megtartott évi közgyűlésén befogadja őket kötelékébe. ORBÁN László: A Romániai Magyar Evangélikus-Lutheránus Egyház megszületése. *Református Szemle* [Kolozsvár], 2007/4. 821–833.

⁶² Pontosán 20.956 az összlélekszám, a lelkészi fizetések évi 639 és 1301 forint közt váltakoznak. Utóbbiak körében Moór Gyula éves javadalmazása 850 frt 24 kr, vagyis az összes lelkész javadalmazásából kikerülő egyházmegyei átlag 88%-a csupán az előljáró főesperesé; *A tiszai ág. hitv. evang. egyházkerület névtára*, 30–37.

⁶³ Az országos tűzoltó-szövetség vándorgyűlése. *Vasárnapi Újság*, 1899/34. 572.

elé kerül. A fölebbezés(!) utal a határozat hozatala körül fölmerült szabálytalanságokra és az 1868. évi 44. tc. 1 §-ra, melynek azon rendelkezésével, hogy az állam hivatalos nyelve a magyar és az abból vonható következtetésekkel ellenkezik az, hogy a magyar állam területén német hivatalos nevet adjanak valamely városnak. Utal e fölebbezés arra is, hogy »Brassó« régibb elnevezés, mint »Kronstadt«.⁶⁴

Nem tudjuk, vajon az előbbi történés következmény-láncolatáról van-e szó, de két év múltán értesülünk egy újabb kiprovokált konfliktushelyzetről és annak pillanatnyi megoldódásáról. Eszerint „A brassói magyarság fáklyámenetet rendezett Moór Gyula evangélikus esperes, a Nemzeti Szövetség elnöke tiszteletére, hogy tüntessen mellette, mert utóbbi napokban a magyarságtól távol álló egyének hajszát indítottak ellene. A fáklyámenetben több ezren vettek részt.”⁶⁵ – majd közel egy újabb évtized múltán születik hír arról, hogy „a nemzeti munkapárt országos körébe” újabban belépett Moór Gyula főesperes.⁶⁶

Mind e közben a lelkész Moór Gyula – aki, mint láttuk, saját gyülekezetének papja, tizenöt lelkész kollégájának s iskolaügyi és egyéb teendőik nem csekély létszámot kitevő civil beosztottjának és bizottsági közreműködőjének a főesperesi előjárója, és az eddig is látott, nem szűnő acsarkodásoknak egyszerűen a célpontja és védő pajzsa, bizonyára példás családi/családapai létén túl esetleg roppant fáradsággal esetleg még összekuporgatható szabadidejében ráadásul – irodalmilag is felettebb tevékeny: röpiratot ír,⁶⁷ egyháza egyik kiváló literátusaként saját beszámolóiban és zsinati munkásságban egyaránt jeleskedik,⁶⁸ egyháztörténeti értékű, számukra alapozó fontosságú kanonikus forrást fordít,⁶⁹ sőt legszűkebb választott hona sajtójában is kezdeményező, sőt

⁶⁴ A helységnevek magyarsága ellen. *Pesti Hírlap*, 24. évf., 257. sz. (1900. szeptember 18.).

⁶⁵ (Tüntetés egy esperes mellett.) *Pesti Hírlap*, 24. évf., 183. sz. (1902. július 6.) 10.

⁶⁶ Belépések a munkapártba. *Pesti Hírlap*, 32. évf., 103. sz. (1910. május 1.) 5.

⁶⁷ Moór Gyula: *Az apáczai tévelygés. Válasz a «Székely kitelepítés» című röpiratra*. Brassó, Alexi könyvnyomdája, 1888. 74. [Erről egyébként a *Magyar Könyvszemle*, 1888. 50. tudósít.]

⁶⁸ Pl. Moór Gyula: *A brassói ág. h. ev. magyar egyházmegye 1890. július 1-től 1891. július 1-ig terjedő életéről főesperesi évi jelentés*. Brassó, Alexi nyomdája, 1891. 11. [Ez hazai gyűjteményeinkben ismeretlen nyomtatvány, de a *Magyar Könyvszemle*, 1891. 63. tudósít róla]. A Magyar Evangélikus Digitális Tár – <http://medit.lutheran.hu/> – a korabeli hivatalos kiadványok tömegében mutat fel Moór-közreműködést legkülönbébb, így például jegyzőkönyvvezetői, beszámolóí minőségekben egyaránt.

⁶⁹ Az Erdélyi Múzeum-Egylet Könyvtára valahai állományának 114.144. sz. tételeként a kolozsvári egyetemi könyvtárba utóbb átkerült mű katalóguscédulája – <http://www.bcucuj.ro/re/catalogold/cv/pdf/m/oo-moz/Moor-Moore.pdf> – ennyit mond csupán: „LUTHER Márton: *Kis*

a mindennapokban is vezető szerepet vállal.⁷⁰ Tehetne-e ember egyáltalán még többet a közért?

Brassót az első világháború egyik szomorú eseményeként megszállták a román csapatok. A román megszállás 1916. augusztus 16-tól október 4-ig tartott. Családi emlékezet az oldalági leszármazottaktól ugyan nem tudott megosztani velem ilyen emléket, de egy másik tanúskodás arról tudósít, hogy ekkor boldog-boldogtalan Brassó elhagyására kényszerült, s nevesítve, a Moór lelkész-házaspár is ezek közt, pontosabban – a süllyedő hajó kapitányi státusához híven – ezek egyik utolsója volt. Ti. egy katonaként besorozott újságíró meséli el éppen korai halála előtt megjelent riportkönyvében,⁷¹ hogy

„Hétfőn reggeli hatkor indul az első menekülővonat, és a következő 36 órában szakadatlanul robognak a Kolozsvár felé futó kocsik. A vasúti személyzet éjjel-nappal robotol. A város hétfőn kiürül, és a Brassóban maradt magyarok, mintegy félezren, felkeresik Moór evangélikus főesperest és dr. Papp főrabbit, és a kezeikbe teszik további sorsukat. A hétfő éjszaka is elmúlik, és Brassó áll. A nyolcvankettesek egy tapodtat sem tágitanak. Kedden délután egy utolsó menekülővonat indul. Ezen futnak: Moór Gyula főesperes, dr. Papp Lajos főrabbi [...], a visszamaradt magyarok egy része és az utolsó vasutasok.”

---

katé. Fordította Moór Gyula”; hazai vagy erdélyi katalógusokban azonban ilyen művel nem találkoztam.

⁷⁰ Töredékes, mégis legbeszédesebb híradások ennyit mondanak: *Magyar Könyvszemle*, 1898.; 1899.; 1900. Melléklet, 2. híre szerint „*Brassói Lapok* [Brassó] szerk. dr. Vájna Gábor; laptulajd. Moór Gyula és Trattner Henrik; nyomt. a »Brassói Lapok« nyomdájában (Trattner H. és társai) IV. évf. Ára 10 frt.”, illetőleg *Magyar Könyvszemle*, 1906. Melléklet, 4. adata szerint pedig „*Brassói Lapok* [Brassó] fel. szerk. Moór Gyula; segédszerk. Szántó Imre; kiadó és nyomt. a »Brassói Lapok« kvny. XII. évf. Ára 20 korona.” Az imént hivatkozott kolozsvári egyetemi könyvtári régi katalóguskártyák – <http://www.bcucuj.ro/re/catalogold/cv/pdf/m/oo-moz/Moor-Moore.pdf> – szerint felelős szerkesztői munkájának és felelősségének vállalása tovább folytatódott – legalábbis az alábbi tételekben: *Brassói lapok*, IX. évf., 179. és 279. szám (1903) valamint XI. évf., 97. (1905) számtól XII. évf., (1906) végéig.

⁷¹ PILISI Lajos: *A megrohant és felszabadított Erdély*. Budapest, Athenaeum, 1916. Idézi mint »Brassói kalendárium« [*Romániai Magyar Szó*, 1996]] <https://sites.google.com/site/azidoharcokatujraz/home/erdely-koeruel/a-megrohant-es-felszabadított-erdely>. Pilisi Lajos (1878–1918), színész, majd újságíró s lapszerkesztő; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Pilisi_Lajos .

Ez magyarázhatja, hogy valaki – barát-e? vagy a papi hivatásból adódó kapcsolat? – éppen napilapban keresteti a zűrzavar ismeretlenségében leledző Moór Gyula lelkészét.⁷²

Utolsó – és drámai, egész életvállalkozásának egyszerre sziszifuszi sikerét és kényszerű végső elbukását jelzi – az a hír, miszerint 1920 tavaszán, mint az új román uralomban elárvult, következőképpen bármiféle anyagi tehetőség, pénzügyi forrás nélkül maradó ténylegesen szórványegyház, ugyancsak Moór Gyulának kell majd kezdeményező szerepet vállalnia abban, hogy egyháza a Szász Országos Egyházhoz visszacsatlakozhassék, abban a reményben, hogy újra megkapaszkodhatnak elárvulttá lett földjükön, ebben a számukra riasztó úrré lett politikai térségben.⁷³

*

Arról már nincsen tudomásunk, vajon ha rögvest visszatért Moór Gyula főesperes Brassóba, amint csak tehetett, és hitvesével ott folytatta életét és munkásságát haláláig – hiszen mindkettőjüket ott temették el –, szeretett fiuk és három lányuk – a két háború közt ilyen szempontból nehéz körülmények között, gyakorlatilag átléphetetlen új államhatárok mellett – tudták-e látogatni, s tényleg látogatták-e őket? Legalább a szülők gyászszertartásán ismét családirag együtt lehettek-e?

Mindazonáltal drámáinak érzem a családban már a fogantatást megelőzően jelen volt küzdést, ami a későbbi jogbölcselelő egész életében bizonyosan meghatározó nyomot hagyott. De hogy milyent, és hogy ez milyen irányban készítette a jogbölcselelő Moór Gyulát, egy szakadatlanul tevékeny életút folytatására vagy éppen a sziszifuszi mindennapok vég nélküli egymásra következésének nyomasztó emlékéitől való szabadulásra, már nem tudhatjuk. Vajon ez vált-e vérévé? Vagy a naponta újra megharcolandónak a reménytelenségével szemben keresett volna-e esetleg nyugodtabb (bár – mint már büszkén állíthatjuk – megalkuvást nem ismerő) beérkezést?

⁷² A *Pesti Napló*, 67. évf., 248. sz. (1916. szeptember 6.) hasábjain jelenik meg a hirdetés, miszerint „Dr. Horváth Dezső ezredorvos (Budapest, Központi szálló 28. sz. szoba) keresi Moór Gyula brassói ev. lelkészét.”

⁷³ ORBÁN i. m. 826. Az egész történehez ld. még a jogfilozófus Moór Gyula kortársától (1887–1978), előbb hosszúfalui lelképásztortól, majd feltehetően a főesperes Moór Gyula utódjától, összefoglaló műként NIKODÉMUSZ Károly: *A brassói magyar ág. h. ev. egyházmegye megalakulásának története. Az egyházmegye 40 éves örömnépe alkalmából*. [Cluj], [Concordia Ny.], [1928]. 14. Mai feldolgozásban pedig *Evangelikus egyházunk a második és harmadik évezred határkövénél*. Kolozsvár, Kolozsvári Evangelikus Püspökség, [1999.] 267

Magyarország szovjet megszállása után, a megfáradt és bizonyára már betegségétől is gyötört Moór Gyula, az ünnepezt jogfilozófus és mindenben aktivitást és felelősséget egyaránt vállaló státusférfitű fönix-madárként erőt nyerése és majdnem reménytelen küzdelme mindenesetre édesapja nyomdokába történő, szinte önpusztítással felérő lépést sejtet – nemcsak hattyúdalt, de egyenesen a cselekvő hazafiság beteljesedését.

A feltett kérdés bizonyára nyitott is marad, legalábbis a filológiaiilag bizonyítható tények tükrében. Ám ha válasz nincs is, csakis öröm lehet a részünk – legalábbis magamban, a magam számára –, hogy a jogfilozófus Moór Gyula életének napisajtóból fellelhető nyomai után búvárkodva egyáltalán rábukkan-tam az apai örökségre, annak bizonyára a fiút is egész életében állásfoglalásra készítető keménységére, áldozatvállalására, és mindebben a fáradhatatlan munkásság éthoszára.

HORVÁTH BARNA, A MAGYAR ÉS A NEMZETKÖZI JOGTUDÓS

Elfeledtetésre ítélt saját jogbölcselő elődeink életútja és műve felé már szakmai utam kezdetén kiváltképpen érdeklődéssel fordultam. A mindenkori *mainstream*mel szemben alternatívákat kereső ifjonti vágyon túl leginkább annak mélyen, személyesként is átérzett méltánytalansága hajtott, hogy a kommunizmus hatalombitorlóit azokat a generációkat, amelyek nem nekik alapoztak, egyszerűen megpróbálták kitörölni a közemlékezetből. A pécsi tanszéken demonstrátorként csak úgy, mint akadémiai intézetünkben immár hivatásosként kigyűjtöttem magamnak az érintett intézmények könyvtáraiból ezeknek úgyszólván tiltott irodalmát, s amit nem találtam, megkíséreltem megszerezni az Országgyűlési Könyvtár vagy az egykori igazságügyminisztériumi könyvgyűjtemény¹ mára úgyszólván ismeretlenné lett, bár sértetlenül megőrzött hagyatékából. Évtizedekkel később már, persze, valamiféle méltányosságérzet azt sugallta, hogy amennyiben tudomány ügyéről van szó, ugyanezt tegyem a másik, a korántsem gáláns kommunista üldözői oldallal is, ha történetesen az ő körükből sikkadt el egy életmű.

Nos, legendás személyes könyvtárának felfedezésével és megmentésével az első, immár némi érzelmi azonosulást is kiváló szimbolikus találkozásom Moór Gyulával volt. Ebből – nem csupán jelentősége folytán, de az előbbi mester mestereként, akinek reá hagyatékozott szakmai könyvgyűjteménye indította el saját gyűjtését – Somló Bódog következett. Ez után kerülhettem kapcsolatba még élőként Horváth Barnával. Elsősorban számos nyugati útjaimon mindig kerestem a kapcsolatot a magyar és egyéb közép-európai emigrációval (amiben

---

¹ 1868-ban alapítottan az Igazságügyminisztérium Könyvtárának 1837-ben 32.168, 1948-ban 40.000, 1950-ben pedig 38.584 kötetnyi állománya volt – Vort Krisztina: *Tudományos és szakkönyvtárak Magyarországon. Kísérlet a hazai szakkönyvtárügy történeti rekonstrukciójára (1932–1952)*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó, 2011. 71–72., a tájékoztatást Révész Béla barátomnak köszönve –, amit régi intézeti elbeszélések szerint, egyedülként a szétzúzott régi intézménységéből, s bizonyára saját kutatómunkája érdekében is Szabó Imre személyes kiállása mentett át sértetlenül az utókorra.

a jogtudósok nyilván csak csekély hányadot tettek ki²),³ másodsorban, egy-két évtizedig az Országgyűlési Könyvtár jogi szerzeményeinek rendbe rakásán Sólyom Lászlóval együtt munkálkodva, visszatérően – belső munkatársként a raktárosok készséggel nyitották a páncélajtót – teljes szombati napokat szenteltem a hatalmas zártanyag-raktár tiltott olvasmányai tüzetes megismerésének, s harmadsorban az akkoriban fáradhatatlan munkával is gyakorlatilag a fizikai túlélésért küzdő valahai Horváth Barna tanítvánnyal, Szabó Józseffel levelezve, a csaknem szüleimmel kortárs egykori professzort fordításhoz, azaz nyomorúságossá tett létében fizető munkához segítve, természetsszerűleg irányulhatott már a közös érdeklődés Horváth Barna irányába.

Nos, e mester *hetvenhét évet élt* (1896–1973), s láthatóan testileg vagy lelki- leg túl korán elfáradt; és valószínűleg úgyszintén átérezte műve szellemi átütő erejének minden korábbi nem csekély erőfeszítése ellenére is a hiányát; belátva, hogy már csak Magyarországról szerzett némely kamerádja maradt meg – így az *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* akkoriban világméretekben is előkelő folyóiratának főszerkesztője, a kelsenai társ Alfred Verdross⁴ –, akiknek fontos maradt, ám új hazájában, az Amerikai Egyesült Államokban viszont elhanyagolható tényező, ami – nyilván némi nem csekély depresszióval kísértén – aligha segíthette további munkáját.

Rá kell tehát kérdeznünk: *miket is publikált ekkor?* 1945 és 1948 között, azaz négy háború utáni itthoni év tartamában egyetlen előadást, majd emigrációjában, huszonegy év során, mindössze tizenegy olyan írást, amely egyáltalán tanulmánynak nevezhető, de az esetek több, mint felében ez inkább az Amerikában jobbára ismeretlen európai szellemi múltra visszatekintő intézmény- vagy irányzat-történeti áttekintés, s csak olykor olyasmi, ami egy alkotó gondolkodó újabb termését adja hírül. Ráadásul ezek túlnyomó többségét is a bécsi iskolából megmaradt már említett barátja adja ki (ez az *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*), és igazán amerikai publikációi sem mások, mint az egykori, immár budapesti tanítványa, Bolgár Vera⁵ gondozásában

² S aminek kapcsán még munkaadóm, Szabó Imre akadémikus intézetigazgató személyes – és politikai preferenciaként érvényesített – animozitásával is számolnom kellett.

³ Vö. VARGA Csaba: Találkozások a nyugati irodalommal. *Magyar Napló*, 2010/5. 24–29. & <http://www.magyarnaplo.hu/images/archivum/2010maj/03-31.pdf> és »...csak mulásunk törvény...«. Varga Csaba jogfilozófussal beszélget Mezei Károly. [Magyarnak lenni CIII] Budapest, Kairosz Kiadó, 2012. 142. & <https://www.scribd.com/doc/260367220/csak-mulasunk-torveny-Varga-Csaba-jogfilozofussal-beszeltget-Mezei-Karoly>

⁴ (1890–1980); vö. https://de.wikipedia.org/wiki/Alfred_Verdross

⁵ (1913–2003); vö. https://www.law.umich.edu/historyandtraditions/faculty/Faculty_Lists/Alpha_Faculty/Pages/VeraBolg%C3%A1r.aspx

megjelentek (az *American Journal of Comparative Law* hasábjain) vagy azon egyetemén (ez pedig a *Northwestern University*), ahol egy egykori, szintén bőven fiatalabb pályatárs, Nékám Sándor⁶ fogja hamarosan megtalálni a honát.

Ezek tehát aligha mutatják már az egykori lendületes alkotói dühnek folytathatóságát – 49 évesen: ‘Demokrácia és jog’;⁷ 55 évesen: ‘Recht und Wirtschaft’;⁸ 56 évesen: ‘The European Court of Human Rights’;⁹ 57 évesen: ‘Neuere Richtungen...’;¹⁰ 58 évesen: ‘Between Legal Realism and Idealism’;¹¹ 59 évesen: ‘Rights of Men’;¹² 61 évesen: ‘Field Law and Law Field’;¹³ 67 évesen: ‘Recht und Moral’;¹⁴ 68 évesen: ‘Moral, Recht und Politik’;¹⁵ 72 évesen: ‘Twilight of Government of Laws’, valamint ‘Legal Change’;¹⁶ 75 évesen: ‘Timasheff and

⁶ VARGA Csaba: »Magyarok a nagyvilágban«. Nékám Sándor (1905–1982), a jogi személy, az afrikai szokásjog, a komparatiztika kutatója. *Iustum Aequum Salutare*, 2015/3. 154–166. & <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20153sz/08.pdf>

⁷ HORVÁTH Barna: Demokrácia és jog. In: *Demokrácia. A Pázmány Péter Tudomány-egyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1945. 43–67.

Az pedig, aminek publikálása posztumusz ránk maradt, 1948-ban még tervezett budapesti nemzetközi értekezletének problémafelvetéseként – Barna HORVÁTH: *The Bases of Law. / A jog alapjai*. [1948.] Szerk. Csaba Varga. [Philosophiae Iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae Iuris / Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2006. liii + 94. & <http://mek.oszk.hu/15400/15415> –, bizony nem lett (s nem is lehetett volna) sikertermék: még Bibó István nyelvi javításaival együtt is egy angolul kezdetleges, átütő erő nélküli, mert önmagarázatként csekély értékű fogalomjátékszerű levezetés. Beszédese példa, hogy lelkesen nyújtom át ennek frissen megjelent kötetét londoni barátomnak, s ő, *Roger Cotterrell*, a jogszociológia mai angolszász klasszikusa, majd úgymond megfontolja; és végül, a külvilág számára érdektelenként és/vagy érthetetlenként, még recenziálásra sem méltatja.

⁸ Barna HORVÁTH: Recht und Wirtschaft. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, vol. III., no. 3. (1951) 331–357.

⁹ Barna HORVÁTH: The European Court of Human Rights. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, vol. V., no. 1–2. (1952) 166–191.

¹⁰ Barna HORVÁTH: Neuere Richtungen der Rechtsphilosophie in den Vereinigten Staaten und in Skandinavien. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, vol. VI., no. 1. (1953) 65–93

¹¹ Barna HORVÁTH: Between Legal Realism and Idealism. *Northwestern University Law Review*, vol. XLVIII., no. 6. (January–February 1954) 693–713

¹² Barna HORVÁTH: Rights of Men: Due Process of Law and Excès de Pouvoir. *The American Journal of Comparative Law*, vol. 4., no. 4. (October 1955) 539–573.

¹³ Barna HORVÁTH: Field Law and Law Field. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, vol. VIII., no. 1. (1957) 44–81.

¹⁴ Barna HORVÁTH: Recht und Moral in der anglo-amerikanischen Rechtstheorie. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, vol. XII., no. 4. (1963) 405–422.

¹⁵ Barna HORVÁTH: Moral, Recht und Politik. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, vol. XIV., no. 3–4. (1964) 218–252.

¹⁶ Barna HORVÁTH: Twilight of Government of Laws. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, vol. LIV., no. 1. (1968) 1–26.; valamint Barna HORVÁTH: Legal Change. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, vol. XVIII., no. 1. (1968) 36–62.

... the Petrazhitzky School¹⁷ –, hiszen fáradságról tanúskodnak, noha, mégis, egyszermind – és az alkotó ember mégis újra s újra felvillanó erőfeszítései, a dac és mindazonáltal törhetetlenség nemes személyességének a dicsérete ez – az egykori lendület őrzésének szándékáról is.

Ami gondolkodása eredeti meghatározójaként a *germán filozofálást* illeti, nos, elődjének, Moór Gyulának elődje – Somló Bódog – is ezt tette: ezzel szenvedett, ebben keresett kiutat, s talán ebből menekülve fedezett fel valamit az angol jogban s jogi gondolkodásban, ami végül a John Austin klasszikus összegzéséhez¹⁸ mérhető *Juristische Grundlehre*-összefoglaláshoz vezetett. Ebben számomra legmeggyőzőbb példa talán személyes atyai pártfogóm, majd barátom, *Michel Villey*¹⁹ nehéz rögben történő kínlódása. Mert merít századelős elődöktől, ám noha alapvető megfontolásait Arisztotelész és Aquinói Szent Tamás érveléséből és megfigyeléseiből meríti, mindezeket csakis kanti–hegeli fogalomrendszerben pozicionálva tudja filozofikusan kifejtteni. Persze itt nem egyszerűen a *Sein* és *Sollen* dichotomikus – vagyis bármiféle harmadik utas világlátást kizárónak tetsző kettősség – kalodájáról van szó, hanem magáról a fogalomkezelésről: a fogalom valóságdarabként felfogásáról és a logikának ehhez simuló elgondolásáról. Majdhogynem ugyanarról a képtelenségről van tehát szó, mint ami – merőben eltérő szellemi térben, persze – *Lukács Györgynél* (1885–1971), főként posztumusz ontológiájában is megfigyelhető. Ti. az, hogy a lukácsi szellem lényege a marxizmus erőteljesen szovjetizált/bolsevizált nyelve,²⁰ ami ráerősít a germanisztikumra, miközben sem az elméleti fizika, a tudományos természetszemlélet XIX. századvégi forradalma nem az övé, amiként a voltaképpeni bécsi iskolában, a természetfilozófusok és tudományfilozófusok pozitívizmus-iskolájában s Cambridge műhelyeiben egyaránt formálódó nyelvfizikai megújulás nyelvét sem érti.

¹⁷ Barna HORVÁTH: Timasheff and Lasting Merits of the Petrazhitzky School. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, vol. XXI., no. 3–4. (1971) 347–362.

¹⁸ *John Austin* (1790–1859) 1826-tól kezdett tanítani a frissen létrehozott londoni egyetemen; kurzusa és 1832-ben kiadott *The Province of Jurisprudence Determined* (vö. https://en.wikipedia.org/wiki/The_Province_of_Jurisprudence_Determined) műve iránti érdeklődéshányt azonban olyan bántásként élte át, hogy 1834-től már fel is hagyott mind a tanítással, mind a teoretizálással. Ld. [https://en.wikipedia.org/wiki/John_Austin_\(legal_philosopher\)](https://en.wikipedia.org/wiki/John_Austin_(legal_philosopher))

¹⁹ (1914–1988); vö. https://fr.wikipedia.org/wiki/Michel_Villey , https://www.wikiberal.org/wiki/Michel_Villey & <http://www.daniel-mainguy.fr/page-villey-5099523.html>

²⁰ Amihez személyiségjegyein túl sajátosan felfogott politikai erkölce is – habár gonoszul kaján megvetéssel, mindazonáltal ld. FALUDY György: Levél Lukács Györgyhez. [1949/1955.] <http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/FALUDY/faludy00002/faludy00174/faludy00174.html> – bőven hozzáadott.

Csoda történik tehát: Horváth Barna – mint amiként majdani budapesti tanítványa, Szabó József (1909–1992) is, aki itt és most nem témánk – képes váltani: 39 évesen, miközben jogelméleti vázlatában²¹ definiálja a processzuális felfogás tartalmát, bővebb kifejtéssel élt már egy kifejezetten hosszú tanulmányban,²² ami(ke)t majd egységes vízióba foglal egy rövid nemzetközi kongresszusi kommunikében.²³ Nos, az utolsó békeévek Horváth Barnája tehát elérkezik oda, hogy a kanti kategória-bilincset szétfeszítse, de csakis két további évtized múltán, már amerikai megkeseredettségben, megkapaszkodhatása reménytelenségében s úgyszólván a gondolat szabad játékaként jut el a természettudomány megújulásából történő ihletéshez – ahhoz, hogy a mező-jog és jog-mező kifejezéseire sarkítva, a rá jellemző szójáték-tömörséggel, egy némiképpen csapongó tanulmányt írjon.²⁴

Miközben az imént említett *Szabó József* viszont– azon időben, amikor Szeged rendelkezése Horváth Barna éppen Kolozsvárott veszi át a tanítást – már 1941-ben képes könyvformátumban kinyilvánítani, tehát körülírni s legalábbis érzékletes leírással elhithetni a jogalkalmazás „irracionalitását”.²⁵

Mindebben láthatjuk azt, ami a mindannyiunktól tudománynak, tehát személytelen, érzelemmentes, objektív, mert második valóságként az első valóság nyelvi-fogalmi mását képező vállalkozásunk mégis visszavonhatatlan személyességét tanusítván²⁶ mindazonáltal kiviláglik, hogy tárgyunk kapcsán mondhatnók akár azt is, hogy mindenki ugyanazt mondja, ámde mégis: *Moór Gyula* (1888–1950) kifinomult sejtetéssel, ami akár egy mélyen hívő, magába fordulásra is képes gondolkodó részéről a minden emberinek az isteniségből valamiben részesedő rádöbben(t)ése is lehet; Szabó József rakoncátlan ifjonkodás úgyszólván pimaszságával olvassa bele a magyar intellektuális világba azt, amit mindenki érzett – s annál jobban, minél bölcsebb volt –, csak nem mert kimondani; Horváth Barna pedig azzal a ritka szó-mágikus képességgel fogal-

²¹ HORVÁTH Barna: *A jogelmélet vázolata*. Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1937. xxvi + 265. v.

²² Barna HORVÁTH: Sociologie juridique et théorie processuelle du droit. *Archives de Philosophie du Droit et de Sociologie Juridique*, vol. V., no. 1–2. (1935) 181–242.

²³ Barna HORVÁTH: La réalité, la valeur et droit. In: *Travaux du IXe Congrès International de Philosophie. Congrès Descartes, Paris, 1–6 aout 1937, XII*. Paris, Hermann et Cie, 1937. 42–48.

²⁴ HORVÁTH (1957) i. m.

²⁵ SZABÓ József: *A jogászai gondolkodás bölcsellete*. Acta Universitatis Szegediensis: Sectio Juridica-Politica XVI/2, Szeged, 1941. 71.

²⁶ Vö. VARGA Csaba: *Szabadfalvi József: Kísérlet az »új magyar jogfilozófia« megteremtésére a 20. század első felében Akadémiai doktori értekezés hivatalos bírálata*. (2015. augusztus 20.) <http://real-d.mtak.hu/794/> .

maz, amely néhány oldal egy-két rövid bekezdésében is egy már felépített teória rendszeres kidolgozottságát tudja sejtetni, s ha ehhez még egy-két bővített mondatot hozzátesz, úgy minden kurrenciával szemben egy teljes *volte face* képében ellen-elmélettel tud előállani.

Lássunk hát egyetlen példát, egyszerűs mind a nemzetközi befogadásra is! Nos, eleinte a szociológiumnak a normatívum oldalán történő helyfoglalása jelenti azt, amit Horváth Barna értékelői »kartezianus« áttörésként méltatnak, s ebben – és ez a »szegedi iskola« Horváth Barna / Szabó József / Bolgár Vera ágának az akkori honi germán–latin begyöpösödöttségben tényleg kiemelkedő érdeme – már a jogeset/ esetjog feloldhatatlan másneműsége, vagyis a *judicial event* egyediségének angolszász tapasztalati szemlélete is benne rejlik. Érdekes egyébként, hogy ezt nem kortársa, hanem egy másik közép-európai emigráns, az Angliából zsidóként is utálattal távozó, ám az ausztrál elméleti jogi gondolkodásban a legnagyobbként fogadott alapozó atya szerepét játszó Julius Stone mellett asszisztensként kontinentális adatgyűjtéssel besegítő, észt gyökerű igencsak fiatal ember, az akkori *Ilmar Tammelo* (1917–1982)²⁷ végzi el – olyan figyelemfelkeltő felütéssel, amely egy még helyét (és főként megillető pozícióját) kereső pályakezdő kiegyensúlyozatlanságának a lenyomatát is bőven magán hordozza. Fegyelmezetlen ifjontiséggel Descartes teljesítményéhez mérhető fordulatról beszél ugyanis egy akkor induló távoli, még senkitől sem olvasott folyóirat hasábjain – amire bármiféle válasz, visszhang, látható megrendülés azóta sem érkezett. Mindazonáltal ez a dolgozat²⁸ nagyszerűen foglalja össze Horváth Barna közel hatvanadik életévére kialakult joglátását. Eszerint, tömö-

²⁷ *Ilmar Tammelo* életútja a túlélés esélykeresése nézőpontjából úgyszintén figyelemre méltó. Treufeldt édesanyjától születik, Eichelmann édesapától kapja születési nevét, amit akkor már rég özvegygé lett édesanyjával még maturandus évében észtesít. Tanárok gyermeke, Tartu egyetemén hatályos jogként első évben észst, másodikban szovjet, harmadikban német jogot tanul. Kiváló végzésekor valamiféle Adolf Hitler stipendiummal kerül Berlinbe, majd freiburgi és marburgi posztgraduális tanulmányok nyomán lesz Heidelbergben Privatdozent. Vö. <http://adb.anu.edu.au/biography/tammelo-ilmar-15682> ill. Raimund JAKOB – Lothar PHILIPPS – Erich SCHWEIGHOFER – Csaba VARGA (szerk.): *Auf dem Weg zur Idee der Gerechtigkeit. Gedenkschrift für Ilmar Tammelo*. [Austria: Forschung und Wissenschaft – Rechtswissenschaft 3] Münster, etc., Lit Verlag, 2009. 321.

²⁸ Ilmar TAMMELO: A »Cartesian Turn« in the Theory of Law. *Sydney Law Review*, vol. 1., no. 2. (1953–1955 [January 1954]) 206–221. „[Law] is a social phenomenon, it is given historically, it exists in space and time, and it is mutable.” (215–216.) / legal conceptualism/ *Begriffsjurisprudenz* = ez egy „fallacious belief that propositions derived from previous experience or subpropositions deduced therefrom are necessarily apt for subsequent problems. As it is not proven that the later experience is contained in the earlier experience legal logicism is [...] a lack of logic.” (216–217.) / „legal dogmatism is [...] treating positive law as of timeless-universal validity and disregarding the uniqueness of new situations and the dynamic legal change which this novelty brings.” (217.)

ren, Tammelo szavaival kifejezve a jog „társadalmi jelenség, ami történelmileg adott, térben és időben létezőként, s változásnak kitettten.” Ennek a fogalmi jogászathoz [*Begriffsjurisprudenz*] hasonló merő formalista-logikai kezelése csupán „téves hit, melynek értelmében korábbi tapasztalatból nyert állítások vagy ilyenekből levont származékos állítások szükségképpen alkalmasak bármiféle később felmerült probléma kezelésére. Merthogy nem bizonyított, hogy a későbbi tapasztalást magában foglalja a korábbi tapasztalás, s így a túlhajtott jogi logika éppen nem más, mint maga a logika hiánya.” Ebből következően a „jogi dogmatizmus időtlenül egyetemes érvényességüként kezeli a tételes jogot, nem véve tudomást sem a mindenkori új helyzetek egyediségéről, sem a bármikori újdonsággal előálló jogváltozás dinamikájáról.” Alig múlik el egy év, és ugyanő már a szociologikum/normatívum-problematikát is tudja értelmezni a *Sein/Sollen*-kettősség meghaladásaként, hiszen így összegez:²⁹ e látszólagos ellentétek „tapasztalati sikon nem zárják ki egymást. Merthogy a megismerő értelem számára határozottan összekapcsolódik egyik a másikkal minden jelenségben.”

Nos, bármennyire is rokonszenves, mégiscsak bizonytalan, ki nem fejtett, és főként soha nem monografizált általánosságok ezek, ami saját nézetként most igencsak különös egy közel hatvan éves professzor részéről.

Ezen bizony nem változtatott Horváth Barna mezőelméleti hasonlata³⁰ sem. Legfeljebb felületes reakciókra ösztönzött – ami pedig, valljuk be, törvényszerű akkor, ha az ezekre okot adó megfontolások is csak ötletekként halmozódnak egymásra, laza esszéizmusban (ami kevésbé ünnepélyesen kifejezve úgyszólván pongyolaságot jelent). Ezek közé tartozik például a nála idősebb belga *Jean Haesaert* (1892–1961),³¹ aki továbbfejtetlenül lelkesedett, pusztán észrevételezve az új nézőpontot.³² De ilyen a még Sydney-ben élő egykori észtenekült is, aki már kifejtetten „mezőelméletileg” reflektál, ám saját merőben logikai törekvéséből, hogy az ember misztikumszerű ködbe burkolózó felfejtethetlen jelene és cselekvése (amit ez utóbbi különösen érzékenyen élt meg), kontrolláltathassék.³³ Végezetül említendő még a másfél évtizeddel fiatalabb finn *Osvi Lahtinen* (1912–1967), akinek germanistához hív üresjáratit mant-

²⁹ Ilmar TAMMELO: Sketch for a Symbolic Juristic Logic. *Journal of Legal Education*, vol. 8., no. 3. (1955–1956) 277–306. „do not exclude each other on the empirical level. For the cognizing mind, they are inseparably combined with each other in every phenomenon.” (291.)

³⁰ Lásd 7. jegyzet.

³¹ Vö. <http://www.ugentmemorie.be/personen/haesaert-jean-1892-1961>

³² Jean HAESAERT: La réalité physique selon C. Maxwell et la théorie du droit. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, vol. XLV., no. 1. (1959) 85–88.

³³ Ilmar TAMMELO: On the Logical Structure of the Law Field. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, vol. XLV., no. 1. (1959) 95–101.

rájában erről is csupán a jó öreg kanti lét/legyen jut mindössze eszébe, hisz ennyi semmitmondás telik pusztán tőle: a „Faktum und Norm, Sein und Sollen, Naturrecht und Positives Recht, Wirklichkeit und Wert” dichotómiái meghaladhatók, ha *kausalmehchanisch* helyett immár *feldtheoretisch* módon közelítünk.³⁴ Nos, köszönjük, most már minden világos... – gondolhatom.

Nem igazán véletlen tehát – mert ilyesfajta fecsegés az angol–amerikai tudományosságban régóta nem szokásos³⁵ –, ha ez a kis *opus* is úgyszólván észrevétlen maradt.

Felvetődik a kérdés: *hogyan jutott el egyáltalán idáig?* Pontosabban kifejezve pedig: vajon a szociológia irányította át Horváth Barnát az angolszász világhoz? vagy az angolszász világ a szociológiához? Magam leginkább egy olyan válaszra hajlanék, mely szerint nyugtalan kriticismusa az, ami mindebben is munkált. Ennek értelmében – talán – nagyjából egyszerre juthatott el a szociologikumhoz és az angol jogi mentalitásnak a kontinentálisnál sokkal kevésbé artificiális – mert egészében emberibb, őszintébb, és ráadásul mélyebb – jellege felismeréséhez. Ennek során pedig, ráadásul, egy olyan szociologikumhoz, amely empirikus kutatási terepként először közép-európai monarchiánkban sarjadtan nyert megfogalmazást – délvidéki végeinken Baltasar Bogišić, majd keleti-délkeleti végeink Galiciájában Eugen Ehrlich tollából –, nemzetközi elterjedését pedig éppen nagyrészt egy hatalmas birodalom jogi kavalkádjának a tudós reflektáltatása, a sztálini hatalomátvétel elől litván *exoduson* át menekülő, később amerikai, francia és más egyetemeken világhírnévre szert tevő, jogszociológiát művelésében megalapozó, iskolateremtő oroszok biztosítják.

Meg kell már ezek után válaszolni a kezdetnek is beillő kérdést: és mégis, micsoda *ez a kétségkívül figyelemre érdemes életmű?* Válaszaink csakis tapogatózóak lehetnek. Legélesebb bíráló sem mondhat más, mint hogy egyfelől övé a legterjedelmesebb magyar elméleti-jogi életmű a XX. század első felében. Jellemzőként rögzítem itt, hogy tudvalévő: Moór Gyula jogbölcseleti könyvet nem publikált idegen nyelven, és pacifizmus-dolgozatait ide nem számítva mindössze közel félezer oldalnyi minden idegen nyelven megjelent tanulmá-

³⁴ Osvi LAHTINEN: Zu Barna Horváth, Field Law and Law Field. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, vol. XLV., no. 1. (1959) 81–84, az idézet 81.

³⁵ Ld. pl. *Alexander Nekam* sikeres amerikai disszertációjának amerikai vezéregyéniségektől származó bírálatának helyenként megsemmisítő részleteit, amikor az immár tudományos mű köntösében jelent meg. VARGA Csaba: »Magyarok a nagyvilágban«: Nékám Sándor (1905–1982), a jogi személy, az afrikai szokásjog, a komparatisztika kutatója *Iustum Aequum Salutare*, 2015/3. 154–166. & <http://ias.jak.ppk.hu/hir/ias/20153sz/08.pdf>

nya.³⁶ Ezzel szemben Horváth Barna idegennyelvű kiadását – önmagában vaskos, jogszociológiát megalapozó kötetén túl – csakis három szintén testes kötetben remélhettem, amikből csupán a harmadik kötetet szenteltem volna emigrációban született írásainak, hiszen egyfelől az igazságosság-problematika, másfelől a jog és eljárás kapcsolata önmagában is egy-egy kötetnyi terjedelmet igényel. Másfelől – és egyszersmind – azonban megállapítandó az is, hogy az övé a legkidolgozatlanabb társai közül. Súlyos vélekedés ez; ám nem változtat a végeredményen, jelesül, hogy összességében, mindazonáltal, továbblépésre ösztönző erőként ő fejtett ki legnagyobb hatást.³⁷

Mondhatnók-e talán, hogy *nem volt elég ideje?* Annyi bizonyosan tény, hogy viszonylag korán igen erőteljesen elfáradt. Generációikat elnyűhette a történelmi idő, hiszen két világháborún túl átélhettek tanácsköztársasági szovjet-borzalmat s Trianont, majd újabb szovjet-borzalmat egyaránt. Ám ha elmondható, hogy egyfelől *Somló Bódog* 23, *Moór Gyula* 39, szemben velük pedig például *Szabó Imre* 42 éven át alkothatott,³⁸ akkor Horváth Barnának legalább 23 éve volt emigrálásáig, s attól kezdve még további 24 éve haláláig, a továbbbalkotás merő lehetőségében így legfeljebb maga akadályozta önmagát.

Ezért ismét előtérbe kerülhet szubjektív vélekedés. Ez pedig olyasmit sugall, miszerint a kor nyomása mindenkit egyformán érintett, présbe viszont nem kellett mindenkinek besétálnia; annak legfeljebb, ki a köz dolgát összes terhével együtt felvállalta – s ez már csak az alaphabitus ismeretében is nem Horváth Barna volt. Következésképpen különbséget inkább az jelent, hogy a horváthi excentrikus művész-világlátás híján *Moór Gyula* szerepbetöltésére lesz inkább jellemző a nemzet napszamosaként leírás. Ebből fakad, hogy Moór Gyulának nem önmagával volt baja, hanem országával, hiszen országáért vívott felelős pozíciókban, míg Horváth Barna személyében inkább egy magányos művész önkiüresedése érhető tetten. S mintha még további gyengeségre utalna, hogy – szemben Moór Gyulával – éppen ő lelhetett (volna) örömet túlnyomórészt nagyszerű számos tanítványában, hiszen néki, és nem Moórnak volt iskolája.

³⁶ Julius MOÓR: *Schriften zur Rechtsphilosophie*. Szerk. Csaba Varga. [Philosophiae Iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae Iuris / Bibliotheca Iuridica: Opera Classica 3] Budapest, Szent István Társulat, 2006. xxii + 485. & <http://mek.oszk.hu/15000/15098>

³⁷ Érdekes, hogy józan ítélet és rokonszenv el tud válni egymástól. Az utóbbit több okból tartogathatom ugyan Moór Gyulának, mégsem mondhatunk eltérőt a már mondottaktól. Merthogy igaz: Moór Gyula megbízhatóbb, lenyugodtabb volt; ámde kevésbé érdekes. Mert iskolapéldát nyújtott azzal, ahogyan inkább tanárosan, rendszeralkotó módon lekerekített vázlatot és kifejtéseket adott; a szellem sziszifuszi küzdelmének tanúságát azonban mégis inkább Horváth Barna nekifeszüléseiben érhetjük tetten.

³⁸ Vö. VARGA (2015) i. m. 9. jegyzet.

Nagyobb terhelésében, komoly kiállásában, Horváth Barnától eltérően az ország történelmét kevésbé esélyként, mint személyes ügyként, tehát kudarcként, az újrafeltámadásra termett főnix-madár lefejezéseként megélő Moór Gyula így talán a számára kegyetlen végben is jobban megnyugodhatott, mint a saját tehetősége szerinti sorsát békében végigélő, a világtól ágyban s párnák közt búcsúzó egykori utóda, hiszen más kellett érteniök azalatt, amit egyébként mindketten joggal gondolhattak Szent Pál apostollal: „A jó harcot megharcoltam, a pályát végigfutottam, a hitet megtartottam.”³⁹ Hiszen mindvégig ügyért harcolt Moór Gyula, miközben jelmondatul írta, mit temetési szertartásán a résztvevők őt ügyében s ügyében őt és magukat látva gyászoltak: „És megismeritek az igazságot, és az igazság szabadokká tesz titeket.”⁴⁰

Adódik így a végső kérdés: *mi maradt nekünk belőle*, amiért születése évfordulóján róla és művéről tisztelettel emlékezünk? Nos, pontosan az otthon maradt kortárs magyar nemzedéknek csakúgy, mint a szovjet-horizontból tápáskodóknak ittmaradt életműve elvileg hozzáférhető maradt, kinti létének híre pedig biztatásul is, megnyugvásul is ható. S amikor az őt is közlő folyóiratokon⁴¹ keresztül aktuális írásai is követhetőkké váltak, az erre érzékenyek számára tanulmányozásuk egyfajta szemnyitogató hatással is járt.

Ettől és bármiféle esetleg kritikus vitatástól függetlenül viszont azért eleve a nagyságnak kijáró tisztelettel megérdemli az utókor komoly elismerését, mert a jogszociológia elméleti megalapozásában oroszlánrészt vállalva klasszikus értékű monografikus választ adott; mert itthoni létében felveszette magát a kortárs európai szereplők egyenértékű vitapartnerévé; mert segített az angol jogi mentalitást – legalábbis a filozófiai alapjai önmagában vett komolyságára

³⁹ Szent PÁL második levele Timóteushoz, 4,7 in <http://mek.niif.hu/00100/00188/html/9szoveg.htm>

⁴⁰ Kendeh György temetési búcsúbeszédének igéjeként János 8,32. Ld. VARGA Csaba: Moór Gyula. *Iustum Aequum Salutare*, 2016/1. 207–215. & <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20161sz/23.pdf>

⁴¹ Az *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* akkoriban éppen – az országban négy helyen hozzáférhetősége közt – a pécsi jogelméleti tanszékre járt, így ott én már hallgatóként az 1960-as évek elejétől kezdve olvastam. Az *American Journal of Comparative Law* viszont 1952-ben, a hidegháború közepén indult, így az – hiszen devizás rendelés gyakorlatilag igen hosszú időn keresztül nem létezett, legfeljebb cserekapcsolat – csak a külkereskedelem legmagasabb fóruma, minisztériuma jogi főosztályának szolgálati gyűjteményébe került be; 1967-ben rábukkanva, főosztályvezetője engedélyével vittem részenként el az első másfél évtized számait, hogy a jogi komparatizmus rangban világelső folyóiratáról egyáltalán képet kaphassak.

rádöbentéssel – a hazai vizeken újra megismerni; s végül, mert a kortársi magyar gondolkodásban feltehetően erjesztő hatást gyakorolt.⁴²

---

⁴² Botránys a felelős tudományos közügyyszerü gondolkodás hazai hiánya, kormányzataink és egész tudományművelésünk rövidlátóan önhaszonélvező frivolitása és komolytalansága tekintetében, hogy háromnegyed évszázaddal letünése után sincs még bibliográfiánk akár a két világháború közötti korszakról, holott azt már Nagy Lajos és az akkori üldözöttekből verbuválódó munkatársai – Bibó István, Csekey István, Weis István professzorok, egyebek közt – a világháború után alig egy évtizeddel gyakorlatilag befejezve létrehozták. Tünékeny művek parádézna, miközben bármiféle tudományművelés alapját képező korpuszaink az utolsó békeidök óta nem gyarapodtak.

AZ UTÓKOR SZAKMAI ÍNSÉGE

(*Horváth Sándor és a hazai természetjogi örökség*)

„Mily jólesően hiányzik a farizeus gondolkodás abból, ahogyan a *Summa Theologica* az erényt tárgyalja! Nem úgy mutatja be, mint birtokolható dolgot vagy egy írott törvény végrehajtását, hanem mint valami *felé* mutató aktust, mint akaratunknak vagy intelligenciánknak a habitusát, hogy egy ilyen vagy olyan helyesen irányított aktusba fogjon. Már pedig azzal, hogy életünk tablóját így felrajzolta, Szent Tamás az életet őrizte meg számunkra!”*

Nem elődtelenül s persze nem anélkül, hogy sokirányú érdeklődési köréből a természetjogi gondolat másoktól utóbb ne gondoztatott volna, Horváth Sándor OP (1884–1956) volt úgyszólván máig e sok évezredes, úgyszólván a jog gondolásával egyidős jogszemléleti hagyománynak az egyetlen aktív, tudományosan elismert, bizonyos rendszerszerűséggel építkező s ebbéli eredményeiben nemzetközileg értékelt teljesítményeket felmutató művelője hazánkban. Mindezt a teológia oldaláról, papként, az Aquinói Szent Tamás lefektette gondolkodási stílushoz, sőt legszorosabban is axiomatikus s metodikai kánonhoz hű közelségben, hiszen Tamás testvérhez hasonlóan domonkos szerzetesként tette. A korai grazi (filozófia) és turini, a kései budapesti domonkos rendi főiskolai, valamint a pápai *angelicum* (morálteológia) egyetemi tanárságán túl közvetlenül is a laikus tudomány közelségébe kerülhetett a fribourgi egyetem (spekulatív teológia), majd a Pázmány Péter Tudományegyetem hittudományi kari (fundamentális teológia) professzoraként. Ilyen módon számottevő életművet hagyott hátra önmagában, a teológiai tudományok körén belül értékelhetően,¹

* Michel VILLEY: *Réflexions sur la philosophie et le droit. Les Carnets*. Paris, Presses Universitaires de France, 1995. VI/115. pont.

¹ Ld. pl. David BERGER: Alexander M. Horvath: Thomist und Dominikaner. In: T. BAUTZ (szerk.): *Biographisches-bibliographisches Kirchenlexikon*. vol. XIX. Hamm, Traugott Bautz, 2001. 713–716., Diós István (főszerk.): *Katolikus lexikon*. V. kötet. Budapest, Szent István Társulat, 2000. 59–60. & <http://lexikon.katolikus.hu/H/Horvath.html>; és David BERGER: *In*

ami egyszersmind laikus tudásterületek, általában a filozofikus gondolkodás számára szintúgy erjesztőnek bizonyulhatott.²

Joggal beírta így nevét a magyar szellemi élet formálói közé³ – mindenekelőtt a honi tomizmus, illetőleg neoskolasztika képviselőjeként⁴ –, és ez elvileg biztosíthatta személye s műve számára az interdiszciplináris kölcsönös érdeklődést, sőt párbeszédet és együttes fellépést⁵ olyan korokban, amelyek évezredes folyamatosságban a teológiát a közös emberi tudásfoglatat legalábbis integráns részeként, ha nem alapjaként tisztelik; viszont pusztá tudomásul vételét is megtagadták ennek ellene mondó másikkorokban, amelyek az istenképet az ideológia olyan lehetőségére csupaszították, mint amilyenként haszonélvük – botanikából vett hasonlattal – az ópiumot szokta volt (például Marx idejében és módján⁶) kezelni, s viszolygásukban, ellenséges érzületükben még a „burzsoá állam- és jogbölcselet” megsemmisítő bírálatát is ennek hallatlanná tételével s így gyakorlati félresöpülésével kizárólag szaktudományos megközelítésekre kizárólagosították.⁷

A szélső pólusok ilyenén módon történő pusztá jelzése mégsem ad sem megnyugtató, sem kielégítően teljes képet. A magyar jogbölcseleti gondolkodásnak például egyik, Horváth professzornál közel negyedszázaddal fiatalabb alakjáról például gyermekei visszaemlékezése nyomán biztos tudni véljük, hogy tudatos

---

der Schule des Heiligen Thomas von Aquin. Studien zur Geschichte des Thomismus. Bonn, Nova & Vetera, 2005. 63–68.

² Vö. pl. HANÁK Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében.* Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1981. 92–109.

³ Korrekt címszó már pl. KENYERES Ágnes (szerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon.* I. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 750. hasábjain, erőteljes adatbőségben in MARKÓ László (főszerk.): *Új Magyar Életrajzi Lexikon.* III. kötet. Budapest, Magyar Könyvklub, 2002. 385–386., majd alapos elemzés SZALAI Miklós: Szent Tamás az Ugaron: Horváth Sándor arcképéhez. (<http://beszelo.c3.hu/03/0708/13szalai.htm>) dolgozatában, a jogász szakma részéről pedig SZABADFALVI József: *Cselekvéselmélet az újrealizmusig. Fejezetek a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből.* [Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának kiadványai I] Budapest, Gondolat–Debreceni egyetem, 2004. mindenekelőtt 177–180.

⁴ Pl. KECSKÉS Pál: *A bölcselet története főbb vonásaiban.* Budapest, Stephaneum, 1933.; és 2. átdolg. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 1944. ezt a számára persze kortárs életművet kizárólag szenttamási szekundér irodalom gyanánt, az újskolasztikát példázva említi.

⁵ Nyilvánvalóan értékelésre vár még a Harmadik Út akkori (a liberalizmus s a bolsevizmus és nemzetiszocializmus alternatívájának sokak szerinti kizárólagosságát elutasító) keresésében a „szellemi honvédelem” mozgalma, melyben a történész Szekfű Gyulával és a közjogász Molnár Kálmánnal a *Jelenkor* folyóiratát (1939–1944) kezdeményezte s szerkesztette.

⁶ „Die Religion [...] ist das Opium des Volkes” (1843) in <http://www.dober.de/religionskritik/marx1.html>, ill. http://en.wikipedia.org/wiki/Opium_of_the_people

⁷ SZABÓ Imre *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon* [1955] jav. 2. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó 1980.

ateista volt, mégis baráti, sőt kifejezetten tanítványi hálára kötelező tisztelettel viszonyult Horváth Sándorhoz.⁸ A Horváthtal csaknem egyidős budapesti professzortárs, a jogi kar akkori ékessége, a két háború közt sokszoros dékánja, majd rektora viszont egyáltalán nem reflektált Horváth természetjogára a természetjogi gondolatiságot egyébként mindvégig – eklektikusan bár, de következetesen s így sikerrel – ápoló saját jogfilozófiájában.⁹ Nos, vajon azért lehetne mindez, mert az imént említett jogfilozófus történetesen evangélikus neveltetésű és gyakorló funkcióbetöltő volt? Aligha, hiszen a Pázmány Péter Tudományegyetem akkori jogbölcselelő fejedelme például a professzortárs, tudós teológiai filozófus piarista Schütz Antallal nemcsak köztudott barátságban, de kölcsönös tudományos megbecsülésben, egyenesen megtermékenyítő érdeklődésben állott, önálló írást is szentelve néki.¹⁰ Vagy netán azért, mert maga Horváth Sándor munkássága bármilyen korszerűségű, kitekintésű, korproblémákra válaszólagos érzékenységet mutató volt, mondanivalója s annak kidolgozása mégis hermetikusan zártkörűnek, hiszen szigorúan dogmatikus forrásokból s módon építkezőnek, ennek megfelelően irodalomkezelésében is teológiai mozgatottságúnak bizonyult, következésképpen maga sem nyitott – még természetjogi allúziójú traktátusaiban sem – a jogászok által művelt jogtudomány s ebben a voltaképpen jogbölcselet felé? Valószínűleg itt már közelebb kerülhetünk egy válaszkísérlethez, hiszen – két, egymással össze nem mérendő névvel élve példaként csupán – egy nála három évtizeddel korábbról indult Prohászka Ottokár vagy az erős három évtizeddel később munkálkodó Nyíri Tamás teljes, világi irodalmat is befogadó és feldolgozó nyitottságával szemben a horváthi törekvés – célja és belső éthosza szerint is – mindvégig rendszeren belüli maradt, mintegy változatlan axiomatizmusban teljesebb teoretikus kibontást vállaló (tulajdonfelfogásában – a vállalhatatlanságig továbbvive e hasonlatot – a bolyaii/lobacsevszkiji kihívás és a régi rendszert

⁸ Vö. a jelen szerző életrajzi áttekintésében LOSONCZY István: *Jogfilozófiai előadások vázlatok* [1948] szerk. VARGA Csaba. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2002. xi. és xiv.; valamint Losonczy (1908–1980) saját egyetértő idézete tükrében 1948-ból (uo. 5.); háttérként pedig ugyancsak VARGA Csaba: Losonczy István, a filozófus jogtudós. *P[écsi]T[udomány]E[gyetem] Orvostudományi Hírmondó* [Pécs] (2002. május), Melléklet, 3–6. & http://aok.pte.hu/docs/hirmondo/pdf/okh_0205_melleklet.pdf; és [újirany.] *Jura*, 8. (2002/2.) 162–165.

⁹ Vö. Moór Gyula (1888–1950). Vö. VARGA Csaba: Moór Gyula emberközpontú jogfilozófiája és jogi ethosza MAGYAR ÖRÖKSÉG. In: POPRÁDY Géza (szerk.): *Laudációk könyve II. (2001–2005)*. [Magyar örökség] Budapest, Magyar Örökség és Európa Egyesület, 2009. 276–279.

¹⁰ Ld. pl. Moór Gyula: *Philosophia perennis: Schütz Antal bölcselete. Athenaeum*, 1941/2. [különlenyomat, 31 o.]. Vö. még VARGA Csaba: Moór Gyula. *Iustum Aequum Salutare*, XII., 2016/1. 207–215. & <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20161sz/23.pdf>

felváltó új rendszerkezdeményezés teoretikus kockázatát is felidézve egykori egyházi reflexiókban¹¹); s ugyanakkor – előbbi példáinkkal szemben – pozíciója is inkább kizárólag igehirdető maradt: a jelképesen mindig csakis szószéken állóé, aki kevésbé pusztán egyetlen intellektus sokunk közül, jó eséllyel arra, hogy bennünket saját igazságára rádöbentsen vagy meggyőzzön, mint inkább egy számunkra transzcendens üzenet hírvivője, s ennyiben evilágunkban ki-nyilatkoztatás tevője/közvetítője.

Közvetlen tanulság annyiban adódik mindebből, hogy a második világháború végeztével tragikus bukáshoz vezetett történelmünk polgárosodottnak nevezhető időszaka, vagyis az utolsó világegést megelőző alig háromnegyed évszázad nem adott elégséges mennyiségű és reprezentációjú példát nálunk a hittudományok s humaniorák, hittudományok és a bontakozó társadalomtudományok, hittudományok és a tapasztalati tudományok egymást segítő, a békés egymás mellett létezését és tudomásulvételt meghaladó szinten valóságos együttműködést biztosító kölcsönösségének formáira, sikerére, s mindkét oldal számára valóságos akadémikus gazdagodást biztosító együttműködésére. Következésképpen korunkra, személyünkben is ránk hárul a feladat, hogy mihelyst a teológiai alapú tudományművelés topikák és önmagán belüli irányok, módszertani választások s viták gyarapodásával az őrzés és továbbadás elsődleges feladatának bevégzésén túl kinyílik a világi tudományosság számára – és ezzel nem csupán revelált örök igazságok közvetítője, de ezek feldolgozásában egyszersmind a másik oldal nézőpontjából is releváns kérdések felvetőjeként saját jogán egyenrangú metodikai partner lesz a tudományos világmagyarázat számára –, kölcsönösen formálhassuk s megélhessük (ráadásul akadémiai módon, tehát *discussio* útján) tudásunk együttes erővel történő, tehát közösséget kölcsönösen felvállaló gyarapítását – legalábbis azon topikák és problematikák körében, ahol ezt a teológia megteheti s nálunk tudományokban gazdagabb országokban meg is szokta tenni.

¹¹ „A tulajdonfogalom elemzésében rámutatott annak kettős, egyéni és közösségi vonatkozásaira, egyfelől alapvető jognak, másfelől a közjó és a szociális igazságosság szempontjából nem abszolútnak, hanem korlátozhatónak tekintette.” Ld. *Katolikus filozófia*. in <http://mek.niif.hu/02100/02185/html/1172.html>; Alexander HORVATH: *Eigentumsrecht nach den heiligen Thomas von Aquin*. Graz, Moser, 1929. viii + 240.; ugyanis ezzel olyan viták keresztjüzebe került, amely szerint mintha Szent Tamással igazolta volna a korabeli diktatúrák (bolsevizmus, fasiszmus, majd nemzetiszocializmus) pontosan ezt saját megfontolásból, érdekből s ideológiából meg is valószínűsítő gyakorlatát. Pierre Harmignie recenziója híven példázza e szakmailag dicsérő, ám egyházpolitikailag korholó és elhatárolódó magatartást in *Revue néo-scholastique de philosophie*, 33., 1931/30. 252. in http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/phlou_0776-555x_1931_num_33_30_2617_t1_0252_0000_1. Mint Berger tömören sommáz (1. jegyzet), „1929 erscheint seine kontrovers diskutierte Studie zum Eigentumsrecht beim hl. Thomas, die auch beim Heiligen Offizium kritische Anfragen auslöst.”

*

„Perelmannel beszélgetek: *Veritas adæquatio ad rem*. De a res Szent Tamás szerint értendő, aki számára *ens et bonum convertuntur*. A *veritas* tehát a praxis területéhez tartozik. Következésképpen dialektikusan gyakorolják, hiszen gyakorlati döntéshez csakis ez vezethet.”

VILLEY, XIX/12. pont.

„Örök eszmék és eszmei magvak” – sugallta Horváth Sándor gyönyörű tanulmánykötetének címében „bölcseleti és hittudományi” vizsgálódásainak a horizontját,¹² miközben szerencsénkre nem óvta magát attól, hogy példázásaiban véleményt formáljon kora *particularitas*aíróról, a rendszerszerűvé növekvő s olykor már-már a lényeg látszatát adó *ephemerali*akról. Mégis, miközben az öröknek a perspektívája adott számára s ezáltal a mi számunkra is, éppen nem közömbös, civilizációs sorsunk alakulásában sem elhanyagolható, hogy akár tanítóhivatalként tekintetten, akár emberi meggyőződések és tudások évezredes nagyhatású szervező közegeként mikor s miként formáltatik az, amit újabb időinkben az Egyház társadalmi tanítása néven ismerünk.¹³ *Rerum Novarum* (1891), *Quadragesimo Anno* (1931) – megszenvedett, megküzdött állásfoglalások, önmagukban is civilizációs mérföldkövek ezek. Ám az, ami egykor egy Fribourg svájci semlegességében, közép-európai nemzet-köziségében fogantott, mára már esetleg könnyedén a hivatásos tudományok kozmopolitizmusától gondozottan formálódik tovább, mert a tudás súlypontja is időközben áthelyeződött, nyomot hagyva akár a pápai akadémiák munkájában úgyszintén.

¹² HORVÁTH Sándor: *Örök eszmék és eszmei magvak Szent Tamásnál. Bölcseleti és hittudományi tanulmányok*. Budapest, Szent István Társulat, 1944. Kánonjogi nézőpontú monográfiája, KUMINETZ Géza ezt – szintén joggal – *A jogrend filozófiai megalapozása Horváth Sándor O.P. műveiben* (Veszprém, Érseki Hittudományi Főiskola, 2000.) megfogalmazására finomítja.

¹³ Alapvetésként gyönyörű a gondolat: az isteni számunkra úgy adott, hogy emberekben s emberek által közvetített. Charles E. CURRAN: *Catholic Social Teaching 1891 – Present: A Historical, Theological and Ethical Analysis*. Washington, Georgetown University Press, 2002. 22.: „The divine is mediated in and through humans.” E tanítás hivatalos összefoglalása hívja fel a figyelmet arra, hogy változó körülmények közt az idők szavára történő válaszadásról van bennük szó. PONTIFICAL COUNCIL FOR JUSTICE AND PEACE: *Compendium of the Social Doctrine of the Church*. Introduction, para. 9 in http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_doc_20060526_compendio-dott-soc_en.html#The%20significance%20of%20this%20document: „the passing of time and the changing of social circumstances will require a constant updating of the reflections on the various issues raised here, in order to interpret the new signs of the times.” Ennek megfelelően dogmatikai természetét vitatja a személyes barátommá lett nagy katolikus, újramegfontolásokkal élő Michel VILLEY: *Questions de saint Thomas sur le droit et la politique ou Le bon usage des dialogues*. [Questions] Paris, Presses Universitaires de France, 1987. 184. .

Ámde túl azon, hogy a sors, a *providentia* minden emberre – generációra és egyedre – a maga módján próbáló feladatokat mér, s túl azon, hogy az ezredforduló ténye hagyományaink nyomán már egyébként is önvizsgálatra készíthetett, egy tudományos felismerés biztonságával véljük tudni, hogy – tömör jellemzéssel élve – mára az emberi életlehetőség jövőjét e földön meglehetősen feléltük; az evilági civilizációs győzelem büszkén hirdetett ténye bekövetkezett erkölcsi rombolásra épül; kétségtelenül leghatékonyabb társadalomszervező struktúráink, köztisztelettel övezett, kétségbevonatlan társadalomépítő jelszavaink rendre s rendszerszerűen a *societas* kapcsolóelemeinek végső bomlasztását, az *omnium contra omnes* pervertált szintézisként történő beteljesedésében egységesült felvilágosult liberális atomizálódást eredményezik; sőt, személyesen átélt jelenkortörténetünk legfényesebbnek tetsző ténye, a kommunizmust végre múlttá tévő rendszerváltozás előtt megnyílt esély sem torzult gyakorlatilag másba, mint az előbbieken jelzett világtendenciába látszólagos önkéntességgel végrehajtott beszoríttatásba – ráadásul javarészt megkülönböztetlenül egyébként keresztény hagyományt sugalló szereplők változatos szereposztásban elvégzett s boldog meglegedettséget sugárzó vezérletétől és/vagy asszisztenciájától kísérten.

Függetlenül tehát szaktudományos jelentéseitől, már maga az említett világtendencia megléte, hatása s nálunk megtapasztalt érvényesülése is globalizmusra utal. Ez pedig – az előrelátás határain belül „a történelem vége” fenyegető perspektívájával¹⁴ – valóban egy végső egységesülés, azaz kíméletlenül kivételtelen homogenizálás és alternatívátlanodás, vagyis totális penetráció útján bekövetkező re-totalitarizálódás jövőjét vetít(het)i előre.¹⁵ A legkevesebb tehát, amit mai perspektívánkban mondhatunk, az, hogy fenyegetett korban élünk. Veszélyeztetett a jövőnk. Az elhangzó hang pedig kevés és erőtlen. Miközben mindannyian érezzük, hogy az iránymutatás deficitje csakis az értékközömböség, a viszonylagosság kényelmének önsokszorozó potenciálját erősíti.

Külföldi változataiban, hazai átalakulásunkban egyaránt érzékelhetjük, hogy tényleges jó- vagy rossz-sorunk egyik leghatékonyabb formálója – mert hála a racionalitás idoljának, újból ideokratikus korban élünk – nem más, mint éppen jogunk, s a jogról (mai alkalmazásában *de lege lata*, jövőendő alakításában pedig

¹⁴ Vö. Francis FUKUYAMA: *The End of History and the Last Man*. London, Penguin, 1992. xxiii + 418.

¹⁵ Magyar irodalmunkban legvilágosabbként ld. BOGÁR László tollából monografikusan *Magyarország és a globalizáció* (Budapest, Osiris, 2003. 446.), mai alkalmazásában pedig Uő: Orbán Viktor három választási lehetősége. *Magyar Nemzet*, LXIX. évf., 135. sz., (2006. május 19.) 6. & http://mno.hu/migr_1834/orban-viktor-harom-valasztasi-lehetosege-507600.

de lege ferenda) formált felfogásunk. Amerikai s magyar vonatkozásban egyaránt egy mára már láthatóként érzett fontossági sorrendet is kifejezve: a leglényesebb és legátütőbb erejű formáló ma a globálisan terjesztett s határait, illetékeségét egyre totalizálóbb ún. emberjogi ideológia (mely stílusában, elhivatottságában már köszönő viszonyban sincs azzal a klasszikus emberi jogi doktrínával, amelyet az 1960-as évek második felétől a nyugati civilizáció humanisztikus úttöréseként francia és angol forrásokból még szocialista nyomorúságunkban is elsajátíthattunk¹⁶), ezen belül s ma másodikként az ún. alkotmányi bírászkodás (az Egyesült Államokban az Alkotmánynak a Legfelsőbb Bíróság általi gyakorlati felülírása az 1970-es évektől,¹⁷ nálunk pedig az Alkotmánybíróság megalapozó első periódusa¹⁸), és – úgyszólván ezek jármához kötöten, ezeket végrehajtva (és nem megfordítva!), tehát pusztán harmadikként – törvényhozásunk, azaz a nevében még szuverén nemzeti közösségnek az alkotmányi deklarálása szerint bizonyára demokratikus többpárti népképviselői, azaz parlamentáris döntéshozatala. És mindez így áll fenn, így uralkodik – természetjog nélkül, mert egy a joggal egyidős fundamentális érték- és szubsztancia-hagyomány, a kereszténység társadalomformáló erejét és mélyebb értelmű humanizmusának üzenetét is beépítő gondolkodási kultúra hiányában.

Van valami egyenlőtlen s későn érő a honi fejlődésünkben. Abban például, hogy archeológiai tanúságok szerint egy évezrednél, a szentistváni alapozásnál jóval hosszabb ideje már megszakítatlanul kontinuus keresztény kulturális építődésünkben a dogmatikai alapok megvilágításához elengedhetetlen szenttamási *corpus* teljességének a magyar nyelven hozzáférhetővé tételéhez csupán most, éppen napjainkban kezdtünk elérkezni.¹⁹ Aminthogy abban is, hogy a természetjog önálló művelésének voltaképpeni hagyománya Magyarországon jószerivel még aligha alakulhatott ki, hiszen úgyszintén egyedülként Horváth

¹⁶ Vö. VARGA Csaba: Jogállamiság – kihívások keresztútján. *Valóság*, XLV., 4. sz. (2002. április) 28–39. & <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=351&lap=0>.

¹⁷ Vö. VARGA Csaba: Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái. In: MEZEY Katalin (szerk.): *Sodródó emberiség. Tanulmányok Várkonyi Nándor: Az ötödik ember című művéről*. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2000. 61–93., újranyomva in VARGA Csaba *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2004. 208–243.

¹⁸ Vö. VARGA Csaba: Jogmegújítás alkotmánybíráskodás útján. In: HAJAS Barnabás – SCHANDA Balázs szerk.: *Formatori iuris publici. Ünnepi Kötet Kilényi Géza professzor hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Szent István Társulat, 2006. 525–546.

¹⁹ Ld. AQUINÓI Szent Tamás: *A Summa Theologiae kérdései a jogról*. Ford. Tudós Takács János, szerk. Varga Csaba. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2011. ix + 269.; köszönhetően pontosan az azóta elhunyt fordító nagyívű s teljességet célul tűző, önmagában is életművet építő programjának.

Sándor volt az, aki ezt professzori munkássága szervesen fő összetevőjeként egyáltalán művelte, noha – mint láttuk – döntően a teológia jegyében s kedvéért, bár felkínálva a közintellektualitásnak is eredményeit.

Rövid összegzésben tehát: a jogpozitivizmus égisze alatt zajló utóbbi másfél évszázados modern polgári (illetőleg e tekintetben törést nem eredményező szocializmussal tarkított) fejlődésünk e múltjában egyetlen *iusnaturalista* életmű adódott a magyar eszmetörténetben, s ez is nem csekély mértékben bezárult a nemzetközi tomizmusba, a domonkos neoskolasztikába. Hiszen a főmű külső ország vidéki rendi központjából kis példányszámban idegen nyelven vált és maradt egyáltalán elérhető,²⁰ míg szerzőjének egyéb munkálatai s összegzései magyarul publikáltak ugyan, de alkotójától is – egyébként korrekt módon – „hittudomány: elméleti erkölcsan” gyanánt besorolva,²¹ vagyis aligha képesen arra, hogy e fundamentális *opusok* ténylegesen is átléphessenek a jogi karok, jogtudományi akadémiák kapuján. Így – miközben még a *social science*-ként felfogott amerikai társadalomtudomány jogelmélete sem zárta ki víziójából a jogi cselekvés határainak valamelyes kicövekkelhetését; mai látószögünkől pedig a marxizmust egyenesen felfoghatjuk úgy is, mint egyéb teóriák és mozgalmak bűnös történelmi hallgatása ellenében kikínlódott választ az egykor fennállottnak nemcsak embertelenként kritizálására és akár forradalmi megváltoztatására, de mindebben az eleve adott, mert a természet erejével érvényesülő törvényszerűségeknek is a megfogalmazhatására; végezetül jogantropológiánk és jogszociológiánk egész fejlődési ívében sem más, mint kísérlet belső korlátok, könyörtelenül érvényesülő összefüggések feltárására, nos – ilyen körülmények között féktelenül vágthat tovább jogi voluntarizmusunk, szabadon bukhatunk új utópizmusokba, mindennemű tapasztalás fékjét felszabadítva divatos csecsebecsék gyanánt váltogathatjuk éppen *mainstream*ként ünnevelt ideológiáinkat.

Pedig referencia-pontokra van szükség: vonatkoztatási hálókra, s bennük persze fékekre is. Mert amiként a kodifikáció-történetből tudjuk: a jognak mértéken túli racionalizálása irracionálitást szül, és egész építménye összeomlását eredményezheti. Ugyanígy, a mai amerikai jogvalóságáról is kultúrtörténeti tényként már kiderült:²² a magára maradt racionalitás maga válik minden ízében s eresztékében irracionálissá.

²⁰ Ld. a 11. jegyzetet.

²¹ HORVÁTH (1944) i. m. 437.

²² Vö. VARGA Csaba: Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában. *Valóság*, XLV., 2002/9. 1–10. & <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=326&lap=0>; újranyomva in MOLNÁR Krisztina (szerk.): *Az év esszéi 2003*. Budapest, Magyar Napló, 2003. 99–114.

LOSONCZY ISTVÁN, A FILOZÓFUS JOGTUDÓS

Losonczy István¹ szerencsés és szerencsétlen csillagzat alatt született egyidejűleg.

Szerencsés csillagzat alatt, mert már korán maga mögött tudhatta *alma mater*ének ösztönzését, hívó szavát, tanárainak s számos kimagasló hallgatójának vonzását, egy igényes, sok karú egyetemen pályatársak és példaképek közvetlen társaságát, irodalmi, zenei, képzőművészeti, sőt természettudományoktól a teológiáig, szellemtudományoktól a jogig, közgazdaságig, kisebbségkutatásig terjedő erjedés, a folytonos megújulásra s teljesítményre készítés szerénységre és elszánásra egyszerre ösztönző szellemi-erkölcsi kihívását. Boldog korban látott napvilágot, mert bár felcseperedése éveiben tanúja lehetett háborúba sodródásunknak, az ország megszállása, bolsevizálása szégyenének, a baranyai háromszög ügyében is a rózsaszínű republikanizmus fékevesztett gyűlölködését doktrinerizmusba rejtő nemzetárulásnak, majd feldaraboltatásunk és nehéz újrakezdésünk után az Amerikából ránszakadt válságnak, végül alig egyetlen évtizeden belül a megismételt újrakezdés felszabadító mámorának – mégis, Pécsre vetve tekintetünket, saját generációnk tapasztalataival összevetve hallatlan energiával pezsgő szellemi burjánzásról s újjáépülésről kell számot adnunk. Hihetjük: mindennek mélyén hit és akarat munkált, ember dacolása sorsával, hogy úrrá kerekedjék felette. Hagyomány, erkölcs, transzcendencia háborítatlanul bábáskodhatott, de ugyanezen szellemi újjászületés részeseként volt ott *avantgarde*, alkotó kétely, s az elrugaszkodásban tagadás, az újítás dühének vállalása is. Egyetemi folyóirat, tudós kiadványsorozat hasábjain egyaránt gyökerek keresése, az újrafelfedezés öröme társult a jövő tágranyílt tekintetű fürkészése s benne egy felelős szerep vállalása igényével. Röviden

¹ Losonczy életrajzi vázlatára és bibliográfiájára ld. LOSONCZY István: *Jogfilozófiai előadások vázlatok*. Szerk. Varga Csaba. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2002. 13–18.; valamint – angolul – István LOSONCZY: *Abriss einer realistischen rechtsphilosophischen Systems*. Ed. Csaba Varga. [Philosophiae iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae iuris] Budapest, Szent István Társulat, 2002. 9–13.

hát, polgárjogot nyert a szellem embere Pécssett² – egyetemen, szeminárium és könyvtár hűvös termében, szerkesztőségben s műteremben, templom és színház tágas terében.

Tárgyszerű világunkban egy *curriculum vitae* ma már csakis százaz, pontos adatsorból állhat. Részteljesítmények sorára szabdalt egyedi exhibicionistáként persze magunk is tudjuk: minden cselekvésünkben, ösztönzésünkben múlt és jelen találkozik, s mindebben nevelőink, társaink vívódásai és erőfeszítései, mások életének, vonzalmának, értékeinek, értelemkutatásának, önkifejezési törekvéseinek mintaként megőrzött emléke. Boldog lehet hát az, kit kora emelt, és nem nyomorított.

*

Szerencsés csillagzat vonulhatott az égen Losonczy István felett, mikor a gazdasági válság hatásaiból kilábalás megnyomorító időszakában egyetemvégzésétől alig másfél évre tanársegédi kinevezést nyer, két félévnyi egyetemi továbbképzés résztvevője lesz Bécsben, s noha hivatása egyértelmű választhatóságáig még néhány év miniszteriális feladatvállalása közbeiktatódik, huszonkilenc éves korában mégis habilitál, és kormányzógyűrűs avatásától nyolc évre, harminckét évesen rendkívüli tanár, az *Institutum philosophiae iuris* vezetője a M. Kir. Erzsébet Tudományegyetemen. Jogi stúdiumaiban már ekkor két paripát nyergel (ami persze csak nálunk volt feltűnő, ám mindennapos a német nyelvetületen s szerte a nagyvilágban): a jogbölcsetét, amelyre kinevezték; de a büntetőjogét is, amiből habilitált, s amelynek körében mesterét, a jog filozófiai művelésében is előljáró Irk Albertet betegsége idején előadóként helyettesítette.

Ha ad egyik kezével az Úr, tán el is vesz a másikkal. Mert tanári kinevezése első évtizedében le is zárul Losonczy István jogbölcselő élete: hazánk másodjára is világháborúba sodródik, szövetségesétől megszállása bábkormány hatalmi tobzódásába torkollik, vesztesként országunk a Vörös Hadsereg hadizsákmánya lesz, s átmeneti látszatdemokráciája hosszú évtizedekre moszkovita sztálinizmussá korcsosul. Mégis, mindebben szerencsés tán, hogy a szerencsétlenségbe fordulás csillagzatváltása több évet vesz igénybe, s eközben zavartalanul formálódik Losonczy életművének megalapozó része (amiről későbbi kutatások akár kideríthetik, hogy a teljes *oeuvre*-ben a leg súlyosabbnak bizonyult).

Költészettől zenéig, irodalomelmélettől orvostudományig, kortárs filozófiától nemzeti sorskérdésekig ível érdeklődése. Kapcsolatai szerteágazóak Bécsből

² A megelőző kort illető egyfajta kontrasztként ld. VARGA Csaba: Somló Bódog esete a pécsi jogakadémiával. *Jogtudományi Közöny*, XXXV., 1980/8. 543–546.

Rómáig, s személyes barátságai is a fővároson keresztül Szegedig. Művészek (mint a költő Weöres Sándor³ vagy később a hegedűs Tátray Vilmos), teológusok (mint a dominikánus természetjogász Horváth Sándor), filozófusok (mint a katolikus kommunistaellenes emigráció egyik legkiválóbbjává emelkedett Hanák Tibor), természettudósok (főként a társkarról elméleti orvosprofesszorok) társasága, otthonában pedig dolgozószobájának meghitt könyvtári csendje segíti feltöltődését. Szakmájában leginkább a szegedi Horváth Barnával s tanítványa Bibó Istvánnal érintkezéséről tudunk. Ilyen sodró környezetben, országos fellendülésben mégis leginkább magányára kell felfigyelnünk, amit persze esetleg pusztán útkeresésének ígérete vagy dacossága, avagy bizonyítási kényszere mutatott ilyenként. Mindenesetre témaválasztása sem a Budapesten regnáló nagyívű Moór Gyulához, sem Bibó, Szabó József és Vas Tibor tanítványaival szegedi iskoláját építő Horváth Barnához nem közelítette. A nemtevés kauzalitásában rejtező lételméleti feladványát⁴ egyfelől, a funkcionális fogalomalkotás lehetőségének újkantiánus latolgatását⁵ másfelől bizonyosan nem a jogtudományi gondolkodás fősodrából merítette – mégis érezhető töprengése, hogy olyasmire bukkanjon, ami parcialitása ellenére hallatlan, egyedülálló, s aminek örvén nemcsak oroszlátkörmeit élesítheti, de a látszólagos efemériából arkhimédeszi sarokpontot kovácsolva a Kant nyomán járó egész európai tudományos megállapodottságot kiforgathatja eddigi valójából. Mindkét művének közös éthosza a hiedelmekkel, problémátlanként fogadott elméleti alapfeltevésekkel leszámolás. Ugyanaz a száraz, de vaslogikájú fogalmi építkezés követel itt érvényesülést, mint amiről – mint hideg értelemtől idegenkedve – már habilitációjakor megemlékezett Irk,⁶ s ami 1948-ban született kéziratosszegzésében úgy jelenik meg, hogy számol ugyan értékekkel, de bármiféle transzcendenciára vagy hitből fakadó meggyőződésre támaszkodást már kiutasít a teoretizálásból. Olybá tetszik, mintha már első írásaiban hozzáfogott volna egy „realista” jogfilozófia alapvonalainak⁷ megírásához. Jogbölcséleti pályafutását mindenesetre rangos nemzetközi fórumon tudományelméleti problémafelvetés-

³ Vö. VARGA Csaba: Weöres Sándor ifjúkori versei és a szépről írt okfejtése Losonczy István hagyatékában. *Holmi*, VII., 8. (1995. augusztus) 150–154.

⁴ LOSONCZY István: *A mulasztás I.: A mulasztási bűncselekmény okozatossága*. Pécs, Dunántúl Egyetemi Könyvkiadó, 1937. 240.

⁵ LOSONCZY István: *A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941. 141.

⁶ Idézi Vargha László in CSIZMADIA Andor (szerk.): *Fejezetek a pécsi egyetem történetéből*. Pécs, 1980. 183–185.

⁷ *Abriß eines realistischen rechtsphilosophischen Systems*. [gépirat] cca. 5 ív (1948) [vö. még az 1. jegyzet második tételével].

sel⁸ kezd s egy tankönyvvé nem érlelődő – a sors fintora folytán befejezetté sohasem lett – rendszeres előadás könyvméretű vázlatával⁹ fejezi be.

Ígéretes kezdés excentrikus kirándulással, s kényszerű befejezésként egy meggyőzően józan logikával építkező, és bár saját korában gyökerező,¹⁰ mégis bármintemű túlzástól hűvösen tartózkodó – „realisztikus” – rendszeresség. A magányosságon túl egyfajta talány is felsejlik itt, hiszen aligha következtethető ki akár e néhány publikáció ívéből, akár ránkmaradt összegzésében elvégzett mértéktartó részelemzéseiből, hogy milyen irányban s mely részvonatkozásban folytatta volna tanulmányait.

Feltűnő, hogy szakmai kortársaival, elődeivel milyen tartózkodóan bánt: jószerével mintha nem is léteztek volna. Avagy mintha rendkívüli tudatosság-gal már első pillanatban tervezni kezdte volna tudós életét, munkásságát, egy lenyűgözőnek remélt pályáiv előre kalkulált elemeiként mindennapjait – amiben minden mozzanat célszerű, mert egy távlati összképben kumulál. Miközben nem kevésbé figyelemreméltó társak (mint az alig néhány évvel fiatalabb Bibó) róla írtak, ő ezt nem viszonzta. Mintha helyét közvetlenül egy németajkú Közép-Európa összegyეთemes tudásbirodalmában kereste volna, nem bíbelődve egyéb perifériák nekirugaszkodásaival. Mit érzett magában? elkésettséget? vagy éppen úttörésre elszántságot? Nem tudhatjuk; mégis, talán leginkább egy megkésettségből fakadó fundálási szükség tudatát. Mindenesetre, a később önmagát is páncéljába záró elefántcsonttorony mintha az indulás pillanatától saját műveként emeltetett volna.

Kora filozófiai légköréből adódott természettudományos ihletésű s módszerességű látásmódjának igényessége, nagyjából az alaklélektan filozófiailag és módszertanilag is úttörő térhódításával egyidejűleg a *henid* fogalmi előfeltételeknek biztosított kitüntetett hely,¹¹ valamint a jog összetevőinek és

⁸ István LOSONCZY: Über die Möglichkeit und den Wissenschaftscharakter der Rechtswissenschaft. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, XVII., 1937/2. 145–194. [újranymva az 1. jegyzet második tételében].

⁹ LOSONCZY István: *Jogfilozófiai előadások vázlatai*. [könyvomat] Pécs, 1948. 57 + 43 + 81 +10. [vö. még az 1. jegyzet első tételével].

¹⁰ Vö. némely teoretikus, egyben ideologikus hívószó ma értelmezhető elméleti felfejtésére CSERNE Péter: Az univerzalizmus partikularitása: Losonczy István: A mulasztási bűncselekmények jogellenességének problémája az univerzalizmus szemszögéből. *Jura*, 2003/1. 50–59. (Eredetileg PPKE JÁK doktori iskolai dolgozat, 2001.)

¹¹ Posztumusz összegzése – az 1. jegyzet első tétele – szerint „[A] *henid* tudattartalom – esetünkben: logikai előfeltétel – bár ott lappang értelmünkben, de nem világos, kifejezett módon, tehát nem logikai ítélet alakjában.” (60.) „[L]ogikai *a priori* elemek [...], amelyek többnyire nélkülözlik a [kifejezett] logikai alkatot s nagyon gyakran nem is tudatosak, tehát – Otto Weininger kifejezésével élve – »*henid*« állapotú értelmi jelenségek.” (247.)

hatásgyakorlása mechanizmusának az egyes létrétegekkel korrelált levezetése. Oly szikáran egyértelmű ez az ontologizálás, hogy már-már banalitás benyomását kelti. Mégis lázadás: szemben a kategoriális gondolkozással, mely fogalmi különeműségeket könnyedén egyneműsítő nyelvi-logikai pozíciókba tud helyezni s ezzel megtéveszteni, Losonczy egy mindennapi létevényekből indító, elemi szintről megkísérelt teoretikus rekonstrukció igényét jelzi. Ezért is nyitott ma – s történelmietlensége dacára fontos számunkra – a kérdés: vajon milyen irányba fordult volna jogbölcseletünk, ha Losonczy realizmusának megadatik az esély, hogy kiérlelt monografikus megfogalmazásban öltön testet, konfrontálódva – és vitákat kavargva – a székesfővárosi professzor mellett Scholz Kornéltól asszisztált, a már említett szegedi iskolát a fiatal, ám ígéretes Bolgár Verával is erősített, valamint kívülálló szerzőktől (így Horváth Sándortól vagy Hegedűs Józseftől) is képviselt szakmai gondolattal?

*

Alig negyven éves Losonczy István, amikor professzori életében váltásra kényszerül. A nemzeti sorsunkat fél évszázadra balvégzetbe terelő szovjet megszállás kommunista hatalomátvételben, fizikai és intellektuális terrorban kulminál. Az 1919-es Lenin-fiúknak a pécsi egyetemet megszálló utódai tisztogatnak ekkoriban úgy, hogy (mára demokrata világpolgárivá légiesedő) egykori zsoldoslihegésüket tisztességes polgár alig – legfeljebb megfélemlítetten – élhette túl. Losonczyval együtt örvendhetünk annak, hogy szerencsével járhatott a szerencsétlenségben, s elkerülve az adminisztratív eltávolított Moór, Bibó és (a Soltra kényszerítetten pár hete elhunyt) Scholz, az országból menekülésre kényszerített Horváth, Hanák és Bolgár, a bebörtönzött Szabó, avagy közvetlen kollégái köréből a deklasszáltak létbizonytalanságába nyomorított Csekey István és Bölöny József alkotmányjogász, Weis István szociálpolitikus és mások sorsát, néki sikerült egyik lábáról a másikra állva megelőznie kiséprűzését.¹²

Büntetőjogász lesz hát. Vállalja államvizsgás alaptárgyának oktatási és tanügyi¹³ feladatait, tanszéke s hallgatósa tudományos irányítását. Szerencsés abban is, hogy régi érdeklődését kutatóként folytatni tudja, hiszen változatlanul a büntetőjog filozófiája körében maradva, most az alanyiség s a tethhez kap-

¹² Országosan is kevesen menekülhettek ilyen átváltozás árán, mint például a Pázmány Péter Tudományegyetemről ismertén még Móra Mihály, kanonistából eljárásjogásszá váltva.

¹³ *Magyar anyagi büntetőjog és Szovjet büntetőjog és eljárás* (Pécs, 1951.) 268 + 9 és 148., majd ezek évről évre újjáformált, később társszerzőssé továbbfejlesztett számos változata.

csolódás jobbra tisztán elméleti kérdéseit¹⁴ tárgyalja. Ettől kezdve kizárólag a büntetőjogászok szakmai közösségébe illeszkedhet bele, amiben korai akadémiai kandidálásával, kari interdiszciplináris tudományos viták kezdeményezésével, diákköri munkára serkentő presztizsével magának és egyetemének is országosan előkelő pozíciókat szerez. Ám mindezzel egyidejűleg még ebben a társaságban is mindvégig kívülálló marad, amennyiben megőrzi a voltaképeninek tekintett büntetőjogtól – a különös bűncselekménytantól, vagyis a klasszikus pozitivistikus-dogmatikai elemzésektől – tartózkodó különállását.

*

Emlékezetemben – bár az ifjúkor eszmélődésének sajátos hangsúlyaitól is nyomatékositottan – egy feltétlen polgár képe él, aki a különcsépig óv mindent, ami magánszférája: értékeit, gondolatait, stílusát, ezek magatartásban nyilatkozását s tárgyasodási formáit. A berendezkedett „ők”-kel szemben mindez a „mi” különállásának félreérthetetlen jelzése – még akkor is, ha általános normaként másoknak mintául nem szolgálhatott. A külvilágot magából kizáró visszavonultsága, elfojtottsága őt ugyan az empatikus közösség melegétől megfosztotta, de egy derékbatört, mégis jövőt ígérő múlt élő szimbólumát testesítette meg a jelen silányságával szemben. Az utókor bilincsektől szabadult bölcsessége mondathatja csupán: kár, hogy a szembenállás tényén túl nem közvetíthetett tanítványok sorát nevelő, valóban emberformáló tartalmat. Kár, hogy otthoni könyvtárszobájában napjait egykor elmélyült munkával töltő fiatal professzorban kialakult érdeklődés, műveltség, olvasottság, elmélyülési készség, elemző tehetség, szigorúság és kitartság a pálya megtöretését követő három évtized során – a régi-új szakmai kvalitás országosan elismert nagyságán s egyes művein túl – nem hozza létre azt a (feltétlen bizalmat, társadalmi megrendelést s emberi melegséget a háttérben egyként előfeltételező) nagyívű életművet, amiről élte első felében álmodhatott. Szomorú újból rádöbbenünk arra, hogy amiként az illyési zsarnokságban¹⁵ sincs, ki ne szem lenne a lánokban, ugyanúgy egy pusztításban sem csak a pusztított pusztul, de az is nyomorodik, akinek sikerül egy hányódó roncs peremén megkapaszkodnia. Az pedig, hogy mibe vonulhat vissza, milyen a csigaháza, mekkora hite van és mibe veti azt, a *bibliai* Lázár módjára miféle küldetéssel és életigenlő erővel – mindez, mint

¹⁴ *A tettesség, ill. A tettesség és részesség a büntetőjog rendszerében.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó 1961., ill. 1966. 203., ill. 421., valamint 'A korlátozott beszámítási képesség néhány kérdése...' In: *Jubileumi tanulmányok II.* Pécs, 1967. 233–268.

¹⁵ ILLYÉS Gyula: *Egy mondat a zsarnokságról* (1951).

személyességünk visszavonhatatlan, az utókor bölcselkedésétől hitelesen fel nem fejthető magja, csak ritkán tartozik a külvilágra.

Aki hallgatója volt, megtisztelőnek érezhette. Aki szót váltott vele, elvből, komolyságból, következetességből, mélyenlátásból, rend igényéből kaphatott ízelítőt. Abban, amit a rómaiak *arsként* mesterségnek s egyben művészetnek tekintettek, tudományt látott. Abban pedig, ami tudomány, csendre, alázatra, gondolkodásra, tanulásra, erőfeszítésre szólított. A legtöbbet s legjobbat közvetítette tehát abból, amire egy professzor egyáltalán hivatott lehet. S ezt olyan időben, körülmények közt és ellenére tette, amikor egy meghaladottnak kikiáltott múlt avittságát, már-már lappangó rendszerellenességét bélyegként homlokára sütve ez volt a leginkább megvetett, beérkezést s evilági sikereket éppen nem ígérő válasz. Generációk számára ezért a mindenek ellenére talpon maradás, a megmaradás, mert a múltból mégis a mába ívelő folytonosság jelképe lett és maradt. Hőse egyetemének, mely egykor *alma matere* volt.

Ami munkásságát illeti, orvostudományi tanulmányok végzésére harminchat évesen érlelődött elhatározása, már büntetőjogásként a determinizmus és indeterminizmus, illetőleg a bünoktan kérdéseinek filozófusok, biológusok, fiziológusok társaságában körbejárása, a biológiához és orvostudományhoz töretlenül fűződő¹⁶ s a büntetőjogi okozatosság iránt hatvan évesen újrafogalmazott érdeklődése mégis mind azt látszanak sejtetni, hogy „realizmus” ontologizálást takart, amelynek keretében gyermekkori vonzalmaktól is erősítetten elsősorban az élettelen és élő természet szétválasztásával, az élön belül pedig a sajátosan emberi felé közelítő létrétegek¹⁷ különválasztásával igyekezett az emberben az önmagának, közösségének s Istenének egyaránt felelős lényt, a bennünk megbúvó szellemi-erkölcsi minőséget specifikálni.

Ha pedig e „realizmust” egyúttal a hagyományos idealizmus és materializmus pozícióinak szintézisben meghaladása kísérletként értékeljük,¹⁸ úgy láthatjuk: nemcsak korszerű volt, de szándékában ma sem meghaladott. Hiszen kérdésfeltevéseink ma is gyakran változatlanul egykor elfogadott gondolkodási sémák avult előítéletességét tükrözik;¹⁹ társadalmi berendezkedésünk, politikai

¹⁶ A biológia és az orvostudomány fejlődésének hatása a büntetőjogra. *Gazdaság- és Jogtudomány*, VII., 1973/1–2. 159–183.

¹⁷ Az 1. jegyzetben megjelölt posztumusz munkáiban, mint ismeretes, létrétegekként (1) fizikai, (2) kémiai, (3) biológiai, (4) pszichikai, (5) szociális, (6) kulturális, valamint – elvi lehetőségként – (7) természetfölötti jelenségeket különböztet meg egymástól.

¹⁸ Szotáczy Mihály in CSIZMADIA (szerk.) i. m. 115.

¹⁹ Vö. pl. VARGA Csaba: *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról*. [Osiris könyvtár: Jog] Budapest, Osiris, 1999. 388.

filozófiánk s jogi igyekezetünk olykor tisztázatlan, előfeltevéseiben bizonyosan elégtelen antropológiai előfeltevésekre épül;²⁰ s ha épp az emberkép természettudományos és teológiai látásmódjának békítési kísérleteire gondolunk, ma is láthatjuk, hogy olykor még egy kiterjedt életmű lenyűgöző teljesítménye s hitelessége sem tudja feltétlenül biztosítani a problémátlanságot.²¹ Tudva, hogy korszaka általában is a jogbölcseleti szintéziskísérletek kora volt,²² máris láthatjuk, hogy miközben a jogbölcselető Losonczy érdeklődése elvont, természettudományos egzaktiságot sejtető formákban az elérhető legbiztonságosabb megalapozásra vágyott, egyszersmind felcsillantotta egy közvetlenül humánus, értékek felé nyitott teoretikus válasz lehetőségét is.

²⁰ Vö. pl. az atomizáló individualizmus tekintetében Robert NISBET: *The Quest for Community*. San Francisco, ICS Press 1990.; a liberalizmus s az emberi jogok mozgalmi ideológiája kapcsán pedig FRIVALDSZKY János: *Az emberi jogok radikális politikai használatában rejlő veszélyek a jogfilozófia elméleti szemszögéből*. Előadás a Faludi Ferenc Akadémia, az OCIFE Magyarország és a Barankovics Akadémia Alapítvány konferenciáján 2002. március 1-jén a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karán. [kézirat] Gondolati keretként ld. még VARGA Csaba: *Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái*. In: MEZEY Katalin (szerk.): *Sodródó emberiség. Tanulmányok Várkonyi Nándor: Az ötödik ember című művéről*. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2000. 61–93.; és VARGA Csaba: *Jogállamiságunk – kihívások keresztútján. Valóság*, XLV., 2002/4. 28–39.

²¹ Vö. pl. Teilhard de Chardin esetét.

²² Elég itt csupán Horváth Barna szinoptikus látásmódjára, avagy Szabó József teoretizálására gondolnunk.

»MAGYAROK A NAGYVILÁGBAN«

NÉKÁM SÁNDOR (1905–1982), A JOGI SZEMÉLY, AZ AFRIKAI SZOKÁSJOG, A KOMPARATISZTIKA KUTATÓJA

Véletlen bűvárkodással, egy esszéisztikus intellektuális visszatekintésben¹ bukkantam nemrégiben egy számomra ismerősként csengő, emlékezetből persze pontosan mégsem azonosítható névre, melynek hordozójáról az rémlett csupán, hogy jogász lehetett, s valamiféle szakirodalmi munkásság állhatott mögötte. Rövid utánanézéssel azonban rögvést kiderült, hogy egy nagy múltú családból kinőve, és változatos, de sem a jogtudomány, sem közpolitikánk, vagyis a magyarság sorsa szempontjából éppen nem érdektelen hazai életút kényszerű megszakítását követte az ő esetében történetesen egy amerikai egyetemi karrier, ráadásul éppen az elméleti jogtudomány önmagában is infradiszciplinaritást megvalósító két területén, amiről mintha eddig sem civiljogi teoretizálásunkban, sem jogelméletünkben vagy jogantropológiánkban nem szereztünk volna tudomást.

Mindenesetre az életútból már első rátekintésre megerősítődni látszott számomra egy már korábban – például Bibó István korai szakmai életútjából² – levont következtetés: röviden szólva az, hogy áldott lehetett az a kor. Legalábbis mintha az akkori kultúrpolitika jóvoltából ösztöndíjjal külföldre bocsátott ifjagnál más-hogyan mért volna az idő: egyfelől a világtársaknak az akkori nehézségek ellenére lehetővé tételéből rendszerszerűen roppant értékes, nagyformátumú tudományművelők születtek, másfelől mintha minden lehetőség, életbeli ajándék a mainál fajsúlyosabb és közvetlenebb eredményekre indított volna, hiszen egy néhány

¹ KOSÁRY Domokos: A bűcsúzások éve. *Irodalomtörténet*, 1997/3. 344–352. & http://epa.oszk.hu/02500/02518/00278/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_1997_03_344-352.pdf

² Vö. VARGA Csaba: Bevezetés. In: Hans KELSEN: *Tiszta Jogtan*. Szerk. Varga Csaba. [Jogfilozófiák] Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bibó István Szakkollégium, 1988. ix–xvi. & <http://www.scribd.com/doc/192746442/kelsen-tiszta-jogtan-1988>

hónapos bécsi tanulmányút is – ezt láthattuk például Bibó esetében – mérföldközszerű momentummá válhatott a szakmai tájékozódásban, s ugyanakkor egy vagy több műben kifejezetten meg is teremthette a maga gyümölcsét.

A jelen beszámoló hőse esetében a Magyarországról történő tanulmányi kiszakadás s az új környezet pezségésének voltaképpeni monumentuma egy olyan mű, mely fémjelezni fogja a második világháború után jogtudori voltát majd újra bizonyító, immár középkorú férfiú háttértudását és törekvését, azonban e monumentum még bőven a második világháború előtt jött létre, kinti tanulmányai színhelyén, és ott is látott könyvként napvilágot. A jogi személy mibenlétéről, természetéről folytatott évszázados jogtudományi vita alapközszerű dokumentuma ez, mely teoretikus keménységének, szikár sarkosságának köszönhetően ma is a magyarázat egyik lehetséges irányának markáns képviselője. Majdani kinti új sajátos kutatási terepe pedig a szokásjog lesz, annak is törzsi, Afrikában honos változata. Akkor tanulmányozta ezt, amikor még sejthető – gondolatilag valamelyest hitelesen megidézhető és rekonstruálható – volt, hogy miképpen is nézhetett ki és működhetett az afrikai szokás még azelőtt, hogy a nyugati jogszemlélettel való találkozás eredeti közegét, formáját és működését megromlathatta volna, tehát egy olyan átmeneti időben, amikor az mindazonáltal még valóban eredendő szokásjogiságának megfelelően funkcionálhatott.

A jelen figyelemfelhívó beszámolóknak az aktualitását az adja, hogy szemben a diplomáciai kapcsolatok történetével, amelynek hazai irodalmában kellő súlyával szerepel az a néhány, egyébként kulcsfontosságú év, amely hősünk diplomáciai szolgálatában telt, jogtudós mivoltának hazai irodalmunkban mind ez ideig gyakorlatilag még az említése sem található.

Hálás hazánkban életével s halálával úgyszólván a teljes ismeretlenségbe bukkott tehát e jeles férfiú, alig egy generációval korábbi kortársunk, saját eredendő hivatásában, a jogtudományban való tevékenységével.

Nékám Sándor ő, aki a fővárosban 1905. október 10-én született s az amerikai Delaware állam Austin városában 1982. június 1-én hunyt el.³ Őseiről megjegyzendő, hogy nagyapja Nékám Sándor (1827–1885) matematikus, orvosi szakíró, budapesti bölcsészkar dékán volt,⁴ apja Nékám Lajos (1868–1957) orvos, bőr-

³ <http://death-records.mooseroots.com/1/91716416/Alexander-Nekam>

⁴ [http://hu.wikipedia.org/wiki/Nékám_Sándor_\(matematikus\)](http://hu.wikipedia.org/wiki/Nékám_Sándor_(matematikus)). Felesége az építető utóbb tulajdonostársá lett lányának, Dlačuchy Augusztának húga lévén, előbbi és Nékám Sándor együtt építetik át Pollack Ágoston tervei alapján mai formájára az ún. Dlačuchy–Diescher bérházat a budapesti-belvárosi Kossuth Lajos utca és Városház utca nyugati sarkán. Fia is ebben lakott, utóbbi gyermekeként így itt nőhetett fel a jogásszá lett Nékám Sándor is. <http://urbface.com/budapest/a-dlacy-diescher-berhaz>

gyógyász, budapesti egyetemi rektor, felsőházi tag;⁵ öccse pedig Nékám Lajos (1909–1967) saját idején jól ismert orvos, bőrgyógyász.⁶

Élénk szellemű belvárosi polgárgyermek. Középiskolásan már költészettel próbálkozik; meg is jelenik tőle egy hosszabb filozofikus poéma.⁷ A Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karának hallgatója, ahol dr. iur. diplomát szerez, *Sub auspiciis Gubernatoris promotio* kitüntetéses formában (1928).⁸ Tehetős, felső-középosztálybeli vezető értelmiségi dinasztia sarjaként időközben a párizsi *École des Sciences politiques* kebelében szerez végbizonyítványt (1927), majd ezután a *London School of Economics* hallgatója (1927–1929). Jogászi hivatását kir. közjegyzőjelöltként kezdi (1929), sőt máris publikál ebben a minőségében.⁹ Kiválóságára figyelemmel Rockefeller-alapítványi ösztöndíjban részesül, s ennek segítségével a *Harvard Law School* hallgatója lesz (1929–1931), tanulmányai végeztével 1931 tavaszán *S.J.D.*-diplomát szerezve. Disszertációja a jogi entitás személyiségi felfogását boncolgatja. Hét év múltán, némi átdolgozással ezt posztgraduális *alma matere*, Harvard egyeteme jelenteti

⁵ [http://hu.wikipedia.org/wiki/Nékám_Lajos_\(orvos,_1868–1957\)](http://hu.wikipedia.org/wiki/Nékám_Lajos_(orvos,_1868–1957))

⁶ [http://hu.wikipedia.org/wiki/Nékám_Lajos_\(orvos,_1909–1967\)](http://hu.wikipedia.org/wiki/Nékám_Lajos_(orvos,_1909–1967))

⁷ NÉKÁM Sándor: Dantehoz. *Katolikus Szemle*, vol. 35., no. 10. (1921) 611–613.

⁸ *Budapesti Hírlap*, vol. 48., no. 26. (1928. február 1.) és no. 29. (1928. február 5.); s *Pesti Hírlap*, vol. 50., no. 26. (1928. február 1.) és no. 29. (1928. február 5.); valamint *Pesti Napló*, vol. 79. 29. (1928. február 5.) tudósítanak erről. Ceremóniája tekintetében ld. egy pécsi hasonkorú esemény leírását: POLYÁK Petra: Kitüntetéses doktor avatások az Erzsébet Tudományegyetemen (1929–1950): Lajos Iván joghallgató avatása 1929-ben. 2014. <http://leveltar.pte.hu/content/kitunteteses-doktoravatasok3>

A Pázmány Péter Tudományegyetemen ilyen kitüntetéses doktorrá avatásban részesült vele együtt államtudományi társa is, aki sokunknak (egyebek közt az intézeti társ Harmathy Attilának és Lamm Vandának) volt az 1970-es években a budai várbeli nyugati sétányból nyíló művészonában szaknyelvi angol magántanára, Csánk Béla (1900–1984), a német-angol-francia-olasz-orosz nyelvzséni, az ún. fordulat éve után a legfontosabb szovjet művek kényszerfordítója. Műveinek gazdagságából ld. CSÁNK Béla: *Adalékok az angol törvénykezési joghoz*. [A Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jogi Szemináriumának kiadványai] Budapest, [Sylvester Nyomda], 1937. 129.; CSÁNK Béla: *Ipari béke Angliában*. Budapest, [szerző kiadása], 1938. 159.; CSÁNK Béla: *Az olasz semmitőszék büntető joggyakorlata*. [Angyal-szeminárium kiadványai] Budapest, Attila Nyomda, 1940. 42.; CSÁNK Béla: *Olasz–magyar szőlősgyűjtemény*. Budapest, Franklin Nyomda, 1940. 175.; CSÁNK Béla: *Orosz–magyar hasonlósági szóiár*. Beregszász, Haladás, [1940]. 168., [1941]. 180.; CSÁNK Béla: *Az angol sajtójog vázlatja*. Budapest, [Franklin Nyomda], 1941. 134.; CSÁNK Béla: *Jogászi hivatások a Harmadik Birodalomban*. [A kir. magyar Pázmány Péter Tudományegyetem polgári törvénykezési jogi szemináriumának kiadványai] Budapest, [Held Nyomda], 1941. 114.; CSÁNK Béla: *A bírói függetlenség hazánkban és külföldön*. Budapest, Urbányi Nyomda, 1942. 242.; CSÁNK Béla: *A jog tükröződése a köznyelvben*. [Az Országos Nemzeti Klub kiadványai] Budapest, Egyetemi Nyomda, 1943. 40.

⁹ NÉKÁM Sándor: A Notary Public az angol jogban. *Királyi Közjegyzők Közlönye*, vol. 28., no. 5. (1929) 223–230. https://www.mokk.hu/regioldal/pdf/linkgyujto/KKK/1929_05.pdf

meg önálló monográfiaként; majd mai elektronikus lehetőségekkel élve ez még egyszer megjelenik utánnyomásban negyven év múltán, illetőleg a közelmúltban hozzáférhetővé teszik eredeti tézis-formájában is.¹⁰

Visszatérve honába törvényszéki joggyakornok lesz, majd Budapesten bírósági titkár (1931–1934). Mihelyt leteszi ügyvédi vizsgáját, szolgálattételre hívják be az Igazságügyminisztériumba, ahol annak nemzetközi jogi osztályán munkálkodik (1935–1939).¹¹ Ekkoriban ismét jogtudományi tanulmányokat ír: az amerikai büntető igazságszolgáltatásról, illetőleg nemzetközi jogsegélyről publikál.¹² Az Igazságügyminisztériumból a Miniszterelnökségre hívják át, miniszteri titkári beosztásban (1939–1941). Onnan a külügyminisztérium állományába kerül (1941–1947), miniszteri osztálytanácsos (1944) – és van olyan visszaemlékezés, amely szerint a Szent-Iványi Domokos által vezetett IV. ügyosztály munkatársa,¹³ illetőleg a nemzetközi közjogi és szerződési osztály helyettes vezetője.^{14, 15} A háborús években – egyidejűleg külügyi szolgálatával, melynek nyilván a német birodalommal való ilyen érzékeny és megalázó érint-

¹⁰ Alexander NÉKÁM: *The Personality Conception of the Legal Entity*. [Harvard Studies in the Conflict of Laws III] Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1938. 131.; reprint: Buffalo (N.Y.), Hein, 1978.; a gépiratos tézis mikrolemezes kiadása pedig Hein's Legal Theses and Dissertations 002-001801, [Buffalo, N.Y.], William S. Hein, [1995]. 66. A dolgok fintora, hogy Közép-Európában a műből Magyarországon a mai napig egyáltalán nem, kizárólag a Freie Universität Berlin és az Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Zentralbibliothek (Frankfurt am Main) állományában található példány.

¹¹ 1935-ből való arcképére ld. http://www.europeana.eu/portal/record/2032009/Hungarian_20National_20Museum_data_hnm_hu_object_691711.html

¹² NÉKÁM Sándor: *Az Északamerikai Egyesült Államok büntető igazságszolgáltatásának fogvatékoságai*. [Angyal-szeminárium 32.] Budapest, Attila Nyomda, 1936. 62.; illetőleg A. NÉKÁM: *L'entr' aide judiciaire internationale aux États-Unis*. Paris, Éditions Internat, 1936. 65. [Különlenyomat a *Nouvelle Revue de Droit International Privé* folyóiratából.]

¹³ KOSÁRY i. m. 352.

¹⁴ Szűcs László: *Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei*. A. kötet (1946. február 5. – 1946. július 19.). Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2003. 37.

¹⁵ A Magyar Országos Levéltár adatai szerint viszont – mnl.gov.hu/letoltes.php?d_id=339 – nem léteztek ilyen nevű részlegek; ti. a közzétett sematizmus szerint a 4. osztály a fordító-, a 6. pedig a nemzetközi közjogi osztály volt.

kezés a döntő terepe¹⁶ – tanít nemzetközi jogot a budapesti Külügyi Intézetben (1942–1945).¹⁷

Immár a háború utáni viszonylagos konszolidáció elejétől fogva, változatlanul miniszteri tanácsosi rangban, különleges diplomáciai megbízatással 1945-ben Romániába küldik. 1946 márciusától Bukarestben a Magyar Politikai Misszió

¹⁶ A holokauszt monográfiája a kormányzóiroda és a belügyminisztérium által kiadott mentesítések gyakori sikertelensége okán írja, hogy „Theodor Horst Grell, a budapesti német követség zsidóügyekben illetékes referense megpróbálta »megmagyarázni« Németország dilemmáját a magyar külügyminisztérium képviselőjével, Nékám Sándorral folytatott július 21-i beszélgetésén. Grell rámutatott, hogy a németeknek korábban átadott zsidók visszahozatala lehetetlen, és megsértené »a zsidók németországi munkára való küldéséről« kötött német–magyar egyezményt. Grell emlékeztette rá Nékámot, hogy az egyezmény szerint a magyarok döntik el, hogy mely zsidó csoportokat adják át a németeknek, de miután átadták őket, semmiféle joggal nem rendelkeznek fölöttük többet. Ráadásul ezeket a zsidókat – érvelt – már odaállították a német gazdasági élet különböző területeire, ahonnan nem mozdíthatók el, s ha elmozdíthatók lennének is, a szállításuk leküzdhetetlen technikai problémákba ütközne.” <http://mek-oszk.uz.ua/11500/11506/html/4.brahamkotet2.htm>, XXV. fejezet. A gettókából angol–amerikai papirokkal rendelkezőkként kiválogatott és a Süketnémák Intézetébe átszállított számos zsidó menekítettnek egy amerikai bombázás okozta tömeges halála kapcsán pedig ez a megjegyzés olvasható: „A magyar külügyminisztérium kezdeményezésére egy vizsgálóbizottság memorandumot készített a július 2-i támadás részleteiről és következményeiről. A július 4-i keltezésű memorandumot a következők írták alá: Carl Lutz és Hans Steiner a svájci követségtől; Friedrich Born, a Nemzetközi Vöröskereszt megbízottja; Per Anger, a svéd követség titkára; Kemal Sayit török követségi tanácsos; Perlaky Gyula a magyar belügyminisztérium, valamint Nékám Sándor és báró Rubidó-Zichy Iván a magyar külügyminisztérium képviselőitében.” <http://mek-oszk.uz.ua/11500/11506/html/4.brahamkotet2.htm>, XXVII. fejezet, 42. jegyzet.

¹⁷ Magán mivoltát illető emlékezés, miszerint személyautója felbukkan a Raoul Wallenberg missziójának rendelkezésére bocsátott gépkocsik egyikeként. Merthogy, úgymond, „Volt egy dr. Nékám Sándor külügyminisztériumi főtanácsos DT rendszámú Tatra Zeppelin (melyet Kállay Kázmér vezetett)”. Általános megjegyzésként azonban ehhez még idézői hozzáfűzik: bármiféle „rendelkezésre bocsátás” leggyakoribb oka ekkoriban meglehetősen gyakorlatias megfontolásról tanúskodott. Ti. ez mentesítést jelenthetett a háborúban minden magántulajdonú gépi erőre kötelezően kimondott „katonai behívástól”, ami valószínűleg előbb-utóbb maga a jármű megsemmisülését eredményezte. SZITA Szabolcs: Langfelder Miklós, Raoul Wallenberg budapesti segítője. *Múltunk*, 2008/1. 161. & <http://www.polhist.hu/regi/multunk/letoltes/szitasz2.pdf>

Egy gyászjelentésből – <http://wc.rootsweb.ancestry.com/cgi-bin/igm.cgi?op=GET&db=szepesi&id=I36856> – lehet arra következtetni, hogy 1945 decemberében feltehetően nem volt még házas; amerikai állampolgárság-szerzése dokumentumából – <http://www.fold3.com/document/17067321/> – pedig arra, hogy 1955-ben vagy amerikai felesége lehetett, aki természetszerűleg nem igényelt vele együtt állampolgárságot, avagy esetleg még ekkor sem nősült meg.

vezetője,¹⁸ vagyis nagykövetnek megfelelő rangban szolgál.¹⁹ Napjainkban annak van különösen terebélyes irodalma, ahogyan Márton Áron gyulafehérvári római katolikus püspökkel nem egyszerűen mint egyháza ottani főpásztorával, hanem mint az erdélyi és partiumi magyarság talán legtekintélyesebb képviselőjével tart fenn kapcsolatot, beleértve természetesen a magyar kormánytól és egyéb szervezetektől érkező egyéb (financiális) támogatás közvetítésében való közreműködést is. Mindezek sorában csak egy lépés – ám annál jelentősebb –, hogy Márton Árontól veszi át az erdélyi magyarság memorandumát 1946. május 2-án és továbbítja egyfelől az erdélyi–partiumi érdekképviselőre felhívott gróf Teleki Géza volt miniszternek és másfelől a címzett magyar kormánynak. Elkötelezett fáradozása nem jár sikerrel, bár személyesen tárgyal Rákosi Mátyással és – egykori harvardi tanulmányainak köszönhetően bizalmas közelségben s csaknem meghitt megértésben – Magyarországon szolgáló több amerikai, Budapestre rendelt delegátussal egyaránt. Rokonszenvűkről csak ez utóbbiak biztosítják. Egyidejűleg azonban ezen amerikai diplomaták be is számolnak az angolok és franciák ekkorra eltökélt román-pártiságáról, valamint Sztálin elköteleződéséről arra, hogy megbüntesse Magyarországot.²⁰ 1946 végén hívják vissza, amiben a romániai magyar kommunisták nemzetelenes áskálódásai is szerepet játszanak.²¹ Ugyanakkor egyelőre még a magyar

¹⁸ A „bukaresti magyar politikai képviselő” Nékám Sándor miniszteri tanácsost a kor a „bukaresti magyar misszió vezetőjének” mondja, akit július második szerdáján fogad Petru Groza román miniszterelnök. Magyar Távirati Iroda „könyomatos” *Hírek*, no. 28. (1946. március 18.), ill. no. 30. (1946. július 11.). Ld. még TÓFALVI Zoltán: Fodor Pál és az erdélyi kérdés. *Korunk*, 2003/6. <http://www.korunk.org/?q=node/7242>

¹⁹ Tucatnyinál több jelentését közli VIDA István (szerk.): *Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről (1945–1947) Egyetemi tankönyv*. [Iratok a magyar diplomácia történetéhez 1944–1956 A sorozat] Budapest, Teleki László Alapítvány, 1998. 492.; vö. még egyebek közt LIPCSEY Ildikó: *A CASBI (A magyar vagyonok államosítása Romániában 1945 után). / Az Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Felügyelő Pénztár tevékenysége Romániában (1945–1961)*. <http://www.corvinuslibrary.com/roman/casbi.pdf>, továbbá CSORBA László: http://real-d.mtak.hu/538/4/dc_252_11_doktori_mu.pdf

²⁰ Egyebek közt VIRT László: *Nyitott szívvel: Márton Áron erdélyi püspök élete és eszméi*. Budapest, Teleki László Alapítvány – XX. Század Intézet, 2002. 141. és 150–151. & http://www.telekialapitvany.hu/joomla/images/docs/kiadvanyok/nyitott_szivvel.pdf; OLTÍ Ágoston: A kisebbségi magyarok ügye a magyarországi béke-előkészítésben. 203. http://adatbank.transindex.ro/regio/kisebbségkutatas/pdf/IV_fej_03_Olti.pdf; *Az erdélyi magyarok politikai helyzete 1918 után*. <http://www.oocities.org/hfkhunsor/hunsor/erdmagyarok18utan.htm>

²¹ VINCZE Gábor: »Senki se áltassa magát azzal, hogy a román demokrácia máris ideális állapotokat teremtett az erdélyi magyarság számára«: Az erdélyi magyarság 1947-ben. *Belvedere Meridionale: Történelem és társadalomtudomány* [Szeged], vol. XIX., no. 3. (2007) 10. (20. jegyzet) & http://www.belvedere-meridionale.hu/lapszamok/archive/2007_3.pdf. Megjegyzí egy forrás – VIRT i. m. 153. –, hogy „Ezekben az időkben egy Tamás Gáspár nevű kommunista újságíró vette célba a »reakciós magatartású« Nékám Sándort, a leváltott

külügyi szolgálat jogi szakértője marad (1946–1947).²² Utolsó nagy ismert küldetésében egy háromtagú delegációval 1947 májusában utazik tárgyalásokra,²³ Moszkvába.²⁴

A kommunista hatalomátvétellel megérlelődik benne a távozás gondolata. Visszaemlékezés szerint barátként még Kosáry Domokossal is tanácskozik, hogy egyáltalán merre érdemes indulnia a világban.²⁵ Végül 1949 augusztusában érkezik az Amerikai Egyesült Államokba; ott telepedik le majd véglegesen, 1955-ben szerevve meg az amerikai állampolgárságot.²⁶

További – emigráns – léte első idejében régi *alma matereként* a *Harvard Law School* kebelében *lecturer in law* (1949–1950), majd ismét posztgraduális hallgatóvá válik: ez alkalommal a *Yale Law School* vendégszeretetéet élvezve (1950–1952), ahol 1952-ben nemcsak *L.L.B.* diplomát szerez, de be is választják az ottani *Order of the Coif* elitjébe.²⁷ Ezt követően a *Boston College of Law* körében kezd újra tanítani, immár *associate professor* minőségében (1952–1957).²⁸ Időközben még átmenetileg vissza-visszatér a *Yale Law School* műhelyébe, ahol *senior fellow*, majd *visiting lecturer* minőségében kurzust

---

bukaresti magyar követet, aki mindig pontosan közvetítette a rábízott üzeneteket a legmagasabb fórumokhoz is.”

²² Vö. még ezen időszakhoz BALOGH Sándor: Erdély és a második világháború utáni békerendezés (1945–1946). *Századok*, vol. 123., no. 3. (1995) 533–571. (mely – 549. – tárgyalja Groza 1946. március 16-án tett bejelentése kapcsán a határ légiesítésének szándékát is); valamint LIPCEY Ildikó: Adalékok a magyar-román külkapcsolatok történetéhez (1945–1955). *Külpolitika*, vol. 5., no. 3–4. (1999) 228–237., különösen 230–231.

²³ Egykori beszélgetésből marad fenn Nékám Sándornak az az emléke, hogy akkoriban, amikor a magyar külügyi küldöttség tagjaként nehéz tárgyalásokat folytatott Moszkvában, a magas rangú szovjet tárgyalópartnerek két-három óránként megszakították a munkát: kötelezően mindannyiuknak ki kellett vonulniuk a kertbe úgymond félórás fraternalizálásra, hogy felszolgált ételek és italok társaságában, mintegy köznapi embertársakként kellemesen elcsevegjenek egymással bármiről – benyomásokról, utazásokról, családról –, hogy felfrissülten folytathassák majd egymás gyúrását. Tim RAZZALL: *Chance Encounters: Tales from a Varied Life*. London, Biteback Publishing, 2014.

²⁴ A miniszterelnökségi államtitkár 1947. május 16-i 176/3. sz. előterjesztése: „Dr. Vásárhelyi István, dr. Nékám Sándor és dr. Uzoni Ödön jelölése a Moszkvába utazó delegáció tagjává”. G. Vass István: *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei (1944. december 23. – 1947. május 31.)*. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2003. 306.

²⁵ KOSÁRY i. m. 352.

²⁶ <http://www.fold3.com/document/17067321/>

²⁷ Ld. <http://www.orderofthecoif.org/COIF-honorary.htm> és http://en.wikipedia.org/wiki/Order_of_the_Coif

²⁸ Az ő tollából származik még Alexander NEKAM: Chapter 10: Security, Mortgages, and Other Creditor's Rights. *Annual Survey of Massachusetts Law*, vol. 1. (1953–1954) 82–88.; és Alexander NEKAM: Chapter 10: Conflict of Laws. *Annual Survey of Massachusetts Law*, vol. 2. (1954–1955) 95–102.

hirdet jogszabály-ütközésből, szemináriumot pedig összehasonlító jogból (1955–1956). Végre valahára elnyeri *professor of law* kinevezését Chicago városában, a *Northwestern University Law School* közösségében, ahol egészen visszavonulásáig (1957–1974) működik.

Ebben a másfél évtizedben mindenekelőtt a jogszabály-ütközésből kiinduló tudományos megközelítés létrejöttének s alakulásának problematikáját kutatja.²⁹ Erről szóló írása lényegileg nem más, mint humanisztikus hitvallás a *jogösszehasonlítás* fontossága mellett egy szétszakított – hiszen hidegháborút folytató – világban. Mert ha – Pascal gondolatát idézve – nem más a szokás, mint egy az elsőt leromboló második természet, akkor világunk sokfélesége egyszerűen természetes tény,³⁰ márpedig – folytatja a fejlődéstan klasszikus liberális viktoriánus gondolkodóját, Spencert idézve – aki e sokféleséget nem tapasztalja meg, az a magáén kívül mit sem ért.³¹ Így, hirdeti, csakis a nagyvilágban való igazi tájékozódással képes az emberiség választani a világmegértés vagy világpusztítás sorsdöntő alternatívái között.³²

Kibontottabban vizsgálja a konfliktusokra való érzékenységet különösen az *afrikai szokásjogban*, s általában a jogi értékek érzelmi hátterét és megalapozódását. Kétszer jut el kutatási ösztöndíjjal kelet-afrikai terepmunkára: először a *Northwestern's Program of African Studies* keretében kari megbízásból tölt egy nyarat Ugandában (1964), majd a *Social Science Research Council* által úgyszintén felvállalt párhuzamos ösztöndíjjal tölt immár nyolc hónapot ugyanitt, főként Karamoja és a Nyugati Nílus térségében (1966). Megkísérli feltérképezni, hogy a szokásjogi közösségek és bíróságai mennyire érzékenyek külső/idegen (Uganda esetében: a brit) értékekre, s egyáltalán: a külvilág honosságából áthozott értékek mekkora szerepet játszhatnak a szokásjogban, annak alakulásában. Második utazásakor felvállal még törzsek közötti orientációs konfliktus-kutatást is. E körből tartja meg meghívásos előadását 1966. február

²⁹ E körbe eső írása Alexander NEKAM: *The Study of Foreign Law in an Interdependent World*. *Northwestern University Law Review*, vol. 57., no. 3. (1962) 271–278.

³⁰ „La coutume est une seconde nature, qui détruit la première.” Blaise PASCAL: *Pensées*. (Édition Brunschvicg.) II/93. Ld. <http://www.penseesdepascal.fr/Contrarietes/Contrarietes9-moderne.php>; idézi NEKAM (1962) i. m. 272.

³¹ „Those who have experience of no other *regime* become unable to imagine any other *regime*” Herbert SPENCER: *The Development of Political Institutions X: The Militant Type of Society*. *The Popular Science Monthly*, (October, 1881). 771. Idézi NEKAM (1962) i. m. 273. a szöveghely klasszikus kiadásából: Herbert SPENCER: *The Principles of Sociology*. London, Williams and Norgate, 1896. § 560. 598.

³² NEKAM uo. 274.

28-án a skóciai Edinburgh Egyetemén, egy *Melville J. Herskovits Memorial Lecture* keretében.³³

Eredeti kutatásokról van szó egy érzékeny, a háborítatlan régi és a nyugati jogeszmé beszivárgása közti átmeneti időben, így eleve nemcsak érdekesek, de egyszersmind autentikusak lehetnek megfigyelései. Ráadásul e gazdag forrásvidékű kutatásból, amelynek pusztán hagyatékként fennmaradt két irattári doboznyi interjúanyagából és egyéb feljegyzéseiből³⁴ gyakorlatilag semmit sem publikált, úgyszólván csak megfigyelése summázatának a közléséből tudhatunk meg valamennyit. Eszerint eredeti állapotában e szokásjog korántsem „kifejezett szabályok rendszere” volt, hanem „az egyensúly megtartásának, a kielégítő eredmény biztosításának olyan rendszere, amely nem értelmi meggyőzésre, hanem érzelmi jóváhagyásra tartott számot, s nem döntést erőszakolt, hanem elfogadható megoldásokat javasolt.” Ezért csakis „a közösség értékeinek megfelelő egyensúly megtalálása” lehetett a célja, a „mindenkinek mindenki mással való köteléke” mindenkori megerősítése egy semmiféle diverzifikációt, polarizációt nem ismerő közösségben.³⁵ „Békét teremtünk magunkban” – így összegezte mindezt akkor és ott Nékámnak egy törzsi lakos.³⁶

Ráadásul még egy hosszas külső megfigyelés sem képes e szokásjog voltaképpen tartalmát szabályként megfogalmazni (noha szokásként az egész törzs számára egyértelmű a jelenléte), merthogy bármiféle megformulálása még további száznyi kiegészítő formulákat feltételezne. Idéz egy korábbi másik kutatót: „Talán sehol sem találhattam volna nagyobb egyetértésre, mint egy személy neve, méltósága és birtoka utódlása kérdésében. Mégis, mihelyst az ezt rendező elvek gyakorlati alkalmazására tényleges esetek tükrében került sor, a különféleség oly hatalmasnak bizonyult, hogy még annak elismerése is úgyszólván lehetetlenült, hogy egyáltalán fennáll-e bármiféle ilyen elv.” Mindazonáltal,

³³ Alexander NÉKÁM: *Experiences in African Customary Law*. [Third Melville J. Herskovits Memorial Lecture.] Edinburgh, University of Edinburgh Centre of African Studies, 1966. 13. Ennek továbbfejlesztett változata Alexander NÉKÁM: *Aspects of African Customary Law*. *Northwestern University Law Review*, vol. 62., no. 1. (1967) 45–56.

³⁴ Vö. <http://findingaids.library.northwestern.edu/catalog/inu-ead-nua-archon-1168>

³⁵ NÉKÁM (1967) i. m. 47. („a system of articulated rules” / „a system of keeping the balance, of arriving at satisfactory results [...] geared not to intellectual persuasion but to emotional approval, not to decision imposed, but to acceptable solutions.” / „the finding of a balance in accordance with the values of the community.” / „bound together [...] everyone with everybody else.”)

³⁶ Arnold L. EPSTEIN: *The Role of African Courts in Urban Communities of the Northern Rhodesia Copperbelt*. *Rhodes–Livingstone Journal*, vol. 13. (1953) 1–17., idézet 9. („We are molding peace among you”)

mint Nékám megjegyzi, bármi is a mi meglátásunk, „majd valami spontán és magától értetődő lesz az egyensúly érzete” a közösség tagjai közt.³⁷

Nos, nem véletlen, hogy a törzsi bírák számára egyszerűen testidegen, zavaró – mert szervességéről leszakítóan indoktrináló és elidegenítő – bármiféle nyugati fogalmiasító-rendteremtő gondolat,³⁸ hiszen számukra mindenkor úgyis az adott helyzet adja meg a választ: „Megállapítom a tényeket, s ekkor eszembe jut a jog” – rekonstruálja eljárását a helyi szokásjogi bíró –, hiszen még döntéshozataluknak bármiféle törvénykönyvbe foglalását sem tudnák elképzelni másként, mint hogy „ha ez vagy az történik, a bíróság majd ítél”.³⁹

És tudós tereptanulmányáról visszatérve a szerző csupán pozitív nosztalgiát fogalmazhat meg arra az időre nézve, amikor majd e törzsi szokásjog – mint ekkorra már biztosra vette, mert előjelei láthatókká váltak – el fog tűnni. Ugyanazt idézi, amit a franciák nagy utazója mondott Észak-Amerikában, amikor egy hagyomány eltűnésén morfondírozott: lehet talán, hogy nem is tulajdonít majd ennek túlzottan nagy jelentőséget az utókor, ámbar a jelennek mégis engedtessek meg, hogy sajnálható legyen.⁴⁰

Folytatva az életutat, 1966 szeptemberétől tanít újra egyetemén, egyebek közt kurzusokat hirdetve adós és hitelező viszonyáról, jogszabály-ütközésről, családjogból, valamint szemináriumot vállalva jogelméletből, afrikai jogból, továbbá nemzetközi üzleti kapcsolatokról. Készülő jogszabály-ütközési műve előkészítésére, illetőleg megírására kari ösztöndíjban részesül 1968 és 1972 nyarán. Utolsó vállalkozásaként 1972 őszén John Moore professzorral közös jogelméleti kurzust hirdet, immár a *Northwestern's Department of Philosophy* hallgatói számára. Akkor, amikor visszavonul, *professor emeritus* státussal (1974) tisztelik meg.⁴¹

³⁷ J. F. HOLLEMAN: An Anthropological Approach to Bantu Law (With Special Reference to Shona Law). *Rhodes–Livingstone Journal*, vol. 10. (1950) 51–64., idézet 63. („There is perhaps no subject on which I found greater unanimity than the principles of succession to a person's name and dignity as well as to his estate; but when it came to the practical application of these principles as revealed through actual cases, the diversity was so great that it was sometimes hard to acknowledge the existence of any principle at all.”) Idézi NEKAM uo. 48. („the feeling of a balance will be something spontaneous and self-evident.”)

³⁸ NEKAM (1967) i. m. 51. o.

³⁹ NEKAM (1967) i. m. 52. ill. 53. („I find the facts, and the law comes to my mind” / „if this or that happens, the court will decide.”)

⁴⁰ NEKAM (1967) i. m. 56. idézet: Alexis de TOCQUEVILLE: *De la démocratie en Amérique*. Paris, Gallimard, 1961. 228. („to such a loss some may not attach too great an importance; one still should, perhaps, be allowed to regret it.”)

⁴¹ <http://findingaids.library.northwestern.edu/catalog/inu-ead-nua-archon-1168>; és [http://hu.wikipedia.org/wiki/Nékám_Sándor_\(jogász\)](http://hu.wikipedia.org/wiki/Nékám_Sándor_(jogász)); valamint MARKÓ Béla (szerk.): *Új Magyar Életrajzi Lexikon*. Budapest, Magyar Könyvklub, 2002. 1021.

A nagy mű, a tudós életrajza mindazonáltal nem születik meg. Pusztán egy rövidke írás a hatyúdala,⁴² mely – első jegyzetében fejezve ki szándékát, miszerint ezt egy majdani esszékötet bevezetése gyanánt írta – madárröpte perspektívából még egyszer rápillant a jogszabály-ütközés és a jogösszehasonlítás közös látásmódjára. Nem is jut tovább benne, mint hogy megállapítsa: az utóbbi idegen értékeket tár fel és ír le saját nézőpontjából és kategóriái segítségével, míg az előbbi a döntéshozatalba magába von be ilyeneket, hogy általuk és segítségükkel egyensúlyozhasson különféle értékek közt.⁴³

Életének hetedik évtizedében, Chicago közelségében, egy a Michigan Tó partján elterülő huszonnyolcezer lakosú békés, erdős-parkos falusi településre vonul vissza. Amint helyi újságjuk majd megírja, sokáig lakott e közösségben, s halála után lánya és unokája gyászolja.⁴⁴

*

Ami a *jogi személyiségről* alkotott elméletét illeti, fikciós felfogásnak minősülne, ha nem lengené át egy az amerikai jogi realizmusba oltott és erősen radikalizált skandináv realista szemlélet, melynek alaptétele jegyében jogfogalmaink nem mások, mint merőben technikai fogalmak, amelyeknek semmiféle saját tartalmuk nincs a nekik merőben egy célszerűségi definíciótól tulajdonított jelentésen túl. Bármiféle megfogalmazásuk ezek szerint pusztán helyettesítés: megnevezésük csakis a definíciót takarja, egyszersmind annak jogszabályok és jogi doktrinális tanítások sorában rögzített technikai összetettségét ökonomizálja, azaz szintetizálja egy kellően rövid formába. Éppen ezért tesz Nékám javaslatot ennek egyértelműsítésére: arra, hogy az európai hagyományban ismert szókép által sugallt természetszerű asszociációktól gyökeresen leválassza a jogi személyiség fogalmát.

Felfogása szerint így, osztályfogalomként, vagyis egy logikai osztály fogalmi meghatározásaként, a 'jogi személyiség' egyszerűen „bármit jelent, amihez egy jogrendszer jogosultságokat kapcsol.” A jogi tételezés az, ami valamiféle beszámítást teremt, így tehát annak kérdése, hogy mit, mivé és miként teremt,

⁴² Alexander NEKAM: The Law of Conflicts and Comparative Law: Some Similarities and Limitations. *Louisiana Law Review*, vol. 34., no. 5. (1974) 177–180. & <http://digitalcommons.law.lsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4015&context=lalrev>

⁴³ NEKAM (1977) i. m. 177. („to penetrate and describe foreign values through the point of view and the categories of the forum” / „by developing sensitivities [...] in attempts to integrate and balance foreign values within the decision-making process of the forum”)

⁴⁴ *Wilmette Life* [Wilmette, Ill.], (10 June 1982). 105. <http://history.wilmettelibrary.info/1660310/data> írja, hogy „longtime Wilmette resident, died in Houston June 1. He is survived by his daughter, Maria Guthery, and a grandchild.”

kizárólag e jogi tételezés függvénye. Ezért mondható, hogy „Bármilyen lehet jogosultságok alanya vagy potenciális hordozója.” Nékám szerint túlzottan is antropomorfnisztikus előfeltevés, történelmileg nem igazolható leegyszerűsítés, az emberi eszmélődésben, utólagos racionalizációban nem ritka merő visszavetítés az, hogy szokásos gondolkodásunk a ‘jogi személyiség’ terminusát az egyes emberhez kapcsolja. Mert az ő történelmi rekonstrukciója számára egyértelmű, hogy történelmileg elsőként egy közösség, majd család, majd annak képviselőjeként például egy *paterfamilias* hordozott ilyen-olyan jogokat. Azaz „Úgynevezett mesterséges személy, a család, és nem úgynevezett természetes személy, az egyén jelent meg elsőként a jogban.” De egyszersmind, mint láttuk, nem az egyes ember, valamely kiválasztott ember, avagy embercsoport természetéből adódik, hanem kizárólag a jog rendelkezése folytán avatattik ez vagy az ilyen joghordozóvá. Hiszen azok, „akiknek a jog ilyen jogi személyiséget tulajdonít, ezt nem a természetnek, hanem csakis a jog erejének köszönhetik”. Ráadásul ebben a ‘személyiség’, mihelyest eltekintünk a kifejezés eleve az emberi lény mivoltához besoroló antropomorfnisztikájától, bármiféle anyagi vagy nem-anyagi hordozó egyaránt lehet – bármilyen, amit a jog ilyennek kinevez vagy ilyen minőséggel felruház. „Semmi sincs a jogosultságok alanyának fogalmában, ami önmagában szükségképpen kötné akár az emberi személyiséghez, akár bármiféle tapasztalatilag létezőhöz.”⁴⁵

A jog jogosultság-rendelése mögött nyilvánvalóan valamiféle jogalkotói szándék áll. Ennek szemszögéből nézve jogi entitás az, amit „a közösség társadalmi oltalmat igénylő és érdemlő érdekekkel bíró egységnek tekint”. A jogalkotói szándék nem másra, mint e jogosultságnak a biztosítására irányul, s ehhez képest másodlagos, hogy minek – miféle alanynak – engedi beszámíttatni azt.

„Maguk a jogosultságok nem az emberi személyiségnek vagy akaratnak biztosítanak, hanem azoknak az érdekeknek, amiket a jogalkotó oltalmazni kíván. Jogi elvonatkoztatással ezeket a társadalmilag védett érdekeket nevezzük jogosultságoknak. Minthogy bármely elgondolható entitás által tulajdonított bármely elgondol-

⁴⁵ NEKAM (1938) i. m. (‘legal personality’ as a classificatory term stands for „anything to which rights are attributed in a legal system.” {21.} „Everything [...] can be the subject–potential carrier–of rights.” {26.} ‘paterfamilias’ {22.} „It was a so-called artificial person, the family, and not the so-called natural person, the individual, which made its first appearance in law.” {23.} „those to whom the law attributes such a legal personality possess it entirely by the force of the law and not by nature” {24.} „There is nothing in the notion of the subject of rights which in itself would necessarily connect it with human personality, or even with anything experimentally existing.” {26.})

ható érdeket társadalmilag fontosnak tekinthet valamely közösség, jogosultságok alanya valóban bármi lehet: bármi létező és bármi, aminek a jogalkotó közösség egyáltalán létezését tulajdonít; és az, hogy ez emberi személyiség vagy akarat legyen, semmiképpen sem előfeltétele ezek létrejöttének.⁴⁶

A jogosultság tartalma úgyszólván tetszőleges, amint hogy a jogtól nevesített alanya vagy hordozója is. Ámde az már nem tetszőleges, hogy az ember társadalmi világában e jogosultságot aktiválnia kell valakinek, s ez immár egy merő tárgy vagy egy spekulációval képzett lény nem lehet. Ti. „Miközben minden jogosultságnak szüksége van valakire, aki ezt gondolja, s aki így csakis akarat birtokában lévő emberi lény lehet, ezzel szemben a jogosultság-alany, a jogilag védett érdek kedvezményezettje csak olyasmi lehet, amit a közösség társadalmilag fontos érdekek jogi védelmét igénylő és érdemlő egységnek tekint.” Ebből következően az emberi mivolt általi kapcsolódás a jogosultsághoz szükségképpen, de nem a jogosultság s nem is annak alanyisága vagy kedvezményezettsége, hanem csakis aktiválása, mozgatása szintjén. Egyfelől tehát nem magától értetődő, hogy minden ember jogosultság(ok) alanya lenne, amint hogy másfelől az sem magától értetődő, hogy minden jogosultság alanya ember lenne. Ilyen módon az egész viszonyrendszert létrehozó jog nézőpontjából az ember nem tekinthető a jogosultságok „természetes” alanyának. Csupán annyi állapítható meg, hogy a jogosultságot gondozónak kell szükségképpen emberi lénynak lennie. A *right* és a *human being* így elvi általánosságában feltételezi egymást, bár ez csak annyit jelent, hogy az *administrator of the right* szükségképpen egy *human*, de azt már nem foglalja magában, hogy *every individual is a natural subject of rights*.⁴⁷

Megemlítendő itt, hogy az alig harminchárom évesen könyvét ott, e tudományos világlámpapontban publikáló Nékám okfejtésének Amerikában sűrű

⁴⁶ NEKAM (1938) i. m. (any entity „looked upon by the community as a unit having interests which need and deserve social protection”. {26.} „The rights themselves are not given to human personality or will but for the interests which the law-maker wants to protect. It is the socially protected interests which in legal abstraction we call rights. Since any conceivable interest attributed to any conceivable entity may be regarded as socially important by some community, anything might become a subject of rights—anything existing or anything to which the lawmaking community attaches any existence at all; and human personality or will is not by any means a preliminary condition for its formation.” {27.})

⁴⁷ NEKAM (1938) i. m. („While every right needs an administrator and such administrator can only be a human being not deprived of his will, the subject of the right, the beneficiary of legally protected interest, can be, on the contrary, anything which the community regards as a unit having socially important interests needing and deserving juridic protection.” {33.})

visszhangja volt. Alapjában korrekt, a művet s szerzőjét komolyan vevő kritikai szemlék jelentek meg a könyvről; s az így kialakuló vitában az élő legnagyobb tekintélyek közül is többen hallatták hangjukat. Pedig – amire (szemben az európai, így különösen fájdalmasan a magyar slampossággal) az angol nyelvű civilizáció könyvkiadása mindig is vigyázott – a kiadvány annyiban hibás volt, hogy sem tartalomjegyzéket, sem mutatót nem tartalmazott, ráadásul irodalomfeldolgozását a védelem idejével lezárta, s az azóta eltelt gazdag hét évről nem véve tudomást, azt nem is dolgozta fel, azaz nem lehetett *up-to-date*. Ráadásul az egyes reflexiók túlnyomórészt mind a nem túl hosszú második fejezetre vonatkoznak, hiszen az első rész csak a jogról általában elmélkedett, a harmadik s a negyedik rész pedig a francia latinikus, kontinentális gyökerű Saleilles-vitát⁴⁸ vesézte (noha az gyakorlatilag egyáltalán nem kapcsolódott a Common Law angol–amerikai jogi gondolkodásához), illetőleg ilyen angol–amerikai nézeteket tekintett át – a kortárs szerzők számára, illetőleg, egyáltalán, egy angol–amerikai pragmatikus környezetben, éppen számukra éppen nem túl érdekesen.

Nos, nagyhírű edinburghi recenzense egyetért abban, hogy „a ‘személy’ szó jelentésnélküli”.⁴⁹ Akad olvasója, aki annyira magától értetődőnek tartja Nékám üzenetét, hogy egyszersmind túlzónak, abszolutizálónak tekinti, amiért ennek bizonyítására egy egész könyvet szentelt.⁵⁰ Kanadai szemlélője – szintén a dolog nyilvánvalóságát juttatva kifejezésre – a skandináv realizmust még radikálisabban értelmezve egyszerűen rövidre zárja a tanítást. Eszerint a kifejtés pontosan arról szól, ami magának a jognak minden szegmensét átható lényege, ti. hogy a jogban bármi azzá válhat és azzá is esz, „amit a közösség akként megalkot és elismer”.⁵¹ Már pedig ez egyértelmű annak kijelentésével, hogy találhatunk ugyan – szabadon kitalálhatunk – bármiféle más „közös nevezőt”, de ezzel semmi újat nem hoznánk létre, csupán elővettünk „egy másikat a lehetséges többi mágikus formula közül”.⁵²

⁴⁸ Ld. Raymond SALEILLES: *De la personnalité juridique. Histoire et théories: vingt-cinq leçons d'introduction à un cours de droit civil comparé sur les personnes juridiques*. Paris, A. Rousseau, 1910. viii+678.; és mai összefoglalásként Anna MANCINI: *La personnalité juridique dans l'oeuvre de Raymond Saleilles. Synthèse de l'ouvrage De la personnalité juridique*. Paris, Buenos Books International, 2007. 75.

⁴⁹ A. H. CAMPBELL in *Modern Law Review*, vol. 3., (June 1939) 78–79., idézet 79. („the word »person« is meaningless”)

⁵⁰ P. W. D. in *The Cambridge Law Journal*, vol. 7., no. 1. (1939) 165–166.

⁵¹ E. R. HOPKINS in *University of Toronto Law Journal*, vol. 3. (1940) 492. („that which is created and recognized as such by the community.”)

⁵² S. A. RIESENFELD in *Minnesota Law Review*, vol. 24. (1939) 143–144., idézet 144. („common denominator of the phenomenon hidden by the name of person” / „another one of magic formulae”)

Mégis, megengedők a kritikusok, merthogy valóban meg kell szabadulni „a személyiség természetjogi, metafizikai és pszichikai eszméitől”,⁵³ lévén ezek természetjogiasak és érzelmileg telítettek,⁵⁴ így „érzelmi megalapozottságúak, illogikusak s a történelemnek ellentmondóak”,⁵⁵ mindent egybevetve, ezért „gyakorlatilag szükségtelenek, logikailag tarthatatlanok, és történelmileg hamisak”.⁵⁶

De mi jöjjön helyettük? Nékám fejtegetését ugyan a kritika ingadozónak látja az individualisztikus, a szolidaritás-elvű és a korporatista megközelítések lehetőségei között, azt azonban egyértelműnek tekinti, hogy „tudományosságát megőrizendő, a jogi entitásnak passzív és elvont mesterséges fogalommá kell lennie, amelynek az elvont jogi jogosultsághoz való viszonyán túl nem lehet semmiféle jelentése.”⁵⁷ Ekkor már viszont jogosan merül fel a kérdés: „Vajon valóban van-e különbség aközött, hogy egyáltalán ‘személyekről’, ‘alanyokról’, avagy ‘entitásokról’ beszélünk?”⁵⁸

A szerzőnek tehát úgy van igaza, hogy ez már eleve nyilvánvaló; de hát végtére is ennek egy egész monográfiát szentelt. Nos, erről szoltak a korabeli nagyok is.

Roscoe Pound szerint például a lényeg mindenképpen az, hogy jogi fogalomról, azaz minden a jogban elvégzett konceptualizálás természetéről beszélünk itt és most, hiszen „A legjobb, amit tehetünk, az, hogy megszabadulunk a személyiség természetjogi, metafizikus és lélektani eszméitől, amikhez eddig valamely jogi egység jogi felfogását kapcsoltuk, és tudatosítjuk, hogy semmi másról nem beszélünk, mint pusztán egy jogi fogalomról.”⁵⁹ Ennek elvi jelentőségét nyomatékosítja Max Radin. Merthogy – mondja – „Bármit is kezel külön a jog, az entitás.” Ám ha ez így van, akkor minden, amiről a jog egyáltalán szól, nem más, mint entitás. Hiszen „Ebben az esetben semmivel sem tudjuk indo-

⁵³ ROSCOE POUND: *Jurisprudence*. IV. kötet. St. Paul (Minn.), West Publishing Co., 1959. 261. Ld. még 58. jegyzet.

⁵⁴ ARTHUR E. BRIGGS in *The Yale Law Journal*, vol. 48., no. 7. (1939) 1312–1314., különösen 1312.

⁵⁵ GERHARDT S. JERSILD in *American Bar Association Journal*, vol. 25. (1939) 570. („is based on emotionalism, is illogical and is contradicted by history.”)

⁵⁶ MAX RADIN in *Harvard Law Review*, vol. 52. (1939) 706–707., idézet 706. („The novelty of Dr. Nékám’s view seems to lie in the fact that he repudiated the personality conception altogether as unnecessary in practice, untenable in logic, and historically false if it is taken to be the source of the legal recognition of entities.”)

⁵⁷ BRIGGS i. m. 1313. és idézet 1312. („the legal entity, to be scientific, must be a passive, abstract, artificial concept without meaning, except in relation to an abstract legal right.”)

⁵⁸ RADIN i. m. 706.

⁵⁹ POUND i. m. 261. („The most we can do, perhaps, is to get rid of the natural-law, metaphysical, and psychological ideas of personality which we have attached to the legal conception of a legal unit and realize that we are speaking of a legal conception and nothing more.”)

kolni, hogy az emberi lét bármely különös szakasza, minősége vagy társadalmi funkciója miért ne lenne entitás.” Ebből pedig egy végtelenített entitás-sorozat adódik akár bármely ember bármely pillanata tekintetében is, aminek semmi sem tud immár határt szabni, hacsak nem Occam híres borotva-elve⁶⁰ arról, hogy a szükségesnek a mértékén túl a létezők nem szaporítandók – azaz: *entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem*.⁶¹

Elvi igazsága mellett ugyanakkor Max Radin belátja, hogy túlzottan is elvonatkoztatott ez az okoskodás, hiszen az emberi háttér nem szakítható el, a mélyen emberi nem idegeníthető el a jogtól. Embertől emberért van a jog – *omne ius hominum causa constitutum est*⁶² –, s végső soron azért tételez jogosultságot is, s a jogosultság hordozására hivatott kedvezményezettet is, hogy emberiül szolgáljon az embernek.⁶³

Mivel is végződhet egy ilyen beszámoló? Nos, hazai jogi személy-felfogásainknak⁶⁴ az eleme mindez, noha eddig nem tudatosodott. Mihelyst pedig ez megtörténik, közel egy évszázadnak mai, legújabbkori körülményeink közti közös, hihetetlen mulasztása pótoltatik majd be ezáltal.

⁶⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/Occam's_razor és William M. THORBURN: The Myth of Occam's Razor. *Mind*, vol. 27., no. 107. (1918) 345–353. kapcsán még <http://www.logicmuseum.com/authors/other/mythofockham.htm>

⁶¹ RADIN i. m. 706. („Whatever is considered separately by the law is an entity. But in that case there is no reason why any particular phase or capacity or social function of a man may not be an entity.”)

⁶² *Digest*. 1.5.2 (Hermogenianus, *lib. I iuris epit.*); vö. <http://en.wikipedia.org/wiki/Hermogenian>

⁶³ RADIN i. m. 707.

⁶⁴ Bibliográfiáink önálló műként száznál, tanulmányként kétszázötvennél többről tudnak, már címükben a 'jogi személy' megjelölésével.

LÁTÁSMÓDOK A SCHMITT-PROBLEMATIKÁBAN

(Elöljáró köszöntő)

Mit mondhatunk a gondolkodókról s gondolataikról? Szerintem elsődlegesen a voltaképpen léteket kell tudomásul vennünk, tehát: vannak, mihelyst megnyilatkoztak s mihelyst meghallgattattak. Nem kényelmesek vagy kényelmetlenek ők és termékeik, hanem egyszerűen fennállóak – mint voltak és ezért jelenlévők a magyarázók s a magyarázatok palettáján, akik s amik abban az intellektuális egymásra rakódásban, amit eszmetörténet gyanánt folyamatosan megélünk, aktiváltatást nyernek, mihelyt feléjük irányítjuk érdeklődésünket abbéli meggyőződésünkben, hogy fogódzót nyújthatnak a világ megértéséhez. Végző soron persze források, forgácsok ezek, amiket a gondolkodói létünket megalapozó legerősebb fogadalmunk szerint, azaz saját részvétlenségünk megígéréseivel és megigézettségében folyvást mozgósítunk. Nos, ilyen sorban említendő Carl Schmitt is, aki hosszú élete során drámai kihívások tömegén töprengve keresett válaszokat, majd néhány korai megsejtése ismételt újragondolásából épített elméletet, vállalva az intellektuális merészséget, hogy valóban problémákról és azok általa megérezett strukturálódásáról szóljon. Nem sokan tették ezt rajta kívül. S azért, mert a hámból kirúgott, kivételesen súlyos volt holta után változatlanul tartó büntetése is. Bűnbakká lépett elő. Ki-ki az önmagában lakozó sötétség démonát kérte rajta számon: a XX. században megbicsaklott, mind e közben azonban paroxizmusát is megmutató emberi történelem tragikus kényszereit és kisiklásait.

De jelen van, mert mint életmű, megkerülhetetlen. Jogbölcsezsésként hadd éljek szakma-közeli példával. Gondolkodásunkba például kellően beépült H. L. A. Hart kellemes egykönyvű kifejtése a jogról. Ámde a világhálón csaknem kétszer ennyi említéssel találkozhatunk akár az általa soha meg nem értett kontinentális elődről, a mindvégig keményen munkálkodva jogi világgépünket semlegesen önmeghatározó normatív nézőpontból ismételten leíró Hans Kelsenről, akár saját utódjáról, az obligát amerikai elit-eszmélődés zsinórmértékeként ma abszolút viszonyítási pontként sztárolt Ronald Dworkinről. Ámde

még hozzájuk képest is közel kétszeres az érdeklődés Carl Schmitt iránt.¹ Ezzel egyidejűleg ráadásul elmondható az is, hogy a korábban túlnyomó fenekedést mára növekvően a teoretikus megértéshez mellőzhetetlen fogalmi irányjelzéseinek a felhasználása váltja fel.

Nagyszerű tett volt egykor Takács Péter kollégánk, akkori dékánhelyettes részéről, hogy a szakmánk számára specifikusan nélkülözhetetlen Kelsen mellett s után az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán 2002 novemberében szervezett második országos interdiszciplináris vitát Schmitt sokágú munkássága körbejárásának szentelte.² Egyéb ügyködéseéhez hasonlatosan e szervezés is roppant végiggondolt s egyszersmind körültekintő volt. Az idők változó szaváról vall mégis, hogy akkoriban a Pázmány Péter Katolikus Egyetemet s annak Jogbölcseleti Intézetét rajtam kívül akkoriban többes kötődésű néhány kollégánk – Horkay Hörcher Ferenc, valamint Paczolay Péter és Takács Péter – képviselte csupán.

Most kettős örömmel adhatok számot arról, hogy saját kari/intézeti végzettként és doktorhallgatóként Techet Péter, a tudományos diákkörök utolsó országos versengésének jogelméletben első helyezettje kezdeményezésének és fáradságos szervezésének köszönhetően egy újraértékelő országos nagyrendezvény fogja össze legjobb kutató elméinket. Amint ez e szervező két nagyszabású s sikeres dolgozatából kiderült, mind a jogbölcseleti rekonstrukcióban (beleértve úgynevezett jogállami átmenetünk lényegi kritikáját), mind pedig jogi gondolkodásunk alkotmányelméleti megalapozásában³ a megértés kulcsául szolgál a schmitti életmű az ő számára csakúgy, mint a nyugat-európai és az atlanti világnak pontosan a liberális világlátás kiteljesedésétől gerjesztett számos veszélyforrása, lehetetlenülése és kártétele mai állapotát feltérképezni kívánó teoretikusok számára.

Az alapkérdés voltaképpen egy kérdés és egy megerősítendő állítás egy-ége; ez fejeződik ki a jelen konferencia címadásában is: *Kortársunk-e Carl Schmitt?* Nos, e konferenciaszervező buzgalmat eleinte az érintett kollégáktól visszhangzott kétely övezte: vajon lehet-e egyetlen évtizeden belül még tisztá-

¹ Az internetes említések száma 111e (300e) Hart, 184e (470e) Kelsen, 196e (459e) Dworkin, s 350e (553e) Schmitt esetében az írás első publikációra szerkesztésekor (valamint a kötetbefoglalás idején).

² Vö. Cs. KISS LAJOS (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről.* [ELTE Bibliotheca iuridica: Acta congressuum 9.] Budapest, Gondolat, 2004. 466.

³ TECHET Péter: *Jogelmélet az input előtt. Avagy dekonstrukcionista kísérlet egy reális alkotmányalapozásra.* (Kézirat. A XXIX. Országos Tudományos Diákköri Konferencia jogelméletből első helyezett dolgozata.) Budapest, 2009.; ill. TECHET Péter: *Carl Schmitt. Egy szellemi kalandor.* Máriabesnyő, Attraktor, 2013. 187.

zó mondanivalója e gigászról országunkban a jog- és államelmélet, valamint megannyi társtudománya képviselőinek? És pontosan a válaszok formálódása szolgáltatta a másik örömforrást, hiszen a Pázmány Péter Katolikus Egyetem ezen jogbölcseleti és kari reprezentációja⁴ felülmúlt minden várakozást, együtt a többi meghívott intézmény, társadalomtudományi s bölcsészeti diszciplína részéről elhangzott előadásokkal.

*

A korábbi konferencia anyagainak közreadó szerkesztőjeként Cs. Kiss Lajos teljes értékű áttekintést nyújtott Carl Schmitt magyarországi megjelenéseiről. A jelen megnyitóban kézenfekvő alkalomként szeretném a jogbölcseleti szakmát érintő néhány ma már réginek tetsző emlékszerű képpel kiegészíteni e recepciós rajzolatot. Ez egyidejűleg felidézi közelmúltunkat is – olyan összefüggésben, amely csakis ennek a generációnak a sajátja lehetett.

Nos, eleve az első találkozásról szólván, magam eredetileg Schmittől csak Lukács György tollából tudtam, jelesül egy legméltatlanabb helyről és legelfogultabb összefüggésből, *Az ész trónfosztása* vaskosságából.⁵ Emlékezetes kapcsolatom volt az egykori bölcsészkaral szembeni Váci utcai antikvárium idős könyves vezetőasszonya, akinek köszönhetem egyebek közt, hogy megvehettem az 1960-as évek vége táján a mű magyar kiadásának korrektúrapéldányát még készülő (s így kézirásos bejegyzésekben gazdag) mutatóval. Beteg kor beteg elméjének terméke volt ez a hatalmas összegzés – akárcsak kicsinyben Ilja Ehrenburg megvásárolt lealjasodásának a háborús ellenségben maga a németég elpusztítására felhívó terméke, *A németek* ocsmány pamfletje.⁶ Ugyanaz az ellent gyűlölséggé tevő lélektani kondicionálás, csak Lukácsnál intellektualizált keretben. Bármekkora neofita túlzással követte Lukács mestereként Engelst vagy Lenint a teoretizált gyűlölködésben, rokonszenvet aligha ébresztett. Akkor kipreparáltam a könyvet, de visszatérni hozzá nem volt kedvem. Egyetlen kivételnek a posztumusz ontológia tanulmányozása bizonyult,

⁴ Különszámként ld. *Világosság*, vol. 50., 2010/ősz, 1–164.

⁵ LUKÁCS György: *Az ész trónfosztása. Az irracionalista filozófia kritikája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954. 696.

⁶ Ilja EHRENBURG: *A német*. Moszkva, Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, 1943., majd Budapest, Szikra, 1945. 26. [Válogatott részletek in http://memoir44.hu/cikkek/haborus_propaganda és http://www.ketezer.hu/menu4/2007_09/ovalatt.html .]

amikor minden jogi relevanciájú lukácsi feldolgozást áttekintve ennek emléke szintén felderengett.⁷

Mégpedig élesen, mert éppen kiáltoán mutatta Schmitt konok következetességét, szemben Lukács politikai-ideológiai prostituálódásával. Várakozással néztem hát a lehetőségek elébe, amikor a Bibó-kollégiumi hallgatónkként egyébként civilista érdeklődésű Bánhegyi Ilona, segítve a joguralomról 1990. február 19-ére megszervezett angol–amerikai konferenciájukat, annak lebilincselő hírével jelentkezett, hogy maga magára rótt feladatként lefordította a *Politikai teológiát*. Mire pedig kiérlelődhetett volna annak latolgatása, hogy miként is hasznosítsuk e szellemi terméket, máris belekezdhettem az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara javára általam megnyert európai TEMPUS-projektum⁸ végrehajtását. Ebben roppant bő pénzforrást tudtam biztosítani pontosan az akkoriban általam már rég megálmodott kiadványsorozat gondozásához, melynek alapcélja az volt, hogy klasszikusok klasszikus művességű magyarra fordításai útján jogtudományi gondolkodásunkat a kényszerű elterelésről nyugat-európai s persze részben atlanti forrásvidékéhez visszasegítse. E sorozatban – a már megjelent kelsen-i korpusz⁹ mintájára – teljes *opusok* fordításával és antologikus gyűjteményeik közreadásával kíséreltem meg két egyidejű cél elérését. Elsődlegesen a jövő jogászcsoportok nemzetközi kitekintésének biztosítása lebegett szemem előtt, s ehhez járult azonnali sürgető igényként az átalakulás (országgyűlési képviselőkből, alkotmánybírákból, igazságügyi tisztségviselőkből álló) jogász-elitje marxista–leninista beidegződéseinek az oldása. Nos, akkor még tanszéki ifjúként az immár politológiára átváltott Paczolay Péter vállalta a szakmai gondozást és hazai szakmai előzmények híján úttörőként egy összegző értékelés mint *Bevezetés* elkészítését.¹⁰ Ezen jószolgálat mint alkalmi szellemi kirándulás magyarázhatja legfeljebb azt a többektől utóbb szóvá tett „meglepő cezúrát”,¹¹

⁷ Vö. VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*. [Gyorsuló Idő] Budapest, Magvető, 1981. & <http://mek.oszk.hu/14200/14244/>, különösen 93–100.

⁸ Európai Gazdasági Közösség, Phare-program, TEMPUS 0426/1990–1993.

⁹ Hans KELSEN: *Tiszta jogtan Bibó István fordításában*. [Posztumusz kiadás, 1937.] Szerk. Varga Csaba. [Jogfilozófiák] Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bibó István Szakkollégium, 1988. xxii + 106. & <http://www.scribd.com/doc/192746442/kelsen-tiszta-jogtan-1988>

¹⁰ Carl SCHMITT: *Politikai teológia*. Szerk. Paczolay Péter. [Jogfilozófiák] Budapest, [AkaPrint], 1992. xx + 41.

¹¹ Cs. KISS Lajos: Találkozások Carl Schmitt-tel. In: Cs. KISS (szerk.) (2004) i. m. 55. 87. jegyzet. Előzményként pedig ld. LÖFFLER Tibor: Carl Schmitt konzervatív állam- és jogbölcselete. *Valóság*, 1994/11. 99–104.

hogy ezen aktussal mégsem szervesült Schmitt az oktatótt/kutatott politikai eszmetörténetbe.

Schmittnek ez a Paczolay által elvégzett bemutatása nyitott, elfogulatlan volt. Nem lebecsülendő ez egy olyan (bár a homokóra pergésével mérve alig elmúlt) időszakban, amikor a Schmittől nem fagyos gyűlölettel, hanem gondolkodóhoz méltó emberi hangon az olvasót együtt tűnődésre készítő legelső írás még egy friss kispublicisztika volt,¹² amit szerencsénkre hamarosan követett ugyanezen szerzőtől egy filozófiai értekezés Carl Schmittől.¹³

Paradox a helyzet, hogy mégis elégedettek lehetünk egy ilyen teljesítménnyel, vagyis hetven év múltán a klasszikus szerző klasszikus művének végre valahára megjelentetésével. A hatalmas angol–amerikai civilizációba történő behatolása ugyanis még furcsábban alakult. Sokadik látogatásomkor Edinburghben kíváncsi lettem az ő fordítástörténetükre. Nos, akkorról szemlélve alig pár évvel korábban látott napvilágot a mű náluk.¹⁴ S ott még ekkor is pusztán mint közönséges teológiáról vettek (már persze ha vettek egyáltalán) tudomást róla, a *School of Divinity* gyűjteményébe beosztva – több kilométerre mind a jog, mind a humaniorák egyébként igen gazdag egyetemi könyvtáraitól. Mert az utóbbi területek tudósainak láthatóan szintén nem hiányzott.

*

A nyugati intellektualitásban elfoglalt schmitti hely (liberálisnak mondott) ideologikus zavarodottságban fogant (hiszen politikai korrektségbe fojtott előítéletességtől uralt) ellentmondásosságát jelzi, hogy míg hazai dolgozatom¹⁵ angol változatát Rómában készséggel közölték, stockholmi tanszékéről visszavonuló århusi dán barátom, Jes Bjarup köszöntésére szentelt változata¹⁶ már

¹² PETHŐ Sándor: Carl Schmitt – értelmezési kísérlet. *h-ARC poetica* [ELTE ÁJK Bibó István Szakkollégium, Budapest], no. 1. (1991. február 20.) 18–20.

¹³ PETHŐ Sándor: *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totális állam felé.* [Doxa könyvek] Budapest, MTA Filozófiai Intézete, 1993. 255.

¹⁴ Carl SCHMITT: *Political Theology. Four Chapters on the Concept of Sovereignty.* Trans. George Schwab. [Studies in Contemporary German Social Thought] Cambridge, Mass., MIT Press, 1985. xxvi + 70.

¹⁵ Vö. VARGA Csaba: Paradigmaváltás a jogi gondolkodásban: Carl Schmitt és a vágyott szintézis megkísértése. *Világosság*, 2003/7–8. 93–102. & <http://www.vilagosság.hu/pdf/20031018121513.pdf>; valamint In: Cs. Kiss (szerk.) (2004) i. m. 308–322.

¹⁶ Vö. VARGA Csaba: Change of Paradigms in Legal Reconstruction. (Carl Schmitt and the Temptation to Finally Reach a Synthesis.) *Rivista internazionale di Filosofia del Diritto* [Roma], vol. LXXXI., no. 4. (2004) 691–707.; illetőleg In: Peter WAHLGREN (szerk.): *Perspectives on Jurisprudence. Essays in Honor of Jes Bjarup.* Stockholm, Stockholm Institute for Scandinavian Law, 2005. {= *Scandinavian Studies in Law*, vol. 48.} & <http://www.scandinavianlaw.se/pdf/48-31.pdf>, 517–529.

zavart váltott ki: az ünnepekt kevesellte benne az elhatárolódást és sokallta a következtetést. Módszertani rekonstrukcióm ugyanis a *Kelsen* és Schmitt közötti szembenállást szintézisben oldotta fel. S ha értelmes egyáltalán fölényről beszélnünk, úgy ezt inkább Schmitt oldalán láttam, merthogy az ő eredeti megsejtésébe olvadt bele utóbb Kelsen formalizáló logikai levezetése.

Kapcsolatukat így láttam, és ma is így látom. Ráadásul törvényszerűen kellett mindennek így lennie, mert újkantianizmusában Kelsen eleve a valóságérzékelés fogalmi valóságteremtésre történő redukálásával élt. Nem volt hajlandó ebben elismerni mást, mint formalisztikus kvázi-geometriai művelet-sorozatot. Ezáltal pedig óhatatlanul virtualizálta tárgyát. Ezzel szemben Schmitt – mentesülve bármiféle rekonstruktív metodológia kényszerétől (a bécsi kör előfeltévéseitől s a *mintha*¹⁷ bűvészmutatványi feltételezéseitől) – eleve a problémaként megoldandó valósággal nézett szembe.

A fenti kettősség dilemmája nem újként vetődik fel most saját gondolkodói fejlődésemben. Az utolsó skandináv realista módszertani alapvetés¹⁸ nyomán számomra a voltaképpeni kérdés már négy évtizeddel ezelőtt is¹⁹ a fogalmi antagonizmusok gyakran látszat szerintisége, mert valójában más vízióban és összefüggésben fogantan eltérő tárgyat értő fogalmiasítás volt. Ebből véltem levezethetni – túl az *intellectuals* specifikus tudásszociológiai motiváltságán – a nyugati tudományosmény vitáinak kérlelhetetlenségét, jobbára kiütésre emlékeztetően dialektikátlan merevségű agresszivitását. Nos, itt és most számunkra az új elem mindebből a fogalmi összecsapások sorából egymásra épülő *ellenfogalmiasítás*. Vagyis annak felismerése, hogy ettől kezdve – azaz egyféle érzelmeiktől is felkorbácsolt párbajdühötől vezérelten fogalmiságokba szublimálódottan – a vita voltaképpen már nem közvetlenül a valóságról, hanem az ellenféltől magyarázatul adott válasz megsemmisítéséről (cáfolatáról, megfordításáról, módosításáról) szól. Ilyen módon viszont amit ma igazságnak látunk, holnap egykönnyen csupán bizonyos megközelítésben érvényes részigazságnak bizonyulhat. Ez pedig azt jelenti, hogy a megismerés folyamatában minden

¹⁷ Vö. Hans VAHINGER: *Die Philosophie des als ob. System der theoretischen, praktischen und dreligiösen Fiktionem der Menschheit auf Grund eines idealistischen Postivismus, mit einem Anhang über Kant und Nietzsche*. Berlin, Reuther & Reichard, 1911. xxxv + 804. & <https://archive.org/details/DiePhilosophieDesAlsOb>

¹⁸ Alf ROSS: *Towards a Realistic Jurisprudence. A Criticism of the Dualism in Law*. Copenhagen, Einer Munksgaard, 1946. 304.

¹⁹ Első ilyen tudatos alkalmazására ld. VARGA Csaba: A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése. *Állam- és Jogtudomány*, 1970/3. 589–613. & <http://mek.oszk.hu/14300/14393/>, 219–233.

ilyen részizagság egy magasabb szinten és átfogóbb szintézisben történő feloldás után kiált. Merthogy egyik sem végeredmény, hanem időleges fejlemény.²⁰

A fogalmiasítás tehát itt pontosan ugyanúgy nem közvetlenül ismerettárgy-tükrözés (hiszen ilyesmi nincs is analogonok, azaz háttérvilágkép s már meglévő fogalmi rendszer nélkül²¹), mint ahogyan a jogi pozíciók is tetszőlegesen abban, hogy milyen felállásukat kínáljuk.²² Merthogy akkor és annyiban lesznek (és lehetnek csupán) koherencia-igényesek és kimerítésre törekvők, amikor és amennyiben az előbbi kérdésben már választottunk.

Mai francia, amerikai megvitatások ellenben olyan benyomást sugallnak, mintha vitára éhes entellektüelek pusztán merő szavakra, önnön előítéleteikre alarmíroznák magukat. Schmitt esetében ráadásul e gáncs nélküli lovagok készületlennek bizonyultak. Önnön fantomjaik Gábrriel arkangyalaiként lángpallossal hadakoztak, de jogbölcseleti választ vagy a jogműködésre magyarázatot nem adtak. Csak olyasmit érzékeltettek, mintha formális *demonstratio*k könyörtelen logikájának biztonságára lenne visszavezethető bármely jogi állásfoglalás. Holott sem Kelsen, sem Schmitt igazságai nem értelmezhetők másként, mint ilyen – egymást ámbár taszító, mégis egymástól feltételezett – összefüggésben.

Ezért fontos, hogy a *Kortársunk-e Carl Schmitt?* kérdését feltegyük. S ezt azon kornak a felfejtésével kezdjük, amelynek a kihívásaival szembesült, és amelynek a vitáiban akkor és ott megkísérelte megfogalmazni tovább vivő válaszait.

²⁰ Remek láttatással fejezi ki a *gondolat*nak kizárólag *gondolkodásban* való szervességét nagy műveltségű közelmúltbéli írónk problematizálása: „1) két vélemény, amely végeredményében egyforma, még nem egyforma, mert az *út* teszi a gondolat tartalmát. 2) Milyen formátlan elemeknek (kaotikus nyomoknak) kell benne foglaltatni egy következtetésben ahhoz, hogy a keletkezéséről győzzön meg minket. 3) Mért van az, hogy az átvett gondolatok épp ezért sosem hatnak elég meggyőzőn a simaságuk miatt, minthogy a keletkezés nyomait nem hordják magukban. 4) Szóval egy logikai menetben érezni kell azt is, hogy milyen ellentmondó princípiumokat győzött le a gondolkodó, mialatt egyik lépésről a másikig előrehaladt.” Füst Milán: *Napló*. II. k. Szerk. Pók Lajos. [Tények és tanúk] Budapest, Magvető, 1976. 380–381.

²¹ Vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. 504. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>

²² Vö. VARGA Csaba: *A jog belső szerkezete. Állam- és Jogtudomány*, 2004/1–2. 39–49. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>, 387–397.

HALÁSZ ALADÁR (1892–1966)

(Életrajzi jegyzet)

Halász Aladár 1892. január 25-én született Budapesten. A fővárosi V. kerületi állami főgimnáziumban irodalommal és görög nyelvvel kiegészített érettségi vizsgát tett 1910-ben. A Királyi Magyar Tudományegyetemen folytatott tanulmányai elvégeztével 1915-ben szerezte meg állam- és jogtudományi doktori oklevelét. Hallgatóként a Galilei-kör tagjaként¹ tevékenykedett, majd 1914-ben a Magyar Radikális Pártban folytatta ügyködését, még ezen évtől 1925-ig a párt elnöki tanácsa tagjaként. Joggyakornoki idejét Halász Frigyes² és Baracs Marcell³ fővárosi ügyvédekénél, majd a Budapesti Központi Járásbíróságnál tölti 1915 és 1919 között. A Magyar Tanácsköztársaság szolgálatára felesküdvé 1919. március 26-án a Szociális Termelés Népbiztosságának kötelékébe lépett. 1919. augusztusában, a rezsim bukásakor Bécsbe emigrált, ahol magánalkalmazott.⁴ 1924. júniusában hazalátogatva teszi le egységes bírói és ügyvédi vizsgáját. Pontosan egy év múltán települ végleg haza, s 1930-ig ügyvédi irodavezető, majd önálló irodát nyitva működik 1944. tavaszáig, amikor is zsidóként törlik az ügyvédek kamarai jegyzékéről. 1944. november végén feleségével együtt letartóztatják a nyilasok. 1945-től 1951-ig ismét fővárosi ügyvéd, sőt megszűnéséig az újraalakult egységes bírói és ügyvédi vizsgabizottságnak is tagja. 1945. februárjában Harrer Ferencsel (1874–1969)⁵ újra megalakítja a Magyar Radikális

¹ Pontosabban a Galilei-kör jogtudományi szakosztálya tagjaként, 1910 és 1914 között.

² (1864–1932 körül) pesti izraelita hitközségi elöljáró, 1912-től királyi tanácsos. Vö. http://regi.sofar.hu/hu/enciklopedia/halasz_frigyes

³ (1865–1933) ügyvédkamarai elnökhelyettes. Vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Baracs_Marcell & <http://www.nevpont.hu/view/2259>

⁴ Pécsi beszélgetésekben ez időre nézve is ügyvédnek mondta magát, szívesen dicsekedve egy bizonyos gondolkodásmódra jellegzetes, általa kifundált legsikeresebb ügyével: elefántcsont-fogpiszkálóját nagy biztosítással adta fel külön poggyászként vonaton, s mikor az, amint előrelátható volt, komolytalanként fogadva elkeveredett, kiverelkedte az irdomtalan biztosítási összeg kifizetetését.

⁵ Vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Harrer_Ferenc

Pártot, főtitkára is lesz, az 1947. évi választás eredményeként két cikluson át nagy-budapesti szervezete országgyűlési képviselője, az igazságügyi, majd a jogi bizottságnak is tagja.⁶ Létrejöttétől (1950) haláláig a fővárosi tanácsnak szintén tagja, közlekedési bizottságának több ízben elnöke.

Beszüntetve ügyvédi foglalatosságát, 1951-ben lesz megbízott tanszékvezető, majd kinevezett docens⁷ a szegedi egyetem római jogi tanszékén. Óriás Nándor (1886–1992)⁸ nyugdíjaztatásának elérkeztevel az 1955–56. tanévtől kéri fel, hogy egyidejűleg lássa el a pécsi római jogi tanszék vezetését is. Az 1956–57. tanévtől kezdve immár kizárólag Pécssett tanít,⁹ kandidátusi fokozatának megszerzését (1958)¹⁰ követően 1959. február 1-től mint egyetemi tanár. 1965. július 31-én történik nyugalmába vonulása.

Rosszindulatú csontáttétellel kerül a Péterfy Sándor utcai kórházba, ahol 1966. január 10-én halálozik el.

A Tanácsköztársasági Emlékérem (1959), majd a Munka Érdemrend ezüst fokozatának (1965)¹¹ kitüntettetje.¹²

⁶ Ezt tükrözi professzionális hozzáférhetőségként a telefonkönyvi adat: „Halász Aladár dr. ügyvéd, országgyűlési képviselő, V. Falk Miksa-u. 32. tel. 121-001.”

⁷ Előbbi minőségben 1951. szeptember 1-től november 30-ig, utóbbiban pedig 1951. december 1-től 1956. augusztus 31-ig.

⁸ Vö. <http://www.jogiforum.hu/arckepacsarnok/11>

⁹ Talán van itt egy további, valóban magyarázó szál is: „Az 1956. októberi forradalom alatt – tudományos tevékenység hiánya miatt – a szegedi jogi kar dékánjának, Schult[h]eisz Emilnek kezdeményezésére eltávolították az egyetemről” – emlékezik vissza egykori hallgatójaként Tóth Imre (Békéscsaba, 1934–) in JANCsÁK Csaba (szerk.): *Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (1956)* életinterjúk tükrében. Szeged, Belvedere, 2016. & https://issuu.com/belvederemeridionale/docs/jancsak_csaba_ed_2017_mefesz_19, 209. 87. jegyzet. A dékánra lásd (1899–1983), [https://hu.wikipedia.org/wiki/Schultheisz_Emil_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Schultheisz_Emil_(jogász))

¹⁰ *Szászy Schwarz tanítása a jogalanyról* címen, 1958. június 20-án Beér János és Világhy Miklós (jogi tudományok kandidátusai), valamint Erdei László (a filozófiai tudományok kandidátusa) opponensi közreműködésével megvédve; érdektelen ismertetése in *Jogtudományi Közöny*, 1958/9. 356.

¹¹ *Népszabadság* XXIII., 179. sz. (1965. július 31.) 11. Maga a dolgozat középső részének posztumusz kiadására ld. Varga Csaba gondozásában: HALÁSZ Aladár: *Szászy-Schwarz Gusztáv és a jogalany. Második traktátus: A fikció. Jogelméleti Szemle*, 2005/2. <http://jesz.ajk.elte.hu/halasz22.html>

¹² Halász Aladár neve az ismert életrajzi lexikonok egyikében sem szerepel. Címszószerű feldolgozást ad BENEDEK Ferenc: *Római jog*. In: CSIZMADIA Andor (szerk.): *Fejezetek a pécsi egyetem történetéből*. Pécs, [Szikra Nyomda], 1980. 263. és SZABÓ Róbert: *Halász Aladár*. In: VIDA István (szerk.): *Az 1947. szeptember 11-re Budapestre összehívott Nemzetgyűlés almanachja*. Történeti Almanach III. Budapest, Magyar Országgyűlés, 2006. [kézirat].

Mintha rejtőzködő személyiség lett volna. Legalábbis tanszéki utódában különös emlékként rögzült, hogy miután mint pécsi professzorról egyetemén semmiféle önéletrajz nem maradt, kinevező minisztériumában remélve ilyet feltalálhatni, a személyzeti osztályt vezető elvtársnő az elhunytat ismerő bennfentességgel fogadta, ámde ő sem talált semmi-

*

Gyakorlatilag alig publikált.¹³ Tudományművelésben járatlanságából mégis erényt kovácsolt, amikor – az utókor emlékidézése szerint – „Sokoldalúan művelt, idegen nyelveket bíró, jogirodalomban jártas jogászként gyakorlatiasan oktatta a kor mostoha viszonyai közepette is a római jogot.”¹⁴

Meglepetést kelthetett, amikor pécsi tanárkodása idején megszületett – mint kiderült, mára kizárólag a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában megőrzötte¹⁵ – kandidátusi disszertációja, mely a jogi gondolkodás lényegébe hatoló tárgyválasztással, harminc ívet megközelítő tekintélyes terjedelemben, valóban az úttörés erényeit felmutatóan úgy járta körül témáját, hogy abból egyszerűen egy a jogi gondolatot mint nyelvi-logikai formáltságot illető teoretikus alapállás is kibontakozhatott.

Egy bő évtizeden át munkatársa, majd utóda, generációk hosszú sora nevelőjeként, majd idők múltán immár emeritusként munkálkodott BENEDEK FERENC (1926–2007)¹⁶ korabeli értékelése változatlanul megfontolandó. Eszerint

„Az igénytelen, ezért megtévesztő cím egy nagylélegzetű, elméleti igényű munkát takar. A három részre tagolódó értekezés első

---

féle életrajzot. Mai hivatkozott történész életrajzírója, Szabó Róbert pedig ügyvédszervezeti levéltárakban búvárkodott, ám negyed évszázadnál hosszabb praxisa ellenére, úgy tetszik, dokumentált életrajzi nyomot Halász Aladár gyakorlatilag alig hagyott. Mai internetes források közül azonban adatot szolgáltatnak már KOZÁK Péter (2013) <http://www.nevpont.hu/view/9481>, valamint <http://www.csogyk.hu/baranyai-neves-szemelyek-bongesz/9115/> & http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=4273&catid=66%3Ah&Itemid=67&lang=hu.

¹³ Tollából mindössze ennyi ismert: HALÁSZ Aladár: *Kováts Elemér dr. A jogi gondolkozás ökonomiája*. [Különlenyomat, a Magyar Jogi Szemle 1932/április. számából.] Budapest, Attila-Ny. R.-T. I., 1932. 13. {poss. Kende Zsigmond (1988–1971); leánya, a bakteriológus főorvos prof. Kende Éva nekem adott ajándékaként; e nyomatként az ország egyetlen közgyűjteményében sem található}; és két évized múltán egy alig-füzetecske, HALÁSZ Aladár: *A közrend elleni bűncselekmények*. A Magyar Jogász Szövetség büntetőjogi ankétja. [Budapest], Forum Nyomda, [1951]. 7.; végül pedig HALÁSZ Aladár – MARTON Géza – ORIÁS Nándor: *Római jog*. I–II. kötet. Budapest, Közoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 1952. 1–121. & 122–196. Utánnomva: Budapest, VKM 2. Jegyzetsokszorosító, 1953., majd Budapest, Jegyzetellátó, 1957.

¹⁴ CZIBÓK Balázs – JANKOVITS László – NAGY Ferencné (szerk.): *Memoria professorum Quinqueecclesiensium. / Az Erzsébet Tudományegyetem és a jogutód intézmények professzorai*. Pécs, [Bocz K.ft.], 2000. 47. [fényképpel].

¹⁵ Külön engedéllyel az OTKA T032156. számú projektumom terhére akadémián belüli felhasználásra sikerült általuk lemásoltatnom teljes szövegét az MTA Jogtudományi Intézete részére, amelyből egy általam készített másolatpéldányt utóbb eljuttathattam anyaintézménye, a Pécsi Egyetemi Könyvtár gyűjteményébe.

¹⁶ Vö. <http://www.nevpont.hu/view/1152> & <http://tudastar.dfmk.hu/zalaiak?p=1084>

traktátusa a szimbolikus logika műveleteinek a jogban való alkalmazási lehetőségeiről szól. Halászt itt különösen a kettős tagadás (a tagadás tagadása) problémája foglalkoztatja. Alapvető tétele, hogy elemi ítélet nincsen, minden logikai ítélet konjunkció, melyben az első tagadással kétértelműséget teremtünk, melyet a második (szelektív) tagadással küszöbölünk ki. A második traktátus tárgya a jogi fikció és annak logikai struktúrája. Kimutatja, hogy a fikció lényegét tekintve nem más, mint a törvényhozó egyik *modus docendije*, melynek mondanivalója más logikai struktúrákba maradéktalanul áttranszformálható. Ezért a jogi személyek magyarázatára előszeretettel alkalmazott ún. »fikciós elmélet« semmitmondó, minden tartalmat nélkülöző. A fikció lényegéről szóló megállapítások vezetnek át a harmadik traktátusban tárgyalt jogi személyek tanába. Halász itt annyiban megy túl Szászy-Schwarz cél-elméletén, hogy ő a természetes és jogi személy lényegének tekintett célt célfolyamatnak s mint ilyen a társadalmi célfolyamatok, másként társadalmi tervfolyamatok részeként fogja fel. Felfogása tehát etatisztikus, miként Szászy-Schwarzé is, s ez a magyarázata Halász szerint annak, hogy felfogását annak idején elutasították, s a zavaros, misztikus elméleteket részesítették előnyben. Mert mint helyesen mondja, osztálytársadalomban az uralkodó osztálynak nem igaz, hanem hasznos, osztályuralmát igazoló elméletre van szüksége.

A jogi személy körében végzett vizsgálódásai elvezették Halászt az alanyi jogok mibenlétének problémájához. Tervezte az alanyi jog elméletének kidolgozását. Utalásai sejtetik, hogy a képviselőben vélte az alanyi jog elmélete kulcsát megtalálni.¹⁷

*

Emléktörmelékekből összeállíthatóan Halász Aladár felmenői apai ágon legalább két generáción keresztül zsidó polgári iskolai pedagógusok voltak: igazgatók, ismert tankönyvszerzők, báró Eötvös József nagy tisztelői, aki miniszterként szerét ejtette, hogy Nagy-Magyarország összes iskolaigazgatóját személyesen megismerje. A történelmi életrajz adatsora atyját, Halász Emánuel, hivatalnokként, anyját Politzer Dorottyaként azonosítja. Volt még egy húga, aki 1925 után Párizsban telepedett le. A család korán katolizált, testvére, *Halász*

¹⁷ BENEDEK i. m. 263–264.

György (1898–1965)¹⁸ a XX. század második felében berendezkedő rezsimmel hatalom védte bensőséget ápolva együttműködésben jeleskedő pap lett, csúfos játszmák után a Kádár-kormány alatti utolsó pozíciójában a fővárosi Belvárosi Plébániára erőszakolt templomigazgató.

Ifjúkorában formálódott bizalmi kapcsolata *Rákosi Mátyással*,¹⁹ akivel a Galilei-körben ismerkedhetett meg,²⁰ sőt a Tanácsköztársaság idején is ugyan-

¹⁸ Emlékezete a lehető legnegatívabb: „hírhedt békepap” – http://www.familiamagazin.hu/cikk/2006.november/a_budapesti_papsag/2/#ide –, Endrey Mihály esztergomi püspök szerint „besúgó, engedetlen és pénzéhes”. KÁLMÁN Péter Peregrin OFM: *A Magyar Katolikus Egyház helyzete a kádári egyházpolitika első éveiben a teológiai összefüggések tükrében.* (PhD-disszertáció.) Budapest, PPKE BTK, 2014. http://btk.ppke.hu/uploads/articles/7429/file/Kálmán%20Péter%20Peregrin_disszertáció.pdf, 112.

Azon időkből való emlék – <http://www.jozsefvaros.plebania.hu/halaszgyorgy.pdf> –, hogy 1952-től józsefvárosi plébános s kerületi esperes, egyidejűleg 1955-től a Központi Szeminárium rektora: „A forradalom idején olyan hírek terjedtek el róla, hogy állambiztonsági állományban volt, ezért elmenekült.” 1956. november 3-án Mindszenty József a békepap-szervezet további tíz vezetőjével együtt papi hivatásának gyakorlásától felfüggeszti, majd 1958-tól haláláig a belvárosi főplébániára az állam iktatja vissza templomigazgatónak. Röviden szólva – ezt már a <http://lexikon.katolikus.hu/K/Központi%20Papnevelő%20Intézet.html> írja – „A forradalom napjaiban szó nélkül távozott.”

Mindazonáltal a lassan feltáruuló 1956-os mikrotörténet még lesújtóbb. „Forradalmárok [...] a papnöveldeben: Még november elején egy kisebb csapat érkezett a szemináriumba és Halász György rektort keresték. A rektor testvére ávós tiszt volt, és őrá is azt mondták a forradalmárok, hogy ávós. Halász rektor október 31-én a professzorokkal és a kispapokkal elindult a bíboros köszöntésére, ám út közben ő maga eltűnt. A forradalmárok érkezésekor ezért nem volt a szemináriumban, de Semptey vicerektor azt javasolta, keressék a józsefvárosi plébánián (mivel Halász György egyszerre volt a szeminárium rektora és józsefvárosi plébános). Ekkor a fiatalok elmentek és megkeresték ott. A rektor megkeresésére azonban Tabódy István is elindult, így a forradalmárokkal együtt ő is megtalálta Halászt. Ő volt az, aki meggyőzte a forradalmárokat, hogy ne végezzenek vele. Ehelyett berakták egy tankba és elhajtottak vele.” Majd „Halász György rektor november közepén visszatért az épületbe, ám a püspöki kar megfosztotta őt rektori tisztségétől, Mindszenty bíboros pedig felfüggesztette őt a papi tevékenységből, ám ez őt nem igazán zavarta, és tovább folytatta plébános teendőit a józsefvárosi templomban.” MÉSZÁROS Barnabás: *A Központi Papnevelő Intézet papnöveldekei és az 1956-os forradalom.* Budapest, 2016. <http://www.pazmanyalapitvany.hu/palyazat/Mészáros-Barnabás-tanulmány.pdf>, 10–11. és 13.

¹⁹ (1892–1971); https://hu.wikipedia.org/wiki/Rákosi_Mátyás

²⁰ Az egyetlen fennmaradt (akkor aktuális!) tagsági listában ugyanakkor egyikük neve sem szerepel – ld. VARGA F. János: A Galilei-kör névsora 1912-ből. *Történelmi Szemle*, 1976/1–2. 211. és köv. –, amint nyilvánvalóan a hősi időkben még egyikük sem vehetett részt – hiszen maga KENDE Zsigmond: *A Galilei-kör megalakulása.* Szerk. Hanák Péter és Litván György. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. 196. egyiküket sem említi (ami annyiban kölcsönös, hogy RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések. 1892–1925.* I–II. kötet. Budapest, Napvilág, 2002. pedig az előbbieket nem említi) –, az viszont történelmi szemmel bizonyosnak tetszik – CSISZKÓ Mária: Képviselői pályaképek: 1947–1953. *Történelmi Szemle*, 1985/1. 154. –, hogy Kende Zsigmond és Rákosi Mátyás bizalmi kapcsolata valóban közös Galilei-körös munkálkodásuk idején érlelődött.

azon népbiztosságon munkálkodtak.²¹ A két háború közt már jobbára a Franklin Társaság szellemi köréhez vonzódott – melynek jogtanácsosi feladatát látta el –, valamint a *Huszadik Század* folytatására hivatottan Csécsy Imre (1893–1961)²² által szerkesztett *Századunk* folyóirata köré tömörülőkhöz. Művelt, klasszikus filológiai területeken jártas, latinul és spanyolul egyaránt olvasó, németül, angolul és franciául kiválóan beszélő, olvasott elme, nagyszerű *causeur* és éles vitázó volt. Határozott, teát szertartásosan fogyasztó, nagypolgári, tartásos alkat, ugyanakkor robbanékony temperamentum, egyszersmind mindentől távolságtartó, s így „egy ponton túl már zavaró” csaknem cinizmussal,²³ ami idővel bizonyára egyre öntörvényűbb gögű, egyre palástolatlanabb lett.²⁴ Szívesen emlékezett évtizedek múltán is arra, amikor utazgatásai során véletlenül vonaton megismerkedve, a nála huszonöt évvel idősebb *John Galsworthy*vel (1867–1933)²⁵ hosszan eldiskurálhatott.

Felesége, Lánczos Gizi, akivel 1934-ben történt házasságkötésüktől gyermektelenként éltek mindvégig. Ő az 1853-ban Várpalotán született Löwy Károlynak, a székesfehérvári ügyvédi kamara és egyúttal a székesfehérvári izraelita hitközség elnökének²⁶ lánya, egyszersmind mintegy félezer holdnyi

²¹ Kende Zsigmond gyermeke, a párizsi emigrációból visszatért történész Kende Péter az újszólván hónapra egykorú Rákosival és Halász Aladárral szemben édesapja viszonylagos korelsősége nyomán annak rögzülésére emlékezik, hogy a négy évvel idősebb galileista alapító iránt fiatalabb társainak egyfajta tiszteletérzése mindvégig fennmaradt.

²² Vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Csécsy_Imre

²³ Kende Péter visszafogott megjegyzése. [Wien]: Blackburn, 1987.

²⁴ Még Szegeden rendelt maga elé egy hallgatót, hogy kifakadhasson rá: „Ha más rendszer lenne, akkor én püspök lennék, de ebben a rendszerben... hogy lehet valaki vallásos?” TÓTH Imre i. m. 209.

²⁵ Vö. https://en.wikipedia.org/wiki/John_Galsworthy & https://hu.wikipedia.org/wiki/John_Galsworthy

²⁶ Újváry Péter (szerk.): *Magyar zsidó lexikon*. Budapest, Pallas, 1929. 545., fia pedig 521. (Megjegyzendő, hogy első reprint kiadása változtatott címmel mint *Zsidó lexikon* jelent meg: [Wien], Blackburn, 1987.) Az anya – írja RONYECZ József: Lánczos Kornél útja Székesfehérvártól Székesfehérvárig. In: *Lánczos Kornél 1893–1993*. [Fejér Megyei Levéltár közleményei, 15.] Székesfehérvár, 1989. & https://library.hungaricana.hu/hu/view/FEJM_Lk_15_1893/?pg=38&layout=s, 38. – „Hahn Adél székesfehérvári lakos], akivel az apa] 1886. június 29-én kötött házasságot. Anyai nagyanyja Oskola-utcai házában született első gyermekként Kornél, majd még további négy testvére: Andor, Anna, György és Gizella, de ők már az akkori Megyeház (ma Szent István) tér 4. számú házában. (Lánczos Kornél szülőháza ma már nincs meg az Oskola utcában.) Ebben a Megyeház-téri épületben volt a város neves ügyvédjének, később a székesfehérvári Ügyvédi Kamara elnökének, Löwy Károlynak ügyvédi irodája is. Az apa 1906. júniusában kérte gyermekei családi nevének »Lánczos«-ra változtatását, melyet az akkori belügyminiszter 1906. június hó 20-án kelt 76456/III.C/1906 számon engedélyezett.” Az onokaöccs Lánczos (Ravid) György pedig – uo. 49. o. – így emlékezik az ünnepelt tudós apjáról: „dr. Löwy Károly, Várpalotán született, egy szegényes iparos család gyerekeként. Jogi tanulmányait Bécsben, ösztöndíjból fedezte, nagyon szűkös

földbirtoknak az örököse, s az utóbb majd *Einstein* valamikori munkatársaként és a kvantummechanika nemzetközileg számon tartott úttörőjeként ismert *Lánczos Kornélnak* (1893–1993)²⁷ a leánytestvére, aki zongoratanárként, majd a ferencvárosi Leövey Klára Gimnáziumban angoltanárként működött.²⁸ Élénk szellemű s egyes emlékek szerint buzgó vallásosságáról ismert hölgy. Akkoriban, amikor a hidegháborús feszültség lassú múlásával s fivérének a dublini *Institute for Advanced Studies* vezetőprofesszoraként nyugállományba vonulásával gyakoríthatóvá váltak hazalátogatásai, vendégként fogadhatta testvérét.²⁹

Gyermektelenül, ilyen örökséggel élhettek nagypolgári életet.³⁰

---

keretek közt. Ezután évek folyamán megalapozta a család gazdasági helyzetét, földbirtokot vett Tekerespuzstán és jólmenő ügyvédi irodát nyitott Székesfehérváron. 1915-ben a városi ügyvédi kamara elnökévé választották. Ezt a tisztséget huszonhárom éven keresztül töltötte be. Ugyanakkor a Zsidó Hitközség elnöke volt. Édesanyja Adél, társadalmi tevékenységekkel volt elfoglalva, és mint kitűnő zongorista, gyakran koncerteket adott jótékony célokra.”

²⁷ Háttérként elsődleges eligazításul vö. KENYERES Ágnes (szerk.): *Magyar életrajzi lexikon*. 3. (kieg.) köt. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 461. Mint a nemzetközileg Cornelius Lanczosként azonosított életrajzi méltatásai megjegyzik, 1906-ig Löwy családnévre hallgató, a székesfehérvári Oskola utca 11. számban lakott familiában nevelődve, zsidó felekezeti elemijét a helyi cisztercita középiskolában folytatva került Budapestre a Műegyetemre, ahol egyebek közt Eötvös Loránd, Fejér Lipót, Tangl Károly, doktor-atyjaként pedig Ortway Rudolf adtak neki indíttatást arra, hogy Einsteinnel közvetlenül felvéve a kapcsolatot, az 1920-as években szülőföldjét elhagyva, végül amerikai egyetemek és óriáscégek során át Dublinban megtelepedve a számelmélet klasszikusává – „indeed one of the twentieth century's most versatile and innovative scientific minds” [http://www.physics.ncsu.edu/lanczos/] – emelkedjék. Vö. még http://www-groups.dcs.st-and.ac.uk/~history/Mathematicians/Lanczos.html és http://www.lkg.hu/nevado/nevado.htm; továbbá testvére visszaemlékezéseként H. LÁNCZOS Gizi: Lánczos és Einstein. *Magyar Nemzet*, 1978. november 23.

²⁸ A készülő, már hivatkozott nemzetgyűlési almanach Halász Aladárnak 1945 után ügyvéd-kamarai kérdőívre válaszoló adatszolgáltatása nyomán tudja zongoratanárnőnek a feleséget.

²⁹ Dr. Gellai Barbara fizikatörténész a jelen szerzőnek elküldött szíves emléke szerint így találkozhatott az utolsó időkben a testvérpárral, amikor is az asszony „tisztellel és szeretettel” emlegette elhunyt férjét.

³⁰ A háborúig a Duna-palotásor egyik leghíresebbjét, az 1948-ban lebontott Lloyd-palotát látták; vö. http://urbface.com/budapest/a-volt-uj-lloyd--es-a-regi-tozsd-e-palota & JAMRIK Levente in http://falanszter.blog.hu/2013/03/01/a_magyar_titanic_a_pesti_szallodasor_ny

Feltehetően a Janus Pannonius Múzeum korábbi művészettörténésztől, Várkonyi Györgytől ered az a bizonyos téves azonosítás, miszerint „a pécsi egyetem egykori jogász-professzora” – akkor még csak sikeres ügyvéd, kezdő pártpolitikus, akinek még ábrándjai sem lehettek majdani egyetemi pályáról – lenne „a múzeum egyik nagyon korai, és nagyon jelentős értékeket közgyűjteménybe juttató adományozója.” Ld. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/muzeumok/Janus_pannonius_muzeum/pages/janus_magyar/006_muveszettortenet.htm; átvéve s mű-bibliográfiával részletezve in http://www.kieselbach.hu/megyujto/725-halasz-aladar. Tehetős volt ugyan, de miért fosztotta volna meg artistikus ízlésű feleségével közös, bőbitás szobalánytól kiszolgált luxusos honát igazi kincseitől élete delén, egészségesen, éppen egy új, politikai karrier kezdetén? S mi köze, vonzalma lett volna Pécshez, ahová csak jóval később vetődött el, akkor is kényszerből? Kifinomult ízlése irodalmi és zenei volt;

*

Radikális párti szereplését³¹ – miután egyik kezdeményezőjeként újjászervezték a Magyar Radikális Pártot, 1945 novemberében Csécsy Imre és Zsolt

környezete képzőművészeti preferenciáról vagy gyűjtőszennvedélyről nem tudott; s egyébként is rapszódikus mefisztói alkatát inkább ravasz gondolatok sora, semmint hagyatékozó alázat jellemezték. S a tanszékvezetővé, majd professzorrá lett, hetente több napot Pécssett tőlőtöröl sem maradt fenn emlék, mely múzeumlátogatásról tudott volna. Az internet-világban kizárólag Mészáros B. Endre újságíró alkalmi tudósítása lebbenti fel, nyilván kiállításrendező muzeológustól vett tudomásként, hogy „Halász Aladár egy budapesti orvos-műgyűjtő volt, akinek barokk hagyatékát 1946-ban kapta meg a pécsi múzeum.” <http://www.bama.hu/baranya/kozelet/reneszansz-kiallitas-a-siklosi-varban-377322/>. Pontosan ez, amire a most, 2017 tavaszán felkérdezett régi barát, a Pécsset műgyűjteményi várossá teremtő Romváry Ferenc is emlékezik, amikor a régi múzeumi kartonok névjelzésének provenienciájára a nála régebbi pécsi művészettörténész Hárs Évától rákérdezett, s lakonikus választ kapott: „Egy idős pesti orvos...” Nos, talán legvalószínűbben ezen előd névrokon az a pécsi gyökerű lehetett, aki a *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék*. 16. évfolyam. (1904–1905), 326. szerint tanársegéd az egyetemi élet- és felsőbb boncztani intézetben, a 8 *Órai Újság*, vol. IV., no. 32. (1918. június 5.), 4. értesítése jegyében vezető főorvos Kőbányán a Mázsa-úti tüdőbeteg-gondozóintézetben s a *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék*. 29. évfolyam. (1928), 1. rész B) A miniszteriumok főnhatósága alá tartozó hatóságok és intézmények rovata – in https://library.hungaricana.hu/hu/view/BPLAKCIMJEGYZEK_29_1928/?pg=261&layout=s&query=Hal%C3%A1sz%20Alad%C3%A1r – szerint a Székesfővárosi Erzsébet szegényház kórházában. GERŐ József: *A M. Kir. Belügyminiszter által igazolt nemesek. 1867–1937*. Budapest, 1938. 147. 26073/1938. sz. dokumentumközlése pedig azt mutatja, hogy székesfővárosi kórházi igazgató főorvos, aki éppen Pécssett született Halász Istvántól és Joó Emíliától 1877. július 26-án, és a <http://genealogyindexer.org/view/1931H/1931H%20-%2000675.pdf>, 661. szerint feltehető állandó lakcíme „IV. Petőfi S. u. 16.” volt.

- ³¹ Politikai szereplése megítéléséhez nyilván koalíciós és pártpolitikai keretben történő, más irányú elemzés lenne szükséges. Mindazonáltal ekkor még – hivatalos színekben – szélsőséggel nem jellemezhető meggyőző érveléssel élhetett, amint ezt egy nagygyűlésen Csécsy Imre felvezetése és Károlyi Mihály szónoklata közti egyórás beszédének sajtóbeszámolója – *Haladás*, III. évf., 11. sz. (1947. március 13.) 8. – mutatja: a németek elleni háború még nem fejeződött be, mert bár letették a fegyvert, de lelkiségük, mely e fegyvert kovácsolta, szinte egészében töretlen s változatlan. Csak maga a németiség oldhatja meg saját problémáját, hogy mint Thomas Mann mondta, elviselhetővé váljanak a világ számára. Legalább annyi erőfeszítést kell fordítani e szellemi fegyverek lebírására s erkölcsi javulásukra, mint amennyit fizikai fegyverek leküzdése igényelt. Költséges ez, de még mindig kevésbé, mint egy új háború. Ne tévesszen meg senkit sem mimikrijük. Hátrányos, korlátozó kikötéseket a németek nem ismertek el soha. Nem köthető tehát velük szerződés, mikor nem tudható még, mi mindenre lesz szükség lelkiségük megjavítására, domesztikálásukra. Össze kell fogni a velünk együtt sokat szenvedett kis népekkel, morális együttműködésre szövetkezve a németiség szellemének gyökeres átalakítása jegyében. Az ilyen védekezés az új világveszedelem ellen egyben védekezés a nálunk is fellelhető reakciós góccok ellen, hiszen ezek reményelege s szellemi tápláléka éppen a német reakció. A háború tehát nem ért még véget; utolsó, legnehezebb szakasza csak ezután kezdődik. Hatalmas embertömeg hosszan kialakult, szerves egészet képező lelkiségét kell legyőzni, nemcsak hosszú fáradságos munkával, de még csak most kidolgozandó tudományos módszerek kikísérletezésével. Háborúban pedig nem lehet békét kötni. Minthogy nem tehető megegyezés tárgyává az ellenséggel, hogy minő eszközök alkalmazandók vele szemben.

Béla (1998–1949)³² után ötödikként kerülve a nagy-budapesti listára (de nem a nemzetgyűlésbe) képviselőjelöltként, 1945. november 17-én a párt főügyészévé kinevezve s e pozíciót mindvégig betöltve, miközben például a jogászság számára jól ismert Beck Salamon (1985–1974)³³ elnökségi tag lesz, az 1947. augusztus 31-én megrendezett választáson a Magyar Radikális Párt nagy-budapesti listáján³⁴ indulva lett pótképviselő, 1947. december 12-én hívatva be az országgyűlésbe a Zsolt Béla lemondásával megüresedett helyre (mely a következő évig, a ciklus végéig tartott), 1948-ban a Magyar Radikális Párt és a Polgári Demokrata Párt fúziójának előkészítése gyanánt tervezett Radikális Demokratikus Pártszövetség irányítására életre hívott tíztagú Egyeztető Bizottság tagjává kinevezve, közbenjárva Harrer Ferenc 1948. augusztus 2-án történt elnökké választásában, maga pedig 1949. március 11-én választatva meg a Magyar Radikális Párt főtitkárává,³⁵ majd 1949. május 15-i országgyűlési választáson a Magyar Függetlenségi Népfront országos és nagy-budapesti listáján egyaránt szerepelve (Harrer Ferenc, Kende Zsigmond, Halász Aladár sorrendjével kezdve),³⁶ megválasztásra az utóbbiról, az 1949/1950-es évekre kerülve³⁷ – nos, tehát ekkori pártpolitikai szerepjátszását verbális antikommunizmusa

³² Vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Zsolt_Béla & <http://mek.oszk.hu/01100/01149/html/zsoltb.htm> & http://magyarnarancs.hu/konyv/elsullyedt_szerzok_xiii_a_kikosarazott_hazafi_-_zsolt_bela_1895-1949-68539

³³ https://hu.wikipedia.org/wiki/Beck_Salamon & <https://dt.ogyk.hu/hu/gyujtemenyismertetok/konyvek/szerzoi-eletrajzok/item/278-beck-salamon> & <http://jesz.ajk.elte.hu/hamza54a.pdf>

³⁴ Az említett szereplőkön túl a budapesti törvényhatósági választásokon listavezetők voltak még egyebek közt Márffy Ödön festőművész (1878–1959), Kosztolányi Dezsőné író (1885–1964), Noszlopi László egyetemi magántanár (1900–1991), Kunszery Gyula újságíró (1906–1973) és Wesselényi Miklós hírlapíró (1911–1980). *Haladás*, 1945. október 1. 6.

³⁵ Izsák Lajos: *Polgári ellenzéki pártok Magyarországon. 1944–49*. Budapest, Kossuth, 1983. 79., 82., 235., 238., 243. és 251.

³⁶ Úgy tetszik, lételeme, egyenesen szívügye volt vagy lett a radikális párti politizálás, legalábbis az akkori végveszélyben nagyvonalú gesztusokat csiholt ki belőle. Monográfusa írja a végső évről, 1949-ről, hogy „[e] hónapokban a KISOSZ bérleti díja mellett a legnagyobb befizetett bevételi tétellel dr. Halász Aladár szerepelt, aki képviselői illetményéből havonta általában legalább 1500 forintot átutalt a pártnak, de volt, amikor 3000-et.” Ráadásul a pártelnök Gorzó Nándor már októberben külön is hozzá fordul segítségért, mert levele szerint „okvetlenül szükség lenne kb. 1500 forintra”. Tóth István: A Polgári Demokrata Párt gazdálkodása (1945–1949). *Múltunk* in <http://www.polhist.hu/multunk/letoltes/tothistvan.pdf>, 150., a pártelnök Gorzóhoz (1890–1969) pedig, aki nyughatatlan életútjában sokoldalú premontrai szerzetes-testanárságból kommunébeli direktóriumi elnökségen át érkezett el a szabadkőművességig, vö. <http://lexikon.katolikus.hu/G/Gorz%C3%B3.html> & <http://www.nevpont.hu/view/9471>

³⁷ Amikor a végnapokban, 1949. december 21-én már Gorzó Nándor pártelnök is lemondott, „[e]lvileg még kineveztek utódot dr. Halász Aladár személyében, aki névlegesen a vidéki szervezetek vezetője lett, és az V. kerületi Alkotmány u. 25. szám alatti házban székelt.” Tóth István i. m. 162.

fémjelezte, miközben *Rákosi Mátyás*nak (tanszéki visszaemlékezés szerint) mintegy „puha”, ugyanakkor mégis „leghívebb”³⁸ ellenzékeként szolgált, mely küldetése szerint – pontosan a kommunista előretörés gyámolaként – „arról kívánta meggyőzni a polgárságot, hogy helye a baloldalon van”.³⁹ Mai tudásunk ezért közelít annak sejtéséhez, hogy mindezzel netalán egyszersmind ügynöki, sőt egyenesen áruló szerepet vállalt, hiszen a hazai szabadkőművesség és a polgári radikalizmus idegen zsoldba szegődött egyik kiszolgáltatója lett.⁴⁰

A mai Rákosi-életrajzírás határozottan erőteljes színekben ecseteli ebbéli tevékenységét, pontosabban annak környezetét. Eszerint

„Egy pártmunkás »felfedezi« a szabadkőműves páholyokat. Jelentését Gerő nyomban küldi Rákosinak, s ő azonnal válaszol: »már utasítottam Péter e.-t, állítsa össze a szabadkőművesek névsorát, s egy-egy gondos jelentést működésekről [...] utána részben közigazgatási úton, a fasiszták stb. üldözésével, részben olyan politikai követelésekkel, melyeket nem mernek vállalni, dezorganizálni kell őket, s utána leleplezni... Az egészet az idén likvidálni kell. I. 26. R.« Ekkor 16 budapesti, és három vidéki szabadkőműves páholy működött 12–13 ezer taggal. Az ÁVH szerint: »1949 tavaszától kezdve a baloldali elemek túlnyomó többségben kiléptek a páholyokból, mert akik a legprogresszívebb részét alkották, Kende Zsigmond, Gönczi, Szekeres, Halász Aladár és még néhányan, hivatalosan is kiváltak [...]. A szabadkőműves mozgalom félreérthetetlenül az ellenség oldalán áll. A Mindszenty-üggyel kapcsolatban nehezen lehetett állásfoglalásra bírni őket, ezt azonban Kendéék kierőszakolták.« Kende a Radikális Párt vezetőjeként is szolgálatokat tett Rákosiéknak. S mert nem voltak elvtársak, Kende te-tu kedves barátomnak szólíthatta, sőt állást kérhetett tőle Halász Aladárnak (professzor lett Szegeden).”⁴¹

³⁸ VARGA F. János: A MRP és az 1947-es országgyűlési választások. *Történeti Szemle*, 1981/2. 227.

³⁹ CSISZKÓ i. m. uo.

⁴⁰ Az egykori polgári radikális Litván József fia, a jelen kutatások eredeti végzése idején már emeritus történész barátom Litván György emlékezik vissza apja elbeszélése és az általa ifjú titkárként szolgált Csécsy Imre nyomán arra a keserűségre, amit Halász Aladár behódolása a kommunistáknak, pártjuk és ügyük kiszolgáltatása váltott ki bennük.

⁴¹ PÜNKÖSTI Árpád: *Rákosi a csúcscon*. 1948–1953. Budapest, Európa, 1996. 268.

Levéltári kutatásainak néhány adatát Pünköshti Árpád volt szíves rendelkezésemre bocsátani. Ezek tanúsága szerint Dr. Kende Zsigmond 1951. április 19-én „Kedves Barátom!”

Ez a helyzet magyarázhatja gyakorlatilag párhuzamos kinevezését Szegedre, hiszen hetekkel utána azonos pozícióra a Miskolci Jogakadémia megszűntével *Pólay Elemért* (1915–1988)⁴² is kinevezik, akit ezért időlegesen visszarendelnek a magánjog, sőt a családjog oktatására, és csak azután nyerheti el a néki szánt tanszéket, hogy Halász Aladár végleg eltávozik onnan Pécsre.⁴³ Hozzárendelt beosztottja emlékei szerint Halász szegedi ismerkedése a római jog egyetemi oktatásával még meglehetősen kalandos lehetett.⁴⁴

megszólítású tegező levélben emlékezteti Rákosit az Országgyűlés legutóbbi ülészakán találkozásukkor Halász Aladár már általa hozott ügyére, amire Rákosi feljegyzi: »L. Révai e. Szó lehet róla?«; utóbbi továbbküldi Orbánnak, s ő jegyzi már fel azt, hogy Szegedre nevezik ki a római jogi tanszék élére. MOL 276. f. 65/343. Nem érdekesség nélküli, hogy a helyzetértékelés idézett részét Beér János 1950. február 23-án Rákosihoz írt feljegyzéséből veszi át a hatóság, aki maga a káderosztály engedélyével (!) 1949. május első napjaiban lép ki a szabadkőművességből. MOL 276. f. 65/369. Figyelemreméltó végül, hogy egykori híveként és miniszterelnökéként Hegedűs András magát Rákosit is szabadkőművesnek gyanítja, mert szerinte ez magyarázhatja csupán, hogy oly kesztyűs kézzel kizárólag egykori szabadkőművesekkel bánt. Orbán László (1912–1978) egyébként az MDP Központi Vezetősége agitációs és propagandaosztályának vezetője volt; vö. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC11371/11456.htm> & http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=5370&catid=79%3Ao&Itemid=67&lang=hu; Beér János (1905–1966) pedig a szocialista államéleti átalakulás egyik oszlopa; vö. <http://www.nevpont.hu/view/1010>

Kende Péter viszont otthoni szabadkőműves beszélgetéstémákra nem is emlékezik. JÁSZI Oszkárral egyetértésben – *Magyar kálvária – magyar feltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai.* 2. bőv. kiad. Wien, Bécsi Magyar Kiadó, é.n. [1921?] 33–34. – súlytalan és gyakorlati jelentőség nélküli társalkodási formaként ítéli meg, aminek középszerű csevelyszintjével szemben éppen pártot szervezett az, aki valamilyen gondot tematizálni akart. Már pedig az Országos Közegészségügyi Intézetből eltávolított édesapja doktrinális alapon élesen antimarxista volt, akinek szemében a kommunizmus egyszerűen butaság, s éppen ezért nem mással, mint „nyugtalan tartózkodással” figyelte fejleményeit. Barátjának segíteni akarásában ugyanakkor – mint kérdésemre eltűnődött – alaptermészete is közrejátszhatott: ebben az időben, korosodva, mintegy patriarchális tartással, ifjabb barátai érdemei szerint szívesen állt jó- vagy balsoruk mellé.

⁴² Vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Pólay_Elemér

⁴³ BALOGH Elemér: A kolozsvári–szegedi jogi kar története (1872–2002). In: TAKÁCS Péter (szerk.): *A jogászképzés múltja, jelene és jövője. Ünnepi tanulmányok, konferencia-előadások, kerekasztal-beszélgetések.* [Bibliotheca Iuridica: Acta Congressuum 10.] Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2003. 188. bizonyára pontatlan, hiszen a megyei bírósági bíróként római jogot pusztán előadó Pólayt 1949-től egyszerre római jogi és civilisztikai tanszékvezetőnek tudja.

⁴⁴ Az ELTE a jelen írás eredeti készültekor emeritus jogtörténész professzora, *Szegvári Katalin* úgy emlékezett vissza Halász Aladár mellé rendeltségére 1954-ben kiegészítő gyanánt, hogy „a köpcös, külsőleg nagyon jóvialis kinézet mögött voltaképpen egy szörnnyeteg rejtett”, hiszen mindennel, főként a hozzáférhető tananyagokkal szemben hiperkritikus volt, őt, a pályakezdőt pedig arra próbálta rávenni, hogy azokat kijátszva, hallgatólagosan német tankönyvekből építse fel az oktatást. VARGA Csaba: *Azok az ötvenes évek... Jogelmélet és jogtörténet Szegeden és Budapesten: Nagyné Szegvári Katalin emlékezése. Jogelméleti Szemle*, 2012/1. <http://jesz.ajk.elte.hu/varga49azok.pdf>, 15.

Beválasztották a Magyar Jogász Szövetség vezetőségébe, időközben az Ügyvédi Kamarák Országos Szövetségének főügyészhelyettese lett, sőt feladatot vállalt az Országos Szabadművelődési Tanácsban. Bekapcsolódva a Hazafias Népfront munkájába, hamarosan – 1954-től – Országos Tanácsának tagjaként játszott szerepet. 1956 januárjában az Igazságügyi Minisztériummal egyetértésben az Ügyvédi Kamarák Országos Bizottsága törölte az ügyvédek sorából, s fellebbezését 1957-ben elutasították. 1956-ban, a forradalom eseményeinek hatására aktivizálódott, de csupán szellemileg: elvekben társakkal élénk eszmecsereben „várva a kibontakozást”.⁴⁵

Nemigen barátkozott, kivéve *Vitányi Béla* professzort (1912–2000),⁴⁶ aki szintén a fővárosból utazott le hetente akkoriban Pécsre.⁴⁷ Új egyetemi ismer(e)t-ségi köre aligha bővíthette sok évtizede bevált és politikai rokonszenven nyugvó, a fővárosban kialakult szoros kapcsolatrendszerét.

Halálát⁴⁸ követően gyászbeszédben is egykori mentora, Kende Zsigmond méltatta életét.⁴⁹

⁴⁵ A Magyar Radikális Pártnak az Alkotmány útján megmaradt irodájával változatlanul Kende Zsigmond és Halász Aladár rendelkezvén, Kende Péter visszaemlékezése szerint azt találkahelynek használták Gimes Miklóssal, Jusztusz Pállal és másokkal akkoriban folytatott beszélgetéseikhez.

⁴⁶ 1953-tól a külügyminisztérium nemzetközi jogi osztályának vezetője, 1956 őszétől egyszerűen Pécsen tanszékezető. 1957 nyarán egyetemi tanári előterjesztését kormányulésen leveszik napirendről, merthogy egyfelől az ENSZ ülészakára kiküldetését nem vállalta, vagyis lojalitásán csorba esett, másfelől kandidátusi disszertációjának elbírálása egyébként is folyamatban van, s addig nem is kívánatos. 1959 táján, úton szolgálati gépkocsijával, Hágában marad; utóbb Nijmegenben professzorkodik. Vö. *Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei. 1956. nov. 7–1958. jan. 25.* A Magyar Országos Levéltár kiadványai II / Forráskiadványok 48, Budapest, 2009. & https://library.hungaricana.hu/hu/view/MolDigiLib_MOLkiadv2_48/?pg=642&layout=r, 1957. július 18-i előterjesztés. Könyvtermése nem több, mint BUZA László – HAJDÚ Gyula – VITÁNYI Béla: *Nemzetközi jog. Egyetemi tankönyv. 2. átdolg. kiad.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1958. 471. és Béla VITÁNYI: *The International Regime of River Navigation.* Alphen aan den Rijn, Sijthoff and Nordhoff, 1979. xiii + 441.

⁴⁷ Erre emlékezik Péteri Zoltán is az ugyanekkoriban lejáró Vas Tibor kapcsán: „nem találta magát sehogy sem közöttük. Amikor lent volt, hát tanúsíthatom, hogy azokon a napokon az egyetemen töltötte idejét, a tanszéken aludt bent [...] az egyetemi kollégákkal sem nagyon kereste a kapcsolatot.”

⁴⁸ „Dr. Halász Aladár egyetemi tanár, életének 74. évében, boldog házassága 32. évében, türellemmel viselt hosszú szenvedés után elhunyt. Január 19-én 3 órakor a farkasréti temetőben, a Fővárosi Tanács által adományozott sírhelyre temetjük. Gyászolja felesége szül. Lánzos Gizella és baráti köre.” *Népszabadság*, vol. XXIV., no. 12. (1966. január 15.) 15.

⁴⁹ A már törődött, idős embert – az érzelmi megrázkódtatástól megkímélendő – orvosnő lánya, dr. Kende Éva beszélte le arról, hogy néhány évvel a temetést követően, a sírkövatásnál személyesen olvassa fel búcsúztató beszédét. Halász Aladárral közös krédójukról vall ez az apja, *Kende Zsigmond* beszédéből általa megőrzött részlet: „Sok évtizedes barátságunk hosszú beszélgetései során sok más, a tudomány és a metafizika határán álló kérdés között e kérdés is nem egyszer felmerült, hogy mi marad meg az emberből halála után, s megpróbálom szavakba

*

Első évesként, 1960-ban a hézagatlan konzervatív fővárosi hivatali úri eleganciával öltözködő csokornyakkendős, zakója alatt selyemmellényt viselő idős, mindkét karján több karórájának s aranyláncon függő zsebórájának állását szüntelenül figyelő, fővárosi XI. kerületi Bukarest utcai elegáns első emeleti lakásából városunkba, Pécsre időnként alászálló, sokat sejtető biztonsággal fellépő szuverén lényről úgy éreztem, hogy rögvest megfogja hallgatóját, bár közel éppen nem engedte magához. Sarkos, karcos megjegyzéseivel minden áthidalhatóságon túl lebegett, ha történetesen nem remegtetett. Valami kiszámíthatatlanság lengte körül akkor is, ha százhusz hallgatónyi évfolyamunk római jogból mindössze két jelesének egyikeként állhattam vele szemben. Legendásan félelmetes volt székében mozdulatlan hosszas hintázása, szemének legcsekélyebb rezdülése és pislogás nélkül, amelyből – előreláthatatlanul persze – segítő vagy ártó szándék egyaránt kiszűrhető. Szelleme, epésége megnyilatkozásaként nem is feltétlenül szűk körben vitriolos megjegyzésekkel illetve szintén kurzuslovagként Pécsre érkezett, ám nála bő generációnyival fiatalabb, s egyetemünkön teljhatalmat gyakorló professzortársait, „törpeszuper cézárt”, a *Néma leventéből* előlépett „setét” figurát vagy éppen pusztá „ego-logikával” telített „analfabetissimot” látva bennük.⁵⁰ Műveltsége, zenei vonzalma az akko-

---

foglalni azt a pozitív választ, ami bennünk erről kialakult. Emberi nemzedékek hosszú sora alakította ki azt az életformát, amelyben a ma embere él. Minden nemzedék örökségként veszi át mindazt, amit megismerésben, mesterségekben, tudományokban, művészetekben és sajnos, *last and least*, az emberi együttélést szabályozó morálban az előtte élt nemzedékek alkottak. Minden nemzedék többnyire gyarapítja is ezeket az értékeket, bár a haladásnak sajnos hullámvölgyei is vannak. Minden nemzedék egy-egy láncszem a múlt kódéba vesző s a jövő beláthatatlan láthatára felé tartó jövőndő nemzedékek láncolatában s minden ember, a legkisebb is, ha a maga képességeihez mérten becsülettel betölti azt a szerepet, ami a társadalmi munkamegosztásban reá jut, mint emberi értékek megtartója, ha csak úgy is, mint az olimpiai fáklya egyik továbbvivője, joggal érezheti, hogy ő is adott valamit az utána jövőknek, ő is részese az utána jövő nemzedékek életének, és nem tűnik el nyomtalanul. Vagy ha metafizikus kifejezéssel akarunk élni, úgy is mondhatjuk: nem halt meg egészen.”

⁵⁰ Ez egyszerre vallott mélyes megvetéséről neofitaként kezelt Bihari Ottó (1921–1983), Kreskay Ferenc (1926–) ill. Szamel Lajos (1919–1998) szintén a fővárosból lejáró professzortársai iránt, viszolygva ezen úgymond „ifjancok” politikai igazodásától, de bizonyosan még inkább vallott csillapíthatatlan epességéről.

A Budapestről leözönlők egynémelyikének viszálykodása egyébként akkoriban a pécsi karon epidemikus volt: „*Szamel Lajos* tudománya nem tudomány!” – hallhattuk például mantraként Bihari valóban nagyszerű előadásain; és bizony, a megítélt tanszéke volt az egyik legkevésbé tehetséget vonzó, saját nyelvi kompetencia híján ingyenes néger-fordítókat a hallgatóságból erőszakoltan halászgató, az előadásokon ócska vicceket puffogató, tudós elődgyűjteményekben gazdag tanszéki könyvtárából minden régiséget ócskasággként kidobáló (így gazdagodhattam magam az ország két világháború közti legnagyobbjai egymás közti dedikációiból!), és éjjel-nappali hölgyhallgató vigalmakról egyaránt elhíresülő. S jogelméleti informális demonstrátorságom idején – vagyis pontosan a rögvest tárgyalandó Halász Pál

ri környezetben páratlanul kiemelkedőnek tetszett,⁵¹ a katolicitásról a kívülálló számára rejtélyes bensőségességgel, mégis frivol megközelítésben gyakran nyilatkozott,⁵² s valamiféle inkább gyermeteg kívülállóság idegenkedésével, sőt kifejezett utálatával viszonyult az éppen fennálló – őt is pozícióba emelő, és aktuális ellenszolgáltatás nélkül megtartó – hatalomhoz, a hozzá egykor legközelebb állottak elmeszüleményeinek eme megvalósultságához.⁵³

*

A halála után megismert dolgozata – melynek egyetlen előzménye egy harmadévszázadnyi múltban kelt tűnődés a jognyelv logisztikai reprodukciójáról volt – nyilvánvalóan olvasmányélményként is önálló életet él.

---

hagyatékolta tanszéken – került egyszer kezembe az 1950-es évek közepe táján kelt megyei párt végrehajtó bizottsági összefoglaló a kar tudományos teljesítményéről, amiben a természetűen valóban rengeteget publikáló Szamel professzorról éles tömönlatban jegyztetett meg, hogy művei a politikai publicisztikához tartoznak, amik megítélésében a megyei pártbizottság propagandaosztálya illetékes csupán; tudomáynak azonban nem beszámíthatóak.

Halász Aladár különös dühvel viseltetett a szintén fővárosi és szintén politizáló nem névokon *Halász Pál* – (1914–1963); vö. <http://www.nevpont.hu/view/9616> – iránt. Utóbbinak tanévkezdetünkre eső látványos egyetemi öngyilkosságára, a második emeleti folyosóablakból – a gyors és titkos rendőrségi nyomozásból legendaként kiszűrődően nemrégiben még miniszterelnök, a keményvonalas szovjet-ügynök Münnich Ferencsel órákon át történő telefonbeszélgetését követő – éjszakai kiugrására Halász Aladár, a tetemhez pár méternyi közelségből ablakkal nyíló földszinti professzori szoba alvója bizonyosan felriadt. Reggel azonban már egy ott tevékenykedő nyomozónak gonoszul ezt mondta: „Ne nyúljanak hozzá, mert hátha felébred!” És bizonyos Miklósi elvtársról nyilatkozta – hangsúlyozása mindig pikáns volt, külön karikírozott –, kit az elhunyt hozott magával a fővárosból, hogy egyetemi gazdasági alfőnökként magának többlet-hátteret biztosítson: „Ha kidől a karó, akkor eldől a nyomorult, szerencsétlen paradicsom.”

- ⁵¹ A demonstrátorként számos időt vele töltő későbbi Molnár Istvánné Vera hallgatójának mesélt például álmáról: ha egyszer újra *először*, tehát teljes ártatlanságban hallgathatná meg Mozart *Varázsfüveljét*, minden idők számára legteljesebb zenéjét!
- ⁵² Mintha – sugallta beszélgetéseiben – a püspökökkel, s különösen a pécsivel, kölcsönösen látogató kapcsolatban lenne.
- ⁵³ Esti és levelezős képzésének köszönhetően a pécsi kar akkoriban az új, első generációs értelmiségivé váló kommunista elit baranyai, dunántúli, országos doktorátusszerző helye volt – tanácselnökök Sopronból, iskolaiigazgatóknak Pécsről, erőszakszervezetek főtisztjeinek a fővárosból, akik persze kellő bejelentkezéssel és sleppel érkeztek, vizsgát pótló feketekávé kellemedést várva el. Saját emlékként vö. »...*csak mulásunk törvény*...«. *Varga Csaba jogfilozófussal beszélget Mezei Károly*. [Magyarnak lenni CIII] Budapest, Kairosz Kiadó, 2012. 142. & <https://www.scribd.com/doc/260367220/csak-mulasunk-torveny-Varga-Csaba-jogfilozofussal-beszelget-Mezei-Karoly>; 70–72. Halász Aladárnál ezeknek, különösen egyenruhában dekoráltaknak esélye sem lehetett; sértő tárgyszerűséggel minősítette elégtelennek azt, ami egyébként valóban az volt. Aligha ellenőrizhető mendemondák szerint így nem lett jogi doktor egyebek közt az Állami Egyházügyi Hivatal akkori elnökhelyettese, eredetileg villamoskalauz Miklós Imre (1927–2003) – https://hu.wikipedia.org/wiki/Miklós_Imre; s a Magyar Néphadsereg talán éppen akkor regnáló vezérkari főnöke sem.

Mintha a német stílusú nyelvi formalizmuson és fogalmi lényegkeresésen mint a valóság megragadásának kizárólagos pótszerén túljutva, felszabadultan, a nyelvben folyamatszerűséget és gondolatot egyidejűleg utakra terelő és generáló pragmatikus instrumentális közeget érzékelve, talán a brit megközelítésnek is hatására, mely a logikát John Stuart Mill óta magáról a gondolkozási folyamatról leválasztva határozottan a nyelvi tételállítás aktusához kötötte, immár olyan szabad változatokba helyezhető, szabadon társítható, szabad asszociációs mezőkkel felruházható gondolat kifejezési lehetőséget látna a nyelvben, mely akár játékossá is válhat, mégis kényszerűen beálló következményhalmazzal rendelkezik, ha és amennyiben – már pedig ez emberi közösségünkben változó mértékben, sűrűséggel és szórtságban ugyan, de mindig bekövetkezik – közös kultúránk, értékvilágunk letéteményeseként történetesen komolyan veszik.

Olvasmányjaiban, döntő élményvilágában, szellemi arculatának formálódásában akár a két világháború közötti kor áramlatai, akár a II. világháború utáni kortársi irodalom hozzáférhető értékei játszottak is szerepet, meglepően atipikusnak, frissnek és eredetinek érzékelem szemléletét, azt, ahogyan világosan látva egy „szubsztanciákkal operáló szemlélet” öncsődjét, magába zárulkozását, a logikai formák mögött pusztán hiposztázált tartalmat, a lényeges és lényegtelen állontologizálásában megbúvó ürességet (ami egyszersem mind bármiféle kreatív és valóban rekonstruktív gondolkodásnak az akadály), magának a kifejezésnek a lehetséges sugallatait, a jelentésbokraiban megbúvó utalási és társítási mezőket veszi górcső alá.

Ez sugárzik ki a jogot érintő rekonstrukciójára is. A germán gyökerű tényál-lás-gondolat bilincsei alól kiszabadítva magát s az eredendő római gondolathoz visszatérve, a jogban inkább a megoldás lehetőségeinek a jelzését látja, semmint abszolút értelemben izolálható elemek logikailag szervezett halmazát; és mindennek jegyében egységként tárgyalja az eset tényeit, azok jogi megfogalmazását, valamint mindehhez a normatív rendben következmények aszkriptív jellegű kapcsolását; következésképpen tehát azt is, amit modern kontinentális dogmatikai gondolkodásunk anyagi és eljárási jogként szokott szétválasztani. Ebből adódik egyebek mellett főszabály, alszabály, kivétel és minden egyéb nyelvi, pusztán nominális különbségtételünk viszonylagossága, önmaga meghatározására irányuló képtelensége is – röviden tehát az, amit mai ontológiai igényű jogszemléletünkben, a nyelvi beszédaktus-elméletre építő analitikus megközelítésekben, illetőleg a jog, a nyelv és a logika kölcsönkapcsolatainak elemzésében, valamint a jogtechnikai, a bírói folyamatban lezajló transzformációs és aktualizálási műveletsorok feltárására irányuló törekvésekben egyaránt a jognak pusztán kontextualitásában magyarázható folyamatként történő felfogásának szoktunk tekinteni.

KULCSÁR KÁLMÁN JOGSZOCIOLÓGIAI ÚTTÖRÉSE

Személyes emlékek felidézésére kérettem fel, hogy – azon alkalommal, amikor a hagyatékából előkerült önéletrajzi visszaemlékezések és jegyzetek töredékes kéziratának és vázlatainak sajtó alá rendezett változata könyvként bemutatásra kerül¹ – Kulcsár Kálmán későbbi, akadémiai szociológiai igazgatói pályafutásának és a kommunizmus összeomlását követő még későbbi, az MTA Politikai Tudományok Intézete létrehozatala körül játszott, immár emeritusi szerepének megidézése² társaságában szólhassak arról, aki egykor személyes sorsomban és nehéz időkben pályán megmentőm, majd kollégám, és utóbb barát közelségű, a tudományművelésben nem egy tekintetben példaadással is szolgáló társam volt.

Amikor – jobb híján, mert filozófiára az akkor kizárólagos pesti bölcsészkarra politikai okokból nem mehettem, de akkor végre boldogan – 1960 telén sikerült beverekednem magamat a pécsi jogi karra, és habár talán a római jogon és az akkori államjog, majd a büntetőjog, s végül a jogelmélet néhány tisztán teoretikus részén³ túl az egész oktatás bődületesen szellemtelen (leginkább vizsgára memorizálást, majd utána a lélek tisztasága jegyében gyors felejtést

---

¹ KULCSÁR Kálmán: *Út és tudomány. Elemzés a 20–21. század politikai és jogfejlődéséről a világ három nagy régiójában*. Szerk. Gáthy Vera. Budapest, MTA Politikatudományi Intézet – MTA Társadalomkutató Központ, 2011. 387.

² Gáthy Vera, egykori szociológiai intézeti munkatársa, valamint Bayer József, az alapító politikatudományi igazgató tartottak még előadást az alkalmon.

³ A korabeli egyetemről Benedek Ferenc akkori római jogi tanársegédet, Bihari Ottó államjogász tanszékvezető egyetemi tanár akkori dékánt, Losonczy István büntetőjogi tanszékvezető egyetemi tanárt, valamint Szoóczy Mihály akkori jogelméleti adjunktust tekintettem jó lélekkel csupán a szellem olyan emberének, aki egyben inspirációt is szolgálhatott. Noha Csizmadia Andor tanszékvezető egyetemi tanár és a fővárosból lejáró Vargyai Gyula akkori tanársegéd jogtörténészek izgalmas entellektüel tudást és megéltséget sugároztak magukból, mindez csak magánbeszélgetések során törhetett át, merthogy – bizonyára döntően az 1960-as években még bőven jelenlévő 1956 utáni repressziós nyomásra következő általános félelem – unalmas tényhalmaztá silányította hivatalos megnyilatkozásait, így előadásait is.

igénylő és feltételező) utálatosságúnak bizonyult, a harmadik évben immár a jogelméleti tanszékre bejárva hamarosan felfigyeltem Kulcsár Kálmánnak a könyvére.⁴ Beszereztem magamnak, leggondosabban kipreparáltam, sőt (a mutatókat utóbb sem kedvelő, s ezzel művei közhasznát sajna sikerrel mérséklő szerzőnek átadva) név- és tárgymutatót is készítettem hozzá, és ezt az *opust* példaképként véve úgyszólván életprogramul határoztam el, hogy magam is átrágom majd magam vagy azon, vagy egy afféle gazdagságon, mint amit e jeles – és a kor dögunalmából mindenképpen kimagasló – szerző a hálás olvasó elé tárt ebben az országosan és nemzetközileg, legalábbis a szovjet-birodalom uralta térségben is roppant hatást kiváltó könyvben.

Bizonyára nem egyszerűen egy ifjú egyetemista olvasmányélményét szajkózom, amikor arra emlékezem, hogy e mű kimagasló teljesítmény volt a maga korában. Még inkább meggyőző, ha rögvest pontosbítok is: hatásában volt példátlanul kiemelkedő. Ez a hatás viszont természetesen visszavetült a szerzőre, akiről ismeretlenül senki sem feltételezte volna, hogy maga is egy a harmincas éveie elején-közepén járó és még a pályakezdés gondoljaival bíbelődő kutató, aki maga szintén, mint utóbb megtudhattam, fiatalkori álmát öntötte – mert a bolsevik, úgyszintén szociológusként kezdett, de azóta kora és pártja parancsszavára hallgatva mindezzel szakító Szabó Imre feltétlen és ezúttal is tisztelettel megemlékezendő támogatását élvezve: önthette – e nagyszerű szintetikus formába.

A művet érdemben nézve kétségtelen, hogy jól megszerkesztett, kiegyensúlyozott, a szerző gondolati igényességét visszatérően megcsillantó és bizonyító könyvről van szó. Ha a jogszociológia „problémáinak” tisztázását ígérő cím mögé nézünk, úgy rögvest kitűnik, hogy kettős vállalkozás testesül meg benne. Egyfelől a Magyarországon akkorra már a csupán öntömjénezést ismerő moszkovita barbárságtól ismeretlenné tett nyugat-európai és angol–amerikai szociológiai s jogszociológiai klasszikusok rendszeres, közérthető és csábítóan izgalmas feldolgozása, másfelől e feldolgozás szövevényében egy olyan akklimatizálás, honosítás, vagy egyenesen akkulturáció – avagy, hogy egyenesebben szóljunk tán: re-ideologizációval véghezvitt transzplantáció – nagyszerűségének lehattunk tanúi, amelynek során a szerző voltaképpen egy alig felülmúlható bűvészbravúrt hajtott végre: a szociológiának szovjet mintát követő magyar politikai elutasítása ellenére fogadhatóvá tette – kizárólag a jogtudomány saját, immár szocializmusunkban is ismert és elismert, velejéig marxizáló terminu-

⁴ KULCSÁR Kálmán: *A jogszociológia problémái*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1960. 269.

saival és szakmai érveivel élve – mindazt a lényegi üzenetet, amit a szerző a maga és olvasói számára egyaránt kihántott ebből az általa feldolgozott roppant hatalmas irodalomból.

Bátor tett volt, és hál’Istennek sikeres is. Egy olyan korban, amelyben már túl voltunk a sztálinizmus mint brutális közvetlenségű elnyomó hatalom rövid úton érvényesített ideológiai kényszerein, azonban 1956 reakciójaként a kádári megtorlás Hruscsov egyszerre nyitó és záró kétarcúságából elsődlegesen az erővel való fellépéstől remélte e szovjet-magyar rezsim majdani konszolidációját, nos, e kellemetlen és csakis bizalmatlanságról árulkodó légkörben jogi tankönyveink, mögöttük a kérdéses időszak magyar jogirodalma, s mindezek közt az egyetemeken használt jogelméleti jegyzetek egyaránt leginkább unalmat árasztottak – üresjáratokba fojtott mondanivalóhiányukkal csakúgy, mint gusztustalan politikai igazodásukkal s ideológiai törleszkedésükkel. Információs potenciáljuk azonban meglepően csekély volt. Ezzel párban pedig a szocializmus moszkovita béketáborának berendezkedésébe nem illő bármiféle megnyilatkozás iránti megértő képességük teljes hiánya viszont úgyszólván kizárólag csakis mágikus időket idéző primitív ráolvasásokba torzult.⁵ Nos, ilyen környezetben az, amit *A Kulcsár*nak neveztünk, hihetetlen héroszként

⁵ Egyazon évben jelent meg két magiszteriális munka: a magyar elméleti jogtudományának a korszakon átívelő papája második igazi, nagy kitekintésű monográfiája – SZABÓ Imre: *A jogszabályok értelmezése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1960. 618. –, valamint egy kandidátusi disszertáció minuciózusan pontos (bár új perspektíva nyitásban családást okozó) elemzésekkel – PESCHKA Vilmos: *A jogviszonyelmélet alapvető kérdései*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1960. 219. –, amik olyannyira a rezsim légkörében s önkéntesen vállalt szolgálatában születtek, hogy értelmezhető üzenettel annak keretein túl már nem is igen szolgálhattak. Célzott kontrasztunkat tovább mélyíti SZABÓ Imre: *Állam- és jogelmélet. Szocialista jog. (Egyetemi jegyzet.)* Budapest, Tankönyvkiadó, 1961. 221. újrakiadása *A szocialista jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1963. 454. alapmű igényével és a tárgyat piederasztálra emelő aktushoz illő csaknem ünnepi köntösben –, SZILÁGYI Péter: Szabó Imre szocialista normativizmusa: Adalékok a szocialista normativizmus ideológiakritikájához. *Jogelméleti Szemle*, 2003/4. <http://jesz.ajk.elte.hu/szilagyiy16.html> szerint „tartalmilag változatlan szöveggel”. E fenti műnek kellett egyébként kiindulópontomnak lennie Szabó Imrével folytatott minden későbbi legszorosabban szakmai vagy azon túlmutató beszélgetésben, mihelyest – hála néki és kivételes tudomány-központú éthosztól is diktált viszonylagos, ám tényleg figyelmes türelmének – az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetébe kerülhettem. Örültem, hogy Szabó Imre teoretikus vénája megjelent ebben a könyvben is, habár tartalma egészében riasztónak – politikai értelemben programmatikusnak, azaz politikai ideológiára szakmai ideológiát építőnek – bizonyult.

Nos, egy ilyen háttér még inkább érthetővé teszi, hogy lényegében ugyanekkor az amerikai emigráns Csicsery-Rónai Istvánnak köszönhető fantasztikus panoráma – Gaëtan PICON: *Korunk szellemi körképe*. [Panorama des idées contemporaines.] Szerk. Juhász Vilmos. Washington, D.C., Occidental Press, 1961. 539. – példányainak a fellazításra CIA-támogatta könyvküldési akció keretében beszüremkedése az országba miért és miként válthatott ki olyan frenetikus, lelkesítően felszabadító hatást, mint amit leírtam in VARGA Csaba: *Találkozások a nyugati irodalommal. Magyar Napló*, 2010/5. 24–29. & <https://www.academia.edu/6131268/>

egyszerűen kimagaslott. Paradoxikusan hangzik tán, de pontosan azért, mert csupán azt tette, ami egyébként feladata volt: csoportosított, idézett, ismertetett – egyébként olyan már akkor klasszikusnak számító *opus*okból, amelyeknek számottevő (jelesül: angol–amerikai) hányada tudományunk korábbi germán orientálódása okán hazai könyvtárainkban egyszerűen sem akkor, sem sokáig később nem volt hozzáférhető. Kulcsári feldolgozásuk mentessége a korban szokásos ideológiai beszenyezéstől azonban már önmagában üdítő erőként, felszabadítóan hatott, egyszersmind utánzásra, mintakövetésre ösztönzött. Adatok, tudományos állásfoglalások, vitákból leszűrt következtetések úgyszólván végtelen tárházát szolgáltatta, amiknek maga a ténye – fennállása, ottléte, hivatalosan meg nem kérdőjelezett, be nem zúzott, voltaképpen nem is bíralt elvi hozzáférhetősége – volt forradalmasító és egyúttal a kor intellektuális nyomorában vigasztaló. S habár talán igaztalanul, a tények ilyen halmazában az olvasó számára úgyszólván csak hab volt a tortán, ha mind e közben ráadásul a mű még maga kínálta is azokat a fogódzókat, amelyekkel szerzője ezek lényegi visszautasítás nélküli átszűrésével egy új, marxista jogszociológia tudománytörténeti előzményeként ismertette el közel egy évszázad – azóta akkori számunkra elsüllyedtnek tetsző, távoli szirénhangjait pedig „a tőkés világ burzsoá imperialista válságaként” tőlünk elriasztani igyekvő, forrásaiban ezért el is záró – nyugati és atlanti vívmányait.

Azért hangsúlyoztam eleddig a kulcsári feldolgozás ténye és a mű megjelenése időbeliségét s csupán az akkori helyzetben érthető szoros kontextualizáltságát, mert abból kiemelve, annak körén kívül kerülve már törvényszerűen s nem csekély mértékben el kellett vesztítenie eddigiekben hangsúlyozott kivételesen egyedi varázsát. Nem véletlen ezért, hogy az újabb generáció számára, mely már csak e mű Kulcsártól amúgy büszkén vállalt újrafogalmazását⁶ olvasta, az újdonság, az áttörés elemi élményének eltűnével ugyanez a textus – másfél évtized múltán – jobbra csak ismeretterjesztésre redukált szerepet töltött be;⁷

TALÁLKOZÁSOK_A_NYUGATI_IRODALOMMAL_Encounters_with_Western_literature_

⁶ KULCSÁR Kálmán: *A jogszociológia alapjai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1976. 438.

⁷ Csupán az emlék szól belőlem, hogy e második kiadás megjelenésekor az örökös titkáráként általam mozgatott Magyar Jogászszövetség Állam- és Jogelméleti Bizottsága az ELTE tanszékén vitát rendezett a műről, melynek egyik exponense Sajó András volt, aki tárgyyszerűen értékelt, pályakezdőként inkább dicsérve, semmint bírálva kifejtéseit – de a tudományos dolgok természetességével, vagyis (generációnktól közel egy évtizeddel fiatalabban) nem érzékelve már ilyen mámorító hatást.

monografikus kutatáson alapuló s csaknem ezzel egyidős könyve⁸ inkább kötelező obulus letételeként hatott a hatalom oltárán, semmint hosszú távon jóérzéssel vállalandó új teoretikus lépésnek; egyébként erényekkel telten, egy tudós életmű összefoglaló korpuszaként már a kommunizmus bukása után megjelenő tankönyve⁹ pedig eleve nem is tudta elnyerni azt a rangot – sajnálatos módon nem is használták saját *alma mater*én és professzorátusának színhelyén, az Eötvös Loránd Tudományegyetem néki alapított tanszékén kívül –, amit a szerzői összteljesítmény egyébként megérdemelt volna. Mintha akkori kritikai megjegyzésekből kihangzóan az egyre gyengülő (bár újrakezdést ígérő) hazai jogi szociologizmusnak a különféle karokon tevékenykedő reprezentánsai szer- te az országban pontosan azt érezték volna immár tehertételnek, ami egykori csodálatom hímporát adta: empatikus frivolitását a marxizmussal.

A jog és jogtudományok körében valóban úttörő jelentőségű mű kettő született még Kulcsár Kálmán tollából: egyfelől ő vitte végbe a kérdőíven alapuló empirikus jogszociológiai adatfelvétel (akkori nemzetközi nevén *KOL* [*Knowledge and Opinion about Law*]) első komoly hazai vállalkozássorozatát,¹⁰ másfelől pedig szívós könyvtári tanulmányokkal megalapozta (és kiemelkedő akadémiai funkciói révén könnyített távoli utazásai során mindvégig gondozta) esettanulmányok összegzésén nyugvó jogmodernizációs monográfiáját,¹¹ amit már a nemzetközi szakma is kellően értékelhetett.¹² Ilyen esettanulmányainak zöme távol-keleti vagy egyéb jobbra egzotikus, jellegzetesen nem az akkori szocialista világbirodalomhoz tartozó (így személyes tanulmányozásában is, mondanivalójában is többletérdekességgel rendelkező) területekről kerültek ki; így hát csak karakterisztikusabb lett az ezekből levont következtetéseknek Magyarországra (és általánosítva: az egész szocialista táborra) Kulcsár

⁸ KULCSÁR Kálmán: *A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1961. 347.

⁹ KULCSÁR Kálmán: *Jogszociológia*. Budapest, Kulturtrade, 1997. 358.

¹⁰ KULCSÁR Kálmán: *A jogismeret vizsgálata*. [Társadalom és jog 1.] Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1967. 43. + 47 tábla; és KULCSÁR Kálmán: *A népi ülnökök részvétele a bírói ítélkezésben*. [Társadalom és jog 2.] Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1971. 195.

¹¹ KULCSÁR Kálmán: *A modernizáció és a jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1989. 227. Hasonlóképpen Kálmán KULCSÁR: *Modernization and Law. Theses and Thoughts*. Budapest, Institut of Sociology of the Hungarian Academy of Sciences, 1987. 198. ill. Kálmán KULCSÁR: *Modernization and Law*. Trans. Vera Gáthy. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992. 282.

¹² Hallgatólagosan beleértve ebbe, hogy korábbi idegennyelvű kiadványa – Kálmán KULCSÁR: *Rechtssoziologische Abhandlungen*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 242. – nem keltett különösebb figyelmet.

Kálmán számos írásában¹³ alkalmazott mondanivalója is, melyek kettős, az ún. reformkommunizmus akkori szellemében egyszerre kritikai és építő üzenetet hordoztak. Mert kimutatták, hogy állami szerepvállalással mozgósított össz-társadalmi, változtató cselekvésre irányuló akarat, elszántság és siker esetén igenis van lehetőség lassú, tervezett, egymással koordinált lépések sorozatával olyan reformfolyamat beindítására, amely végpontjait tekintve valós és tartós változást alapoz meg. Egyszersmind azonban azt is bizonyították, hogy ennek bármilyen lerövidítése, egyszerűen törvénykibocsátással történő (ám egyébként fedezetlen) helyettesítése (ami a későbbiekben honunkban a tanítványa által reformiparnak nevezett¹⁴ öncélúsággá és látszat-, majd pót cselekvés-sorba torkollott) nemcsak céltalan és improduktív, de egyenesen eredendő hivatása ellenében kontraproduktívként hat, mert csupán a jog addig sem magasán szóló presztízsét rombolja tovább, ezzel pedig eleve az esetleges még kínálgató esélyeket rontja tovább.¹⁵ Az ilyen törekvés igencsak beleillett Kulcsárnak az akkori hatalomközeliséget ugyan nem megvető, de országa feltétlen javát akaró politikai arculatába. Pozitív üzenete az akkori bezártságban és eleve elrendeltettségben reménysugarat biztosított, míg ugyanezen üzenet negatív vetülete a szocialista hatalmi voluntarizmus elé szociológiai adottságként magasodó korlátokat jelezte hatásosan és egyértelműen – nem tudván még,

¹³ Ugyancsak az ő tollából pl. KULCSÁR Kálmán: A jog hatékonyságának társadalmi feltételei. *Gazdaság- és Jogtudomány*, 1974/8. 39–51.; KULCSÁR Kálmán: A politika és a jogalkotás Közép-Kelet-Európában: Kísérlet a magyarországi tapasztalatok elemzésére *Magyar Tudomány*, 1983/2. 84–98.; és Kálmán KULCSÁR: Law and Social Change: The Change of Law. In: Erhard MOCK – Csaba VARGA (szerk.): *Rechtskultur – Denkkultur. Ergebnisse des ungarisch-österreichischen Symposiums der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie 1987*. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 35] Stuttgart, Steiner Verlag, 1989. 26–35.

¹⁴ SAJÓ András: Az állami változásipar és a jog stabilizáló törekvése. In: HOPPÁL Mihály – SZECSKÓ Tamás (szerk.): *Értékek és változások*. I. k. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1987. 91–102.

¹⁵ Ebben a körben volt fontos számomra, hogy a Kulcsár Kálmántól jogszociológiailag kimunkált lehetőségeket s behatároltságokat magam a *lukácsi* társadalomontológia jogontológiai újrafogalmazásával bizonyíthattam, ti. az arra való rámutatással, hogy a társadalmi *impetusok* egymásra halmozódásában s bennük a jog folyamatszerűségében egyaránt az munkál, amit a filozófiai nyelv irreverzibilis progressziónak nevez. Vagyis – a társadalomontológia alaptényének, minden *impetus* tudati átszűrtségének s ezzel az emberi memóriából történő akaratlagos kitörölhetlenségének köszönhetően – tényleg a cselekvési motívumként szolgáló tényezők egymásra rakódása valósul meg, amelyeknek tervezett, tudatos alakítása révén hosszú távú reformfolyamatok is előreláthatókká, elvileg kivitelezhetőkké lesznek. Vö. VARGA Csaba: A jogbölcsekedés állapota Magyarországon. *Allam- és Jogtudomány*, 2006/1. 1–29. és In: JAKAB András – TAKÁCS Péter (szerk.): *A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990–2005. Jog, rendszerváltozás, EU-csatlakozás*. II. k. Budapest, Gondolat – ELTE ÁJK, 2007. 1132–1154., valamint VARGA Csaba: Jogfelfogások és jogfilozófiák (A jogi bölcsekedés jövője). *Valóság*, 2008/10. 10–19. & <<http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=1097&lap=0>

hogy mindezzel nemcsak korának üzent, de egyszersmind a kommunizmusnak akkoriban még előrelátatlan vége utáni újjáépülés ma különösen átértzett egyik legfőbb és ma kiáltóan kezeletlen, sőt egyfajta cinizmussal éppen jogászkor-mányzók részéről tovább mélyített gondját is előrevetítette.

Magam sajnáltam – és számos baráti beszélgetés során finoman, ám visz-szatérően korholtam is – a szerzőt azért, hogy nem internacionalizálta eléggé tudatosan és rendszerszerűen saját eredményeit. Nem csekély gyakoriságú kül-földi írásainak különlenyomatait bizonyára szétküldte barátainak, de azoknak a nemzeti gyűjteményeknek, külföldi szakkönyvtáraknak vagy éppen saját in-tézményi bibliotékájának¹⁶ nem juttatott, amelyek ezt az utókor számára együtt kezelve megőrizték volna. Bibliográfiáját nem gondozta, s teljesnek mondható saját kollekciónak hiányában még posztumusz módon sem sikerült irodalmát olyan teljességüként felgyűjteni, hogy az a bizonyossággal határos körképet adjon. S noha legalább három évtizeden át ugyancsak kivételezett helyzetben volt (amellyel például utazásai megkönnyítése érdekében bőven élt is), nem küzdött annak lehetőségéért, hogy idegen nyelveken könyvek sorában összefoglaltan a külvilág számára is hozzáférhetővé tegye egyes cikkekben és egyéb írásokban megjelenő kutatásait.¹⁷ Pedig tanulmánykötetként ezek valóban átütőbbek le-hettek volna, mint egyes könyvek egyszerű átfordításai.

Mindannak igazságára, hogy mennyire egyetlen adott helyhez és időhöz, vagyis helyzethez kötődött Kulcsár Kálmánnak egész generációnk számára pedig revelatív, egyenesen ablaknyitó hatású teljesítménye – ami hallgató koromban pécsi fogadtatásakor professzorok sorának lelkesedését váltotta ki, midőn közelgő pécsi vendéglőadásának híret vették, a Szovjet Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetében pedig az idősödő világháborús egykori katonai főügyész, Viktor P. Kazimircsuk, kiből időközben a jogszocio-lógia művelésének ottani megalapozója lett, emlékezem, miként hitetlenkedett, amikor beszélgetésünkéből kiderült, hogy személyesen ismerem őt, sőt úgyszól-

¹⁶ Ilyen lett volna például az Országos Széchényi Könyvtár és az Országgyűlési Könyvtár, vala-mint természetesen az akadémiai intézeti és az egyetemi tanszéki letéti gyűjtemények itthon, külföldön pedig mindenekelőtt a baszkföldi Oñatiban működő Nemzetközi Jogszociológiai Intézet, valamint a római »La Sapienza« Egyetem Giorgio del Vecchióról elnevezett Jogfilozófiai Intézetének, a Milanói Egyetem Jogszociológiai Tanszékének, valamint a Berli-ni Szabadegyetem Jogszociológiai Tanszékének Könyvtára.

¹⁷ Nem a szerénységet gondolnám fő erényének, így hát saját értelmezésemben inkább nemtörő-domségből nem tette. Talán pályája második felének politikai szocializációjától is erősítetten, hiszen saját számos magas rangjában, kiküldetesként utazgathatott mindig a nagyvilágban, s külső támogatásra nem volt szüksége. Pedig az MTA főtítkárhelyetteseként döntő szava volt az Akadémiai Kiadó angol kiadási tervének kialakításában; egyebek közt saját monografikus megjelenéseimet is nyomtatékosan segítette.

ván barátom, s nem egy a múltból ide felejtődött nagyszakállú bölc (bár talán már roskatag) öreg, hanem egy őhozzá képest is javakorabeli, életerős fiatal az a nagyember, akinek úttörő műve pedig akkoriban Moszkvában éppen az ő gondozásában jelent meg¹⁸ – nos, minderre igazából csak most döbbsentem rá, amikor évszázadok egyik legnagyobb nemzetközi vállalkozásában¹⁹ számomra megadatott, hogy a magyar jogfilozófia XX. századi körképét monografikusan megrajzoljam; és rá kellett jönnöm arra, hogy a jogbölcselet és különösen jogfelfogásunk alakulása szempontjából pontosan ezekben a maguk idején átütő erejű művekben csak kevés olyan kifejtés, rádöbbsentés, merőben új felismerés található, amely nemzetközileg is, a történelem ítélőszéke előtt is, tudományfejlődésünkben az elsőség igényével kizárólag hősünkhöz mint adott alkotóhoz kapcsolható.

Kulcsár Kálmán az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének egyik legkedveltebb és legsikeresebb kutatója volt. Ehhez mért sajnálattal vététt tudomásul távozása valamikor 1969 táján, immár a Szemere utca 10. alól a Várba, az Országház u. 30. alá települten, ám ehhez mért örömmel kísértettek azon alkalmak is, amikor új minőségei, tudományos vagy kormányzati közfunkciói ellenére jogtudományi s főként jogelméleti tanácskozásokon megjelent. Tudományaiban igényes és következetes volt; mélyen és felelősséggel, nyitott érdeklődése mellett nagy olvasottsággal búvárkodó tudósként nyilatkozott meg közös dolgainkról. Bár gyökereinkben, értékvilágunkban nem egy közös elem volt, kései politikai arculatainak alakulásában nem tudtam, nem is akartam követni,²⁰ noha egy percig sem kételkedtem abban, hogy mint bármikor, gyakorlati cselekvéseiben szintén teljes komolysággal járt el. Jogtudományunk sokat köszönhet néki, holott specifikus kompetencia híján nem szóltam és nem is fogok szólni a jogszociológia diszciplináris kifejlésében, empirikus mikroszinten pedig egyenesen úttörőként játszott szerepéről. Hiszem, hogy számtalan személyes hajtóerő lehetett a háttérben, ami vitte őt tovább befutott pályáján, legigazibb gondolkodói énje azonban mindvégig az maradt, amivé fiatal férfikorára fejlődött, s amiben a tökély közelségéig fejlesztette magát: a jogtudósé,

¹⁸ Kálmán KULCSÁR: *Основы социологии права*. Ред. В. П. Казимирчук. Москва, Прогресс, 1981. 256.

¹⁹ Csaba VARGA: 20th-century Legal Philosophy in Hungary. In: Enrico PATTARO – Corrado ROVERSI (ed.): *Legal Philosophy in the Twentieth Century. The Civil Law World. Tome 1: Language Areas*. [A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence, Volume 12] Dordrecht, Springer, 2016. xxxix + 1062., ch. 19: 635–651. & <http://mek.oszk.hu/14800/14861/51-72>.

²⁰ Számára nem jó emlékként jónéhány említettésem található in KULCSÁR Kálmán: *Kanadai napló. Egy nagykövet feljegyzései*. Budapest, Századvég, 2005. 351.

aki ugyanakkor országát s belátható világát szolgálja.²¹ Kár, hogy egyebek mellett a »Конец«-nek minden lényeges szervezeti, intézményi és személyzeti kérdésben megcsalatott, de a közelmúltból változatlanul élő és továbbfontolásra kínálkozó teoretikus és gyakorlati tanulságok felsőbbes elutasításában sikerrel visszajára forduló politikája nem engedte tovább élni művéből azt sem, ami a legsemlegesebb felfogásban is mindannyiunk közös országának az érdekét szolgálta volna: a joggal kellő élés egyszerre mesterségének és művészetének – vagyis a klasszikus *ars*nak – összehasonlító történeti tanulmányokkal, társadalomelméleti bölcselémmel is megalapozott tudását.

Bátran összegezhetek hát úgy, hogy posztumusz emlékei, jegyzetei, élettanulságai így bizalommal vártan számunkra, mindmegannyi jogi diszciplínánknak is szólnak.

---

²¹ Nem véletlen talán, hogy 1974. március 11-én, majd 1983. június 13-án elhangzott akadémiai székfoglalóiban is szociológiai és történeti tanulságokban megmártott jogi nézőpontú és kiindulású szintézist kívánt megfogalmazni. Ld. az ő tollából KULCSÁR Kálmán: A jog hatékonyságának társadalmi feltételei. *Gazdaság- és Jogtudomány*, 1974/1–2. 39–51. és KULCSÁR Kálmán: *A jogfejlődés sajátosságai. A jog mint eszköz*. [Értekezések, emlékezések] Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984. 34.

PESCHKA VILMOS JOGFELFOGÁSA

Peschka Vilmos a maga területén, a jog birodalmában igazi filozófusként – jog-filozófusként – tevékenykedett.

Szakmai terepét egyfelől a jog, másfelől a marxizmus biztosította.

Mit értett ez utóbbi alatt? Nyilvánvalóan az úgynevezett klasszikusokat. Egyfelől ez *Marx* és *Engels*, valamint *Lenin* szellemi elődjeként egyszerismind feltételezett visszatekintést *Hegelre* s tőle szükség szerint *Kantra*, esetleg még tovább. Másfelől pedig mindezek értelmezésében, további kibontásában, a jelenhez érkező keretszabásában támaszkodást jelentett – az egész nemzetközi mezőnyben leginkább figyelemre méltó társadalomfilozófusként – *Lukács Györgyre* és az általa életre hívott gondolatvilágra.¹

Minthogy a marxizmus mint filozófia adta Peschka Vilmos tudományos működésének alapját és meghatározó szellemi keretét, úgy a marxizmus korabeli közegében, melyben mindannyiunknak élnünk adatott, létjelentőségűvé lett számára ennek tudományos, azaz alapkutatói szintű művelhetése – ami ezen az általa elfogadott és elvállalt platformon belül néki úgyszólván szellemi szabadságot, eredményei tekintetében pedig nem csekély mértékben nyitott végű esélyeket feltételezett. Annak érdekében, hogy ezt elérhesse, határozottan el kellett utasítania – még ha kései elhangzásakor felszisszenést váltott is ki² – annak merő gondolatát, hogy bármiféle politikai vagy egyéb külső erő (amit akkor kizárólag a nagybetűs párt testesített meg) akár feladatszabásként, akár várakozás vagy éppen megrendelő gyanánt közvetlenül megjelenjék a

¹ S továbbmenve, e körből hivatkozott egyfelől már korai időkben megjelenő értékelméltre – HELLER Ágnes: Érték és történelem. *Tanulmányok*. [Elvek és utak] Budapest, Magvető, 1969. 539. –, másfelől pedig a tanítványoknak Lukács halála után budapesti iskolaként megjelenő nemzetközi politikai szerepjátszása retorzióját jelentő háttérbeszorításukkor – elvi szimpátiát kifejezve – Heller Ágnes további műveire is.

² Paradox módon ez meglehetősen az utolsó pillanatokban, valamikor az 1980-as évek derekán, barátja, pálya- és egykori szobatársa, Kulcsár Kálmán MTA főtítkárhelyettesége alatt történt egy a tanulmányok helyzetét megvitató összakadémiai értekezleten, amikor Peschka Vilmos protestálásától az elnöklő főtítkárhelyettes ugyan finoman elhatárolódott, egyéb következménye e kései kiállásnak azonban már nem lehetett.

tudomány birodalmában. Mert alakuló életművét komolyan vette és vetette.³ És azért, hogy ez a filozófiaként értelmezett marxizmus maga a diszciplína mint nemzetközileg művelt tudományos hagyomány saját belátásaiból s ne a marxizmus mögé felsorakozott pártharcosok, mozgalmárok, éppen aktuális politikai szerepjátzóként voltaképp percbemberek tetszőlegességéből fejtethessék ki, elvileg leválasztotta a bármiféle aktualizálásra, így politikai döntések utólagos igazolására is nyitott ún. szocialista jogelméletet arról, amit művelni kívánt, a marxista jogfilozófiáról.⁴

A mondott kereten belül filozofálásának hármasszámú alapját – legalábbis számomra folyvást érzékelhetően – a *marxi* ontológia, a *lenini* visszatükrözésemélet, valamint a különöséget és típust illető *lukácsi* kutatás szolgáltatta. Ezekhez járulhatott kritikai reflektáltatásukkal mindaz a gazdag könyvanyag, amit a korai szovjet-orosz kísérletektől a kortárs nyugati marxizmusig, s természetesen a XX. századi kontinentális jogi gondolkodás klasszikusaiig végigtanulmányo-

³ Egyszerre személyiség-jegy s védekező álca lehetett *magántudósként* magára felvett habitusa – habár intézeti közege állami háttérrel s kivételesen jó munkafeltételeket biztosított mindvégig néki pozíciójában; Nagy Lajosné Dusa Margitnak, a Péteri Zoltán vezette jogösszehasonlító osztály titkárnőjének túlnyomórészt az ő – kiváló – fordítására rendelkezésében (saját idejében Peschka 18 közleménnyel sztárja volt az *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae* komoly honoráriumot ígérő presztízses folyóiratának, amiben utóbb magam követhettem őt 13 dolgozattal ebben, majd immár honorárium s végül különnyomat nélkül 32 tanulmánnyal utódjában, az *Acta Juridica Hungarica* hasábjain); abban, hogy bárhol a világban saját tetszés mértékéig jelenhettem meg és szerepelhettem, merthogy újszólóként kivételtelenül hona állami kiküldöttje volt, tehát sohasem és semmiben bármiféle fogadó fél függvénye; s végezetül talán abban is, hogy kicövekelhette magának: kizárólag műveket jelentetett meg, ám sohasem bármiféle narrációt műről vagy művelésről.

Korábbi barátja, az önmagát mindig zászlóhordozóként kereső, nézeteiben indulatos, kiváló kriminológus Szabó András (1928–2011), utóbb alkotmánybíró, majd akadémikus egyetemi tanár e habitus-kérdést még bőven a szocializmusban baráti beszélgetésekkor mindig arra emlékeztetéssel zárta rövidre, hogy volt ő, egyfelől, és voltak mások, másfelől, kik úgymond soha semmiféle zászlódat nem vettek kezükbe.

⁴ PESCHKA Vilmos: Marxista és szocialista jogelmélet. *Jogtudományi Közöny*, 1968/4. 165–172. & http://real-j.mtak.hu/2236/1/JogtudomanyiKozlony_1968.pdf

zott,⁵ hogy alkotásra szánt életideje vége felé a kortárs nagyokkal is szembesítse elméletét.⁶

Őt, aki már monografizált jogviszonyelméletről, egyáltalán nem hozta lázba a közös főnökünk, Szabó Imre ontologizáló, a szovjet-orosz elméleti-jogi kísérletekben már Pasukánisztól és másoktól megkezdetten általa megújítandó

⁵ Mintha mindenkor egy már készülő, folyamatban lévő nagy szintézisen munkálkodott volna, Peschka Vilmos nemigen bibelődött akár bibliográfiai kutatásokkal, akár folyóirati tanulmányi irodalommal. Többnyire jó érzékkel megtalálta a számára kedves alapvető néhány forrásművet, s azokból építkezve azokra építette fel gondolatait.

Ez azonban válogatás volt. Így emlékezetes számomra a bibliográfiai tudásban felülmúlhatatlan pécsi jogi romanista, egykori tanárom, *Benedek Ferenc* méltatlankodása például PESCHKA Vilmos: A fikció a jogban és a jogelméletben. Állam- és Jogelmélet, 1966/1. 40–83. feldolgozott irodalmának lényegi hiányosságai és egyáltalán soványsága láttán, mikor friss akadémiai kutatóként Pécsre visszalátogatva eldicsekedtem néki, mint akkor már barátnak, e legújabb akadémiai teljesítménnyel. Atlapozta, s első megsemmisítő észrevétele az angol klasszicitás, így Charles Kay Ogden (1889–1957) úttörésének észrevétlensége volt, hiszen – mondta – ha erre nem, mi másra alapozhatta egyáltalán, hogy a fikcióról monografikusan szóljon? Hiszen a szerző volt az, aki (magyarországi könyvtárakban akkor is hozzáférhetően egyébként) hatalmas, szerte a világban abszolút referenciaként használt műben – C. K. OGDEN – I. A. RICHARDS: *The Meaning of Meaning. A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism. (With supplementary essays by B. Malinowski & F. G. Crookshank.)* [1923] 8th ed. [International Library of Psychology, Philosophy, and Scientific Method] New York–London, Harcourt, Brace – Routledge & Paul, 1956. xxii + 363. & [1. fej.] <http://courses.media.mit.edu/2004spring/mas966/Ogden%20Richards%201923.pdf> – a kérdést egyáltalán megfogalmazta; a századelő német klasszikusának általa végzett fordítását megalapozó tanulmányal kísérte – Hans VAIHINGER: *The Philosophy of „As If“: A System of the Theoretical, Practical and Religious Fictions of Mankind.* [Die Philosophie des Als Ob. Berlin, 1911.] [International Library of Psychology, Philosophy, and Scientific Method] London–New York, K. Paul, Trench, Trubner – Harcourt, Brace, 1924. xlviii + 370.] & [részletek] http://www.livingcontrolsystems.com/enclosures/860915_Aslf.pdf –, végezetül a jogi fikció ügyében megkerülhetetlen sarokpontot képező XIX. századi angol jogász-klaszszikus ez irányú kéziratait összegyűjtötte, elsőként kiadta – C. K. OGDEN (ed.): *Bentham's Theory of Fictions.* [International Library of Psychology, Philosophy, and Scientific Method] New York, Harcourt, 1932. clii + 161. –, és bevezető tanulmány gyanánt ellátta önmagában monografikus értelmezési kerettel.

⁶ A fenti nézőpontból közelítve egyébként úgy tetszik, hogy alkotómunkáját tekintve eleve két életszakasz, voltaképpen két életmű közt kell különbséget tennünk. Hiszen elsőként adott egy *grande théorie* kiművelhetése perspektívájában fogant negyed évszázadnyi időszak, amikor nagy monográfiáit írja viszonylag csekély, reprezentatívként válogatott irodalom újragondolásából. Majd a kortárs nyugati jogfilozófia nagyobb fejezeteinek áttekintését követően, legmélyebb szimbolikus értelemben Appendixként már jobbára – a következő csaknem két évtized első felében még valamelyest termékenyen – csak kisebb terjedelemben, válogatott munkákhoz merőben reflexiókat mintegy kommentárként kapcsol, amiknek helyenkénti esetlegességeiből adódik egyfajta teoretikus továbblépés. A mű, vagyis Peschka Vilmos teljes tudományos teljesítménye szemszögéből azonban ez mégsem eseti *addendum*, hanem inkább *correctivum* s egyben *complementatio* volt, hiszen egy zártságra törekvő elméletfejlődés nézőpontjából roppant érdekesen itt, ezekben tesztelte saját szak-marxizmusát legújabb nyugati teoretikus fejleményekkel, s érelt ki az ő számára még elfogadható, nemritkán izgalmas válaszokat, esetleg kompromisszumokat.

kései kísérlete, hogy a jogviszonyokat a társadalmi viszonyok marxi tanából sajátos transzformációkként levezetve adjon lételméleti megalapozást a jogról.⁷ Miközben Peschka Vilmos maga is sajátos valóság-transzformációt látott a jogban; ámde ezt visszatükrözésként, éppen a különösség szintjén, típusok meglátásaként értékelte, amihez mindvégig – egyre saját korlátaival vívódó mesterséges többletmagyarázatokot kényszerülve kapcsolni kifejtéseihez – me-reven ragaszkodott.

Közös nézőponton maradt Szabó Imrével abban is, hogy marxizmusukba annak éppen legsajátabb látásmódja, a dolgok történetiségéből kifejlés és kifejtés nem fért bele. Mert – a maguk módján – mintha mindketten Marxnak a politikai gazdaságtan bírálatahoz írt bevezetésével vallották volna, hogy „az ember anatómiája a kulcs a majom anatómiájához”,⁸ vagyis hogy a történelemnek valamiképpen eleve teleologikusnak kell lennie, hiszen mindig a mindenkori legfejlettebb (mert legújabb) az, ami minden korábbinak a magyarázatára képes, merthogy azokban csakis, kizárólag, önnön előképét tudhatja. Mindenesetre egyszersmind kollégákként is évtizedeken át megtapasztalhattuk, hogy a művelt, történelmet sokat és alaposan olvasó, rendkívül tájékozott Szabó Imre a szocialista jelen apologetikusaként mindent, ami bármikor csak előfordult, ennek – saját vallott májának s eszmei *credoj*ának – fényében és perspektívájában értékelt, és bármit ehhez való viszonyában minősített retrográdnak vagy progresszívnek.⁹ Peschka humanizáltabb, elvontabb, s ennyiben minden bizonnyal polgáribb is volt. Sarokpontként, az eszményi megtestesültség és így fogalomalkotó képesség (azaz, egyszersmind fogalomalkotásra érdemeség) tekintetében számára a jogot mai legfejlettebb formája képviselte, s ezt ő a *modern formális jog*gá fejlesztett kontinentális joggal azonosította. A jogban megjelenő s ezek szerint a saját műve számára univerzalizált rend-eszményt ő

⁷ PESCHKA Vilmos: *A jogviszonyelmélet alapvető kérdései*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961. 219.; ill. SZABÓ Imre: *A jogelmélet alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. 308.

⁸ Karl MARX: *Einleitung* [zur Kritik der politischen Ökonomie]. [1857]: „Die Anatomie des Menschen ist ein Schlüssel zur Anatomie des Affen. Die Andeutungen auf Höheres in den untergeordneten Tierarten können dagegen nur verstanden werden, wenn das Höhere selbst schon bekannt ist.” http://www.mlwerke.de/me/me13/me13_615.htm

⁹ Ezért lett visszataszító eleve a leszámolás, az elvtársaival egy befejeztetett/lefejeztetett múltba temetés merőben politikai szándékával, ám komoly munkával írt nagymonográfiája, melynek ideológiai vaksággal megerősített kései másodkiadása előszavában még ki is fejezi, *expressis verbis* megerősíti ezt manicheánus kettősség gyanánt: amióta a szocialisztikus perspektíva a világtörténelemben megjelent, bármely nézet vagy csakis haladó, vagy haladásellenes lehetett. SZABÓ Imre: *A burzsoá állam- és jogbólselet Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955. 533., ill. 2. jav. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 470.

tehát saját korára, vagy némi általánosítással a XX. századra kifejlesztett kontinentális jogban látta. Következésképpen *a* jog mint vizsgálódás tárgyaként ő ezt kutatta, fogalmiságában ezt boncolgatta, egy mélységében ezt átlátó *grand philosophy* építgetésén fáradozott. S persze, ez magában foglalja azt is, hogy bármiféle más jogmegjelenítődést, amivel ő, mint történelmet sokat és kedvvel olvasó művelt kutató egyáltalán találkozott – s itt és ebbe nemcsak az európai előzmények értendők, de a kortárs angol–amerikai jog is, s ide kellett volna számíttassék, ha érdeklődése efelé is valamelyest kinyílt volna, a világ maradék felét uraló iszlám jog is, a távol-kelet ősi hagyományú kínai, koreai, japán joga is, amiként a jogantropológiától leírt s Afrika és Ázsia jelentős részeinek változatlan tömeges gyakorlatától nem idegen előformák is –, kizárólag ennek fényében mért és ítélte.¹⁰

Paradox tehát a mai megítélés. Merthogy nem következethet másra, minthogy valamiféle teleologikus progresszívizmusban e két jelentős, éppen a marxizmus továbbépítésén fáradozó s ebben az összehasonlító gondolatot elvben éppen nem elvető, egyéni mentalitásában s gondolkodói szabadságban viszont egymással alig hasonlítható alkotó elme mégis csak közös volt abban, hogy a *historical comparativism* iránti érzék és alázat hiányzott tudományos érdeklődésükből. S ennek paradoxitását még csak fokozza, hogy az ő esetükben ennek nem olyan mosolyogatóan efemer oka volt, mint például ugyanezen alig elmúlt évszázad angol civilizációjának gigászánál, *Herbert Hart*nál, aki klasszika filológia háttérű filozófusból lett jogtudományművelő, s aki számára így – jogi végzettség híján, de nyelvfilozófiai megközelítésekbe már begyakoroltan – a jog eleve nemigen lehetett más, mint adott professzionizmusban sikerrel alkalmazott nyelvi kijelentések halmaza. Nos, nyíltan vállaltan, ennek rejtett összefüggéseit igyekezett Hart az angol civilizációs közegben megalapozónak tekintett művében kihámozni – ő, aki nem értette Kelsent, de még annak az érzékeléséhez sem érkezett el, hogy létezik egyfelől valamiféle *Civil Law*, ami az emberi gondolkodásnak egészen más eljárására/lehetőségeire épít, mint az a *Common Law*, aminek néhány éven keresztül pedig maga Hart is a gyakorlója volt.¹¹ Nem, nem tudatlanság (vagy netalán önimádatban kiful-

¹⁰ Ennek fényében még az angolszász jog szellemét is félreértette, amennyiben a sztálinizmus időszakában volt vaskos szovjet támadásokat eleinte szolgálóan átvevő Eörsi Gyula, illetőleg és Sarlós Márton és Horváth Pál – az 1950-es évek légkörében kelt – felfogásához s szóhasználatához igazodott. Ld. VARGA Csaba: A »Jogforrás és jogalkotás« problematikájához. *Jogtudományi Közöny*, 1970/9. & http://real-j.mtak.hu/2238/1/JogtudományiKozlony_1970.pdf, 502–509.

¹¹ Kelsennel való olykori vitái kapcsán Hart többször beszámolt alapvető értetlenségéről, Kelsen pedig türelmét vesztett felháborodottsággal reagált annak tudatosodására, hogy vitapartnerne

ladó narcisztikum általi univerzalizálás) volt a mi esetünkben e viszonylagos vakságnak vagy érzéketlenségnek s érdektelenségnek az alapja, hanem elviség, egyfajta doktrinális alapállás s hűség. Ahogyan pár évtizeddel korábban, de életműve egészét áthatóan *Lukács György* számára – aki igazi doktriner volt: nem tárgyakat vallatott, hanem azért elemzett, hogy saját előítéleteket majd kiolvashasson elemzés alá vett tárgyakból – az irodalom legfőbb problémája az ún. irodalmi realizmus volt, vagyis műtárgyak valóságtükrözése. Vagy ahogyan például további néhány évtizeddel korábban *Max Weber* a racionalitás fejlődésváltozataira s ebben a formális racionalitásra mint az emberiség által elérhető csúcspontra építette fel nagyelméletét (amiben viszont, az említettekől eltérően, monografikus részletességgel máig példamutató mélyreható megértéssel boncolgatta mindazt, amit előzménynek tudott), s ezt, a legfejlettebbet tekintette mintának, amelyből kiindulva bármi más, akár a legrejtettebb összefüggéseiben is, mélyebben értelmezhető.

A jogtudományművelésnek egyfelől a kelsen-i és a peschka-i, másfelől a harti racionalizációs rekonstruktív fogalmi birodalomépítés – emlékezzünk csak a jogi/jogtudományi *Begriffshimmel*, fogalmi mennyország szimbolikus képére, mint *archetípusra!* – egyaránt elképzelhető, releváns, gondolkodásunkat potenciálisan előreívó útja.¹² Ám ha így van ez, úgy ebből következően azt is meg kell állapítanunk, hogy ezek kevésbé társadalomtudományi megközelítések voltak, mint inkább fogalomrendszerbeli modell-alkotó kísérletek. Nos, Peschkára vonatkoztatva erre már illik egy olyan fejlődési sor vázolása, amelynek korábbi legkomolyabb s nemzetközileg azóta is számon tartott magyar teljesítményét történetesen egy *Somló Bódog* mutathatta fel – aki Peschka *jogfilozofálásával* szemben a tételes jogi immanenciából, azaz magukból a tételezések mögül kihámozható racionális megfontolásokból kísérelt meg *jogtani* gondolatrendszert emelni, csakúgy, mint később – s nem feltétlenül azonos keretek közt, de ugyanezen gondolkodási ív követőjeként – Kelsen.

---

még annak a jognak az eredendő másságát sem érzékeli, ami pedig kontinentális jogként Kelsennek mindig és mindenben a kiindulása volt, megértéséhez tehát a legelemibb – ráadásul tapasztalati! – kulcsként szolgált. Egyebek közt vö. VARGA Csaba: A Hart-jelenség. *Világosság*, 2003/1–2. 75–87. & <http://www.vilagosság.hu/pdf/20030624095508.pdf>

¹² Szabó Imre kétségkívül szovjet-világbeli múltunk kimagasló tudományművelője volt; a szocialista jogot igazoló szándéka s jogpolitikai intenciója viszont nyilván eliminálhatatlan nyomot hagyott tudományos életművének minőségén. Bővebb elemzésben vö. az »A szocializmus marxizmusának jogelmélete Magyarországon« címmel általam szervezett OTKA-konferencia két előadásaként – *Jogelméleti Szemle*, 2003/4. – SZABÓ Miklós: Defensor dogmatis: Szabó Imre jogontologizáló kísérlete. In: <http://jesz.ajk.elte.hu/szabo16.html>; és SZILÁGYI Péter: Szabó Imre szocialista normativizmusa. Adalékok a szocialista normativizmus ideológiakritikájához. In: <http://jesz.ajk.elte.hu/szilagyil6.html>

A fent elmondottak jegyében Peschka Vilmos a legtöbbet tette, ami csak – saját vállalása keretei közt, persze – lehetséges volt, fogalmi kibontásra s ebben külső-belső koherenciára törekedve. Míg *Kelsen* a jogtételezés, a hatósági jogalkalmazás s a jogászság professzionális deontológiája hallgatólagos logikájának kibontását s ebből hézagtalanul teljes nagyelmélet formálását vállalta, azaz a jogot belülről szólaltatta meg, Peschka kívülről próbálta a jogot megragadni, egy adott, kizárólagos alapként szolgáló filozófia nézőpontjából és fogalmi eszközeivel, ráadásul ezen filozófia szakfilozófiai folytatásaként, tehát ennek kebelében s függvényeként. Mindkettejük számára a jog egy ideáltípus fogalmisága volt, aminek mintázatát a kontinentális jogról vették; s mindketten nagybanegészeben meg is fogalmazták azt, amire őket saját korlátaik – megközelítésbeli önazonosságuk általi meghatározások – képesítették.¹³ Peschka esetében ezt az jelentette, hogy egyfelől művelt s a civiljogi gondolkodásban egyébként is elmélyült jogászként kellően érzékelt egy az elméleti vizsgálódásban körüljárható/körüljárható problémák körét és természetét, másfelől ezek közül azt/azokat tudta válaszra érdemesíteni, ami(k)re már jelzett filozófiai kiindulást képező háttere, annak fogalmisága és érzékenysége kapcsolódást, bátorító hátteret, vagyis relevancia-lehetőséget biztosított. Ebből adódik az az állandó feszülés, amelynek jegyében a peschikai teoretikus válasza az azt generáló háttér-*philosophicum* – ismétlem: marxi ontológia, lenini visszatükrözésemélet, s a lukácsi esztétika realizmus-problematikája – nélkül többnyire nem értékelhető, és az azóta eltelt idők tanúsága szerint nem is igen továbbgondolható. Amiből törvényszerűen adódnak termékenyítő, továbbélhető képességének erőteljes korlátai is.¹⁴

¹³ Vö. egyfelől VARGA Csaba: *Kelsen Tiszta jogtana – tegnap, ma és holnap. Jogtudományi Közöny*, 1989/1. 22–25. & http://real-j.mtak.hu/2251/1/JogtudományiKozlony_1989.pdf; és másfelől VARGA Csaba: Vilmos Peschka (1929–2006). *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, vol. 93., no. 2. (2007) 253–255. & https://www.academia.edu/15118426/VILMOS_PESCHKA_1929_2006_

¹⁴ Mint már említettett, Peschka Vilmos életműve esetében voltaképpen két szerzői művel, mert két nagyban eltérő szakasszal kell számolnunk. Az első a *grande théorie* tényleg grandiózus építkezésének időszaka, monografikus monumentumokkal, szigorú belső zárttsággal, majd a második az alkalmi kommentekké történő szétaprózódásé, immár több esetlegességgel s kevésbé rövidre zárt koherencia-biztosítással.

Merthogy nyomtatott könyvoldalni terjedelemben számolva első 19 évében 1240, a két akadémiai (levelező ill. rendes) tagsága közti 6 évben 969, az ezt követő (s immár akadémikus) letten főmunkatársként és jogelméleti tudományos osztályvezetőként, illetőleg kutató-professzorként eltöltött) 17 évben (ráadásul ennek első évtizedével praktikusán lezárulóan) mindösszesen 350 lapnyit publikált – s ezekhez járult még mindössze két utolsó tanulmány: PESCHKA Vilmos: A derogáló jogszabály. *Állam- és Jogtudomány*, 1992/1–4. 3–18. és PESCHKA Vilmos: Jog és esztétikum. *Állam- és Jogtudomány*, 1994/1–2. 3–10.

Kelsen nélkül jogszemlélet a kontinentális jogban ma már nemigen gondolható,¹⁵ s nyilván a megalapozó alapkutatói tisztázás szándéka vezette Peschka kutatásait is. Egy ilyen külső, eleve kiválasztott filozófiai nézőpontnak alávetett leírás/kifejtés persze – s ez nyomatékosan hangsúlyozandó! – nyilvánvalóan az elméleti jogtudomány része, amely jogtudomány nyilvánvalóan számos irányban ágazhat el. Nem véletlen hát, de éppen az 1960-as évek közepére Magyarországon kifejlődött – Szabó Imre akadémikus által kifejlesztett és sajátjaként mindvégig állhatatosan őrzött – akadémiai jogtudományművelésnek

---

Merthogy 47 évesen lett az MTA levelező s 53 évesen rendes tagja; és noha 77 évet élt és ebből eltervezett szándéka szerint 70 éves koráig maradt akadémiai kutató, 63 éves korától azonban gyakorlatilag már nem publikált. Ezt a nemzetközi kívülvilág sem igen értette; s emlékszem – kínos is volt a magyarázgatás, hiszen aligha lehetett őszinte és főként másokat meggyőző –, hogy nemzetközi berkekben miképpen szűnt meg fokról fokra még az érdeklődés is iránta, hiszen ő lett érdeklődés nélkülűvé önmaga korábbi tudományos énjé iránt. Emlékemben él ez főképp korábbi – általam majd örökölt – barátaival, így a müncheni Arthur Kaufmann (1923–2001), a münsteri Werner Krawietz (1933–), a helsinki Aulis Aarnio (1937–), a milánói Mario G. Losano (1939–) vagy a turkui Hannu Tapani Klami (1945–2002) professzorokkal folytatott s e szempontból fájdalmas diskurzusok kapcsán, hiszen az olyasféle kérdés, hogy „mi van vele?” s „él-e még?”, ezután másodjára már többnyire nem ismétlődött.

Ennek felel meg annak ma nyomon követhető ténszerűsége, hogy érdemben egyáltalán nem szerepel neve a <http://home.heinonline.org/titles/Law-Journal-Library> feldolgozta több tízmillió hatalmas, főként angol–amerikai folyóiratörmegben csakúgy, mint a JSTOR vagy az EBSCO adattárában sem, amiként üres találatot adnak az olyan világháló keresések is, mint „»Vilmos Peschka« Rechtsphilosophie” vagy egyszerűen „Вилмош Пешка”. A <https://www.google.hu/search> mindössze féltucatnyi (egyik felében kelet-német) hivatkozást mutat 1990 előttről, és egyetlen 1990 után. Az átnézett adatforrások közül utóéletéről csupán a hazai orgánumokat számba vevő <http://jog.tk.mta.hu/jogtudomanyi-kereso> tanúskodik; inkább a múlttól, semmint aktuális ösztönzés gyanánt hivatkozva rá mintegy 70 tudományos feldolgozásban.

Meghökkenítő ez, s valamelyest nehezen érthető is, hiszen kifejezetten a korabeli nemzetközi nagyságok is írtak megjelent dolgairól recenziót. Ezek olykor elutasították a recenzens szemében absztraktumba menekülő úgymond érthetlenséget, a fogalmi építkezés nagyvonalú igényességét azonban mind elismerték és komolyan is vették. S nemcsak az *Acta Juridica* folyóiratának volt szerzői sztárja, de az Akadémiai Kiadóé is. Nemzetközileg eladható értéknek gondolták itthon, teljes joggal, miközben árucikként valóban a legjobb elérhető befektetésnek tűnt. Akkori idők rekordját nagykönyvtárakba került eladott művekből – vö. <https://www.worldcat.org/> – éppen tőle a *Grundprobleme der bürgerlichen Rechtsphilosophie* (1974) érte el 191 megrendelt példánnyal, miközben a nyerőnek gondolt hiánycímmel élő *Socialist Concept of Human Rights* (1966) 162 példányt forgalmazott, Szabó Imre *Les fondements de la théorie du droit* (1973) 115 példányt, Peschka Vilmos *Die Theorie der Rechtsnormen* (1982) 80 példányt, Kulcsár Kálmán *Rechtssoziologische Abhandlungen* (1980) 42 példányt, szintén Peschka Vilmos *Die Eigenart des Rechts* (1989) 29 példányt, míg ismét Szabótól a nemzetközi sikerre predesztinált *Karl Marx und das Recht* (Berlin 1981) csak 28 példányt.

¹⁵ Ld. VARGA Csaba: Hans Kelsen, a kontinentális jogi gondolkodás formaadója. *Világosság*, 2005/10. [= Kelsen jogfilozófiájáról, I.], 29–38. & <http://www.vilagosság.hu/pdf/20051101085744.pdf>; valamint In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. [Bibliotheca iuridica: Acta congressum 16] Budapest, Gondolat – MTA Jogtudományi Intézet – ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2007. 791–804.

egyértelműen a dicsérete, ha ezekben a politikailag egyébként éppen nem problémátlan – ma képzelhetetlen veszélyek tömegétől övezett – időkben a jogtudományi intézeti Peschka Vilmos csakúgy, mint bármely intézetbeli teoretikus jogművelő társa, kutatási irányával magánosan bár, de állhatott; ráadásul teljes hivatalos (hiszen akadémiai) fedezettségben, a szocialista magyar jogtudomány egyik legvállalhatóbb részeként.¹⁶

Engem például a jogok és jogfelfogások változatossága, azaz maga a jog, a jogi jelenség maga mindig jobban érdekelt, mint bármiféle koherens fogalmiság, amit erre vagy arra utólag ráépíthetünk. Mert e jog is és ennek eltérő korokban és kultúrákban megnyilatkozó változatossága is – *van*. Maga az emberiség rend-szükséglete, *ordo*-eszménye testesül meg minden egyes ilyen kultúrában; nem csekély részben *autochton* módon, tehát nem valaminő központi gondolat kisugárzásaként, hanem különféle adott helyi – *hic et nunc* alakuló – gyakorlatok s tapasztalatok egyik társadalmat vezérlő vonatkozásaként és lecsapódásaként. Ezzel szemben amikor megkísérlem a jog fogalmiságának kibontását, ez óhatatlanul mindenkor pusztán viszonylagos értékű gondolati játék marad. Mint ilyen, persze a megértés kulcsául kínálkozhat ugyan, de ez nem változtat azon az alapvető helyzeten, hogy mindenkor önnön előfeltevéseibe bezárt lesz, valamiféle én-projekcionáláson nyugodva.

Számomra tehát – noha kiindulásom nem csekély részben Peschka Vilmossal, Kulcsár Kálmánnal és Péteri Zoltánnal hasonló szakmai s részben szellemi tapasztatról történt, de ezt mindenkor az összetett emberi (mélyen társadalmi s így történelmileg alakulóként kezelendő) gyakorlat részeként igyekeztem kezelni – alapjában véve a jog epifenomenális. Más jelenségeket kísér hát, azok függvényeként, s így az is magától értetődő, hogy koronként és kultúránként változó – s csak részben összemérhető jegyeket – mutat fel. Ezért állítható, hogy esetlegességek, véletlenszerűségek tömegében alakulva bármely formájában felmutatja tehát az autochtonitás jegyeit is. Fejlődése így – úgy is, mint gondolkodási mintáé, és úgy is, mint eszköztaré vagy technikai/technológiai készleté – nagymértékben függetlenedhet történetesen az elemzés körébe vont más valóságoktól, így akár a gazdaságtól is. Már pedig ez nemcsak intézményesítési módokra s változatokra áll, de – mint már láttuk – a mögöttük munkáló *ordo*-eszményben megtestesült racionalitásokra úgyszintén, amik maguk is eltérő gondolkodásmódokban,

¹⁶ Éppen nem szarkazmust nélkülöző megjegyzés, hogy a hazai proletárdiktatúra viszonyai között mégis megteremteni sikerült ilyen teoretikusan sokszínű *polifóniával* szemben, ugyan-ezen időben, Angliában egy kizárólag *Herbert Hart* cserépkályhájától kiinduló táncrendnek az *uniszónója* uralkodott – önkéntesen, korlátozatlan akadémiai szabadságuk megélésének nagyobb dicsőségére; vö. VARGA (2003) i. m.

feladatmegoldó társadalmi tapasztalatokban, hagyományokban gyökereznek, s így már alapmeghatározottságaikban különbözhetnek egymástól.¹⁷ Egy-egy társadalom általános kultúrájában ezek történelmi akkumulációjából adódik az adott társadalom jogi kultúrája, amelyre a napi tapasztalatok, gyakorlatok s eljárások változatossága majd ráépül, tovább formálva azt.

A Magyar Tudományos Akadémia Szabó Imre akadémikustól létrehozott Állam- és Jogtudományi Intézetének tudomány-étoszát dicséri, hogy az általa személyesen, tényleg odaadó és feltétlenül elismerendő gonddal vezetett Jogelméleti Osztály körében nem egyszerűen tudomásul vette, de kifejezetten pártolta és bátorította – persze egy általa azonosítottan meghatározott tudománypolitikai égisz alatt – teljességgel eltérő megközelítések, kutatási irányok, majdhogynem önállósuló iskolák létrejöttét. Maga Szabó apologetikusan, jogpolitikát megszabó igénnyel művelt szocialista jogelméletet, melynek elvi alapjait illetően egyre inkább a hiposztazált „fiatal Marx” gondolati rekonstrukciójára igyekezett támaszkodni. Amennyiben viszont nyílt tagadással nem találkozott s vélhette, hogy a nevével is fémjelzett jogpolitika megalapozását vagy szükséges kiegészítését segítheti vagy éppen korrektívumul szolgálhat, immár védte ezeket az 1960-as évek közepére kijegecesedő, formát öltő és terebélyesedő teoretikus változatokat. Ennek fényében nyert elismerést s általa is bátorítást Kulcsár Kálmánnak főként nyugat-európai és anglo–amerikai, közel évszázados teljesítményeket és kortársakat egyaránt újragondoló jogszociológiája¹⁸ és Peschka Vilmosnak elsődlegesen a marxizmus forrásául és előzményeiül szolgáló filozófiai teljesítmények kreatív alkalmazásával következetesen építkező jogfilozófiája, valamint – szerves egységben az előbbiekkal – Péteri Zoltán tanulmányi kísérlete, hogy ismét értékalapú (axiologikus) látásmódot honosítson meg a történetesen szocialista jogtudományban. És mert Szabó Imre tudományos világképében a *historicumnak* a *comparatisticum* útján történő boncolgatása, az abból kifejtés igénye mindig és egyre elkötelezettebben jelen volt, nos, személyes utamban mihelyt nem erőltettem eredendő vágyamat egy a

¹⁷ Vö. pl. VARGA Csaba: Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában. In: VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben.* [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2004. & http://mek.oszk.hu/15100/15172_47-66.

¹⁸ Nem meghatározó, de lélektanilag azonos irányba mutató motívumként érdemes emlékeznünk arra, hogy Szabó Imre fiatalkori ön-vágyképében a *philosophicum* és a *sociologicum* egyaránt jelen volt; lásd pl. jubileumi tisztelgésként a *Szabó Imre irodalmi munkássága.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972. 62. bibliográfiájában foglalt ifjúkori tétéleket, ill. VARGA Csaba: Egy jogtudós útkeresése: Kulcsár Kálmán emlékezése Egerről, katonai ügyész pályakezdéséről, az akadémiai jogtudomány-művelésben révbe érkezéséről. *Jogelméleti Szemle*, 2013/3. 167–204. http://jesz.ajk.elte.hu/2013_3.pdf

jog/nyelv/logika összefüggéseiben történő – s szerinte bizonyára a marxizmus kialakult gondolkodási rendszerébe nem illő, ezért veszélyekkel járó – vizsgálódásra, úgyszólván felszabadult örömmel fogadta választásomat egy közel évtizedes összehasonlító-történeti kodifikációs kutatásra, mint ahogy az intézetvezetését jobbra záró időkben nem támadt már nehézsége Sajó András alakuló irányával/irányáival szemben sem.

Adott filozófiai rekonstrukcióból abban munkálóként feltárható racionalitás? vagy a történelmileg létrejött valóságok sokszínűségében minden egyes *ordo*-eszményre külön-külön jellemző, azok technikailag kibontható lehetőségeit optimalizáló racionalítások sora? Azaz: egy gondolati absztraktum hipotétikus racionalitás-univerzalizmusa? vagy eltérő gondolkodásmódok jellegükben eltérő többféle racionalitása? Nos, mindkettő, mint választható irány, egyaránt gondolati rekonstrukció; mindkettő elvont fogalomvilág, mindkettő egy tudományos alap-kutatás lehetséges rekonstrukuma. Mindkettő megállja hát a helyét, viszonyítási mezőket s irányokat kínálva bármiféle kutatáshoz, fogalmiasításhoz, mint ahogyan a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete akkori sokirányú teljesítményében ez valamiféle akár egyszersmind összehangoltságot sejtető tudományos harmóniában meg is testesült.¹⁹

¹⁹ Vö. VARGA Csaba: A jog talánya: hat évtized vitái. *Állam- és Jogtudomány*, 2010/1. 121–136., bővítetten in *Scientia Iuris* Magyar–Román Jogtudományi Közlöny [Kolozsvár], 2011/3–4. 5–24. & <http://jog.sapientia.ro/data/tudomanyos/Periodikak/scientia-iuris/2011-3/hu1-Varga.pdf>

EGY ORGANIKUS JOGSZEMLELET LEHETŐSÉGE A MARXISTA JOGELMÉLETBEN*

Az olvasó elsőként egy címmel találkozik. Megtudja ebből, hogy a marxizmuson belül keres valamiféle változatot a szemlélet változatosságának síkján s egy eddig kevésbé ismerős olyasfajta irányban, amit organikusnak nevez. Ám az, ami e korrektil szintelen cím után következik, az utóbbi idők egyik legizgalmasabb olvasmányának ígérkezik, s mindenekelőtt egy valóban emberszabású, társadalmunkban égető aktualitású kérdés felvetésének köszönhető ez.

Miről is van szó? Társadalmi fejlődésünket immár több mint négy évtizede egy radikális diszkontinuitás-igény erőszakos érvényre juttatása jellemzi. Hordozója egy türelmetlen, totális ellenőrzésű s távolról sem kifinomult eszközrendszerű társadalmi kísérlet, amit úgyszólván máig szélsőséges modellkövetés, ugyanakkor valóságos közösségi kontroll és alternatívák hiánya jellemez. Nem véletlen hát, hogy eredményében a negatív oldalak is – egyoldalúságok, torzulások, részben pusztán *façade* nyújtásában kimerülés s részben érték- és morális fedezet nélküliség is – szélsőségesen kiélezettek lettek. Az, amit jobb

---

* 1988 októberében született opponensi vélemény. Az alapmű SZABÓ Miklós: *Az organikus jogszemlélet lehetősége a marxista jogelméletben*. [Kandidátusi értekezés.] (1987.) 247 + liii. {MTA Könyvtár} ill. SZABÓ Miklós: *Az organikus jogszemlélet lehetősége a marxista jogelméletben*. Kandidátusi Értekezés Tézisei, Miskolc, NMI Sokszorosító, 1987. {Szegedi Egyetemi Könyvtár, KK/2 B125643}.

Másik opponensre, magára a védésre nem emlékezem.

Nyilvánvalóan számítógépen írhattam már akkor, s emlékszem, a VARGA Csaba: *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban. Jogfilozófiák*, Budapest, Szent István Társulat, 2001. 167. & <http://mek.oszk.hu/15300/15346> gyűjteményébe szerettem volna ezt az írást is bevenni, de nem találtam; pusztán évekkel később került elő egy nyomtatott változat, amit akkor számítógépbe újra beíratam, nyilván már akkor elhagyva a saját kifejtések szempontjából irreleváns opponensi javaslatot.

Arra még emlékezni vélnek, hogy meghökkentett s talán bizonyos csalódást is éreztem, hogy a szerző nem új, monografikus topika-kutatással állott alig néhány korábbi publikációja után elő; az opponensi vélemény azonban akkori áttanulmányozása benyomásait megbízhatóan tükrözi: a szerző pontosan időben tette azt Miskolci Egyetemén, ami ott, annak jogelméleti műhelyében, éppen általa ösztönözten programszerűen formálódott.

híján sztálinizmusnak kell mondanunk, mert minden eddigi egyéb nevesítése még ennél is alkalmatlanabbnak s lényegét leplezőbbnek bizonyult, nem csupán felszíni és nem is kizárólag okos vagy cáfolható tételekben kifejezhető hatást gyakorolt. Megnyilvánul mindama folyamatokban is, amelyek bármiféle hatáshoz, tételben kifejeződéshez vezethettek: magában a látásmódban, problémaérzékelésben, fogalmiasításban egyaránt. Mivel a sztálinizmus átfogó és következetes kritikája mindmáig nem történt meg, meghaladási kísérletei is túlnyomórészt az elméleti és/vagy gyakorlati sztálinizmus reprodukciójával kísérten mentek végbe – egy-egy szűkebb területen vagy tételben hozva csupán újat. Járulékos hatásként tehát új és új (magasabb, elméletileg igényesebb) szinteken magát a rendszert konzerválták, még az (érték- vagy céltételezés szemszögéből) új kérdésekre is esetenként így adva új válaszokat.

Elméleti jogi gondolkodásunkra vetítve egy ilyen elnagyoltan felvázolt diagnózis azért mutat valóban traumatikus képet, mert egyfelől bármennyire szűknek is bizonyult ezen időszak(ok) reprezentáns műveinek látószöge, nemzetközileg értékelhető tudományos eredményeknek éppen nem voltak híján (azaz az elméleti igényesség lehetővé tett fokát a kiemelkedő alkotások feltétlenül elérték, és általában az itthoni megújulási kísérletek – mindenekelőtt a jogszociológiában, majd utóbb a jogfilozófiában s a jogelméletben is – a tágabb politikai-ideológiai környezetben messzemenően élenjárók voltak, releváns eredményekkel közvetlenül hatva a nemzetközi mezőnyre), és mégis, ugyanakkor s másfelől, a „szocialista normativizmus” gyanánt megbélyegzett teoretikus és praktikus magatartás meghaladásának vállalása lényegileg a régi szemléleten belül történt, változatlanul etatikus, szabályra redukált, formalisztikus, valóságos társadalmi tartalmakból kiüresített jogfelfogásra épülve, s jogintézményi tételezéseket és jogpolitikai vágyakat mint teoretikus alapokat kezelve, végső soron azok apológiáját adva.

Bár ha megfogalmazásban modernebb és oldottabb, kialakításában haladotabb módon is, sajátos közvetítések útján az köszönt végül vissza, amit a politikában *Sztálin*, a jogpolitikában pedig *Visinszkij* intézményesített. A marxizmus nevében az európai jogi tudományosságból végül is a legzártabbat, az egyetlen formalisztikus kifejeződésre leginkább redukáltat sajátítottuk el, ami elméleti termékenységét illetően a lehető leginkább sterilnek és szellemtelennek bizonyult, noha a modern formális jog intézményi berendezkedése elveinek – úgy tetszik – változatlanul kiválóan megfelel: a német *jogpozitivizmus* eszményét. Ez a megközelítés azokat az elveket, amelyeket ez az önmagát zártként kezelő rendszer saját felépülése és működése formális elveként önmagáról formálisan tételez, axiomatikus elméleti alappá tette. Ezzel pedig azt, aminek egyébként

kizárólag egy rendszer-nézőpontú formális analitikus rekonstrukcióban van helye, közvetlenül ontológiai jellegű és jelentőségű tételekké emelte. Az önmagukat elméletként bemutató marxizmusok militáns alapállása, arrogáns gögje és öncsonkító magabiztossága ezeket (is) – a kiépített intézményrendszerbe s a mögéje posztulált történelmi-filozófiai vízióba ágyazva – felülmúlhatatlan vívmányokként, az emberiség fejlődésében megnyilvánuló lényeg, úgyszólván a mindeddig rejtve maradt nagybetűs Ige megragadásaként aposztrofálta. Mindebből talán az a legfontosabb, hogy ennek során és nevében magát a marxizmust is átütő sikerrel kiüresítette. Pontosabban kifejezve, elhatárolta és ezáltal elszigetelte minden egyéb megközelítéstől, szemlélettől és módszertani meglátástól – amik pedig az európai jogpozitivizmus klasszikus eszméjével egyidejűleg a múltban is, napjainkban is az európai jogi gondolkodásban olyannyira jelen voltak, hogy klasszikus eszményében voltaképpen ez a jogpozitivizmus is csupán ezek közegeiben, ezekkel állandó vitában fejlődhetett ki és ma is ezek tükrében értékelhető. Ennek folytán maga a jogpozitivizmus is olyan emberhez méltó tartalomtól mentes torz képződménnyé, mint amilyenné a szocialista normativizmus képében sikeredett, kizárólag régióinkban, e közeg ellensúlyozó és kiegyensúlyozó szerepjátszása hiányában juthatott uralomra.

Ennek hatását láthatjuk egyebek közt abban, hogy régi és kortárs kutatások, amik pedig ma a nyugati eredmények javarészét adják, tájainkon többnyire csak az elhatárolódás reflexét váltják ki, tehát mélységükben átgondolást, érdemükben megválaszolást, vagyis elméleti megtermékenyítést nem eredményeznek, hiszen az államiság merev egységén és formális beszámíthatóságán túlmutató bármiféle antropológiai, szociológiai, pszichológiai, természetjogi, értéktételező (pl. „a dolog természete” alapján kiinduló), kulturfilozófiai vagy éppen a jogalkotás intézményi-jogpolitikai funkcióbetöltésének hagyományos felfogását meghaladó (a bírói szerep konstitutív hozzájárulását kibontó angol-amerikai realiztikus, avagy nyugat-európai hermeneutikai vagy retorikai) megközelítései eleve a nálunk rögzült jogszemléleten kívülre kerülnek. Ezekkel így elméletileg voltaképpen Közép- és Kelet-Európában nem is találkozunk; sőt, még velük kapcsolatba kerülésünk is a tudományos helyett olykor harci (defenzív vagy éppen offenzív) terminusokban történik. Az eredmény ezért legalábbis paradoxikus. Mert egyébként kétség kívül igen jelentősnek s gyorsnak mondható előrehaladásunk egyszersmind nem csekély mellékhatásként éppen előítéleteink további rögzülését segíti, hiszen mindez paradigmáink nagybanegészeiben változatlanul hagyásával megy végbe.

Nos, a disszertáció némiképpen iskolás címe pontosan azért rejti egy felszabadító olvasmány lehetőségét, mert művében a disszertáns a marxista jogelmé-

let radikális szemléleti megújulásának lehetőségeit, előfeltételeit, elgondolható gyökereit, fogódzóit, kimunkálható paramétereit, fogalomtárát (stb.) keresi. Amit pedig keres és talál, címként kifejezve nem más, mint „Egy szemléleti váltás lehetőségei a marxista jogelméletben”.

*

Az értekezés mintegy kilenc és fél ívnyi szövegből és két ívnyi jegyzetből tevődik össze nyolc fejezetre tagoltan, s elemzése háttérében mintegy kétszáz címnyi, hazai és nemzetközi kitekintésben egyaránt reprezentatív gazdag irodalom áll.

A feldolgozás logikusan egymásra épülő nagy gondolatömbökből szerveződik össze. Nyelve jól követhető: helyenként rendkívül elvont, mégis világos. Építkezése hasonló. Gondolatmenetét többnyire rokonszenves mélység, erőteljesen kritikus távolságtartás, magas absztrakciós szint jellemzi. Széles körű elméleti anyagból merítő elemzéseivel dolgozza ki azokat a lételméleti és ismeretelméleti vonatkozásokat s előfeltevéseket, amelyeket az olvasó számára egyúttal eredeti és előrevivő szerzői kritikával övezetten jelenít meg.

Gondolatmenete jól tagolt.

I. fejezete alapvetés jogszemléletünkhöz, a modell, fogalom, meghatározás, szemlélet fogalmi taglalásával, a történelmileg kifejlődött jogszemléletek polaritásainak s a mi égtájainkon hagyományosult jogszemléletnek a bemutatásával.

II. fejezete jogfelfogásunk dogmatikai korlátait példázza a nemzetközi jog problematikája alapján. A nemzetközi jog jól választott ürügy, példa és keret a szerző úgyszólván összes kérdésfeltevésének sűrített megfogalmazására. E körülhatárolt materián úgyszólván minden későbbi gondolatát végigpörgeti, így az autoritatív és organikus jogszemléletekét, a jognak tény hivatalos elismeréseként megközelítésében a tény társadalmi s csupán az elismerés hivatalos természetét, a látszólag a jog által végrehajtott konstitutív funkciókban a jognak voltaképpen csupán közvetítő s valójában a társadalmi praxis konstituáló szerepét, valamint a jognak leginkább a jogalkalmazóra szabott s társadalmilag hatást általa kiváltó természetét.

III. fejezete a marxista, a szocialista és az amerikai ún. kritikai jogszemlélet átfogó bemutatását adja, érdekes elemzéssel azt illetően, hogy miként járul ehhez célfogalmával Kant és Rousseau, a történeti szükségszerűség eszméjével Hegel s a proletariátus instrumentumával Marx, és hogy mi módon s minő tartalommal lesznek kulcsfogalmakká e szemléletben az akarat, a társadalmi tény és a felépítmény mint – paradoxikusan – fogalmilag Marxnál termeléken kívül, mégis a termelés társadalmi mivoltát meghatározó tényezők.

IV. fejezetében a régi felfogáshoz új alapként Lukácsot tárgyalja. A szerző korábbi dolgozataiból ismert fejtegetések követik itt egymást Hartmannról és lét- és társadalmiság-felfogásáról, a „mitől társadalmi a társadalmi?” kérdéséről, valamint Lukács munka- és eszköz-felfogásáról. Lukács jogi ontológiai felhasználásának kritikája éppúgy megfogalmazódik e körben, mint a jogot normaként azonosító, szubjektumtól tételezettnek látó és ezzel a teleologikus mozzanat közvetlen jelenlétével számoló hazai marxista jogfilozófia bírálata. Mindebben a szerző nem csupán egy teoretikus zsákutca lehetőségét érzékeli, de a fentiek jegyében felépült teória védtelenségét is bárminemű voluntarisztikus felhasználástól. Itt fogalmazódik meg felfogása a jogról mint közösségi reprodukciós mintákat rögzítő szimbolikus objektivációról, azaz mint a társadalmi gyakorlatból objektiválódó olyan szabványról, amelyet hivatalos mivolta specifikál jogként, vagyis az, hogy elkülönül, általános és kötelező.

V. fejezetében áttekintést olvashatunk a szemléleti megújulás szempontjából releváns örökség háború előtti előzményeiről, így mindenekelőtt Hajnal István, Erdei Ferenc, Horváth Barna és Bibó István munkásságának marxista jogszemléleti összefüggésben hasznosítható összetevőiről. (E fejtegetések az örökség nagyszerűségéről meggyőzőek, ám koránt sem tetszenek annyira lelkesítőnek és időszerűnek, mint amennyire benyomásom és reményeim szerint lehetnének. Horváth Barna szinoptikus és processzuális elképzeléseinek bemutatása korrekt, ugyanakkor Horváth Barna egyébként megérdemelt hatásának egyik legnagyobb akadálya köztudomás szerint is önmaga volt: életműve javarészt – még emigrációs kiegészítéseit s teoretikus tovább-kirándulásait is ideszámítva – befejezetlen, mert erősebb benne az egyébként termékenységet ígérő nagyszerű ötletek burjánzása, semmint ezek összefüggő elméletté emelt következetes végiggondolása és kibontása. Egy lehetséges teoretikus befejezésnek a legalább irányában és perspektívájában történő érzékeltetése és valamelyes vázolása nélkül ezért Horváth Barna életművének általában vett aktualizálása igazán időszerű ezért nem igazán lehet. Bibó István tárgyyszerű bemutatása szintén korrekt, ám a bibói teoretizálás ekkor megszenvedett, ám a mából visszatekintve valamelyest ezoterikusnak tetsző nyelvi és fogalmi többletrétegeit már nem bontja le, mának szóló tanulságaiban nem járja körül, ilyen módon pedig lényegi üzenete meg nem érdemelten hangsúlytalanná lesz.)

VI. fejezetében az emberhez visszavezető út gyanánt a fenomenológia kísérleteit vizsgálja, mindenekelőtt Husserl és Schütz, valamint kiváltképpen az ún. etnometodológia képében.

VII. fejezete a kezdetekhez visszavezető útként az evolúciót mint értelmezési keretet veszi szemügyre. (Amennyire indokolt és előrevívó az evolúció általános

tanának felvetése s nagyban-egészében rendszeres és átfogó bemutatása, annyira kérdéses, hogy vajon az adott összefüggésben ez valóban téma-specifikusan történt-e. Kétségtelen egy általános biológiai fejlődéstan és egy rendszerelméleti megalapozottságú neuron-tan tényleges relevanciája, és annak lehetőségét sem tartom kizártnak, hogy a szerzőt esetleg ezek átgondolása vezette első ilyen irányú megsejtéseihez, netalán maga a szemléletváltás igényének megfogalmazásához. Az olvasó számára azonban kérdéses marad, vajon az evolúcióelméletekből ezek nyújtják-e a legközelebbi és legszükségesebb evidenciákat egy organikus szemlélet megfogalmazásához. Hiszen a kulturális antropológia s benne a jogantropológia széles körű és legalább egy évszázada egyre terebélyesedő empirikus leírásokra és teoretikus feldolgozásokra támaszkodik, és mind Nyugat-Európában, mind az angol–amerikai világban makro-jogszociológiák sora dolgozik modern társadalmi evolúcióelméletekkel, amelyek közvetlenül is feltesznek kérdéseket, illetőleg bizonyító anyagokkal járulnak a joghoz. Vagyis e fejezet problematikája akkor lenne igazán indokolt és maximálisan meggyőző, amennyiben csakis ilyen összefüggésben elérhető olyan eredményeket mutatna fel, amelyek valóban a szerző által egyébként megalapozott szemléletváltás szükségének belátásához vezetnének – amit az itt bemutatottakból nem érzek beteljesítettnek.)

VIII. fejezetében történik meg az összegzés egy jogszemléleti váltás lehetőségének és lehetséges tartalmának szintézisszerű vázlatával. Minden korábbi összetevő egyetlen összefüggő kép és látásmód elemeként szerveztetik meg újra itt. Fogalmi jelzéseként így a jogról megtudjuk, hogy nem más, mint mintaként szolgáló supra-individuális objektíváció, mely szimbolikus és tipizált, s a környezeti komplexitást redukáltan kezeli. Mindenekelőtt döntési mintaként működik, mely társadalmi hatását túlnyomórészt sajátosan elkülönült szakjogászai – jogalkalmazási – felhasználásán keresztül fejt ki. Többnyire akkor működtetik, ha az általa elérni kívánt cél egyébként nem lenne elérhető, funkcionáltatásában tehát szubsztitutív. A norma-fogalomhoz mintázottsága, vagyis megformáltsága révén kapcsolódik. Sajátszerű rendezési köre közösség és egyén kapcsolatát (pozitív irányban a közjog, negatív irányban a büntetőjog), egyén és egyén kapcsolatát (polgári jog), s a rendszerhez mint ilyenhez való gyakorlati kapcsolódás módjait (eljárási jog) öleli fel.

*

A műben rejlő intellektuális vállalkozás időszerűségét és komolyságát, forrásvidékét és célját, kivitelezésének szándékát és módját illető nagyrabecsülésem természetesen elsődlegesen a szerzői összegzést illeti. Az a körülmény ugyanakkor, hogy a vállalkozás egésze üdvözlendő, korántsem jelentheti,

hogy gondolatsora valóban befejezett és ezért befejezhető lenne, azaz bármely okfejtési sor ne tenné lehetővé vagy ne ösztönözhetné más okfejtési sorok kapcsolódását, amik azt továbbviszik, új összefüggésekbe helyezik és ezáltal nemcsak tágíthatják, de korlátozhatják is – úgy nyitva új perspektívákat, hogy mind e közben más körben vagy vonatkozásban zárnak perspektívákat.

Az alábbiakban ezért csupán egyetlen fogalmi kapcsolási lehetőségre mutatok rá, melyet a szerző nem tagad, de kifejezetten nem is állít, ám ami kardinális pont nem csupán a szerzői vállalkozást illetően, de a továbblépés teoretikus megalapozása és perspektíváinak körvonalazása szempontjából is.

Arról a kettősségről, amely a szemléleti váltás kapcsán vörös vonalként az ún. *autoritativ* és *organikus* jogszemlélet közötti választásban fogalmiasítva végighúzódik, a szerző az alábbiak szerint vélekedik:

„Ezt a választást azonban nem kerülhetjük meg, ha felismerjük, hogy a jog(tudomány) érték»mentesítése« nem annak »tisztaságára«, hanem ember-telenítésére vezet.” (215. o.) Ezért „következtetésünk az, hogy az ember emancipációjának mint értékválasztásának az organikus szemlélet felel meg (ez veszi vissza a jogot az ember számára az autoritástól), annak ellenére, hogy – sőt, éppen azért, mert – a fogalom szintjén nem felel meg adekvátan a fennálló helyzetnek” (246).

Nos, e két idézet valamelyes ellentmondást sugall: kényszerű választást, sőt, mondhatnók, mintegy erkölcsi alapról kiinduló kvázi-zsarolást, nevezetesen azt, hogy az organikus jogszemlélet közvetlenül nem adekvát, úgyszólván elméleti alapállásoktól függetlenül mégis szükséges vállalnunk. Jelesül, azért nem tehetünk másként, mert e választás nélkül egész tudományunk fabatkát sem érne, hiszen be kell látnunk: az autoritativ jogfelfogás nem valamiféle tudományos minőséghez, például elméleti vagy módszertani tisztasághoz, hanem – akár tetszik, akár nem – ember-telenítéshez vezet. Ámde miből következik, hogy ezek kizárólagos vagy egyáltalán kizárólagosítható nézőpontok? Van-e bármiféle – elvi – alapja a szerző illetén szerénységének vagy éppen bizonytalanságának: „Ezek egymással inkább a szűkebb-tágabb viszonyában állanak.”?

A szerző vállalkozását s benne kérdésfeltevését a következőképpen tudom értelmezni: az organikusnak mondott szemlélet nem az autoritativként jellemzett felváltásához, hanem éppen megalapozásához, társadalomelméleti (tehát értékszempontokat is magában foglaló) tartalmiasításához, s ennyiben korlátozásához szükséges. Nem kizárásról, hanem inkább kettős függőségről

van itt szó: az „autoritatív” az organikus nélkül „csonka”, modern formális jogunkban elégtelen lenne, „organikus” háttér nélkül ugyanakkor az „autoritatív” nyilvánvalóan tényleg ember-telenít(h)e(t)ne. Megjegyzem, szándékosan élek idézőjeles jelöléssel, mert valójában és elvileg nem közvetlenül a szerzőtől jellemzett tartalmakról van már szó. Érvelése hatékonysága érdekében a szerző nyilvánvalóan sarkít, egyfajta szemléleti hagyomány patológiájától vezet bennünket egy erre gyógyírt hozónak ígért szemléleti lehetőség felismeréséhez. Márpedig a patológia kétségtelen, a gyógyír kívánalma úgyszintén. De az, ami itt patologikus, nem azonosítható egyszerűen a rossz és jó közötti manicheáus küzdelem negatív oldalával, mint megsemmisítendővel. Az, ami benne patologikus, pontosan azért ilyen, mert visszaéltek vele azáltal, hogy kizárólagosként kijátszották – egy másik szemléleti lehetőséggel szemben. Nem önmagában rossz tehát, hanem hamis kizárólagosítottságában. Ezért éltem tehát idézőjeles jelöléssel, mert az, amit a szerző autoritatívként bélyegez meg, valójában nem más, mint szűkkeblű és szűk látókörű normativizmus, mely csupán visszaélészerű kizárólagosítottságával vált a voluntarizmus instrumentumává. Nem lehetséges tartalmai okán rossz tehát, hanem deformált – mert a maga részéről deformáló – használatában. Mint a modern formális jog felépülésének és működésének rendszerszerű rekonstrukcióját megkísérlő szemléletmód, teljességgel jogosult, kellő és kívánatos. Mint ilyen, csakis tiszta lehet. Következésképpen ennek önmagában semmi köze sincs semmiféle ember-telenséghez vagy ember-telenítéshez; ez csupán és kizárólag egy megkülönböztetetten specifikus homogeneitást (ti. a jogét) a tudomány homogeneitásában tükröző jelleg. Azaz, e szempontból nézvést, eltérő síkokról, össze nem mérhető megközelítésekről van szó. Következésképpen az előbb idézett szemléletmódok ilyenként közvetlenül nem szembesíthetők, nem is ütköztethetők egymással. Különbözőségüket ennek megfelelően távolról sem állítólag kizárólagos vagylagosságú poláris értéktételezettségük alapozza meg, hiszen – szemben a szerző állításával (246–247.) – ez egymás (de legalábbis valamelyikük) megsemmisítését feltételeznék, s ennyiben közel járna egy demagógiával határos romantikus utópizmushoz. Bizonyosan a szerző sem így gondolja, és a sokszorosan leírható patológiákból – az ember történelmi praxisában gyakorlatilag eddig felbukkant marxizmusok iszonyatos korlátaiból, tehertereléből, károkozásából – való kilábalás szükségének átérzése, egyszersmind a teoretikus marxizmusban rejlő lehetőségek kibontásának a programmul tűzése vezette elnagyolt megfogalmazáshoz. Az emberellenesség gyakorlati attitűdjét nyilvánvalóan kárhoztatnunk és tételesen bírálnunk kell gyakorlati mozgalmakban s ezek ideológiai önigazolásaiban egyaránt; ez azonban teoretikusan semmilyen körülmények között nem azonosítható, sőt

közvetlenül nem is hozható kapcsolatba egy sajátos homogeneitás úgynevezett (mert e homogeneitás belső szerveződésével – azaz rekonstruálhatóságával – nem adekvát módon kifejezett) ember-telenségével. Hiszen látnunk kell: teoretikus síkon minden ilyen kísérlet magának a homogeneitásnak visszavételével lenne egyértelmű. Másképpen megfogalmazva: az, ami a szerzőnél retrospektív kritika, közvetlenül és önmagában valóban retrospektív kritika, de nem jövőépítő program. A meghaladáshoz hangsúlyáttevés és elszakadás, vagyis stratégiai váltás szükséges; a majdani teoretikus tisztázáshoz viszont éppen minden hangsúlynak a maga helyére tétele, vagyis az összefüggéseknek a dolgok természete szerinti kontextusban tükröztetése. S a szerzőnek, elismerhetjük, mindenekelőtt a retrospektív kritika közegében kellett gondolkodnia, hiszen túlnyomórészt még előttünk álló feladat az, amiről beszélünk. Tisztázó megjegyzésem viszont mindenekelőtt a jövőnek szól.

*

Az alábbiakban néhány részletmegjegyzésbe bocsátkozom azért, hogy a szerzőtől megfogalmazott feladatot s ennek teoretikus dimenzióit pontosabban láttathassam.

A jogszemlélet jelölésére bevezetett fogalompárról (első előfordulásban 15–16.) már említettem, hogy az „*autoritativ*” elfogadhatóan jelöli azt, amitől elhatárolódni kíván; annak kellő jelölésére azonban már nem alkalmas, aminek belőle rendszeren belüli leírásként meg kell maradnia. Úgy vélem tehát, maga e jelölés kifejezetten kritikai élű. A rendszeren belül maradó látásmód jelölésére ugyanakkor magam sem javasolhatnék itt és most jobbat, mint amit a klasszikus makroszociológiai jogelméletek már „*megkülönböztetetten jogi*” gyanánt elfogadtak¹ és visszatérően használnak. Ezzel szemben az „*organikus*” esetében már nem kritikai jelölésről, hanem a teoretikus építkezés jegyében történő megnevezésről van szó. A szerzőt befolyásolni nem kívánom ugyan, számomra mégis úgy tetszik: e jelölés társadalomelméletileg már foglalt, ráadásul egy olyan megközelítés számára, amelyet már sok évtizeddel ezelőtt mesterkéltként s avultként meghaladni véltünk. Szerzőként én a magam munkáiban a megkülönböztetetten jogival szembeállítva a „*társadalomelméleti*” kifejezést használom; de feltehetően különböző összefüggésekben ezt a „*társadalmi*”, „*társadalmi gyökerű*”, „*társadalmi gyakorlatba, praxisba ágyazott*” jelző is kellően jelölhetné.

¹ ‘distinctively legal’; vö. Philip SELZNICK: The Sociology of Law. In: *International Encyclopedia of the Social Sciences*. 2008. <http://www.encyclopedia.com/social-sciences-and-law/law/law/law#A>

Rokonszenvesen s saját közegében meggyőzően fejt ki a szerző, hogy közvetítő lévén nem a jog konstituál (48., szemben a 234. kijelentésével, mely szerint maga a jog konstituál), s hogy a jog nem az egyént, hanem szerepét határozza meg (82.). Nos, saját összefüggéseiben mindhárom megállapítás elfogadható, a fogalmi egyértelműség végett mégis meg kell jegyezmem: egyfelől a jog semmit sem „határoz meg”, hanem a döntési aktusban történő referenciáltatás számára referencia-keretet biztosít, ugyanakkor s másfelől bármennyire igaz is, hogy társadalmilag a jog nem konstituál, mégis meg kell állapítanunk: az a társadalmi praxis, ami viszont a szerző szerint is konstituál, működése elvét rendszerszerűen szemlélve és technikailag kifejezve csakis kommunikatív rendszer-referenciáltatással konstituál. Ez persze nem szünteti meg annak ontológiai alaptényét, hogy megkülönböztetetten sajátzerű létevel együtt e rendszer kizárólag – e pontban a szerzővel egyetértésben – „közvetít”; de miután létrejött és működik – és pontosan azért jött létre, hogy ilyen módon működjék –, kritériumszerűen immár e sajátzerűség talaján s az általa fedett homogenitás körében maga a konstituálás kizárólag a referenciáltatás aktusában és aktusa által jön létre. Ismételten láthatjuk tehát: eltérő – ám egyaránt jogosult – nézőpontokról, és nem egymást kizáró igazságokról van itt szó.

Megfogalmazásában számomra meglehetősen új, ugyanakkor önálló és elmélyült kutatási programot igénylő az a megjegyzés, amely szerint „esetlegesnek kell tartanunk azt, hogy mely társadalmi csoport képes felvállalni a közösség hivatalos megjelenítését” (121.), aminek kapcsán csupán sajnálhatom, hogy a szerzőnek nem nyílt alkalma gondolatfelvetését dolgozatában továbbvinni. A kifejezésbeli telitalálatok, egyszersmind kiaknázatlan lehetőségek között említem még a tudati tükröződésként történő valóság-konstituálások kulturális függőségének megjegyzését (210.), valamint annak rögzítését, hogy „a jogi objektiváció létét az alapfunkciók differenciálódására, specifikus funkció-nyalábok elkülönülésére kell visszavezetnünk” (220.).

A szerző érzékeny elemzéssel írja:

„Ha viszont a jelentés felé vezető értelmezésre koncentrálnak, ezzel eleve külsőleg adottnak vesszük azt, ami jelent: azaz a jogot. Ez pedig az ontológia felé való eltolódás egészen más útja. Nem a jog interszjektív konstituálásának, azaz *tárgyasulása*-nak folyamata lesz a kérdés, hanem a tárgyiaságként *adott jog* »helyes« megértése. Így viszont a fenomenológia visszahullik a hagyományos jogdogmatika szférájába: a jelentés az objektumból származik, s nem a szubjektumból.”(181.)

Bár rokonszenves ez a gondolatmenet, következtetésével nem érthetek egyet. Angolszász nyelvfilozófia, modern szemantika, hermeneutika egyaránt világ-szerte egyetértenek abban, hogy „*ami* jelent”, az nem olyasmi, ami „eleve külsőleg adott”, hanem ami a jelentésadó praxisban jelentésadásként létrejön. Jelentés tehát semmiképpen sem objektumból származik, ám minden további nélkül azt sem állíthatnám, hogy szubjektumból. Nem mondhatom tehát a szerző szellemében, hogy interszjektíve konstituálódik egy objektívált jog, ami azután a maga részéről meghatároz majd egy jelentést; hiszen ez az objektiváció a maga részéről szintén közvetítő közeg, aminek közbejöttével (annyiban, hogy annak referenciáltatásával) konstituálódik majd a mindenkori jelentés. Társadalmi praxistról van tehát szó, s abban konvencionalitásról/konvencionalizálódásról. Vagyis nem másról, mint egy rekurzív visszacsatolós folyamatról, amiben mint kizárólagos közegben a kommunikáció megvalósul.

Tárgy és fogalma viszonyáról a szerző az alábbiakban vélekedik: „Fontos figyelmeztetés, hogy a (jog)fogalom tárgya nem egy külső, objektív adottság, amelyet jól-rosszul meg lehet közelíteni fogalmilag; hanem a tárgyat magával a fogalommal konstituáljuk, azaz: a meghatározással tesszük meghatározottá; a fogalom csupán megjeleníti, jelzi a konstituáló aktivitás irányát, amit plasztikusabban fejez ki a »szemlélet«.” (184.) Nos, a kifejezés számomra nem egészen egyértelmű. Ha olyasmiről mondaná ezt, ami „tény”, úgy egyetértenék vele, hiszen – eleve viszonyfogalom lévén – a tény mint tény csak az emberi megismerő birtokbavétel által létezik. Ha és amennyiben pedig fogalomból indulok ki, úgy arról mint az emberi megismerés konstitutív produktumáról bizonyos joggal valóban elmondhatom, hogy amennyiben egy fogalmat tételezek, úgy ezzel egy tárgyat is tételezek. Ám ez semmiképpen sem jogosít fel egy ilyesféle kijelentésre: egy tárgy fogalma azt tükrözi, hogy van valami, ami azért létezik, mert valami mással kapcsolatba hozták; hiszen ez az összefüggés nyilvánvalóan kizárólag megfordítva áll: van valami, ami létezik, s ezért kapcsolatba hozzuk valamivel, ami az emberi megismerés konstitutív terméke.

Az evolúciós megközelítéssel szembesítve a rendszerelméletet a szerző az alábbiak szerint jellemzi: „A rendszerelmélet az adott – fennálló – rendszert veszi (értelmezendő) adottként, amely felé a múlt – mint egy sikeres cég termelési grafikonja – vörös vonalként vezet, s a jövő is e vonal meghosszabbításából adódik. A létező pillanata uralkodik az elmúlt és eljövendő pillanatok fölött.” (188.) Úgy gondolom, hogy a szerző itt az „autoritatív” és „organikus” szemléletmódok kontrasztálását kísérli meg továbbvinni, noha teoretikus síkon itt sem egymással szemben kijátszandó, hanem önmagukban egyaránt jogosult pozíciókról van szó. A „miként jött létre?” kérdésére adott válasz ugyanis nem

válaszol azon eltérő kérdésre, hogy „amennyiben létrejött, úgy miként működik, önmagában miként értelmezhető?” Megközelítésében a rendszerelméleti látásmód eleve más; tehát eleve nincs is olyan – az idézethez hasonlítható – jegye, amelynél fogva közvetlenül értelmes módon az evolúciós megközelítéssel szembesíthető lenne. Korántsem azért jött létre hát, hogy a fejlődést, állandó mozgást, szüntelen levésben létet tagadja, hanem hogy e mozgás belső logikájára, működési elvére kíséreljen meg magyarázatot adni. Mert a rendszerként kifejlésnek van egyfelől *statikája*, mely az állapotok szüntelen egymásra következőséből pillanatnyi időmetszetet vetít ki, és van *dinamikája*, mely arra a sajátos, különállásra, ami maga a rendszer, az ezt létesítő sajátos mozgások leírásával kísérel meg válaszolni. Mind a statikus, mind a dinamikus szemlélet azért és annyiban jogosult, mert az a sajátosság, ami maga a rendszer, pusztán külső nézőpontból nem írható le maradéktalanul. Azt, ami evolúciósan végső soron differenciálatlan és differenciálhatatlan kontinuum, rendszerként csakis az evolúciós össz-szemlélettől megkülönböztetett rendszerszemlélet tételezi.

A mű utolsó gondolati egysége a jog fogalmi összetevőinek szintézisszerű összegzése (244–245.). Összefoglalásként korántsem méltatlan befejezése ez a műnek, fogalmi kibontásként azonban aligha kellően feszes, következetes, illetőleg sajátosan a jogra jellemző. Annyit árul el a jogról, hogy 1) funkcionálisan szemlélve szimbolikus mintákat tart fenn, 2) szociális viszonyokat formailag s következményeikben konstituál, 3) az anyagi tevékenységhez pedig kereteket rögzít; 4) strukturális nézőpontból ciklikusan ismétlődő folyamatok önazonos kezelésével szabályoz, 5) a reprodukciós közösség határainak megvonásával integrál, 6) az új helyzetek politikai megoldásának eszközeként pedig irányít; miközben 7) társadalmi gyakorlatában egyidejűleg szaktevékenységként, 8) a szocialitás viszonyaként s 9) mintázottként és mintázóként jelenik meg. Nos, e kilenc jegy közül ugyanis hét minden társadalmi normarendszerre nézve áll, kettő pedig már eleve adottnak veszi a modern formális jog legalábbis csiráiban berendezkedett intézményesedését. Mindössze egyetlen jegyet említ a szerző, ami a jogot mint olyat specifikálja (ama minőség megjelölésével, hogy „hivatalos”, kiemelve az egyéb társadalmi normarendszerek közül). E megjelölés azonban itt (245.) semmitmondó, sőt még vissza sem utal azon helyre (120–122.), ahol szintén nem kibontottan, de elfogadható és továbbgondolásra ösztönző kifejtéssel jelöli meg hivatalos mivoltának összetevőiként *elkülönültségét*, általánosságát és *kötelezőségét* – a tárgyalás egészében rejtve el ama további és éppen kritériumszerűen az eddigiek közül leglényegibben elhatároló tulajdonságát, hogy hivatalossága éppen egy a közösség egészéről levált *speciális (jogász) szakértelem* közvetítésére bízta a társadalmi szabványok kinyilvánításának monopóliumát.

LUKÁCS ÉS A JOG ONTOLÓGIAI VILÁGKÉPE

Eszmetörténeti búvárkódások általában kimutatják, hogy filozófiák s különösen ontológiák nem egyszerűen azért fogalmazódnak meg, hogy filozófusok öntetszését növeljék vagy éppen tanítások időleges összefoglalásával azok kiteljesedését szolgálják. A középkortól kezdve, amikor kellő fejlettséggel a tudományok már kezdtek erőteljesen differenciálódni, szakosodottá s úgyszólván hivatásszerűvé válni, az egyre születő ontológiák már maguk is kettős keretbe helyeződtek s egyidejűleg kettős megítéltetés tárgyaivá lettek.

Mert egyfelől szintézissteremtés lett a dolguk, az, hogy koruk tudományának legújabb tartós eredményeit rendszeres formában, filozófiai általánosítással újrafogalmazva összegezzék. A társadalmi lét ontológiája esetében egy ilyesfajta összegzésnek például mind az e körbe eső általános és különös társadalomelméleteket s mind a társadalmi létezés természeti környezetét feltérképező főbb tudományterületeket releváns vonatkozásaikban magában kell foglalnia, a kozmosz és a geográfia tanaitól kezdve a fizikán s kémian át egészen a biológiáig (természetszerűleg beleértve mindenféle olyan elvont kivetítést és virtualizálást, mint amelyekkel a matematika és a geometria szolgál), amely háttértudományok világképe és módszertani gondolkodásmódja egyáltalán lehetővé teszi egy ilyesfajta társadalmi elméletművelés elgondolhatóságát és helyénvalóságát. E körben előljáróban itt és most csak annyi mondható, hogy mindmáig nem történt meg Lukács György posztumusz műve, *A társadalmi lét ontológiájáról* monografikus kritikai feldolgozása. Így annak kérdése, vajon a lukácsi ontológia mennyiben – milyen módon és mélységben – tartott lépést a XIX. század végétől induló tudományos vívmányokból adódó új világképekkel általában és a lukácsi életmű egésze a kortárs, majd az újabb társadalomelméletek kihívásaival különösen, noha hangsúlyos figyelmet érdemelne, még első kiadása, a magyar fordítás megjelenésétől eltelt négy évtized után is változatlanul elvégzendő feladat, amit a lukácsi *oeuvre* belső és külső alakulásának

feltárására hivatott nemzetközi filológiai kutatásoknak kellene elvégeznie, jelen témánk szemszögéből mindenekelőtt az ontológiai *opus* tekintetében.¹

Másfelől eszmetörténeti egyetemességében megállapítható, hogy különféle ontológiák, ha egyáltalán, úgy annak függvényében tölthetik be saját specifikus szerepüket, hogy ösztönző és megtermékenyítő hatásgyakorlással mennyiben – minő gyakorisággal és mennyire meghatározó tudományterületeken – segíthetik a tudományos előrehaladást, a valódi tudományos megújulást. Az ösztönző és megtermékenyítő hatás ténylegességében például új társadalomtudományi elméletekben történő lecsapódás és egyáltalán az érintett területeken zajló vitákban történő újító részvétel ugyanis lényegesen nyomatékosabbnak bizonyulhat, mint pusztán ezen ontológiák belső elemzéseinek s kifejtéseinek érdeme vagy a tisztán filozófiai diskurzusok keretében gyakorolt merő bírálat. Noha az Ontológia posztumusz megjelenésétől eltelt bő négy évtized igazán bővelkedett a hazánkban e téren is új utakat bűvárló megközelítésekben,² ezek aligha szintetizálódtak általa átfogott résztémák monografikus feldolgozásában, paradoxikus módon csupán két specifikus területet kivéve, amelyek látszólag éppen igencsak messze állottak az akkor és ott Lukácsot foglalkoztató központi kérdésektől. S ezek nem mások voltak, mint a dráma³ és a jog⁴ – talán éppen

¹ Lukács sokszoros olvasata s egyébként megejtően gazdag személyes könyvtára valamelyes ismeretében merülhetett ez fel egy ilyes kétely magvát elhíntően bennem (amiről persze kortársak s kritikuskok bőven ejtettek már el megjegyzéseket) – anélkül persze, hogy erős benyomásokon túl határozott ítéletalkotásra feljogosítottnak érezhetném magamat. Vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. [1996/1998.] Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. 504. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/> [a továbbiakban: VARGA (2004a)].

² Pl. EGYED Péter: Az ontológiai nyelvmodell. A nyelvi közvetítés társadalmi dialektikája. In: *Modell és valóság*. Temesvár, Facla, 1981. 7–41. <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf6343.pdf>; Reiner RUFFING: *Agnes Heller. Pluralität und Moral*. Opladen, Leske & Budrich, 1992. 23–30.; V. Szabó László fordításában: Heller és Lukács. <http://www.c3.hu/~prophil/profi004/RUFF4.html>; ILLÉS László et al. (szerk.): *Hungarian Studies on György Lukács*. I–II. k. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993. 699.; Miguel VEDDA: Lukács György és az esztétikum ontológiai megalapozása. *Világosság*, 2008/7–8. 93–124. & <http://www.vilagosság.hu/pdf/20080911101331.pdf>; MÁRKUS Péter: Az eltűnt Lukács nyomában. *Eszmélet*, no. 50. (2001) 159–169. & <http://www.freeweb.hu/eszmelet/50/markus50.html>

³ Ld. pl. BÉCSY Tamás: *Drámaelmélet az ontológia és az esztétika határán*. [Színházelméleti füzetek] Budapest, Magyar Színházi Intézet, 1977. 100.; BÉCSY Tamás: *A dráma lételméletéről. Művészetontológiai megközelítés*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984. 323.; és BÉCSY Tamás: *A színjáték lételméletéről*. [Dialog Campus szakkönyvek] Pécs, Dialóg Campus, 1997. 265.; fordításaiban pedig BÉCSY Tamás: *Drama as a Genre and its Kinds*. Budapest, International Theatre Institute, 1986. 87.; és BÉCSY Tamás: *Ontológia drámy*. Okno, Bratislava, Tatran, 1989. 533. Ld. még JÁKFALVI Magdolna – KÉKESI KUN Árpád: *A színházstudomány az akadémiai diszciplínák rendjében. Bécsy Tamás életművéről*. Budapest, L'Harmattan, 2009. 219.

⁴ Ld. a 8. jegyzetet.

azért, mert esetleg pontosan ezek alapdilemmáihoz járulhatott hozzá a lukácsi Ontológia a maga terminológiájával s módszertani belátásaival – persze anélkül, hogy ezzel önmaga saját eredeti teljesítménye azok kérdéseiben monografikus szintre emelkedhetett volna.

*

Ahhoz, hogy legégetőbb társadalmi gondjainkra teoretikus válaszokat adhasunk, társadalomtudományi rekonstrukció szükséges. Ám nem csekély mértékben ma is változatlanul azokban a fogalmi különbségtételekben, azok emlényomaiban zajlik módszeres gondolkodásunk s megújult formáik ellenére a ma művelt tudományfilozófiának és tudománymódszertannak a kérdéses egyéb topikákra vonatkoztatott elvont teoretikus feldolgozásunk, legalábbis a filozofikus tanulságokkal úgyszintén élő egyéb bölcsészet- és társadalomtudományi területeken, amiknek alapjait még egykor a klasszikus német filozófiával induló tudományosság rakta le. Ilyen például a lényeg és fogalom, avagy a tartalom és forma⁵ kettőssége és/vagy végső szintézisben láttatása.⁶

⁵ Ld. pl. VARGA Csaba: A kódex mint rendszer. (A kódex rendszer-jellege és rendszerkénti fel-fogásának lehetetlensége.) *Állam- és Jogtudomány*, 1973/2. 268–299., újranyomva In: VARGA Csaba: *A jog mint logika, rendszer és technika*. [Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 2000. & <http://mek.oszk.hu/15300/15304>, 61–93.

⁶ Egy jellegzetesen marxianus, a gazdasági alapra épített fogalmi kettősség példájában ld. pl. VARGA Csaba: A jog mint felépítmény. Adalékok az alap–felépítmény kategóriapár történetéhez. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1986/1–2. 35–75., újranyomva: A jog mint felépítmény. (Adalékok egy kategóriapár történetéhez.) In: VARGA Csaba: *Politikum és logikum a jogban. A jog társadalomelmélete felé*. [Elvek és Utak] Budapest, Magvető, 1987. & <http://mek.oszk.hu/14300/14393/>, 153–213.

Nos, az *opusra* térve, Lukács Györgynek a halála után közzétett szintetizáló munkája⁷ már a maga korában⁸ világossá tette, hogy a társadalmat illető

⁷ Német eredeti nyelven Georg LUKÁCS: *Die ontologischen Grundlagen des menschlichen Denkens und Handelns. (Referat zur „Ontologie des gesellschaftlichen Seins“, gehalten an der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 1969.)* Wien, Verein Gruppe Hundsbblume, 1970. 37.; Georg LUKÁCS: *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins. Hegels falsche und echte Ontologie.* [Sammlung Luchterhand 49] Neuwied–Berlin, Luchterhand, 1971. 129.; Georg LUKÁCS: *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins. Die ontologischen Grundprinzipien von Marx.* [Sammlung Luchterhand 86] Neuwied–Darmstadt, Luchterhand, 1972. 194.; Georg LUKÁCS: *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins. Die Arbeit.* [Sammlung Luchterhand 92] Neuwied–Darmstadt, Luchterhand, 1973. 164.; valamint Georg LUKÁCS: *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins. Prolegomena.* I–II. k. Szerk. Frank Benseler. [Georg Lukács Werke 13–14] Darmstadt, Luchterhand, 1984–1986. 692+747.; Eörsi István fordításában pedig LUKÁCS György: *A társadalmi lét ontológiájáról*, I–III. k. Budapest, Magvető, 1976.

A korai visszhangból ld. Ernest JOÓS: *Lukács's Last Autocriticism, the Ontology.* Atlantic Highlands, N.J., Humanities Press, 1983. x+149.; Nicolas TERTULIAN: *Lukács. La rinascita dell'Ontologia.* [Dibattito Jacques d'Hondt et al.] Ford. Gilda Piersanti. Biblioteca minima, Roma, Riuniti, 1986. 111.; Ulrich WOLF: *Georg Lukács – Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins. Studie zum Verhältnis von Marxismus und Ontologie.* Univ. Diss. Paderborn, Hochschulschrift, 1986. 451.; Rüdiger DANNEMANN – Werner JUNG (hrsg.): *Objektive Möglichkeit. Beiträge zu Georg Lukács' »Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins«.* (Frank Benseler zum 65. Geburtstag.) Opladen, Westdeutscher Verlag, 1995. 325.; Fariborz SHAFAI: *The Ontology of Georg Lukács. Studies in Materialist Dialectics.* [Avebury Series in Philosophy] Brookfield, USA, Avebury, 1996. x+186.; és Sergio LESSA: *A Ontologia del Lukács.* Maceió, EDUFAL, 1996. & http://209.85.129.132/search?q=cache:sgvvsJxDPHnoJ:www.geocities.com/srglessa/Onto_de_Lukacs.pdf+%22csaba+varga%22+luk%C3%A1cs+brasil&cd=20&hl=hu&ct=clnk&gl=hu – amit Sergio LESSA: *Para compreender a ontologia de Lukács.* 3. ed. rev. e ampl. [Filosofia 19] Ijuí, R.S., UNIJUÍ, 2007. 231. követett, összegzése in <http://br.monografias.com/trabalhos914/compreender-ontologia-lukacs/compreender-ontologia-lukacs2.shtml>, megjegyezve itt, hogy az e munkától is jelzett brazil Lukács-reneszánsz nyomán születhetett Vitor Bartoletti SARTORI: *Lukács e a crítica ontológica ao direito.* São Paulo, Cortez, 2010. 128. feldolgozása úgyszintén –, valamint Erich HAHN: *Georg Lukács – eine marxistische Ontologie. Zeitschrift marxistische Erneuerung.* <http://www.linksnet.de/de/artikel/18056>, és végül Mário DUAYER – João Leonardo MEDEIROS: *Lukács' Critical Ontology and Critical Realism.* *Journal of Critical Realism*, vol. 4., no. 2. (2005) 395–425.

⁸ Vö. VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világképében.* [Gyorsuló Idő] Budapest, Magvető, 1981. 287. & <http://mek.oszk.hu/14200/14244/>, fordításban VARGA Csaba: *The Place of Law in Lukács' World Concept.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. & 2nd [reprint] ed. 1998. 193. E vállalkozás szakmai kritikájaként ld. pl. KARÁCSONY András in *Magyar Filozófiai Szemle*, 1982/4. 575–580.; Christian ATIAS in *Revue internationale de Droit comparé*, vol. XXXVIII., no. 3. (1986) 996–997.; *Droit et Société*, no. 4. (1986) 474–475.; V[jittorio] OLGIAI in *Rivista della Sociologia del Diritto*, vol. XIV., no. 1. (1987) 175–176.; Rüdiger DANNEMANN in *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, vol. LXXIII, no. 2. (1987) 286–288.; Frank BENSELER in *Zeitschrift für Rechtssoziologie*, vol. 8., no. 2. (1987) 302–304.; J[erzy] WRÓBLEWSKI in *Państwo i Prawo*, vol. XLII., no. 4. (1987) 117–118.; Werner GRAHN – Irène LEWTSCHKENKO in *Deutsche Literaturanzeiger*, vol. 109., no. 1–2. (1988) 89–92.; Alessandra DRAGONE in *Rivista internazionale di Filosofia del diritto*, vol. LXIII., no. 2. (1986) 304–306.; Paul BROWNE in *Science and Society*, vol. 51., no. 3. (1987) 382–383.; Eugene KAMENKA in *Bulletin of the Australian Society of Legal Philosophy* [Sydney], vol. 10., no. 38–39. (December 1986) 255–263. & *Rechtstheorie*, vol. 18., no. 4. (1987) 516–523. & [Reprint.] In: Csaba VARGA (szerk.): *Marxian Legal Theory.* [The International Library of Essays in Law & Legal Theory,

leírásoknak elsődlegesen számolniuk kell *szocializációval* (*Sozialisierung/Vergesellschaftlichung*), azaz azzal, hogy a fejlődés során a közvetítésekben részes tényezők maguk is egyre inkább s egyre kizárólagosabban társadalmilag már közvetítettek lesznek – ami tehát ezért természetszerűleg mindig társadalmon belüli *közvetítés/közvetítettség* (*Vermittlung*) útján jelenik meg benne –, mint olyan visszafordíthatatlanul s megállíthatatlanul előrehaladó folyamattal, amely képes arra, hogy történelmileg egymásra halmozódva magukban is összetett társadalmi-intézményi hálózatokat hozzon létre. Ilyen környezetben termelődik ki az a közeg, amelyben objektiváció (*Objektivierung/Objektivierung*) egyáltalán létrejöhet s idővel, képződményei útján, a társadalomban túlnyomó hatalomra tehet szert; ami saját önfejlődése folyamán az *eldologiasodás* (*Verdinglichung; reification*) lehetőségét és társadalmi valóságát hozhatja létre, a társadalmi működésnek egy fejlettebb fokon már szükséges velejárójaként; de idővel létrehozhatja majd az *elidegenedés* (*Entfremdung; alienatio*) lehetőségét s társadalmi valóságát is, ami immár, merő tényénél fogva, a végső értékek szolgálata tekintetében diszfunkcionálást jelez.

Ismeretes, legalábbis másfél évszázada, az angol úttörő Maine *Az ősi jog* megjelenését feltáró bűvárkodása⁹ óta, hogy a *társadalmi formalizmusnak* számtalan válfaja jött létre a legkezdetlegesebb társadalmi formációktól kiindulva, és mind annak érdekében, hogy az emberi szokásokat és gyakorlatokat biztosabbá s előreláthatóbbakká tegye, vagyis valamiféle rendezett s rendszerezett keretben zajló pusztá ismétlésekké, és ezáltal egyszersmind a szó legteljesebb értelmében gazdaságossá (egyszerűen elérhetővé, ugyanakkor biztonsággal ellenőrizhetővé) avassa.¹⁰ Mai társadalomtudományunk az ilyen irányú gyakorlatot *konvencionalizációnak* nevezi, és elemzése során – mintegy mesterpéldaként – a beszéd-aktus elmélete keretében és terminusaiban szimbolizáltan jeleníti

---

Schools 9] Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney–New York, Dartmouth – The New York University Press, 1993. 201–208.; Bo CARLSSON in *Tidskrift för Raettsociologi*, vol. 4., no. 1. (1987) 72–75.; valamint Paul BROWNE: Lukács' Later Ontology. *Science and Society*, vol. 54., no. 2. (Summer 1990) 193–218.

⁹ Henry James Sumner MAINE: *The Ancient Law. Its Connection with the Early History of Society, and Its Relation to New Ideas*. London, John Murray, 1876. viii+415., fordításban – a nemzetközi szintéren elsőként magyar fordításban kiadottan! – Sir Henrik MAINE Sumner: *A jog őskora, összeköttetése a társadalom alakulásának történetével, s viszonya az újkori eszmékhez*. Ford. és jegyzetekkel kísérte Pulszky Ágost. Budapest, Akadémia, 1875. 443.; majd Henry James Sumner MAINE: *Az ősi jog. Összefüggése a társadalom korai történetével és kapcsolata a modern eszmékkel*. Ford. Sárkány Mihály. [Társadalomtudományi könyvtár] Budapest, Gondolat, 1988. 311.

¹⁰ Vö. pl. Henri LÉVY-BRUHL: *Réflexions sur le formalisme social. Cahiers internationaux de Sociologie*, vol. XV., no. 1. (1953) 53–63.

meg.¹¹ Annak ellenére, hogy Lukács nem került még közel sem ilyesfajta kortársi kutatási területekhez, mégsem egészen pusztán véletlen, hogy a társadalmi öszkomplexus és a részkomplexusai közt zajló közvetítések vizsgálatakor számára a *nyelv* és a *jog* emeltetett ki a közvetítés alapvető közegeiként (előbbi eleve a társadalmi kölcsönhatás lehetővé tételéért, utóbbi a végső keretet szabó szabályozásért), vagyis olyanokként, mint amelyek egyedüli funkciója a bármiféle komplexusok közti közvetítés. Ebben benne rejlik persze annak elismerése is, hogy a nyelvnek és a jognak nem az önálló értékállítás és érdekérvényesítés a voltaképeni feladata, hanem az, hogy értékek és érdekek között közvetítsen – értékek és érdekek között, amelyeket magukat az egymás közt (éppen a nyelv és a jog által) közvetítendő, tehát egyéb komplexusok maguk hoztak létre és/vagy képviselnek. Azok az értékek és érdekek pedig, amik mindazonáltal a nyelv és a jog sajátjaiként, általuk állítottként megjelennek, pontosan ezért – tehát legfeljebb – instrumentálisaknak, azaz eszközértékűnek minősülnek, mint amik arra irányulnak, hogy megkönnyítsék a közvetítést vagy fokozzák annak kulturális szintjét és beágyazottságát, valamint erősítsék normativitását, vagyis a bennük megfogalmazottakat mint specifikus követelményt érvényesítsék.¹²

A társadalmi szokások és gyakorlatok, amik természetüknél fogva együttműködést feltételeznek s ezzel az interszubsztivitás kiteljesedését, a teoretikus magyarázat szempontjából elkerülhetetlenül felvetik a valaha a klasszikus angol filozófiában megfogalmazott kérdést, az akkori terminológiával kifejezetten a ‘test’ és ‘lélek’ külön voltának vagy egységének a dilemmáját.¹³ Akár

¹¹ Vö. VARGA (2004a) i. m.

¹² Lényegében hasonló következtetésre jut II. János Pál pápa is, miszerint még a ‘demokrácia’, ‘parlamentarizmus’, ‘joguralom’ vagy ‘emberi jogok’ tiszteletre méltó hívószavai sem végső és abszolút, hanem azokhoz képest eszközjellegű értékeket képviselnek, amik segíthetik is az általuk közvetített végső és abszolút értékek megvalósulását, de degenerálódhatnak is, amennyiben maguk is az elidegenedés eszközévé válhatnak. Ld. pl. Csaba VARGA: Buts et moyens en droit. In: Aldo LOIODICE – Massimo VARI (szerk.): *Giovanni Paolo II. Le vie della giustizia: Itinerari per il terzo millennio. (Omaggio dei giuristi a Sua Santità nel XXV anno di pontificato.)* Roma, Bardi Editore – Libreria Editrice Vaticana, 2003. 71–75. ill. – teljesebb kifejtésben – VARGA Csaba: Célok és eszközök a jogban. In: VARGA (2004a) i. m. 467–479.

¹³ Magára a dilemmára ld. http://en.wikipedia.org/wiki/Mind-body_dichotomy és [http://en.wikipedia.org/wiki/Dualism_\(philosophy_of_mind\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Dualism_(philosophy_of_mind)), valamint <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/377923/metaphysics/15815/The-soul-mind-and-body>. Vö. továbbá Martial GUÉROULT: *Descartes selon l'ordre des raisons*. I–II. k. [Philosophie de l'esprit] Paris, Aubier, 1953. & [Analyse et raisons 8–9] Paris, Aubier-Montaigne, 1968.; a jogra vonatkoztatottan pedig William A. CONKLIN: *The Phenomenology of Modern Legal Discourse. The Judicial Production and the Disclosure of Suffering*. Aldershot, etc., Ashgate, 1998. xii+285., különösen 123.

a nyelv (Saussure által elvégzett¹⁴) formális rekonstrukcióját, akár az egyszerre számos vonatkozást felmutató jogot (amint azt akár a Kelsen és Ehrlich közötti ütközés, a jog végső kritériumát illető ellentétes előjelű megközelítésük, a jog tételezettsége vagy tényleges megéltsége elsődlegességének a dilemmájában¹⁵ feltárja, akár pedig Pound szociologizmusa, melynek jegyében a könyvben leírt szöveggént s a hatásában felmérhető cselekvésként vett jog között¹⁶ von elvi különbséget) vesszük is alapul, az elemzés egyfelől megköveteli a tárgy valamiféle *konstrukciójának* (vagy konstruáltságának, azaz konstruált szerkezetének, tehát egy konstruktumnak), azaz valaminek mint *felépítésnek* a feltételezését, noha másfelől közismert tényként vehető tudomásul, hogy a tényleges *működés* (vagyis a megvalósuló működtetés) mindig áttöri ennek éppen adott kereteit.¹⁷ Azaz sem annak esete nem áll fenn, hogy valamiféle ‘testet’ egyszerűen kiegészítene (vagy szellemileg betöltene vagy élővé tenne) annak valamiféle ‘lelke’, sem pedig azé, hogy ez egy önmagában megalkotott és készre tett, perfektuált konstrukció lehetne, amit majd aztán tetszés szerint bárki mozgásba lendíthet vagy működésbe hozhat. Merthogy mozgás nélküli, azaz a szó teljes értelmében halott nyelv és jog nincs; ilyesmi legfeljebb csak egy szabadon szárnyaló, tisztán absztrakt képzelgés termékeként gondolható. Rövidre zártan ugyanis elmondhatjuk: ami nem működik, annak ontológiai értelemben léte sincs. Ellenkező irányból közelítve ez annyit jelent, hogy ami működik s ennél fogva ontológiai léttel bír, az egyszersmind szükségképpen fel fog majd mutatni valamiféle inkongruenciát is idealitás és realitás (valamiként megvalósulás) között.

Másként kifejezve, a gyakorlati műkö(d)etés nem (és nem is lehet) más, mint valamifajta *rekonvencionalizáció*, amely mindenkor *megszüntetve megőrzi* (*aufheben; Aufhebung*) saját előzményeit. Ezzel egyszersmind azt is állítjuk, hogy szüntelenül megőrizve és meghaladva (vagyis – ismét csak – megszüntetve megőrizve) azt, ami a hozzá való viszonyban szükségszerű adottság (*un*

¹⁴ Ferdinand de SAUSSURE: *Cours de linguistique générale*. Publ. Charles Bally. Lausanne–Paris, Payot, 1916. 336.; ill. B. Lőrinczy Éva fordításában *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest, Gondolat, 1967. 305.

¹⁵ A vitát teljes szöveges dokumentációjában adja közre Stanley L. PAULSON: *Hans Kelsen und die Rechtssoziologie. Auseinandersetzungen mit Hermann U. Kantorowicz, Eugen Ehrlich und Max Weber*. Aalen, Scientia-Verlag, 1992.

¹⁶ Roscoe POUND: *Law in Books and Law in Action*. *American Law Review*, vol. 44., no. 1. (1910) 12–26.

¹⁷ Egyfajta korai – a pozitivistikust a szociologisztikussal ütköztető – probléma-megközelítéshez ld. VARGA Csaba: *A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése*. *Allam- és Jogtudomány*, 1970/3. 589–613., újranyomva mint: *Fogalomképzés a jogtudományban*. *Módszertani kérdések*. In: VARGA (1987) i. m. 219–233.

donné),¹⁸ minden ilyen működés folyamatosan újításokat is végrehajt, megfelelően – kellő adaptációval – a mindenkor időszerű (és változó) szükségleteknek.

Lukács arra a következtetésre jutott (miközben újraértelmezte a Marx és Lassalle közti vitát a római jog valahai tényleges recepciójának a természetéről¹⁹), hogy a *lételméleti* perspektíva elsődleges bármiféle tisztán *ismeretelméleti* relevanciával szemben. Vagyis azt, aki cselekszik, ezt a mindenkori specifikus egyéni feltételek között teszi, annak hatására, amit nyomós érdekek általa való felismerése diktál majd néki.

Ebből fakadóan, minthogy bármiféle *ideológia/ideologizálás* a társadalomban cselekvő ember társadalmi létének az elválaszthatatlan része, az efféle ideológia/ideologizálás nem egyszerűen igaz vagy hamis tudati forma, hanem a társadalmi lét ontológiájának az organikus és szükségképpen, tehát elszakíthatatlan alkotóeleme.²⁰ Röviden szólva: az a mód, ahogyan gondolkodunk, része annak, amik valóban vagyunk. Azaz a bennünk működő tudat rész-szeplője cselekvéseinknek. Ennek megfelelően a úgynevezett *jogászi világnép* (*juristische Weltanschauung/Weltbild*) is, ami voltaképpen a jogászi hivatás *deontológiája*,²¹ a jognak nem valamiféle véletlenszerű külső kiegészítője, valami, amit utólag és kívülről tapasztanak rá, hanem – legyen az az Engels idején is így ismert kontinentális európai normatívizmus vagy az esetjogi módszer és eljárás angolszász pragmatikus kazualizmusa²² (nem terjedvén itt túl a teljes-

¹⁸ Az ‘adott’ és a ‘konstruált’ – ‘le donné [ce qui est donné]’ és ‘le construit [ce qui est construit]’ – megkülönböztetéséhez vö. François GÉNY: *Méthode d’interprétation et sources en droit privé positif*. I–II. k. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1899. xxv+446., különösen 422.

¹⁹ Karl Marx levele Ferdinand Lassalle-hoz (Berlin, 1861. július 22.). In: Karl MARX – Friedrich ENGELS. *Werke*. 30. kötet. Berlin[-East], Dietz Verlag, 1964. 614.; válaszul arra, hogy Lassalle a római jogreceptiót voltaképpen meghamisításnak érzekelte, míg Marx egyszerűen a saját korában és szükségleteire válaszul cselekvő ember tetteként fogta fel azt.

²⁰ Ld. pl. Csaba VARGA: The Relative Autonomy of Formal Rational Structures in Law: An Essay in the Marxist Theory of Law. *Eastern Africa Law Review: A Journal of Law and Development* [Nairobi], vol. 8., no. 3. (1976) 245–260.

²¹ Friedrich ENGELS – Karl KAUTSKY: Juristen-Sozialismus. [Die Neue Zeit: Wochenschrift der deutsche Sozialdemokratie, 1887/2. 49. és köv.] In: Karl MARX – Friedrich ENGELS: *Werke*. 21. kötet. Berlin[-East], Dietz Verlag, 1962. 491–509. & http://www.mlwerke.de/me/me21/me21_491.htm. Vö. még ehhez E. LASKINE: Die Entwicklung des Juristischen Sozialismus. *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, (1913). 17–70.; és M. SBRICCOLI: Elementi per una bibliografia del socialismo giuridico. *Quaderni Fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno*, (1974–1975). 876–1035.; továbbá Karl A. MOLLNAU: *Vom Aberglauben der juristischen Weltanschauung*. Berlin[-East], Akademie-Verlag, 1974. (Reprint: Verlag Frankfurt am Main, Marxistische Blätter, 1975.) 73.; és Piers BEIRNE: Introduction to »Juridical Socialism«. *Politics & Society*, vol. 7., no. 2. (1977) 199–201.

²² A bennük teljességgel eltérően működő kétféle gondolkodásmódra ld. VARGA Csaba: Szabály és/vagy norma; avagy a jog fogalmiasíthatósága és logizálhatósága. In: SZABÓ

séggel eltérő, korábbi vagy más jogi hagyományokra²³ is) – egyike azon eredeti tényezőknek, amik összességéből az, amit valóban a jog társadalmi létének nevezhetünk, összeáll.²⁴

A mindennapi gyakorlat heterogeneitására szüntelenül ráépülnek olyan önmagukat szervező és beteljesedésüket önmagukban hordozó homogenizációk, amik az egyes részkomplexusokban jönnek létre.

A jelen szerző a bírói/bírósági eljárás mint partikuláris valóság-(re)konstrukció elemzésétől s ezen belül mint folyamat-elemzéstől érkezett el az *autopoietikus elmélet*²⁵ ontologizáló újrafogalmazásához. Ezt eredetileg Chilében, a sejtek biológiai reprodukciójának a magyarázatakor dolgozták ki, majd utóbb általánosított megfogalmazást is nyert, mint a makro-szociológiai elméletek

---

Miklós (szerk.): *Regula iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben. (A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2003. szeptember 26–27-én rendezett konferencia anyaga.)* [Prudentia Iuris 22] Miskolc, Biber Kiadó, 2004. 23–30., újranyomva In: VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben.* [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2004. 450. & <http://mek.oszk.hu/15100/15172> [a továbbiakban: VARGA (2004b)] 147–157.; és VARGA Csaba: *Jog, jogértés, jogalkalmazás (35 tételben).* *Magyar Jog*, 2007/11. 641–648., újranyomva In: VARGA Csaba: *Elméleti jogtudomány. Körkép, dilemmák, útkeresések.* [Tanulmányok 36.] Budapest, Pázmány-Press, 2017. 518. & https://www.academia.edu/35322087/ELMÉLETI_JOGTUDOMÁNY_Körkép_dilemmák_útkeresések_Theoretical_jurisprudence_Overview_dilemmas_searches_for_a_path, 459–472.

- ²³ Vö. pl. VARGA Csaba: *Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában.* In: VARGA (2004b) i. m. 47–66. Ezek összképéből adódott számomra az a következtetés, hogy az, ami minden joghagyományban mindazonáltal közös elem, nem sokkal több, mint *patterned pattern* mivolta, vagyis olyan mintaként szolgálása, amely önmagát is már fennálló és érvényesítendő minta szerintiként hozza létre.
- ²⁴ Ez indokolja egyébként azt az elmúlt néhány évtizedre megérett tudományos fordulatot, hogy a klasszikus összehasonlító jogtudományt, immár az egyes nemzeti jogpozitivizmusok merő kiterjesztéseként bírálva, meghaladja egy önálló, új irányzat, ami maga az alapul fekvő jogi kultúrák és bírói gondolkodásmód összehasonlító tanulmányozását tűzi célul. Vö. pl. VARGA Csaba (szerk.): *Comparative Legal Cultures.* [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Legal Cultures 1] Aldershot–Hong Kong–Singapore–Sydney–Dartmouth–New York, The New York University Press, 1992. xxiv+614. – rövidebb magyar változatában VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák.* [Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 2000. [újrany. 2006.] xl+397. –; valamint VARGA Csaba: *Összehasonlító jogi kultúrák?* In: Török József (szerk.): *Mivégett vagyunk. Emlékkönyv Bolberitz Pál hatvanadik születésnapjára.* Budapest, Ecclesia, 2001. 421–438. & *Jogtudományi Közlöny*, 2001/10. 409–416., újranyomva In: VARGA (2004b) i. m. 28–46.
- ²⁵ Benseler már 1987-ben megjelent kritikájában (8. jegyzet) autopoietikus rekonstrukciót érzékelt abban, ahogyan a lukácsi Ontológiához közelítettem, amivel ugyanis magam csak 1987-ben, a canberrai Ausztráliai Nemzeti Egyetem Társadalomtudományi Kutatóiskolája kebelében induló kutatóprofesszorságom során (majd Luhmannal és Bécsy Tamással is e témában levelezésbe kezdve) ismerkedtem meg, s amivel élve első publikációm VARGA Csaba: *Judicial Reproduction of the Law in an Autopoietical System?* [Abstract.] In: *Law, Culture, Science and Technology. In Furtherance of Cross-cultural Understanding.* Kobe, 1987. 200–202. – kibontva VARGA Csaba: *Autopoiesis és a jog jogalkalmazói-gyakorlati újratermelése.* *Jogtudományi Közlöny*, 1988/5. 264–268., újranyomva In: VARGA (2004a) i. m. 418–430. – volt.

módszertani látásmódja.²⁶ Ebből következik viszont, hogy az, amit *társadalmi mintakövetésnek* szoktunk nevezni, valójában *reprodukción* és *produkción* egyidejűleg, azaz valaminek olyan újraképzése, amelynek során óhatatlanul valami többletnek a képzése is végbemegy. Nem más ez, mint a megőrzésnek és megújításnak – ezek éppen megvalósuló módjának és mértékének – olyan egyedi egyidejűsége, amit az adott hely és idő társadalmi környezete még és már problémátlan mintakövetésként elfogad, és ezzel egyszersmind az alapul fekvő konvenció, azaz hallgatólagosként feltételezendő társadalmi megállapodásban a rekonvencionalizáció tudomásul veendő legújabb állapotaként s termékeként hitelesít. (A mai angol–amerikai jogtudományi irodalom erre szokta mondani, hogy az ilyen gyakorlat *a kánon szerinti*, azaz azon belüli; amely kánon maga is aligha lehet más, mint éppen az önmagát folyvást újrakonvencionalizáló napi gyakorlat adott időmetszetben történő, általánosító kivetítése.)

Azt is látnunk kell itt, hogy maga a jog, mint homogenizált közvetítő a társadalmi heterogeneitásban, a *kettős beszéd* sajátos esete, ami ugyanakkor szükségképpen, amennyiben tehát, mint láttuk, egy a társadalmi heterogeneitáshoz tartozó cselekvést valamiféle társadalmi homogenitásban, annak egyszersmind minden hozzá adott követelményének eleget téve kell elvégeznünk. Ebben ugyanis a tényleges döntéshozatal a *problémamegoldás logikájával* modellezhetően megy végbe, viszonylag nyitott esélyekkel s egy viszonylagosan nyitott referencia-keret nyújtotta lehetőségek között, amire szakaszonként, s egészében utólag – hozzá kapcsoltn és reá vetítetten – épül rá a jog voltaképpen *igazolási logikája*, mint a jog szerinti beteljesedés valamiféle visszacsatoló ellenőrzése. Ez persze, mint dekonstrukció, szembefut a szokásos jogelméleti magyarázatokkal, amik még mindig valamiféle mechanicitást szeretnének érzékelni a mintakövetésben, s ezért a jogi textus valamiféle gyakorlatba ültetését (implementációját) képesek csupán látni mindebben, vagyis a kérdéses jogszöveg pusztá és közvetlen gyakorlati megvalósulását, gyakorlattá alakítását, azzá transzformálását.²⁷ A bírói döntés tehát úgy jelenik meg számukra, mint a normatív textúrából, végső soron a törvény betűiből levont és származtatott következmény (ami megfelelő áttételekkel annak belső szükségszerűségére emlékeztet, mint amivel például egy kémiai extrakció

²⁶ Az élettudományokban Francisco J. Varela és Humberto R. Maturana kidolgozta módszertani látásmód (olyan nyitott/zárt rendszerként, mely önmaga újratermelésének feltételeit s eljárás-módját ennek során és menetében maga alakítja ki – nyitottan új információkra, ám zártan azok feldolgozásában) elméleti-jogi felhasználására elsőként Niklas Luhmann és Gunther Teubner tett kísérletet.

²⁷ Vö. pl. VARGA Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. [1992.] 2., jav. és utószóval bőv. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2001. (2003.) 210. & <http://mek.oszk.hu/14400/14489>

rendelkezik) – következésképpen amennyiben egy bármiféle ‘helyes’ válaszhoz érkezünk vagy kell érkezünk,²⁸ úgy annak bárminemű alternatíva kizárásával, tehát egyetlen lehetőség gyanánt *a* válasznak kell lennie –, noha semmiféle belső szükségképpeniséget nem mutathatunk ki itt.²⁹ Lukácsnak már csak azért is ehhez a következtetéshez kellett eljutnia, mivel az érintett érdekek közötti konfliktusnak a jog saját *beteljesedési rendszere* (*Verfüllungssystem*) szerinti elintézését vagy hivatalos lezárását egyszerűen eleve pusztá *manipuláció*ként jelölte meg, elismerve, hogy a folyamat lételméleti leírása meglehetősen távolra kerülhet a folyamat belülről történő jellemzése és/vagy elfogadható/igazolható rekonstrukciója ténylegességétől s belső összetettségétől.

A *megértés* (*Verständnis*) ugyanis ismét csak egy autopoietikus folyamat, mint általános jellemezhetőségében bármiféle hermeneutikus folyamat – kivéve, ha például történetesen egy robinsoni létezés lehetőségében gondolkodnánk, amely minden ízében egyedi és példátlan, mert a társadalmi emlékezet³⁰ csíráját is nélkülöző; ezért is zárta ki a gondolhatóság köréből eleve Lukács. Merthogy a megértés, amint adott formában és tartalommal megtörténik, mindig valamiféle társadalmi játék terméke, ami – végső soron – egy adott hallgatóság (emberiség, nemzet, adott *hic et nunc* emberközössége)³¹ körében, általa kezdeményezetten és/vagy éppen igazoltan,³² így és nem másképpen³³ megyesik. Ami a társadalmi cselekvés heterogén és homogén cselekvési terepein zajló társadalmi játékokat illeti, amelyekben egyebek közt a „jelentése van, vagy jelentést ad neki”³⁴ egyidejűségének társadalmi interakciója is végbemegy, nos, elvileg ilyen játékokban bárki részt vehet, sőt ténylegesen bárki hozzájárulhat ezek

²⁸ Első megközelítéshez ld. http://en.wikipedia.org/wiki/Ronald_Dworkin, 3–4. fejr. és pl. David CONTER: *The Legal Philosophy of Ronald Dworkin. No Right Answer.* (Microfilm.) Thesis (M.A.) Montreal, McGill-University, 1980. vi+275.

²⁹ Vö. VARGA Csaba: A jogalkalmazás kutatásának szemléleti kerete – ma. *Magyar Jog*, 1991/2. 65–71., újranyomva mint A bírói eljárás természetének kutatása. In: VARGA (2017) i. m. 425–438.

³⁰ A társadalmi emlékezet mindenféle társadalmiként létezés előfeltétele, mint Lukács ennek kapcsán megjegyzi; ez a hermeneutikumnak is eleve a műveleti terepe.

³¹ A *Sprachspiel* wittgensteini fogalmából kifejlesztetten ld. pl. <http://en.wikipedia.org/wiki/Language-game> és Lois SHAWER: *On Wittgenstein's Concept of a Language Game.* <http://users.sfo.com/~rathbone/word.htm>; valamint Michael LUNTLEY: *Wittgenstein. Meaning and Judgment.* Malden, MA, Blackwell, 2003. viii+187.

³² Chaïm PERELMAN: *L'empire rhétorique. Rhétorique et argumentation.* [Bibliothèque des textes philosophiques] Paris, Vrin, 1997. 194., különösen 36. Vö. még George C. CHRISTIE: *The Notion of an Ideal Audience in Legal Argument.* Dordrecht–Boston, Kluwer Academic Publishers, 2000. x+223.

³³ Ezt is leírja a társadalmi épp-így-lét (*Gerade-so-Sein*) lukácsi fogalma.

³⁴ Chaïm PERELMAN: Avoir un sens et donner un sens. *Logique et Analyse*, no. 5. (1962) 235–250.

alakulásához; még akkor is, ha modern társadalmakban ez a specifikus szakmai tudással rendelkező hivatások képviselőinek az elsődleges feladata, úgyszólván előjoga, de felelőssége is szokott lenni. Végső elemzésben az egész folyamat kétségkívül pontosan egy olyan eredményhez szokott vezetni, amely már és még úgy védhető egy adott közösségben, mint az érintett érdekek ütközésének a tényleges megoldása. Vagyis azért védhető ez, mert a közösként vallott előfeltevések tudatában pontosan ez az, ami sikeresen (re)konvencionálizálható, azaz az adott közegben elismerhető s elismertethető, mint az itt és most egyedi esetében aktualizált mintakövetés példája. Ennélfogva a döntéshozó *személyes* (és végső fokon, mint láttuk, az adott társadalomban élökként mindannyiunk) *felelőssége* a legtisztábban felmerül minden ilyesfajta helyzetben. És valóban, mindannyiunknak számot is kell adnunk ilyen döntéseinkről – függetlenül attól a tényről, hogy felelősségünket eldologiasított mechanizmusaink csaknem automatikus önműködtetésére áttestálva nem szoktuk azt magunkra venni, saját személyes felelősségünként betudni. E következtetés szerint tehát valamilyen valódi társadalmi játékok igazi szereplői vagyunk, s nem pusztán akként feltüntetett merő bábfigurák, alkatrészek egy óraműszerűen zajló folyamatban.³⁵

Sem a természeti, sem a társadalmi létezés ontológiájában nincsenek igazi választóvonalak, a szó filozófiai értelmében diszkrét entitások, csupán olyan megkülönböztetések s megkülönbözetettségek, amik merőben elemzés során és kedvéért, tehát intellektuális rekonstrukció során jöttek/jönnek létre, általunk történő megnevezésük és akként tételezésük révén. Ez magyarázza, hogy még a homogenizációk, vagyis az egyneműsítések sem maguknak köszönhetik létüket: többnyire és túlnyomórészt a társadalmi heterogeneitástól tápláltnak, annak folyamataiban. Ugyanúgy, ahogyan a szaknyelvek s az egyes hivatásoktól alkalmazott nyelvek is a mindennapi nyelvhasználatból s a társadalom általános kultúrájába ágyazottan nyernek ösztönzéseket,³⁶ az egyes hivatások képviselőinek tettei pedig hivatásgyakorlásuk rítusai s szabályszerűség-látszatai ellenére is mindig a személyes létezés teljességét felmutató (s így az emberi képességek

³⁵ Vö. legújabban és – nemzetközi konfliktusok jogi eldöntéséről lévén szó – nyers láttatásban vö. VARGA Csaba: Koskenniemi és a nemzetközi jogi érvelés. Jogontológiai tanulmány. *Allam- és Jogtudomány*, 2016/2. 278–301. & <http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/2016-02-Varga.pdf>

³⁶ És természetszerűleg fordított irányú mozgásként is; vö. VARGA Csaba: Jogdogmatika, avagy *ius, jurisprudentia* és társai – tudományelméleti nézőpontból. / »Jog«, »jogtudomány«, »tudomány« – lét- és ismeretelméleti nézőpontból. (Viszontválasz.) / A dogmatika természetét illető kutatások lehetséges hozzájárása. (Hozzászólás.) In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Jogdogmatika és jogelmélet. A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2006. november 10-én és 11-én rendezett konferencia anyaga*. [Prudentia Iuris 26] Miskolc, Bíbor Kiadó, 2007. 11–26. / 68–80. / 241–251., újranyomva mint Jogdogmatika. / »Jog«, »jogtudomány«, »tudomány«. / A dogmatika természetétől a jog természetéig. In: VARGA (2017) i. m. 163–208.

(*facultas*) összességével élő), osztatlanul egész ember eljárásának bizonyulnak,³⁷ az, amit Luhmann jegyében *Ausdifferenzierung des Rechts*ként,³⁸ lukácsi megközelítésben pedig jogi homogenizációnak mondunk, valójában olyasmi, ami a gyakorlatban mindig mindennapi megfontolásaink tükörfényeként jelenik meg: azok érdekében, pontosabban szólva egyenesen azért, hogy ezeket az adott feltételek közt optimálisan elérhető mértékben gyakorlattá tegyük.

Önmagában így az eldologiasodás aligha több, mint emberi szándékkal létrehozott instrumentalizálás, az elidegenedés azonban már ennek minden társadalmi tekintetben patológiakussá lett kifejelete, tehát nem más, mint célszerűen tudatos emberi ellenőrzés hiányában bekövetkezett valamiféle problematikus, immár nemkívánatos összhatás.

Tisztán külső hatalomként tekintve olyasmi, mint feszültség vagy kényszer, csupán személyes szinten, mikrohelyzetekben tud érvényesülni. Intellektuális, morális vagy egyéb síkon történő túldimenzionáltatásuk alkalmi viszont azt is lehetővé teszik, hogy az ezekkel történő sikeres élést, ezek szítását vagy ezekre apellálást immár kizárólagosan valamiféle túlnyomóan ideologikus formában értelmezzék. Másképpen megfogalmazva mindez azt jelenti, hogy voltaképpen nem is beszélhetünk igazán kényszerekről társadalmi síkon, csupán helyzetekről, dolgok olyan alakulásáról – beleértve ebbe természetesen tudatállapotokat, azok esetleges megideologizálását is, egyfelől, és valamiféle reform vagy forradalom társadalmilag összegeződő egységes akarását is, másfelől –, amelyek sürgetően az alaphelyzet újragondolására szólítanak fel, s ezzel lehetőséget kínálnak akár újólagos megerősítésre, akár változtatásra.

Végső soron mindannyian elkerülhetetlenül felelősek vagyunk magunkért és közös emberi sorsunkért, beleértve természetesen annak módozatait is, hogy mire, miként, miféle személyes autonómiával működtetjük szabadon választott emberi céljainkra a magunktól teremtett különféle konstruktumokat.

*

A társadalmi lét ontológiája néhány általános állításának és terminusának ilyen tömör összegzése nyomán már olyan következtetésekhez érkezhetünk, amelyek a joghoz hasonló konstruktumok lukácsi társadalomontológiai rekonstrukciós

³⁷ Vö. pl. VARGA Csaba: Teória s gyakorlatiasság a jogban. A jogtechnika varázsszerepe. In: GÁL István László – KÓHALMI László (szerk.): *Emlékkönyv Losonczy István professzor halálának 25. évfordulójára*. [Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs publicata 138] Pécs, [Kódex Nyomda Kft.], 2005. 314–326., újranyomva In: VARGA (2017) i. m. 439–458.

³⁸ Niklas LUHMANN: *Ausdifferenzierung des Rechts. Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1981. 456.

örökségének néhány fontos specifikus jegyét is feltárják, lehetővé téve egyszersmind további általánosításokat az ember teremtette különféle konstruktumok lételméleti státusa kapcsán.

Mint fentebb láttuk,³⁹ a társadalmi létezés megállíthatatlan s visszafordíthatatlan folyamat. Ebben bármi, ami részt vesz vagy létrejön benne, egyszersmind kitörölhetetlen nyomot is hagy. Azt jelenti ez, hogy új komponensként maga is anyagi és/vagy tudati képződményként óhatatlanul beépül azon környezetbe és azon feltételek sorába, amelyben és amelyek közt az egyes komplexusok közötti kölcsönhatás és ezzel maga az összkomplexus önújratermelődése is végbemegy.

A nyelv és a jog – mint szintén láttuk – olyan komplexusok, amelyek kizárólagos célja a közvetítés. Ennek köszönhetően létének értelmét egyikük sem önmagában, önmagának köszönhetően bírja. Mégis, annak érdekében, hogy közvetítő funkciójukat kellő módon és hatékonysággal betölthessék, ki kell fejleszteniük viszonylagos autonómiájukat.

Történelmileg nyomon követhetően az állam mindig arra törekedett, hogy fokról fokra monopolizálja a jogot, végső soron kizárólag uralva azt. A jog államiasítását (vagyis közvetlen államfüggvénné tételét) jogi kultúránkban leginkább annak végleges kettéválást hangsúlyozó élessége mutatja, ahogyan mind fogalmilag, mind intézményesen, a lehető legformálisabb módon, a *jogalkotás* (*Rechtsschöpfung*) szétválasztatik a *jogalkalmazástól* (*Rechtsanwendung*). Az európai szárazföld történelmében⁴⁰ ez írásos formában tudatosan megalkotott és formális kibocsátásra kerülő norma-struktúrák olyan kifejlesztésével ment végbe, amelynek végső szándéka a jog kizárólagos megtestesítése volt.⁴¹ Olyan fejlődési utat jelzett ez, amelyben maga a *ius* eszméje is a kibocsátott *lex* merőben tényszerű léte redukáltatott, vagyis egy éppen fennálló törvényhozónak az eljárásilag kellő formában történő törvénykibocsátása ténylegességére vezetett vissza.⁴² Nos, az így bemutatott, egymást kizáróan dichotomikus kettősség az ún. jogalkotást eleve valamiféle korlátlan teljhatalom kódébe, egy szabadon kitölthető szabályozási tér feletti uralom vélelmezésébe vonja. Hiszen ennek

³⁹ E kifejtésekhez vö. még VARGA Csaba: A jog ontológiai megalapozása felé. (Tételek Lukács György Ontológiája alapján.) *Magyar Filozófiai Szemle*, 1983/5. 767–776., újranyomva In: VARGA (1987) i. m. 97–113.

⁴⁰ Érdekes kontrasztban az angolszász gondolkodással ld. Peter G. SACK: Law & Custom. Reflections on the Relations between English Law and the English Language. *Rechtstheorie*, vol. 18., no. 4. (1987) 421–436.

⁴¹ Történelmi ívében vö. pl. VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. [1979.] 2., utószóval bőv. és jav. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. 439. & <http://mek.oszk.hu/14200/14206/>

⁴² Vö. VARGA (2004a) i. m. 2.1. fejt.

következtében a *lex* lesz és marad önálló játékosként a jog terepének egyedüli voltaképpeni szereplője, hiszen kizárólagosan ez, vagyis ennek alkotója hozza létre azt, hogy egyáltalán mi és milyen értelemben lehet releváns a jogban. Innen ered éles szembeállítás a jogalkalmazással, aminek szerepe más, mint kizárólag végrehajtás, azaz valami hozzá képest már fennállóként adottnak a merő applikációja, eleve nem is lehet. Nos, az tehát, amit mindközönségesen *igazságszolgáltatásnak* nevezünk, ettől kezdve végső soron csupaszon, mint csakis *formális szabály-konformizmus* mutatja magát.

Tiszta jogtanában – melyben a jog területét módszeresen kiürítette mindentől, ami nem jogilag sajtószzerűen tételezett, azért, hogy a jog felépítésének és működtetésének valóban jogi meghatározását világosan láttathassa – Kelsen mutatta ki, hogy a jogászság hivatásgyakorlásában felhatalmazó-referenciális közegül szereplő jognak csakúgy, mint a teoretikusok jogilag egyedül védhető jogképeinek alapvető kritériumul szolgálóan két elve van, amelyek egyike a jog felépítéséhez, másika pedig működéséhez kötődik. Ennek megfelelően az *érvényesség* azt jelzi, hogy a kérdéses norma-struktúrát megfelelően tételezték és promulgálták, a *jogszerűség* (vagy törvényesség, illetőleg specifikusan szűkített értelmében az alkotmányosság) pedig azt, hogy a jogi eljárásban érvényesítésre került normák és tények logikailag (az előbbieket alárendeléssel vagy levezetéssel, az utóbbiak pedig az előbbiek megfelelő minősítésükkel) egy ilyen norma-struktúrából származtattak.⁴³

Természetét tekintve a jog feletti hatalommal élő állam által alkotott norma-struktúra egy olyan teleologikus kivetítés, ami ugyanakkor nem azt az alapul szolgáló célt fogalmazza meg, amelyet társadalmilag kívánatosként e céltételezéssel elérni kíván.⁴⁴ Mert annak érdekében, hogy bárminemű kérdésessé tételt kizáró egyértelműséget biztosítson, a törvényhozó saját – önmagában elérendő – célként egy instrumentális magatartást fogalmaz meg. Ezzel hozza létre a jog

⁴³ Ld. VARGA Csaba: A jog és érvényessége. *Jogtudományi Közlöny*, 1986/1. 1–6., újranyomva mint A jog és érvényessége. Ontológiai megfontolások. In: VARGA Csaba: *A jog mint folyamat*. [Osiris könyvtár: Jog] Budapest, Osiris, 1999. (újrany. Budapest, Szent István Társulat, 2002., 2004.) 430. & <http://mek.oszk.hu/14500/14510/>, 67–85.; és VARGA Csaba: Érvényesség. In: VARGA (2004a) i. m. 158–172.; valamint VARGA Csaba: Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok). *Állam- és Jogtudomány*, 1986/4. 569–591., újranyomva VARGA (1999) i. m. 271–304.

⁴⁴ Ebből fakadó kiegészítő jogalkotás-technikai eljárásokhoz ld. VARGA Csaba: A preambulumok problémája és a jogalkotási gyakorlat. *Állam- és Jogtudomány*, 1970/2. 249–307. & <http://www.parlament.hu/biz/aeb/info/vcs.pdf> és VARGA Csaba: A törvényhozás és felelős tudatossága. *Állam- és Jogtudomány*, 1977/1. 68–99., újranyomva mint A törvényhozás és felelős tudatossága. A miniszteri indokolás rendszerének elvi kérdései. In: VARGA Csaba: *A jog mint logika, rendszer és technika*. [Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 2000. 223. & <http://mek.oszk.hu/15300/15304>, 109–141.

a tényállást (*Tatsache*) mint jogeset alkotására képes tények halmazát,⁴⁵ végső soron azért, hogy a jogalkotó ilyen módon a jövő társadalmi magatartásainak átlagszerű alakulását előre megtervezhesse és valamiféle hatékonysággal el is érhesse – pusztán azáltal, hogy jól kiválasztott eszközmagatartásokat előír vagy megtilt, azaz pozitív vagy negatív módon szankcionál.

Szintén láttuk, hogy közvetítő funkcióját a jog csak azáltal töltheti be, hogy egyidejűleg biztosítja viszonylagos autonómiáját. Merthogy a jogi célokként pozitívált társadalmi célokat csakis saját rendszerének a követelményei szerint érheti el. Ebből már eleve fakad bizonyos határozott Janus-arcúság, vagyis a már említett kettős beszéd gyakorlata, mint a jogász tevékenység szükségképpen velejárója. Hiszen Lukács szerint a jogász valójában nem tesz mást, mint hogy valóságos érdekkonfliktusokat először jogon belüli konfliktusokká alakít át, majd a következő menetben ezeket látszólagos konfliktusokká finomítja. Ám kifelé ezt egy valóságos jogalkalmazás példájaként mutatja be, mint amelyben nem történik semmi más, mint kizárólag jogi tételezésekkel logikai szükségképpeniséggel történő, egymásra következő műveletek sora. Miközben az, ami gyakorlatilag ténylegesen végbemegy, ismét csak nem más, mint a ‘releváns tények’ és az azokra alkalmazható ‘megfelelő normák’ kiválasztásának manipulációja (ami alkotó módon, az emberi szereplő gyakorlati tettéből – elhatározásából és döntéséből – adódóan megnevezést, értelmezést s minősítést egyaránt magában foglal), hogy a meghozandó bírósági döntés a puszta logika látszata mögött egy valóban felelős társadalmi döntést foglalhasson magába. Eszerint viszont ebben az egész műveleti sorban, valóságos szerepjátzását tekintve, a logika éppen nem egy kellő döntés elérésének a vezérlő közege, hanem aligha több, mint a saját beteljesedési rendszerben szükséges – Lukács terminusával élve – kifejeződési forma.

⁴⁵ Rudolf EISLER: *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*. (1904.) <http://www.textlog.de/5224.html> meghatározása szerint „*Tatsache* (zuerst bei Herder) ist das, was durch das Denken sicher als Erfahrungsinhalt, als Bestandteil der gesetzlichen Ordnung der Dinge und Ereignisse feststeht. Die »Tatsachen« als solche sind nicht einfach »gegeben«, sondern müssen erst auf Grund der Erfahrung methodisch-denkend gesetzt, konstatiert werden.” Franz GSCHNITZER: *Allgemeiner Teil des bürgerlichen Rechts*. 2. neuarbeitete Aufl. von Christoph FAISTENBERGER – Sabine ENGEL – Heinz BARTA. Wien–New York, Springer, 1992. 21/A. 1–3. http://books.google.hu/books?id=d9DTGBjPOwK&pg=PA447&lpg=PA447&dq=%22juristische+tatsache%22&source=bl&ots=u1AC29212f&sig=mwqOdNY6PUUiySBtYnWt-OHyOeE&hl=hu&ei=B_i4St-IK9WNsAachOG3BQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=6#v=onepage&q=%22juristische%20tatsache%22&f=false így bővíti ezt kritériumszerűen: „1. Rechtssätze bestehn aus *Tatbestand* und *Rechtsfolge* (Gesetzesbefehl); aus Sein (abstrakter Tatbestand) und Sollen (abstrakte Rechtsfolge). 2. Damit die Rechtsfolge eintritt, muß die *konkrete* Sachlage, der Sachverhalt (der ‘Fall’) unter den *abstrakten* Tatbestand *subsumiert* werden können, dh. geprüft werden, ob der Sachverhalt die Merkmale des Tatbestandes erfüllt. 3. Eine *Tatsache*, die allein oder zusammen mit andern eine Rechtswirkung herbeiführt, ist eine *juristische Tatsache*.”

Lényegében ugyanez áll arra nézve is, hogy a jog fogalmiasítása – ha egyáltalán – mi végre és hogyan megy végbe. Merthogy a jogban végzendő/végzett bármiféle gondolati műveletnek, így a fogalmiasításnak is éppen nem merőben megismerési célja van, hanem valami más. Végző elemzésben minden jogon belüli (tehát a fenti értelemben akár jogalkotó, akár jogalkalmazó) művelet igazi célja pragmatikus, azaz gyakorlati célra törő, s ez nem más, mint a jog nevében végzendő/végzett gyakorlatnak a standardizálása.⁴⁶ Ami nem más, mint a valóságos élethelyzetek legkülönbébb előfordulásainak, példáinak és változatainak osztályozásával annak elérése, hogy ezek a jogban immár megnevezett és meghatározott véges számú lehetséges jogesetek egyikébe vagy másikába betagozhatók legyenek. A jog végletes fogalmi formalizmusának következtében minden olyan minősítésnek, amely szerint egy adott eset a kiválasztott normákból megkonstruálható esetkombinációk egyikének megfelel, teljességgel végigvittnek kell lennie, egészen a kérdéses esetnek a jogesettel való formális azonosításáig, amelyben immár bármiféle kivétel- vagy másságmegállapítás, többletleírás, zárójelbe vétel, habozás, azaz a valóságos életben mindenkor óhatatlanul jelenlévőként megélt ambivalencia, vagyis végző soron semmiféle dialektika nem szerepelhet – legalábbis a meghozatalra kerülő döntésben a jog nevében, előírásait követve kirótt jogi következmények (s ezt megelőzően, persze, az ennek alapjául szolgáló tényállásmegállapítás) tekintetében.

A jognak saját (fogalmiasított vagy egyéb) formalizmusába történő önbezárlkozására a koronát az a tény teszi fel, hogy a jog igazolása – beleértve ebbe annak módját is, hogy miként hozzák létre és kanonizálják a jog érvényes felépüléséhez és jogilag járható működtetéséhez szükséges feltételeket a gyakorlatban – mindig öngazolás, vagyis a jogi szférán belüli belső kérdés marad, amit tudatosan, mesterséges eszközökkel, úgyszólván előfeltételezettségként távol tartanak bármiféle külső behatolás vagy befolyásolás lehetőségétől.⁴⁷

⁴⁶ A szocializmus marxizmusának égisze alatt annak bármiféle megkérdőjelezését, hogy a normák igazságértékkel bíró s ezért bizonyítható vagy cáfolható leíró kijelentéseként kezelendők, úgyszólván mindvégig eleve a lenini ún. visszatükrözésemélet burkolt tagadásaként értékelték, s így a jelen szerzőnek még egyetemista korában született ilyen kísérlete is nemcsak folytathatatlan, de bármely formában egyaránt nyilvánosan vállalhatatlannak, s így publikálhatatlannak bizonyult. Vö. A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése. [1964.] In: VARGA Csaba: *Útkeresés*. Kísérletek – kéziratban. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2001. 167. & [http://mek.oszk.hu/15300/15346_4-18.](http://mek.oszk.hu/15300/15346_4-18); a tágabb összefüggésekhez pedig VARGA Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete. Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. In: VARGA (2004b) i. m. 251–302.

⁴⁷ Az egész folyamat végző modellezésére ld. VARGA Csaba: A bírói döntéshozatal »fekete doboz« és a joguralom – az európai egységessülés s a globalizáció távlatában. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2009/1–2. 96–117.

Ennek is köszönhető, hogy a jog mindig is előkelő példájául szolgálhatott mind az eldologiasításnak/eldologiasodásnak, mind pedig az elidegenedésnek.

Nos, az objektiváció/reifikáció/alienáció különmemű kategóriák.⁴⁸ Semmiképpen sem fedik egymást, noha történelmileg ugyanabban a megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatban gyökereznek, és a tárgyiasítás ösztönzőleg hathat eldologiasodások létrejöttére, amint a maga módján az eldologiasodás is segítheti elidegenedés létrejöttét. Mindennek gyökere a társadalmi létezésnek mint megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatnak a tényleges természetében rejlik, ti. a kérdéses folyamat alakításában részt vevő minden egyes komponens egyre növekvő mértékben maga is társadalmiasított és közvetített. Ennek hatásait tovább erősíti, hogy az *ember alkotta második természet* – és ennek gondolati feldolgozásában és megideologizálásában a *dezanthropomorfizáló tendenciák*⁴⁹ jellegzetes változatai – fokozatosan növekvően lép előtérbe ebben a folyamatban. A jognak mint konstruktumnak s a jognak mint gyakorlati működésnek, vagyis a maga társadalmi erejében és hatásgyakorlásában tekintett jognak egy társadalmi hivatás deontológiája, a jogászvilágkép szerinti gyakorlati mozgása éppen kulcspéldája lehet e dezanthropomorfizáló láttatásnak.

A *reifikáció* nem más, mint a társadalmi létezés objektivációinak objektivált funkcionáltatása, avagy egy ilyen funkcionáltatás objektivált alakban történő visszatükröztetése. Ennyiben a reifikáció azon objektiválások sorának a betetőzése, amelyek egy önmagát rendszerré szervező hálózat egyes alkotóelemeiként rendeztetnek el. Az eldologiasított működés és annak eldologiasított szemlélete pedig pontosan a formális racionalitás kívánalmaival vág össze, s ezek a leg erősebben és leginkább teljes kielégítést sürgetve éppen a közigazgatás és az igazságszolgáltatás területén jelennek meg. Merthogy társadalompolitikailag és gazdaságilag egyaránt égető szükség van egy személytelenül, gyorsan és biztonságosan működő gépezetre, amely alkalmas arra, hogy a gyakorlati életben előfordulható minden eshetőséget előrelásson és minták sorába tereljen, vagyis standardizáljon. Pontosán ezért fejlődött ki specifikusan elkülönülő részkomplexusként a társadalmi összkomplexuson belül a jog, erős késztetettséggel az önállóságra, az önvezérelt működésre, a saját törvényei és szabályai szerinti

⁴⁸ Egyfajta előzményként vö. VARGA Csaba: »Dolog« és eldologiasodás a jogban. *Állam- és Jogtudomány*, 1978/1. 61–81.; ill. VARGA Csaba: Tárgyiasulás, eldologiasodás, elidegenedés és a jogi problematika. Fogalmi tisztázás kísérlete Lukács Ontológiája alapján. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1985/1–2. 196–222.

⁴⁹ Ez maga az Ontológia terminusa, például 'desanthropomorphisierende Gedankenapparaturen' in Georg LUKÁCS: *Die wichtigsten Problemkomplexe*. Gépelt kézirat. Budapest, Lukács Archivum, M/120. 922.

önszervezésre.⁵⁰ És egy eldologiasított jog éppen azt az ideológiát termeli ki magáról, amely a jognak saját, egyszerre normatív és ideologikus posztulátumai szerinti működ(tet)ésének a leginkább megfelel. Amivel egyszersmind azt is mondhatjuk, hogy az eldologiasított struktúrák eldologiasított működtetése, éppen nem véletlenül, eldologiasított tudatosságot hoz létre. Pontosan ennek felel meg a már említett jogász világgép mint a jogász hivatás professzionális deontológiája, amely jog általi meghatározást vél érzékelni egy jogilag rendezett társadalom egész felépülésében és bármiként alakuló viszonyrendszerében, hiszen ez lesz valóban adekvát visszatükrözése egy egyébként a feje tetejére fordított gondolati rendszernek. Ez pedig azzal a következménnyel jár, hogy tisztán ideologikus jellegének bármiféle „leleplezése” – előfeltételként s eredményként egyaránt – nem lehet más, mint egyszersmind a jog autonomizálására irányuló törekvés és szükség „leleplezése”.⁵¹

Önmagában a jog, mint eldologiasított/eldologiasodott struktúra, sohasem hozza létre valamiféle automatikussággal az *elidegenedés* jelenségét. Az egész társadalmi összkomplexus összmozgása szükséges ahhoz, hogy ilyen hatás kiprovokáltassék, miközben semmiféle társadalmi formáció vagy berendezkedés nem eleve kivétel annak esélye alól, hogy ilyesmi bekövetkezzék. Emlékeztetnünk kell persze itt arra, hogy mindenféle ilyen magyarázat lételméleti keretet és adott totalításban történő megközelítést igényel, merthogy elszigetelten vagy más tényezőktől függetlenül semmiféle tényező nem képes előállítani ilyen hatást. A jogi technikalitás példázatánál maradván, egy az objektivációk hálózatába beépülő újabb objektivációnak az egészben lezajló kölcsönös és folyamatos interakciója csak az objektivációrendszert erősítheti, de elidegenedést önmagában még nem hoz létre. Továbbmenve azonban nyilvánvaló, hogy önmagukban nem elidegenedett folyamatok, irányok ugyanakkor hozzájárulhatnak ahhoz, hogy elidegenedés (avagy elidegenedett állapotokként való szubjektív érzet, megélés) létrejőjön vagy megerősödjék a társadalmi összkomplexus egyre növekvően differenciálódó összmozgásában. Lukács magyarázza így:

„az elidegenedés szempontjából magában véve »ártatlan« társadalmi magatartásmódok, ha mélyen benyomulnak a mindennapi

⁵⁰ Előzményként vö. VARGA Csaba: A formális racionalitás kérdése a jogban. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1978/4. 489–504.

⁵¹ Habár Lukács egyszer beszél az eldologiasodás tisztán ideologikus természetéről is („in Wirklichkeit rein ideologischen Beschaffenheit”) (LUKÁCS [Kézirat.] i. m. 161–162.), alapnézete szerint funkciójában és funkcionálásában egyaránt ez teljességgel ontologikus (*seinhaftige*) jellegű.

életbe, azoknak a magatartásmódoknak az átütő erejét fokozzák, amelyek már közvetlenül ilyen irányban hatnak, másrészt az egyes emberek annál könnyebben esnek zsákmányul az elidegenedési tendenciáknak – azt is mondhatnánk: annál spontánabban és ellenállásra képtelenebbül vonzódnak ezekhez –, minél inkább eldologiasodtak elvonatkoztató módon életviszonyaik, és minél kevésbé érzélik ezeket konkrét, spontán folyamatszerű viszonylatoknak [...]. Ugyanis minél inkább termel ki az ember mindennapi élete [...] eldologiasító életformákat és élethelyzeteket, annál könnyebben alkalmazkodik szellemileg a mindennapi élet embere, szellemi-morális ellenállás nélkül, ezekhez mint »természeti adottságokhoz«, és ezáltal az átlagot tekintve – anélkül hogy ez elvileg szükségszerű volna – meggyöngül az igazi, elidegenítő eldologiasodásokkal szemben tanúsított ellenállás.⁵²

Nos, az, amit *modern formális jog*nak nevezünk,⁵³ eldologiasított konstruktum, amelynek a működ(tet)ése is egyidejűleg eldologiasított és eldologiasító. Egyfelől a gyakorló jogászok professzionális vilásképe csakúgy, mint az egyetemeken művelt jogelméletek jellegzetes többsége olyan eredendő emberi vonatkozásaitól megfosztott, vagyis dezantropomorfizált sémákon nyugszik, amik maguk is további emberi vonatkozástól megfosztó, azaz dezantropomorfizáló hatásokat hozhatnak létre. Már önmagában ez is hozzájárul ahhoz, hogy a modern formális jog már gyökerében, szellemében elidegenítő hatásokhoz közeli legyen – függetlenül attól, hogy járulékosan létezik-e kifejezett vagy hallgatólagos politikai akarat a jog saját felépítésének és/vagy működtetésének a társadalmi elidegenedés eszközévé (közegévé vagy ágensévé) történő alakítására.

⁵² LUKÁCS (1976) i. m. II. kötet. 652–653. [„einerseits verstärken vom Standpunkt der Entfremdung an sich »unschuldige« gesellschaftliche Verhaltensarten, wenn sie tief ins Alltagsleben eindringen, die Durchschlagskraft jener, die bereits direkt in dieser Hinsicht wirken, andererseits werden die Einzelmenschen desto leichter von Entfremdungstendenzen erfassbar – man könnte sagen: inklinieren desto spontaner und widerstandunfähiger auf diese –, je mehr ihre Lebensbeziehungen abstrahierend verdinglicht und nicht als konkret, spontan prozeßhaft wahrgenommen werden [...]. Denn je mehr das Alltagsleben der Menschen – vorläufig noch im bisher angegebenen Sinn – verdinglichende Lebensformen und Lebenssituationen schafft, desto leichter wird der Mensch des Alltagslebens sich diesen ohne geistig-moralischen Widerstand als »Naturgegebenheiten«, geistig anpassen, und dadurch kann im Durchschnitt – ohne prinzipiell notwendig zu sein – ein abgeschwächter Widerstand gegen echte, entfremdende Verdinglichungen entstehen.” LUKÁCS [Kézirat.] i. m. 298.]

⁵³ Vö. VARGA Csaba: Modern államiság és modern formális jog. *Állam és Igazgatás*, 1982/5. 418–424., újranyomva in VARGA (1987) i. m. 458–467.

Ebben az értelemben mondhatta Lukács, hogy noha – és bizonyosan – az elidegenedés nem valamiféle

„általánosan történelemfeletti »condition humaine«”, hanem „társadalmilag mindig világosan és konkrétan körülírható jelenség.” Mert „[b]izonyos értelemben mondhatjuk, hogy az emberiség egész története a munkamegosztás bizonyos szintjétől kezdve (valószínűleg már a rabszolgaság előtti időktől) egyben az emberi elidegenedés története is.”⁵⁴

Sőt, analitikus értelemben még azt is hozzátette, hogy éppen nem parciális, egyedi, avagy egyszerűen alkalmi vagy véletlenszerű lévén,

„az elidegenedés sohasem lehet elszigetelt, önmagát hordozó jelenség, hanem a mindenkori gazdasági-társadalmi fejlődésnek, szubjektíve pedig az osztálytársadalom állására, mozgásirányára stb. vonatkozó ideológiai reakcióknak a mozzanata”.⁵⁵

Ennek megfelelően a lukácsi teoretikus üzenet értelmében a társadalom ontológiai vizsgálata s annak megalapozásában a totalitásszemlélet alkalmazása az egyedüli út a valóságos tudományos előrehaladáshoz. Maga az elidegenedés is mind eredetét, mind pedig elmélyülését s önmagát megsokszorozó hatását a különféle társadalmi komplexusok s az ezekben munkáló objektív és szubjektív tényezők sora közti kölcsönhatásnak köszönheti, még pedig olyan módon, hogy mind maga a folyamat, mind pedig annak terméke egyaránt csak azon pozíciók, kontextuális helyi értékek alapján magyarázható, amiket a kérdéses hatásgyakorlásban munkáló összetevők a társadalmi összkomplexusban betöltenek, vagyis sohasem önmagukban, egyedi izoláltságban. Ti. a totalitás a társadalmi létezésben totális kölcsönhatást jelent, mindent folyvást átható visszacsatolások és mindenkor elért viszonylagos nyugvások és egyensúlyi helyzetek végtelen

⁵⁴ Lukács (1976) i. m. II. kötet. 574. és 573. [„eine allgemeine überhistorische »condition humaine«” „das gesellschaftlich stets klar und konkret umschreibbare Phänomenon” „In bestimmtem Sinn könnte man sagen, daß die ganze Menschheitsgeschichte von einer bestimmten Höhe der Arbeitsteilung (wahrscheinlich schon von der der Sklaverei) auch die der menschlichen Entfremdung ist.” LUKÁCS [Kézirat.] i. m. 15. és 573.]

⁵⁵ Uo. 755. [„die Entfremdung niemals etwas Isoliertes, Aufsichselbstgestelltes sein kann, sondern objektiv ein Moment der jeweiligen ökonomisch-sozialen Entwicklung, subjektiv ebenfalls ein Moment der ideologischen Reaktionen der Menschen auf Stand, Bewegungsrichtung etc. der Gesamtgesellschaft ist, muß natürlich auch hier festgehalten bleiben.”]

sorozatát. Szigorúan fogalmazva, elidegenedés csak valamiféle határozott totális hatás elszívésének köszönhető végeredmény lehet. Amely megállapítás persze független annak bennünk táplált reményétől, hogy valaha a jövőben abban a helyzetben leszünk majd, hogy néhány összetevőjére és sikerének útjaira visszatekintve a legfőbb összetevőket azonosíthassuk és leírhatjuk, legalábbis azokat, amelyek leginkább – túlnyomó súllyal – hozzájárulhattak a végeredményként kialakulthoz vagy éppen alakulóhoz.

Összegezve tehát, az objektiváció/reifikáció/alienáció akár egymásra következő állapotokként, valaminő kifejlés fázisaiként is gondolhatók, amiben esetleg a XIX. századtól kezdve drámai felhanggal tematizálni kezdett technika-probléma⁵⁶ is egyfajta teljességben beleértendő. Nem mint valamiféle sorsszerűség megtestesítője, persze, hanem mint az emberiség végső sorsra rendeltettsége uralásában is egy lehetséges emberi, önigenlő emancipáció segítője, elérhetően és gondolhatóan anélkül, hogy olyan állapotokba zuhanjunk, amelyek maguk is elidegenedett vagy elidegenítő hatásuk révén degenerálnák magát a folyamatot.

*

Feltehető, hogy a „mesterséges emberi konstrukciók”⁵⁷ minden fajtája alkalmas arra, hogy olyan önálló erővé növekedjék, amely immár közel kerül ahhoz, hogy bármely irányban befolyásolja vagy egyenesen uralja a társadalmi életet és annak alakulását. Itt van az a pont, amelynél a marxizmus, történelmileg formálódott emberi természetet (*Gattungswesen*) feltételezve, nem ütközik olyan élesen, inkább a kérdésfeltevés egyfajta gondolati strukturalitásában találkozik az egyház társadalmi tanításával,⁵⁸ amennyiben mindkettő határozott elválasztó vonalat jelöl egyfelől az önmagukban és önmaguktól alapvető s ezért egy adott kultúrában vagy történelmi korszakban axiomatikusan érvényesként veendő végső értékek

⁵⁶ Úgyszólván kiáltványyszerűen hangsúlyozza Oswald SPENGLER: *Der Mensch und die Technik. Beitrag zu einer Philosophie des Lebens*. München, Beck, 1941. v+88. & <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Spengler,+Oswald/Der+Mensch+und+die+Technik.+Beitrag+zu+einer+Philosophie+des+Lebens>; Sz. Mátray Sándor fordításában *Ember és gép. Egy új életfilozófia vázlatja*. Budapest, Danubia, [1943]. 92.

⁵⁷ A 'künstliche menschliche Konstruktionen' Georg KLAUS: *Einführung in die formale Logik*. Berlin[-East], VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1958. xii+391. terminusa (72.) a norma-struktúrákhoz, játékszabályokhoz hasonló látszólagos kijelentésekre, amelyek merő praxis-kötöttségük okán nem kognitív tartalmúak, s így – a kor marxianizmusainak egybemosó álláspontjával szemben – kritériumuk sem lehet az igazság/hamisság. Vö. még 45. jegyzet.

⁵⁸ Ld. 12. jegyzet és pl. Henri de LUBAC, SJ: *Le Drame de l'humanisme athée*. Paris, Spes, 1950. 415.; vagy az ilyen értelemben állást foglaló Susan K. WOOD: *Spiritual Exegesis and the Church in the Theology of Henri de Lubac*. Edinborough & Grand Rapids, Michigan, Eerdmans, 1998. ix+182., különösen 136.

és másfelől minden egyéb, instrumentálisan fejlesztett érték között, amelyeknek érték gyanánt betudandó létértelme minden esetben külön igazolást kíván.

Természeteszerűleg elidegenítő tendenciák felbukkanhatnak s előtérbe kerülhetnek civilizációs vívmányaink legnemesebb hívószavai kapcsán s megtestesülésein keresztül is. Magyarországon például a kommunista diktatúrából a jogállami átmenetbe vezető nem túl régi átmenet során a jognak az elmúlt időket jellemző nihilizálását és politikai relativizálását egyszerűen mintha felváltották volna az új jog abszolutizálásával, betűiig hatoló kritikátlan imádatával. A maga módján ennek teljes életszerűtlensége az egész átalakulási folyamatot csaknem zsákutcába juttatta azáltal, hogy olyan előnyöket biztosított, amikkel rendszerszerűen csak az állítólag immár felváltott régi, annak kontinuumként továbbélése (azaz a régi kommunista nómenklatúra) tudott élni, hiszen ezzel egyúttal a hajdani totalitárius gúnya levedlésével önmagának (sőt, önnön joga szerinti egykori bűncselekményeinek is) immár új, demokratikus, jogállami legitimitációt és védettséget tudott biztosítani.⁵⁹ Annak üzenetét hordozza ez, hogy még a joguralmi eszmény is ilyen vagy hasonló módon korrumpálható, akár pusztító erőbe is fordítható, így például azzal is, hogy túldimenzionáltan túlhasználva lebéniája általa a rendes jogműködést.⁶⁰ S egyfajta lista arról, hogy még bármiféle eszköztár használatát illetően is az *arány* lehet a legfőbb erény, még hosszan lenne folytatható.

Nos, ez az, amiért a jogfilozófia sem szakítható – vagy legalábbis nem szakítandó – el sem a bölcseleti, sem a társadalomelméleti gondolkodástól, így egyebek közt az antropológiától, a szociológiától, a politikatudománytól sem. A legáltalánosabb filozofikus terminusokban szólva ez érv a társadalmat érintő tudományos érdeklődés valamiféle összehangolása mellett – amellet, hogy meg

⁵⁹ Vö. egyebek közt VARGA Csaba: *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések.* [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5.] Budapest, [AKAPrint], 1998. 234. & <http://mek.oszk.hu/14700/14759/>; VARGA Csaba: *Jogállami? átmenetünk?* [PoLiSz sorozat könyvei 6.] Pomáz, Kráter, 2007. 241 & <http://mek.oszk.hu/14800/14850/>; valamint VARGA Csaba: *Válaszúton – húsz év múltán. Viták jogunk alapjairól és céljairól.* [PoLiSz sorozat könyvei 7.] Pomáz, Kráter, 2011. 256. & <http://mek.oszk.hu/15100/15175/>; továbbá VARGA Csaba (szerk.): *Igazságtétel jogállamban.* Német és cseh dokumentumok. [A Windsor Klub könyvei I.] Budapest, [Osiris], 1995. [újrand. Budapest, Szent István Társulat, 2006.] 241. & <http://mek.oszk.hu/14300/14307/14307.pdf>

⁶⁰ Vö. – összefüggésben azzal, hogy a II. világháború óta miféle típusváltozatokat szenvedett el a joguralom mindazonáltal egyként és oszthatatlanként látott követelése – VARGA Csaba: *Jogállamiság: egy éthosz dilemmája.* (Átmenetek és összehasonlító jelenkori történelmi tapasztalatok.) *Társadalomkutatás*, 2011/3. 287–302. és Csaba VARGA: *Coming to Terms with the Past under the Rule of Law. Principles and Constitutional Assessments.* (A Case-study of Hungary.) In: Shing-I LIU – Ulfried NEUMANN (szerk.): *Gerechtigkeit – Theorie und Praxis.* Baden-Baden, Nomos, 2011. 215–235. & in <https://ppke.academia.edu/CVARGA/Papers>

kellene kísérelnünk valamiféle társadalmi öszterv [*Gesamtplan*] sorozatainak mindenféle célzott társadalmi hatással s azok lehetséges mellékhatásaival egyaránt számot vető létrehozását, s megteremteni és megélni a helyi és személyes felelősség kultúráját, együtt a helyi és személyes autonómiákra egyaránt ügyelő szubszidiaritás elvének támogatásával.

Saját következtetésem egyfajta megfogalmazásban már két évtizede megfogalmaztatott, a jog teoretikus rekonstrukcióját az ember személyes és társadalmi szintű felelősségvállalásának részeként zárva, miszerint

„A gondolkodás paradigmáitól vezetett út a joghoz, a jogi formalizmus önállításától pedig kulturális meghatározódásához. Biztonságunk látszatfogódzói mögül mindig csak emberi vágyakozásunk bukkant elő, megbízhatóan szilárd talajra mégis csupán társadalmi gyakorlatunk folytonosságának a megfoghatatlanságában leltünk. Eközben folyamatnak bizonyult az, amit dologként jelenvalónak véltünk, és aktusok megszakítatlan sorából folyvást épülnek az, amit pedig felépültnek hittünk. / A jogról kiderült, hogy bennünk van, noha rajtunk kívül gondoltuk. Kultúránkban hordozzuk, pedig tárgyiasságokhoz kapcsolni igyekeztünk. / Ősi dilemmákat mai vitáinkban is felismertünk. Rég elhagyott mintákat újra megtaláltunk. A jog fogalmilag végletesen különválasztottnak hitt lehetőségeiben és irányaiban közös felismerések realizálódásaira bukkantunk. / Ám mindenekelőtt abban, ami készként mutatta magát nekünk, kimunkálásra hívó felszólításra leltünk. Az álarc, a színpad mögött saját bevonatásunk, játékunk, szerepvállalásunk, emberi felelősségünk szüksége tűnt elő. Tárgyakból alanyokká, címzettekől mellőzhetetlen aktorokká lettünk. És meggyőződhattünk róla: civilizációs köpenye sokféle lehet ugyan, a jog kultúrája mégis kizárólag bennünk, mindennapi megélőiben rejlik. Mi hordozzuk, mi formáljuk. Ami benne konvencionális, mi konvencionalizáljuk. Ezen túl sem léte, sem hatása nincs. Ha pedig lénye bennünk rejlik, másra az érte viselendő felelősséget sem testálhatjuk. Egészében a miénk, még napjainkból, cselekvéseinkből sem szakítható ki. Olyan lesz hát, amilyenné vigyázzuk. Róla és érte mindenkor mint a magunkéról kell gondoskodnunk.”⁶¹

⁶¹ VARGA (2004a) i. m. 7. fejj., 315.

PÁLYAKEZDÉS AZ MTA ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI INTÉZETE JOGÖSSZEHASONLÍTÓ OSZTÁLYÁN

A diktatúrák egy korábbi, leggyakrabban történelmileg érlelődött társadalmi elit felmorzsolására épülnek, miközben kíméletlen párharctól kísért előrerohanásukban saját selejtjüknek a korábbi elit fölé történő visszaömlésztésével cibáltatják tovább a félresöpprésre ítéltet. Olykor és csak kivételesen szokott jobb minőségben lezajlani ez a kíméletlen helycsere, amikor más irányban és módon ugyan, de a váltás szintén értékteremtőnek bizonyul. Így történt ez az időközben profiljában az ország vezető intézményévé lett MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében is, miután – elődintézmények szétzúzásán és alkalmatlan intézményépítő kísérleteket követően – a koalíciós idők vezető igazságügy-minisztériumi pártkádere, a háborúközi idők Kárpátalját is birtokló Csehszlovákiájában magyarként, zsidóként és baloldaliként egyaránt kisebbségi, ám tehetségével már ifjúságától tudósi szerepre predesztinált *Szabó Imre* (1912–1991) válhatott olyan központi tényezővé, akinek szocializmus iránti elkötelezettsége és ezzel egyidejűleg igényes tudományszervező ambíciója nemcsak intézményépítésben, de politikai ereje révén egy diktatúrában mindig kényes, mert mindig kockázatos tehetségmentésben szintén megmutatkozhatott. Így kerülhetett (habár még kellemetlen emlékü egyik elődje, a sztálinistává lett intellektusában egyre szegényesebb Vas Tibortól (1911–1983)¹ széles nyelvtudású és *látó* diákjaként Pécsről a fővárosba, az Intézetbe magával hozottan) Péteri Zoltán (1930–) is – keresztény családi háttere ellenére, ám kiváló stí-

¹ Ld. in Csaba VARGA (hrsg.): *Die Schule von Szeged. Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas*. [Philosophiae Iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae] Budapest, Szent István Társulat, 2006. & <http://mek.oszk.hu/14700/14747/>, 137–138., majd kibővítve in SZABADFALVI József: *Damnatio memoriae*: Arcképvázlat Vas Tibor jogfilozófusról. Állam- és Jogtudomány, 2006/1. 145–152.; és tőle – politikai új-igazodástól még nem korrumpált dolgozataként – Vas Tibor: A tiszta jogtan és a szemléleti jogtudomány. *Szellem és Élet* [Szeged], 1936/4. http://www.epa.oszk.hu/01300/01354/00004/pdf/1936_4_239-253.pdf

lusán és fogalmazáskészségén, valamint analitikai és kombinációs tehetségén s hihetetlen mérvű megbízhatóságán és pontosságán túl alkalmazkodásra nyitottsággal is bőven felruházottan – Szabó Imre kitüntető figyelmébe. Az intézet tudományos titkáráként és külügyi felhatalmazottjaként Péteri hamarosan bekerült az intézet – Eörsi Gyula (1922–1992) és Kovács István (1921–1990) akadémikusok mellett még a büntetőjogász akadémiai doktor Horváth Tiborból (1927–2015), illetőleg a személyzeti vezető Halász Józsefből (1923–1994) és a párttitkár Schmidt Péterből (1926–) álló – vezetőségébe, Szabó jobbkezeként minden tudományos ügyintézésbe, bármiféle külföldi delegáció-járások mellőzhetetlen résztvevője szerepébe, majd amikor az idő erre érett meg, az alakuló Jogösszehasonlító Osztály élére, s az Intézet legrepresentatívabb kiadványa, az időszakosan visszatérő jogösszehasonlító világkongresszusok magyar nemzeti referátumai köteteinek alapító és a közelmúltig elvileg töretlen szerkesztésébe.

Miről is volt ebben a kényes és fordulatosságot éppen nem nélkülöző helyzetben szó? Szabó Imre, aki kevéssel korábban nemcsak végrehajtotta a magyar jogi tudományosság szovjet *gleichschalt*olását, de annak minden gyümölcsét szintén learatta, alig másfél évtizeden belül saját pusztítása részleges visszaépítésére kényszerült. Mert egyeteméről ugyan kiseprűzte Szászy Istvánt (1899–1976)² s komparatista civilisztikai intézményét is megszüntette, ámde: önnön mintegy másfél évtizeddel későbbi belátásából, immár saját akadémiai jogtudományi intézetében, összehasonlító osztályt magának kellett létesítenie. Miért is? Legelsőbbben a tudánypolitikai kitörés akkor egyedül kínálózó és lehetséges útként. Hiszen a hidegháború végletes megosztottságában önértékénél fogva jogtudományunk aligha szólíthatott meg a szocializmus berkein (vagyis a saját táboron s a nyugati kommunizmus néhány sápadt jogász-ideológus hívéen) túl bárkit is. Nos, éppen Szabó célratörését jelzi, hogy tudott váltani, amikor felismerte, hogy a jogi komparatizmus intézményisége szolgáltathatja azt a vékony, ám mégis működő szálát, amelyen keresztül a szovjet-szocializmus és diktatórikus jogi berendezkedésének hozománya nemcsak elismerést nyerhet világszerte, de a nyugati demokráciákkal egyenrangúként (!) elfogadást is. Ehhez járulhatott, ezt ösztönözhetette szovjet eredetű politikai megrendelés is (vagy legalább tudnunk kellene annak históriáját, hogy Szabó pontosan mikor, miként, és miért válhatott a Szovjetunió Tudományos Akadémiája egyedüli jogász tagjává akkor, amikor annak még szovjet jogász tagja sem volt). Hiszen a bolsevizmus addig a hidegháború másik pólusán a sátán előszobájának

² Vö. http://hu.wikipedia.org/wiki/Szászy_István, illetőleg korábbi életükről SZÁSZY Istvánné: *Számum kerekedik. Közelkeleti élmények békében és háborúban*. Budapest, Singer és Wolfner, [1942]. 188.

számított – merő civilizációtagadó barbárságnak, joggal, és semmi többnek. Most viszont *sui generis* önállóságúvá magasodott. Olyan státuszra tett szert, mint amit a saját korában virágzó, majd a világot háborúba borító barna/vörös autoritárius/totalitárius berendezkedések a két világháború között soha sem értek el.³ Már pedig ezzel Szabó csaknem olyan hatású ideológiai-politikai áttörést hajtott végre, mint Sztálin generalisszimusz a világhatalmi játszmák intézményi terepén, amikor vétőjogot szerzett Szovjetuniójának az Egyesült Nemzetek Biztonsági Tanácsában.⁴ Pedig csak a liberalizmus tolerancia-elve mögött Amerikából kiindulóan ma is dühöngő logikát alkalmazták: az, ami az enyém, s amit te lenézel, nem rosszabb a tiédnél, csak – más.

Mindebben volt persze valamilyes csalfaság is, hiszen ezen új osztályra fő (bár kimondatlan) feladatként változatlanul az maradt, amiért nyelvtudásuk okán az egykori ifjoncokat, így a későbbi nemzetközi jogász Herczegh Gézát (1928–2010) s magát Péterit is annak idején egyáltalán intézeti státusba vették. Ez pedig a *dokumentáció* volt, mint bármiféle tudományosság előszobája. Egyfelől a *Jogtudományi Közöny* mellékleteként megjelenő *Dokumentációs Szemle* összszocialista és vezető tőkés jogszabályi és irodalmi regiszterének táplálása, másfelől egyes jelentősebb opuszokról fordítások, szemlecikkek biztosítása volt a feladata. Pontosabban tehát, egyes nyelvi referensek napi feladatára épült az, ami szintén nemigen minősült tudománynak, ablaknyitogató ideológiai hatása azonban a kor körülményei közepette túlbecsülhetetlennek bizonyult, hiszen vaskos kötetekben hamarosan megjelentek előbb a szocialista, majd a tőkés világ alkotmányainak tanulmányokkal kísért szövegfordításai, amit büntető-kódexek és egyéb, főként alapvető jogszabályi (választójogi, szabálysértési, sajtójogi, munkajogi) összeállítások és fordításgyűjtemények követtek. Mindez természetszerűleg feltételezte, hogy az Intézet ágazati (jogelméleti/nemzetközi jogi, államjogi, büntetőjogi, valamint polgári) osztályainak autonómiájába a jogösszehasonlítás funkcionalitásának rögvest bele kell gázolnia, merthogy itt már ágazati kompetenciáról volt szó. Nos, mindez simán be is következett volna,

³ Ld. VARGA Csaba: *Theatrum legale mundi* avagy a jogrendszerek osztályozása. In: H. SZILÁGYI István – PAKSY Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex. Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dedicata. (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcselet köréből.)* Budapest, Szent István Társulat, 2005. & <http://drcsabavarga.wordpress.com/2012/03/24/theatrum-legale-mvndi-ed-cserne-2007/>, 219–242.

⁴ Vö. bővebben és fejlődésivében VARGA Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete: Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. In: VARGA Csaba (szerk.): *A szocializmus marxizmusának jogelmélete.* [Függelék.] *Jogelméleti Szemle*, 2003/4. <http://jesz.ajk.elte.hu/varga16.html>; ill. Marxizmus és jogelmélet. *Világosság*, 2004/4. 89–116. & <http://www.vilagosság.hu/pdf/20041124144450.pdf>

hacsak éppen az akadémiai felső hivatalosságot is képviselő, egyszersmind munkatársunk Mádl Ferenc (1931–2011) meg nem torpedózza. Mert kedves, meghökkentő, mégis a szereplőkre mélyen jellemző dolog történt. Plenáris ülésünkön Szabó elvtárs éppen azt vezette be, hogy Pártunk és Kormányzatunk mennyire igényli a külvilágtól ezeket az információkat, következőképpen – és éppen intézeti, tehát szolgálati (vagyis a külön honorárium biztosításából kivont feladatként) az előkészítésben majd az egész kutatói állománynak részt kell vennie. Mádl elvtárs ekkor megkérdezte, hogy mindez az Új Gazdasági Rendszerre történő áttérés és annak erősítése jegyében történik-e, mint ahogyan azt egyébként – úgymond – erőteljesen remélné. Nos, a lelkes igenlő igazgatói válasza viszont rögtön kifejtette, hogy Pártunk és Kormányzatunk reformprogramja ezen időtől kezdve éppen az egyéni ösztönzésre kíván építeni; céljainkat rombolná hát le, ha ezekkel ellentmondásban álló eszközökhöz folyamodnánk. Enyhe, elfojtott morgás volt csupán igazgatóunktól a válasz, ám a kiadványok sora lassan elapadt, és intézeti összmunkára (és – sajnálatos módon, talán hozzájárulva mai veszteségeinkhez is – civilizisztikai, kereskedelmi jogi vagy egyáltalán privatista összeállításra) nem is került soha sor.

Tudni érdemes ugyanakkor, hogy Szabó Imre igen koncepciózusan, kiegyensúlyozásra törekedve építkezett. Utasításra befogadta egy időre a budapesti államügyészségnek az Államvédelmi Hatósággal együttműködő vezetőjeként most már börtönbüntetésre ítélt Alapi Gyulát (1911–1982),⁵ politikailag talajtalanná válása után személyzeti vezetővé tette a korábban NÉKOSz-os Györffy-kollégiumi titkár, majd Rákosi-titkárságvezető Halász Józsefet, úgyszólván 1956 utáni vizsgálati elzárásból vette ki a baloldali harcos Szabó Andrást (1928–2011),⁶ miközben a tudományt javarészt mégis az egykori polgári értékrendből kikerült tehetségek művelték.

Ilyen közegbe csöppentem bele egyetemvégzésemkor, 1965 márciusának idusán. Pécssett lehetetlenültem már, hiszen az ifjúsági pasztorizációban jeleskedő papok 1961-es tél végi tömeges letartóztatásával kezdődő megfélemlítő állambiztonsági megtorlásba belesodortatva, akkori katolikus mindennapjainkból államellenes szervezkedés bűncselekményét konstruálva jártak el ellenem. Hónapokig fenyegetve puhító kihallgatások követték egymást hol a szocializmus politikai gazdaságtanát türelmesen tanító (s bennünket „gyóntatásosan” megejtő, ezért BM-es sűgónak is sejtett) professzorunk, Zinhaber Ferenc (1927–2011)

⁵ Ld. <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC00003/00146.htm> ill. http://hu.wikipedia.org/wiki/Ifj._Alapi_Gyula

⁶ Ld. [http://hu.wikipedia.org/wiki/Szabó_András_\(jogász\)](http://hu.wikipedia.org/wiki/Szabó_András_(jogász))

párttitkári szobájában, hol titkos belügyi találkahelyeken, míg (talán „a semmiből semmi sem hozható ki” nyomozói bölcsességével, talán a jelentéktelenség felfújásának esetleges kontraproduktivitásának másik bölcselmére rájőve) rábírtak⁷ arra, hogy írjam alá a bűncselekmény elkövettségét illető teljes beismerésemet (!), ők viszont be fogják érni a büntetőtörvénykönyv 60. §-a szerinti figyelmeztetés aktusával. Dossziémat azonban, mint a Történeti Hivatal adatszolgáltatásából mára megtudhattam, mindvégig a „politikailag kompromittált” gyanánt szocialista rendünkre potenciális veszélyhordozóként kezelendők között kartotékozták s őrizték. Ennek megfelelően a BM Politikai Főcsoportfőnökségtől (!) adott bizalmas instrukciók jegyében *alma mater*emben hivatalosan még demonstrátor sem lehettem. Ám szakmai mentorom, *Szotáczy Mihály* (1928–1998) jogelméleti tanszékvezető⁸ és az atyai jóbarátta lett akkori dékán, a jogtörténész *Csizmadia Andor* (1910–1985)⁹ segíteni próbált – hiszen hallgatólagos jogelméleti demonstrátorságom során éveken keresztül bizonyítottam nemcsak könyvtárrendezéssel, könyvtárgyarapítással, s állandó vizsgáztatásokkal, de tanulmányokkal s szakfordításokkal egyaránt –, és végül *Kulcsár Kálmán* (1928–2010),¹⁰ a végzésemkor Pécsre lejárni kezdő akadémiai főmunkatárs személyében nagyszerű társra lelt. Csakis nekik köszönhetem, hogy Szabó elvtárs figyelme körébe egyáltalán elérkezhettem; hogy hajlandó volt fogadni; hogy a kitaláltottnak a hon mindvégig legelitebb műhelyében kínált állást; hogy személyesen is változó mértékű, drámai törésektől sem mentes, de végső soron hozzám ragaszkodó, mindvégig erőteljesen támogató szárnyai alá vett.

Első megbízatásom az volt, hogy tudományos gyakornokként negyed évig jogforrásvizsgálatot végezzek szűkebb pátriámban, a pécsi járásbírószágon.¹¹ Ezután keveredhettem csak fel a fővárosba, fizikai értelemben is álmaim intézményébe. Mennyei lebegésből azonban rémképektől gyötört pokolba

⁷ Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Hivatalában megőrzött dokumentumot a III/3-as csoportfőnökség vezetője, Hollós Ervin állambiztonsági alezredes, ekkor a belsőreakció-elhárítás vezetője (1923–2008) szignálta.

⁸ Ld. VISEGRÁDY Antal: In memoriam: Szotáczy Mihály (1928–1998). *Jogtudományi Közöny*, 1999/4. 191.

⁹ Ld. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC02469/02838.htm> és http://hu.wikipedia.org/wiki/Csizmadia_Andor

¹⁰ Ld. ifj. Korsós Antal {*alias* SÁRKÖZY Tamás}: A rendszerváltás igazságügy-minisztere – Kulcsár Kálmán. [Jogásportrék VI.] *Mozgó Világ*, 2001/12. <http://www.mozgovilag.hu/2001/12/dec10.htm>

¹¹ Eredményére ld. VARGA Csaba: A bírósági gyakorlat jogforrási alapjai (Esettanulmány): Összefoglaló értékelés a pécsi járásbírószághoz 1962-ben érkezett polgári ügyek jogforrástani problematikájú felméréséről. [1965.] *Állam- és Jogtudomány*, 1992/1–4. 245–264. {& <http://mek.oszk.hu/14500/14525/362-381.>}

taszítottam, mikor tudomásomra hozták, hogy egy pontosan velem kezdett új – és a három évvel később felvett Lamm Vanda (1945–) után már nem folytatott – rend szerint a leendő kutatók szakmai jártasságszerzése ezentúl a Jogösszehasonlító Osztály kebelében fog megtörténni.

Akkoriban a Szemere és a Szalay utcák kereszteződésében, a Jogászházban lakoztunk. Napfényes emeletekkel szemben mi a félémeleten: sűrű beépítés padlóközeli kicsiny ablakai úgyszólván pincei félhomályában helyezkedtünk el, ahová egy már eleve kevésbé vidító tömör vasajtón keresztül lehetett bejutni. Magam egy a *Péteri Zoltán* osztályvezetőhöz nyíló szobában jutottam keskeny, mélység nélküli írógépasztalhoz. Társaságom a titkárnő és kiváló német fordító, a marosvásárhelyi menekültből lett nagy magyar jogi bibliográfus¹² felesége, Nagy Lajosné Dusa Margit (1917–1978),¹³ valamint a szovjet végzettségű büntetőjogász bolgár referens, a később Harmathy Attilánévá lett Horváth Anna (?–2012) volt. Hárman vertük egyszerre írógépeinket egy piciny szobában, és kezelték a hölgyek a hetente néhányszor bejáró osztályfőnök telefonjait. Mellettünk egy másik lyukban Trócsányi László (1912–1996) trónolt, egykori igazságügy-minisztériumi eltávolításából Szabótól átmentett régi polgár, örökké belefeledkezve saját írógépébe, amelyen cseh és szlovák referációját s rengeteg megbízásos fordítását, valamint végeláthatatlan mennyiségű munkajogi fejtegetéseit produkálta.¹⁴ Másik végében Lázár Miklós (1906–1988),¹⁵ aki mint erdélyi magyar zsidó, a Román Kommunista Párt korai (s ott utóbb bebörtönzött) tagja, Magyarországon a Népbírószágok Országos Tanácsának eminense lett (megkeseredettségében nálunk már arról is szívesen beszélve, hogy tudottan az Államvédelmi Hatóságtól odacsempészett bizonyítékok alapján miért és miként hozott lánban főbenjáró ítéleteket), s aki akkor román referatúrát látott el.¹⁶ Közöttük pedig a szintén szovjet-végzett szovjet referens Ficzer Lajos

¹² Ld. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC10888/11045.htm>

¹³ Vö. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC10888/11050.htm>

¹⁴ Szubjektív benyomásaira alapozó körképéhez ld. TRÓCSÁNYI László: *Jogász pályaifutásom*. [Alkotmányjogi, politológiai és civilisztikai tanulmányok 3.] Budapest, Nagy és Trócsányi Ügyvédi Iroda, 1995. 203.

¹⁵ Vö. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC09006/09296.htm>

¹⁶ Vö. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC09006/09296.htm> Hasonszórú társaihoz hasonlóan Lázár Miklós is eredeti – fejedelminek tekintett – fizetéssel tétetett át hozzánk; emelés híján azonban ez lassan átlagszintre inflálódott. Keserű idős ember lett belőle. Amikor a rendszerváltozás közelségéhez elérkeztünk és Bibó-szakkollégiumbéli tanítványaim Soros-alapítványi készségeikben még bővelkedtek, megszerveztem velök a kommunista vérbíráskodás emlékeinek magnetofonos interjúkkal történő begyűjtését, amire nemcsak – például megszennvedett félként – Tardy Lajos (1914–1990) jogász történész (vö. <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC15363/15490.htm>), vagy Szabó József professzor (vö. VARGA

(1935–), aki – ameddig el nem tünedezett hol a Minisztertanács Titkárságára, hol a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa moszkvai központjába – sajtójoggal és a szocialista állami vállalat irányítási kérdéseivel foglalkozott. Szemközt velünk, a kicsiny folyosónkon túli hatalmas teret zsúfolta egyfelől az egyszerre dzsentri és kommunista Pulay Gábor adomás jókedve, aki Rusznyák István¹⁷ vejeként a kommunista hatalomátvétel időszakában, miközben dzsentriből harcos kommunistaságba váltott, angliai ideiglenes ügyvivőségig vitte, amikor is – ő mesélte ezt el – egy udvari bálon spiccesen nemcsak közelítve a királynőhöz, de táncra is felkérve hirtelen kegyvesztetté lett, nálunk viszont angol nyelvű tőkés referensként és szakfordítóként komoly szolgálatot tett. Túloldalán pedig a mindhalálig nett idős úr, *Sebestyén Pál* (1893–1973)¹⁸ francia referens és szakfordító, aki trieszti ifjúságával, két háború közti hágai nemzetközi döntőbírósi szereplésével, m. kir. külügyi osztályfőnökségével, háború utáni külügyminisztériumi vezértitkárságával, rendkívüli követi és meghatalmazott miniszteri megbízatásaival rengeteget tudott és tett, hiszen Hitler és Sztálin harapófogójában minden fenevaddal is volt személyes találkozása; mi azonban már leginkább rezignált, bölcs humanizmusától színezett visszaemlékezéseit hallgathattuk.¹⁹ És ugyanott még a hibás gépelésben, finom kávéfőzésben egyaránt nagymester, nélkülözhetetlen láncdohányos Fekete Ibolya elvtársnő, aki meghatározhatatlan korú s nehezen elviselhető hanghordozású, ámde oly emberi arculatú, sokat szenvedetten magányos gettótúlélő volt, hogy érzelgős figyelmességére válaszul – szeretetteljes iróniával – mindannyiunk nagyanyjaként kezeltük. Könnyű belátni, hogy ezzel a magyar föld, a magyar történelem minden ága-boga ott, a földszinten leképeződött. Magam a rengeteg kávé menti beszélgetéskor csak azt sajnáltam, hogy ezek okulásából – tán óvatosságból? vagy, hogy a mindig finom egymásnak feszülésekben semleges tartásával ne feszélyezzen? – maga Péteri Zoltán csak ritkán vett részt. Mert rengeteg meglepően őszinte és szemnyitogató, történelemben edződtektől/eltiportaktól

---

Csaba: Szabó Józsefről. In: VARGA Csaba: *Válaszúton – húsz év múltán. Viták jogunk alapjairól és céljairól*. PoLiSz sorozat kötetei 7, Pomáz, Kráter, 2011. & <http://mek.oszk.hu/15100/15175/221-227>), de – nagyra magasodva szememben – Lázár Miklós is őszinte szembenézést ígérő készséggel vállalkozott. A Bibó-kollégium vezetői azonban az ott ifjú tanár Fodor Gábort (1962–) jelölték ki a kollégiumon belüli tényleges munkaszervezés felelőséül, aki elő is készítette a hordozható készülékeket s beszerezte a rengeteg szükséges magnószalagot, ám a munka megkezdését elszabotálta – máig tartó érvénnyel.

¹⁷ Ld. http://hu.wikipedia.org/wiki/Rusznyák_István

¹⁸ Vö. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC13280/13704.htm>

¹⁹ Vö. <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC13280/13704.htm> és pl. FÜLÖP Mihály: Erdély sorsa, 1946: Sebestyén Pál bukaresti jelentései. *História*, no. 23. (1988). & http://www.tankonyvtar.hu/historia-1988-023/historia-1988-023-erdely_feldolgozasaban.

érelődött gondolatban és elbeszélésben, majd egyre gyakrabban párbeszédben és kölcsönös vitában lehetett részem. Nos, ilyen kompániába érkezett néhány évvel később Lamm Vanda²⁰ – egyben az utolsóként, akit Szabó a maga felügyelte jogelméleti és nemzetközi osztályra a jogösszehasonlítókon keresztül vett fel. Ti. sorsunkból okulva – s tán Vörös Imrével (1944–) kezdődően – utóbb a többi osztályvezető már kiharcolta, hogy leendő káderük minden mondvacsinált janicsárléttől mentes legyen.

A dokumentáció zajlott; a fordításkötetek készülgettek; a munkajogi, szabálysértési, sajtójogi, vállalatirányítási és egyéb (amiként akkoriban számomra tűnt) pepecselések pedig tételes összevetéseket eredményeztek, amiknek eredménye – ahogy fásultan kötelességtudó társaim napi robotjából láttam – bődületesen unalmas, bármiféle intellektuális izgalom lehetőségétől eleve megfosztott papírhalmokká zsúfolódott. Magam viszont – hál’Istennek – úgyszólván a mai napig nem tudtam rájönni annak tudására, hogy egyáltalán mi közöm is lehetett *a* (vagy egy *ilyen*) jogösszehasonlítóhoz. Elváratott tőlem kezdetül, hogy végigrágjam magam a komparatizmus és a jogi *comparatio* tudományos előzményein. Nos, ez pillanatok alatt sikerült, ám csak megerősített annak meggyőződéses várakozásában, hogy ezek beszűkült perspektívájához s mesterkéltnél problémafelvetéseihez képest mily eredendő izgalommal kecsegtethet majd, ha elméleti jogtudományba, jogi módszertanba, jogbölcseletbe már tényleg belevethetem magam.

Reggel kilenctől kora éjszakáig belefirkálgatva dolgoztam hát fel felettébb választékos intézeti könyvtárunk könyveit és folyóiratait; kártyákra írógéppel jegyzeteltem a belőlük összeszedett nagy tudást²¹ – leggyakrabban Annuska társaságában, akinek szintén nem volt túl sietős, hogy a munkaidő elteltével sivár albérletébe „haza” rohanjon. Ő ilyenkor bérfordított; én habzoltam a tudományt. Hetenként járva haza Pécsre, karácsonyra megnősültem. Fizetésem igazi értékmérőnek bizonyult, hiszen ettől kezdve pontosan egyik fele ment el pesti albérletemre, másik fele a hétvégi közös léthez szükséges pécsi albérletre. Vonatútjaim, éhező közbeni létem költsége nyilván ezen felül esett. Mivel a szombat délig történő munkavégzés kötelező volt, csak késő délutánra érkezhettem haza. Másnap késő délután viszont már ismét el kellett hagynom feleségemet, hogy hétfő reggel a pontos időben munkába állhassak.

²⁰ Időlegesen, amíg én életem első külföldi útján Strasbourgban voltam, saját írógépasztalomnál elhelyeztettem.

²¹ Amikor a *Ius unum, lex multiplex* tisztelgő kötete előkészítésre került, stílusos módon saját írásomhoz – ld. 3. jegyzet – éppen azon rengeteg jegyzetből ihletődtem, amiket nagy kártyarendező dobozokból többszörös selejtezés után változatlanul megőriztem.

Reményemet nem vethettem másba, mint hogy esetleg elnézhető lesz számomra, ha hétfőnként fél óras késéssel, ½10-re érkeznek esetleg be – cserében a napi három–négy–öt órányi túlmunkáért; hiszen ez esetben heti két éjszakát tölthettem volna otthon házasságunk kezdeti időszakában. A száraz osztályfői szigor azonban hallani sem akart munkaidő megrövidítéséről, bármiféle konvertálhatóságról. Honoráriumom (ami mindegyik társamhoz hasonlóan oly döntő volt évtizedeken át mindvégig abban, hogy a Horn-kormány által eszközölt bércorrekcióig nevetséges fizetésünket kiegészítse²²) kezdőként alig volt még, így a pécsi otthonléten túl tényleg éheztem. Vérnyomásom felugrása klinikai kivizsgálásra szorult; léteomból az előrelátható perspektíva egyszerűen ellillant. Hiszen akkor és ott egyszerűen rossz helyen éreztem magamat. És valóban: jogfilozófiai olvasmány-dömpingemen túl annyi volt csupán (bármiféle összehasonlítást valójában nélkülöző) állítólagos komparatista szerepem, hogy a szocialista alkotmány-kötet²³ kéziratának korrektúrázását szerkesztői szemmel nekem kellett elvégezniem, majd a hat évszázados pécsi egyetemi jubileum alkalmából megbízattam egy a kurrens jogi oktatási rendszereket feldolgozó dokumentációs kötet megírásával.²⁴ Leveleztem, jogi és oktatásügyi-pedagógiai könyvtárakat bújtam ehhez csaknem egy éven át. Miután Szabó elvtárs várakozását munkám mélysége felülmúlta, pontosan félhavi fizetésnyi (!) 600 forintot utaltatott ki, mint jutalmat részemre. Elkapatni bizonyára nem akart. Hiszen kegyként hatott, amikor jóindulatú bizalmát belém vetve hamarosan megkért frissen elkészült tanulmánykötete²⁵ mutatónak is az elkészítésével. Noha akkor éppen nyomorúságosan, ugráló magas vérnyomással, klinikára kellett befeküdnöm Pécsre, arra utasított, hogy onnan, betegként kezdeményezett interurbán telefonon tartsam a kapcsolatot velem. Az általa szabott határidőt kíméletlenül be

²² Apám karosszériagyártó garázstulajdonos lévén (mielőtt a szovjetek ettől is föl nem szabaddították), „kizsákmányoló” osztályszármazás bélyegével a homlokomon tizenhárom hónapot dolgoztam érettségi után csillésként a pécsi kőszénbánya István-aknájának mélyszintjén, hogy mint „a mi kutyánk kölyke”, immár igazi proletárként egyáltalán egyetemre kerülhessek. Ám megjegyzendő: akkori – államosítottasága után végre teherautójavító munkafelvévő művezetővé avanszált apáménál nagyságrenddel nagyobb – bányász fizetésem (1860.- Ft, jelentős bányásznapri prémiummal növelten) csupán az egyetemvégzés utáni öt évvel, tudományos munkatársi kinevezésemmel, tehát egy évtized múltán értem el.

²³ VARGA Csaba (szerk.): Új szocialista alkotmányok. Összeáll. Rác Attila – Toldi Ferenc – Török Lajos. [Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztályának kiadványai] Budapest, MTA KESz Sokszorosító, 1966. 311.

²⁴ VARGA Csaba: *A felsőfokú jogi oktatás főbb mai rendszerei*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, 1967. 210. & <http://mek.oszk.hu/14100/14190/14190.pdf>

²⁵ SZABÓ Imre: *Szocialista jogelmélet – népi demokratikus jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1967. 321.

is tartatta. Egy hétnyi sűrű klinikai időbe telt a cédulázás, majd lábadozásomkor a gépelés. Kiadója persze gálánsan utalt néki ezért a külön munkáért, ám bármi továbbításról nagyvonalúan elfeledkezett: tőmondatban köszönte meg fáradozásomat, ami persze az akkori függőségi viszonyok közt mindennél többet ért. Közben érett az idő arra, hogy generózanus külföldre küldjenek már, de egy a főnökök közti beszélgetésből véletlenül kihallottam, hogy azért szándékoznak csupán Párizsba küldeni több hónapnyi időre, hogy ott elsajátítsak valamiféle összehasonlító dokumentátori szerepet. Ettől megrémültem, s már-már szakmai létemet is okafogyottnak vizionáltam. Ettől kezdve minden külföldi utat elutasítottam; a keddeket s pénteket rendszeresen és tüntetésszámba menően a III. emeleten, Kulcsár Kálmán (1928–2010) és Peschka Vilmos (1929–2006) társaságában töltöttem; elkezdtem felpörgetett egymásutánban kizárólag jogelméleti topikákból publikálni; az ‘összehasonlítás’ szó a félemeleten nem jött többé ajkamra – egyetlen kérdést téve újból és ismét fel: mikor kerülhetek végre már saját vágyott helyemre, oda, ahol és ahonnan eleve indulnom kellett volna?

Egyébként a félemeleten zajló munkák számomra nem vonzó szintjén és sokféleségében volt szakmai hangulat; s ez egy tudományban növekvő fiatalember számára kifejezetten jó volt. Magamat viszont csakis jogelméletes mi voltomban éreztem érintettnek: elolvastam Péteri összes dolgozatát, beleértve máig gépiratos formában maradt kandidátusi disszertációját is, s átbeszéltem mindet a szerzővel.²⁶ Ennek nyilván megvolt a számottevő szakmai tanulsága. Emlékezetesek maradnak számomra rejtvényfejtésre és az általa kedvelt sakkra egyaránt emlékeztető, úgyszólván baráti felhívásai: azon kutakodása, vajon észreveszem-e kódolt üzeneteit, amik olykor pedig mintha a sakkjáték soklépcsős logikáját követték volna: „Hiszen ha itt azt mondom, hogy [...], úgy

²⁶ Ez még kizárólag jog- és államelméletre, valamint a politikatudomány-gondolat csíráira vonatkozhatott, hiszen otlétemig kizárólag Szabó Imre és Eörsi Gyula publikált komparatistikáról, amit történetesen az én megnyilatkozásom követett – VARGA Csaba: Összehasonlító jog és társadalomelmélet. *Állam- és Jogtudomány*, 1966/4. 732–736. –, Jerome HALL: *Comparative Law & Social Theory*. [Baton Rouge], Louisiana University Press, 1963. vii + 167. recenzív újragondolásával. Az összehasonlító jogi világkongresszusokra készülő nemzeti referátumok ekkoriban indultak ugyan be, de (jó francia szokás szerint) többnyire úgy szólították fel *comparison*ra az olvasót, hogy kizárólag saját nemzeti megoldások nüanszírozásával traktálták – Imre SZABÓ – Zoltán PÉTERI (szerk.) *Studies in Jurisprudence*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962. 147. és Zoltán PÉTERI (szerk.) *Études en droit comparé. / Essays in Comparative Law*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 283.–; míg Péteri Zoltán saját publikálása csak jóval később indult – PÉTERI Zoltán: A társadalmiság kérdései a jogösszehasonlításban. *Állam- és Jogtudomány*, 1970/2. 230–248. és Zoltán Péteri: Some Aspects of the Sociological Approach in Comparative Law. In: Vilmos PESCHKA & Zoltán PÉTERI (szerk.): *Hungarian Law – Comparative Law. / Droit hongrois – droit comparé*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. 75–94. –, hogy 1975-re már határozott, és írások egymásutánjával mélyített érdeklődéssé érjen be.

abból kimondatlanul is következik, hogy [...], amiből adódik, hogy ha két lappal később viszont megállapítom, hogy [...], akkor nyilvánvaló az arra irányuló következtetésem, hogy [...].” Nem mindig bizonyultam jó dekódoló tanítványnak (mint ahogy gyakori és kedveskedően ironikus sakk- és futball-felvetéseire is – bizony, érintetlenül – legfeljebb várakozó mosollyal válaszolhattam); de találkozásaink rendre tanulságosak, sőt egyenesen előzékeny hangneműek voltak. Mondanivalójuk rejtjelezését pedig nekem is meg kellett tanulnom, hogy a Pártközpont csahosainak elvegyük kedvét a dolgainkba belekukucskálástól.

Az intézeti folyóiratok s a fordítások kapcsán egyébként nagy vendégjárás volt a magasföldszinten is: Nagyék látogatójaként a népzene kutatója jelese, Vargyas Lajos (1914–2007); a legendás tudásával politikailag kitaszított jogtörténész Bónis György (1914–1985); a magyarul kiválóan értő (s mára szlovák klasszikusként tisztelt) Stefan Luby (1910–1976) Pozsonyból; avagy a kánonjogászból eljárásjogászságba menekült Móra Mihály (1908–1967),²⁷ aki úgy gratulált első nyomtatásban megjelent írásomhoz, hogy egyúttal örökre eszembe is vésette: az „úgy, mint” fordulat *nem lenni magyar*, merthogy mi a „mind ..., mind ...” használatával fejezzük ki magunkat.

Zavar a főnökömmel való kapcsolatból csak akkor támadt lelkemben, amikor üzenete hierarchikus közvetítést takart, hiszen nem kívánta lehetővé tenni, hogy átlássam az adott helyzetet s megismerjem a pozíciókat. Hiszen közvetlen felsőségéhez Szabó minden területen ragaszkodott, miközben ez időben leggyakrabban az osztályfőn keresztül érintkezett velem. Csakis a könnyebb megértés végett rögzítem ezért most, hogy ekkoriban minden közzétételre szánt sorom hármasszűrőn ment keresztül: főnököm az ő főnökének írásban és szóban előzsűrített, majd e csúcspőnök ezután rögzült/rögzített véleményét és a rólam/dolgozatomról folytatott diskurzusukat nékem a saját óvatoskodó, körülírásokba rejtő nyelvén tolmácsolta. Személyes véleménye rejtőzködésében egyetlen vívmányom a Szabó-féle feljegyzések eredeti példányának az elkérése volt, amin persze rajta volt az ő Szabóhoz címzett lelkes kritikája is rólam, amik néha mintha Szabó feltételezhető ideológiai érzékenységét próbálták volna előre körbepásztázni. Merthogy minden név, minden idézet gyanút kelthetett, bolsevik beidegződöttséget sérthetett²⁸ – egy olyan fenyegetésektől tetézett korban,

²⁷ Ld. <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC09732/10777.htm> és főként <http://lexikon.katolikus.hu/M/M%C3%B3ra.html>.

²⁸ Például annak dühödt feljegyzése (szellemesen megfogalmazott szélsőséges elutasítással), hogy „Rossz szerző” – merthogy (honnan is tudhattam volna? és miért kellett volna érdekeljen a magánháttér egy kiváló elvont teoretikusnál, mint amilyen a koppenhágai Alf Ross volt?) szociáldemokrata volt az istenadta, vagyis – Szabó bolsevizmusában – amúgy ellenség.

amelyben Szabó Imre drámai kijelentéseként hangozhatott el perspektívánk jelzésére az akkori ideológiai szorításban: „Előttünk a Markó utca, mögöttünk a Duna...”. Értve, hogy előállhat olyan helyzet is, amikor majd választanunk kell a megsemmisítettés/önmegsemmisülés egyiként lehetséges alternatívái közül. A lehetőségekkel ő volt tisztában, s abban az intézeti légkörben nekünk tisztelnünk kellett ezt. Bármennyire mulatságosnak vagy kisszerűnek hassék is ma, olykor még órákig tűnődtem vagy vitattam meg Kulcsárékkal avagy közjogász fiatalabbakkal (Lőrincz Lajossal vagy Rácz Attilával) a hasonló enigmák kifürkészhető sarokpontjait. Hiszen életünk e professzióban az írás lett. Már pedig ha ebben felsőbbiségek garmadájától függünk, úgy létfontosságúvá lett annak rekonstruálhatósága is, hogy pontosan ki, mit, és miért kifogásol; így – számomra nem utolsó sorban – miként épül szakmai véleménye, rokon- vagy ellenszenve azzal szemben, aki voltam. Vagyis a közvetítettség és főként ennek tudatos önrejtésben elszemélytelenítő formája, véltem bizonyára nem egészen alaptalanul, maga vált zavarforrássá. Mert egy ideológiai buktatóktól s politikai veszélyektől terhes kapcsolatban, amelyben csakis önbizalommal, saját teljesítmény háttérével fedezett személyes kiállítás bizonyulhat olykor csupán életmentőnek vagy személyes perspektívát biztosítónak a gyengébb fél számára, az ilyes bizonytalanságok nemigen kecsegtetnek jóval, s nem is telítenek jóérzéssel.

Rossz emlékü idők voltak ezek számomra. Tán ez magyarázza azt is, hogy – szerencsére – a részletek azóta már elmosódtak. Biztos emlékem annyi, hogy miután Szabó döntése a közvetlenül általa vezetett jogelméleti osztályra kerülésem idejéről megszületett, már örömmel vállalhattam, hogy *mindazonáltal* a *Faculté Internationale pour l'Enseignement du Droit Comparé* soros kurzusait *azért* el fogom végezni.²⁹ Így Csehszlovákiába történt bevonulásunk félelmét és botrányát már új helyemen, Bokorné Szegő Hanna (1925–2006) és Herczegh Géza (1928–2010) szobatársaként élvezhettem végig³⁰ – úgy, hogy Péteri elvtárral a strasbourgi komparatista kurzuson még saját alattvalójaként találkozhattam azon a tavaszon, amikor ugyanazon őszőn már jogelméletünket képviselhettem büszkén Moszkvában és Leningrádban.

*

²⁹ 1968 tavaszán Strasbourgban, majd a következő nyarakon Amsterdamban és Perugiában került sor erre.

³⁰ Az igazgatói rezidencián túl a jogelméleti és nemzetközi jogi osztály még egy további szobával rendelkezett, ott azonban Kulcsár Kálmánon és Peschka Vilmoson túl egy gépirónőnek is helyet szorítottak; oda hát nem kerülhettem.

Akkor költözött intézetünk a budai vár Országház utcájába – jó hely, a csendrség egykori vezérkara volt itt –, s így a hírhedett belvárosi félemeletre soha többé nem látogattam vissza. Péteri Zoltán viszont mindvégig Jogelméleti Osztályunk³¹ egyik – kihelyezett? tiszteletbeli? – „tagozata” maradt: rendezvényeinken, utazásainkon, bármi tanácskozáson állandó s szeretettel várt résztvevő. Örömteli emlék fűz már ehhez a kapcsolathoz, hiszen őt mindvégig a kiegyensúlyozás, a közép megnyugvásához történő igazodás szándéka vezette. Egyben pedig azon másodgeneráció egyik jelképszerű megtestesülése lett, amelyik a nehéz időkben a teoretizálás terhét végig hordta, miközben a közös indulás baráti szálait megőrizte azok között, akik közül a jogelméletben Kulcsár Kálmán és Peschka Vilmos, a nemzetközi jogban Herczegh Géza, a civilisztikában Harmathy Attila (1937–) és Mádl Ferenc, a büntetőjogban/kriminálisztikában pedig Viski László (1929–1977) és Szabó András (1928–2011) neve jutna elsőként ifjabb kortárs eszembe.

Zoltánnal voltunk azóta bőven együtt fővárosi és vidéki színtereken,³² Kelet-Berlinben és Moszkvában; magyar részről együtt csináltunk végig egy közel évtizedig gyümölcsöző módszertani együttműködést – mert kései öreg barátomtól, belgrádi professzorságán túl akkor már, elnökeként, Radomir D. Lukićtól³³ megszemélyesített – Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiával; s persze szerkesztőm lehetett nem egy összehasonlítónak mondott vállalkozásban. Most pedig – immár közel két évtizede már – újra egymás szomszédjai lettünk mind az MTA Jogtudományi Intézetében, mind pedig a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történetesen általam alapított és emeritáltatásomig – a *Place of Excellence* akkreditációs ritka címével kitüntetetten – vezetett Jobbölcséleti Intézetében.

³¹ A hazai jogbölcsélet teljes fejlődési ívéhez ld. <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1183.html>

³² A Magyar Jogászszövetség jogelméleti szekcióülésén 1969. december 17-én tartott előadásom vitájának akkori jegyzőkönyve tükrében a korabeli hangulatra, szakmai komolyságára, a személyes hangsúlyok már lehetővé váló finom szétválására ld. pl. in VARGA Csaba: *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban.* [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2001. különösen 86–88.

³³ (1914–1999); vö. http://sh.wikipedia.org/wiki/Radomir_Lukić

IGAZGATÓI PÁLYÁZAT AZ MTA ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN 1990 SZEPTEMBERÉBEN

Drámai volt az a helyzet, amiben az 1949/1950. év táján létrejött MTA Állam- és Jogtudományi Intézete¹ negyvenedik évfordulója táján, pontosan a szocializmus végvonaglásakor s egy új kor beköszöntével, tehát a változás és igazodás legégetőbb szüksége idején találta magát. A negyed évszázadon át munkálkodó voltaképpeni alapító igazgató, *Szabó Imre* akadémikus (1912–1991)² kihullásával az egy évtizeden át vezető egykori helyettes, *Kovács István* akadémikus (1920–1990)³ betegsége terminális stádiumába érkezett, és így épp a legnehezebb időkben az intézmény tényleges irányítás nélkül maradt. Az Akadémia akkor már kötötte magát a formaságokhoz, s így az orvosi beavatkozásból nemigen felépülő beteg ember mandátumának a lejártával igazgatói pályázatot hirdetett.

Nem krónikát vagy emlékezőt írva, csupán egy korszak képének megrajzolhatóságához dokumentumközléssel hozzájárulva mellékelem ama néhány pillanat írásait, amikor egyáltalán lehetőségem adódott rá, hogy az Intézet küldetésén s lehetőségein magam is eltűnődjek. Kutatói részről s főként az idősebbektől ösztönzéssel nemigen találkoztam; lebeszéléssel, morális megítéléssel annál inkább. A főtítkári jelenléttől megtisztelt szavazás ennek eredményét tükrözte. Igazgatónk gyakorlatilag vissza sem tért; két hónapon belül meghalt. Egyhavi interregnum után az egyik igazgatóhelyettes, *Halász József* (1923–1994)⁴ még fél évig megbízottként vezette az intézményt, s így mindösszesen több, mint egy év telt el anélkül, hogy a jövőre bárki felelősen előkészülhetett volna.

¹ <http://www.mta-jti.hu/>

² Vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Szabó_Imre_\(jogász,_1912–1991\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Szabó_Imre_(jogász,_1912–1991))

³ Vö. [http://hu.wikipedia.org/wiki/Kovács_István_\(jogász\)](http://hu.wikipedia.org/wiki/Kovács_István_(jogász))

⁴ Vö. http://tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/nagy_j_endre-szabo_imre.pdf, 1., 2. jegyzet.

Magam pedig kellően elhalmozott voltam egyéb feladatokkal, hiszen egyszerre szakadt nyakamba egy sok száz milliós hatalmas európai közösségi projektum egyszemélyi levezénylése⁵ és az a megtisztelő megbízatás, hogy az első szabadon választott miniszterelnök tanácsadó testületében immár egy ország jövőjéért próbálhassak meg tenni.

Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete tudományos programja megvalósítását illető koncepció

1990. szeptember

Alapvető feladat az Intézet jövőbeni működési céljának alkalmas megválasztása és meghatározása, valamint a drámaian lecsökkent és elbizonytalanodott, egyidejűleg azonban szakmai, morális és pénzügyi alábecsülésétől is sértett kutatói és dolgozói állomány önbecsülésének helyreállítása. Abban, hogy az intézeti profil és az intézeti kutatói állomány is zavarttá lett, vezető szerepet nyilvánvalóan külső okok és változások játszottak. Ám ez önmagában nem teljes magyarázat az elhagyatottság nagy mértékben eluralkodó érzésére és az utóbbi időkben csaknem pánikserűvé fajuló menekülésre. Hiszen a vezető igazságügyi tisztségviselők nagy számának Intézetünkben történő kiválasztódása önmagában felemelő érzéssel is járhatna. Így függetlenül attól, hogy miképpen is azonosítjuk a fenti helyzethez vezető körülményeket s hogy ezeket miként értékeljük, nyilvánvaló: azért már, hogy történik-e reagálás ezekre, kellő módon és mértékben, s nem utolsó sorban kellő időben, sőt kivédésüket egyáltalán megkísérli-e bárki is, már egyértelmű és aligha alábecsülhető felelősséggel tartozik mind az intézeti vezető, mind pedig az egész vezetőség.

Mindenekelőtt olyan menedzser-típusú vezetést látnék célszerűnek s immár régóta időszerűnek meghonosíthatni, amelyik hatékonyan szolgálná az alábbi, az intézeti kutatói és dolgozói közvélemény által már többségükben rég megfogalmazott, ám eddig messzemenően kielégítetlen célok hatékony és megnyugtató elérését:

- az Intézet demokratikus, azaz dolgozóinak értékelhető véleményére általában építő, ezen belül vezető tudományos kutatóinak meglátásaira hang-

⁵ TEMPUS [EU-Phare] "Comparative Legal Cultures" Joint European Project 0426/1990–1993.

súlyozottan ügyelő, ezzel egyidejűleg valóban szakszerű, így a rövid- és hosszú távú célokat, a perspektívákat és az eszményeket egyaránt tisztázó, ennyiben határozottan célszerű, ugyanakkor hatékony vezetés formáinak és stílusának, szervezetének és közegének a kialakítása;

- ennek keretében a dolgozókat általában s a tudományos kutatókat különösen aktivizáló szemlélet és légkör meghonosítása;
- a tényleges teljesítmény, s ezen belül mindenekelőtt a valóságos tudományos teljesítmény (bármilyen értékelhető és hiteles formában jelenjék is s akár az országon belül, akár külföldi fórumokon nyilvánuljon is meg) láthatóságát, szakmai, morális és anyagi jutalmazását egyaránt intézményesítő, és ezzel egyfelől Intézetben belüli munkálkodásra serkentő, másfelől a kollektív erőfeszítések örömét s az intézeti kollektivitás hátterét biztosító intézeti keretek kimunkálása;
- az intézeti vezetőség (igazgató és helyettesek) s az igazgatótanácsban megtestesülő kollektív határozathozatal hivatalos fórumai mellett és/vagy hatásköreinek az újragondolásával, különféle plenáris és kisebb egységeket magában foglaló ülések képében, továbbá a mereven hierarchikus szolgálati út lehetséges mellőzésével olyan kiegészítő, de rendszeresen működő fórumok megteremtése ill. csatornáinak biztosítása, amelyek új gondolatok felvetésének és megnyugtató végigtárgyalásának, valamint a kritikai visszajelzések ösztönző erejében megnyilatkozó visszacsatolásnak egyaránt terepül s közegül szolgálhatnak;
- ezen belül számos, a feudális életeszményeket érvényre juttató ún. közéletiség és stílusjegyek maradványait talán egyszer már a valóságban is lebontó társadalomban immár érthetetlen s értelmetlen pozicionális előjog, a tevékeny kutatókat eshetőlegesen mindannyiszor visszatérően megalázó helyzetek sorába hozó csupán hierarchikus, a tényleges intézeti tudományos érdekek szempontjából azonban funkciótlan vagy éppen diszfunkcionális (a jelenléti ellenőrzésben, a xeroxozáshoz, távolsági telefonhoz való hozzájutásban, a titkárnői szolgálatok, leíratás, fordíttatás igénybevehetőségében, az alapvető információkhoz, az Intézet életét s a döntési mechanizmust és eredményeket jelző [alkalmaztatási, előléptetési, fizetési, jutalmazási, utaztatási, pénzügyi támogatási, tudományos szervezési stb.] adatokhoz, indokolt szükség esetén a gépkocsihasználathoz történő hozzáférésben, új tehetségek felfedeztetésében és intézeti foglalkoztatásában, és így tovább mutató) korlátozások és megkülönböztetések lehető legteljesebb lebontása;

- az Intézet rendelkezésére álló térnek és munkaszobáknak nem pusztán hierarchia- és presztízs-központú, de első- és utolsósorban egyaránt tényleges munkaszükségleteket tükröző beosztása és hasznosítása;
- az Intézet kutatói állományának a ténylegesen tanúsított teljesítmény függvényében történő alakítása, s ezen belül elsősorban és talán időben is elsőként a kizárólag kegyeleti szempontú vagy mindenekelőtt tiszteletbeli funkciójú – avagy, legalább is az Intézet tudományos teljesítménye szempontjából értékelhető eredményt nem biztosító – fő-, másod-, mellék- és szerződéses állások következetes felülvizsgálata;
- az Intézet nemzetközi kapcsolatrendszerének radikális megújítása, s ezen belül a nem kivételesen személyes érdekek mentén alakult s ennek megfelelően nagymértékben ki is sajátított tudományos és intézményi kapcsolatoknak, valamint ezek (pl. a magyar-külföldi jogásznapiokban megjelenő) rendezvényi formáinak is össz-intézeti tudományos stratégiától vezetett és ennek megfelelően a kollektivitás nézőpontjából is igazolható újjáformálása;
- ezen belül is különösen az új társadalmi-gazdasági kihívásnak történő megfelelés, részben ezeknek elébe menve, részben pedig már fennálló lehetőségeket felkutatva és igénybe véve (mind az egész nemzetközi szakmai közösség, mind ezen belül egyes kiemelt nagy régiók, mint például az Amerikai Egyesült Államok, Japán, Dél-Korea, mind pedig – és különös hangsúllyal – az Európai Közösség és tagországai, és végezetül a volt szocialista akadémiái együttműködés hajdani térsége tekintetében);
- az intézeti számítógép- és nyomtató-park össz-intézetileg koordinált tervszerű fejlesztése és össz-intézetileg tisztázott célokra történő felhasználása;
- így különösen intézeti kiadványok, valamint az Intézet kebelében szerkesztett folyóiratok (célszerűen költségkímélő, ugyanakkor biztos pénzügyi háttérrel biztosított) intézményen belüli nyomdai előkészítése és – esetleg – nyomdai előállítás;
- az intézeti kiadványoknak (múltbélieknek s jövőbenieknek egyaránt) az országos, legalább is a tudományos ill. a szakmai könyvesbolti hálózatban történő terjesztése megszervezése – a hatékonyabb s teljesebb terjesztés biztosítása, az eddigi ismeretlenség, avagy túlnyomórészt bizalmas vagy exkluzív hivatali felhasználás csökkentése, s ugyanakkor valamelyest kiegyenlítettebb finanszírozás garantálása céljából;
- az összes itt felvetett s ezután felmerülő kérdések megnyugtató mélységű kitárgyalásának s az optimálisan célszerű, ugyanakkor demokratikus

részvételen alapuló megoldásának hatékony előkészítésére néhány tucat példányos belső híradó rendszeresítése és folyamatos gondozása.

Néhány megfontolás a belső és külső kapcsolatrendszer újjáépítéséhez

Az Intézet alapvető kutatási – tudományos alapkutatási! – feladatának megerősítésén és újjáalapozásán túlmenően (amit az új rendezés függvényében költségvetési és/vagy kutatási alapítványi ill. pályázati forrásoknak kell finanszíroznia), legalább is négy irányban látom a szakmai kitörés és a pénzügyi megerősödés további lehetőségeit: 1) nemzetközi jelentőségű dokumentációs központként, 2) a tudományos-elméleti megalapozottságú koncepcionális jogi szakértés országunkban bizonyára elsődleges súlyú fórumaként, 3) a szakmai tudományos könyvkiadás újramegalapozásának meghatározó fontosságú tényezőjeként, valamint 4) a posztgraduális jogi képzés regionális tekintélyében ennek első vagy egyik első centrumaként. Végezetül, ezek természetes kiegészítőjeként említem 5) a nemzetközi jogtudományi konferenciaszervezés egyik lehetséges közép-európai központjaként betölthető szerepet.

E négy további feladat, valamint a kiegészítő ötödik egymással is, továbbá a tudományos alapkutatással mint alapfeladattal is egységet képezve, egymásra épülő s egymást feltételező feladatokként jelennek meg. (Ugyanakkor e további feladatok közül az első kettőnek a vállalása – a mai elsődleges kihívásokhoz alakítottan és a közeljövőben leginkább valószínűen elérhető pénzügyi támogatási lehetőségek által is befolyásoltan – immár egyfajta szellemi hídként kapcsolatot létesítve a múlttal, négy évtizedes hallgatás után biztosíthatná a nagynevű elődintézmény, a Teleki Intézet jellegzetes hagyományainak és profiljának a továbbépítését is.)

Ad 1) Ami az előbbieik sorában az Intézet nemzetközi jelentőségű *dokumentációs központként* kiépítését illeti, teljes társadalmi megújulásunk nyomán politikai és gazdasági kapcsolatrendszerünk irányainak és prioritásainak az újjárendése sürgető igénnyel veti fel jogi – mind a tudományos s referenciális jellegű, mind pedig a tételes jogot és az alapvető döntvényanyagot magában foglaló – dokumentáció kiépítését az Európai Közösséggel és tagországaival, az Amerikai Egyesült Államokkal, a Közösséghez nem tartozó egyéb nyugat- és észak-európai államokkal, valamint Japánnal és Dél-Koreával, csupán a leginkább elsődleges fontosságú nagy területeket tekintve. (E pontnál külön hangsúlyozást

nem igénylően nyilvánvaló a dunatáji régió, vagyis a kelet-közép-európai térség fontossága. Nemcsak az előd hagyománya, valamint nyilvánvaló érdekeltségünk utal erre, hanem az a könnyebbséget eredményező körülmény is, hogy a négy évtizedes szocializmus-nézőpontú érdeklődés e körzetet illetően megbízható bibliográfiai-dokumentációs bázist eredményezett. A jövő hangsúlyait illetően ugyanakkor valamelyes kompromisszumok lehetőségével kell számolnunk a célhoz kötött pénzügyi támogatás függvényében.) Bizonyos vagyok abban, hogy kellő ismeretekkel, ismertséggel, továbbá szívós és lendületes munkával a dokumentáció is, s a hozzá szükséges anyagi alapok is a felsorolt összes országban ill. régióban fellelhetők és e célra megszervezhetők. A saját személyemben és tapasztalataim alapján leginkább biztosat az Európai Közösség és tagországai, az Egyesült Államok, az európai nordikus régió, valamint Japán és Dél-Korea, továbbá több latin-amerikai állam és Izrael tekintetében garantálhatnék. (Hadd idézzek fel itt egyetlen közelmúlt, egyidejűleg pozitív és negatív tanulságokat hordozó emléket: mint az idén tavasszal, angol alapítványi pénzből, az oxfordi és a Columbia egyetem részvételével lezajlott *rule of law*-konferencia egyik társszervezőjét, megkeresett a világon az egyik leghatalmasabb és leginkább tehetős szakmai szerveződés, az Amerikai Ügyvédszervezet⁶ három vezető tisztségviselője, úgyszólván kész csomagtervvel amerikai regionális jogi információs központ budapesti szervezésére, ami általuk történő finanszírozással régióink felé az amerikai jogról [tételes jogról és jogirodalmi mögötteséről], az amerikai jogászság felé pedig a magyar jogról [tételes jogról és jogirodalmi mögötteséről] történő kölcsönös informálás teljes bázisát kívánta volna könyvtár és számítógépes információs park létesítésével, valamint státusoknak is, kellő információs-tudományos utazásoknak is a finanszírozásával megalapozva intézményesíteni. Intézetünk részéről döntően a helység és közművek, valamint a szakérők biztosítását kívánták volna csupán. Javaslatuk a vélem való konstruktív, döntően a saját véleményemet, érdekeltségünket és felkészültségünket, valamint a rendelkezésemre álló háttér-információkat tisztázó tárgyalások nyomán az érdektelenség mély közönyébe fáradt, amikor – megkísérelve e tárgyalásokat operatív lépésekre illetékesekkel folytatni – ajánlatuknak és tárgyalási készségüknek az általam összehozott egyik igazgatóhelyettesünk más irányú túlterheltsége nyomásával, majd az ő általa találkozásra felhívott másik igazgatóhelyettesünk aznapi időbeosztásában talán éppen az illető félállásából fakadó magánjellegű elfoglaltságra hivatkozva kellett frusztráltatnia és – végső soron – elutasíttatnia.)

⁶ *American Bar Association.*

Ad 2) Ami a tudományos-elméleti megalapozottságú koncepcionális *jogi szakértés* országunkban bizonyára elsődleges súlyú fórumaként történő kiépítést illeti, itt csupán utalnék a hosszú idő után létrejött pluralista politikai pártrendszerre (mindegyikük a maga alapvető jogi programjaival és bizottságaival), a szerkezetében megújult parlamentre (a pártfrakciók eltérő programjaival és az illetékes házbizottságokkal), a lényegében új elnöki méltóságra (kiterjedt elnöki hivatallal) s a szervezetében megújult kormányzatra (számottevő súlyú miniszterelnöki hivatallal és újjáalakult minisztériumokkal, országos főhatóságokkal, mindegyikükben koncepcionális ill. kodifikációs feladatok szempontjából is releváns konzultatív testülettel ill. hivatali osztályokkal), amelyek mindegyike lehetséges és kívánatos megrendelő az Intézetben rejlő szakértelem kiaknázására és a gyakorlati politikai cselekvés kontrolljaként történő felhasználására. A kapcsolatfelvétel mindezekkel s ennek rendszeres munkakapcsolattá építése nyilvánvalóan számottevő időt és energiát igényel, de bizonyára már belátható időn belül meghozná gyümölcsét. A mai kormány- és ellenzéki pártokra, valamint az azokból kikerült tisztségviselőkre vonatkozóan rendelkezésre álló információk egyértelműen azt sugallják – s ez a személyes meggyőződésem is –, hogy egy szellemében, stílusában és vezetésében megújult Intézet kívánatos partner lenne ilyen megkeresésekhez.

Ad 3) Ami a *szakmai tudományos könyvkiadás* újra megalapozásának meghatározó fontosságú tényezőjeként történő kiépítést illeti, a közeljövő már türelmetlenül fogja felvetni az egyfelől újra hivatalosan is európaiként deklarált tudományos szemléletünk, s másfelől az alapvető európai kézikönyvek, klaszikus források és feldolgozások – az eddigi akadémiai s akadémiai kiadói tevékenységből is fakadóan – rendelkezésre álló nyomorúságosan csekély készlete között tátongó szakadék, illetőleg ennek áthidalhatósága kérdését. Tudományos könyvkiadó(i)nk, még ha túl is jut(nak) a feltehetően hosszantartó, teljes tehetetlenséggel párosult csődön, önmagában aligha oldhatjá(k) fel e szakadékot megfelelő tudományos háttér és koncepcionált tudományos műhely nélkül. Ugyanakkor erőteljesen valószínűsíthető, hogy bármennyire nagyvonalú és előrelátóan bölcs legyen is majdan az erre irányuló állami támogatás, a programban foglalt, úgyszólván a szellemi alapokat is szükségképpen érintő szellemi rekonstrukció – ami pedig előfeltétele jogászságunk, sőt jogtudományi és jogprofesszori elitünk még csak a kezdet kezdeteit taposó európaiasodásának is – nem történhet meg hazai alapítványi, valamint külföldi kormány- és alapítványi támogatások sorának a nagymérvű igénybevétele nélkül. Ennek megszerzésében pedig egy elismerésre szert tevő tudományos

műhely nyilvánvalóan nagyobb eséllyel indulna – s azt egyidejűleg nagyobb hatékonysággal is használhatná fel –, mint például egy szűkebb kör, vagy éppen egy magánszemély. (Pontosan e körben hadd éljek egy kontrasztáló példával: saját szűkebb területemen az utóbbi évek talán legjelentősebb könyvtermékét – a honi tudományosságot, s ezen belül az akadémiai életet is már sok évtizede szégyenteljesen nyomasztó adósság törlesztését, jelesül a század legnagyobb jogtudományi művét, a kelsenit *Tiszta Jogtan*, ráadásul az elhunyt Bibó István nyersfordítása nyomán! – akadémiai minőségeimtől függetlenül, hazai alapítványi finanszírozásnak köszönhetően, egyetemi tanítványaim szellemi, fizikai és egyéb munkájára támaszkodva, magánkiadásban sikerült és kellett megjelentetnem.⁷ Minthogy jelenünkben is még ez az egyetlen, mesterséges buktatókkal vagy piros jelzésekkel nem akadályozott út, hasonlóan megalapozó jelentőségű, régi adósságot jelentő, klasszikus múltbéli és jelenkori források megjelentetéséhez, s ezzel mind a tudományos, mind az egyetemi életben további európaizáló ösvények nyitásához változatlanul ezt az utat látom célszerűnek s egyedül lehetségesnek járnom. Még ilyen körülmények között is sikerült az Egyesült Királyságból és az Amerikai Egyesült Államokból kormány-jellegű és alapítványi finanszírozást biztosítani; ugyanilyen célból és keretek között pedig a legígéretesebben haladnak előre német és finn tárgyalások. Talán mondani sem kell, hogy intézeti háttérrel s a jogtudományok egészét átfogó intézeti perspektívával egy ilyen megalapozó vállalkozásnak a volumene is, áttörő hatása is mennyire megsokszorozódhatnék.)

Ad 4) Ami végül a *posztgraduális jogi képzésnek* kelet-közép-európai regionális tekintélyében első vagy egyik első centrumaként történő kiépítést illeti, mindenekelőtt rendkívül kiterjedt eddigi nemzetközi kapcsolataimra, s ezen belül különösen a nyugati – nordikus, ausztrál, amerikai, skóciai, valamint az Európai Közösség összességét (a fiesolei Európai Egyetemi Intézeten⁸ ill. a brüsszeli Erasmus-programokon keresztül) érintő – posztgraduális képzésben történő rendszeres részvételekre, továbbá az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán a nyugat felé történő nyitás megszervezéséért és menedzseléséért felelős TEMPUS-bizottság elnökeként folytatólagosan szerzett tapasztalataimra utalnék. Jelesül: a jogtudományon belül legalább is számos tudományterület

⁷ Hans KELSEN: *Tiszta jogtan* [Reine Rechtslehre. 1934.] *Bibó István fordításában*. [1937.] Szerk. Varga Csaba. [Jogfilozófiák] (Orbán Viktor és Szájer József sorozati gondozásában) Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bibó István Szakkollégium, 1988. xxii + 106. & <<http://www.scribd.com/doc/192746442/kelsen-tiszta-jogtan-1988> .

⁸ *European University Institute*.

számára az Intézet kínálkozhatnék arra, hogy olyan posztgraduális és tudományos továbbképzési központtá váljék, ami döntő részt vállalhatna nemcsak jövőendő magyar jogászgenerációk arculatának a formálásában, bennük a mély szakmai tudásra, professzionális elkötelezettségre és európaiságra történő egységes felkészítésben, de – kellően gyors megszervezése esetén (aminek tekintetében a TEMPUS-program meghirdetése és beindulása első évének a totálisan érzéketlen és közömbös átalvása bizonyosan máris alig helyrehozhatóan erőteljes pozicionális veszteség!) – abban is, hogy hamarosan regionális európai központtá nője ki magát, ami nem csupán a kifejezetten Magyarország vagy általában a régió iránt érdeklődő európai közösségbeli vagy azon kívüli (főként észak-amerikai, észak-európai, japán és izraeli) fiatal szakemberek tucatjait vonzhatná, de a régió – Közép-Európa – majdani jogászelítjének (magyar és nem-magyar hátterűeknek, utódállambélieknek és azon kívülieknek) bizonyosan erőteljesen számottevő részét is. Nos, eddigi tapasztalataim alapján személyesen kezeskedhetem érte, hogy egy akadémiai évnél nem nagyobb időtávlatban egy ilyen központ az Európai Közösségen belüli jogtudományi továbbképzési szakmai élet integráns tényezője jelöltjévé, és ugyanakkor az Európai Közösség által lényeges mértékben pénzügyileg is támogatott intézménnyé válhatnék.

Másfelől – eddigi személyes közreműködésem súlya alapján állítva ezt – határozott lehetőséget látnék arra, hogy a szerveződobben lévő, nemsokára már egyéves, fokozatszerzést biztosító, nemzetközi tanári karral rendkívül intenzív, jogelmélet-központú nézőpontjával mégis interdiszciplináris továbbképzést nyújtó, brüsszeli székhelyű Jogelméleti Akadémia⁹ (amelynek tanácsában, tanári karában is munkámmal részt veszek) néhány éven belül regionális és/vagy fiókintézményként, saját egész- vagy részkurzusokat kínálva Budapesten, az MTA ÁJI égisze alatt és falai között is megjelenjen. (Hangsúlyoznám: sikere esetén is ez korántsem az Intézetben mindmáig kiemelkedően művelt jogelmélet, jogfilozófia és jogszociológia belterjes magánügye lenne. Kellő érdeklődés és ilyen irányú felkészülés esetén – bizonyos problematikákkal és elméleti vonatkozásai révén – egy ilyen vállalkozás természetes közreműködője lehetne az Intézet úgyszólván valamennyi egysége – pl. az összehasonlító jog, alkotmányjog, az igazgatási problematika, polgári jog és büntetőjog, valamint a mostanság létesült Emberi Jogi Központ is.)

(És talán mondanom sem kell, hogy egy megújulásra nyitott, kezdeményezésre kész és szakmai értékek vállalására fogékony Intézet számára nyilvánva-

⁹ *European Academy of Legal Theory*; vö. <http://legaltheory.eu/>

lóan korántsem csak egyetlen ilyen, az alapkutatási tudományos tevékenységet a legmagasabb szinten fantasztikus erővel ösztönző, felhasználó, kamatoztató és kisugározható további lehetőség kínálkoznék.)

Az utóbb tárgyalt tekintetben ilyen módon kettős profil ill. ezek kapcsolódása kibontakoztatásának a lehetősége áll az Intézet előtt. Legalább is majdani tudományos programja egyik részeként, fejlődhet egy olyan tudományos kutatási központ irányába, ami jellegénél és súlyánál fogva a közeljövőben kutatási, *team*-jellegű munka- és vita-, valamint továbbképzési lehetőségeket kínál szabbatikus éveiket töltő vezető professzoroknak és ösztöndíjas kutatóknak szerte a világból (ez pl. a főként az angol–amerikai világban ismert *institutes of advanced studies*, szakmánkban a londoni egyetemhez kapcsolt nagy hírű intézmény, az *Institute of Advanced Legal Studies* példája, amiket ez intézmények többszörös *Fellow*-jaként már kellően megismerhettem). Avagy, tovább indulhat egy ún. kutatóiskola [*research school*] irányába, ami pontosan a fentiekben vázolt lehetőségnek egyik sajátos angol–amerikai kifejeződése: olyan intézmény, ami elsősorú, nemzetközileg is kisugárzó tudományos kutatási tevékenysége mellett és annak részeként posztgraduális (Ph.D. és posztdoktori) tanulmányait folytatók magas színvonalú felkészítését és foglalkoztatását is vállalja (ez pl. a *The Australian National University* [Canberra] eredeti céljaként létrehozott kutatóiskolák hálózata, ahol magam is a *The Research School of Social Sciences: History of Ideas Unit* és *Law Department* keretében, *Visiting Fellow*-ként számottevő időn át kutatásokat folytathattam ill. a kelet-ázsiai térség tudományos elitjéből érkezett posztgraduális hallgatókkal foglalkozhattam).

Ad 5) Ami pedig végezetül a *nemzetközi jogtudományi konferencia-szervezés* egyik lehetséges közép-európai központjaként betölthető szerepet illeti, Magyarországnak most és az elkövetkező évtizedben számottevő esélye van arra, hogy a nemzetközi jogi tudományosságban regionálisan kiemelkedő szerepre szert téve, a térségünk és országunk iránt megnyilvánuló valóban átfogó érdeklődéstől is segítve, éljen a lehetőséggel, s ezzel helyzetét is megerősítse, a pozicionális előnyöket pedig ugyanakkor az országban folyó szakmai munka hatalmas ösztönzőjeként használja fel. Az Intézet – és az egész akadémiai intézményi hálózat – már kellően sok konferenciaszervezési sikert könyvelhetett el, hogy az Intézet a jövőben kifejezetten célratörően is éljen az ebben adott lehetőségekkel. (Számomra közvetlenül és leginkább fájoan a Nemzetközi Jog- és Társadalomfilozófiai Társaság¹⁰ által Magyarországnak felkínált 1995. évi

¹⁰ *Internationale Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie* (IVR).

világkongresszus rendezésének a kálváriájára és – ez idő szerint, úgy tűnik – teljes kudarcára kell gondolnom. Arról, ami oly nyilvánvaló megtiszteltetés, politikai, társadalmi és szakmai siker, továbbá felsorolhatatlanul sokrétű hosszú távú előnyök forrása lehetne akadémiánk és az ország számára egy valamelyest is egzisztenciálisan, tudományosan és pénzügyileg konszolidált Intézet esetén, most, a minden szinten már megfogalmazott jóváhagyás és elfogadottság ellenére – pontosan a minimális biztonságot és háttérrel sem érezhetvén –, úgy tetszik, magyar nemzeti tagozati titkári minőségemben le kell mondanom a megszervezéséről. S ráadásul mindezt annak az ezért a minőségért Magyarországgal már régóta versengő Bologna javára, amely ugyan előreláthatóan biztonságos, anyagilag hathatós és szervezésileg hatékony, ráadásul turisztikailag felülmúlhatatlan; és mégis, helyszínként kijelölését Magyarországgal szemben a valóban nemzetközi – túlnyomórészt nyugat-európai és angol-amerikai – szűkebb és tágabb körű társasági elnökségnek úgyszólván egyetlen tagja sem kívánta.)

*

A Magyar Tudományos Akadémia
Főtitkára
részére
1361 Budapest
Pf. 6

Budapest, 1990. szeptember 10.

Tisztelt Főtitkár Úr!

Alulírott Varga Csaba, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a demokrácia csak akkor él, ha gyakorolják, következőképpen bármiféle pályázat is csak azáltal válik e névre érdemessé, ha pályázatokkal ezt valóban élővé teszik, a napilapokban közzétett felhívásnak megfelelően pályázatot nyújtok be az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete igazgatói munkakörének betöltésére.

Abban a kezdeti elhatározásomban, hogy egyáltalán pályázatot nyújtsak be, egyetlen körülmény motivált, jelesül a pályázati kiírás első pontja, mely a pályázónak az intézet tudományos programja megvalósítására vonatkozó koncepciója benyújtására hív fel. Diplomaszerezés utáni egész eddigi pályámat – főállásként – az Intézet kebelében töltöttem. Nem tudtam most hát ellenállni annak

a csábításnak, hogy több, mint negyed évszázad itt felgyülemlett tapasztalataim töprengjek, a minden bizonnyal sorsdöntő, mert most elkövetkező irányváltás, profilkialakítás, a kapcsolatrendszer megújítása, tevékenységi formák elhatározása és finanszírozási lehetőségek megtalálása dilemmáin – intézeti kollégáimmal együtt – rágódjak, s megragadva ezt az első valódi, egyúttal hivatalos lehetőséget a véleménynyilvánításra, ennek eredményeit pályázati formában a Főtitkár Úr tudomására hozzam.

Az Intézet tudományos programja megvalósítását illető mellékelt koncepcióm összefoglalást – remélem – nem igényel. Abbéli meggyőződésemet mégis hadd rögzítsem itt, hogy amennyiben igaz az – és ez mélyen igaz –, hogy a tudományfejlődésnek s a kutatásnak eddig politikai tényezők rendkívül markáns korlátokat szabtak, úgy pontosan azért, mert ez a körülmény már nem áll fenn, minden hallgatás, késlekedés, kínálkozó, megragadható vagy megkísérelhető lehetőség elmulasztása mostantól kezdve immár véteknek minősül. Hiszen eltékozol már valamit, ami egyébként a nemzet és tudománya tulajdonává lehetett volna. Azé a nemzeté és azé a tudományé, mely úgyszólván már oly felmérhetetlenül sokat vesztett – és nem csupán mezítelen kényszerből, hanem káros magatartási formák eluralkodása folytán is – az elmúlt közel fél évszázad alatt. Ugyanakkor úgy vélem, a lehetőségeknek csak a pusztá felismerése és azonosítása is rendkívüli aktivitást, a főként nyugati világ dolgaiban való jártasságot, s a nyugat-európain túl mindenekelőtt az angol–amerikai tudományos életbe történő dinamikus beilleszkedési készséget, az amerikai–angol alapgyakorlatban való otthonos rugalmas mozgást előfeltételez. Egyidejűleg mindezzel feltételez olyan tudományos háttérrel, ismertséget, éthoszt és hitelességet, mely mind az Európai Közösség s a tágabb európai közösség, mind pedig az angolul beszélő tudományos világ, valamint Közel- és Távols-Kelet (ez idő szerint főként Japán, Izrael és Dél-Korea) irányában egyaránt vonzóvá teszi a velünk való kapcsolat-teremtést s a hatékony együttműködést (együttműködést tehát, napjainkban valószínűsíthetően már a szó fizikai ill. földrajzi értelmében is). Eddigi tapasztalataim mind öt kontinens legjelesebb egyetemei és kutatóközpontjai, mind az Európai Közösség különféle programjai, mind az angol–amerikai alapítványi világ, mind pedig közvetlenül az (eddig) amerikai és angol kormány- ill. külügyi szervek hozzáférhetősége tekintetében rendkívül pozitívak voltak, s értelmes cél kitűzése és egy agilis háttér vagy partner felmutatása esetén rendkívül gyümölcsöző együttműködéshez is, különféle projektumok nagyszabású finanszírozásához is torkolltak. Úgy vélem és remélem, hogy egy nagyhírű és nagymultú intézeti keret – mint amilyet az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete mondhat magáénak – megsokszorozza mind a gondolható lehetőségeket

s mind azt az energiát, amelyet az Intézetben ezeknek megtalálására s a magyar tudományosság e fontos műhelye új úttalálása és felvirágoztatása érdekében kiaknázására fordíthatnék.

Mint a már hivatkozott koncepcióban írtam, a hagyományos európai mintájú tudományos kutatóintézetnek az ausztráliai *research school* s az amerikai–angol *institute of advanced studies* eszméjével való párosítása az eszményem. Amennyiben az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete a hagyományos európai mintájú tudományos kutatóintézetként történő működéshez szükséges költségvetési (vagy más garantált forrásból történő) fedezetet megkapja, néhány éven belül, nem a magyar költségvetést vagy gazdálkodást terhelő pénzből, e kettős eszménynek magyar földön, ám nemzetközi színvonalon történő megvalósítását – együtt a koncepcióban rögzített többi gondolattal s a jövőendő kapcsolatrendszer kívánalmaiként bemutatott többi célkitűzéssel – néhány éven belül reálisan s bizton szavatolhatnám. Erre eddigi külföldi munkálkodásom, benne tudományos szervezéssel, kutatással, graduális és posztgraduális professzori munkával, magyar szakmai szervezeti és társasági, intézeti, jogi kari és az ELTE Bibó István társadalomtudományi szakkollégiumában végzett kutatási, valamint konferencia-, oktatás- és könyvkiadás-szervezői tevékenységem, valamint az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán a TEMPUS-program¹¹ rendkívül nagy ívű kari koncepcionálásával, beindításával és megszervezésével szerzett gyakorlatom s ennek kiemelkedő sikere lehet a garancia.

Eddigi szakmai munkám eredményeinek értékelését tükrözik nemzetközi vendégszerepléseim, így mindenekelőtt nemzetközi tudományos társaságokban és vezető szakmai nemzetközi folyóiratokban viselt tagságaim, számos külföldi és hazai nemzetközi konferencia-szervezésem, a szakmámban magyar tudóst csak ritkán érő megtiszteltetésként világkongresszusi plenáris ülési előadásaim, reprezentatív nemzetközi kiadványokban oly gyakori szerkesztői megbízatásaim vagy társszerkesztői felkéréstetéseim, s nem utolsó sorban a könyveimet és dolgozataimat illető, többnyire nagy hírű pályatársak által írt elmélyült szemle-cikkek és recenziók hosszú sora. Mindezeknek pontos adatai az angol nyelven mellékelt *Curriculum vitae*-ben megtalálhatók.

Angolul és franciául másfél évtizedes vendégprofesszori rutinnal előadóképes vagyok; szakmai irodalmat további három nyugati alapnyelven és oroszul olvasok. Tudományos főmunkatársi fizetésem 14.450.- forint. Kandidátusi disszertációm 1977-ben védtem meg. A nagydoktori fokozat elérése helyett

¹¹ TEMPUS [EU-Phare] „Összehasonlító Jogi Kultúrák Közös Európai Projektuma” (1990–1993).

energiáimat egy évtizeden keresztül inkább nemzetközi tapasztalatszerzésbe és megmérettetésbe fektettem. Annak a munkának a megvédése, amit nagydoktori disszertációként végül fél évvel ezelőtt beadtam, folyamatban van.

Néhány további, életemre és eddigi munkásságomra vonatkozó adatot a mellékelt, rövid magyar nyelvű szakmai önéletrajz tartalmaz.

Tisztelettel:

(Varga Csaba)

*

Vékás Lajos
akadémikus,
tanszékvezető egyetemi tanár,
az ELTE rektora
részére
Budapest¹²

1990. szeptember 25.

Kedves Lajos!

Rendkívüli elfoglaltságod ellenére hadd forduljak Hozzád két ügyben. Az első a Magyar Nemzetben rektori egyetempolitikai elképzeléseidet illető megnyilatkozásoddal, a másik az MTA ÁJI kapcsán az MTA Főtitkárától kiírt pályázattal kapcsolatos.

Ad 1.

Rendkívüli örömmel és megnyugvással olvastam nyilatkozatodat, különösen a párhuzamos kurzusok (fakultatív előadás-lehetőségek) bevezetésének szükségességéről. Saját eddigi változatlan rend esetén ezután is prognosztizálható teljes kudarcom alapján azonban hadd hívjam fel a figyelmedet arra, hogy a nagyszerű szándék megvalósulása itt is az időben történő kellő végrehajtási szabályozás függvénye.

Jelesül, egy évvel ezelőtt keményen harcoltam ezért a lehetőségért. Szándékom a magyar jogtörténeti oktatás párhuzamosságára való hivatkozással

¹² Ugyanezt barátként még ugyanekkor elküldtem „Mádl Ferenc akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár” címére is.

együtt extravaganciának, majd teremhiányra, végül a terelosztás rendkívüli időigényességére utalva kivihetetlennek minősítettet. Kárpótlásul kaptam egy-egy órát az előadások rendjében, ám ez a teljes kontextuális és szemléletbeli másneműség, a folytonos időbeli átcsoportosítás, a bejelentetlenség, s nem utolsó sorban az évfolyam egy-két tucat hallgatóra lezúlni engedése okán felszabadultság érzése helyett inkább kiábrándító frusztrációt eredményezett.

(A Bibó István Szakkollégiumban, a hallgatóknak semmivel nem honoráltan, végül is heti három órában megtarthattam a tervezett előadássorozatot; ez rövidesen az ott gondozott, Soros-alapítványból finanszírozott *Jogfilozófiák* című sorozatomban remélhetőleg a közeljövőben könyv alakban is meg fog jelenni.¹³ Angolul pedig a Révész-féle szubfakultáson¹⁴ adom elő, szintén egy könyvszerű tankönyvi kiadvány reményében.)

Röviden, úgy vélem tehát, hogy egy kompetitív lehetőségnek a meghirdetése/elfogadása is csupán kompetitív lehet, hiszen egy bármiféle autoriter döntéstől eleve elrendeltetése csakis gyakorlati kizárását eredményezheti.

Ad 2.

Pályázatomról utólag Kulcsár Kálmánnak említést téve s a háttérkörülményekről véle elbeszélgetve, ő biztatott arra, hogy a néhány régi barátot, így elsősorban Tégedet megillető előzetes informálásra a pályázati anyagot már most, e korai szakaszban megküldjem. Bár Kálmánnak érveltem azzal, hogy a lobbyzás mennyire nem kenyerem, ő leintett azzal, hogy a tét sokkal komolyabb annál, semmint hogy az időbeni tájékoztatás indokolt ne lenne.

Pályázásomban több indok játszott szerepet. Egyfelől a többektől sugallt bénító légkör, mely morálisan megvetendőnek s ugyanakkor eleve kudarcra ítéltnek aposztrofálva bármely *mástól* beérkező pályázatot, eleve visszarettenteni kívánt a megújulás bármiféle megkísérlésétől. Másfelől az a körülmény, hogy pontosan negyed évszázados intézeti létem során semmiféle esemény, fórum

¹³ Mire aktualizálódhatott volna, magam már a Miniszterelnöki Tanácsadó Testülethez történő bekérettetésem folytán végtelenül elfoglalt lettem, s így csak a jóval később létrejövő katolikus egyetem saját igénykörében sikerült megjelentetnem. Ld. VARGA Csaba: *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról*. Előzetes kiadás. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, Budapest, II Dissertationes 1] Budapest, [Osiris], 1996. iv + 191.

¹⁴ Révész Tamás jogtörténész tanszékvezető (1945– ; vö. még https://hu.wikipedia.org/wiki/Révész_T._Mihály), akkori külügyi dékánhelyettes kezdeményezett és szervezett meg egy angol tannyelvű programot, teljes kurrikulum kiépíthetőségében bízva, melyen el is kezdtek tanulmányaikat számosan, korántsem jellegzetesen magyar gyökerűek, főként Izraelből érkezten, ahol akkoriban még csak a Jeruzsálemi Egyetemen volt elérhető a jogi diploma.

vagy intézeti vezető nem kínált lehetőséget arra, hogy az intézeti lét értelméről, lehetőségeiről egyáltalán megnyilatkozzak.

Azon túlmenően, hogy e negatív ösztönzésekre a magam módján pozitíve reagáljak, személyes ambícióim nincsenek. Személyes létemben az esetleges siker éppen számos szempontból, így a szabad tanulmányúti vagy vendégprofesszori utazgatások kötetlensége nézőpontjából határozott korlátozást vagy egyenesen gúzsbakötést is jelenthet.

Mégis rendkívül mélyen élem át azt a dilemmát, ami további vegetálás esetén az intézeti közvéleménytől előrelátott teljes lepusztulás s egy dinamikus, az intézeti létnek újból távlatot és önbecsülést, a honi tudományos megújulásnak s a posztgraduális képzésnek pedig az egyetemi léttől megkülönböztethető karakterű műhelyt biztosító új indítás közt feszül.

A pályázattal való hivatalos találkozásodig hadd kérjek csupán annyit, hogy gondolkodjál Intézetünk fennmaradásának esélyeiről, az egyetemtől megkülönböztetett intézeti lét lehetőségeiről és perspektíváiról, és annak idején majd az ezeket érintő belátásod függvényében formáld meg az álláspontodat.

Tisztelettel s barátsággal köszönt

(Csaba)

EGY AKADÉMIAI JOGTUDOMÁNYI INTÉZET KILÁTÁSAIRÓL

Lehetőségek és várakozások

Egy akadémiai jogtudományi intézet léte egyáltalán nem magától értetődő, noha háromnegyed évszázados – előformáiban a két világháború közti kormányzati tájékozási intézetekre alapított,¹ majd a szovjet tudományszervezés mintájára a szovjet megszállás időszakában nemcsak újraszervezett, de egyértelműen tudományos műhellyé, nemzetközi figyelmet kiváltó gondolatok kohójává vált² – fennállása során önálló létezését mi itthon már megszokhattuk. Vannak országok, amelyekben létezik ilyesmi – Németország például a *Max-Planck-Gesellschaft* intézethálózatával világszerte talán a legtudatosabb példa –, másokban esetleg sohasem volt, vagy – mint az egykori szovjetbirodalmi térségben, annak felbomlása után, különösen egyes poszt-szovjet kisállamok esetében – nem csekély mértékben elszorvasztatott. Ilyen intézetek létét jogszabály vagy kormányzati elhatározás – alapító, vagy legalább akkreditációs jellegű elismerő aktus – szokta megalapozni.

Sokfélék lehetnek, mégis alaptermészetükben különböznek a projekt-cégek-től, amik adott költségvetési forrástól szabott feladatokra, annak finanszírozásában, így általában ezen időleges, alkalmi funkcióbetöltéshez illő keretben és belső munkamegosztással/tagozódásban jönnek létre. Szemben az *akadémiai intézményekkel*, amelyek sok évtizedes, tartós és állandósult fennállásra, a változó idők változó követelményeihez rugalmasan alkalmazkodni képes, mégis szilárd építkezést biztosító vázzal szoktak kontemplálatni. Legfőbb különbségük ennek megfelelően alapfeladatuk különbözőségéből adódik,

¹ Ld. pl. RÓNAI András: *Térképezett történelem. Visszaemlékezések*. Budapest, Gondolat, 1989. 349. 2. bőv. kiad. Budapest, Püski, 1993. 262. és KOSÁRY Domokos: A Teleki Intézet emléke. *Magyar Könyvszemle*, 2000/3. 251–252. & <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00026/0004-1e3.html>

² Vö. pld. PÉTERI Zoltán: *Jogtudományi Intézet*. A Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézetei, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 2000. 15. és LAMM Vanda: A Jogtudományi Intézet hatvan éve. *Allam- és Jogtudomány*, 2010/1. 7–13.

hiszen az utóbbiak létét maga az alapkutatások elvégzésével történő tiszta tudományművelés biztosítja, amihez segédtudományi minőségben szoktak legfeljebb társulni dokumentációs, bibliográfiai vagy egyéb, szakosított önálló intézményektől elvégzendő hasonló feladatok. Ez magyarázza, hogy *belső felépítésében* (az egyéb hasonló feladatok viszonylagos elkülönülésén túl) az ilyen intézetek struktúráját lényegében többnyire a tudományági tagolódás határozza meg (amint ez a Magyar Tudományos Akadémia intézethálózatában úgyszólván mindmáig kivétel nélkül megfigyelhető volt), és ezt csak hatalmas, összeurópai merítésű és kitekintésű, sok éven, akár több évtizeden átívelő feladatkomplexumok vállalása – s persze nemzeti vagy nemzetközi finanszírozása – esetén szokták felváltani, például alapként, „kutatási hangsúlyok”, s kiegészítés gyanánt, „kutatási területek” szerinti tagozódások, amint ilyesmik egyes változatait a *Max-Planck-Gesellschaft* számunkra releváns intézeti egységeiben szintén megfigyelhetjük.³

Egy akadémiai jogtudományi intézet esetében a hazai megfelelő múlt ismeretében leginkább az merülhetne fel kérdésként, hogy *belső* tagozódásában az alapvető jogi kutatási irányok az elméleti-jogi profil mellett miért nem egészültek ki még *történeti-jogi* kutatási érdeklődéssel. E kérdés még jogosabbnak tetszik a szocialista időszak négy és fél évtizede tekintetében, hiszen a történetiség elve, amit minden megközelítés alapjaként definiált a marxizmus,⁴ nyilvánvalóan in-

³ A *Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte* (Frankfurt am Main, vö. <http://www.rg.mpg.de/>) például kutatási hangsúly szerint a jogforrások feltárása s a jog és vallás vizsgálata mellett az első évezred jogának, a büntetőjog-történet és a bűnözés-kutatás megírásának, a modern szabályozás-rezsimek, valamint a jog életutakban játszott szerepének és a nemzetközi jog történetének szentel külön figyelmet, kutatási területeként pedig a jelen periódusban latin-amerikai és délkelet-európai vonatkozásokat részesít előnyben; s mindezt azon szakértői tudásra alapozza, amelyre a modern kori magánjogtörténet, a „gute Policey” mint a közösség belső rendje biztosításának tudománya, a közjog tudománytörténete, a képes médiumok jog-reprezentációja, a XIX. századi tudományos kommunikáció, a jognak az ipari forradalomban játszott szerepe, a modern kelet-európai jogi kultúrák (hagyományok s joghatások), valamint a XX. századi diktatúrák Európájában a jognak a gazdasági ellenőrzésben játszott szerepe korábbi projektumai nyomán szert tehetett. A *Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht* (Freiburg im Breslau, <http://www.mpicc.de/ww/de/pub/home.cfm>) ellenben viszont büntetőjogi és kriminológiai részlegekkel működik, az utóbbi projektum-tagozódással, az előbbi pedig területi (észak-amerikai, latin-amerikai, afrikai, kelet-ázsiai, óceániai, közel-keleti, izraeli, s Európát felosztva osztrák–svájci–holland, nordikus, francia–monacói–belga–luxembourgi, egyesült királysági–írországi, olasz–görög, spanyol–portugál és kelet-, közép- és délkelet-európai), valamint szakirányú (európai unió, nemzetközi, informatikai, valamint orvosi jogi) referatúrákkal.

⁴ Vö. VARGA Csaba: A marxista jogelméletéről. *Állam- és Jogtudomány*, 1999/1–2. 109–130.; és VARGA Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete: Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. In: VARGA Csaba – JAKAB András (szerk.): »A szocializmus marxizmusának jogelmélete«. *Jogelméleti Szemle*, 2003/4. <http://jesz.ajk.elte.hu/varga16.html>, Függelék.

dokoltta tette volna ezt. Válaszom nincs erre; ehelyett csakis egy atavisztikusan túlélő megszokásra gondolhatok: a sztálinizmusnak újrakezdési lázban fogant irtózását gyaníthatom bármiféle múlttól,⁵ ami magában a Szovjetunióban a történetiségnek még az önmagára alkalmazás gondolatát is elutasító, kifejezett drasztikus tudományellenességben kulminált.⁶ Ezt megélten viszont tudjuk, hogy a nyilvánvaló hiány a tényleges gyakorlatban semmiféle hiányérzetet nem vont – már akkor sem – maga után. Hiszen az alapító igazgatóként *Szabó Imre* diktálta tudományosság-igény⁷ bármiféle disszertációtól, monográfiától, sőt alkalmi tanulmánytól is egyaránt megkövetelte, hogy topikája történetiségéből bontson ki jelen állapotot s jövő perspektívát egyaránt, együtt a kérdéses fejlődésben szerepet játszott összefüggések kimutatásával. És láss csodát: valóban olyan munkák születtek, amiket jogtörténetírásunk nemcsak értékelt, de saját teljesítményeként úgyszintén elismert.⁸

⁵ Talán ennek következménye, hogy amikor az ország könyvtári gyűjteményeit az 1950-es évek szocializmus-építői újraprofilírozták, az Országgyűlési Könyvtárat megfosztották a jogtörténet és a római jog gyűjtőkörétől, s az ELTE AJK megfelelő két tanszéki könyvtárat bízták meg ezzel országos feladat gyanánt. Az elvileg védhetetlen, strukturálisan egyenesen rossz megoldásnak mára csak rombolása maradt: elérhetetlen s ellenőrizetlen halmazok ott, de a kutatás országszerte – s immár fél évszázadon is túlnyúló tehetetlenséggel – sikeresen megfosztott a háttérirodalom tanulmányozhatóságától.

⁶ A szovjet államszervezeti-jogi kutatások minden eredettörténet abszolút zérópontjaként azt tekintették, amiről akkoriban mint Nagy Októberi Szocialista Forradalomról emlékeztek meg; ennek jegyében iktatták ki a római jog tanulmányozását is – egészen az 1970-es években még egyelőre bátortalanul zajló, mert bizalmatlanul szemlélt múltfeltárás-kísérletekig, amiket főként *Vladik Szumbatovics Nerseszjanc*nak (1938–2005) a Szovjetunió Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete jogelméleti szekciójában kezdeményezett jogfilozófia-történeti kutatásai indítottak el. Vö. http://ru.wikipedia.org/wiki/Нерсесянц,_Владик_Сумбаатович és http://moscow-tombs.narod.ru/2005/nersesyants_vs.htm; antologikusan *B. B. Ланаева* Владик Сумбаатович Нерсесянц. Ереван, «Нжар», 2009. 208. & <http://www.concourt.am/armenian/library/cclibrary/2009/Nersesyanc.pdf>; nekrológikusan Д. И. Луковская – А. В. Поляков – Е. В. Тимошина: Памяти Владика Сумбаатовича Нерсесянца. [Некролог.] Правоведение, 2005/4. 254–260. & <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1212108>

⁷ Leghivatottabb forrásként ld. LAMM Vanda (szerk.): A Jogtudományi Intézet hatvan éve. (Konferencia-anyag.) Állam- és Jogtudomány, 2010/1. 1–142., vö. http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=102456

⁸ Pl. MÁDL Ferenc: *A deliktudás felelőssége a társadalom és a jog fejlődésének történetében*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964. 620.; SZABÓ Imre (szerk.): *Az állampolgárok alapjogai és kötelességei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 630. [angolul: 1966.]; EÖRSI Gyula: Összehasonlító polgári jog. Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. 632. [angolul: 1979.]; SÓLYOM László: *A polgári jogi felelősség hanyatlása*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. 203. [angolul: 1980.]; VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 351. [angolul: 1991.; bőv. kiad. magyarul: 2002. és angolul: 2011.]. Saját könyvemem pedig olyan nemzeti jogtörténeti nagyságok tisztelték meg recenzív értékeléssel, mint Leonard BIANCHI [in *Právny Obzor*, vol. 64., no. 1. (1981) 60–63.], BÓNIS György [in *Századok*, 1981/6. 1325–1327.], Paolo

Amennyiben tüzetesebb körülírásra kényszerülnénk, úgy nem lenne könnyű egy akadémiai jogtudományi intézet *létértelmének*, súlyponti szerepének a meghatározása. Pedig jó egy évszázada már olyasmi is előfordult – bár akkoriban a »demokrácia« még nem a leggyakoribb, egyszersmind azonban, kora betegsége szimptomájaként, a legkiüresedettebb közhelyszavak közé tartozott –, hogy ankéton, körkérdésként, tudóstársak nemzetközi felkérésével tudakozódtak erről.⁹ Miután pedig elsődlegesen sem jog, sem bármiféle intézményi normatív keretszabás nem arra való, hogy inspiráció forrásául szolgáljon, hanem arra, hogy általa pusztán határok jelöltessenek ki, itt és most számomra a közép-európai ezredforduló magyarországi realitásainak latolgatása a legbiztosabb kiindulópont a tájékozódáshoz.

Amikor a szocializmus romba dőlésekor egy még ismeretlen jövő nyitott várakozásában megfogalmaznom adatott egy akadémiai jogtudományi intézet fő éthoszát, a létének egészében értelem biztosítására képes feladatot,¹⁰ csupán abban lehettem biztos, hogy egy koncepcionális, *rendszerszerű*, változó idők folyamatosságában változatlanul követhető olyan hivatást vállalhat leginkább, amelyre – az egyetemi széttagoltsággal, tanszéki autonómiákkal, kutatást az oktatás kiegészítésére művelő, tehát alárendelt mivoltával szemben – kizárólag egy egyszemélyi felelős vezetéssel mozgatott, tagolt kutatóállomány lehet képes, melytől számon kérhetően összehangolt munka elvárható.

Az akadémiai jogtudományi intézettel szembeni várakozás fő gerincét akkoriban a „*jogállami átmenet*” összetett problematikájára felfűzhetőnek érzékeltem. Ez nem egyszerűen váltást, nem is merőben rehabilitációt, hanem állam- és jogéletünk teljes vertikumában történő újraépítkezést feltételezett: azt, hogy a

---

CAPPELLINI [in *Quaderni Fiorentini*, vol. XXI. (1992), 595–599. & <http://www.centropgm.unifi.it/quaderni/21/quaderno.pdf#lettura>] s az intézménytörténetben nemzetközileg jegyzett, Magyarországról elszármazott Vera BOLGAR [in *The American Journal of Comparative Law*, vol. 30., no. 4. (1982) 698–703.] és a komparatiztikában is kiváló, a déldunántúli gyökerű Georg BRUNNER [in *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht*, vol. 46., 3. (1982) 579–580.], avagy Pierre LEGRAND [Strange Power of Words: Codification Situated. *Tulane European & Civil Law Forum*, vol. 9. (1994) 1–33. & <http://www.pierre-legrand.com/strange-power.pdf>].

⁹ Példaként ld. történetesen Felix SOMLÓ: Ein deutsches Institut für Rechtsphilosophie und Soziologische Forschung? Eine Enquete. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, vol. III. (1909–1910) 215–224. & [Különnyomat.] Berlin und Leipzig, 1911. 26–31.; újraközölve in Felix SOMLÓ: *Schriften zur Rechtsphilosophie*. Szerk. Csaba Varga. [Philosophiae Iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae] Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999. 41–43. Az utóbbi két évtizedben magam is felkértem már észtországi (jogi kar, Tartu), franciaországi (Institut Michel Villey, Université de Paris II) és grúziai (akadémiai jogtudományi intézet, Tiflisz) intézményi profilírozás tekintetében történő véleményalkotásra.

¹⁰ Vö. VARGA Csaba: Igazgatói pályázat az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében 1990 szeptemberében.

szocialista múlt kritikai láttatásával egyidejűleg a megelőző történelmi időszak szintén kritikusan újraértékeltesék, és a második világháború befejezése óta a nyugat-európai s atlanti szintéren lezajlott változások tanulmányozását is hasznosítva mind egy nem diktatórikus előfeltevésekre építő jogi kultúra, mind pedig annak mögöttes jogfelfogása megteremthessék.

Teoretikus jogászként, példatárként is tanulmányozva a múltat, tisztában lehettem annak értékével, hogy szélsőséges állapotok, határhelyzetek megismerése bizony *a normalitás valós természetének*, teherbírásának gondolati teszteléséhez vihet közelebb.¹¹ Így viszont értékes s egyszersmind kivételes empirikus matéria az egykor ránk kényszerített múlt – mind a Harmadik Birodalom, ámde mind a Harmadik Róma (Moszkva¹²) – megélt tapasztalata.¹³ Erre is gondolhattam, s ebben közép-európaiságunk tudatos megélésére, amikor megőrizendőnek véltem az akkoriban már generációváltás, elhalálozás folytán roskadozó *nemzeti jogi referatúráknak*, vagyis a számunkra mérvadó külföldi jogfejlémények követésének és rendszeres feldolgozásának az intézményi struktúrát is átszövő gondolatát, együtt az ezek összefogására szervezett könyvtári és dokumentációs háttérrészleggel. Ha történetesen nem tettem volna, akkor is kikényszerített volna ilyesmit egy normális intézeti vezetés – ha ilyen abban az átmeneti időben, a politikai váltást követően egyáltalán létezett volna, s ha az akkori intézetet csaknem végső felbomlásba nem taszítja az akkori tehetetlenség és (pusztán az immár befellegzettnek némi továbblélegeztetésére törekvő, a mindenkori akadémiai paternalizmustól is támogatott, és másfél éven át intézményünket teljes önbizalomvesztésbe tornászó) pusztító ideiglenesség. Merthogy épp a világ

¹¹ Vö. a „Súly alatt nő a pálma” latin gyökérből elterjedt (*Sub pondere crescit palma / Die Palme wächst unter der Last*) közmondásának erőteljes szimbolikus üzenetével, mely angol változatában (*Virtue increases under ever oppression*) nyíltan pontosan erre átfordított, s hogy mennyire ezt jelentette, mutatja pl. Waldaeck-Prymont hercegség birodalmi tallérjára (1653) vagy Friedrich hercegének címerpajzsára (1893) egyaránt felvett volta; vö. <http://hubert-herald.nl/DeuWaldeck.htm>

¹² Ld. pl. VARGA Csaba: Lenin és a forradalmi jogalkotás. *Allam- és Jogtudomány*, 1970/1. 45–57.; illetőleg Csaba VARGA (szerk.) *Comparative Legal Cultures*. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory: Legal Cultures 1] Aldershot–Hong Kong–Singapore–Sydney–Dartmouth–New York, The New York University Press, 1992. 503–608. a »Degeneration of Legal Cultures« részeként.

¹³ Nem véletlen, hogy az 1950-es években kelet-németországi menekültként felnőtt *Hubert Rottleuthner*rel, a Freie Universität Berlin jogszociológus professzorával az 1980-as évek végén már közös kutatóintézet felállíthatásáról elmélkedtünk nyugat-berlini patronálással, legkomolyabban a Nemzetközi Jog- és Társadalomfilozófiai Társaság általam (társ)szervezett osztrák–magyar közös szimpóziумai (Graz/Leibnitz//Balatonkenese, 1983–1990) alkalmain. Utóbb derült csak ki, hogy az arrafelé náluk már kivirult liberális tolerancia nemigen tűrheti el a barna diktatúra embertelenségeinek a vörös diktatúra nagyságrendekkel pusztítóbb tömegborzalmaival közös platformon történő emlegetését, s még kevésbé párhuzamos kutatását.

vezető ügyvédi szervezete, az *American Bar Association* jelentkezett. És korábbi *Yale Law School*-beli létem ismeretében történetesen engem talált meg. Ennek során azzal a mesés igénnyel lépett elő, hogy *ABA*-finanszírozásban folytassuk tegnapi szovjet-birodalmi munkánkat, melynek során a *dokumentációs részleg* évtizedeken át szisztematikusan feldolgozta a szovjet, az ún. népi demokratikus, valamint számos fejlett tőkés állam (vagyis környezetünk s az akkor is, ma is mintaadó nyugat-európai–atlanti világ) jogi újdonságait, ám most egy olyan közép-európai jogi információs referencia-bázist hozva létre, amelynek változatlanul kelet-európai s balkáni kitekintéssel egyaránt rendelkező összehasonlító történeti háttéranyagával megbízhatóan alátámasztva tovább folyhatnának megszokott akadémiai alapkutatásaink. Vagyis egy hatalmas térség információs és komparatív központja lehettünk volna.¹⁴

A vezérlő gondolatot illetően ma sem gondolkozhatom másként. Sőt, még inkább ilyesmire vagyunk kényszerítve azóta, hogy a rendszerváltozásnak nevezett talajvesztés óta a politikai külvilág működése is világosan bizonyította:¹⁵ a nemzetközi szintén Magyarországot minden képzelhető szempontból eljelentéktelenedett, még azon viszonylagos kitüntetett figyelemhez képest is, amit például tudományos presztízsként idegennyelvű publikációinak tömegével s ezekben egyfajta híd-szereppel, mert a moszkovita és kelet-német, számukra érthetetlen s fogadhatatlan stílussal szemben a Nyugat szakmai nyelvét beszélőként, a kommunizmusban élvezett. A visegrádi, a térségbeli Közép- és Kelet-Európa összefogása s ebben *közép-európai specificitásunk* felmutatása, vagyis valamiféle figyelemre érdemes közös arculat láttatása nélkül szellemi teljesítményeink egyszerűen elsikkadnak az egyébként hatalmas, immár vérre menő nemzetközi (s azon belül a specifikus mindenkori koncokért zajló európai uniós) nyüzsgésben. Ám szomszédainkkal összevetésben markánsabban tűnhetnének elő saját jellegzetes vonásaink is. Ami már lehetővé tenné, hogy egy a nyugat-európai s atlanti fősodortól eltérő, s pontosan ezért megismerendő sajátos közös típus egy-egy változataként legyünk immár magyarázhatókká,¹⁶ ami a maga

¹⁴ Hacsak egy felelős vezetővel való találkozást a végső betegségével kórházban szenvedő Kovács István akadémikus igazgató helyetteseként Halász József és/vagy Harmathy Attila valamiféle másodlagos ürrüggyel történt kibúvása meg nem hiúsította volna.

¹⁵ Vö. VARGA Csaba: *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5.] Budapest, [AKAPrint], 1998. 234. & <http://mek.oszk.hu/14700/14759/>; VARGA Csaba: *Jogállami? átmenetünk?* [PoLiSz-sorozat könyvei 6.] Pomáz, Kráter, 2007. 241. & <http://mek.oszk.hu/14800/14850/>; és VARGA Csaba: *Válaszúton – hűsz év múltán*. Viták jogunk alapjairól és céljairól. [PoLiSz-sorozat könyvei 7.] Pomáz, Kráter, 2011. 256. & <http://mek.oszk.hu/15100/15175/>

¹⁶ Komparatista tapasztalat, hogy egy Kelet-Európára irányuló nyugat-európai/atlanti provinciájú joghatás sikerét nagyban növeli, ha az átvétel közép-európai közvetítéssel

módján nyilvánvalóan valamelyest útját állhatná a térségünk politikai megosztását illetően változatlanul zajló szalámi-technikák alkalmazásának. Közben még mindig neofita módon finomkodunk, megjátszva azt, mintha őseredetileg sem mások, mint nyugat-európaiak s atlantiak lennénk, bárki más eredendő tejtestvére. És közben valójában reménytelenül különbözünk tőlük. Márpedig ők ezt nemcsak tudják, de évszázadok óta pontosan ekként bánnak is velünk.¹⁷

Ebből az következik, hogy nemcsak egyszerűen élni kellene két évtizede felhagyott kapcsolatrendszerünkkel, de az egykor a *Jogtudományi Közlöny* mellékleteként megjelenő *Dokumentációs Szemle* mintájára újra kellene élesztenünk e jogi/jogirodalmi feltáró munkát, akár eredetileg is digitális forrásanyagok egységes szerkezetű összegyűjtésével, saját térségünkön túl fókuszálva nyugat-európai, atlanti, de távol-keleti fejleményekre is.¹⁸

A két évtizeddel korábban jogállami átmenetként nevesített program-megfogalmazás nem vált túlhaladott aktualitásúvá mára sem. Hiszen sikeresnek mindmáig leginkább átjárhatatlan szekértáborok építésében mutatkoztunk. Ádáz viták övezik alkotmányozásunkat, az alapjogok mibenlétét, bizonyos alapkötelezettségektől előfeltételezettségét, vagy akár a család mibenlétének

---

történi. Ukrán vezető jogtudósok informálisan ma is számtalanszor hangot adnak ennek a felismerésnek. És ugyanígy: a magyar jogtudomány becsét a szovjet időkben növelte, hogy a mi megfogalmazásainkban a Nyugat számára is felfoghatóbbnak tünnek a Kelet némely törekvései. Vö. egyfelől VARGA Csaba: Jogkölcsonzés egy globalizálódó világban. *Társadalomkutatás*, 2006/1. 33–60. & <http://akademai.om.hu/content/1787602k25135871/fulltext.pdf> és másfelől VARGA Csaba: A jogösszehasonlítás kalandja, avagy centrumok/perifériák viszonylagossága. *Jogi Iránytű* [az MTA TK JTI elektronikus folyóirata], 2012/2. http://www.mta-ius.hu/iranytu/8_varga_csaba.pdf, 26–29.

¹⁷ A történelmi tapasztalat sajátos volta már eleve kitűnhetett Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. *Történelmi Szemle*, 1981/3. 313–358. tárgyalásából, a gondolkodásmód pedig nyelvlogikánknak Karácsony Sándortól Kiss Dénesig ívelő elemzéséből. Szigorúan jogi nézőpontból pedig vö. VARGA Csaba: *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában*. (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben.) [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2009. 282. III. fej. (»Jogi gondolkodásmód: Mintakövetés, tehetetlenség kettős fogságában«) 3. pont (»Közép- és Kelet-Európa műlthordozása«), 162–190.

¹⁸ Figyelmet érdemlő, csaknem botrányos, az ország morális szétesettségéről s bármiféle közös gondolkodásra irányuló készség kipusztultságáról valló tény, hogy mind a hazai irodalom bibliografizálásával, rendszeres ismertetésével, bírálatával, termékeinek a külvilág számára történő kiajánlásával, a nemzetközi fejlemények hazai annotálásával, mind pedig azzal a gondos dokumentációval összefüggésben, amit az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete e részlegének, a Magyar Távirati Iroda gondozásában, de az Állam- és Jogtudományi Intézet körében szerkesztett *Jogi Tudósítónak* (1970–), az Állam- és Jogtudomány s az *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae* mindeerre figyelő szerkesztői gondosságának köszönhetünk, számítógépes gazdagságunk s a *digitalia* könnyebbége ellenére e tekintetben csakis romokkal, lepusztultsággal találkozhatunk. Párhuzamosan a kutatási színvonalnak s igényességnek is nemzetközi összevetésben erőteljes akkori, remélhetőleg időleges romlásával egyébként.

kérdését. Újrakezdésünk félresikerült, s kifosztatásunkért első felelősnek a közcselekvés színpadának jogászi berendezése tetszik.

Mégis, egy új iránytűzés kapcsán a fentieket továbbgondolóan magam két ma vállalható és célul tűzhető irányban gondolkodnék. Egyfelől emlékeznünk kell rá, hogy felkészülésünket az Európai Gazdasági Közösség tagságára már első szabadon választott kormányunk alternatívátlan szükségnek látta. Szolgai alkalmazkodással áldoztunk e mammonnak, túlzottan is sokáig sikerrel lemondva saját érdekvédelmünkről. Olyannyira beletévedtünk a sugallt másolásba, hogy még arról is elfeledkeztünk: miközben piacunkat (és persze gyakran csupán másodlagos értékű kádereinket úgyszintén) kiszolgáltattuk néki, jogilag egyszermind e fetisizált Európa egyenjogú formálói *is* lettünk. És miközben kormányzatunk a Magyar Tudományos Akadémia képében egy önmagából generálódó, közjogi felelősség nélküli testületet finanszíroz tudástermelőként (vagy legalábbis az országos tudástermelés központi ágenseként), és miközben ugyanezen kormányzat vagyonokat áramoltat ki projektcégek mögé rejtező állítólag szakértőknek, hogy kormányzóink s professzionális tudósaink helyett ők gondolkodjanak az ország rendbetételén, mind e közben nincs fedezet a hazai tudás nemzetközi közrebocsátására (sem idegennyelvi szövegeink anyanyelvi gondozására, sem nyomdai költségvállalásra), és főként nincsen annak patronálására, hogy a honi *academia* és *universitas* keblében létrejött tudás valóban formáló erővé válhasson e közös európai hazában. Tehát: illetékesek bűnös hallgatása folytán hallgatunk; Európa pedig egyszerűen megtörténik velünk. Velünk – számunkra és terhünkre –, de úgyszólván közreműködésünk nélkül. Számunkra az *Európai Unió* az volt, aminek jogátvételeben szorgalmatoskodtunk, hogy végül főként csődöt realizáljunk. És mégis, mindmáig címzettként viselkedünk, de nem feladóként; hatást elszenvedünk, de nem gyakorolunk. Bármennyire szégyenletes, máig nincs fórum, forrás arra, hogy közös uniós jövőnk formálása jegyében a külvilághoz, teremtő jogi gondolat általi érdeképvisezőként annak saját nyelvén/nyelvein szóljunk.¹⁹

Egy akadémiai jogtudományi intézetben több évtizedes feladatként kellene kitűznünk, hogy e válságokban bukdácsoló, sorsfordító lépésekre éppen a mostani jelen időkben kényszerülő hatalmas Európa berendezéséhez egyenjogú partnerként – mint huszonhetednyi résztvevő, ötvenednyi népesség – végre tudásunkkal és tudományosan megélt történelmi tapasztalatunkkal hozzájáruljunk. Amennyiben pedig tényleg visszaépítenénk azt a kapcsolatrendszer,

¹⁹ A gondoskodás ellenpéldájaként egy *Croatian Yearbook of European Law and Policy* (Zagreb, www.cyelpl.com/) immár kilencedik évfolyamában jár, világméretű hozzáférhetéssel a *Heinonline* révén; noha Horvátország még ma sem az Európai Unió tagja.

amellyel egykor egy moszkvai és kelet-berlini dominanciájú szovjet-szocialista birodalmi együttműködés jegyében a nyugat-európai s atlanti jogi fejlemények közvetítésével egy igazi *referencia-központ* szerepét úgyszintén betöltöttük, mi, az utolsó világégés nyomán pária-sorsra kényszerültek, most immár az Európai Unió egynegyedni lakosságaként hallathatnánk hangunkat,²⁰ ami nyilvánvalóan tényleg hallatszatna, és aligha lenne nálunk aligha jelentősebb, csak éppen földrajzilag tőlünk nyugatabbra pozícionált társaktól lesöpörhető az európai hírasztalról.

Másfelől arra kell emlékeznünk, hogy két nagy dogmatikai irány van, s ezek közül – szemben a magánjoggal, melynek polgári hagyományát a kommunista hatalomátvétel megtörte ugyan, de bűvópatakokon keresztül hamarosan visszaépült, sőt a szocialista civilisztika megalapozója lett – a közjog az, aminek a sorsa a teljes diszkontinuitás lett. Bolsevik mintájú diktatúrát élettek meg velünk helyette, ami semmit sem tudott kezdeni ezeréves közjogi hagyomány-nyal, történeti alkotmánnyal, Szent Korona-tannal, Közép-Európában s benne a Kárpát-medencében megélt történelmi tapasztalattal. Nem csoda hát, ha a helyére telepített szovjetizált államjog és jogtörténet nem tárgyalta többé; művelői pedig természetszerűen kihaltak.²¹ Amit ma *közjogi doktrínának* mondunk, tetszőleges forrásvidékről építkeznek, ráadásul bármiféle voltaképpeni dogmatikai megalapozás nélkül. Valójában fogalmi keretet szerkeszt valamiféle véletlenszerű kauzalitás köré: eseti megnyilatkozások mögé, amiket történetesen egy bármiféle emberi esendőségtől nem feltétlenül eltérő intézményi aktivitás, mint alkotmánybírói gyakorlat, kinyilvánít – egyszerre kettős ideológiai köntösben, retrospektív és prospektív látszatba és funkcionalitásba állítva: önnön fundamentumaként és jövője fundálásaként. Alkotmányjogunk így maga sem más, mint másodlagos, származékos, elveit túlnyomórészt napi lépések szerinti állásfoglalások mentén alakító irodalom, ami csakúgy, mint *casusról casusra* formálódó táptalaja, tanulmányról tanulmányra épül.²² Nincsenek megalapozó monográfiái, mint amik a kiegészéstől máig terjedően civilisztikánk kulcsfo-

²⁰ E múltra visszaemlékezésben vö. VARGA Csaba – JAKAB András (szerk.): A szocializmus marxizmusának jogelmélete. *Jogelméleti Szemle*, 2003/4. <http://jesz.ajk.elte.hu/varga16.html>; és VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben.* [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2004. 249–340. »A múlt hagyatéka« részben.

²¹ Vö. VARGA Csaba: A rendszerváltoztatás kritikusa. (Dr. Szabó József posztumusz tanulmányáról.) *PoLiSz*, no. 127. (2010) 17–20. & http://mek.oszk.hu/15100/15175_221-227.

²² Vö. VARGA Csaba: Válság a válságban? Zavarok jogfelfogásunk, jogrendünk körül. *Iustum Aequum Salutare*, 2010/3. 5–9. & <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20103sz/01.pdf>; és VARGA Csaba: Az öncéllá válás és kiüresedés veszélyei. *Iustum Aequum Salutare*, 2010/3. 37–44. & <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20103sz/01.pdf>

galmairól szólnak s dogmatikáját generációk erőfeszítéseivel megalapozták. Nélkülözi tehát annak doktrínabeli analogonját is, amit például tulajdonról, felelősségről, szerződésről, jogtani felépülésről még a szocializmus tudománya is nagy művek sorában elmondhatott.

A jogelméletben a jogdogmatikáról el szoktuk mondani, hogy habár önmagában, formailag nincs normativitása, fogalomalkotó erejének, gondolkodásunk rendszerszerűségét megalapozó természetének köszönhetően keretszerű meghatározással mégis minden jogalkotás alapját s bizonyos értelemben keretét szintén eleve megszabja²³ – ugyanolyan szerepben, mint amit bármely értelmezésben a hermeneutikai *Vorverständnis* [előzetes megértés] szokott szükségképpen játszani. Nos, kies hazánkban még ez a tétel sem egészen áll. Hiszen alapként a közjog tekintetében már eleve nem érvényes. Merthogy szocialista államjogunk talaját vesztett lett; közjogunk azóta követő – legfeljebb/leginkább kommentelő – pozícióban leledzik. Előkészítetlen talajon a politikum bármit lép, az Alkotmánybíróság pedig akár pillanatnyi ihlet, reaktív szituáció hatására cselekszik – hiszen a jelen kiüresedett, s így bármi és annak ellenzője egyaránt érvényesítheti magát e szabaddá és tetszőlegessé tett piacon, amit túlnyomóságokként trendek éppen úgy uralnak, mint ahogy vannak éppen uralkodó vélemények a médiapiacon. Nos, pontosan ennek a kiterjedt – és jövőnket lehetségesen fenyegető – úrnek a kitöltésére vállalkozhatnék egy igényes akadémiai jogtudományi intézet. Feladatbetöltése bizonyosan generációk sorának megszakítatlan munkáját feltételeznél. S felvértezhetne munícióval akkor is, ha még a mainál is kardinálisabb, például az ország létét érintő kérdéstről kellene egyszer majd egy mai irányultságú Európai Unióban döntenünk.

Továbbmenve: *hazai jogtudományi bibliografizálásunk* megoldatlan az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetét egykor e szempontból is országos központ rangjára emelő *Nagy Lajos* halála óta. Egykori rigorozitásának hála, páratlan értékű az, ahogyan a második világháborútól indulóan három és fél évtizedet átölelve számba vette a magyar állam- és jogtudományi irodalmat.²⁴ És utódai

²³ SZABÓ Miklós (szerk.): *Jogdogmatika és jogelmélet. A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2006. november 10-én és 11-én rendezett konferencia anyaga.* [Prudentia Iuris 26] Miskolc, Bíbor Kiadó, 2007. 389.

²⁴ Egyetlen, használhatóságát mégis megkérdőjelező, ám máig senkitől be nem ismert hiányossággal, nevezetesen, hogy folyóiratoknál sehol nem jelez kötettszámat. Ez sajátos hazai gyakorlat lehetett, amit a professzionális bibliográfus társ Veredy Katalin is követett – s amikor barátként tőle rákérdeztem, Nagy Lajos évtizedeken át barát-közelségű társam emlékének általam gyalázása volt csupán a válasza –, és amiként az Országgyűlési Könyvtártól felállított *Magyar/Külföldi jogi adatbázisok* (2000–2005) (<http://opac.ogyk.hu/F?RN=150857233>) sem tartalmaztak kötettség-jelölést.

szégyene, hogy a reformkortól 1945-ig terjedő erős évszázad mint országteremtő korszak bibliográfiai rögzítése – amit a sztálinizmus idején éhező páriákká kitaszított tudós egykori professzorok, mint Bibó István, Csekey István vagy Weis István, gyakorlatilag úgyszólván bevégeztek – lényegében ma is kézirat-ként lappang: bizonytalan elhelyezésű ellenőrizetlen cédulatömegekben valahol, ráadásul kimozdítva valahai egységéből. Felelősségünket semmi sem menti, hiszen egy kormányzati szerepjátszást is felvállaló akadémiai működés hitelesíti e hallgatást immár csaknem negyed évszázada, változó értékprioritású politikai kurzusoktól érintetlenül, tehát sommásan érdektelenül. Merthogy negyed évszázada immár, hogy kimúlt szocializmusunk. De a két világháború közti kor, amelyhez saját előzményként kellene viszonyulnunk, bibliográfiailag pontosan ez okból számunkra feltáratlan, következésképpen gyakorlatilag ismeretlen, s ezért kutatást lehetetlenítő fekete foltként lebeg valahol látóhatárunkon túl. És úgy tetszik, hogy bölcs kormányzat, tudós akadémia még nem érzékelt ennek hiányát. Ökonómikus viselkedéssel mintha erejét mindkettő csupán arra tartogatta volna, hogy érdektelenként viszont lesöpörjön az asztalról bármit, ami ilyesmire emlékeztethetné. Bizonyára kevés az energiája, hiszen tartalékaiból még annak végiggondolására sem futotta, hogy a kizárólag futó pályautak dokumentálására alkalmas *Magyar Tudományos Művek Tára* – ami azáltal, hogy szerzői körbe utalja a bejegyzést, legalább külföldi megjelenéseink tekintetében megbízható regisztrálást ígér – mennyiben válthatja ki a mai vagy segítheti a jövőben semmiképpen sem elkerülhető bibliografizálást.²⁵

Végezetül még két gondolat kínálkozik megfogalmazásra. Először is emlékeznék arra, hogy a nálunk végül is igényességet biztosító szovjet-gyökerű kandidátusi/doktori fokozatiság mai meghaladásakor idomulhattunk ugyan egy nemzetközi gyakorlathoz, az egyetemek akkreditációs versenyfutási lázában azonban ez mégis tompulást, igényesség-csökkenést, ha nem zuhanást idézett elő. Szép lassan meghatározó lett hát azok aránya még a viszonylag kimagaslók

²⁵ A <https://www.mtmt.hu/> adattára egyre hatalmasabb, ám az egész vállalkozás egyre inkább beszorul egy merőben hivatali – noha mára országos egységgel kiépített – beszámoló kereteinek korlátozottságába. Hiszen a jelen írás eredeti megfogalmazása óta például költségvetési fedezetből kutatómunkára létrehozottak közalapítványok, amik háborítatlanul kihúzzhatják magukat teljesítményük áttekinthetővé tétele alól. Számos azóta elhunyt tudósunk adatsora időközben eltűnt e tárházból. S nem utolsó sorban a szerző az ura még munkaviszonyban létrejött műve bibliográfiájának is, hiszen – főként akadémikusaink körében harapózott el ez a szokás – töröltettek korábban vezetett meghivatkozottságok, vagy éppen továbbgondozásuk maradt abba attól a pillanattól, hogy státusuk immár nem munkaviszony. Vagyis tudományos akadémiaink saját tagjaitól sem követeli meg, miközben éppen tudósi mivoltuk élethosszig megőrzésének vélelmezésével biztosít számukra élethosszig nem csekély járadékot.

körében is, akik egyetlen voltaképpeni monográfiát²⁶ sem adnak ki életükben kezükből.²⁷ Nos, egy bekövetkező új indításnak tudatosítania kellene, hogy kutató életpálya egy akadémiai jogtudományi intézetben bizonyosan nem állhat merőben alkalmi tanulmányok – cikkek, dolgozatok – sorából.²⁸ S ez persze független attól, hogy új gondolatok kísérleti tesztelése, s bármi téma-centrikus együttműködés leginkább ilyen kisebb egységben, tanulmányi formában tud és szokott volt mindig megnyilatkozni. A múlt egyértelmű tanulsága ugyanis, hogy a *monografizáltság* a társadalomtudományok előrehaladásának fokmérője; minden más pedig csupán indító, átmeneti, avagy részjellegű közreműködés.

Valaha egy izgalmas, a XIX. századi pozitív tudásmegalapozást idealizáló antikvár ritkaság²⁹ ébresztett annak belátására, hogy a nemzeti tudás hősei nem feltétlenül s főként nem kizárólag azok, akik képesek új értelmezések és összefüggések kiötlésére, primadonnaként a múlt valamely szeletének egyéni szerzői bravúrt megtestesítő megprofetizálására. Hanem azok, kik szorgos alázattal – talán levéltárakban búvárkodva, talán kritikai szövegkiadáshoz szövegek átskribolásával töltve életük javát vagy egyenesen egészét – *nemzeti tudáskorpusz* létrehozatalán munkálkodnak. És valóban láthatjuk: egy jobb szakkönyvtárban mindenki a forrásokat keresi (amik egy klasszikus német tanszéki könyvtár érdemét és súlyát szokták adni, ott egész könyvtár-falakat betöltően, nálunk sajnos – ebben is elmaradottságunkat példázva – inkább néhány polcsort), s csak egy-egy kutató nyúl – és olykor csupán – egy-egy feldolgozáshoz: leginkább ahhoz, amit jelképesen, merthogy annak szerzői *trouvaille*-szerű meghaladásával, múlt rekvizitummal minősítve, éppen szemétkosárba készül dobni. Szerénységre int hát e gondolat. S persze az itt aktuális üzenetre is, amely szerint egy intézeti tevékenységnek nem forgácsok felhalmozásában, hanem korpuszok létrehozatalában kell testet öltenie mindenekelőtt.

²⁶ Legalább tizenöt íves, ezret közelítő soknyelvű irodalom feldolgozásán nyugvó, kiválasztott egyetlen témáját kimerítően tárgyaló műveket volt akkoriban szokás monográfiának megnevezni.

²⁷ Az ELTE ÁJK örök docensei voltak legendásak, egykötönyvűségük révén. Egyetemi tanárrá egy rövidke, szabályozások közti átmeneti időszakban avanszállhattak csupán; ám habitusuk korlátozottságáról vall, hogy többet vagy mást azóta sem publikáltak. Manapság pedig kezdnek teret nyerni olyan PhD-munkák, amik csekély terjedelmükben voltaképpen tanulmányok, pontosabban könnyedén kommentált irodalmi áttekintések laza füzerei.

²⁸ A korábbi rendben a nagydoktori dolgozatra felkészüléshez szükségeltetett még egy közbenső monográfia, s megvédése után illet még szerzőjének legalább egy további nagymonográfiát szintén letenni az asztalra.

²⁹ MÁLYUSZ Elemér: *A magyar történettudomány*. [Bolyai Könyvek] Budapest, Bolyai Akadémia, 1942. 156. (új kiadásban [Historia incognita 1: Történettudomány] Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2008. 116.)

Ami pedig a publikációs fórumokat illeti, hazai akadémiai jogtudományi intézetünk eddigi útjában jelentős értéknek látom mind az *Acta Juridica Hungarica*, mind az *Állam- és Jogtudomány* periodikumát. Nos, az előbbi már nyitott a külvilágra. Eddigi sorozatából a Springer- és a Kluwer-konzern által felvállalt időszak, vagyis teljes futamidejének egynegyede elektronikusan is hozzáférhető előfizetői számára. Habár szerkesztőbizottsága olykor eklektikusnak tetszik, kimenő teljesítménye hosszú ideje megbízható igényességet mutat. Ezért hát ha kiadója tovább finanszírozza megjelenését, feltétlenül folytatandónak vélném. Mivel kiadásában, s most címében is magyar provenienciájú, csupán arra fordíthatna még gondot, hogy az idegennyelvű magyar jogirodalmat bibliografizálja, valamint kiemelkedő magyar nyelvű monográfiákat tömören (akár névtelen önrecenziókkal) bemutasson.³⁰ Ennek terjedelmi igénye csekély, ám orientációs hozadéka hatalmas. Ráadásul ez, amennyiben kellő tömörséggel mondanivalóban kellően súlyos,³¹ valamelyest oldhatná azt a feszülő ellentmondást, hogy vannak ugyan erőfeszítések sokak részéről nemzetközi jelenlétre, de a hivatalosság részéről jelszavak skandalálásán túl sokáig semmi sem történt azért, hogy pályázati lehetőséggel, anyanyelvi lektorálás segítségével, kellő propagálással ez tényleg elő is mozdíttassék.

A tudományművelés meglehetősen konzervatív. Könyvészetében például komoly felelősség egy sorozatot elindítani, de még komolyabb annak életébe hirtelen megszűnéssel, vagy néhány éven belül továbbalakítással beleavatkozni. Mindez mögöttes kultúránkról vall, arról, hogy vajon felül tudja-e múlni a bizalomra építő folyamatosság a mindenkori nekilendülés féktelenségét. Hiszen az sem biztos például, hogy a *Harvard Law Review* vagy a *Yale Law Journal* azért változatlan százhusz év óta, mert alapítói történetesen zseniálisak voltak. Hiszen talán csak erőteljesebben melengette keblüket a folyamatos építkezés étosza. Merthogy önmagát sorozza balkáni zűrzavarba az az ország, amelynek nem tízméterekben, hanem legfeljebb pár centi- vagy deciméterben mérhetők a bármely nemzetközi nagykönyvtárban meglelhető folyóirati sorozatai. És senki

³⁰ Kiváló elgondolás volt egykor az *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae* hasábjain az önrecenzálás bátorítása. Ez létrehozta saját kultúráját olyan tömör összeggel, mintha a szerzőnek csupán e rövidre szabott terjedelem adatott volna ahhoz, hogy könyvfórmátumú magyar nyelvű mondanóját valaha is hírül adhassa a nagyvilágnak.

³¹ Saját gyakorlatomban ez hat-hat nyomtatott oldalt jelentett egykor; bőven elégségeset ahhoz, hogy egy ilyen summa olykor hatást önmagában is irodalmi forrásként gyakoroljon. Vö. Csaba VARGA: La codification en tant que phénomène historique-social. *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1981/1–2. 219–224.; és Csaba VARGA: La place du droit dans la conception du monde de George Lukács. *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1983/1–2. 234–239.

sem a bátor nekirugaszkodás tettekrekségének fáradhatatlan tanúsítását fogja dicsérni bennük; megrekedt gyermetegségükre tekintettel inkább szolidan, vagyis udvarias következetességgel kerülni fogja egyáltalán az érintkezésbe kerülést velük. Nos, ha már változáson tünödünk, én inkább elkötyavetyélt (pedig két évszázad nemzetépítésében példamutató buzgósággal egykor résztvett) *Akadémiai Kiadónk* visszavételén gondolkodnék. És ha nem sikerülne, úgy az *Acta Juridica Hungarica* méregdrága Kluwer-folytatása mellett alapítanék egy új, szabad elektronikus hozzáférhetőségre kalibrált (s papír-alapú példányszámot kizárólag előfizetőknek és néhány nemzeti gyűjteménynek biztosító), több világnyelvet egyszerre magáénak tudó folyóiratot.³²

Fontos annak tudatára ébrednünk, hogy bizonyos mantraként sulykolt elvekkel szemben mára kiderült: a tudomány piacosítása eleve kudarc. Árfelhajtó; és az eredendő szerzői (s persze nemzeti tudományfinanszírozó) célt, hogy a formába öntött gondolat terjedjen és hatást szabadon gyakoroljon, csakis blokkoló. Merthogy hamis az előfeltevése is, hiszen tiszta tudomány nálunk aligha számíthat egyszáznyinál több vásárlóra hazai, s legfeljebb kétszáznyira nemzetközi kiadvány esetén.³³ S mivel bármiféle kereskedelmi siker eleve kizárt,

³² Figyelmet érdemlő, hogy az immár berendezkedett alkotmányjogi, emberi jogi, kereskedelmi és munkajogi „Eastern & Central Europe”-fókuszú szakfolyóiratok mellett egy önálló *Polish Legal Journal* (BWP Book Center [Lake Mary, Florida] <http://bwp-bookcenter.com/>) 1996-ban indulóan immár szintén napvilágot látott.

³³ Saját példával élve, Csaba VARGA (szerk.): *Comparative Legal Cultures*. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory: Legal Cultures 1] Aldershot–Hong Kong–Singapore–Sydney–Dartmouth–New York, The New York University Press, 1992. xxiv + 614. című munkából mindösszesen 450 példány adatott el, Csaba VARGA (szerk.): *Marxian Legal Theory*. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory: Schools 9] Aldershot–Hong Kong–Singapore–Sydney–Dartmouth–New York, The New York University Press 1993. xxvii + 530. című munkából 315 példány, Volkmar GESSNER – Armin HOELAND – Csaba VARGA (szerk.): *European Legal Cultures*. [Tempus Textbook Series on European Law and European Legal Cultures I] Aldershot–Brookfield USA–Singapore–Sydney–Dartmouth, 1996. xviii + 567. című munkánkból pedig (amely kemény- és puhaborítás változatban egyaránt készült, a fennmaradó példányokat öt év eltelte után bezúzták, kivéve a szerkesztőktől százötvened áron, 1 £/db-áron kivásárolt 20[Gessner]-20[Hoeland], illetőleg saját társszerkesztői minőségemben 100 egyetemi s 100 személyes darabszámot) 585 példány. (Jellegzetes, hogy akkor az *International Institute of the Sociology of Law* (Oñati) igazgatói pozícióját is betöltő tehetős brémai professzor és jénai dékán szerkesztőtársaim rövidlátásával szemben magam eleve a világ szegényebbik fele könyvtári gyűjteményeihez postán e méregdrága kiadványok ajándékként megküldésében gondolkodtam, ami néhány éven belül le is zajlott.) Riasztó idegen példaként pedig hadd álljon egy véletlen tudomás: egy feltáró erejű nagyszerű tanulmánykötetből – Ernesto GARZÓN VALDÉS (szerk.): *Lateinamerikanische Studien zur Rechtsphilosophie*. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie Beiheft 41] Neuwied am Rhein, Luchterhand, 1965. vi + 322., mely német/angol/francia fordításokban mutatta be az alapvető irányokat egy számos tekintetben forradalmasító hatalmas kontinens jogi gondolkodásából – maradéka kiadói megsemmisítéséig mindössze 125 példány fogyott el. Ellenpéldaként pedig, hazai projekt produktum-felhasználás körében említhető, hogy Béla POKOL: *The Concept of*

minden áron *szabad elektronikus hozzáférésre* kell törekednünk.³⁴ Digitalizálni kell hát mindent – de nem egy bármi előrelépést kezdettől megfojtó, szűkkeblően óvatos önérdékű ügyvédkedés szerzői jogi fetisizálása és egy ma nálunk viruló avult dilettáns bütykölgetés szerint, hanem mérvadó vállalkozásoktól már követett józansággal és technikai színvonalon,³⁵ kiépítve ennek járható jogi csatornáit. Nyersebben kifejezve: kellő belátással már egy évtizeddel ezelőtt ezt kellett volna tenni az *Acta Juridica* négy első évtizedével, valamint az *Állam- és Jogtudomány* félszáz kötetével. Ez már eleve semlegesíthette volna az utóbbiban rejlő tényleges érték, az abban megjelent monografikus tanulmányok tömege tényleges terjesztetlenségét³⁶ s főként joggyakorló körökben gyakorlati ismeretlenségét. Ugyanezt tanácsolnám az eddigi *MTA ÁJI Közlemények* sorozati

---

Law. The Multi-layered Legal System. Budapest, Rejtjel, 2001. 152. című munkája 500 példányban készült és került ajándékként megküldötni öt kontinens könyvtári gyűjteményeibe, saját természetből pedig Csaba VARGA: *Law and Philosophy. Selected Papers in Legal Theory.* [Philosophiae Iuris] Budapest, ELTE “Comparative Legal Cultures” Project, 1994. xi + 530. & <http://drsabavarga.wordpress.com/2010/10/25/varga-law-and-philosophy---papers-in-legal-theory-1994/> esetében 1240 példány, a Csaba VARGA: *Transition to Rule of Law. On the Democratic Transformation in Hungary.* [Philosophiae Iuris] Budapest, ELTE “Comparative Legal Cultures” Project, 1995. 190. & <http://drsabavarga.wordpress.com/2010/10/24/transition-to-rule-of-law-on-the-democratic-transformation-in-hungary-1995/> esetében pedig 1190 példány került ugyanilyen úton nemzetközi könyvtárakba.

³⁴ Szerencsénkre ez öltött immár normatív formát az MTA Elnökének 27/2012 (IX. 24.) számú határozatában a *Tudományos művek nyílt hozzáférésű közzétételének irányelveiről.*

³⁵ Néhány példa az egyik oldalon: <http://digitalia.tudaskozpont-pecs.hu/> (egyelőre szegényes kezdetlegességben egy gördítésében is megfontolt mechanikus oldalfotó-kép szemléltetésén túl többet nem kínál) és <http://dt.ogyk.hu/hu/> (költségfelhasználásában impozáns, ám mind szerzői jogi aggályoskodása, mind technikai bonyolultsága okán gyakorlatilag irodalomtanulmányozásra alkalmatlan); a másik oldalon viszont: <http://adt.arcanum.hu/> (kormányzati megrendeléstől függő keretek közt szolgáltatásában tökéletesen) és – természetesen – <http://home.heinonline.org/> (gazdag könyvtárán és dokumentumgyűjteményén túl egyezzerhétszázötven folyóirat negyvenötezer kötetének huszonkétmilliónyi oldalával). Jogi kiadóként Magyarországon a jelen dolgozat készültkor csupán a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara tette túl magát a pusztító kisebbrendűséget tényleg örök sorrá avató provincializmuson azzal, hogy összes sorozatának teljességét a *Heinonline* gondozására bízta. Bármelyikünk, mint szerző, publikációs érdeke szemszögéből ezért folyóirati fórumát [*Jura* (1994–)] egyszerre ez idő szerint a legkívánatosabb – mert legtöbb olvasóval, legnagyobb nyitottsággal kecsegtető – fórummá avatta. Egyelőre csupán az egyébként is kezdettől késleltetett párhuzamossággal elektronikusan úgyszintén szabadon hozzáférhetővé tett *Iustum Aequum Salutare* [Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara (2005–)] kapcsán történt előrelépés, kezdeményezésként, hogy bevonassék a *Heinonline* hálózatába.

³⁶ A Magyar Országos Közös Katalógus <http://www.mokka.hu/> 8 tudományos nagykönyvtárat és 11 közművelődési könyvtárat tüntet fel lelőhelyként; a <http://www.worldcat.org/> pedig nemzetközi terjesztésben például az Egyesült Királyságban 4 (3 Londonban, 1 Cambridge könyvtárban), Németországban pedig 9 könyvtári lelőhelyet mutat. Ez is azonban ún. cse-reszolgálat keretében történt eddig, aminek pénzügyi alapja, megrendülvén mai folytatása, legalábbis egyelőre abamaradt.

kötetei kapcsán is. Mert egyébként költségkímélő, miközben mégis papír-alapú, s projekt-gazdától könnyen teríthető publikációs formát biztosít. Elég tehát pusztán megtartani, és munkatársi igény s fedezet esetén sorozatként folytatása lehetőségével élni. Végezetül nem látnék okot változásra a *Jogi Iránytű / Legal Compass* eddigi három évfolyama³⁷ folytatásának tekintetében sem. Hiszen növeli a választékot; körütekintést tényleg biztosít. Merthogy mára tényleg kiterjedtté lettek az elektronikus lehetőségek. Új gondolat pedig hadd találjon új formát magának – mármint ha meg van győződve fenntarthatóságáról.

---

³⁷ <http://www.mta-ius.hu/iranytu/index.html>

II.

TANULSÁGOK A JOGÁLLAMI ÁTMENET SORÁN

A RENDSZERVÁLTOZÁS SORSFORDÍTÓ ÉVEI

(Antall József miniszterelnök – egy valahai jogfilozófus munkatárs szemével)

Az a nem túl hosszú időszak egy élet során, amelyről beszámolni s amelynek tanulságait latolgatni a következőkben megkísérlem, éppen sűrűségével és meghatározó jelentőségével életre szóló élménynek bizonyult. Kevés ilyen kivételes esemény-koncentráció lehetősége adatik meg bárki számára is egyetlen emberöltő során.

Számomra az első ilyen a felnőtté válás küszöbén az érettségimot követő közel másfél éves bányászoklás volt. „Kizsákmányoló” minősítéssel megbélyegzett szülők gyermekeként, a bennünket kíséző hatóságok iratokban X-esként jelzeten eleve aligha lett volna lehetőségem egyetemre bekerülésre. Rögvest jelentkeztem hát csillásnak a Pécsi Szénbányászati Trösztökhöz, ahol a próbahetek sikere után valóban mélyszinti csillázó lettem, majd beosztásom változatlanul hagyásával felrendeltettem figuránsként a bányamérnökségre. A *schichta* attól kezdve napi több leszállást feltételezett, rengeteg kutyagolással sokszáz méter mélységben, akár derékig érő vizes elöntésekben műszerterheinkkel tartva a célmező felé, akár veszélyes körülmények közt, például egy szerencsétlenséget, járatomlást eredményező sújtólégrobbanás utáni terepfelmérés végett. A mai napig meghatódva, az istenképmás-embert¹ minden körülmények közt megillető tisztelettel gondolok hétköznapi megnyilatkozásaikban nem csekély mértékben darabos és durva, mégis teljes-ember akkori idősebb társaimra: vajúrokra, akik féltő figyelme nélkül aligha élhettem volna túl baj nélkül a napirend szerinti leszállásokkal nem ritkán adódó kritikus helyzeteket. Ma nem úgy gondolok vissza minderre, mint sikeres kalandra, hanem hogy ekkor, tényleg megismerhetve népünk e bizonyosan többségi, a legszorosabb értelemben is dolgos szejletét, váltam s válhattam országát valamelyest megismerő magyarrá igazán.

¹ Vö. http://en.wikipedia.org/wiki/Image_of_God

Ehhez képest a kommunizmus megrendése három évtizeddel később történt. Saját élettörténetemben pontosan annak mintegy zenitjén, amikor bár minden esetben akadémiai jóváhagyással ugyan, mégis a magam erejéből és saját sikerként érkezhettem el nemzetközi meghívások egymásra toluló garmadájához. Fél év Canberra, majd Tokyo másfél hónapja után erős évnvi New Havenben a Yale, végül pedig ismétlődő számos hónap Edinburgh egyetemén, hogy átmeneti brüsszeli vendéglőadások közbejöttével végleg csak az első szabadon választott kormányzatot eredményező választások két fordulója közti időben érkezhessen haza, időközben úgyszólván nemzetköziesedett figuraként. Hiszen jórészt efféle merőben tudományos kihívások közt formálódott ekkoriban életem, olyanként, mint aki éppen nem ápol a hazai politikai bomlással s egy mámoros újrakezés útkereséseivel akkoriban sűrűn szövődő kapcsolatokat. Az ifjúkori barát Sólyom László az e folyamatokba történő meghatározó beépültsége ellenére érdemlegesen nem segített; számomra így egyedüli kapcsolódási lehetőségként a Magyar Demokratikus Fórum központja maradt, az a Bem-teret uraló nem kis laktanyaépület, amely akkorra gyakorlatilag teljesen kiüresedett, hiszen addigi aktivistái parlamentbe, kormányzatba, külszolgálatba, alkotmánybíráskodásba özönlöttek be időközben. Annak külügyi részében lett először szükség rám, amit s különösen aminek angol nyelvi területi ágát valameddig vezettem is; majd a jogi bizottság következett. Ennek számomra legizgalmasabb pillanata akkor érkezett el, amikor a taxisblokád napján gyalogosan a Bem-térre összegyűltem – s a parlamentiek tehetetlenségét érzékelve, annak érdekében, hogy túljussunk a beállott politikai *impasse*-on – nekünk is a helyzet jogi megfogalmazásának lehetőségein kellett eltűnődnünk.² Eközben pedig rá kellett jönnöm, hogy valamiféle véletlennek köszönhetően talán egyedül vagyok Magyarországon, akinek tényleg némi tudása lehet arról, mit is jelent valójában egy bizonyos (s az akkori honi közbeszédben s jogi szakmaiságban voltaképpen ismeretlen) bűvös kifejezés – *civil disobedience*³ –, amit a hon ún. liberális agytrösztjei az

² Oda csatlakozásomkor Kelecsényi Erzsébet vezette e bizottságot Tallós Emil elvi és Varga Győző jogsegélyszolgálati részvételével; a helyzet rendkívüliségére tekintettel ekkor átjött hozzánk Jobbágyi Gábor a kereszténydemokratáktól és én még saját ismeretségi körömből Molnár István jogtanácsos egykori egyetemi barátomat, akkor már társasházbeli társamat hívtam el e tisztázó megbeszélésre.

³ Véletlenszerű emlékként rögzült ez, három jogirodalmi beszámoló írásom nyomán a *Jogi Tudósító* [MTI & MTA ÁJI], I. évfolyam (1970) 13–14. számában megjelenen: A polgári engedetlenség és a jog. [Frank M. JOHNSON: Civil Disobedience and the Law. *Tulane Law Review*, vol. XLIV., no. 1. (1969) 1–13.] 27–28.; Polgári engedetlenség és a jelenkori alkotmányosság Amerikában. [Wilson Carey McWILLIAMS: Civil Disobedience and Contemporary Constitutionalism: The American Case. *Comparative Politics*, vol. I., no. 2. (1969) 211–227.] 29–31.; és A polgári engedetlenség helye a mai amerikai demokratikus gondolatban. [Paul

általuk éppen akkor összeeskábált taxisblokádi állítólagos politikai normalitása és becsülendő kiállásként eleve büntetethetlensége varázsszavaként próbáltak a nemzet torkán lenyeletni, s amely terminus alkalmazhatását a betegségben pizsamás kórházi interjút adó miniszterelnök alkalmi szóhasználata eleinte maga is elfogadni látszott. Nos, akkor megfogalmazott közös állásfoglalásunk nemcsak az állammal szemben helyénvaló polgári jogi igényeket is támasztó büncselekmény-sorozatokként azonosítva tette egyértelművé az országot immár megbénító helyzetet,⁴ de külön sikerrel azonnal eljuttatott személyes feljegyzésem a kormányfőhöz nyomatékosította is, hogy pontosan e bűvös szóhasználat alkalmasságáról s használhatóságáról, amit liberálisaink gátlástalanul belemagyaráztak egy főként amerikai használatú fogalomba, a mögötte megbúvóan e honi taxis-blokád tökéletesen altruizmus-hiányos, önérvényesített önérdék okán s a felelősségéből patkány-menekvést tanúsító logikája folytán éppen nincsen szó.⁵

Ez a véletlen hozott közel a miniszterelnök Antall Józsefhez, akinek némi átmenetek után Tanácsadó Testülete tagjává is lehettem. A főlépcsőház északi oldala főemeleti szintjének öt termét foglaltuk el,⁶ együtt a miniszterelnök

F. POWER: On Civil Disobedience in Recent American Democratic Thought. *The American Political Science Review*, vol. LXIV., no. 1. (1970) 35–47.] 1–32.; mindez újranyomva in VARGA Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből.* [Jogfilozófiák] Budapest, ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” projektum, 1994. 438–443. & <http://mek.oszk.hu/14500/14525/>

⁴ Ld. másnap, szombat hajnalra megjelenen a tán két lapra nyomtatott nyolcoldalas kiadványt Kószeg Ferenctől, benne [KELECSÉNYI Erzsébet – MOLNÁR István – TALLÓS Emil – VARGA Csaba]: [Az MDF jogi bizottságának szakvéleménye]. *Beszélő* különszám, (1990. október 28.) 6., kiforgatva értelméből mintegy az SzDSz-mögöttesű *Beszélő* szerkesztőségi véleményeként pedig hozzácsapva [-szeg]: Zápolya népe. Uo. 6.

⁵ Vö. HACK Péter – JOBBÁGYI Gábor – ROCKENBAUER Zoltán – TALLÓS Emil – VARGA Csaba: Nem állampolgári engedetlenség – Közkegyelmi törvény kell: A *Reggeli Pesti Hírlap* nyilvános vitaülése [Ényedi Nagy Mihály vitavezetésével] a fuvarosblokádi jogi megítéléséről. I–II. *Reggeli Pesti Hírlap*, I. évf. 179. sz. (1990. november 12.) 8., és 180. szám (1990. november 13.) 8., valamint VARGA Csaba: Polgári engedetlenség: Jogfilozófiai megfontolások s amerikai tanulságok a jog peremvidékéről. In: CSAPODY Tamás – LENKEI Júlia (szerk.): *A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban. A Bibó István Szakkollégium 1991. március 9–10-i konferenciájának előadásai és vitája.* [Twins Konferencia-füzetek 2] Budapest, T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft., 1991. 158–163.; mindezekre ld. VARGA Csaba: *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések.* [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5.] Budapest, [AKAPrint], 1998. 234. & <http://mek.oszk.hu/14700/14759/>, »Játékszabályok, viták« rész, 73–100.

⁶ Az általam megismert felállásban Kiss György (munkapszichológus) és Kodolányi Gyula (amerikanista irodalmár), valamint nemzetbiztonsági tanácsadóként Ferenc Csaba (úrkutató mérnök), és vélem nagyjából egy időben érkezetten még M. Kiss Sándor (legújabbkori történész) munkálkodott ott. Utóbb a stábhhoz további három hölgy kapcsolódott.

egykori barátaival, a pályájukat közgazdaként külföldön befutott személyi tanácsadókkal,⁷ s persze előbbinek és utóbbinak a részben közös titkárságával.

Legfontosabb megjegyzésem talán egész onnan indult közös időnkől, hogy Antall József jelenléte felemelő hatású volt; erkölcsi komolysága s nem csekély olvasottsága, lenyűgöző elemző képessége még a legnapibb munkára is rá tudta nyomni bélyegét. Testületünket is beleértve minden egyes kormányzati szereplő hozzá igazodott; ennek köszönhetően pedig kiváló aurája lett mindannak, ami egyáltalán az akkori erőfeszítésekkel kapcsolatos volt. Ebből fakadhatott tehát, hogy bármely részterületről legyen szó, megemelődött a bárha akármennyire rutinnak tetsző cselekvés is, hiszen közösen osztott felfogásunkban ez eleve történelemformáló komolyságúvá változott. A Miniszterelnöki Tanácsadó Testület pedig egy egyébként komoly csapat elit-testülete volt – roppant egymásra figyélssel, ügybuzgalommal, tettekésszeggel, maximális kölcsönös bizalmat sugallva; függetlenül egymástól akármennyire eltérő személyiségeink, háttereink, szakértelmeink és véleményeink természetes különbözőségétől.

*

Számomra már a politikai fejlemények első pillanataitól kezdve a leginkább foglalkoztató dilemma egy zavarba ejtő kérdés volt: mihez is értek személyesen én vajon? Azaz mire is készített fel engem negyed évszázadnyi elmélyült tudományművelés? Hiszen intuitív belátás eredményeként máris csaknem kész lehetett a válaszom, lévén úgyszólván nem vetődött (amint hogy nem is vetődhetett) fel kérdés, amelynek megválaszolásához saját úgymond szakértelmem biztos fogódzót kínált volna – ironikus módon talán a legelső, engem történetesen a miniszterelnök közelségébe segítő roppant kivételes alkalmon kívül, amikor az MDF-központban egyszer mind a taxisblokádtól ő általi korai megítélését is mérlegre kellett tennünk. Ugyanakkor a „mihez is értek személyesen én vajon?” kérdése bármennyire konkrétan hangzott, mégis már eleve magában rejtette úgyszólván egy konzervatív alapállás ízének a vallatását. Hiszen bármiféle mértéktartó válaszadást kísérelnénk is meg, ez csakis olyasfajta ösvény mentén haladhatna, amelyik például bevallja, hogy nem feltétlenül a saját értelmünk igazíthat útba. Ráadásul nem is feltétlenül logikai levezetések nyomán cselekszünk – mint ahogyan az ész-központúság apostolaként akkorigiban egy lecsupaszító lélektelenség hirdette,⁸ szemben mások lassanként beérő,

⁷ Mindenekelőtt Os'váth György és Tar Pál, s átmenetileg még Hieronymi Ottó.

⁸ Kis János: *Az abortuszról. Érvek és ellenérvek*. Budapest, Cserépfalvi, 1992. 236. Megjegyzendő egyébként ekkori morálfilozófiai alapállásának a lárvaarcszerű képviselőtérre, hogy addig természetes szövetségese és barátja, *George Fletcher*, a nékem általa közös

mert fokónként lépegetve már-már az összes képességünkkel, vagyis emberi létünk teljességével egészében számoló emberséggel.⁹ Merthogy tudnom kell akár hallgatni is; ez szintén a lehetőségek egyike. Hallgatni tehát. És figyelni. De mire is? Nos, figyelve másra – múltira, környezetre, néplélekre, hagyományra, emberi megtapasztalásra, és bármi egyébre egyaránt.¹⁰ Amint egy eleinte feminista rekonstrukcióiról elhírhedett amerikai szerző – egykori ottlétemkor s azóta is úgyszólván baráti kapcsolatomban – egyszer (környezete számára meglepően) kijelentette, hogy kizárólag értelmünk soha nem kényszerít ki megegyezést; mert erkölcsi meggyőződéseink tapasztalásunk s empátiánk eredményeként változnak, nem pedig pusztán érvelés okán.¹¹

Érdekes módon hozzám viszont akkoriban – közmédia csatornáiból csakúgy, mint későbbi kormányzati/politikai találkozásokból – folyvást mások abszolút biztonságtudata érkezett el; akkor is, ha meglepően irritatív volt, mert nem tudtam egyébnek betudni, mint hogy bizonyos pozíció (azaz hatalom, tehát tényleges hatásgyakorlási/befolyásolási lehetőség) birtokában sokaknál ilyesmi tudja/szokta leplezni bárminemű saját vélemény, mérlegelhető tudás vagy meg-

---

vacsoráink során elmeséltek szerint éppen az általa gyakorolt, végtelékig racionalisztikus kritikának – hiszen az ő köreiből a kritikus ezzel megtisztelni szokta azt, akire/amire időt s szellemi energiát fecsért – a szerző általi merev visszautasítása okán romlott meg barátságuk. Miután ezzel amerikai–magyar kollégám csalódott a Szabad Demokraták Szövetségének egész nyugatiasnak propagált habitusában, visszatért honába, New York-ba, a *Columbia Law School*-ra.

⁹ Vö. VARGA Csaba: Visszavont emberi teljesség? Eszmeuralom és tetszőlegesség. *PoLiSz*, no. 82. (2005. március) 14–21. & <http://www.krater.hu/krater.php?do=3&action=a&pp=1006>

¹⁰ Szerda délutáni/esti szokásos kibővített ún. nemzetstratégiai beszélgetéseink egyik visszatérő vendégként az orvos zeneszerző, klasszikus zenei jazz zongoravirtuóz Szabados György szállította visszatérően a beszédes, szimbolikus értelmű példát a birodalmában névtelen utazgatásai közben népének hangjára figyelő kínai császárról, aki rögvést megérzi, ha vihar, felfordulás, lázadás közeleg, mert az egyszerű ember megváltozó énekhangja akaratlanul is elárulja, hogy a dolgok kifordultak rendes medrűkből. E példa üzenete ugyanúgy kettős, mint ahogyan a Szent Gellértől éjszaka hallott szolgálóleányi éneklés lehetséges értelmezése is, merthogy a megfigyelő alázatos figyelme esetén mind a kívánatos normalitás, mind a tűrőképesség mértéke egyaránt kiolvasható egy-egy spontán megnyilatkozásból.

¹¹ „The core of our moral beliefs is constituted, not by reason, but by our experiences and by our emphatic sense of the experience of others. [...] moral convictions are changed experientially or emphatically, not through argument. [...] Reason simply will not move us – but experience, empathy, and reflection might.” Robin WEST: *The Constitution of Reasons. Michigan Law Review*, vol. 92. (May 1994) & <http://scholarship.law.georgetown.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1666&context=facpub> 1434–1435., idézet 1436. és 1437. A teoretikus kifejtés egyébként elrejtja a szem elől a szemléletes lényegét. Szerinte ui. magzatelhajtás vs. magzatvédelem ügyében sok beszéd helyett be kellene mutatni valaha abortuszt kívántak olykor éltük végéig önmagukat pszichikai önelveszejtésbe taszító öngyötrését, s persze azon „anyag”feldolgozásokat, melyek során ezen emberkéek egészét/roncsait valamiféle „hulladékossítás” okán péppé átdarálják, hogy ekként tömörítve majd az enyészetnek adják.

fontoló bölcsesség voltaképpen hiányát; egyidejűleg persze felmutatva skrupulusok nélküli igazodást egy olyan környezethez, amely viszont történetesen igényli valamiféle biztonság tudatát. Nos, ilyen pillanat lehetett az, amikor egy privatizációs sikert megkoronázó díszében a tőzsdeguru Hardy Ilona és az országgyűlési képviselő Magyar Bálint közé ültetve könnyed fecsegésbe burkoltan próbáltam kipuhatolni társnőmtől, vajon alig évtizeddel jogi tanulmányai befejeztével miből meríti most annak közgazdasági bizonyosságát, hogy a minden óvatosságot felülíró s ezért hajszoltságba vitt privatizáció jelszavára és összes sietős tetteire idők múltán is büszke lesz majd utókorunk? Nos, kedves mosoly volt előbbi részéről csupán a válasz, mintegy megbocsátásként illetlenül nehéz felfogásomért. – Az sem fakadhatott más töről, amikor egész addigi szakmai életében kizárólag magánjogász Sólyom László egyik napról a másikra közjogról kezdett el értekezni – noha tudjuk, hogy egyik s másik gondolkodásmódban, mentalitásban diametrálisan ellentétes princípiumra épül, mert eltérő szakmai kultúrát s ebből fakadóan ellentétes észjárást takar: előbbi az államot alkotó népközösség integritásának és értékeinek védelmezéséből indul ki, míg utóbbi annak kívánalmából, hogy érvényre juttassa bármely, az atomizált közösségből szerződéses megegyezés alanyaként kiemelt egyénnek a csupán kivételesen korlátozható szabad akaratát.¹² – S hasonlóképpen furcsállhattam, hogy saját köreimben akkor is (s részben azóta is) rossz fátum gyanánt – mint az akkori, ellenzékünkől érkezett, ám oda vissza is sündörgő köztársasági elnök mefisztoi szellemét, mint levitézlett ügy szolgálóját, az ország javainak kiszolgáltatóját – kárhoztatták egyébként akadémiai kollégám Sárközy Tamást és törvényét; de noha új kormányerőnknek a parlamentben többsége volt, módosítást mégsem kezdeményeztek, ráadásul a még formálható privatizációs szerződéseket sem tették sem feszesebbé, sem teljesületlenség esetén semmisséget eredményezővé, sőt, számonkérhetőségére továbbra is változatlanul rutin-rövidségű határidőt szabtak, mintha csupán pusztá falusi lóvásárról, s nem az ezredéves magyar államiság történelmének egyik legnagyobb horderejű tranzakció-sorozatáról lenne szó. S miközben kései baráti társaságunkból nagy nemzeti gondolkodóvá adorált másik kollégám, Mádl Ferenc, noha pontosan az ő szakterületéről – és tudósként is, hatóságként is saját kompetenciájáról – volt itt szó, sem megelőző pártállami vagyonügynök-potentátként, sem a mi kormányzatunkban kormánytagként nem kezdeményezett semmiféle változtatást,

¹² Eleinte, talán a *Heti Világgazdaság* hasábjairól, talán 1990-hez pusztán közeledve, még ilyesfajta általa megszemélyesített magabiztosságon rökönnyödtem meg, ahogyan történetesen az egyházak kívánatos közjogi státusát ilyen váltással megtárgyalni vélte: – Egyesület. – Közönséges? – Igen. – Akár, mint a bélyeggyűjtőké? – Igen, hiszen jogilag ugyanazt takarja.

nem állott ki ilyenért. – Folytatva történet felidézésével a példázatot, amikor a Tanácsadó Testületbe kerültem, olykor akadt egy-egy felülről kapott hivatali feladatunk is, így egyebek közt az, hogy változatokkal készüljünk az 1992 szeptemberében esedékes kormányzati félidő *The State of the Nation*-típusú (tehát e tekintetben is új stílust teremtő) kormánybeszámoló-kiadványához. Nos, ami ebből emlékezetes számomra, az az, hogy fentről érkezett utasításra éppen a tőkebeáramlás és privatizáció párhuzamos (s Közép-Európában, a visegrádi akkori hármakban páratlan) sikerével¹³ kellett bizonyítanunk¹⁴ két év során bekövetkeztetett társadalmi változások nagyszerűségét.

Faggattam volna, persze, társadalomtudományunkat, amelyről vélni tudtam olvasottságomból s már akkor hatalmas itthoni könyvtáramból, hogy van valamelyes átlátásom benne; általam addig elsődlegesen munkált részére – a jogtudományra, valamint a Kulcsár Kálmán éthosza szerint művelt¹⁵ szociológiára s a velük társ politikatudományra – kifejezetten büszke is voltam; semmiféle problémás előkérdésre azonban, ami számunkra akkor és ott létfontosságú volt vagy lehetett volna, saját józan értelmemen túl azokban semmiféle választ nem találtam. Így már eleve zavart az a kioktató, „felvilágosult/felvilágosító misszionárius” hangnem, amely főként amerikai klónozással úgyszólván tömegesen előállított emberjog-hiéna – azelőtt s azután úgyszólván senkik – képében mindenütt körülvett bennünket, s akiket persze arcátlan jöttmentként vissza kellett volna utasítanunk ahelyett, hogy komoly képpel hallgattuk volna betanult, amerikai fűrészpör-rutin monológjaikat. Élénken emlékezetemben él például annak eseményekben dús volta, amikor először tölthettem egy hetet a falon túl, Nyugat-Berlinben (szakmai környezetem számára is ez akkoriban úgyszólván „világszenzáció” volt), a *Freie Universität* rektori meghívására, és a hivatalos programon kívül találkozhattam Balla Bálint szociológussal, aki a város mű-

¹³ Egykori osztálytárs- és barátként olykor Kiss György (1931–1999) közvetítésével érkeztek hozzánk „Jóska” megfontolásai, többek közt az annak meggondolásából eredő kiindulás is, miszerint történelmünk során mindaddig visszatérően csakis ártottak nekünk, mert pusztítottak a megszállóink, ám a jövőben – saját (?) sikerünként – immár a sajátjukat, üzemi tulajdonukat fogják védeni a mi földünkön.

¹⁴ Végso változatában ld. MARINOVICH Endre (főszerk.): *Félúton 1992. A Nemzeti Megújulás Programjának első két éve*. Budapest, Miniszterelnöki Sajtóiroda, 1992. 159., valamint idegennyelvű tömörítvényei *A meta del cammino* (136.) / *Halbzeit* (96.) / *Midway through a Term* (92.) főcímmel, párhuzamos kiadványokként.

¹⁵ Tehát nem arra, aminek felváltására az MTA Szociológiai Intézetébe kinevezték igazgatónak, vagyis a volt miniszterelnök Hegedűs András szovjetunióbeli menekülésekor hirtelen elsajátított szociológiai zsurnalizmus vagy a Heller Ágnestől s társaitól akkoriban csaknem provokációként művelt szélsőbalos nihilizáló „létező szocializmus”-kritika az, ami akkor kiindulásul szolgálhatott.

szaki egyetemén tanított. Nos, ő akkoriban védve meg disszertációját,¹⁶ hosszan mesélt nekem egy XVIII. századi erdélyi protestáns parasztcsalád jellegzetesen önkiegyensúlyozódó önújratermeléséről, egy olyan öfenntartó, dinamikusan megújuló rendszerről, amelyben saját méltósággal s felelősséggel intézte gazda és asszonya a külön-külön egyikük vagy másikuk által ellátandó dolgokat.¹⁷ Ennek fényében persze – hiszen bölcs érettségben, természetes szerepmegosztásban évszázadokkal a bennünket felvilágosítani akaró primitív neofiták előtt jártunk – igencsak visszatetsző volt az a mód, ahogyan éppen ottlétemkor amerikai *gender*ként begőzölt lány-agitátorok hangya-nyüzsgő agresszivitással lepték el egy Vilnius vagy épp egy szokásaiban a vallási gyökerekhez még makacsul ragaszkodó Ankara köztereit, állami méltóságok általi fogadtatásukban kifejeződő respektust is szemtelenül kikövetelve, hogy boldog-boldogtalant saját öndugába döntő feminizmusuk útjára tereljenek. – A szimbolizmus erejéről tanúskodik, hogy utóbb igenis nagyon mélynek éreztem Csáth Magdolna egyik alkalmi személyes megjegyzését arról, hogy akár egy kisiskolás írka borítógrafikájának a tetszőleges változtatgatása is önmagát megsokszorozó hatású hazafiatlan tett lehet, mivel a hagyomány érzetének fontosságát rombolja, hiszen a felnövekedők lelkében a „minden véletlenszerű és megállapodatlan!” teljességének érzetét fejlesztheti ki. – Eltűnődtem azon is, vajon mikor volt utójára bármiféle szervesülés (volt-e, persze, szorosan véve valaha is?) a magyar történelemben? Ha volt, úgy annak valamelyest mérhető oldalát szabadon láthatom a környezeti feltételek s a kormányzati erőfeszítés azon szerencsés öszvejárásában, hogy a nemzet, vagyis egyenként mindegyikünk külön-külön divergáló, hasznos időnkéből egyre nagyobb részt kiszakító (s többnyire improduktív, ha nem éppen ön- és közpusztító) energiatartalékát egy cél, közös hazánk jövődjéje jegyében termőre tudjuk fordítani? És szép lassan efféle tűnődéshez csapódtak gyermekkori élményeim, a bélyeggyűjtés során megismert egészséges, az ország egészét átható stílusegységtől akár a még Kodály Zoltán szellemiségétől is jegyzett elemi iskolai tankönyvek természetességéig, vagyis érlelődő benyomások arról, hogy talán a két háború közti korszak s ennek rövid utóélete lehetett az utolsó időszak, amelyben még valamiféle megnyugtató ízlésbeli harmónia mutatkozhatott, hivatalos megnyilatkozásoktól a magánember magánaktusaiban megmutakozó szellemi és értéktartalomig. Lehet, hogy ez egy még mélyebb egységre, tényleg közös üggyre utalt? Történelemtudományt úgymond műveltek a szocializmusban

¹⁶ Bálint BALLA: *Soziologie der Knappheit. Zum Verständnis individueller und gesellschaftlicher Mangelzustände.* Stuttgart, Enke, 1978. viii + 208.

¹⁷ Egyikük stratégiai, távlatos fontossággal szántófeldön s legelőn, négy lábú állataival, másikuk a napi létfenntartás perspektívájában otthon s a konyhakertben, kétlábú baromfiaival.

is, történelmi formáló erőket azonban az osztály/gazdaság egyszempontúságán túl nem láttak.

Kik vagyunk? Milyen állapotban leledzünk? Mi is az voltaképpen, amelyben most léteznünk adatott? Mi annak a minősége? és mi a mienké, termékeiké? Nos, mihelyst valóban tájékozódni szeretnénk ilyen és hasonló mélyebb, ha nem is végső kérdésekben, iránytűt már hasztalan keresünk. Nos, újabb példa: akár saját szakmai (akadémiai/egyetemi) körökben, akár a lassan polarizálódó politikai csoportosulások látványától hajtottan (vagy visszariadtan) tűnődtem el egyre jellegzetesebbként kiütköző személyes és családi életút-modelleken, egy talán a tudománytól is alátámasztandó lehetséges válasz várásában mégis megválaszolatlan maradt számomra: vajon egy család és elköteleződés nélkül pusztá intellektualizálásban tetszelgő és merő önmegvalósításban kimerülő minta, mint életmód, mely egyre csak repdes, de céltalanul – mint ahogy ezzel az új stíllal s erőszakos publicizálásával megtapasztalásként mindannyian találkozhattunk –, vajon szintén biztosíthat kielégítő kiegyensúlyozódást s fenntarthatóságot? És ha történetesen nem csak én vélném, hogy olyan út ez, mely folytathatatlan, lévén emberellenes, közösségileg pedig szembefordulás, a rebellió olykori szükségét kivéve haszon nélküli, úgy leírható-e az illet kitermelő háttér, s bizonyítható-e az általa kínált minta zsákutcás volta, a tudomány eszközeivel?¹⁸ – Avagy, tisztában lévén a gond súlyosságával, milyen választ tartogat számunkra a „demokrácia” civilizációját fenntartó tudományosság azután, hogy fél évszázad kommunista diktatúrája általi pusztítás már-már kikezdhetette nemzeti létünk alapjait is? Hiszen könnyű annak nevében ígéretetni az utca emberének. És bármiféle párt, politikai vagy szellemi tömörülés, és – mert időközben liberalizáltattak a körülmények – valóban, bármifajta belülről vagy külföldről pénzelt média-akció¹⁹ rájátszhat a kisember primitíven csodaváró elégedetlenségére – az ország és erőnléte olyan feltételei között, amikor

¹⁸ Mint ahogy a Lipót-komplexum igazgató-főorvosa, Nobel-díjasunk atyja, OLÁH Sándor: *Politikai psychopathák*. [Különnyomat a »Népegészségügy« 1922. évi 19–20. számából.] Budapest, Eggenberger..., [1922]. 12. mérleget vont az akkoriban sűrűn feltűnt volt szereplőkről, egyéni és tömegpszichológia, valamint rend és bomlás vetületében, fegyelem és fékezőerők összjátéka kérdéseként, az úgynevezett Tanácsköztársaság bukása után.

¹⁹ Már a XX. század elején ez volt a tömeg-demokrácia világának állapota, amit az amerikai sajtóuralom tekintetében, hamisságokat és politikai pálfordulásokat elemezve már alaposan monografizáltak. Amit pedig ebből mi akkoriban kaptunk, nem volt más, mint olyan „jótevői” adomány, amely konkrét pénzügyi ráfordításában egy amerikai egyetem falán még rézplakettre sem érdemesítene, más világtájékon, így a szovjet világbirodalom bukása után viszont már egy egész ország úgynevezett értelmiségét kontinensnyi méretekben immár megvehetővé teszi, amint ezt Soros György közép- és kelet-európai szerepjátásában akkoriban megfigyelhettük.

csakis Churchill egykori, tényleg hiteles kiállása lehet az adott körülmények közt kizárólag realiztikus: „Nem ígérhetek mást, csak vért, erőfeszítést, verítéket és könnyeket!”²⁰ Nos, semmiféle kérdésre abból a tudományból, amit egyáltalán faggathattam, nem kínáltatott válasz. Nem is következett be más, mint kormányzatunk bukása. Ez lett a tényszerűen beálló következmény.

Vajon miniszterelnökünk is tudott-e töprengeni így vagy más módon, miközben országának hajóját megkísérelte Scylla és Charybdis közt optimálisan kormányozni, nehogy zátonyra fusson és hányódni kezdjen nemzete hajója? Nekem csak a fáradhatatlanul újratöprengő Nobel-díjas egykori bécsi közgazda jut eszembe, ki önjellemzésként egyszer két gondolkodói típus között tett különbséget. Egyfelől azokat jellemezve, akik mindent eleve biztonsággal tudnak, mert az agyukban megőrzött, gondosan klasszifikált hívószó-dobozaikból könnyedén előkapható a mindenkor kész tudás; ezért persze csakis panel-sémákban szoktak és tudnak is az ilyenek válaszolni – következésképpen persze érdektelenül is, mert bármiféle újragondolásnak az eredetisége nélkül, s ezért persze egyben haszon nélkül. Másfelől pedig azokat írva le, akik folyvást csak problematizálnak, így esetleg soha nem is érkeznek el határozott válaszhoz. Ez utóbbiak gondolkodása mégis – noha és mert körkörösén makacsul mindig valamiféle jól felfogott tényleges alapdilemma körül forog – minden ízében érdekes és releváns, új és megoldással kecsegtető lesz.²¹ Nos, nyitott a kérdésem: Antall József melyik típushoz tartozhatott inkább? Választ nem tudván, számomra mindenekelőtt egy dolog bizonyos: az, hogy bármiféle ítéletalkotásban szerénynek kell lennünk, hiszen egy miniszterelnök gondolkodása immár nem a benne is tovább munkáló magánemberé. Mindazonáltal úgy vélem, hogy komoly osztályozó tanultságával erőteljesen meg lehetett áldva az elsőként említett típus némely jegyével is, miközben nyitottsága bármi új gondolatra okvetlenül jelenvaló s bennünket, akár legtávolabbi alkalmi társát is bátorító volt.

*

Egy jogbölcészettől valamelyest véleményezhetően ezen időkben a politikai bölcsesség megnyilatkozási terepeként volt néhány olyan apró jel, vagy témakör, amellyel mint környezeti összetevőből esetleg a személy s az intellektus jellemzésében mindenekelőtt a jog felfogását s akkori szerepjátszatását illetően célszerű tovább példálózunk.

²⁰ Bővebben ld. http://en.wikipedia.org/wiki/Blood,_toil,_tears,_and_sweat

²¹ Friedrich HAYEK: Two Types of Mind. [Eredetileg: Encounter, vol. 45. (September 1975).] In: F. A. HAYEK: *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*. London–Henley, Routledge – Kegan Paul, 1978. 50–56.

Egy miniszterelnök részéről e nézőpontból mindenekelőtt talán a *joghoz való viszony* lehet érdekes. Ezt távolról megvilágító első példám egy az akkori visegrádi három országot reprezentáló munkalátogatás alkalmával, miután Brüsszelből már Washingtonba értünk, nem véletlen kérdésfeltevésem a Pentagonban a Vezérkari Főnökök Egyesített Tanácsának főnökéhez arról, hogy mit s miként mérlegelne, ha egy sorsdöntő, például a polgári kormányzattól hadművelet indítására felhívó döntést kellene operatív parancsá átformálnia. Roppant rokonszenves közvetlenséggel *Colin Powell* kizárólag a személyes felelősségvállalás momentumát hangsúlyozta társaságunknak s személyes kérdésfeltevőként nékem, valami ilyesmit mondván: „csakis azért fohászkodnék, hogy legyen elegendő időm töprengésre, például egy imazsámolyon átvirrasztható éjszakára, mely után bizonyosan csakis olyan eredményhez érkeznek, amit lelkiismeretem a nemzet számára a legjobbként sugallhatna – ám annak bármiféle biztonsága nélkül (s így e megfontolás a döntésemben nem is játszhatna közvetlenül szerepet), vajon e pillanatokért utólag majd nemzetem hőségnek vagy ügye megbüntető elárulójának fognak-e tekinteni.” – S ugyancsak nem cinizmust, érzéketlenséget, hanem éppen a jog természetes helyének természetes tiszteletét éreztem abban, hogy Québec városában, ahol történetesen ama szeptember 11-e tragédiájának az idején éppen tanulmányutam végefelé voltam, s Bjarne Melkevik barátommal ettől kezdve napokon keresztül a tőlünk alig nyolcszáz kilométerre lezajló s akkor még bizonytalan kimenetű esemény történéseit (hiszen utam utolsó állomása volt ez, a repülőterek és minden légitforgalom azonban bizonytalan időre lezárásra került) naphosszat televízióan hallgattam, nos, a televíziós nyilvánosság előtt (is) zajló megszakítatlan tanácskozásban jogászt megkérdeztetni nem láttam. S egyetlen, de fontos üzenetet véltem mindebből kiolvashatni: a nemzet bajban van; felelősei államférfiakként, tehát felelősen teszik dolgukat; s ha ebből gond adódna, úgy annak felelősei, így a jogászok is, majd szintén felelősséggel eljárnak. Miközben nálunk viszont – sem ezekben az években, sem azóta úgyszólván máig – másról sem szólt és szól a közbeszéd, mint bármiféle szükség parancsa szerinti természetes eljárás jogi lehetetlenségéről. Merthogy erről zengett akkortól, a szabadon választott kormány első ténykedésétől kezdve a média, s a járható utak előzetes úgyszólván túlbiztosításáról szólt nemcsak a miniszterelnök közigazgatási államtitkárságának mindennapja, de annak – a kimondhatóságnak, egyáltalán a vágyhatóságnak – a horizontja is, amivel a miniszterelnök bármiféle politikai értékelés határvonalait eleve és előre megvonta. Azaz: aknamentesítőként először járjon be minden gondolható utat pontos kockázat-számításokkal a

jogász, hogy majd utána felelősen léphessen az államférfi is.²² S ha ezután egy nem is oly túl régi évfordulás emlékezésén Sólyom László megkülönböztető jelzőként majd Antall József megnevezésére az „alkotmányos ember” kifejezést használja,²³ azzal bizony a közügyek vitelében elsődleges preferenciaként azt tünteti fel, ami teoretikus semlegességgel aligha nevezhető másnak, mint egyfajta redukcionista homogenizáló denaturációnak.²⁴ S ennek egyik szellemi, mentalitásbeli gyökere talán az lehetett, amit a miniszterelnökhöz címzett egyik feljegyzésemben éppen „Bibó-szindróma” veszélye gyanánt jelöltem – ti. hogy az akkor, az ő idejében felnövekedők generációjának a tagjaként mintha ragaszkodott volna annak a II. világháború utáni szovjet megszállás alatt létrejött koalíciós kormányzás előtt álló dilemmának a Bibó István-i megválaszolásához, mely a kapitalizmus/szocializmus közötti aktuális választás megejtéséhez képest elsődlegesnek tekintette egy bármiféle, de politikai *kultúra* kiépítését, hogy az már a maga idején és menetében szükségessé váló sorsválasztást is megejtthesse²⁵ –; kifejezve saját személyes félelmemet, hiszen váltig úgy érzem, hogy a diktatúra utáni újrakezdés nem maradhat foglya sem egy ilyen nemes valahai eszmény élményének, sem egy elmúlt kor, legelőbb is a XIX. század oly sokaknak, így az egyként történész Szabad György és Antall József számára is kiváltképpen kedves gondolati világának.²⁶

²² S ez rábízott egy akkori úgyszólván pályakezdő fiatalemberre, aki jogvégzését követően annyiban szerzett tapasztalatot, hogy a katonai akadémián segédtárgyként jogot tanított.

²³ *Magyar Nemzet*, LXVI. évf. 290. szám (2000. december 13. szombat), Magazin, a halál évfordulójának szentelten. „Ami – írom majd ennek értékeléseként – legempatikusabb értelmezés szerint sem jelenthet mást, mint hogy nemzete fundamentális értékét áldozta fel egy eszközérték kedvéért.” VARGA Csaba: *Válaszúton – húsz év múltán. Viták jogunk alapjairól és céljairól.* [PoLiSz sorozat kötetei 7.] Pomáz, Kráter, 2011. 215. & <http://mek.oszk.hu/15100/15175>

²⁴ Erre nézve későbbi kifejtésben ld. VARGA Csaba: A joguralom és színéváltozásai: Idealizáció, s megvalósulás a hazai, utólagos fejlemények a nemzetközi szintéren. In: SIMON János (szerk.): *Huszonöt éve szabadon. Gazdaság, politika, jog – Nemzetközi konferencia (2015. november 14–15).* Budapest, CEPOLITI, 2016. 532–560.

²⁵ Szép összegzésként lásd PAPP Zsolt: Bibó István – Társadalmelemzés és politika. *Kritika*, 1980/11. 11–15.

²⁶ Mulasztások, hibák láthatatlan utakon és csatornákon keresztül is összegződhetnek a fenti vagy más módon. Az elődrezim ostromzásában akkor is, azóta is nagyok voltunk; tetteinkben viszont a múlt egészét, bűneit s nemzetrontó kifosztásait gyakorlatilag asztal alá söpörtük.

Aligha mentegethetően ennek esett áldozatul a Magyar Demokratikus Fórum *Justitia*-programja is. Pedig már a II. világháború utáni megítélésből, a nürnbergi és tókioi perek üzenetéből elég korán megtanultam, s a sokféle gyökérből kommunista aktivitásban elmerülő, majd onnan további utólagos gyökérből-növesztésekbe menekülő *Szabó András* (1928–2011) büntetőjogász akkori kolléga-barátommal, e *Justitia*-program majdani alkotmánybírói lehetetlenítőjével, az 1960-as évek vége felé beszélgetéseink során elvileg mintha közösen tisztáztuk volna, hogy az akkori friss büntető törvénykönyv (1961. évi V. törvény) „emberiség elleni büntett”-paragrafusai egyfelől valamikor majd a szovjeturalom összefüg-

Hiszen – visszatérve a bennünket most érintő joghoz – másodikként, jogfilozófusként, minden politikai mellézköngétől függetlenül is arra a teoretikus következtetésre kellene jutnom, hogy a *jog (jelen)léte* nem olyasmiben rejlik, mintha elmondhatnánk a jogról, hogy – „van”, hanem abban az intézményesített társadalmi gyakorlatban, amelynek során egy erre hatáskörrel rendelkező szerv kimond valamit a jog nevében, mellyel úgymond aktualizálja azt, amire „jog” gyanánt hivatkozik; minden egyéb pedig, ami a jogi eljárásban vagy egyáltalán a jogi/bírói gondolkodásban zajlik, csak annak hivatalos/nemhivatalos előzménye vagy referenciája, amivel az előbbit igazolni szokták az adott közösségben.²⁷ Ezt a mára kiérlelődött felismerést – amelynek angol–amerikai (de a nemzeti kodifikációk, tehát a jogpozitivizmusok előtti időkben kontinentális jogszemléletünkben is honos) gyökérzetében a két fenntartó pillér egyfelől annak tudatossága, hogy a jog valós mivolta mindig a soron következő *judicial event*ben, azaz a jog nevében történő hatósági döntésben testesül meg,²⁸ másfelől pedig annak rekonstrukciója, hogy a jog lényege eszerint a jogra hivatkozó hatósági gyakorlatban, logizált kifejezésében tehát a szakmában mindenkor elfogadott érvelési kánonban fejeződik ki²⁹ – tudatosította úgy egy mai nemzetközi jogász, hogy ha komolyra fordul a dolog, értelmezhetetlen a kérdés, vajon „mit mond” a jog – mert nincs ilyesmi, tehát „a jog” sem nem alanya, sem nem tárgya bár-

---

gésében is alkalmazhatók lesznek, másfelől pedig, hogy valóságos súlyában és üzenetében, tehát történelmi perspektívában, már a II. világháború utáni megítélés tényleges tétje sem úgymond egyéni bűnelkövetők, hanem egy egész kurzus szankcionálása volt, vagyis egy effajta, bűncselekmények elkövetésén épülő teljes rendszernek a kiiktatása a jövőben szabadon választható politikai irányok mint alternatívák sorából. Ebben az értelemben Bibó problematizálása pedig választóvonalon túli, idejét múlta volt; extrapolálhatatlanul, alkalmazhatatlanul az épp a kommunista diktatúrát túlélte, újrakezdő társadalmakra. Mindennek visszatérő kimondására ld. VARGA Csaba: *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5.] Budapest, [AKAPrint], 1998. 234. & <http://mek.oszk.hu/14700/14759/>; VARGA Csaba: *Jogállami? átmenetünk?* [PoLiSz sorozat könyvei 6.] Pomáz, Kráter, 2007. 241. & <http://mek.oszk.hu/14800/14850/>; valamint VARGA Csaba: *Válaszúton – húsz év múltán. Víták jogunk alapjairól és céljairól*. [PoLiSz sorozat kötetei 7.] Pomáz, Kráter, 2011. 256. & <http://mek.oszk.hu/15100/15175/>; végül – szerkesztésében – VARGA Csaba (szerk.): *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben*. [A Windsor Klub könyvei II.] Budapest, [AKAPrint], 1998. 122.

²⁷ Leginkább kidolgozottan ld. in VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. [1996.] 2. átdolg. bőv. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2008. 506. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>; de laikus számára is kellő érthetőséggel in VARGA Csaba: *Közös felelősségünk a jogért. Magyar Szemle*, 2008/3–4. 94–108. & http://www.magjarszemle.hu/cikk/kozos_felelossegunk_a_jogert

²⁸ Vö. Roscoe POUND: *Law in Books and Law in Action. American Law Review*, vol. 44., no. 1. (1910) 12–36.

²⁹ [‘canons’], különösen in VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. [Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 2000. [újruny. 2006.] x1 + 397.

miféle cselekvésnek –; az azonban elvárható ötőle, a szakértőtől, tehát a kurrens gyakorlatot ismerő jogásztól, hogy jellemezze: adott idő joggyakorlása szerint milyen közösségben mikre hivatkozó milyen érvelések szoktak elfogadtatni e létezőként amúgy fenn nem álló úgynevezett ‘jog’ meghivatkozottsága nevében.³⁰ Gyakorlatiasabb közegben tehát a jog az, és nem más, mint ami a hivatásbeliek szakmai eljárásaiban – akár/és a döntésben, akár/és ennek teoretikus/dogmatikai magyarázatában/kritikájában – testet szokott ölteni.

Furcsállhattam, harmadik lehetséges vonatkozásként, hogy tisztázatlan maradt – vagy eleve eldöntöttként kezelt lett – mind a magyar *történeti alkotmány*, mind benne s általa a *Szentkorona-tan* sorsa, vagyis akár hallgatolagos folytatása, akár immár egy szabaddá vált ország szabad akaratótól megpecsételt elhallgattatása. Miniszterelnököm ugyan elküldött egyszer, hogy eleget tegyek egy néki valamely emigrációs történeti kutató fórumtól érkezett meghívásnak, óvatos beszámolómról azonban – mely (bármiféle akkori megbízható doktrinális háttér nélkül) csupán annak megállapításához juthatott el, miszerint a jövő ránk fog nehezedni, ha így vagy úgy megfontolt, perspektivikus választ nem fogalmazunk meg azon kihívásra, hogy az az erő, mely eddig úgymond munkált e történeti hagyományban, saját elve szerint nélkülünk is ugyanúgy úgymond munkál, függetlenül esendő reagálás-módunktól – nem érkezett semmiféle válasz.

Pedig – negyedikként – bármilyen sikeres vagy esendő alakulásában is ez a *formálódás kora*³¹ volt, a jövőendő stíluszabásáé, melyben a jog nem egyszerűen a társadalom homogenizált közegeinek egyike, hanem az akkortól kizárólagosan játszható játékszínpad kizárólagos berendezőjeként közös jövőnknek is a kerekezője. Sokan bábáskodtak hát az úgynevezett rendszerváltásban, strukturális/strukturáló felelősei azonban a jogászok voltak – dicsőségükre, ha sikeredett, de gyalázatukra, ha kisszerű lényeg-nem-látásból eleve rosszul, öncsonkító módon rendezték be a közösségi játéktér színpadát. Így válik érdekessé számomra, vajon tudatában volt-e a *közjogi műveltségéért* sokaktól dicsért Antall József, hogy annak folyamata, azaz szerves fejlődése a háború utáni szovjet megszálló államigazgatástól kezdve megszakadt, s szemben a civilisztikával, melynek hagyománya, ámbár bűvópatakokon keresztül, az alakuló áruforgalom igényeitől

³⁰ Martti KOSKENNIEMI: *From Apology to Utopia. The Structure of International Legal Argument*. Helsinki, Lakimiesliiton Kustannus, 1989. xxvi + 550.; és Martti KOSKENNIEMI: *From Apology to Utopia. The Structure of International Legal Argument*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2005. xix + 685.

³¹ Utalás egy klasszikus könyveimre: Roscoe POUND: *The Formative Era of American Law*. Boston, Little, Brown, 1938. x + 188.

hajtva mégis vissza tudott lassan s fokozatosan áramlani a szocialista polgári jogba, nos, az ezredévi magyar közjogi hagyomány gyakorlatilag kihalt; s hogy nem volt, nem lett, egyszerűen mára sincs folytatója; tehát amire mindazonáltal a szocialista államjogból merő átkereszteléssel immár alkotmányjognak nevezett diszciplína ma építkezik, az jobbára homok, innen-onnan szertvetlenül előrangotott előfordulások valamiféle véletlenszerű szerzői aggregátja? Ami nélkülöz közös elvet, mert hiányzik saját tudományos megalapozása, s így nincs dogmatikai kiműveltsége sem? Merthogy genealógiája többnyire csupán a magyar alkotmánybíráskodás eseti döntéseiben történetesen megtalálható, ám mindig egy valahai konkrét, vitatott esetre szabottan megfogalmazott kifejtésekre alapozottságra nyúlik vissza? Hiszen a magyar közjogi hagyomány sorsa nem a diktatúra, a szovjet megszállás előidézte több évtizedes kényszerhelyzet által pecsételtetett meg, hanem mai, emelt fővel szabadon vállalt gyakorlati elutasításával, amelyben – történetesen hallgatással – szintén az első szabadon választott kormányzat mutatott máig érő példát. Már pedig ha nincs történetileg alakult vagy gyakorlattól szentesített alapmodell, valamiféle megszenvedett, megélt, megtapasztalt saját út, úgy csakis és leginkább véletlenszerűségekkel telített eklekticizmus állhat elő.³²

Ebből a bizonytalanságból adódhatott, ötödikként, a jogállami újrakezdésben alapított *Alkotmánybíráshoz* fűződő kapcsolat tisztázatlansága, többarcúsága, amibe belefért mind a feltétlen alárendelődés, mind egy feltehetően politikai célzatú kihasználása is az Alkotmány alá rendelt kormányzat és az alkotmányőr Alkotmánybíráshoz között létrejött hatalmi kettősségnek, akkor, amikor számára kényelmetlen politikai szükségességet kívánt a kormányzat mégis elhárítani, ráadásul úgy, hogy közben külső fórumra, egy mesterségesen létrehozott magasabb rendű ám vitathatatlan (s kormányzat-politikailag így kérdésessé nem tehető) értelem jelszavára hivatkozzon – amint ezt az egykor szocialista termelőszövetkezetekbe kényszerrel bevont termőterületek visszaadásának

³² Nem véletlen, hogy utolsó még élő régi valódi közjogászként Szabó József szegedi professzor a „tisztá parlamentarizmus” hagyományával mint az angol megoldással rokon saját mintával történő felhagyást érzékelt minden ezután bekövetkező rossz részválasztás, aránytalanság, egyoldalúság végső okozójaként. Lásd a szerző posztumusz gondozásában – a kézirat átadását Boleratzky Lóránd szívességének köszönve – SZABÓ József: »Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra« Avagy a rendszerváltozás és a kommunizmus átmertődésének jogi logikája (elemzés 1991 decemberéből). *PoLiSz*, 127. szám (2010. tavasz), 3–16. & http://mek.oszk.hu/15100/15175_228-252.; bemutatta a háttérét is – VARGA Csaba: Szabó Józsefről. 17–20. & http://mek.oszk.hu/15100/15175_221-227. Vö. még pl. GROSSCHMID Béni: *Werböczy és az angol jog*. [A Magyar Jogászegylet Deák Ferenc Irodalmi Bizottságának kiadványai, 3. évf.] Budapest, Franklin, 1928. xix + 253.; és Elemér HANTOS: *The Magna Carta of the English and of the Hungarian Constitution. A Comparative View of the Law and Institutions of the Early Middle Ages*. London, K. Paul–Trench–Trübner, 1904. xxxi + 209.

vagy a *Justitia*-programnak lehetetlenítése mutatta. De ilyesmire utalhatott abban a megbocsáthatatlan gesztusban rejlő esetleges racionális üzenet is, ahogyan a miniszterelnök az alkotmánybíróság erőteljesen politikai döntéseit illető kritikái távolságtartásra felhívó, saját tanácsadójától – tőlem – származó feljegyzést elsőként a kritikával illetett alkotmánybírósági elnöknek továbbította (amint hasonló, egy rokon miniszterét érintő bírálat kapcsán, egykori iskolatárs tanácsadóval is későbbi beszélgetés tanúsága szerint megcselekedett), avagy az, ahogyan a *Justitia*-program helyénvalóságának és jogosultságának nemzetközi szakmai megerősítésével kecsegtető konferencia-javaslatomat látszólag elfogadta, operatív intézkedésként azonban a számára tekintély, a kérdéses ügyben viszont eleve csakis viszolygásra, ellenzésre és ellenállásra sarkallt akkori akadémiai elnök, Kosáry Domokos³³ szervezésére bízva, eleve kudarcra ítélte. Nem éreztem ugyan sem meggyőzőnek, sem védhető mentésnek – hiszen a ‘jogszerűség’, ‘alkotmányosság’ végképp nem bármi tényleg (tényszerűen) fennálló minőség, hanem egy mesterséges, intézményi operációs (klasszifikációs) fogalmiasításnak csupán saját szintén mesterséges, intézményi operációs tagadó fogalmiasításával szembeszegezten (tehát kizárólag önnön dichotómiáján belül) értelmezhető terméke; következésképpen az alkotmányos megítélés olykor indifferenciát is kimondhatott volna³⁴ –, mégis, talán egyfajta lényegről szólt az a később katolikus jogi kart alapító alkotmánybíró-társ, aki személyében akkor még ismeretlenként, de kormányzatunkat képviselő felkeresésemkor vallott a végső motivációról, miszerint a politikai szféra összevissza beszéddel leplezni kívánt elszántság-hiánya láttán maguk sem kívánták felvállalni bármiféle „gesztenye kikaparását”.

Persze, hatodikként, végül is mi volt ez az *alkotmány*? És mi ez az *alkotmánybíróság*? Az előbbi pedigéjét illető aggályokat elviccelhették ugyan, mondván, hogy az egykori sztálinista 1948. évi XX. törvény azóta paragrafu-

³³ A háttéraktivitásra kellő hitelességgel ld. KULCSÁR Kálmán: *Kanadai napló. Egy nagykövet feljegyzései*. Budapest, Századvég, 2005. 351.

³⁴ Hiszen az igazságtételi törvény alkotmányellenessé ítéltése sem alapult máson, mint egy operatív használatlan, mert kiterjesztett túlhasználtsága okán gyakorlatilag semmitmondó, alapvetően irányt kijelölő alkotmányi tömondaton: „A Magyar Köztársaság demokratikus jogállam.” Az ilyen és hasonló önkényes értelmezések, visszaélések boncolgatására lásd a 26. jegyzetben foglalt irodalmat; háttérként pedig – csupán szemezgetve hatalmas irodalmában – Richard H. FALLON, Jr.: »The Rule of Law« as a Concept in Constitutional Discourse. *Columbia Law Review*, vol. 97., no. 1. (January 1997) 1–56.; illetőleg feldolgozásában VARGA Csaba: *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában*. (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben.) [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2009. 282. & <http://mek.oszk.hu/15100/15173>, I. fejezet, 4. »Szembesülés a globális gondolkodás új paradigmájával« pont 4.1. »A joguralom példája« alpont, 13–28.

sonként maradéktalanul újraépült (s poénként még hozzátették: persze a főváros Budapestként megnevezése kivételével); de jogászai műveletlenséget, merő politikai retorikát takar e viccelődés, hiszen éppen az maradt meg benne/belőle minden ilyesminek ellenére, ami a jogot illető modern felfogásunk veleje s önaazonosság-kulcsa, bármi jogelv lehetséges relevanciájának előfeltétele: ennek az alkotmánynak a szerkezete, vagyis rendszere, ami az akkor mögötte állott bolsevik államfelfogásból eredt, annak szolgálatára s legpontosabban hű tükreként. Hiszen bármely paragrafusának újratételezése pusztán mondatnyi nóvumot s korrekciót hozhatott az eredeti sztálini(sta) struktúra, belső elrendezés, tehát kifejezés változatlanul hagyásában, következésképpen csakis annak szerkezeti logikájában értelmezhetően. Ezen értelmezésre pedig rányomta bélyegét addig volt magánjogászoknak immár a közjog területét uraló túlsúlya, akik abból, hogy szakmailag, jogfelfogásukban, civilistákként a személy autonómiájából, választási szabadságából induljanak ki és ennek maradéktalan valóra váltásán munkálkodjanak, máról holnapra (ha egyáltalán, s annyira, amennyire) váltottak – senkitől sem tanulhatva, de ugyancsak máról holnapra a nemzetnek egy ma éltetett közjogot fabrikálva; úgy, ahogy ez ilyen körülmények közt egyáltalán megeshetett. Ráadásul még ténylegesen szakmai kisebbségük sem adódhatott másból, mint hosszú szakmai életem át ezen kommunista alkotmány mögött álló szocialista államjog/államigazgatási jog művelőiből, akik számára nem nyugat-európai/atlanti mintaadás, hanem a saját „béketábor”: a szovjet s népi demokratikus megvalósulás adhatott csakis műveltségápolatot, tanulságot.³⁵

³⁵ Saját emlékeim, de az egykori pécsi Király-utcai Egyetem-történelmi Múzeum kiállított könyvszekrényének – magánkönyvtárának – tanúsága szerint is Magyarország egyik legműveltebb államjogász professzora, Bihari Ottó akadémikus személyes gyűjteményében a nyugat-európai-atlanti műveltséget pontosan azon – s nem más, nem több – kiadvány képviselte, mint amelyek ugyanazon amerikai titkosszolgálatilag koordinált könyvküldő akció eredményeként hozzám, két évtizeddel ifjabb, abszolút pályakezdőhöz is mind eljutottak. A ma már feltárt háttérre nézve ld. Alfred A. REISCH: *Hot Books in the Cold War. The CIA-funded Secret Western Book Distribution Program behind the Iron Curtain*. Budapest, CEU Press, 2013. 570., személyes mérlegvonásként pedig VARGA Csaba: Találkozások a nyugati irodalommal. *Magyar Napló*, 2010/5. 24–29. & <http://www.magyarnaplo.hu/images/archivum/2010maj/03-31.pdf>

A környezetet, annak teljes empátia-hiányát jelzi egyébként, hogy a pécsi egyetem részéről felhívás/felajánlás ellenére sem történt semmi lépés azért, hogy *Csekey István* professzor, a régi közjogi hagyomány kiemelkedő képviselője, aki család híján magánkönyvtárába építette rengeteg többlet-ambíciójának nem csekély hányadát, értékekből gondosan építkező hatalmas gyűjteményéből akár egyetlen címet is megszerezzen. A szolnoki muzeológus Szabó István vásároltatta ki ennek óriási raritás számba menő háborúközti balti és finn részét – ld. POMÓZI Péter: A Tartui Egyetem és Magyarország. (Az észak-magyar kulturális kapcsolatok történetéből.) *Zempléni Múzsza*, III. évf. 3. (11.) szám (2003) & http://www.zemplenimuzsa.hu/03_3/pomazi.htm –; magam pedig a személyes gyűjteményembe illő nem csekély hányadot, továbbá intézeti igazgatóhelyettesünk, Kovács István akadémikus részére vásároltam még belőle számos antikvitást (köztük értékes lengyel barokk metszeteket, s egy fantasztikus zománcfestékes

*

A körülmények tükrében, amint ez talán az eddig vázoltakból is kiviláglik, egyértelmű, következetes és mindenben megalapozott új országépítés egészében s részleteiben egyaránt demiurgoszi erőt és főként mindentudást feltételezett volna, amivel nyilván sem egyetlen személy, sem az e munkálatokban résztvevők összessége nem rendelkezhetett. Magam úgy gondoltam – akkor is, azóta is –, hogy mindenki, aki ebben részvételre vállalkozott, a törzsi koponyatreparátorokra³⁶ emlékeztető elszántsággal járt el: talán a legjobbat tette, amit adottságai birtokában tehetett, de a járt – kikísérletezett, eljárási protokollban summázottan regulált formát nyert – utak biztonsága nélkül, természetesen. A feladat példátlanul egyedülálló volt, s ma már közhelyszerűnek tetszik annak kimondása – aminek a kormányzat a *State of the Nation* félidős beszámolójában teljességgel tudatában is volt, s ezt nyomatékkal ki is fejezte³⁷ –, hogy elől jártunk ennek betöltésében az egész régióban, beleértve az akkori visegrádi hármak közösségét úgyszintén; tehát aligha volt – lett volna – kitől példákat ellesnünk.

Összegzésként Antall József lenyűgöző jelenlétéről és hatásáról leginkább csak ezt ismételhetem: kivételesen nagyformátumú egyéniség volt, s rend-

---

nagyméretű réz magyar királyi nagycímert is) – miközben még ez utóbbi, tényleg kiemelkedő gondolkodó szocialista államjogászt sem érdekelte a magyar vagy a nyugat-európai/atlanti közjog (amit ez utóbbiak eredeti nyelvein persze nem is igen olvashatott volna).

³⁶ A gyarmati világközösségében érvényesített egyébként toleráns s a helyi kultúrák iránt erőteljesen megértő angol joguralom az emberi élet abszolút védelme jegyében csakis gyilkosságként kezelhette az ilyen törzsi gyógyító eljárások nem sikerült eseteit, noha saját korában és saját eljárásainak kockázata tükrében éppen nem tekinthette volna nem indokoltnak (vagyis a korabeli angol orvosi praxisnál kevésbé eredményesnek) ezeket a nyilván nem orvostól végrehajtott beavatkozásokat. Ld. Robert B. SEIDMAN: *Mens Rea and the Reasonable African: The Pre-scientific World-view and Mistake of Fact. The International and Comparative Law Quarterly*, vol. 15., no. 4. (October 1966) 1135–1164.; ennek kultúrtörténetéhez pedig <https://en.wikipedia.org/wiki/Trepanning> és <http://neurophilosophy.wordpress.com/2007/06/13/illustrated-history-of-trepanation/>

A kormányzati teljesítmény háttéréhez vö. még összefoglaló – leginkább a gazdasági újjáépítés tekintetében kritikus – áttekintésként pl. SÁRKÖZY Tamás (szerk.): *A rendszerváltozás gazdasági joga*. [Magyarország az ezredfordulón: Műhelytanulmányok] Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 2005. 204.; és SÁRKÖZY Tamás: *Magyarország kormányzása. 1978–2012*. Budapest, Park Könyvkiadó, 2012. 540.; korabeli szereplők tollából pedig – bíráló megfogalmazásban – pl. SZÜCS István: *Mérföldkövek az Antall-kormány bukása útján*. Budapest, Püski, 1998. 296.; és LÁSZLÓ Jenő: A jogi, közgazdasági és a mérnöki tudományok szerepe a magyar gazdaságpolitikai döntések előkészítésében és végrehajtásában. *Valóság*, 2013/4. 64–75.; végezetül feltáró emlékként DOBSZAY Károly: Dr. Antall József »a fogoly miniszterelnök«. *Új Tanú*. Közéleti és kulturális krónika [Népi Írók Baráti Társasága], 2012/9–10. 36–41.

³⁷ Ld. 14. jegyzet, valamint MARINOVICH Endre (szerk.): *Tranzitológia. Átmenet a tervgazdaságból a piacgazdaságba*. Budapest, Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Főiskolai Kar, 2009. 196.

szerváltó miniszterelnökként kiváltképpen ennek bizonyult. Tudományosan szemlélve, sorsa mégis igencsak evilági esendőségünket tükrözi, hiszen számos emlékező s értékelő íráson túl monográfiája még hiányzik; levéltári s ezen belül/kívül személyes iratanyagának kutatásra bocsátása, áttekintése s feldolgozása még évtizedekig meg sem kezdődött. Miközben méltatásai számosak s marandó esetenként értékekkel járulnak egy majdani történelmi feldolgozáshoz, kormányzati idejének s pártelnöki/miniszterelnöki szerepének tudományos feldolgozása még legkezdetibb lépéseknél tart, s a pártharcok mai időszakában ráadásul ezek is rögvest politikai felhangot kapnak. Egyszersmind, sajnálatos módon, gyakran tőle és művétől úgyszólván függetlenül, személyes szerepjátásától nem reflektáltan zajlanak a napjainkban országunk sorsának, jövőjének tétjét érintő viták, miközben a társadalomtudományi értelmezésről tudjuk, hogy a jelen megértésének kulcsa a történelmileg befutott útban, a megtapasztalásban, s ennyiben az elmúltban, így esetünkben a közelmúlt siker- és kudarc-élményeiben (is) rejlik.³⁸

S mindebben talán az is egyfajta politikai kiskorúság jegye, hogy hagiográfiák korát éljük, amennyiben kortársi közelmúltunk s jelenünk számos szereplőjéről és teljesítményéről írunk; de úgyszólván semmit sem összefüggéseiben tárgyalunk, hanem egy küzdelmekkel teli életút teljességéből néhány év szerepjátására lecsupaszítottan; amivel mintha egy egész írástudó értelmiség éppen értelmi mivoltából kivetkezve mutogatná s leplezné le önmagát. Legfőbb ideje hát, hogy egyebek közt legalább emlékkonferenciákkal közelítsünk egy tudományosan vállalható összképhez, a mi esetünkben az elemzés szándékával Antall József nagyságának és útkeresésének mélyebb megértéséhez és megértetéséhez.

³⁸ Amely ősi felismerésnek egyik természettudományi mintára kezelt társadalomtudományi kifejeződése az ismert kifejezés arról, hogy „In der Anatomie des Menschen ist ein Schlüssel zur Anatomie des Affen. Die Andeutungen auf Höheres in den untergeordneten Tierarten können dagegen nur verstanden werden, wenn das Höhere selbst schon bekannt ist. Die bürgerliche Ökonomie liefert so den Schlüssel zur antiken etc.” Karl MARX: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Einleitung. [1857.] 26. In: MARX-ENGELS: *Werke*. vol. 13. 636. & <http://de.wikipedia.org/wiki/Portal:Marxismus/Zitate/5>

»MÉLTÓN A SORSHOZ, ALKALMAS A KÜZDELEMRE«

Szellemünk és tudományunk állapotáról

1. A tudás kérdése

Valaha, a szocializmus évtizedeinek derekán a „megyei” műhelymunkára engedélyezett havilapok egyik legkiválóbbja, a szegedi *Tiszatáj* körkérdésben mérte fel, vajon kik is a magyarság hiteles *szellemi hőroszai*. Az akkoriban botránykavaró eredményből azonban kiderült, hogy az így megnevezettek többnyire nem hivatásos tudományművelők voltak: hagyomány folytatásából, kritikai újragondolásból merítettek inkább, és leginkább az alsóbb néposztályokból magukat felverekvőkől kerültek ki. Erre persze csakis későbbi visszhangból lehetett visszakövetkeztetni, ti. többségüknek falusi tanítói, lelkészi s hasonló hátterét némely akkori okosok rögvest kódolt antiszemita kirekesztésnek érzékelték. Pedig a számvetés voltaképpen tanulsága inkább az volt, hogy a professzionista függés a sikertől, s ennek érdekében az egyetemesíthető tanulságot hajszólo vagy abba betagoló látásmód és az úgvészólván öncélú publikálás nem feltétlenül kedvez olyan életművek létrejöttének, amik majd maradandókként kiállják az utóélet próbáját. S üzenetként persze elgondolkodtatott arról is, hogy igazi csupán a megszenvedett tudás szokott lenni: az, amivel – megélve és megszenvedve – azonosulunk, s aminek kihordásához persze gyakran egy emberöltő sem elég. Ilyet pedig mégiscsak olyan ritka elhivatottak szoktak felmutatni, akik akkoriban egy tisztes polgári lét éjszakáit vonták meg családjuktól nemzetük javára, s akiknél nem cél vagy eszköz, csupán természetes szaporodvány volt egy hatalmasra növekvő életmű.

Valaha, a szocializmus idején a *hivatásos tudástermelésről* szólt volna egy nagy vállalkozás. Sejtetésekén keresztül annyi tudott híréből áthatolni a szocializmusban szokásos hivatalos hallgatás falán, hogy a legendás tudománytörténész *Vekerdi László* (1924–2009) a *Magyarország felfedezése* sikeres sorozata számára készülő szociográfiáját a Magyar Tudományos Akadémia

letiltatta.¹ Ez egy régi igazságot látszott megerősíteni: azt, hogy mihelyt bármi intézményesedik, önérdeke szintén előtérbe kerül. Ezzel viszont a professzionális tudományművelés autoritatív (társadalmilag nem feltétlenül meggyőző) szelekciót gyakorolhat afölött, hogy mit fogad be tudásként s mit utasít el tudománytalanként. Itt viszont már ott rejlik a gyanú, hogy a paradigmaként elfogadás² nem feltétlenül bizonyítottság, módszeres vizsgálhatóság függvénye, mert ideologikus szocializálás, *political correctness* és sok más egyéb úgyszintén dönthet sorsa felől.

Nem véletlen ezért, hogy a rendszerváltozás hajnalán, *Antall József* miniszterelnök tanácsadó testületében magunk is dilemmáztunk azon, hogy *mi* és *mire használható* a háború vége óta kiépítetten nagyigényű tudományművelésünkből fél évszázadon át felhalmozott tudásból – most, hogy végre egy kormányzat tehet s akar is tenni a magyarságért? Másként szólva: tényleges életünkben fogant-e, múltunkból s adottságainkból merített-e, és egyáltalán releváns kérdésekkel foglalkozott-e ez az erőteljesen finanszírozott, állítólag (s egyes területeken, pl. a humaniorákon belül régészet, zene, kelet-kutatás, jog bizton) nemzetközileg elismert tudományosságunk?

Bármiféle válaszkísérlet eleve lesújtó volt. Merthogy tényleg úgy tetszett: hasznos háttértudással alig rendelkezünk, következésképpen mindent előlről – semmiből kiindulva vagy idegenekre hagyatkozva³ – kell elkezdenünk.

Akkoriban ilyen *megválaszolatlan kérdésként* vetődött fel

- a választás kényszere kapitalizmus / szocializmus / harmadik út között – ami mindaddig vagy-vagy kizárólagossággal, doktrínér módon ejtett meg, a kereszténydemokratikus hagyomány s a szociális piacgazdaság lehetőségének mellőzésével (mintha miután a szocializmus legrosszabb, nemzetellenes válfajában lehetett csak részünk, káderei túlélésével most mintha a kapitalizmusból is a legrosszabbat kellene vállalnunk);

¹ BAKOS István: *Magyar Örökség*-laudáció – http://epa.oszk.hu/01300/01306/00103/pdf/EPA01306_Szin_2010_15_01_februar_061.pdf – szerint ők, mint két szerzőtárs, 1972 őszén adták le a *Kutatómunkások* nyolcszáz oldalnyi kéziratát a Szépirodalmi Kiadónak. Ld. még GAZDA István <http://www.forrasfolyoirat.hu/1004/gazda.pdf>, a sorozathoz pedig <http://www.magyarorszagfelfedezese.hu/> és PÜNKÖSTI Árpád: *Feltámadó szociográfia?* <http://esolap.hu/archive/entryView/619>

² Thomas S. KUHN: *A tudományos forradalmak szerkezete.* (The structure of scientific revolutions. 2nd enl. ed. Chicag, Chicago University Press, 1974.) Ford. Bíró Dániel. [Társadalomtudományi Könyvtár] Budapest, Gondolat, 1984. 321.

³ Akik meg sem várták, hogy erre felkérettsenek; vö. VARGA Csaba: *Rendszerváltoztatásunk – nemzetközi erőtérben.* *Hitel*, 2008/8. 11–25. & <http://www.hitelfolyoirat.hu/dl/pdf/20080829-19510.pdf>

- a diktatúrából kilábalás esélyeinek s buktatóinak tisztázása (melyből nekünk csak a kölcsönös megbékélés spanyol útját propagálták, mint ha fél évszázadig bajunk nem lett volna más, mint az önsorsrontás, polgárháborús kettészakadás – nem pedig egy janicsárhatalomra építő idegen iga. Sorosék közös múltfelejtésre invitáltak hát, mert, mint Václav Havel védhetetlen cinizmussal megfogalmazta s jelenkorára ráolvasta, mindenki részes volt,⁴ nincs ezért felelős sem, miközben a régi rezsim csendben s szabadon visszacsempésződhetik – új köntösben persze, de immár jogállami legitimációval);
- az államiasított gazdálkodásból való kikecmergés útja (mert „az állam a legrosszabb tulajdonos!” felkiáltással túlzó – nemzetstratégiailag átgondolatlan, a globális erők újramonopolizáló piacteremtésével nem törődő, töredék bevételeit is önnön bürokráciájában elveszejtő – kiárusítás következett: leépítették a mezőgazdasági feldolgozóipart, a falusi társadalmat magára hagyták, újtulajdonosként ifjúkommunista karriervadászokat segítettek politikai erővé, miközben hamis kárpótlással az egykori kommunista tulajdonfosztásokat véglegesítették);
- az államadósság kezelése (aminek újratárgyalását a hálás Nyugat – Helmut Kohl az élen – elutasította: még örülhetünk, hogy a csődgondnokunknak jelentkezett Soros György és számos amerikai s kanadai hiéna nem lett egyszerűen minden realizálható hazai érték urává);
- a liberális demokrácia élhetősége és veszélyei (olyan egyensúllyal, amely kizárja például szabad lakóhelyválasztás ürügyén szerves közösségek felbomlasztását, az egyházalapítás szabadságával pedig pénzügyi visszaélést);⁵

⁴ „[A] totalitárius rendszerbe mindannyian belebuktunk, mert megváltozhatatlan tényként elfogadtuk s ezzel szabad folyásához hozzájárultunk. Ezért mindegyikünk felelős, ki-ki más mértékben persze, a totalitárius gépezet működésben tartásáért. Egyikünk sem pusztán áldozat ebben, hiszen mindannyian együtt hoztuk ezt létre.” Első elnöki megnyilatkozásaként ld. VÁCLAV HAVEL’S New Year’s address to Czechoslovakia, Jan. 1, 1990. *The Great Moral Stake of the Moment*. [http://www.hoboes.com/pub/Politics/Events/Vaclav Havel/](http://www.hoboes.com/pub/Politics/Events/Vaclav%20Havel/): [„all of us have become accustomed to the totalitarian system, accepted it as an inalterable fact and thereby kept it running. In other words, all of us are responsible, each to a different degree, for keeping the totalitarian machine running. None of us is merely a victim of it, because all of us helped create it together.”].

⁵ Vö. pl. VARGA Csaba: Megvalósulatlanul megvalósult vagy megvalósultan megvalósulatlan jogállam? A közjó becsülete. [2000.] In: VARGA Csaba: *Jogállami? átmenetünk?* [PoLiSz sorozat könyvei 6.] Pomáz, Kráter, 2007. 241. & [http://mek.oszk.hu/14800/14850, 23–31](http://mek.oszk.hu/14800/14850_23-31).

- saját történelmi gyökereink tisztázása, ami megóvhatna attól, hogy a nők helyzete vagy a családon belüli erőszak pillanatnyi állapotából amerikai ízű mozgalmi kampánytéma s ezzel ismét idegen uralmi befolyás keletkezhessek (hiszen sulykolásuk egy friss történelmű, családi szennyesüket – őslakóik kiirtása, rabszolgatartás, néger-kérdés – csak frissen úgy-ahogy tisztába tevő, önmagában demokratikusnak mondott kormányzatában merényletekkel változtató világhatalom részéről most, mint „a kor hívó szava”, türelmetlenül tétetik mércévé, holott történelmünkben mi már évszázadok óta szembenéztünk ilyen és hasonló kihívásokkal, traktálásuk így nem feltétlenül több, mint nyomásgyakorlási rutin).

Nos, az efféle kérdésekben a szokásos hazai válaszok mind doktrinerek voltak. Szélsőséges elviségük, gyakorlatiatlanságuk, kompromisszum nélküli sarkosságuk egyenesen károsnak bizonyult, miközben szószóloői valamiféle rejtélyes mögöttes és felettes mesterséges értelemmel kísérelték meg igazolni a mindennapi józan értelmi belátás száműzését.

Noha közel fél évszázadon át közbeszédünkben vagy tudományos eszmélődésünkben a ‘konzervatív’ vagy ‘liberális’ kifejezés nem fordult elő, sőt hiánya sem konstatáltatott,⁶ érdemes lett volna végiggondolni történelmi előképként mindezek honi alakulását, merthogy egyszer, a Nagy Háborúhoz egykor vezető időkben, bármiféle történelmi veszélyérzet elhallgattatásával egyszer már doktrínér öncélúságot s úgyszólván nemzetvesztést eredményezett. Mert nemzetföltő pártprogramok, diszkriminációtól mentességet vagy egyszerűen az államhatárok következetes védelmét célzó parlamenti kezdeményezések elvi doktrinárság okán szenvedhettek akkor vereséget, belebukva abba a nemzeti önfeladásba, ami az első köztársasággal, majd a tanácsköztársasággal végül bekövetkezett.

Egyáltalán: elvi lény valójában az ember? Rációja irányítja, s benne hiánytalan logikai levezetések? Vagyis axiomatikusan szokott-e gondolkodni, tehát fogalmiságokban, dichotomikus megkülönböztetéseket ejtve? Avagy az élet ritka alkalma csupán a *demonstratio* – akkor folyamodva csak ilyesmihez,

⁶ Az 1948-as kommunista hatalomátvételtől kezdve a fogalompár kizárólag múltbeli irányzat megnevezéseként, tehát történelmileg, mintegy idézetként fordult elő; az első mű, mely könyvcimben aktuális politikafilozófiai terminusként használja, KÖRÖSÉNYI András: *Liberalis vagy konzervatív korszakváltás?* [Gyorsuló idő] Budapest, Magvető, 1989. 194. problémázása volt.

amikor igazolnunk kell egy lépést?⁷ Nos, a tudás még nem bölcsesség; sőt, nem is feltétlenül érik azzá. Mert Istentől teremtett képességeiben az ember több, mint értelem adománya csupán. Már pedig az ész kizárólagos hangsúlyozása azt a gyanút kelti, mintha nem hinnénk abban a szintén isteni adományban, amit – a *common sense* magyarázatával – köznyelvünk *józan észnek*, paraszti értelemnek nevez.⁸

Az intézményesedő tudomány nemcsak a tudást próbálja kizárólagosítani,⁹ de valóság-tételezése központjául is az embert tette meg. Így építette fel az emberi társadalom isten-pótlék eszményét, szabadság-fogalmát – racionalisztikus absztraktumként – történelemfeletti egyetemességgel vetítve rá bármely kor bármely emberére. Pedig a tudomány nem épül másra, mint emberi érzékelésen s arra épülő reflektált tapasztalatiságon, s legfeljebb annak valamelyes kiterjesztésére képes. Az úgynevezett társadalomtudomány pedig nem más, mint időben és térben – emberi közösségenként – leszűrhető *történelmi tapasztalatok* rendezett összessége.¹⁰ Ebben a ‘demokrácia’, ‘joguralom’, ‘emberi jogok’ hívószava így vagy megélt tapasztalatot, vagy megélésre irányuló vágyat jelöl. Aki ezen túlra vetíti bármelyiket, az manipulál, hogy valamiféle – világpolitikai, világbanki vagy egyéb – túlhatalommal élve uralmát kiterjeszthesse egy másik közösségre.¹¹

⁷ Ld. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. [1996.] 2. bőv. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. 504. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>

⁸ Nem értékítélet, hanem ténymegállapítás az abban rejlő nagyszerűség jelzése, hogy egy magyar miniszterelnök, ráadásul egyszerűen egy ismételt a szavazatok több, mint kétharmadával megbízott politikai párt vezetője, az ország nyilvánossága előtt tudatosan vállalja nemcsak egyszerűen valamiféle nemzeti program kifejtését, hanem nemzetközi felfejtlenlégek közepe egy teljes összetettségű világhelyzet politikai, gazdasági, pénzügyi, jogi vonatkozásokban is elmélyült rekonstruktív magyarázatát. S valós érdem – és az érintett generáció egykori Bibó-kollégiumbeli tanáraként számomra módszertanilag a talán legátütőbb és maradandó hatású teljesítmény –, hogy mindezt az átalakulásunkra ráakadó, azt rögvest megnyomorító, leggyakrabban *Open Society*-forrásvidékű s egy felettes én abszolutizmusával axiómákként eleve keretet szabó állítólagos elvek és igazságok leleplezésével s azzal az egyszerre személyes jegyet is képező intellektuális erővel és merészséggel érte el, hogy ezekkel szemben a paraszti ész józan értelmi belátására hagyatkozzék, visszahelyezve ezzel a mindennapi értelmet és emberi tapasztalatot természetes jogaiba.

⁹ „Ma a tudomány játssza az inkvizíció szerepét.” – írja egy vezető atomtudós. Hans Peter DÜRR: *A tudomány határai*. (*Hasonlatok és szöképek a tudomány világában*.) (Auch die Wissenschaft spricht nur in Gleichnissen. Herder Spektrum, 2004.) Ford. Révészné Szabó Mária. Budapest, Kairosz, 2011. 120.

¹⁰ Vö. VARGA Csaba: Bizonyosság, bizonytalanság: az emberi tudás dilemmája. In: FEKETE Balázs – HORVÁTHY Balázs – KREISZ Brigitta (szerk.): *A világ mi magunk vagyunk... Liber amicorum Vörös Imre*. Budapest, HVG-Orac, 2014. 558–570.

¹¹ Ebből adódnak az univerzalizmus *versus* partikularizmus ismert vitái, amikben folyvást az első oldalt szokás erőltetni; vö. pl. VARGA Csaba: Az emberi jogok problematikája.

2. Jelenlétünk a világban: vállalás és tudatosság kölcsönhatása

Amikor akadémiai intézeti kutatói munkálkodásom harmadik évtizedében először kiszabadultam az európai kontinensen túli – angol–amerikai – tudományos világba, meghökkentett annak napi érzékelése, hogy az elmúlt és a jelen teljesítményeiben mennyire jelen vagyunk magyarként mindenütt, ugyanakkor mennyire nincs kellő súlyú irodalmi lenyomata mindennek. A szövetségi főváros, Canberra ausztráliai nemzeti egyetemén egy új-guineai terepen munkálkodó francia antropológusnő annak állítólagos köztudomásával lepett meg, hogy a világ modern létfelfogását gondolkodóival a századforduló monarchiája, Bécs és Budapest határozta meg. Yale, majd Edinburgh s végül Oxford intellektuális nyüzsgése pedig azzal, hogy bármiféle történelmi tettünk – várépítés vagy technikai találmány – mennyire észrevétlen, mert kézikönyveik önfényezésébe nem illő (hiszen az ő világuk peremén túli barbárságban ragadt) maradt.¹² Szokásos gyarlóság ez, amin aligha változtathatunk; ráadásul nemcsak bennünket érint. Ám mégis: miért engedjük, hogy egzotikus másságok maradjunk a világban ahelyett, hogy sziszifuszi erőfeszítéssel bár, de végre elfoglalnánk természetes helyünket? Szemérem gyötör-e minket, netán kisebbség? Vagy büntudat, bocsánatkérés – azért, hogy egyáltalán létezzünk? S ezért inkább vállalunk bármit, csak ne különbözzünk?

A dolgok forgandósága gyakran csakis divatváltozást, esetleg politikai érdeket takar. A XIX–XX. század fordulójáig például természetes német jelenlét érvényesült az angol–amerikai jogtudományban. Ám mintha sohasem történt volna, mindez elfelejtődött a következő néhány évtized során.¹³ Mindazonáltal

Társadalomkutatás, 2013/2. 1–15. Ezeknek lehetséges eszköz helyett önállósult célként feltüntetése hamisságát már II. János Pál pápa is leleplezte. Vö. VARGA Csaba: Céllok és eszközök a jogban. In: VARGA (2004) i. m. 467–479.

¹² Az *Institute for Advanced Studies in the Humanities* (University of Edinburgh) gyűjteményében található nagyszerű lexikális kézikönyvtár-sorozatok botrányozták meg 1989-ben az arra rádöbbenéssel, hogy az európai teljesítmények sorában Lajtán túliságunkkal nem is említhetjük; nyilván csakis pusztaság kezdődik onnan nézvést, egészen Ázsia túlperemén az óceánig. Az állítólagosan keresztény Nyugat hamisságának egyes elemeire pedig ld. VARGA Csaba: Jogi kultúránk – európai és globális távlatban. In: PAKSY Máté (szerk.): *Európai jog és jogfilozófia. Tanulmányok az európai integráció ötvenedik évfordulójának ünnepére*. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2008. 13–42.

¹³ Hiszen a közeg ugyanaz volt, mint az angol propaganda-hazugságé, amely az első világháború idején német katonai barbárságként belga csecsemők bajonett-élre hányásáról tudósított; ld. <http://codoh.com/library/document/916/>. Közmondásosan visszaütött egyébként ez a hamis rosszírbe keverés, hiszen két évtized múltán a zsidókat érintő náci atrocitásokat illető beszámolókat is rendre és sokáig hiteltelenítette; vö. pl. Walter LAQUER: *The Terrible Secret. An*

az 1930-as években újra indul egy német emigráció, ami európai kontinentális érzékenységet fog meghonosítani az amerikai társadalomtudományokban.¹⁴ A legutóbbi ezredfordulóra viszont nagyhatalmi mámoruk már mindent maga alá tepert, s globalizálóan terjesztett társadalomtudományukból kiseprűzött úgyszólván mindent, ami nem az ő értelmükben honi lelemény.

Ugyanakkor az amerikai jogtudománynak ma már szokásos *tóposza* a klasszikus zsidó örökség, a civilizációs lehetőségek egyik típusaként. Mégis, roppant rövid múltú fejleményről van szó: alig egy évtizede tűnt fel náluk, robbanásszerűen,¹⁵ noha európai fórumokon mindig is a kulturális minták egyikét képviselte.¹⁶ Merthogy Európában a jogban logizálunk, következtetésként levezetünk. Ezzel szemben az a gondolat, hogy az ember morális ügye túl komoly dolog ahhoz, semmint hogy logikai leegyszerűsítésre, deduktív (re)konstrukciókra bízassék, valamint hogy a törvénynek dialektikusnak kell lennie, mert túlszigorítása embertelenséget, túlrugalmassága viszont rendetlenséget eredményez, először éppen a klasszikus zsidó jogban kísérleteztetett ki.¹⁷

Investigation into the Suppression of Information about Hitler's »Final Solution«. London, Weidenfeld and Nicolson, 1980. 262.

- ¹⁴ Amerikai beszélgetőtársaim ironikusan ezt tartották a Harmadik Birodalom egyik leginkább tartós hatású tettének – a negatívumok tömkelegében mégis elismerhető pozitív járulékos hatás gyanánt. Ld. pl. Laura FERMI: *Illustrious Immigrants. The Intellectual Migration from Europe, 1930/41.* [1968.] 2nd ed. Chicago–London, The University of Chicago Press, 1971. xi + 431.
- ¹⁵ Az első fecske Susanna L. STONE: In Pursuit of the Counter-text: The Turn to the Jewish Legal Model in Contemporary American Legal Theory. *Harvard Law Review*, vol. 106., no. 4. (1993) 813–894. volt, pusztán két alkalmi írás – Joseph C. KAPLAN: Rabbinical Courts: Modern Day Solomons. *Columbia Journal of Law and Social Problems*, vol. 6. (1970) 48–75. és Steven F. FRIEDEL: The »Different Voice« in Jewish Law: Some Parallels to a Feminist Jurisprudence. *Indiana Law Journal*, vol. 67. no. 4. (1992) 915–949. & <http://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1452&context=ilj> – után; miután még 1990-ben is csupán a kulturális változatosság egyik különlegességéeként – Phyllis Holman WEISBARD: Basic Books and Periodicals on Jewish Law: A Guide for Law Librarians. *Law Library Journal*, vol. 82. (1990) 519–529. – prezentálták.
- ¹⁶ Pl. Chaïm PERELMAN: Legal Ontology and Legal Reasoning. [Israel Law Review, (1981)] reprint in Csaba Varga (szerk.) *Comparative Legal Cultures.* [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Legal Cultures I] Aldershot, etc., Dartmouth–New York, The New York University Press, 1992. xxiv + 614., 363–374.
- ¹⁷ Hillel és Shammai Krisztus-korabeli iskolaalapításának fejleményeként ld. http://en.wikipedia.org/wiki/Hillel_and_Shammai és <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/3190-bet-hillel-and-bet-shammai>; egy tanulságos európai irodalmi feldolgozásra Heinrich von KLEIST: *Kohlhaas Mihály.* [Michael Kohlhaas: Aus einer alten Chronik. (1810.)] Ford. Kardos László. Budapest, Európa, 1975. 106.; római jogi megfelelőjére pedig NÓTÁRI Tamás: Summum ius summa iniuria – megjegyzések egy jogértelmezési maxima történeti háttéréhez. *Jogelméleti Szemle*, 2004/3. <http://jesz.ajk.elte.hu/notari19.html>

Az angol civilizációba vezető első utamon, Ausztráliában, számomra először hozzáférhetően végigtekintvén az 1940-ben európai emigráns tudósoktól Philadelphiában alapított *Journal of the History of Ideas* évfolyamait s bennük a német filozófiai gondolkodás taglalását, örömmel érzékelhettem, hogy mára meg-megjelent benne térségünk is, történetesen cseh topikák tárgyalásával.¹⁸ Nos, a *magyarság* vajon miért is nem jelentkezett egyetlen írással sem e hosszú háromnegyed évszázad során? Vajon nemzetközi fórumon nem vállalható a rovásirás, a Szentkorona-tan, régi paraszti családjaink nemek közti viszonyban, egyéni ambícióban, deviancia-mérséklésben egyaránt sikeres kiegyenlítettége? Pedig a régi magyar paraszti életmód civilizatórius jelentősége nem csak abban rejlik, hogy szemben a felhevült amerikai önérvényesítések mesterségességével, szerves korai megoldást nyújtott, hanem még fontosabbnak abban, hogy a *homo economicus* mai korlátatlanságából eredő állandó frusztráltsággal szemben szociális önszabályozó erőt biztosított.¹⁹ Avagy, továbbmenve: miért nem az emberiség szervezési teljesítményeinek egyik nagy példája a mi honfoglalásunk? Amint a közlekedés- s hadviseléstörténetben a nyereg, a visszaforduló íjazás, vagy a kocsi s a huszárság közismerete mellett? Meg persze a viselet- és higiéniatörténetben az alsóneműhasználat s a tisztálkodás ősisége? Szociálisan pedig a felekezeti béke, az idegen népcsoportokat befogadó együttélés? A technikai-technológiai fejlődésben játszott szerep? Vagy a fasori gimnázium tehetség-gondozása (a kávéházi kultúra interdiszciplinaritásával, „elmélet” és „gyakorlat” élő találkozásával)?²⁰

Az utóbbi évtizedekben sem kormányzatok, sem tudománypolitikai prioritások nem mutatták ebbéli érdektelenségünk változását. Talán magunk sem kerültünk eleddig tisztába azzal, hogy még a „kik vagyunk?” kérdésre sem válaszolhatunk izolált önmagában, hanem csakis válaszkísérleteinknek az

¹⁸ Elsősorban a cseh jelenlétre figyeltem fel, ami egy európai mintaértékű partikularitás képviselőjeként szerepelt, egyebek közt a huszitizmus, Mašaryk, valamint Patočka örvén; ebben az egyetlen magyar vonatkozásra ld. 20. jegyzet.

¹⁹ Megvilágító beszélgetések (1986) lecsapódása ez a [Nyugat-]Berlini Műszaki Egyetem akkori szociológiai professzorával; ld. Bálint BALLA: *Knappheit als Ursprung sozialen Handels*. Hamburg, Krämer, 2005. 309.; vö. még BALLA Bálint: Életem és a szociológia. *Tanulmányok, előadások*. [Ariadné könyvek] Kolozsvár, Korunk, 2009. 289.

²⁰ Az első fecskék egyikeként – habár amerikaiaként a zsidóság jelenlététől előfeltételezett multikulturalizmus bizonyítékaként felfogottan – vö. Mary GLUCK: The Budapest Coffee House and the Making of »Jewish Modernity« at the Fin de Siècle. *Journal of the History of Ideas*, vol. 74., no. 2. (April 2013) 289–306., merthogy konklúziója szerint „the conditions of possibility for Budapest modernity came to an end with the collapse of the Habsburg Empire in 1918, when Hungary changed from a multi-ethnic state into a homogeneous nation.”

egyetemesben történő újrafogalmazásával, általánosítható mintaképzésre alkalmaságának bizonyításával.

Állatorvosi ló példaként kínálkozik – hetven éve megválaszolatlanul – a *kultúrdiplomácia* problematikája, pontosabban hazai hiánya. Pedig egy élete javát a magyar kultúrának áldozó francia nyelvésztől tudjuk, milyen szerepe van a jelenlétnek a nemzetek egymás közti versengésében. Mint elmesélte, németek találták ki ezt a fogalmat és a nyomában teremtett intézményes cselekvést a XIX. század második felében, többletével biztosítva fölényüket a franciákkal szemben.²¹ Utolsó – mára legutolsó! – mozgatója nálunk egy felnőttként katolizált, feltehetően mégis zsidó származásúként elpusztult nyughatatlan aktivitású bölcész, Szent Ágoston és Szent István kutatója, *Balogh József* volt,²² aki ma is ismert francia és angol magyarságtudományi folyóirattal lépett ki a bennünket *entente-gyűrűbe* záró nagyvilágba,²³ egyszersmind gondoskodva a Hóman–Szekfü-féle *Magyar történet* nagy *opusa* négy kötetének lefordításáról is. Folytatója egyáltalán – ha egyáltalán – csak a szocializmusban volt, a számos területen nyüzsgő irodalom-közeli publicista Boldizsár Iván²⁴ részéről. Utóbbi – noha eszményeink szerint ma már messze nem vállalható, mégis – javunkat szolgálta; azóta viszont még az ő hiánya is alig tudatosodott. Az űrt, ha egyáltalán, magánosok töltötték be valamelyest (így Magyarország Szabolcs hamiltoni magyar öregcserkészei),²⁵ miközben a mai honi pártpolitikai erőktől csak ama program likvidálására futotta, amely teljes angol nyelvű *hungaricum*-tudásun-

²¹ A nyelvi megnevezhetőségre mint bármiféle intézményesedés előfeltételére utal, hogy – mint Aurélien SAUVAGEOT: *Souvenirs de ma vie hongroise*. Budapest, Corvina, 1989. 300. elbeszéli – a németekkel versengésükben a XIX. század végefelé a franciák szerették volna átvenni, de a 'Kulturdiplo-matie' (szemükben a német romantikában gyökerező terminus!) átfordításától viszolyogtak, más alkalmas terminust viszont (hiszen a 'pensée', 'idée' vagy 'esprit' nem fejezhette ezt ki) nem találtak. Így megvalósítása évtizedeket késett; ezzel viszont Franciaország komoly lehetőségektől esett el hosszú időkre.

²² (1893–1944); legismertebb műve *Szent Ágoston vallomásainak fordítása*, I–II. kötet. A Parthenon kétnyelvű klasszikusai, Budapest, Franklin, 1944., miközben még egy jogi határterületen is alkotott: BALOGH József: »Ratio« és »mos«. *A római jog megújulásának nyomai a szentistváni írtelmekben*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1944. 72. Ld. HAFNER Zoltán: Beszélgetés Hubay Miklóssal Balogh Józsefről. In: JANKOVICS József (szerk.): »Nem súlyed az emberiség!« Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007. 931–938. & <http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Hafner.pdf>

²³ *Nouvelle Revue de Hongrie*, vol. XXV–XXXVII. (1935–1944) és *The Hungarian Quarterly*, vol. I–X. (1936–1944).

²⁴ (1912–1988); vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Boldizsár_Iván ill. VAJDA Miklós <http://www.holmi.org/2014/09/vajda-miklos-franz-kafka-pesti-ismerose-arckepvazlat-boldizsar-ivanrol>

²⁵ <http://www.hungarianhistory.com/> és <http://www.corvinuslibrary.com/>; BAKOS István laudációja pedig http://www.mindszenty.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=312&catid=17&Itemid=18

kat – egyetlen *corpusként* és úgyszólván ingyen – a világ összes számottevő tudományos és közéleti gyűjteményébe eljuttathatta volna.²⁶

Pedig a Trianonban, a kisantant gyűrűjének szorításában megpecsételődő sorsunk már egy ország jóhíre megromlásának a kemény következményeiről vallott.²⁷ Magam azt reméltem, hogy legalább a prágai tavasz 1968-as elfojtása utáni kényszerű csehszlovák elszigetelődés utat nyit egy magyar stratégiai kitörésnek. Persze semmi sem történt, azóta sem. Talán azon túl, hogy még abban is, amiben a szocializmus idején bizony az egész térségben elől jártunk, azaz tudományos eredményeink idegennyelvű könyvek s folyóiratok tömegén keresztül történő híradásában, ma a térség utolsói lettünk.²⁸ Merthogy felelőtlenségük dacára túlhonorált akadémikusaink, fennállásának ritka 164. évében, az Akadémiai Kiadót idegen profitérdekek javára kiárusították. Utolsó esélyünk egy valódi rendszerváltás kivitelezésére egyébként sem lehetett volna más, mint összefogás hasonló problémákkal vívódó közép-európai (s ezek sorában elsősül is: »visegrádi«) szomszédságunkkal. Ennek megelőzésére viszont eleve a *divide*

²⁶ Az eredetileg Magyarády-féle elgondolásba Sándorfi György MDF-es képviselő avatott be 1993 elején; a Miniszterelnöki Tanácsadó Testület kormányfőtanácsosaként ebből hosszas szervezéssel, sokak konzultálásával, könyvtári-informatikai körbejárással megvalósíthatósági tanulmányt készítettem, majd Antall József miniszterelnök elé terjesztettem. Kormányhatározattal ez – éppen az okatlanul protestáló Jeszenszky Géza külügyminiszter ellenében – *CD-Rom/Hungary*-projekt lett, aminek megvalósításával viszont Pungor Ernő tárcanéklküli minisztert bízták meg, aki olyan szerkesztőbizottsági előmunkálatokba kezdett, ami – kifuttatva idejéből – végül prognosztizálható biztonsággal a projekt bukását eredményezte. Tanulmányom szerint az elkészült lemez (akkori becslések szerint sok száz Hóman–Szekfű-féle szöveg terjedelmében) az előkészület alatt álló – Demszky Gáboréktól utóbb megtorpedózott – vilákiállítás beléptető ajándékaként egyszersmind bármely nemzetközi kutatás közép-európai referenciaközpontjává válhatott volna. Azóta sem készült semmi ilyesmi a térségben; megismételt javaslatát mind a Horn-kormány, mind a belső országimázs-építésre viszont tékozlóan áldozó első Orbán-kormány elutasította. Ld. pl. VARGA Csaba: Halála-e vagy egyetlen lehetősége a tettnek az okoskodás? *Hitel*, 2010/2. 168–176. & <http://www.hitelfolyoirat.hu/dl/pdf/20100301-33914.pdf> Nemzetköziségünkben mára a *Danube Institute* www.danubeinstitute.hu és a *Hungarian Review* <http://www.hungarianreview.com/> friss és csupán félig honi – örvendetes, de bántóan nem professzionális – kezdeményezése maradt.

²⁷ Pl. JESZENSZKY Géza: *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában, 1894–1918*. Budapest, Magvető, 1986. 368.

²⁸ Még a terjesztésben is! Magyarországon ismeretlen kulturáltsággal és választékkal, egy *Adrión Ltd.* balkanológiából, albanisztikából és bármiféle aktualitásból bármi idegen nyelven mintaszerű könyvesbolthálózatot tart fenn a tiranai főtéren, Durres bevásárlóutcájában és a nemzetközi repülőtéren; a nagyszabású *Büchercafé Erasmus* pedig ott, a város két főtéren, valamint Temesvárott, Meggyesen és Berethalmon üzemeltet a Siebenburg és Románia egész problematikájára kiterjedő, nagy gazdagságú idegennyelvű bolthálózatot.

et impera ősi módszerét aktualizálta Washington: külön-külön verseng(tet)ve a kegyekért, máig hatolóan izoláltattunk.²⁹

Mi mást vonhatnánk le végre következtetésként most, mint hogy sohasem bezárulkozás, szemérmes problémátlanság vagy problémátlanítás von magára *nemzetközi figyelmet*, hanem csakis maga a sokkolóan kihívó, kendőzetlen mezítlenségben felmutatott problémásság? Mert nem azzal szokott igazán foglalkozni a világ, amit elegánsan tudomásul véve rögvest asztal alá söpörhet, hanem kizárólag azzal, ami rá tudja tukmálni magát a világra – maga a nagyvilág problémájaként. Vagyis nem az történik, hogy a világ „tanul”, „belát” vagy „jóvátesz”, hanem saját értékek és főként érdekek mentén minden egyes nemzeti vagy egyéb szereplő betölti mindazt a teret, amit egyáltalán betölthet. Behatolni e térbe egyáltalán nem várakozással, bántottsággal vagy sértettséggel lehet, hanem csakis kezdeményezéssel, állandóan megújuló s mindennek folytonosan változó közegére alkalmasan – taktikusan – válaszoló aktív jelenléttel. Következésképpen ennek eszköztárát sem határozhatja meg más, mint a siker esélye. Sérülhet ugyan ilyenkor finom ízlés, de történelmi tapasztalatok szerint nincsen más alternatíva.

A XX. század első fele – s így különösen a Nagy Háború megvívása – már egyértelműen a közvetlen és fáradhatatlan részvétel szükségét mutatta: a nagyhatalmak mindegyikében állandósult, a propaganda eszközeivel is élő sajtó-jelenlét, befolyásos politikai szalonok aktiválásával. A század második felében viszont már közvetett befolyásszerzések kerültek előtérbe: olyan nagymértékben független egyetemi és kulturális műhelyek alapítása s tartós finanszírozása kiválasztott célországokban, amelyek immár sajátként épülhetnek be a fogadó állam gondolatformálásába.³⁰

Elgondolkodtatásul hadd lássunk két történelmi példát – anélkül persze, hogy ezeket egyszersmind követendő mintaként sugallhatnánk. Nos, különféle okok folytán többség/kisebbség-problémákkal terhelt vegyes területek nem ritkán terror, brutálisan gyakorolt *fait accompli* révén értek el látványos sikereket.

²⁹ Háttérként ld. VARGA Csaba: Valahol utat tévesztettünk? *Magyar Napló*, 2011/6. & <http://www.magyarnaplo.hu/images/archivum/2011jun/37-41.pdf>, 37–41.; és VARGA Csaba: Amerikai önbizalom, orosz katasztrófa: Kudarcot vallott keresztshadjárat? [2002.] In: VARGA (2007) i. m., 149–168.

³⁰ Ez Ausztria példamutatása, aminek átvétele Entz Gézának a Kulturális Intézetek Igazgatóságának főigazgatójaként (2000–2002) feltehetően lehetőségében állott volna. De nem más a Soros-féle *Central European University* (Prága, majd – „kitaszítása” után, ld. *The Prague Post* [1993. január 20.] <http://www.praguepost.cz/archivescontent/13126-central-european-university-to-leave-prague.html> – Budapest) hivatása sem; ez utóbbi: amerikanizálás a *political liberalism* jegyében.

Ezeket világunkban mindig nemzetközi felhördülés, az alkalmazott eszközök elítélése követte, de – hírérték lett belőlük, s nem ritkán specifikus területi státust is kiharcoltak ezzel.³¹ Második példánk a tudomány békésebb eszköztárából való, s arról szól, hogy egy múltbéli szellemi teljesítmény tematizálásának sikere is valamiféle szellemi „piac” újrafelosztásáért zajló küzdelem része lehet. Kritikusai szerint ilyen szerepet tölthetett be például a majdani közös európai jogban a történelmi mintaadásért, az egykori ősi formáló erő örökösének címéért megindult mozgalmi küzdelem, ami – a jelek szerint – szintén a mások fölébe kerekedés egyik segítője lehet.³²

3. Mentalitás és politikai cselekvőképesség összefüggése

A visszahúzóadás, békés csend tanúsítása persze rokonszenves szokott lenni; a nemzet szempontjából önmagában bizonyosan túlélhető s hatásában talán minimalizálható; ámde mentalitássá, az összesség meggyökeresedő, hagyományos magatartásformájává válva már bénító hatásúvá összegződhet. Hiszen előzetes szűrőként eleve semlegesítheti, reakcióra ösztönződéstől visszatarthatja azt, aminek/akinek pedig a túlélésért folytatott harcban indítékra, erőre, nyomatékra lenne szüksége.

Nem jó tehát a büntudat vagy sajnálkozás egyoldalú eluralkodása. A visszafogottság, a derús várakozás méltóságteli ugyan, de szintén nem feltétlenül vezet

³¹ Tanít-e bennünket bármire a Rongyos Gárda Burgenlandban, avagy vasutasaink ellenállása Balassagyarmaton? Vagy az Ír Köztársaság létrejötte, Izrael Állam alapító hőseinek tettei Palesztina mint brit gyámsági terület idején, avagy a Jugoszlávia felbomlása utáni kiütkeresés cselekvései? Továbbá: Súd-Tirol/AltoAdige, Alsasz/Elsace, Euskati/Basque, vagy Belfast? Elgondolkodtatva egyfelől a siker, másfelől a jogilag tiltott eszközöknek a nemzetközi közvéleményt sokkoló használata közötti nyilván véletlen összefüggésről? Szomorúan, de realiztikusan figyelemre érdemesen csaknem cinikus itt a hatás-logika, emlékeztetve a polgári engedetlenségre: ti. nem az ártatlan áldozatok feletti gyász lesz/lett a világ számára elgondolkodtatóvá, hanem a magukat is áldozatul dobók végtelen sora, ami az eddigi tömegesség és elviselhetetlen, ártatlanokon is átgázoló terror továbbbeszkalálódásával fenyeget. Ezért vállalja magára a világ, hogy ilyenkor megoldást találjon. Viszont túl a Nyugat–Nyugat közti kapcsolaton, ezért szubhumanizálják a Kelet esetleg ugyanilyen ún. terroristáit, nehogy számunkra irreleváns ügyük iránt nálunk bárki által figyelem szenteltethessék.

³² Ilyen háttérgondolattal jött létre az ún. *europäische Rechtsgeschichte*, hogy a jövőt meghatározó mai vállalkozásban saját ősminta felmutatásával maximalizálja a germán (német–holland) részesedést (akár Ibéria Habsburgjainak bevonásával) a (francia–olasz) latinítással szemben. Kiáltvány-tanulmánya ennek Reiner SCHULZE: *Vom Ius commune bis zum Gemeinschaftsrecht: Das Forschungsfeld der Europäischen Rechtsgeschichte*. In: Reiner SCHULZE (szerk.): *Europäische Rechts- und Verfassungsgeschichte. Ergebnisse und Perspektiven der Forschung*. [Schriften zur Europäischen Rechts- und Verfassungsgeschichte 3] Berlin, Duncker & Humblot, 1991. 3–36.

célhoz. Ehelyett a nap, a problémásűrűsödés kihívására kell választ találni,³³ majd okosan tovább munkálkodni. Csupán emlékeztetőként: az első szabadon választott kormányzat idejéből a mai napig fájó hiányként, önsorsrontásként vetődik fel többek közt, hogy

- meg sem fogalmazódott a szocializmus bomlasztásában játszott szerepünk bárminemű nemzetközi kompenzál(tat)ásának kérdése;
- a trianoni és a párizsi békeszerződéseket aláíró államok felbomlását nem kísérte részünkről semmiféle kezdeményezés;
- a szocializmus idején a nemzet akaratától s javától függetlenül történt nemzetközi eladósodásunk/eladósításunk elengedése vagy könnyítése végett meg sem kezdődtek tárgyalások.

4. A társadalomtudományi tudás specificitása

Amennyiben minden társadalomtudományi tudás a megélt különös – mert térben és időben változó, a mindenkori *hic et nunc* adottságaiban alakuló – történelmi tapasztalat általánosítására épül, úgy a saját tapasztalat megvitatásának nemzetköziesítésével csakis az lehet a célunk, hogy a nemzetileg átéltet a másoktól átéltek immár egyetemesebb tükrében ismételten értékeljük. Nos, az első FIDESZ-kormányzat kezdeti idején jelent meg egy új szociológus gárda kezdeményezte *Replica* folyóiratának különszáma a szovjet-nemzetköziségből nyugat-európai–atlanti nemzetköziségbe visszatagoló *magyar társadalomtudomány helyzetéről*.³⁴ Diagnózisuk szomorú eredménye, hogy ti. *replica* lettünk, nem egyszerűen szójáték: az új helyzetben a magyar tudományosság számára maguk a szerkesztők sem láttak több lehetőséget, mint hogy területi végrehajtó program-asszisztensként, helyi adatfelvételekkel, túlnyomórészt amerikai inspirációjú és érzékenységű, tehát az ottani *hic et nunc* kihívásaira válaszoló projektumok merő kiegészítőivé legyenek. Nos, amennyire örvedetesnek éreztem a kérdésfeltevést, annyira lehangolt a konklúzió, merthogy kimerült a siránkozó állapotfelmérésben – ám kiút jelölése nélkül. Nos, amikor még évekkel ez előtt,

³³ Felejthetetlen élmény, amikor New York ikertornyait leégésekor minden amerikai repülőter biztonsági lezárásával kanadai tanulmányutam utolsó hetén az *Université Laval* (Québec) foglya maradtam, s tehetetlenségünkben vendéglátómmal naphosszat néztük az USA TV-híradásait. Megdöbbenő volt, hogy mennyire pillanatok alatt s mennyire természetlen jogászokó kételkedések mellőzésével jelentek meg fegyveres erőiktől, politikusaitól döntések, amik nagyrésze azóta beépült az Egyesült Államok jogrendjébe.

³⁴ *Replica* Társadalomtudományi folyóirat, nos. 33–34. (1998. december): »A tudomány gyarmatosítása?« <http://www.replika.hu/replika/33-34>

az Antall-kormányzat Miniszterelnöki Tanácsadó Testületében magunk a Soros-alapítványi világnak az ország szellemiségét alakító igyekezetében nemcsak egy adott világlátás politikai intervencionizmusát, de egy évszázadokon keresztül formálódott, honi problémalátásnak az amerikanizáló felváltására tett kísérletet is érzékeltünk, a *Central European University* szakmailag egyébként kimagasló vállalkozásának a szerény egyensúlyaképpen egy olyan intézményi kezdeményben gondolkodtunk, mint amiből utóbb – megvalósulásában távolodva persze az eredeti megfontolásoktól – a katolikus, majd a református egyetem, illetőleg a germán civilizációs hagyományt felvállaló német-ajkú nemzetközi egyetem létrejött. Mert a tudástermelés világában is igaz, hogy a „nagyobb” tudomány óhatatlanul ráül a kisebbre, s igazodást kényszerít ki belőle.

A folyamat voltaképpen logikája mégis többről szól: arról, hogy az ilyen *univerzalizálás* nem más, mint a honi partikularitás felülírása egy másik, a jelen eseménysorban történetesen amerikai partikularitással, ez pedig nem más, mint a magyarországi történelmi tapasztalatban talált kihívásokra kikínlódott sajátos válaszok (fogalmiság és érzékenység) helyébe egy másik társadalom problémalátásának az intézményesítése. Márpedig, röviden szólván, szabványosítás ez is – gondolatrendőrség, kontrollálhatatlan (nem demokratikus) erőknél kitett szabad manipulálhatósággal.³⁵ Egy ilyesminek az eredménye csakis az lehet, hogy olyan szemmel s fogalmi érzékenységgel kezdünk majd látni hazai történeteket, mint a mintaadók saját történeteiket. S talán hangsúlyoznom sem kell, hogy ebben a probléma nem abban rejlik, hogy ki a mintaadó, hanem abban, hogy bárki legyen is az, ugyanannyira partikuláris; azaz egy mástól, máskor, másra és más környezetben adott – mert az ő saját honi körülményei közt az ő problémájára kikínlódott, számunkra nagy valószínűséggel tehát vagy inadekvát, vagy elégtelen – választ kínál nekünk.³⁶

³⁵ Ld. pl. Paul B. COLEMAN: *Cenzúrázva. A gyűlöletbeszédet korlátozó törvények a szólásszabadságot fenyegetik.* (Censored: How European »hate speech« laws are threatening freedom of speech. Wien, Kairos, 2012.) Budapest, Kairosz, 2013. 206. Illő itt megjegyezni a „szabad világ” állapotáról, hogy angol és olasz kiadásaival a műből mindössze három példány található az Egyesült Államok egy-egy kisebb gyűjteményében, egyetlen pedig Írországból. Vagyis szintén cenzúraként működhet akár egy könyvtári *acquisition policy* is.

³⁶ Elgondolkodtató annak Janus-arcúsága, ahogyan preferencia-sorrendjeivel a (Széchenyi Istvántól egykor a tudomány magyar nyelvű művelésére alapított) Magyar Tudományos Akadémia amerikanizál. Mert publikálásban, másodnyelvben, hivatkozottságban üdvözlendő távolodás ez a provincialitásban bennragadás fenyegetésétől. Ugyanakkor közvetetten nem más, mint felhívás egy más tudományosságba való betagozódásra – ami, mint láttuk, a társadalomtudományok esetében éppen az eredendő léthivatástól eltérítő. Ámde ugyanígy az úgynevezett irodalmi kánon is: ha nem beszámoló a múlttól, hanem normatív értékkritériumként fogalmazzák meg, szintén külső mércével standardizáló, a saját éltető közegből kiszakító

5. A jog példája

Mérvadó amerikai vélemény az 1968-as diáklázadástól (ami a maoizmus és pusztító „kulturális forradalma” egyik szélsőségétől a másik szélsőség tiszta anarchizmusáig ívelt) számítja azt a posztmodernitást, ami közösségbomlasztó fejleményeivel azóta a világ csaknem minden szegletébe begyűrűzött. Nos, az önmagában állónak tekintett egyénre koncentrálna a *political liberalism* egy atomizált társadalomképet fejlesztett ki. Jogi érvényesítésében ez gyakorlatilag szétrobbantotta a protestáns puritanizmus értékeit, amiknek pedig az alapító atyák általi egykori átültetéséből az amerikai alkotmány (1787) valaha létrejött.³⁷

Ilyen jellegváltozást idézett elő, egyebek közt,

- egy szekularizált, erkölcsi alapjaiban már felbomlott (valójában már-már evangelizálásra váró) társadalomban a *jogosultság és kötelezettség* egymást feltételező és kiegészítő egyensúlyával szemben egy *rights ideology* kizárólagos működtetése³⁸ (ami például amerikai tizenéveseknél három évtized alatt a törvénytelen szülés megháromszorozódását eredményezte³⁹), együtt az emberi jogok ideológiájának (az állami túlhatalommal történő sérelemokozás orvoslása helyett) társadalomszegmentáló felhasználásával (pl. a másság-kultuszban vagy a parazita életmód támogatásával)⁴⁰; és ugyanígy
- erkölcsi kiüresedésében a jog *proceduralizálása*: az, hogy a jog – a maga vitathatatlanságával – egyre kevésbé vállalja magára a helyes/helytelen közti iránymutatást, ehelyett a büntetőper, az adóhatósági eljárás merő párbajként felfogott szabályait rögzíti (mintha pusztán televíziónézői bambaságot akarna kiszolgálni, hogy szabadon hol ennek, hol annak – bűnözőnek/bűnüldözőnek, adócsalónak/adóellenőrnek – drukkolhasson).

---

szerepet tölthet be – hiszen amennyiben például Baudelaire a kánon, úgy Ady bizony csak sápadt kopír, Babits pedig legfeljebb artificialitás, említésre alig érdemes *addendum*.

³⁷ Robert H. BORK: *Slouching towards Gomorrah. Modern Liberalism and American Decline*. New York, Regan Books, 1996. xiv + 382. kapcsán ld. VARGA Csaba: Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái. In: MEZEY Katalin (szerk.): *Sodródó emberiség. Tanulmányok Várkonyi Nándor: Az ötödik ember című művéről*. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2000. 61–93. & <http://mek.oszk.hu/15100/15172>, 208–243.

³⁸ Ld. Mary Ann GLENDON: *Rights Talk. The Impoverishment of Political Discourse*. New York, Free Press, 1991. xvi + 218.

³⁹ BORK i. m. 155–157.

⁴⁰ Vö. VARGA Csaba: Az emberi jogok problematikája. *Társadalomkutatás*, 2013/2. 1–15. & http://www.vmtt.org.rs/mtn2013/063_082_Varga_A.pdf

Ilyen és hasonló kor- és kórjegyek súlyát, élehetlenségét, romboló hatását belső fejlemények, így mindenekelőtt rendszerváltoztatásunk első évtizedeinek a doktríner túllihegése még csak tovább fokozta. Olyasmire gondolok például, mint hogy

- az addigi nihilizálás felváltására most *fetiszizálni* kezdték a jogot. Mert alkotmánybíróságunkat megtermékenyítették az olyan szavak, mint ‘alkotmányos’, ‘demokratikus’ és ‘jogállami’, miközben a jog biztosította garanciákat arra kezdte el használni, hogy múltbeli állami bűnözők üldözetlenségét véglegesítse, visszaéléseket visszafordíthatatlanná tegyenek. Számúzva az erkölcsöt a jogból, joghézagok mesterséges kreálására bátorított s azok közösségellenes felhasználását törvényesnek nyilvánította, miközben a józan belátást, a közösségi értékek képviselőt kilökte a jogi, vagyis jogban történő figyelembevehetőség köréből.⁴¹ Mindezzel bármi, ami nem az Alkotmánybíróság vezércsillagát, a jogbiztonságot kielégítő minuciózus szabályozás, elveszítette érvényességét. Így a közösség fennmaradását védő ősi jogelvek – ‘jóerkölcs’, ‘közérdek’, ‘közbiztonság’ – egyszeriben semmissé lettek;
- ennek jegyében jogbitorló önkénnyel szabadon építhette önnön „*lát-hatatlan alkotmányát*” ez az Alkotmánybíróság – mindenekelőtt azzal, hogy ezen maga teremtette szüleményét kritériummá téve rendszerváltó törvényeket torpedózott meg – gyakran mindössze arra a pusztán alapirányt kijelölő alkotmányi passzusra alapozva, miszerint „A Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam.”⁴² Ezzel kodifikált mércéként kezelte azt, ami legfeljebb egy soha és sehol teljességében meg nem valósult – meg nem valósítható, nem is arra szolgáló, hiszen döntően igazodási irányt jelentő – civilizációs eszmény, azaz olyasmi, amit minden egyes nemzeti kultúra a saját kihívásaira válaszul tud csak folyamatosan formálni a maga számára.⁴³ Amikor univerzális re-

⁴¹ Tocsik Márta ügyvédi eljárását illetően három megközelítésből háromféle ítélet született, ld. ZLINSZKY János: Jogerős ítélet született Tocsik Márta és társai büntető ügyében. *Magyar Jog*, 2003/7. 411–415. Olyannyira sikeresnek bizonyult ez az új ideológia s az ennek doktríner kiterjesztésére irányuló törekvés, hogy a magyar alkotmánybírósági filozófiát továbbgondolva rögvést javaslat is született a „jóerkölcs”, mint bizonytalan megjelölés alkotmányellenességének megállapítására, ld. TILK Péter: A jogállamiság és a jóerkölcs viszonya a Ptk. semmisségi szabályában. *Cég és jog*, 2003/12. 4–6.

⁴² A ma hatályos Alaptörvénnyel felváltott Alkotmány 2. § (1) bekezdése.

⁴³ Egy akkori oxfordi professzor jelentette ki 1990-ben egy a Bibó-kollégiumtól szervezett nemzetközi konferencián – vö. John FINNIS: *Natural Law and Natural Rights*. [Clarendon Law Series] Oxford, Clarendon Press, 1980. 275. –, hogy „a jogállamiság nem kollektív öngyilkossági paktum” – értve ezen, hogy a jogállami követelményrendszerben mindig egy adott állam

ceptként kínálva úgynevezett példaadó országok, saját rutinjukat írnák számunkra elő – függetlenül attól, hogy ez nálunk alkalmazva segítené-e vagy éppen gátolná annak elérését, aminek pedig, pontosan ezen instrumentális eszmény végső célja jegyében létre kellene jönnie. Nos, alkotmánybíróságunk neofita életidegensége lehetetlenítette szocialista termelészövetkezeteink felbomlásakor a földvisszaadást, az állami tulajdon felszámolásakor a gazdasági bűnözés hatékony üldözését, maffiák nyílt garázdálkodásakor a feltűnő gyarapodás adóügyi elszámoltatását, egy cselekvésre/vezetésre vállalkozó kormány legnagyobb szükségkor az információk összegzését, s persze, a halálbüntetést. Nem véletlen, ha déli szomszédunknál az egykor élenjáró magyar átmenet a szervilis önfeladás szinonímája lett, a Baltikumban pedig, ellenpéldaként, éppen arra irányuló ösztönzés, hogy a nemzetközi közösség receptúrája nélkül is bátran, bátrabban vállaljanak nemzeti túlélésükhöz nélkülözhetetlen stratégiai prioritásokat.

Mind e közben persze tudnunk kell, hogy a világ dolgai általában nem logikailag szerveződnek. A fentiekkel egyidejűleg például világjelenség, hogy

- ami például római jogreceptióként eddigi világunkban kivételes esemény volt, mára *jogtranszferré* válva globalizálódott: nem pusztán fragmentumok, hanem a piacgazdaság teljes ideológiájának és jogának a kíméletlen átvételét kényszerítik ki nagyhatalmak. Ezen közben persze szakmai közhely, hogy ez – szabályozási diszkrepancia okából – számtalan negatív hatással, s mellette a jogfejlesztés belső erőinek elsorvasztásával jár az egyik oldalon, míg aligha kerülhetők ki a hatalmi mámor megélésének ön- és főleg közpusztító következményei a másik oldalon;⁴⁴
- az angol–amerikai szellem előretörésével megváltozott a logika szerepe a jogi gondolkodásban. Most már az európai jogrendekben is kevésbé deduktív következménylevonásnak, mint inkább egy nyitott gyakorlati érvelés eredményeként fogják fel a bírói ítéletet. Márpedig ez az angolszász hagyomány győzelme, mely a klasszikus zsidó, valamint az iszlám mentalitáshoz híven úgy véli: erkölcsi ügyekben (egykor vélt felfogásában az isteni igazságszolgáltatás, vagyis a majdani végítélet

---

megfontolható önkorlátozásáról van legfeljebb szó, s nem egy külső hatalom által gyakorolt kényszerről.

⁴⁴ VARGA Csaba: Jogkölcsonzés egy globalizálódó világban. *Társadalomkutatás*, 2006/1. 33–60.

tárgyaiban) bármiféle megítélés túl komoly dolog ahhoz, semmint hogy csupasz logikai kalkulusokra alapoztassanak; merthogy nem más a formalizálás, mint – szimbolikus kifejezéssel – az emberi döntésben egyik kezemmel a személyes felelősségvállalás elhárításának a másik kezemmel előrangotott saját kritériumaimra hivatkozó, következképpen fedezetlen kísérlete.⁴⁵

6. Interiorizált tudásalap

Visszatekintve egy elmúlt fél évszázad valláspótlékként sulykolt tudományára, a marxizmusban ugyan mint történelemfilozófiában az elvont általánosság szélsőséges uralma valósult meg, de ez a történetiség egyidejű vállalásával történt: az egyes/különös/általános hármásában a tudománynak – Lenin kifejezésével – „a konkrét helyzet konkrét elemzéséből” kellett kiindulnia.

A katolikus egyház társadalmi tanításában a teológiai alap az emberi személy: ő az üdvtörténet alanya, akinek (re)produkciójában szociálintropológiailag kialakult természetes közösségként feltételeződik a család és a nemzet, mint mindenekelőtt védendő érték. A szubszidiaritás elve alapján pedig ez „magasabb” érdekek fel nem áldozható, tehát döntési lehetősége meghagyandó, sőt, a demokrácia és a részvétel mellőzhetetlensége okán ez tőle nemzetközi szerveződésekben sem elvehető.⁴⁶

Nos, a marxizmus nevében elkövetett aljasságok remélt meghaladásakor – megszálló idegen hatalom ügynökkormányainak a diktatúrájával a hátunk mögött – nemigen vehettük észre, hogy ez az okkal meggyűlölt irány mindazonáltal olyan megközelítés volt, amely az egyed helyett közösségeire s szerveződéseire fókuszáltan valódi társadalomelméletet alkothatott, különös érzékenységgel az ennek során képződő hatalom s az ezzel élésben az ember ember általi kizsákmányolása iránt. Nem véletlen hát, ha ma, a fürdővízzel talán a gyermeket is kiöntve, nincs teoretikus hátterünk korunk új nyomasztó jelenségeinek – globalizációs újgyarmatosítás, eldologiasított világ, totalizált

⁴⁵ Vö. VARGA Csaba: Jog, jogértés, jogalkalmazás (35 tételben). *Magyar Jog*, 2007/11. 641–648.

⁴⁶ Vatikáni források külön is felhívják a figyelmet arra, hogy állítólag szépséges „Új Világunk” tervezése és kivitelezése manapság főként ENSz-csatornákon keresztül, globális lobbizás és nyomásgyakorlás útján zajlik – messzemenően nem látható, nem is demokratikusan létrejött erők részéről. Vö. VARGA Csaba: Jogállamiság – kihívások keresztútján. *Valóság*, 2002/4. 28–39. & <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=351&lap=0>

manipuláció, emberi elidegenedés – tudományos feldolgozására, a szembenézés módozatainak kidolgozására.⁴⁷

Ha pedig körbenézünk, mit láthatunk néhány *siker*es társadalom példajaként? Nos,

- a Magyarország végzetét megszabó egykori *entente*-magatartásból az szűrődik le számomra, hogy a politikát kizárólag a siker minősíti: a csehek, a románok, a szerbek – függetlenül a magyarság eleve szégyenteljesen inadekvát szokásos becsméréstől – nálunk bizonyosan hatékonyabbak voltak. Hiszen egyikük nem vitatja érdekét, hanem teszi dolgát rendületlenül; másuk következetesen a „mi” és „ők”, „barát” és „ellenség” schmitti különválasztásával cselekszik; míg harmadikuk kizárja a kommunikálhatóság köréből mindazt, ami számára nemzeti túlélésük feltétele, s ezekben – akár önmegsemmisülést vállalva, de – kompromisszumok nélkül, ősi kíméletlenséggel jár el,⁴⁸
- Izrael Állam eleve nyertesnek tetszik, mert retorikai biztonsággal állítva középpontba a holokausztot és visszavezetve saját lépéseit erre, szinguláris, hasonlíthatatlan pozícióban jeleníti meg magát, miközben a másik oldalra mások elvárt felelősségét és büntudatát helyezi. Saját ügye ezzel gyakorlatilag kivonhatóvá válik a külvilág bármiféle jogi egyetemessége, megítélése alól, hiszen bármely külső vélekedés anynyiban lesz csak releváns számára, amennyiben belsőként is elfogadást nyer. Ami pedig kívül áll, gyakran csak *anti* lehet – egy olyan belső társadalmi-politikai pluralitást, demokratikus formák közötti belharcolat összezárulással mesterien vegyítő rendkívüli összetettség kavargásában, amelyben a specifikusan számára végső értékek tényleges háttérbeszorulása aligha fordulhat elő;
- az Amerikai Egyesült Államok nagyhatalmi akcióiban már régóta nyilvánvaló volt, de egyértelművé 2001. szeptember 11-e után lett, hogy azt, ami számára kívánatos, optimalizálón manipulált elvi hivatkozással

⁴⁷ Csaba VARGA: The Contemporaneity of Lukács' Ideas with Modern Social Theoretical Thought: *The Ontology of Social Being* in Social Science Reconstruction with Regards to Constructs like Law. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, vol. 99., no. 1. (2013) 42–54. & https://www.researchgate.net/publication/263577947_The_contemporaneity_of_Lukacs'_ideas_with_modern_social_theoretical_thought; háttérként pedig VARGA Csaba: Dél keresztje alatt. (Úti tünődés sorsunkról – a közös múltról s jövőről.) *Hitel*, 2009/12. 69–76. & <http://www.hitelfolyoirat.hu/dl/pdf/20100106-40344.pdf>

⁴⁸ A közelmúlt szerb háborús kegyetlenkedések kapcsán ősi mintakövetésre hívták fel nemzetközi beszámolók a figyelmet, még az embergyötrés módjaiban is TACITUS: *Germania*-leírásának (Kr. u. 98 táján; Borzsák István fordítása in <http://web.eotvos.elte.hu/emgtsz/docs/tacitus.pdf>) analógiáit látván.

tényszerűen megcselekszi, majd *post facto* a politikum, jog és tudomány eszközeivel értelmezési keretet épít rá – vagyis, miután érdekét biztosította, magyarázza s szükség esetén kárenyhíti;

- magunk pedig, kies honunkban, példaadás gyanánt mit tapasztalhattunk? Leggyakrabban a bárminemű elhatározásra jutás képtelenségét, mindennemű kockázat elutasítását – mintha csak vágyott jogállamiságunk kizárólag ezt sugallhatná: vesszen, ami veszhet, de tisztaságunk ne piszkolódjék!

Egy ilyen állapot azért kiábrándító, mert látszata ellenére nem erkölcsi fennkölséget tükröz, hanem tudatlansággal párosult belső bizonytalanságot, elhatározáshiányt, enerváltságot, önfeladást kiváltó fáradtságot, vitalizmushiányt, koordinálatlanságot. Meg kellene tanulnunk végre magunkra figyelni: vállalni, amik voltunk s vagyunk, az egyetemességet pedig ebben tükrözötten újragondolni s általa példáztatni: tudnunk kell tehát, hogy magunkkal és adottságainkkal mit tehetünk, s végre el kellene döntenünk, hogy mit akarunk. Kodály Zoltán gyönyörűséges hitvallása volt, hogy mindegyikünknek megvan a saját feladata itt e földön: kinek-kinek a saját tehetsége s adottsága szerinti téglát kell betennie közös építményünkbe. Első feladatunk tehát, hogy ezt a magunk tégláját egyedként s nemzetként egyaránt megtaláljuk – fáradhatatlanul tanulva mindenkitől: mástól, múlttól és jelentől; s persze nem azért, hogy kópiák, hanem hogy ezúttal végre boldog és sikeres önmagunk lehessünk.

7. Euro–atlanti világunk mai válsága

Világunk ugyanakkor, melybe a szovjet moloch után – létünk legnagyobb sikereként már előre örvendve ennek – végre betagozódhattunk, időközben elöregedett. Enervált és sivár lett, mintha kizárólag a megélt napra, önnön fogyasztására tudna már csak koncentrálni. Egyre dekonstruktívabb eszméket szül, egyre inkább a társadalom éltető szövetét lazítja – egy egyre pörébb, individualitásában is egyre csűrheszerűbb embertömeg állítólagos javára. Úgy tetszik számomra, hogy alapvetően problémás ez a lét; talán éppen azért is, mert

– paradoxikusan szólva – önképében problémátlan lett, merőben úgynevezett jólétet ígérő.⁴⁹

Úgy mondják, hogy ezredéve egy maroknyi szerzetes már megélte, hogy régi értékek átmentőjeként egy új, európai felvirágzás közvetítője és ezzel úttörője legyen.⁵⁰ Lehetséges, hogy nekünk is ilyesmi lenne a voltaképpen küldetésünk?

⁴⁹ Többgenerációs életélmény immár a Nyugat gyermeke számára, hogy – jelképesen – megszűnt mindaz, ami még Darwin vagy Malthus életvilága volt: nincsen örökös háború, egymásra következő járvány, sőt munkáskézre sincs immár szükség, mert gépek gyártanak gépeket. Következményeit ecseteli a gyakorló pszichiátria szemszögéből David JONAS – Doris KLEIN: *Man-child. A Study of the Infantilization of Man*. New York etc., McGraw-Hill Book Company, 1970. xvi + 362.; pedig a háború után eltelt negyed évszázad még az emberminőség szempontjából is úgyszólván nagyszerű siker volt – a mára bekövetkezettek szemszögéből.

⁵⁰ A legendába illően Thomas CAHILL megírta – *How the Irish Saved Civilization. The Untold Story of Ireland's Heroic Role from the Fall of Rome to the Rise of Medieval Europe*. New York, Nan A. Talese, 1995. 4. – történet szól arról, hogy az Írországtól nyugatra fekvő kis *Sceilig Mhichil* szigetének szerzetesei miként mentették az első ezredforduló körüli barbárság korszakán át az európai civilizációt.

A SZEKRÉNYEK NEM CSONTVÁZAKNAK VALÓK

– Könyvében eléggé lesújtó képet fest az elmúlt húsz év elitjének teljesítményéről. Bírálja az egymást követő kormányzatokat, mint amelyeknek nem pénzhány, hanem koncepciónélküliség volt a legfőbb tehertétele.

– Az elmúlt húsz év tapasztalataként mindenekelőtt azt kell leszűrniünk, hogy kormányzó erőink túlságosan szabad mozgást engedtek a jognak. A mostani kormányig aligha érezhattünk olyan erőt, amely próbált volna változtatni ezen a jogászoktól berendezett színpadon. Kialakulhatott egy jogászai önjáték, amely a jogállami éthosz jegyében életidegen doktrínát próbált meghonosítani. Ráadásul ezzel az elmúlt rendszerhez kapcsolt vissza bennünket, hiszen ami nálunk jogállami építkezés örvén zajlott, éppen a legfontosabbat, a múlttal szakítást gátolta. Ha arra emlékezünk, hogy a két háború közti két évtized során felépült egy ország – világháború, trianoni sokk nyomán, világválság közepette –, úgy láthatjuk, hogy miért kell elsősorban koncepcióhiányra panaszkodnunk.

– Ebben az összefoglaló tanulmánykötetben¹ kiemeli az igazságtétel elmaradását, arra is felhívva a figyelmet, hogy elvileg számos lehetőséget biztosít a jog különféle eljárásokra. Ma már késő lenne ítéletet mondani a bűnösök felett, vagy egyáltalán eljárni?

– Az igazságtétel elmulasztása túlmutat önmagán: állítólagos átmenetünk egészének szimbóluma lett. Azzal, hogy az Alkotmánybíróság még a lehetőségét is megsemmisítette, történelmi preferenciáktól tette függővé a múlt megítélését. Pedig ha történtek bűncselekmények, úgy semmi okunk sincs arra, hogy azokat ne tisztázzuk. Működnek ugyan politikai erők hazánkban, amelyek boszorkányüldözésnek próbálnák ezt beállítani. Pedig szekrényeink nem arra valók, hogy csontvázak hulljanak ki belőlük. Már pedig a jog legfőbb

¹ VARGA Csaba: *Válaszúton – húsz év múltán*. Viták jogunk alapjairól és céljairól. [PoLiSz sorozat kötetei 7.] Pomáz, Kráter, 2011. 256. & <http://mek.oszk.hu/15100/15175>

saját erénye a következetesség: nem maradhatnak elintézetlen ügyek benne. Ha büntettekkel zsúfolt diktatúra az elődünk, úgy utód rezsimként adódnak ebből kötelezettségek. Életerős, komoly nemzetek nem szoktak addig nyugodni, míg a szükséges előrelépés útját meg nem lelik. Noha vannak egy-egy kultúrára jellemző rutin eljárásmodok, még a büntetőjog sem egyarcú: számos lehetőséget tartogat. Egy angol–amerikai kultúrában valószínűleg károkozás címén is megkísérelnék a perlést. Történelmi bölcsesség mondatja, hogy végső soron bármiféle lépés jobb, mint a mindennemű cselekvéstől visszarettenés. A jog nem fétis, nem mágikus erő, még ha sanda célokból vagy külső érdek előtti meghunyászkodásból meg is próbálnák ezt elhithetni. Következésképpen nem a jog szokása, hogy egy nemzet talpraállását, létfontosságú intézkedéseit megakadályozza.

– *Az igazságszolgáltatásról szólva arról is írt, hogy a kommunizmusban formálódott jogászság miként szocializálja magához az újonnan bekerülteket. A kormányzat máris botrányt kavart a korhatárcsökkentéssel. Megoldható egyáltalán így a korszakváltás a bíróságokon?*

– Úgyszólván örök toposz a bírói szabotázs. Merthogy a jog egyetlen eszköze a megértésre apellálás; vagyis védtelen a masszív ellenállással szemben. Januárban lép hatályba az új alaptörvény, ám hogy mennyiben lesz képes tényleges változás serkentésére, a társadalom reformirányú szocializációs erejétől függ. Hiszen a múlt mentalitása átmentődött, kapcsolatrendszerei tovább élnek. Egy szöveg önmagában nem elégséges ahhoz, hogy új talajt termékenyítsen a maga számára. Azaz csakis egy egyébként végbemenő társadalmi összreform szimbolikus megerősítéseként generálhat változást. Nélküle aligha gondolható áttörés, de vele sem áll be automatikusan az értelmező hatalom megváltozása.

– *Látszik-e az új kormányon az az előrelépés, amit hiányol?*

– Klebelsberg Kunókra lenne igazán szükség. Még mindig az elején vagyunk annak, hogy egy a jövőnkig hatoló olyan programot felvessünk, megvitassunk és kidolgozzunk, ami politikai erőktől függetlenül közösségi létezésünk minimumkondíciójává válik. Ennek nálunk nincs hagyománya, s különösen a mai rövidtávú siker-orientáltság légkörében nem is igen lenne közege. Amiként az is véletlenszerű, hogy kormányzati erőként felbukkan-e valaki, aki megfogalmaz valamilyen alapkérdést. Rendezettebb nemzeteknél minden közköltésen formába öntött gondolatot, szellemi terméket központilag szoktak archiválni

---

és hozzáférhetővé tenni. Ezzel folyamatosan egy kormányzatoktól független *nemzeti* tudástár épül. Bármiféle előrelépés elengedhetetlen feltétele lenne ez nálunk is. Ám nálunk mostanság egyetlen politikai erő sem tekint túl önmagán, ha a nemzetről szól.

NEHÉZSÉGEK AZ ALKOTMÁNYOS ÁTMENETBEN

Belső ellentmondások az elévületlenség és elévülhetetlenség törvényi megerősítésében

Magyarország jogrendszerének alakításában közel három évtizede új korszak kezdődött – nemcsak az egypárti diktatúra végével nyíló politikai újramegzés és teljes gazdasági-társadalmi modernizáció szükségletei nyomán, de azért is, mert ebbe már beleszövődött a jogállami igény s az emberi jogok fokozott tisztelete azzal az alkotmányossági előkritériummal, amelynek kikényszerítésére önálló s leghatalmasabbá növekvő apparátusként Alkotmánybíróság is létesült. Mindez ugyanakkor úgy ment végbe, hogy a szocializmus utolsó pillanataiban minden idők egyik legtudósabb igazságügyminisztere feloszlatta a kizárólagos szakmamuvelési fórumként szolgáló – abba edukáló és szocializáló – Törvényelőkészítő Főosztályt,¹ mely az egyik legkorábbiaként Európában mindvégig jogtechnikai értelemben nagyszerűvé csiszolt írott jogrendszert biztosíthatott.² Ám amint egyéb benyomásainkról egy törvényelőkészítő tudós³

¹ KULCSÁR Kálmán: Új szervezetben működik az Igazságügyi Minisztérium. 2. <http://rendszervaltas.mti.hu/Pages/News.aspx?date=19890125&ni=109908&ty=1&gb=3557>. Eszerint „Január elsejétől megszüntettük a törvényelőkészítő, valamint a tudományos és tájékoztatósi főosztályt, s létrehoztuk a közjogi; a büntetőjogi valamint a civilisztikai (polgári jogi) és gazdaságirányítási főosztályt.”

² Csupán ami második világháború utáni, a Magyar Országos Levéltárba bekerülő iratanyagát illeti, ennek XIX-E-1-c kód alatt jelzett tömege 1954–1968 közt 54 polcfolyóméter (XIX. fondfőcsoport. Az államigazgatás felső szervei. http://www.natarch.hu/fcsop_19.htm) és 1969–1974 közt 30 polcfolyóméter (A magyarországi közlevéltárak iratgyarapodása 2000-ben. www.mol.gov.hu/letoltes.php?d_id=171, 11.), a Magyar Országos Levéltár saját honlapja ugyanakkor 1945–1979 közt 136,5 polcfolyóméterben rögzíti terjedelmét (http://www.mol.gov.hu/bal_menusor/hasznalat/kutatas/iratanyag_leirasa/xix_1.html). A szocializmusban eltöltött utolsó idők teljesítményére lásd például Dr. Petrik Ferenc életútja. Egy 2006-ban rögzített beszélgetés dr. Madarász Gabriella legfelsőbb bírósági tanácselnökkel. <http://www.mabie.hu/node/246>

³ TAMÁS András: *Legistica. A jogalkotástan vázlatja*. 6. átdolg. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2009. 306.

megnyilatkozásaiból megerősödhetünk, ezen aktussal évszázada nem ismert szintre süllyedt színvonalában írott jogrendszerünk – olyanra, amelyen még a szakértelem nélküliségével olykor tüntető kommunizmusunkban is úgyszólván ismeretlen volt. Már pedig az így jellemezhető állapot legoptimistább nézet szerint is változatlan vagy inkább tovább süllyedő, amit az utolsó évtized aligha enyhített, inkább súlyosbított.

A központosításnak, a hatalomkoncentrációnak adottak a veszélyei. A történelem szól erről, s a politikatudomány, valamint a közjog művelése kísérel meg ezekre ellenszert, írt megfogalmazni. A szervezéstudomány s benne a bürokrácia tanulmányozása viszont semleges diszciplínaként a kormányzatot, a központi közigazgatást szokta az államban elérhető s az állami cselekvéshez szakértelmet szolgáltató legmagasabb tudás táráként jellemezni.⁴ Ezért volt jelentősége az igazságügyi minisztériumi törvényelőkészítésnek legalábbis az átfogó szabályozások s különösen az ún. igazságügyi törvények előterjesztésének a területén. És tekintettel a ma egyre növekvő komplexitásra és a növekvő nemzetköziségben és globalizációban megjelenő közvetlenül is érvényesülő államközi hatásokra, ebben jelent újdonságot, kihívást, de egyben veszélyforrást is az a politikaelméletileg és közjogilag egyébként egyaránt kifogásolhatatlan esély, hogy az országgyűlési képviselők, mint a törvényhozás letéteményesei, maguk is természetszerűleg élhessenek – s ma talán a törvényelőkészítés útjának lerövidítése és egyben szabadságfokának növelése jegyében, jellegzetesen élnek is – a törvénykezdeményezés jogával. Ami azonban önmagában elvi lehetőség, főszabállyá változtatva nem feltétlenül ugyanennyire hasznos.

1. Az átmenet alkotmányos komplexitása

A második évtized végére kialakult helyzet azonban még a korábban jellemzettnél is összetettebb. Jellegzetes közjogi átmenet közegében zajlik törvényhozásunk. Hiszen egyfelől van egy régi alkotmányunk, mely új alkotmányunk elfogadásával maholnap már jogtörténeti múlttá szenderül, miközben reformjai dacára ezen új alkotmány mégis megerősít egy alkotmánybírószágot, amelyik a régi alkotmány nyomán a jogrend alkotmányiasításának az örvén két évtizeden át csendben, hallgatólagosan, s közvetlen alkotmányi ereje tudatában

⁴ Vö. pl. VARGA Csaba: A törvényhozás és felelős tudatossága. *Állam- és Jogtudomány*, 1977/1. 68–99.; vö. még In: VARGA Csaba: *A jog mint logika, rendszer és technika*. [Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 2000. & <http://mek.oszk.hu/15300/15304>, 109–141.

meglehető szabadságfokkal kezelve matériáját,⁵ önmagától s kellő ellenerő hiányától egyre bátorodva, voltaképpen egyfolytában alkotmányozott.⁶ Másfelől pedig elfogadásra került ez az új alkotmány, az Alaptörvény, amelynek az érvényességére és a közvetkező évvel induló hatálybalépésére alapozva immár törvényhozásunk is esetenként új szellemben fordul termőre.

Mindez természetes átmenet és munkamegosztásnak tetszik, ám nyitott kérdés még, hogy miképpen él majd értelmező hatalmával ezután az Alkotmánybíróság. Merthogy eddigi megnyilatkozások – kommentátortól, a testület elnökétől s volt elnökétől egyaránt – jobbra önnön múltja továbbélésének a szándékára utalnak. Ilyen az alaptörvényi preambulum egyébként megkülönböztetetlen normatív erejének⁷ az alaptalan kétségbevonása, az új üzenetek kiüresítésére irányuló törekvés vagy az a beállítás, mintha a nemzet történeti alkotmánya pontosan az az eddigi alkotmánybírói gyakorlat lenne,⁸ amelynek meghaladására az új Alaptörvény egyáltalán létrejött.

Mindebben az alkotmánybírói gyakorlatot megjelenítő alkotmánybírói határozatok voltaképpen természete is tisztázásra vár. „Hiszen – írja egyik fiatal szakemberünk⁹ – egy új alkotmány megszületése nem csak a régi alaptörvényt teszi a jogtörténet részévé, de az ahhoz fűzött alkotmánybírói határozatok egy jelentős részét is.” Valóban, maguk az Alkotmánybíróság döntései olyan negatív törvényhozást megvalósító döntések, amik rögvest teljesezésbe is mennek. Hiszen azzal, hogy egy törvényt, törvényhelyet vagy egyéb normatívumot alkotmányellenessé nyilvánítanak, egyúttal ki is iktatják azt, mint

⁵ Vörös Imre: »Kevesebb lesz az elegáns röpködés a jogrendszer fölött«. (A távozó alkotmánybíróval beszélget Halmai Gábor és Tordai Csaba.) *Fundamentum*, 1999/2. 60–68.

⁶ Catherine DUPRÉ: *Importing the Law in Post-communist Transitions. The Hungarian Constitutional Court and the Right to Human Dignity*. Oxford, Hart Publishing, 2003. xx + 217.; és VARGA Csaba: Jogmegújítás alkotmánybíráskodás útján? In: HAJAS Barnabás – SCHANDA Balázs (szerk.): *Formatori iuris publici. Studia in honorem Geisae Kilényi septuagenarii. / Ünnepi kötet Kilényi Géza professzor hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Szent István Társulat, 2006. 525–546.

⁷ Vö. pl. VARGA Csaba: A preambulomok problémája és a jogalkotási gyakorlat. *Állam- és Jogtudomány*, 1970/2. 249–307. & <http://www.parlament.hu/biz/aeb/info/vcs.pdf>; rövidített változatban: Preambulomok az alkotmányi gyakorlatban. *Iustum Aequum Salutare*, 2010/4. 217–241. <http://www.jak.ppke.hu/hir/ias/20104sz/10.pdf>

⁸ „[A] történeti alkotmány egyetlen használható és élő része az ún. láthatatlan alkotmány, amelyet nem lehet hatályon kívül helyezni, és amely szükségszerűen az új alaptörvény alkalmazásának is alapja lesz.” (Közvetett idézet in) STUMPF András: Solyom László az új alkotmányról. <http://hetivalasz.hu/itthon/solyom-laszlo-az-uj-alkotmanyrol-37067/> & http://mandiner.hu/cikk/20110418_solyom_laszlo_az_uj_alkotmanyrol

⁹ Ifj. LOMNÍCI Zoltán: Pikáns kérdések a »láthatatlan alkotmány« körül. http://privatbankar.hu/migracio/pikans_kerdesek_a_lathatatlan_alkotmany_korul-234517 & <http://alapjogok.blogspot.com/2011/02/pikans-kerdesek-lathatatlan-alkotmany.html>

érvényes szabályfoglatatot a jogból. Indokolásuk viszont – bármilyen magasztos égi üzenetté emelte is a testület, hogy „láthatatlan alkotmány” gyanánt az ország igazi, mert a háttérből bármiféle változás ellenére valódi mozgatóként megmaradó alkotmányát¹⁰ megtestesítse – nem jogforrás; sohasem is volt az. Eseti igazolás csupán, még ha elvi is. Mint ahogyan a precedens-rendszert nem ismerő bármely kontinentális berendezkedésben: a feleknek szól, továbbá az ügyet és elbírálását ebből megismerő és megítélő fellebbviteli fórumnak, ha egyáltalán adódik ilyen az eljárásban. Elvileg tehát annak bizonyítása, hogy adott formájában és eredményével a döntés nem önkényes, hanem normatív premisszáiból levezethető/igazolható, azaz szükséges és helyénvaló volt;¹¹ gyakorlatilag s járulékos felhasználásában pedig legfeljebb öngérvény arról, hogy miképpen gondolkodik, tehát miként járt el – s bizonyára a jövőben is így jár majdan és mindig el – a kérdéses fórum. Mindent összegezve tehát, mint a régi alkotmány alkalmazásai, önmagukban éppen nem lehetnek mérvadók egy új gyakorlat kialakításakor.¹²

¹⁰ *Az Alkotmánybíróság határozatai* gyűjteménye utolsó tíz évének – működése kevesebb, mint fele ideje termésének – összterjedelme önmagában mintegy 26 ezer nyomtatott oldal. Kérdéses, hogy JAKAB András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja*. 2. kiad. Budapest, Századvég, 2009. kiadványának mindösszesen 3007 nyomtatott oldalából mennyi lehet magyar alkotmánybíró-sági ítéletek idézése, ismertetése vagy kommentárja.

¹¹ Ez a jogfogalomnak, mint bármely formális normatívumnak, a valódi nembeli (*genus proximum*) gyökere: olyan döntéshozatal lehetővé tétele, amelyben a meghozandó döntés mintakövető (*patterned*), mert előzetes minta általi közvetítést (*Vermittlung*) feltételez. Vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>; és VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*. [Gyorsuló idő] Budapest, Magvető, 1981. 287. & <http://mek.oszk.hu/14200/14244/>

¹² Ha az alkotmánybíró-sági határozatokból csupán rendelkező részük normatív, indokolásuk mindeddig kvázi-jogforrásként kezelt kitüntetett szerepének pedig az Alkotmánybíróság „szentistváni” öntömjénezésén túl semmiféle alapja nincs, úgy jogosan vetődik fel a kérdés: miképpen is kezeltessenek ezek a jövőben? A régi alkotmányhoz kötődő gyakorlat hatályon kívül helyezése már csak a fenti okokból is indokolatlan, kivitelezhetetlen és értelmetlen lenne egyaránt. Idézése aligha megtiltható, még ha végigkísérte is a jog történetét ilyen *usus* Jusztinianusztól egészen a francia forradalom koráig. Napjainkra egyébként is az angol–amerikai szabad hivatkozási rendszernek a világméretű, így kontinentális elterjedése jellemző, vagyis jogcím/jogalap szüksége ugyan, de alátámasztására bármiféle meggyőző tekintély. Feldolgozására vö. H. Patrick GLENN: *Persuasive Authority*. *McGill Law Journal*, vol. 32., no. 2. (1987) 281–298.; elterjedtségének adataira pedig még VARGA Csaba: *Az angol–amerikai és a kontinentális-francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén*. Kanadai fejlemények és tapasztalatok. *Jogtudományi Közöny*, 2002/7–8. 309–322. E körben – nem kívánván semmiképpen sem *de lege ferenda* fellépni – csakis annyi mondható, hogy semmiféle ismert normatívum nem támasztja alá, vajon miért is jelentettek meg eddig *in extenso* a *Magyar Közöny* hasábjain. Az új tervezet – Törvény az alkotmánybíró-ságról. T/4424. (2011. október 3.) <http://www.parlament.hu/irom39/04424/04424.pdf> – sem mond többet, mint csupán ennyit: „44. § (1) Az Alkotmánybíróság [...] határozatát a Magyar Közönyben közzéteszi.” A határozat maga

2. Intézményes hallgatás versus törvényhozói állásfoglalás?

A német és a cseh megoldás meghazudtolásával nálunk alkotmányellenesként visszautasították, hogy ne egy bűnöző állam évültesse el az általa elkövetett bűncselekményeket (amik ugyanezen államműködés további területén, bűnüldözési kötelezettsége megszegésében is megnyilvánuló erőszakos jogtiprásának köszönhetően maradtak üldözetlenek), hanem a jogállami újraépülés az elévülés nyugvását állapíthassa meg ezen időre. Ennek reakciójaként a mostani Alaptörvényben a Nemzeti Hitvallás – tehát úgyszintén alkotmányi erő – nyilvánította ki, hogy „tagadja” ezek elévülését. Az országgyűlésben hamarosan tárgyalásra kerülő törvényjavaslat pedig „deklarálja”, hogy az államtól négy évtizede ratifikált ENSz Egyezmény szerint elévülhetetlen „emberiesség elleni bűncselekmény” valóban „el nem évülő bűncselekménynek számít”. Az átmenet tisztázatlansága azonban kockázatokkal teli, így egyértelmű szándékot is könnyen visszájára fordíthat.

Miképpen is állott egy ilyen helyzet elő? A törvényi szabályozási szándékot az indította el, hogy egy ifjú nemzetközi büntetőjogász egy egykori s a véres megtorlásokban kulcsszerepet játszó párt- és állami vezető ellen nemzetközi jogi alapon feljelentést tett, ámde az ügyészség makacsul visszautasította ezt. Az ilyen eljárás viszont jogos felháborodást váltott ki, hiszen ezzel a király lemeztelenedett. Ti. büszke jogállamiságunkról kiderült, hogy ezen szereplő emberiesség ellen egykor köztudomás szerint – feltehetően – elkövetett bűncselekményeire nem, kizárólag a történelem általa ma vallott értékelésére tud reagálni.¹³ Az új Alaptörvény biztatása nyomán így e büntetőjogász törvényi rendezés fogalmazásába fogott, ami egy parlamenti képviselőtől felvállaltan immár megtárgyalására vár, bizottsági előkészítéstől s módosító javaslatoktól gazdagítottan.¹⁴

---

viszont nem több, mint a rendelkező rész. Miért lenne a *Magyar Közlöny* többel terhelendő? Miközben teoretikus érdeklődésre joggal számot tartó indokolását az Alkotmánybíróság nyilvánvalóan akár papír-alapúan, akár/és elektronikusan természetszerűleg jogosult közzétenni.

¹³ Leírásában ld. http://hu.wikipedia.org/wiki/Biszku_Béla; időrendi dokumentációban pedig GELLÉRT Ádám: Nemzetközi jog blog – hírek, elemzések. In: <http://nemzetkozi-jog.blogspot.com/>; ill. https://www.academia.edu/14723305/Torvenyjavaslat_az_emberiesség_elleni_buncselekmények_elévülhetetlenségéről_-_Draft_Law_on_the_Non-Applicability_of_Statutory_Limitations_to_Crimes_Against_Humanity?auto=download

¹⁴ GULYÁS Gergely: Törvény az emberiesség elleni bűncselekmények elévülhetetlenségéről. T/4714. (2011. október 19.) <http://www.parlament.hu/irom39/04714/04714.pdf>. Végző alakjára lásd mint 2011. évi CCX. törvény az emberiesség elleni bűncselekmények büntetendőségéről és elévülésének kizárásáról, valamint a kommunista diktatúrában elkövetett egyes bűncselekmények üldözéséről; <http://net.jogtar.hu/jr/gen/getdoc2.cgi?dbnum=1&docid=A1100210.TV>

Mindezzel azonban olyan helyzet állt elő, hogy egy érvényes alkotmányozásnak másfél hónapon belül hatályossá váló preambulumszövegét egy most nagy médiajelenlét mellett meghozandó törvény eltérő jogalapról kiindulva megismétli, amelyről majd ugyanezen alkotmánynak az átmeneti rendelkezése hamarosan részletezettebb rendelkezést is adhat majd. Nos, az események és indítványozások ilyen sűrűsége valamiféle zavart keltő szervezetlenség képzetét vetíti előre. Ez nem jogtudományi problematika, az viszont bonyolult teoretikus-logikai rejtély, hogy a jogrendünkben fennállóként eddig érvényesített értelmezési hálókól átszőtt dogmatikai keretben egy egyébként nyilvánvaló indokoltágú és kellően alátámasztottnak tetsző kezdeményezés milyen ellentmondások középpontjában találhatja magát, ráadásul ezen értelmezési hálókból a fogalmi kommunikáció is milyen csapdákat rejthet magában.

Az alkotmányozás hivatalos retorikája a kommunikáció politikai közegére tekintettel egyfelől a régi alkotmány preambulumban is tételezett ideiglenességét, másfelől a kétharmados alkotmányozási helyzet adottságát hangsúlyozta. Ebbe így igencsak beleillett, ha az indítványozó a régi alkotmánybírói teljesítmény iránti tiszteletének ad hangot, midőn éppen egy lassan más irányban elköteleződő/elkötelezett politikai irányvonalnak és jogfelfogásnak keres kifejezést. Ám mintha ezen kettősségből eredően zavar mutatkoznék a média nyilvánossága előtti érvelésben. Ennek oka pedig az a logikai bukás, ami a kérdéses törvénytervezetbe is óhatatlanul beszüremkedett, s aminek gyökere pontosan az alkotmányos átmenet fentebbiekben jelzett összetettsége. A törvénytervezet által indítványozott jogi státusz ugyanis nyílt szavai és egyenes szándéka ellenére mégsem egyértelmű, pontosabban vitatható a ma még érvényesülő különféle értelmezési hálók kereszteződésében.

3. Elévülhetetlenség és elévületlenség: eltérő intézmények hasonló csapdahelyzete

A nemzetközi büntetőjogásztól fogalmazott s a szintén jogász országgyűlési képviselőtől előterjesztett, imént hivatkozott tervezet szövege annak megállapításával indít, hogy „Az Országgyűlés megerősítve nemzetközi jogi elkötelezettségét, miszerint a nemzetközi jogban legsúlyosabban minősülő bűncselekményeket elévülhetetlennek tekinti”, emlékeztet indokolásában arra a közel évtizedes magyar alkotmánybírói döntésre, amely „függetlenül attól, hogy a belső jog tartalmaz-e hasonló bűncselekményeket, vagy hogy a megfelelő egyezményeket az egyes országok belső joggá tették-e”, bizonyos specifikált

tetteket közvetlenül a hazai jog számára is érvényesen bűncselekményeknek ismeri el, amelyek tekintetében „büntethetőségük feltételeit is a nemzetközi jog határozza meg”¹⁵ – az a nemzetközi jog, amely a mi esetünkben már 1968-ban „visszamenőleges hatállyal elévülhetetlenné nyilvánítja” a kérdéses cselekményeket. Megfogalmazása szerint ezért „A törvényjavaslat deklarálja, hogy az [vagyis a Nemzetközi Katonai Törvényszék] Alapokmány[á]ban foglalt emberiség elleni bűncselekmény – az Egyezményben vállalt nemzetközi jogi kötelezettség alapján – a magyar büntetőjog részét képezte és képezi továbbra is, valamint hogy el nem évülő bűncselekménynek számít.”

Azért vitatható ez idő szerint még bármiféle, törvényhozási úton normatívává tett hasonló állásfoglalás, mert pontosan az marad kérdéses benne, hogy mi ebben deklaratív és mi az, ami konstitutív. Elvben tudhatjuk ugyan, hogy *deklaratív* az, ami a szóban forgó aktus nélkül is pontosan az lenne, ami; amiről tehát ez az aktus pusztán kinyilvánítja ilyenként már eleve megvolt minőségét. Ezzel szemben *konstitutív* az, amit pontosan és kizárólag ez az aktus hoz létre, vagyis ennek köszönhetően – általa, és kizárólag e konstitúció, a konstituáló aktus erejénél fogva – lesz az, ami. Már pedig annak kérdése, hogy adott normatív összefüggésben mi minek számít, nem a nyelvi megfogalmazás, tehát a forrásoldal, hanem ennek doktrinális értelmezése, vagyis a befogadói oldal, azaz a saját hatáskörében ennek ügyében eljáró értelmező hatalom határozza meg.¹⁶

Az indítvány egész fogalmi kifejezése a pusztán kinyilvánítást és ekként megerősítést sugallja. Ám ha itt valóban merő deklarativitásról van szó, úgy igazságügyünk, egész igazságügyi szervezetrendszerünk – eljáró ügyészégi és bírósági szerveink csaknem mindegyike – az elmúlt két évtizedben mindmáig megtagadta a jogot, amikor nem vett tudomást az állam közreműködésével és igenlő szavazatával eredetileg 1968-ban az ENSz Egyezményeként megalkotott és ugyanezen állam által az 1971. évben az 1. számú törvényerejű rendelettel ratifikált nemzetközi normatívumról – aminek a ratifikációval már belső joggá transzformált tartalma immár semmiféle további implementációt nem igénylő, tehát a belső jogban is közvetlenül alkalmazandó (alkalmazásának megtagadása esetén pedig nemzetközi jogsértést közvetlenül megvalósító) nemzetközi jogi alapelvnek tekinthető.¹⁷

¹⁵ 53/1993. (X. 13.) AB határozat.

¹⁶ A jogi normatívumban alkalmazott kategoriális fogalmiságok kontextualitásának kifejtésére ld. VARGA Csaba: A jog belső szerkezete. *Állam- és Jogtudomány*, 2004/1–2. 39–49.

¹⁷ A nemzetközi jogi vonatkozások értelmezése VARGA Réka párhuzamos írásán – A nemzetközi jog által büntetni rendelt cselekmények magyarországi alkalmazása. (A Biszku-ügy margójára.) *Iustum Aequum Salutare*, 2011/4. 19–24. & <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20114sz/02.pdf>

(Amennyiben ez idő szerint gyakorlati alkalmazásához a nemzetközi humanitárius jog a ratifikáción túl mégis igényelne valamiféle specifikus külön megerősítést vagy azon is túlmutató implementációt, úgy a gond megoldásának alaptörvényi témának kellett volna lennie, amit legkésőbb az új alkotmány bizonyára hamarosan sorra kerülő átmeneti/végrehajtási rendelkezéseinek most kellene elvégeznie.)

A politikai kommunikáció egyszerre üzeni két évtized alkotmánybíróági jurisprudenciája doktrinális hozadékának és jogállami jelentőségének elismerését és azt, hogy mindebből az elévülésről szóló döntést¹⁸ rossznak s tragikus kihatásúnak tartja. Mégsem ez utóbbi értékítéletből vagy az Alaptörvénynek az elévültetés visszautasításából von le következtetést; pusztán azzal érvel, hogy miképpen lehetne e javaslat alkotmányellenes, ha másról s más jogalapról szól. Ámde ez olybá tetszik, mintha csak megerősítené, hogy az imént így megítélt alkotmánybíróági döntés mégis hatályos – érve, okfejtése s annak következmény-levonása ma is releváns egy immár érvényes alaptörvényi rendelkezéssel szemben.

A visszásság mindenekelőtt abban rejlik, hogy igazságszolgáltatásunk mind-
eddig jogtagadó módon járt el. Az egypártrendszer diktatúrájától elfogadta, hogy a saját joga szerinti eljárást általa lehetetlenítő körülmények közt telő idő elévültethesse a saját bűneit, miközben kizárta, hogy általánosan elfogadott s ezért közvetlen érvényességgel rendelkező nemzetközi jogelvet alkalmazzon.¹⁹ Tehát ha most egy új, specifikus törvénynek kell szólnia az emberiség elleni büntettek elévülhetetlenségéről, úgy ez egyértelmű annak utólagos elismerésével, hogy az igazságügyi szervek eddigi jogtagadása mindazonáltal legitim volt. Ámde sem új törvény, sem hivatalos indoklás vagy egyéb kommunikáció nem szolgálhatja egy jogsértő gyakorlat utólagos legitimálását. Sőt, mesterségesen

---

– alapul. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy HERCZEGH Géza nemzetközi jogász, aki a genfi humanitárius jogfejlesztésben a Magyar Népköztársaság külügyi szakértőjeként vett részt (vö. összefoglalásában *A humanitárius nemzetközi jog fejlődése és mai problémái*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981. 347.), vagy bárki más a nemzetközi jogászok hazai népes táborából megsúghatta volna a magyar politikumnak, hogy nagyrészt felesleges az az erőfeszítés, amelyet a Zétényi–Takács-féle törvénykezdeményezés indított. Hiszen feleslegesen vívódott az ország egy törvényhozási nézőpontból nehéz feladattal és feleslegesen maradt nemzetközi kitekintésben is szégyenteljesen a kommunizmus bűneivel való elszámolásban alulmaradtnak, mert a szocialista államtól akkor már két évtizede ratifikált humanitárius dokumentumok az akkor megfogalmazott gondok java részére már eleve megoldást kínáltak.

¹⁸ 11/1992. (III. 5.) AB határozat.

¹⁹ Ld. pl. RÓTH Miklós – SZERDAHELYI Szabolcs: *Kádár bűnös*. Budapest, Magyarok Világszövetsége, 2007. 252.; és RÓTH Miklós – SZERDAHELYI Szabolcs: *A Kossuth téri sortűzper. Dokumentumok*. [Magyar Ház könyvek] Budapest, Magyar Ház, 2006. 253.

olyan helyzetet sem állíthat elő, hogy az államtól ratifikációjával már akkor a belső jog részévé tett nemzetközi humanitárius jog bármely eleme külön törvényhozói megerősítésért kiáltson tényleges alkalmazásra kerülése kedvéért. Már pedig ez a törvény hallgatólagosan maga vezet be egy új jogállapotot, amelyikben immár intézményesen elismert, hogy az államtól egyébként ratifikált minden új nemzetközi humanitárius (stb.) jogi fejleménynek ahhoz, hogy gyakorlati alkalmazására kerülhessen sor, még egy külön – ismétlő – törvényi megerősítésre tart igényt.

A voltaképpen – a magyar alkotmánybírósági gyakorlat szerinti alkotmányosság – bonyodalom azonban csak itt kezdődik. Idézett döntésével az alkotmánybíróság ugyanis megalkotta s alkotmányi erővel bevezette az „alkotmányos büntetőjog” doktrínáját.²⁰ Ennek jegyében addigi egyértelműen procedurális státusából az *elévülés* materiális büntetőjogi intézménnyé minősített, amivel – e minősítés aktusába belefoglaltan, tehát konstitutív erővel – kiterjesztette rá a *nullum crimen sine lege* és a *nulla poena sine lege* védelmét. A tett elkövetését követő szabályozás tehát nem változtathat rajta, illetőleg bármiféle később történő szabályozás nem súlyosbíthatja semmiben az elkövetőnek az elkövetés idején hatályban volt jog szerinti státusát, így cselekménye üldöztetésének, megbüntetésének kilátását (határidejét stb.) sem.²¹

A kezdeményezett megoldásban megbúvó logika formális szerkezetét tekintve így nemigen különbözhet attól a Zétényi–Takács-féle törvénytől, ami – bármekkora tényszerű és a maga idejében szégyenletesen megtúrt túlhatalom gyakorlása vezérelte is abban, hogy visszaélészerűen járjon el alkotmánybíróságunk – ekkortól közel két évtizede már alkotmányellenesnek találtatott. Ti., mint láttuk, azzal, hogy „alkotmányos büntetőjog” önhatalmú kikiáltásával az egyébként eljárási intézménynek tekintett s így utólag törvénnyel szabadon alakítható *elévülés*t a tett elkövetése után legfeljebb már csak az elkövető javára módosítható anyagi büntetőjog garanciális részének nyilvánította, elvileg változatlanul gyanúsnak, sőt egyenesen jogilag is vitathatónak tetszik minden

²⁰ Kiharcolása, kijegecsítése Szabó András alkotmánybíró nevéhez fűződik. Hatalmas büntetőjogi irodalmából ld. csupán KORINEK László búcsúztatóját: In memoriam Szabó András. *Jura*, 2011/2. 270–271. & http://jura.ajk.pte.hu/JURA_2011_2.pdf

²¹ Érlteltebb nézetekre ld. pl. FÖLDVÁRI József: Néhány kérdés az *elévülés* témaköréből. In: HAMZA Gábor – KAJTÁR István – ZLINSZKY János (szerk.): *Tanulmányok Benedek Ferenc tiszteletére*. Pécs, Janus Pannonius Tudománygyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1996. 82–88.; és TÓTH Mihály: Kísérlet a hazai és a nemzetközi büntetőjog konfliktusának megoldására. A »sortűzpererek« története. In: ÁDÁM Antal – CSERESNYÉS Ferenc – KAJTÁR István (szerk.): *Tanulmányok az 1956. évi forradalom és szabadságharc 50. évfordulójára*. Pécs, Janus Pannonius Tudománygyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2006. 321–332.

utólagos szabályozói megnyilatkozás, amely nem az elkövető javára szolgál. Azzal pedig, hogy döntésében az alkotmánybíróság eleve kizárta azt, hogy már elkövetett bűncselekmény bármikori bírósági megítélésébe a törvényhozó beavatkozzon, magát a törvényhozást nyilvánította alkalmatlan eszközzé arra, hogy az e körbe eső ügyek elintézésére bármiféle hatást gyakoroljon.

Ezzel viszont az eddigi alkotmánybírósági okoskodás értelmében éppen a törvényhozó által történő utólagos állásfoglalásnak a merő ténye teszi vitathatóvá azt az elévülhetetlenséget, amely pedig – mint már előbb láthattuk – ezen elévülhetetlenségnek a nemzetközi jog elveként az Egyesült Nemzetek Szervezetében történt elfogadása (1968), a hazai jogba transzformálása értelmében pedig ratifikálása (1971) óta minden további nélkül már eleve, nálunk is fennáll.

Az egyik lehetséges alkotmánybírósági érvelés kiköti, hogy a materiális büntetőjogban bármiféle utólagos változtatás csakis az elkövető javára érvényesíthető. Egy másik lehetséges érvelés pedig azt köti ki, hogy az elévülhetetlenség törvényi megfogalmazása nem lehet „visszaható”, hanem csakis prospektív: olyan, amelyik hatálybalépésének a napjától szabhatja meg majd az azt követően elkövetett tettek jövőbeni elévülését.

(Emlékeztetnünk kell azonban mind e közben arra, hogy Zétényi Zsolt és képviselőtársa azért kezdeményezett az átmenet nehéz éveiben törvényt,²² szégyenére a korabeli kormánynak és minden politikai erőnek, mert az igazságszolgáltatás jogellenesen – a büntető törvénykönyv betűjére hivatkozva, ámde a szabályozott jogintézményt lényegéből kiforgatva – bekövetkezett elévültséget állapított meg. Ugyanebben az időben Németországban igazságügyi miniszteri értekezleten állapotok meg az ilyen tettek elévülése diktatúrában nyilvánvaló nyugvásának minden tartományban egységes elismeréséről. Ám ott is az történt, hogy alig telt el negyed év, és az ingadozó gyakorlat máris egyértelműsítő törvényt kényszerített ki.²³ Önmagában a jogalkalmazói gyakorlat alakulása azonban a magyar alkotmánybíróság számára közömbös volt. A meghivatkozott alkotmánybírósági döntés ugyanis nem arról formálta alkotmányellenesnek minősítő ítéletét, hogy ügyészségek s bíróságok elévülés bekövetkezetttségét vagy kizártságát állapítják-e meg, hanem csupán annak formális, és kizárólag ezért konstitutívnek minősített tényéről, hogy a saját döntési kompetenciájában

²² Vö. mindenekelőtt ZÉTÉNYI Zsolt: *Több fényt! Tanulmányok, gondolatok, beszédek: 1995–2006*. Budapest, Timp, 2007. 384 + xvi.; valamint http://hu.wikipedia.org/wiki/Zétényi-Takács-féle_igazságtételi_törvényjavaslat

²³ Vö. VARGA Csaba (szerk.): *Igazságtétel jogállamban*. Német és cseh dokumentumok. [A Windsor Klub könyvei I.] Budapest, [Osiris], 1995. 241. & <http://mek.oszk.hu/14300/14307/14307.pdf>

kizárólagos értelmezési hatalommal eljáró bírói hatalom fölébe lépve ilyesmit törvényhozói hatalom állapítson meg.)

Bármennyire ellentmondásosnak s paradoxikusnak tetszik is e következtetés, a fentiek szerint a tervezett törvény pontosan azt kockáztatja, hogy elévülhetlenség általa történő kimondásával a nemzetközi jogilag már érvényesként elfogadott s ratifikálásával a belső jogba is hatályosként beiktatott elévülhetlenséget éppen maga zárja ki. Hiszen létével önmaga nyilvánít ki olyasmit, hogy a nemzetközi elévülhetlenség a ratifikációs transzformáció ellenére sem a hazai jog közvetlenül alkalmazható tétele. Ezért kell úgymond külön törvénnyel a hazai jogba bevezetni, ami, ha megtörténik, módosítást a materiális büntetőjogban jelent. Ilyesmi viszont kizárólag a jövőre nézve lehetséges, hiszen súlyosbító hatály kizárólag az ezt követően elkövetésre kerülő tettekre terjedhet ki. Az alkotmánybírói logika tehát a következőképpen alakul: ami a korábbi jogállapot szerint elévült, az elévült – ámde függetlenül bármiféle későbbi törvényi megállapítástól. Következésképpen a tervezett új törvény csupán a korábbi jogállapot szerint még elévülni sem kezdett (tehát az új törvény kihirdetése után elkövetésre kerülő) tettek valahai elévülését zárhatja majd ki.

4. Következtetés

Amennyiben a fenti okfejtés megállja helyét, úgy a tervezett törvény gyógyító hatás helyett csakis káoszt realizálhat, kettős önmegsemmisítő hatással. Egyfelől utólag legitimálja igazságszolgáltatásunk eddigi bűnpártoló jogellenes magatartását, miközben az alkotmányi átmenet összefüggésében ellentmondássá tett belső, szerkezeti logikájával maga torlaszolja el annak lehetőségét, hogy az, ami a kérdéses egyezmény ratifikációjának köszönhetően már eleve számos évtizede elévülhetetlen nálunk is, a törvényi beavatkozás okán a múltban elkövetett tettek tekintetében a hazai jog által mégis „alkotmányosan” elévülhetetlenként kezelte.

Összegezve: nem a kezdeményezés problémás önmagában, de jelen alkotmányi átmeneti közegében vitatható. Felvethető persze, mint láttuk, az is, hogy Zétényi megfogalmazása (1991) csakúgy, mint a német elévülési törvényeké vagy a kommunista rezsim törvénytelenységéről szóló cseh törvényé (1993) egyaránt deklaratív volt: csupán kinyilvánította (egyértelműsítette) az egyébként nélküle is fennállót – esetünkben azt, hogy kizárólag normális – minimumként, tehát *sine qua non*, a saját jogtételezéseit követő – működés működtethet a

jogban elévülést.²⁴ Alkotmánybírósági újítás már maga az is, tehát illegitim túlhatalom-gyakorlás, hogy ezt konstitutívnak értékelte – mint ami maga idéz elő joghatást, s ezért illegitim. Ám a szóban forgó törvényjavaslat megfogalmazása hiába deklaratív, ha ilyesmi egy értelmezési hatalmat nem feltétlenül befolyásol. Hiszen mondhatja: arról szól a törvény, hogy ezután másként legyen, mint ahogyan eddig volt. Azaz maga a törvény nyilvánítja magát konstitutívá, használt szavaitól függetlenül.

A megoldás ezek szerint abban rejlik, hogy miután a vitathatóság kizárása érdekében eleve alaptörvényi szinten fogalmazódott meg a váltás igénye, a váltás teljes jogalapját szintén alaptörvényi szinten, s vitathatatlanul kell megfogalmazni.

---

²⁴ Vö. VARGA Csaba: *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5.] Budapest, [AKAPrint], 1998. 234. & <http://mek.oszk.hu/14700/14759/>; VARGA Csaba: *Jogállami? átmenetünk?* [PoLíSz sorozat könyvei 6.] Pomáz, Kráter, 2007. 241. & <http://mek.oszk.hu/14800/14850/>; és VARGA Csaba: *Válaszúton – húsz év múltán. Viták jogunk alapjairól és céljairól*. [PoLíSz sorozat kötetei 7.] Pomáz, Kráter, 2011. 256. & <http://mek.oszk.hu/15100/15175/>

BÚCSÚ AZ ELÉVÜLÉSTŐL?

A mai alkotmányi átmenetet az jellemzi, hogy van egy régi alkotmányunk, mely új alkotmányunk elfogadásával már jogtörténeti múlttá szenderült, miközben ez az új alkotmány némi reformmal mégis megerősített egy alkotmánybírósgot, amelyik mindeddig a régi alkotmány nyomán a jogrend alkotmányiasítása örvén két évtizeden át leginkább önmagára hallgatva hallgatólagosan alkotmányozott. Ugyanakkor elfogadásra került ez az új alkotmány, amelynek az új évtől hatályba lépésére alapozva immár termőre fordult törvényhozásunk.

Ebben az önmagában természetes átmenetben és munkamegosztásban nyitott kérdés még, vajon értelmező hatalmával miképpen fog majd élni alkotmánybírósgunk. Eddigi megnyilatkozások jobbára önnön múltja továbbéltetésének a szándékára utalnak. Ilyen a preambulum egyébként megkülönböztetetlen normatív erejének az alaptalan kétségbevonása, az új üzenetek kiüresítésére irányuló törekvés vagy az a beállítás, mintha a nemzet történeti alkotmánya pontosan az az eddigi alkotmánybírósgági gyakorlat lenne, amelynek meghaladására az új alaptörvény egyáltalán létrejött.

Tudnunk kell, hogy az alkotmánybírósgági határozatok negatív törvényhozást megvalósító döntések, amik mihelyst kihirdetésre kerülnek, be is fejezik küldetésüket. Hiszen alkotmányellenessé nyilvánításával egyszersmind ki is iktatnak érvényes szabályokat a jobból. Indokolásuk viszont – bármilyen magasztos égi üzenetként továbbítja ezeket a testület önjelölten „szentistváni” szelleme – nem jogforrás; sohasem is volt. Eseti igazolás csupán, még ha elvi is. Gyakorlati utóéletében legfeljebb öniégvény arról, miképpen gondolkodik, tehát miként jár el e fórum. Két évtizede felhalmozódott sok tízezer oldalnyi anyaga mind a hatályvesztett régi alkotmány alkalmazása, így önmagában éppen nem mérvadó egy új gyakorlat kialakításához.

A német és a cseh megoldás meghazudtolásával a mi alkotmánybírósgunk alkotmányellenesként elutasította annak lehetőségét, hogy ne egy bünözö állam évültethesse el az általa elkövetett büncelekményeket (amik ugyanennek az államnak az erőszakos jogtiprása következtében maradtak üldözetlenek), hanem az újraépülő jogállam elévülésben nyugvást állapíthasson meg erre

az időre. Alkotmánybíróságunk gyakorlati bűnpártolására válaszul a most meghozott Alaptörvény alkotmányi erővel nyilvánítja ki, hogy „tagadja” ezek elévülését. Az országgyűlésben most tárgyalásra kerülő törvényjavaslat pedig „deklarálja”, hogy az államunktól négy évtizede ratifikált ENSz Egyezmény szerinti elévülhetetlen „emberiesség elleni bűncselekmény” valóban „el nem évülő bűncselekménynek számít”. Az alkotmányi átmenet tisztázatlansága azonban kockázatokkal teli, így a kétely, az ellenerő könnyen visszájára fordíthat egy még oly egyértelmű szándékot is.

Először is azzal összefüggésben adódik visszásság, hogy igazságszolgáltatásunk mindaddig jogtagadó módon járt el. A pártállami diktatúrától elfogadta, hogy még egy a saját joga szerinti eljárást lehetetlenítő idő is elévülthessen bűnök, miközben kizárta, hogy általánosan elfogadott, következésképpen számára is közvetlen érvényességgel rendelkező nemzetközi jogelvet alkalmazzon. Pedig úgy kell gondolnunk, hogy sem új törvény, sem hivatalos indoklás vagy egyéb kommunikáció nem szolgálhatja egy jogsértő gyakorlat utólagos legitimálását. De mesterségesen olyan helyzetet sem állíthat elő, hogy a hazánktól elfogadott nemzetközi humanitárius jog bármely eleme külön törvényhozói megerősítésért kiáltson tényleges alkalmazásra kerüléséért.

A kezdeményezett megoldás szerkezetileg nem különbözhet Zétényi–Takács két évtizede elfogadott törvényétől – attól, ami (noha túlhatalmával visszaélve járt el alkotmánybíróságunk) alkotmányellenesként már visszautasított. Alkotmánybíróságunk találmánya volt ti. az „alkotmányos büntetőjog”. Ez az egyébként eljárási intézménynek számító (s ezért törvénnyel szabadon alakítható) elévülést anyagi büntetőjoginak (vagyis a tett bűncselekmény mivoltához tartozónak) nyilvánítja – már pedig ez a tett elkövetése után legfeljebb az elkövető javára módosítható. Vitatható tehát minden utólagos szabályozás, mely nem az elkövető javára szolgál. Már pedig ha a törvényhozó nem avatkozhat be elkövetett bűncselekmény bírósági megítélésébe, úgy a törvényhozás immár alkalmatlan eszköz.

Nem a kezdeményezés problémás önmagában, de jelen alkotmányi átmeneti közegében vitatható. Felvethető persze, hogy Zétényi megfogalmazása (1991) csakúgy, mint a német elévülési törvényeké vagy a kommunista rezsim törvénytelenységéről szóló cseh törvényé (1993) egyaránt deklaratív volt: csupán kinyilvánította (egyértelműsítette) az egyébként nélküle is fennállót – esetünkben azt, hogy kizárólag normális működés működtethet a jogban elévülést. Alkotmánybírói újítás, hogy ezt konstitutívnak értékelte – mint ami maga idéz elő joghatást, s ezért illegitim. Ám a szóban forgó törvényjavaslat megfogalmazása hiába deklaratív, ha ilyesmi egy értelmezési hatalmat nem feltétlenül

---

befolyásol. Hiszen mondhatja: arról szól a törvény, hogy ezután másként legyen, mint ahogyan eddig volt. Azaz maga a törvény nyilvánítja magát konstitutívá, használt szavaitól függetlenül.

Milyen következtetés adódik ebből? Miután a vitathatóság kizárása érdekében eleve alaptörvényi szinten fogalmazódott meg a váltás igénye, a váltás teljes jogalapját szintén alaptörvényi szinten s vitathatatlanul kell megfogalmazni.

ELÉVÜLÉS? VISSZAHATÓ TÖRVÉNYHOZÁS?

Csapdahelyzet és jogtechnikai semlegesség a jogban

Az életnek, minden életnek van valamilyen ritmusa, aminek a rendje számunkra megszokott és otthonos, s aminek alapját a bármiféle fejlődésben rejlő funkcionalitás adja. Ám ez néha felborul, s akkor csodálkozunk, mint amikor gyermekünk nem kezd el beszélni, noha éppen ennek lenne ideje immár. Sok egyéb mellett így járt nemzetünk a kommunizmus bűneivel való szembenézés menthetetlen elodázása kapcsán.

1. Előzmények

Az elévülés dilemmája, amivel a saját jogukat is megtagadó diktatúrák utódállamainak kellett szembenéznie – immár s egyidejűleg a jogállamiság civilizációs éthoszána is újragondozására törekedve –, első alkalommal *Németországban* kapott intézményes választ, amikor a szövetségi igazságügyi miniszter egy felzúdulást keltő (1991. augusztusi) frankfurti bírósági döntés nyomán a Szövetség igazságügy-minisztereinek és igazságügyi szenátorainak részvételével rendezett értekezleten az elévülést a korábbi joggyakorlatra is visszatekintő összefüggésben értelmező határozatot hozott (1991 novemberében) azon bűncselekmények elévültségének a kizártságáról, amiket e jogtipró állam, a csatlakozás előtti Német Demokratikus Köztársaság, „hatalma egykori birtokosainak utasítására vagy egyetértésével követtek el és amelyeket a jogállami követelmények figyelmen kívül hagyásával nem üldöztek” – hangsúlyozva mindazonáltal, hogy annak tényét, vajon egy konkrét ügyben az elévülés akadályba ütközött-e vagy sem, csakis az egyébként eljáró bíróság állapíthatja meg.¹ Ám hamarosan mégis

¹ A hajdani NDK-ban elkövetett bűncselekmények elévülése. In: VARGA Csaba (szerk.): *Igazságtétel jogállamban. Német és cseh dokumentumok.* [A Windsor Klub könyvei I.] Budapest, Osiris, 1995. [újrany. Budapest, Szent István Társulat, 2006.] & <http://mek.oszk.hu/14300/14307/14307.pdf>, 35–38.

kiderült, hogy a törvényhozónak az a jogállamiság jegyében született elhatározása, hogy tartózkodjék a független bíróság ítélkezésébe történő beavatkozástól, nem tartható immár tovább, merthogy a gyakorlat csak ingadozóan követte a fenti iránymutatást. Ezért belátva, hogy a bíróságoknak a fenti értelmezésre ügyelő egységes gyakorlata biztosításához ez nem elégséges, 1992 februárjától indulóan a Szövetségi Gyűlést az annak munkájában közreműködő egyes pártok indítványokkal és kezdeményezésekkel kezdték elárasztani. Ezeknek az összegyűrásából és különféle tudósok szakvéleményeinek a meghallgatásából harmonizáltan 1993 márciusában, majd szeptemberében végül két olyan törvényt fogadtak el, amelyek az érintett büntettek elévülésének a nyugvását, majd meghosszabbítását mondták ki.²

Hasonló törvényt fogadtak el – itt már a kommunista rezsim jogellenességének kifejezett törvényi megállapításával – 1993 júliusában a *Cseh Köziársaságban*, amelynek ugyanezen év decemberében már meg is történt pozitív alkotmánybíróági megerősítése, ráadásul további megfontolásokkal megerősítetten. Hiszen – amint kifejtették – bármiféle egyéb következtetés és végeredmény kizárólag a bűnösként megítélt korszaknak a törvénytelenésre épített állítólagos jogbiztonságát erősíthette volna.³ (S nem a fejlemények logikája, csupán utóélete szempontjából lényegesen, jóváhagyó természetességgel említi ezt a törvényhozói lépést az Európai Unió strasbourgi emberi jogi bírósága is a jelenben – 2011 júniusában – egy ezt egyébként meg nem kérdőjelező beadvány kapcsán, ám arra az abban is releváns, törvényileg meghatározott időtartamra vetítve, „amikor egy demokratikus jogrend alapelveivel összeférhetetlen politikai indítékok megakadályozták az elítélést”).⁴

A szembenézés megvitatása ugyanakkor *Magyarországon* indult meg régióinkban a legkorábban. Magyarország ekkoriban még úttörő szerepet játszott; talán az a körülmény, hogy ilyen ügyekben is másokat megelőzve, egyedül lépett, szintén hozzájárulhatott vesztéhez, ellenerők által politikai ösztűz alá vételéhez, s talán ismert alkotmánybíróági elítéléséhez is. Ám abban, hogy mindez a történéis kevéssé szerencsés csillagzat alatt zajlott, talán mégsem ez bizonyult döntőnek, hiszen az ország mély megosztottsága már eleve rá-

² Törvény a Német Szocialista Egységpárt által elkövetett jogtalanságok elévülésének nyugvásáról., valamint Törvény a büntetőjogi elévülési idők meghosszabbításáról. Uo. 121–122. és 183–184.

³ Uo. 189–232.

⁴ *Polednová c. République Tchèque*. 2615/10, Cour EDH, 5e Sect. Déc., 21 juin 2011. <http://www.unhcr.org/refworld/pdfid/4e26de282.pdf>>, lásd még Nicolas HERVIEU <http://combatsdroitshomme.blog.lemonde.fr/2011/07/07/1%E2%80%99histoire-du-regime-communiste-de-lex-tchecoslovaquie-dans-le-pretoire-la-cour-de-strasbourg/>

nyomta minden akkori törekvésre a bélyegét. Egyetemi bölcsészliberalizmus volt itt is a kezdeményező fél. Ez már az elsőként egyébként is ellenzéki képviselői által kezdeményezett konferencia címadásában eleve denúciálta a megvitatandó témát, mikor 1990 januárjában nyilvános vitát rendezett az új kormány programjában *Justitia-tervként* elhíresült kérdésről, *Visszamenőleges igazságszolgáltatás új rezsimekben* a nyílt megvitatás előtt megbélyegezve azt. Hiszen eleve hamisan úgy állította be, mintha egyáltalán elképzelhető lenne igazságszolgáltatás, mely ne a megtörténtségre következő bármikori utókor szemszögéből ítélne, s így ne lenne egyszersmind „visszamenőleges”. Felhőt kavarázó egész porhintésük csupán szokásos szabaddemokrata csúsztatás volt. Hiszen alapvető gondolkodási sémájuk olyan terepet adott a még meg sem kezdődött vitának, mintha más sem lehetne a palettán, mint spanyol megbékélés az egyik, s boszorkányüldözés, a Ceaușescu-házaspár azonnali sürgősséggel végrehajtott kivégzése a másik oldalon. Ugyancsak egyedül érezhettem hát magam, ha tárgyyszerű akartam ott és akkor lenni. És gyakorlatilag egyedül is voltam a megszólalók közt olyanként, mint aki nem ördögöt fest falra, de legalább megkísérli, hogy semleges távolságtartással vallassa a magából a jogból, a jogtörténetből s a civilizált jogi kultúrából kihámozható üzenetet. Elsőként adódott hát megfogalmaznom – ami máig legalább számomra vállalhatóan bizonyult –, hogy „Amennyiben a büntető felelősségrevonást az előző rezsimelele megakadályozta, akkor az érintett cselekmények elévülése meg sem indult.”⁵

A jobbára színpad mögött parázsló – mert a sajtó javarésztől a keresztényietlen bosszúállás stigmájának ráragasztásával eleve visszaretentést célzó szabaddemokrata gőzhenger által a jövőbeli üdvösséget jelentő joguralom eszmeiségének jegyében folytonosan eltorzított – vita a miniszterelnök által 1990 augusztusában az Eötvös Loránd Tudományegyetem néhány jogász professzorából kiválasztott bizottságban zajlott tovább, immár úgymond a tudományosság jegyében, miközben magam aligha tehettem egyebet, mint hogy e bizottság tagjaként folyvást az értelmiség újabb árulása⁶ szindrómáját

⁵ In: BENCE György – CHAMBRE Ágnes – KELEMEN János (szerk.): *Visszamenő igazságszolgáltatás új rezsimekben*. [Kézirat gyanánt.] Budapest, E[ötvös]L[óránd]T[udomány]E[gyetem]B[ölcsész]T[udományi]K[ar] Társadalomfilozófia és Etika Tanszék, 1990. 20–24. és 48–49.; majd VARGA Csaba: A mértékállítás szükségé. In: majd VARGA Csaba: *Jogállami átmene-tünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5.] Budapest, AKAPrint, 1998. & <http://mek.oszk.hu/14700/14759/>, 108.

⁶ A kifejezésre ld. Julien BENDA: *Az írástudók árulása*. Babits Mihály tanulmányával. Ford. Rónai Mihály András. Budapest, Anonymus Irodalmi és Művészeti Könyvkiadó, 1945. 370.

vizionáljam magamban. A bölcsészeknél lényegesen előbbre hát ez a jogász grémium sem jutott, hiszen a voltaképpeni kérdést az 1991 májusára elkészült úgynevezett kollektív bizottsági vélemény éppen nem válaszolta egyértelműen meg. Magam pedig, midőn e közös véleménynek az egyes bizottsági tagok külön-külön írásbeli állásfoglalásának a közös nevezőjéből kellett összeállania, most ismét kisebbségben maradtam annak – következményeivel együtt történő – megállapításával, hogy „Az elévülésnek társadalmi előfeltétele egy olyan konszolidált jogrendi állapot, melynek megfelelően a jogérvényesítésre irányuló igény az elévülésként zajló időtartam alatt zavartalanul jogérvényesítéshez vezethetett, és ezt kedvezőtlen jogi reagálás vagy jogon kívüli eszközökbe burkolt gyakorlat nem zárhatta ki.”⁷ Belső vitáinkban viszont, melyeknek közös bölcsességet kellett volna kiérlelniük magukból, Schlett István politológus kollégánk egyébként gyönyörű lírai hangvétele lett és maradt mérvadó, mely nem konkludált annál tovább, mint hogy – úgymond – zajljék tovább minden, mint Erdélyben a patakkövek: súrlódnak, súrlódnak, de majd csak valamikor egymáshoz csiszolódnak.⁸ S ezt bizony nem érthette másra, mint a bűnösök és áldozataik egy fedél alatti továbblakására, amelynek jogi háborítatlanságát most már magunknak kellene biztosítanunk.

Mintha csak pontosan az effajta lefegyverző dilettantizmust látta volna előre, ezek hírére megelőzve s talán pontosan ezért került sor – a korabeli összes politikai erő szégyenére, és különösen a korábban még a *Конец!* jelszavával kampányoló, kormányerővé vált Magyar Demokrata Fórum kormánypolitikai árulásaként – egyéni indítvány formájában, s ugyancsak 1991 májusának elején, Zétényi Zsolt és Takács Péter törvényjavaslatának benyújtására – de figyeljünk csak, s ezért az ismétlés: egyéni képviselőként, kormányzati háttér nélkül, miközben a rendszerváltásra szövetkező erő pártként nemrégiben még a *Konyec!* várakozásával nyert választást! –, amely ez év novemberében elfogadottan lényegében ugyanerre az elgondolásra építve az elévülést „ismét elkezdődöttnek” nyilvánította⁹ – úgy, hogy az a jogtagadásra épített államiság mint akadály

(Első kiadásában Julien BENDA: *La trahison des clercs*. Paris, Grasset, 1927.)

⁷ VARGA Csaba: Szabad-e itélnünk a múltról? Jogfilozófiai megfontolások. *Reggeli Pesti Hírlap*, II. évfolyam, 258. szám. (1998. november 4.). 8.

⁸ Szakértői vélemények az »igazságtételről«. – I. Szakvélemény. / II. SCHLETT István: Politikai megfontolások. / III. BIHARI Mihály: Rendszerváltás, felelősség és igazságtétel. / IV. VARGA Csaba: Szabad-e itélnünk a múltról? Jogfilozófiai megfontolások. *Társadalmi Szemle*, 1992/1. 69–90.

⁹ Hosszas előkészületek és többekkel való ismételt konzultálás után, a benyújtása előtti estén még egy utolsó egyeztetésre hívott át miniszterelnökségi szobámból Zétényi Zsolt, hogy a törvényjavaslat szövege véglegesíttessék. A Magyar Demokratikus Front által használt szo-

megszűntének a törvényileg megállapított napjától induljon újra. Ám a bő félévnyi várakozással, 1992 májusában hozott döntésében az alkotmánybíróság – élébe menve a törvényt megítélésükre hozzájuk utasító köztársasági elnök aggályának, aki beadványában jámborul megkérdezte: vajon nem teremt-e egy ilyen rendelkezés „indokolatlan és önkényes különbséget az elkövetők között” – ezt a már (a Szabad Demokraták Szövetsége, a Magyar Szocialista Munkáspárt, valamint a Fiala Demokraták Szövetsége, a mai FIDESz purista elvisége ellenében) megszavazott törvényt mint egészében s részeiben, azaz minden részletével együtt alkotmányellenesnek találta. Alkotmányellenesként ezzel hát ki is iktatta a jogrendből.¹⁰ Szégyenünkre pedig ez a jogilag fedezetlen visszautasítás rögzült jogrendünkbe, egészen az Alaptörvény meghozatalával előállott alkotmányos váltás nemrégiben megnyílt lehetőségéig.¹¹

Merthogy végezetül – két évtizeden át viselve egy ilyen álságos, a jogállamiság bűvszávába takarózó cinizmus minden terhét, hordalékát, sőt magát a rendszer-változás esélyeit kisiklató mellékhatásait is – 2011 novemberében *Magyarország Alaptörvényének átmeneti rendelkezései* keretében egyelőre még javaslatként, majd az év utolsó napján megszavazott alkotmányerejű normatívumként végre kinyilvánításra került, hogy „Nem tekinthető elévültnek azoknak a törvényben meghatározott, a pártállam nevében, érdekében vagy egyetértésével a kommunista diktatúrában Magyarország ellen vagy személyek ellen elkövetett súlyos bűncselekményeknek a büntethetősége, amelyeket az elkövetéskor hatályos büntető törvény figyelmen kívül hagyásával politikai okból nem üldöztek.”¹²

---

bában többen lehattunk, és apró stílárís változtatásokra kerülhetett sor, végül a képviselősége előtt egyetemi büntetőjogász Kutrucz Katalin vette magához a paksamétát, hogy majd éjszaka összepofozza a javításokat. Saját emlékem szerint – megdöbbenésemre – ekkor került bele a javaslat szövegébe az idézett kifejezés, mely önmaga kifejtetlen tagadásával már eleve elfogadhatatlanná tette.

¹⁰ 11/1992. (III. 5.) AB határozat. <http://isz.mkab.hu/netacgi/ahawkere2009.pl?s1=11/1992&s2=&s3=&s4=&s5=&s6=&s7=&s8=&s9=&s10=&s11=Dr&r=1&SECT5=AHAWKERE&op9=and&op10=and&d=AHAW&op8=and&l=20&u=/netahtml/ahawuj/ahawkere.htm&p=1&op11=and&op7=and&f=G>

¹¹ Vö. VARGA Csaba: *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. Budapest, AKAPrint, 1998. 234. & <http://mek.oszk.hu/14700/14759/>; VARGA Csaba: *Jogállami? átmenetünk?* [PoLiSz sorozat könyvei 6.] Pomáz, Kráter, 2007. 241. & <http://mek.oszk.hu/14800/14850/>; VARGA Csaba: *Válaszúton – húsz év múltán. Víták jogunk alapjairól és céljairól*. [PoLiSz sorozat kötetei 7.] Pomáz, Kráter, 2011. 256. & <http://mek.oszk.hu/15100/15175> általában, és VARGA Csaba: *Jogmegújítás alkotmánybíráskodás útján?* In: HAJAS Barnabás – SCHANDA Balázs (szerk.): *Formatori iuris publici. Studia in honorem Geisae Kilényi septuagenarii. / Ünnepi kötet Kilényi Géza professzor hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Szent István Társulat, 2006. 525–546.; – VARGA (2007) i. m. 64–111. – különösen.

¹² Magyarország Alaptörvényének átmeneti rendelkezései. (2011. december 31.) A kommunista diktatúrából a demokráciába való átmenetről. 2. cikk (1) bekezdés. In: T/5005 <http://www.>

2. A megoldás és problematikája

Nos, *Magyarország Alaptörvényének átmeneti rendelkezései* még csak tervezetként létezett, amikor máris politikai spekulációk tárgya lett, vajon mik lehetnek majd egy nemzetközi fórumon történő esetleges megtámadtatásának az esélyei.¹³ Amihez további szint kölcsönöz, hogy kitétele az elfogadott szöveg szerint – „törvényben meghatározott” – további végrehajtási szabályozás után kiált; és ez könnyen problematikusává válhat, ami akár diszkreditálhatja magát az alapgyanút is.

Tudatosítanunk kell ezért itt, hogy a törvényhozási technika lényege mindig egy kellően szabályozható, alkalmasan tetten érhető s azonosítható, és a megfelelő eljárás során könnyen bizonyítható *eszközmagatartás* megtalálása; tehát olyané, amely egyszerű összefüggésben kínálja fel magát az államhatalmi ágak Montesquieu-i megosztásában részes mindhárom fórumnak: a törvényhozónak, az esetleges devianciára reagáló rendvédelemnek és az esetleges következmények megítélésére hivatott bírósági eljárásnak egyaránt. Egy talán beszédes példával élve: nem a vér vegyi összetételére haragszik a jogalkotó, de csakis csekély ráfordítással, ám viszonylagos biztonsággal kimutatható alkoholszintjének a megállapítása révén tudja megtorolni egy veszélyes üzemet vezetőnek a vezetési képességet csökkentő italfogyasztását. Más helyzetben viszont ez bizonyulhat sokkalta bonyolultabb vagy éppen megoldhatatlan feladatnak is. Ismét egyetlen egyszerű példával élve: annak ilyen átlátható tényállásként történő megfogalmazása nem sikerült történetesen Angliában, aminek az ottani hivatalos elnevezése faji feszültség. Ezért mind a mai napig problémás maradt az egykori Brit Nemzetközösségből érkezetteknek az együttélését kellően biztosító és/vagy javító szabályozás.¹⁴ Nos, miképpen járjunk hát el a magunk kérdésében?

Az említett végrehajtási rendezés tervezetén munkálkodóknak egészen művük törvényként kibocsátásáig¹⁵ kézenfekvőnek tűnt a büntetőjogi rutin,

---

parlament.hu/irom39/05005/05005.pdf majd *Magyar Közlöny*, 2011. december 31. / 166. 14613. és köv. http://jogszabalykereso.mhk.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=143614.581342

¹³ Pl. Elévülés reloaded. http://igyirnankmi.blog.hu/2011/11/28/elevules_reloaded. A megszépítő megbocsátással aktivizmusnak nevezett magyar alkotmánybírósági hatalombitorlástól előállított *fait accompli* kényszerére nem is emlékezve ez naívan rákérdez: vajon nem jelent-e alkotmányos aggályt, amiért csak két évtized küzdelme és országrombolása múltán történhetett meg a nálunk alkotmányossá emelt gátak elbontása s egy tiszta helyzet teremtése?

¹⁴ Vö. Anthony ALLOTT: *The Limits of Law*. London, Butterworths, 1980. xxii + 322. Ld. még VARGA Csaba: A jog és korlátai. Antony Allott a hatékony jogi cselekvés hatáiról. *Állam- és Jogtudomány*, 1985/4. 796–810.

¹⁵ 2011. évi CCX. törvény az emberiség elleni bűncselekmények büntetendőségéről és elévülésének kizárásáról, valamint a kommunista diktatúrában elkövetett egyes bűncselekmények

vagyis az, hogy *elkövetői oldalról* induljanak ki. Ki az, aki megjeleníthette a pártállamot? Milyen tettekben ölthettek testet a szóban forgó súlyos bűncselekmények? Nos, törvényelőkészítői fantaziálás indult meg ezért arról, vajon ide tartozhat-e például egy hirtelen felindulásból elkövetett emberölés? Avagy nemi erőszak? Ámde ezzel már esetleg hozzágondolhatjuk a sejthető választ is, amely egyre inkább tagadó. Ugyanakkor megindult régi párthatásköri listák gondos tanulmányozása is azért, hogy megnevezhessék – és miképpen – a potenciális elkövetők vagy támogatók mint részesek személyi körét. Már pedig büntetőjogról lévén szó, mindenki tudja, hogy amennyiben ilyen irányban indulunk el, úgy kimerítő felsorolás szükséges arról, hogy milyen bűncselekmény-típusok mint elkövetési magatartások s ezek mögött milyen tisztségek és beosztások mint elkövetők/elkövetettek tartozhatnak e körbe. Ám mennél nagyratörőbb, tökéletesebb, teljesebb és igényesebb egy ilyen munka, annál inkább felsejlik majd – és bizonyosra vehető nemzetközi megítélése sem fog másként vélekedni róla –, hogy bizony *visszaható*¹⁶ egy egész ilyen vállalkozás. Hiszen nem egyszerűen a múlt jogi feldolgozása előtt nyit kaput, de ennek során mai szelekciót, mai kívánalmakat s félelmeket, mai képzelőerőt és jogpolitikai megfontolást érvényesít, óhatatlanul. Nem egyszerűen, csupán és mindössze az egykori jogtagadásból adódó elévületlenség szféráját határolja körül, hanem eközben abban csemegézik, abból válogat, tehát abba utólag bele is avatkozik.

Először is tudnunk kell, hogy a *nullum crimen sine lege* és *nulla poena sine lege* több évszázados jogelve¹⁷ jegyében csakis az és úgy büntethető, amit és amely büntetéssel korábban törvény meghatározott. Minden egyéb visszaható lenne, vagyis elfogadhatatlan.

Lássunk ezért egy pillanatra a felvetett kérdések mögé. Milyen logika is az, ami általában az elévülés kimondása és kérdésessége mögött munkál, miközben a büntető törvénykönyv csupán ennyit szokott mondani: valahány év „elteltével a büntethetőség elévül”¹⁸? Nos, a vezérgondolat – ha egyszer elmondhatjuk,

---

üldözéséről. *Magyar Közlöny*, 2011. december 31. / 166. 41700. és köv.

¹⁶ „A visszaható a jogban nem más, mint egy adott normának olyan eseményekre való alkalmazása, amelyek az [azt bevezető] törvény jóváhagyása előtt történtek meg vagy kezdték létrehozni jogi hatásukat.” <http://en.wikipedia.org/wiki/Retroactivity> („Retroactivity in law is the application of a given norm to events that took place or began to produce legal effects, before the law was approved.”)

¹⁷ Ld. mindenekelőtt Volker KREY: *Keine Strafe ohne Gesetz. Einführung in die Dogmengeschichte des Satzes »nullum crimen, nulla poena sine lege«*. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1983. xvi + 144.

¹⁸ A klasszikus alapmű, KOVÁTS Andor: *Bevezető tanulmányok a büntetőjogi elévülés tanába*. Budapest, Eggenberger, 1915. 256. példázata (a Btk. 105. és 117. §§ meghivatkozásával, 1. 3.

hogy „Mindig csak valamely jog, jogosítvány az, ami elévül.”¹⁹ – bizonyosan egy olyan eljárási vagy igényérvényesítési lehetőség, amit hosszú időn keresztül nem gyakoroltak, noha gyakorolhattak volna. Ezért tehát arról történik most intézkedés, hogy ennek mint szabott időnek az elmúltával már ne is gyakorolhassák azt. A mi dolgunk ebből következően az, hogy végiggondoljuk: amennyiben a fenti lehetőség nem volt valós, mert a gyakorlatban ténylegesen érvényesített jog maga lehetetlenítette el az ezekkel történő élést, úgy miként vonhatjuk meg ennek következményét? Láttuk már a cseh alkotmánybíróság indokolásában, hogy cinizmussal, egyenesen egy bűnös gyakorlat utólagos felmentésével s így gyakorlati jutalmazásával érne fel az, ha az így eltelt időt elévülésként vennénk figyelembe. Ha pedig ez a helyzet, úgy mit mondjon, miről szólhat egyáltalán a végrehajtási rendelkezés? Miképpen lehetne/kellene leginkább körülhatárolni azt, amire e körben voltaképpen valamennyien gondolunk?

Könnyen belátható, hogy minden eddig felsorolt törekvés mögött változatlanul egyetlen jogfilozófiai-jogelvi meggondolás áll, és ez nem más, mint az elévülés természetét, egyedül gondolható indokát, voltaképpeni létértelmét – mint ezen intézmény létrejöttének a kizárólagos motívumát – illető teoretikus rekonstrukció. Eszerint amennyiben a jogban egy eljárási lehetőséggel az erre felhatalmazottak (így vagy úgy meghatározottan) túl sokáig nem éltek, úgy korlátlan ideig már ne is élhessenek, mert ez már-már valamiféle rendelkezési önkénynek a gyanúját vethetné fel. Nos, egy olyan konstrukció, amely egy ilyen gondolatkörben határidő meghatározásával él, csakis úgy értelmezhető, hogy ez nem egyszerűen időmúlás: olyan idő telik el ilyenkor eseménytelenül, amikor pedig *szabad választás szerint élhettek volna* a kérdéses lehetőséggel. Azaz az elévülés nem merőben fizikai időmúlás, hanem úgynevezett *jogi idő*²⁰ működteti – olyan, amelynek teljes tartama során maga a jog s benne e kérdéses intézmény is működik. Más szóval tehát: amennyiben bármi okból a jog mögötti társadalmi normalitás megszűnik s ezáltal a jogrendnek a jogrend szerinti működése lehetetlenül – esetünkben így maga a »lehetőség« devalválódik, hiszen csak leírt szó marad belőle, ami nem gyakorolható, mert a körülmények kizárják vagy esélytelenné teszik, avagy az ilyen lehetőséggel történő élést éppen a jog köntösében fellépők részéről történő megtorlás valószínűsége kíséri

jegyzet) szerint: a bűnvádi eljárást, illetőleg a jogérvényesen megállapított büntetés végrehajtását „kizárja [...] Az elévülés.”

¹⁹ Kováts Andor: *A büntetőjogi elévülés dogmatikája*. Szeged, Városi Nyomda, 1922. 10.

²⁰ „Az elévülés ugyanis nem fizikai idő, amit a frankfurti atomóra működtet [...] az *elévülést az üldözés működteti*” – írja szellemesen http://fenteslent.blog.hu/2011/05/03/a_nagy_kommunistavadaszat

–, úgy az elévülés folyamata megszakad, s addig, ameddig ez a helyzet fennáll, nyugszik. Bármi előállíthat egy ilyen helyzetet. Csupán példázva: ok lehet egy török megszállás, melynek során a mindennapi élet folytatása lehetetlenül; egy szovjet megszállás, melyben a parancsnoki tudásra jutott katonai erőszakot azonnali statáriális kivégzés követi, ám másodjára már a panasztevő tűnik el, mindörökre s fellelhetetlenül; vagy egy a saját jog következetes megtiprásával működő *unRecht*, amit mindenkire kiterjedő terror hat át. Ámde okot adhat erre egy olyan, csupán valamiféle *science fiction* módjára megfogalmazható helyzet is, amelyben bátor új világunk már olyan fejlettséget ér el, hogy valamilyen behatással szomnambulussá, azaz tudattalan alvásszerű bódultságban cselekvésre képtelenné, avagy idegen akarattól mozgatott marionett-figurák sorává lehet tenni tetszőleges időre akár egy egész embercsoportot.

Egy alkalmas teoretikus konstrukció bevezetése végett hadd idézzek fel egy jól vizualizálható példát a XX. századból. A Magyarországon végre elfogadott megoldást ugyanis ugyanez a régi eszme vezérli. Ebben pedig – változatlanul – egy olyan logika a mozdítóerő, amelyet fél évszázada egy Amerikába emigrált német politikatudós írt le az akkor már Harmadik Birodalomként világháborúba bocsátkozó egykori hazája intézményi szerkezetéről. Eszerint pedig bűvárlátának tárgya csakis *kettős államként* jellemezhető. Merthogy Ernest Fraenkel 1941-ben olyan megkettőződött államként írta le korábbi hona berendezkedését, amely *normálisan*, gyakorlatilag jogállamként működik azok körében, akiket barátaiként kezel, egyidejűleg azonban kivételes intézkedésekkel akár egy szélsőséges terrorhatalom *abnormis* rezsimjét működteti bárki más irányában, akit viszont ellenségének vél.²¹ Kettéhasadt hát, mint az ezen barna totalitarizmus elődjeként megjelent vörös diktatúra úgyszintén.

Nos, ha egy ilyen állami megkettőződöttség utódjaként és majdani felváltójaként egyszer megjelenik egy jogállam, úgy a romeltakarítás során ennek számos többletfeladattal szintén meg kell birkóznia. Így a ma ennek örökébe lépő törvényhozó feladata nem lehet más, mint hogy az egykori szocialista bűnüldözés körében a jogtagadó állami terrorizmus valahai szféráját leválassza az akkor is többé-kevésbé jogszerűnek bizonyult működésről. Vagyis pontosan

²¹ Azaz *Normenstaat* gyanánt viselkedik a *Freude* irányában és *Maßnahmenstaat* minőségében pedig a *Feinde* irányában – e két kört itt Carl Schmitt fogalmaival megjelölve. ERNST FRAENKEL: *The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship*. Trans. E. A. Shils. New York, Oxford University Press, 1941. 231.; illetőleg kései eredeti változatában ERNST FRAENKEL: *Doppelstaat*. Frankfurt am Main, Europäische Verlagsanstalt, 1974. 257. Vö. még PEER KLÜSSENDORF: *Das Freund-Feind-Denken nach Carl Schmitt. Anfang vom Ende der Demokratie?* Grin Verlag, 2009. 44.; és RÜDIGER VOIGT (szerk.): *Freund-Feind-Denken. Carl Schmitts Kategorie des Politischen*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2011.

el kell határolnia elődjének jogállamiságot tagadó felét a jogállamiságra emlékeztető felétől, azaz a tényszerűen elmúltnak a jogilag is elmúlata érdekében s jegyében pontosan körül kell határolnia, hogy melyik az a szféra, amelyben az állam maga züllött bűnözővé, s így amelynek tekintetében ezért nem telhetett az elévülés jogi ideje sem.

Mindebből viszont csakis az következik, hogy bármiféle utólagos, ám a jogállamiság eszményét tisztelő – s ezzel a *nullum crimen sine lege* és a *nulla poena sine lege* elvét, utóbbiakkal pedig a visszaható hatály tilalmát a büntetőjogban komolyan vevő – törvényhozói értelmezés s kinyilvánítás, avagy bírósági megállapítás sem szolgálhat mást, mint kizárólag e két szféra különválasztását. Abban tehát, amiben a mostani alkotmányozásunk és annak végrehajtási rendezése eljár, csakis az egykori büntető kódexekben így vagy úgy szabályozott elévülési rendelkezés relevancia-körének és irrelevancia-körének az egymástól történő szétválasztásáról lehet csakis szó. Arról beszélhet tehát bármiféle törvényhozási állásfoglalás csupán, hogy milyen kritériumok mentén választható le a normálisként elfogadható működésről az a kör, amelyet illetően az utókor kellő alappal rendelkezik annak megállapításához, hogy ott egykor maga az állam züllött bűnözővé, vagy legalábbis bűnpártolóvá.

Vajon az elkövetői kör meghatározásával vonhatjuk meg ezt a kört? Avagy azon bűncselekmény-típusok felsorolásával, amelyekben e súlyos s máig megtorlatlan (mert akkoriban megtorolhatatlan) jogsértések tetet ölthettek? Ugyanis ha komolyan veszem a fentiekben leírt korlátozást, vagyis azt, hogy az akkori elévülhetetlenség megállapítójaként ma csakis e kétféle állapot különválasztásával bibelődhetem, úgy tudnom kell, hogy most semmi másra, mint kizárólag az állam egykor jogtagadó mivoltának a fogalmi megragadására (s ezzel határainak megvonására és bizonyítására) kereshetek kritériumot. Már pedig ekkor a múltnak elévülésükben nyugvó büntényeiről nem mondhatok többet, mint amit két és fél évtizede már megfogalmazott Zétényi és Takács, ma pedig a kormányerő színeiben egy törvényhozó. Azaz, olyan cselekményekről van itt szó, amelyek tekintetében „az állam politikai okokból nem érvényesítette büntető igényét” (mint amiként két és fél évtizede az előbbieket megfogalmazták), illetőleg amiket „az elkövetéskor hatályos büntető törvény figyelmen kívül hagyásával politikai okból nem üldöztek” (amiként ezt a ma törvénye kifejezte). Ugyanakkor mindaz a többlet, amit a törvényhozó esetleg még az elkövetői körről vagy az elévületlenség körébe eső bűncselekmény-típusokról egyáltalán elmond vagy elmondhat, nem érvényesíthető önálló kritériumként. Merthogy bármi legyen is az, ami a két kör, a normalitás jogigénye és a diktatúra jogtagadása határainak a megvonásán túlmutat, legfeljebb az üldözetlenség/

üldözhetetlenség kritériumához kapcsolt értelmező kifejezés lehet, de semmiképpen sem olyasmi, amit ún. kijelölő jelzőként ismer a nyelvtudomány.²²

Másképpen kifejezve azt jelenti ez, hogy az elévülést kizáró társadalmi-jogi abnormitás s ezzel – mögötte állóként – maga az üldözhetetlenség/üldözhetetlenség ténye leginkább az áldozati oldalról közelíthető meg, és éppen nem az elkövetői oldal vagy a tett felőli meghatározás révén. A *szenvető oldal* alanya volt ugyanis az, aki ezt érzekelte. Mert őt sújtotta ugyanis, hogy olyan *casusba* csöppent, amelynek politikai vonatkozásai okán számára esélytelen vagy egyenesen megtorló következményű lett volna az igazságkeresés, történetesen például a perlés.

Világos tehát, hogy kérdésként itt nem arról van szó, vajon mit kell büntetnünk, hanem csakis arról, hogy a büntethetőség általános feltételei miként alakulnak egy olyan utódállamban, amelynek az elődje jogellenesen gátolta a saját joga érvényesülését. Márpedig itt minden olyan próbálkozás, amely akár taxatív felsorolással, akár kazuisztikával próbálná nemcsak modellezni, de normatív elő is írni, hogy miket kíván ezen akadály elmúlta után most a bírói fórum megítél(tet)ni – vagy, hogy miknek a megítélését kívánja magától elhárítani és milyen ügyekkel történő elárasztatását szeretné megelőzni –, eleve irányt téveszt. Hiszen ha egyszer önnön jogrendjének a megtagadása zárta ki egykor az elévülés elindulását, úgy annak a körét kell – és csakis annak a körét szabad – most meghatározni. A válasz pedig nem lehet más erre, mint lakonikus: pontosan azokról a tettekről van szó, amiket az Alaptörvény átmeneti rendelkezése egyszer már meghatározott. S ha most még egyszer rákérdezünk, hogy mik ezek valójában mégis, úgy csakis ennyit mondhatunk: mindaz, ami a sértetti oldalról, vagyis az áldozat szemszögéből ekként érzékelhető. Mindaz tehát, amiben az ügyész *vádemelési monopóliumának* vagy a sértett *eljáráskezdeményezési jogának* a gyakorlása akkoriban lehetetlenült. Ha sok ez, úgy sok. És ha kevés, úgy kevés. Egy dolog biztos csupán: a törvényhozónak nem lehet többlet-mondanivalója itt már. Ami jogilag egyáltalán releváns lehet, azt a sértetti oldalnak kellett volt érzékelnie. Hadd ismételjük még egyszer: őt sújtotta, hogy olyan *casusba* csöppent, amelynek politikai vonatkozásai okán számára kizárt volt – mert esélytelennek vagy éppen megtorló következményűnek bizonyult volna – a perlés.

Nyilvánvaló tehát, hogy kizárólag az *igazságügyi gyakorlatban* – az ügyészség vádemelési monopóliumának érvényesítésében és bírósági mérlegelés során – történhet bármiféle további szelektálás. Kizárólag az eseti ügyben

²² Vö. pl. BALOGH Judit: A jelző és az értelmező. (*Magyar Nyelvőr*, 1999/2.) In: <http://c3.hu/~nyelvor/period/1232/123205.htm>

eljáró jogalkalmazó mérlegelhet s vonhatja meg az ügy szempontjából döntőnek tekinthető határokat annak nyomán, hogy hasonló helyzetekben határesetek sorát ilyen vagy olyan módon már eldöntötte.²³ Megjegyzendő persze, hogy semmi különleges nincs ebben. Nem másként jár el itt, hanem pontosan úgy, ahogyan bármely értékelő, mérlegelést feltételező, vagy egyszerűen úgynevezett bizonytalan jogfogalom – vagyis a bármely büntetőkódex általános részében foglalt felhatalmazások és kivételezések többsége – esetén szokott az ügyész vagy a bíró eljárni.²⁴ Ilyenkor a konkrét ügyről az elévülés szempontjából csak annyit állapíthat meg, hogy az vagy egyik, vagy másik csoportba, kategória alá tartozik. Már pedig az egyik esetben már elévült (amikor is igazságügyi tennivaló nincs többé), a másik esetben viszont még üldözendőnek minősül (ekkor pedig az elkövetéskor és az az óta érvényes szabályrend szerint kell a hatóságoknak megfelelően eljárniuk).

Mihelyt azonban a felelősségvállalást egy ilyen döntésért a jogalkalmazó elhárítja magától, avagy azért, hogy az ügyészi vádemelés megtagadását utólag legitimálja vagy a bírói gyakorlatban felbukkanó változékony megállapításokat egységesítse, az ilyen vagy hasonló igények elébe menve a jogalkotó hajlandó az előbbi kereteken túllépni, úgy máris meghaladja a kérdéses határ megvonásának a körét. Bármennyire gondos jogtechnikai munkát fektessen bele és bármekkora pontosságot is érjen el, mihelyt taxatív felsorolással él – kodifikálva például a lehetséges elkövetők körét (az egykori pártállami hatásköri lista [nomenklátúra] alapulvételével) vagy a figyelembe veendő bűncselekmény-típusokat –, szabályozása máris óhatatlanul visszaható büntető törvényhozássá lesz. Ráadásul mennél nagyobb a fentebbi irányban mutatott igyekezete, annál inkább áll be ez az eredmény. Ezzel pedig menthetetlenül alkotmányellenessé teszi nemcsak önmagát, de egyszersmind elkerülhetetlenül diszkreditálja magát az alapgonddal, a politikai okokból üldözetlenül maradt kommunista pártállami bűn-

²³ Mint az amerikai elv-mérlegelés érvelési gyakorlatában az ún. *reflective equilibrium* alkalmazásával.

²⁴ Vö pl. Jerzy WRÓBLEWSKI: The Relativity of Juridical Concepts. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, vol. X., no. 2. (1960) 269–282.; W. B. GALLIE: Essentially Contested Concepts. In: Max BLACK (szerk.): *The Importance of Language*. Englewood Cliffs (N.J.), Prentice-Hall, 1962. 121–146.; W. A. WILSON: Questions of Degree. *The Modern Law Review*, vol. 32., no. 4. (1969) 361–376.; Thomas R. MCCOY: Logic vs. Value Judgment in Legal and Ethical Thought. *Vanderbilt Law Review*, vol. 23. (1969–1970) 1277. és köv. (aki mindazonáltal óvatosságra int, merthogy „a gondolati minták alkalmatlanok, mivel inkább nyelvünk, semmint a valóság szerkezetét tükrözik” („thought patterns fail because they reflect the structure of our language rather than the structure of reality.”); Ron A. SHAPIRA: Fuzzy Measurement in the Mishnah and the Talmud. *Artificial Intelligence and Law*, vol. 7., no. 2–3. (1999) 273–288.; valamint Jaap C. HAGE – Dietmar VON DER PFORDTEN (ed.): *Concepts in Law*. Dordrecht, etc., Springer, 2009. xv + 129.

cselekmények el nem évültségének a *Magyarország Alaptörvényének átmeneti rendelkezéseiben* történő alkotmányi erejű kimondását. Hiszen a fenti körben már egyetlen tétel sem lehet elvileg más, mint szelektív. Következésképpen ezek mindegyike önkényes, ráadásul meg sem tudja védeni magát az ilyen törvényhozó azon vád alól, hogy egyidejűleg jogpolitikai megfontolásokat is érvényesített ezen eljárása során. Nem alkothat tehát kazuisztikát. Nem válogathat úgy, hogy történetesen egy hirtelen felindulásban elkövetett emberölés e körben nem gondolható, vagy hogy ugyanennek az eseteként egy nemi erkölcs elleni bűntett nem fordulhatott elő, s ezért most sem bukkanhat a felszínre, felelősség-megállapítást vagy éppen megtorlást is követelve.²⁵

3. Tanulság

Következtetésünk arra utal hát, hogy – függetlenül attól, vajon van-e alkotmányerejű felhatalmazás egy ilyen végrehajtási törvény alkotására vagy sem – mai törvénynek nem szabad megkonstruálnia az elmúlt időre nézve sem azt az elkövetői kört, amely az elévületlenség kimondásától érintett lehet, sem pedig azokat a bűncselekmény-típusokat mint tényállásokat, amelyekben ezek megvalósulhattak. Sőt, továbbmenve, nem vonhatja meg a politikai okokból előállott bűntetlenség pontosbítása érdekében a múltban megtörtént tett súlyosságának határait, aminthogy – még tovább menve – nem állíthat gátat a törvénye révén most *expressis verbis* megnyitandó lehetőséggel esetleg a jövőben történő visszaélések elé sem.

Végkövetkeztetésünk ezért bár szomorú, de nem szigorúbb annál, mint amennyire ez jogi következtetéseinkben már általánosan megszokott. Eszerint függetlenül attól, vajon a jog eszményét megtagadta-e vagy a törvény betűjét a szellemével és küldetésével szemben kijátszotta-e, a mindenkori igazságügyi gyakorlatot rá kell szorítani feladatának a hivatása szerinti végzésére. Erre kötelezi egyébként a mindenkori jogalkalmazót az *Alaptörvény* is. Hiszen

²⁵ Amennyiben szándékosan elkövetett súlyos testi sértés minősített esete nem állapítható meg, a merő hatalmi visszaélésből (például ávos nők által börtönbe vetett férfiak sérelmére) elkövetett bűntett változatlanul büntetlen marad, merthogy az ily esetekben a beléjük táplált gyűlöletből és primitívizmusukból fakadó brutalitásról volt szó, többnyire anélkül, hogy kényszervallatás esete – „hivatalos személy, aki annak érdekében, hogy más vallomást vagy nyilatkozatot tegyen, illetőleg ne tegyen, erőszakot, fenyegetést, vagy más hasonló módszert alkalmaz...” az 1978. évi IV. törvény 227. § (1) bekezdése szerint – fogalmilag fennállhatott volna. Az más kérdés, hogy parancsnoki hatáskörben az erre utasítás, buzdítás, vagy tudásának merő túrése jogilag mit jelent.

amennyiben régi jogtagadó eljárásához ragaszkodását a jogalkotó elfogadná és mechanikus jogalkalmazásának az érzéketlenségét továbbra is tolerálná – sőt, mindennek még elébe is menve, jogalkotását egy ilyen zsaroló igényhez szabná –, úgy maga esne csapdába, ráadásul olyanba, amiből már aligha tud majd kikecmeregni.

És mindennek a végeredménye aligha lehetne más, mint az *Átmeneti rendelkezések* alkotmányerejű, jogrendünkben merő hierarchikus felsőbbsege okán is támadhatatlan elévülhetetlenségi rendelkezésének a logikai önmegsemmisítése. Ilyen esetben az eljárásért felelős politikum és kormányzat aligha juthat hát gyakorlatilag előbbre ahhoz képest, mint amit jogalkalmazásunk – váltakozó általános és igazságügyi kormányzatok égíse alatt – már eddig is felmutatott. Merthogy csendes makacssággal következetesen elszabotálta a közvetlenül alkalmazandó nemzetközi büntetőjog elveinek figyelembevételét, miközben beállott elévülést állapított meg egyszerű időszámítással anélkül, hogy bárminemű vizsgálatot vagy mérlegelést engedélyezett volna ahhoz, hogy az ügyről és körülményeiről egyáltalán érdemben szólnon.

4. Jogtechnika és neutralitás

Mai felfokozott érzékenységünk inkább atavizmus, semmint korunk hangsúlyozottan racionális tudatosságához méltó megfontolt válaszadás. Koráram, múltó divat, amit erőteljesen táplál a közbeszédet uraló úgynevezett liberalizmusnak a saját gondolatlanságát leplező és pótcselekvésbe rejtő merev doktrinalizálódása. Merthogy történelmi perspektívában a *retroaktivitás és proaktivitás* közti határvonal grandiózus jelentőségűvé emelése csakúgy, mint az *analógia büntetőjogi s adójogi tilalmának abszolutizálása*²⁶ vagy a *nullum crimen sine lege* és *nulla poena sine lege* civilizációs alapminimumként feltüntetése jellegzetesen kizárólag Európában érthető, mert az *európai feudális* fejlődésben, a kereszténynek mondott monarchák évszázados égbekiáltó visszaéléseivel szemben formálódott (és a tehetetlenség megélésével egyházellenességben is testet öltő) érzékenység kifejezése csupán. Annak az emberi nyomorúságnak, a teljes alávetettség érzetének máig sajtó sebként nyomasztó

²⁶ Ld. VARGA Csaba: Jogállami vívódás mintakényszerek Szkülájája és csalódások Kharübdisze közt (Litvánia példáján.) *Valóság*, 2004/1. 29–37. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=234&lap=0>

emléke, hogy mindennek csupán egy nemcsak szekuláris, de egyenesen egyházüldöző francia forradalom vérzivatarra vethetett véget.²⁷

Ez magyarázza, hogy az angol–amerikai irodalomban s még a XIX. század bizonyos európai iskoláiban is többnyire minden előítélet nélkül, merő *praktikum*ként sorakoztatnak fel egy-egy vitás helyzet visszaható jogi megoldása mellett és/vagy ellen szóló érveket,²⁸ miközben újólag felmerül – ami a logikai tisztaság eszményi következetességű bajnokainál nemigen szokott meghallgatásra találni –, hogy fogalmilag mindig átlépünk *e rubiconon* és retroaktivitásba bukunk, ha a bírósági gyakorlat változását, vagy egyáltalán, bármiféle *precedentialis* folyamatot általában s különösen az angolszász precedensjogi működés valóságos lezajlásának logizálható képét rekonstruáljuk.²⁹

Már pedig ha a visszaható hatályú szabályozást merőben jogi technika gyanánt³⁰ szemléljük, nem szabad mást látnunk benne, mint a jogtechnikai válaszlehetőségekben általában: önmagában *semleges* olyan eljárási formáról van szó, mely – mint az orvosi szike, mellyel gyógyíthatok is, gyilkolhatok is – tetszőleges célra felhasználható. Eszköz ez, mely minőségeit nem önmagában hordozza. Instrumentumként sem nem jó, sem nem rossz; forgatója s célra felhasználója kezében lesz csupán ilyen vagy olyan ügy szolgálója.

A jogtudomány jóhiszeműségére jellemző, hogy korábbi időkben fel sem vetődött annak elgondolhatósága, hogy maga az állam – egyfelől jogi tétele-

²⁷ A kifejezetten politikai célból a soron következő ellenfél megsemmisítésére alkalmazott feudális büntetőjogi gyakorlattal szembe fordulón ez „a XVIII. század végén, fejlődésének tetőpontjára jutott természetjogi bölseleti iránynak terméke, melyet merőben mint alkotmányjogi garantális tételt szankcionált a francia forradalmi törvényhozás.” ANGYAL Pál: *A visszaható erő az anyagi büntetőjogban*. Budapest, Akadémia, 1916. 52.

²⁸ Áttekintésül ld. Csaba VARGA: *Ex Post Facto Legislation*. In: Christopher Berry GRAY (szerk.): *The Philosophy of Law. An Encyclopedia*. [Garland Reference Library of the Humanities 1743] New York–London, Garland Publishing, 1999. 274–276.; ill. VARGA Csaba: *Visszaható hatályú szabályozás*. In: VARGA Csaba: *A jog mint folyamat*. Budapest, Osiris, 1999. [újrany. Budapest, Szent István Társulat, 2002. {2004.}] 91–95.

²⁹ Számomra legújabbként – miután ennek *common law* összetevőit áttekintettem már in VARGA Csaba: *A kontinentális és az angolszász jogi mentalitás jövője az Európai Unióban*. *Jura*, 2009/1. 133–142. – íme, egy bő háromnegyed évszázada tett világos állásfoglalás: „fogalmilag is elképzelhetetlen, hogy a bírói gyakorlat megváltozásának ne legyen visszaható hatálya. Hiszen akkor sohasem lehetne eltérni az eddigi gyakorlattól, mert a konkrét eset tényállása mindenesetre a régi bírói gyakorlat uralma alatt keletkezett és így arra, a vissza-nem-hatás elve szerint, az új döntésnek sohasem lehetne kihatása.” SZÁSZY István: *A magánjogi jogszabályok időbeli hatálya: A törvény visszaható erejének problémája. Kísérlet egy új elmélet felállítására*. Budapest, Attila Nyomda, 1938. 18.

³⁰ Vö. VARGA Csaba – SZÁJER József: *A jogi technika*. *Magyar Jog*, 1992/2. 65–71.; valamint VARGA Csaba: *Jogtechnika és jogdogmatika*. In: BÁNDI Gyula (szerk.): *Ünnepi kötet Boytha Györgyné tiszteletére*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 2002. 144–155.

zésében, másfelől jogiként érvényesített gyakorlatában – kerüljön szembe önmagával akár úgy, hogy cinikusan hazug módon, a külvilág becsapására használja fel önnön jogának az apparátusát,³¹ akár úgy, hogy ténylegesen követett gyakorlatában megtagadja azt, amit egyébként jogrendként tételezett. Ezért, és nem a magyar Alkotmánybíróságnak a jogban az igazságosság szolgálatát visszautasító s a rendszerváltás lehetőségeit ezzel megtagadó immoralitását megelőlegező értelemben mondhatta például a kérdés hajdani monográfusa, hogy „az elévülési idő szabályszerint *continuum* és nem *utile tempus*. És így az elévülésbe csak azon időtartam nem számítandó be, amelyben annak folyását valamely, a törvény értelmében az elévülés nyugvását eredményező jogi akadály gátolja, ellenben, ha a tettes bűnügyi üldözését ténybeli akadályok hátráltatják, ez az elévülés folyását nem tartja fel. Így tanította ezt már Ulpianus is.”³² Ennek folytán gondolkodhatott el a jogirodalom valóban pusztán gyakorlatias szempontoknak a méltányossággal összevető problémázásában azon, hogy

„Anélkül, hogy bármiféle helye lehetne kritikának, azokat a törvényeket szintúgy visszaható hatályúnak nyilváníthatja a törvényhozó, amelyek egy törvénnyel visszaélésben elkövetett tettek szankcionálását célozzák. Hiszen szükséges, hogy fegyvertárában legyenek eszközök, amikkel felléphet a törvényhozói mű elégtelenségét kihasználó visszaélésekkel szemben – annál is inkább, merthogy meglehetősen hosszú a parlament törvényhozási munkája; szükséges tehát, hogy a törvény újra felépítésének a szüksége előrelátható lehessen.”³³

³¹ Pl. a szovjet jogfejlődés kapcsán VARGA Csaba: Lenin és a forradalmi jogalkotás. *Állam- és Jogtudomány*, 1970/1. 45–57.; VARGA Csaba: A szocialista kodifikáció születése a Szovjetunióban. *Jogtudományi Közöny*, 1974/10. 559–567.; és VARGA Csaba: Összehasonlító jogi kultúrák? In: TÖRÖK József (szerk.): *Mivégett vagyunk. Emlékkönyv Bolberitz Pál hatvanadik születésnapjára*. Budapest, Ecclesia, 2001. 421–438. és *Jogtudományi Közöny*, 2001/10. 409–416.

³² KOVÁTS (1922) i. m. 84–85. Hivatkozásáról pedig megtudhatjuk, hogy – szintén rutinhelyzetre szólóan, a D. 48. 5. 31. szerint – „Quinquennium non utile, sed continuo numerandum est.”

³³ Paul ROUBIER: *Les conflits de lois dans le temps. Théorie dite de la nonretroactivité des lois*. I. kötet. Paris, Recueil Sirey, 1929. 520–521. („Les lois qui tendent à sanctionner des commis en fraude de la loi peuvent également être déclarées rétroactives par le législateur, sans qu’il y ait lieu à critique. Il faut que le législateur conserve, dans l’arsenal de ses armes, des moyens de réagir contre des abus qui se seraient introduits à la faveur d’une insuffisance de l’œuvre législative, et delà d’autant plus que la procédure moderne de confection des lois par les assemblées est assez longue; il faut donc prévoir la nécessité d’un redressement.”)

Vannak továbbá szerzők, akik kiállanak továbbá amellett, hogy az ilyen eljárást a törvényi szigor elégtelensége vagy szabályozási hézag esetében, adójogban is természetszerű lehetőségként tartásuk számon.³⁴ És – egyéb úton megoldhatatlan helyzetekben – ezért vélekedhetett úgy a magyar büntetőjog klasszikusa is teljes jóhiszeműséggel, hogy „a »*salus rei publicae suprema lex esto*« elv előtt még akkor is háttérbe kell vonulnia a »*lex non reagit*« jelszónak, ha ez utóbbi tudományosan is vitátlannak elismert alapon nyugodnék”.³⁵ Mert régi keresztény bölcsességről van itt szó: egy csupasz instrumentalitást megtestesítő érték nem magasodhat egy *fundamentális érték* fölé.³⁶ Ámde ez független attól, hogy mindhárom fent említett eljárási lehetőségben eleve olyan technikai alapmeghatározottságok rejlenek, amik általában olyan komoly ellenjavallatokat vetnek fel alkalmazásukat illetően,³⁷ hogy többnyire a *mégis*, a *mindazonáltal* kivételes helyzeteiben szoktak csupán tényleges felhasználásukhoz folyamodni, vagy legalábbis azt megfontolni.³⁸ Mindenesetre megközelítésük mindig pragmatikus; s esetleges választásuk csakis a megfontolt célszerűség alapján

³⁴ Adóügyben, törvényhézagot ismételten kihasználó kifejezett visszaélés betömésére egy olyan utólagos rendelkezés, amit mindenkor érvényben volt rendelkezésként („treated as always having had effect”) fognak majd alkalmazni, Anne REDSTON – Will Retrospective Taxes Affect us All? Analysis. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/business/8496921.stm> – szerint nem ellenezhető. Jobb híján még Michael J. GRAETZ: Legal Transitions. The Case of Retroactivity in Income Tax Revision. *University of Pennsylvania Law Review*, vol. 126. (1977), 87. is arra következtet, hogy „Az adójognak a közpolitika hajlékony eszközének kell maradnia. [...] Az embereknek ezért abban a várakozásban kellene beruházásaikat megejteniük, hogy a közpolitikák változhatnak.” („The tax law must remain a flexible instrument of public policy. [...] People should make investments with the expectation that political policies may change.”)

³⁵ ANGYAL Pál: *A visszaható erő az anyagi büntetőjogban*. Budapest, Akadémia, 1916. 82. Ugyanitt (66.) olvassuk, hogy „Közjogi viszonyról lévén szó, épúgy nem panaszkodhatik jogsérelemről a büntetett az új törvény alapján ellenében kiszabott súlyosabb büntetés miatt, mint a háztulajdonos, kire magasabb adót vetettek ki valamely új törvénynél fogva, mint a minő a ház megvételekor az után fizetendő volt, – vagy mint az a védkötelezett, ki azután, hogy a hadseregbe belépett, valamely újabb rendelkezésnél fogva, a törvényben megállapított szolgálati időn túl tartozik fegyvert forgatni, esetleg a háborúban résztvenni. Alá kell vetnie magát az új szabálynak, jóllehet súlyosan érinti a terheesebb kötelesség s több figyelmet érdemel mint a büntetett.”

³⁶ Ld. bővebben pl. VARGA Csaba: Célok és eszközök a jogban. In: VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/467-479>.

³⁷ A 27. jegyzetben megjelölt körképen túl ld. még http://en.wikipedia.org/wiki/Ex_post_facto_law

³⁸ Lon L. FULLER: *The Morality of Law*. New Haven–London, Yale University Press, 1964. viii + 202. –kritikailag feldolgozottan VARGA Csaba in *Allam- és Jogtudomány*, 1970/2. 407–408. (újryomva: VARGA Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből*. Budapest, ELTE “Összehasonlító jogi kultúrák” projektum, 1994. 66–67.); problematizálása nyomán ld. VARGA Csaba: A jog belső erkölcsisége. *Valóság*, 1984/6. 1–8.

történik – szemben a feudális nyomort valaha megélt kontinensünkkel, ahol ördögűzés borzongásával iszonyodunk még kérdésfelvetésétől is.

A nálunk itt és most felmerülő kérdések³⁹ így elvinek tűnnek s ezért elvi választ követelnek. Tudnunk kell azonban, hogy a normális, kiegyensúlyozott, a józan ésszel sem ellenséges értelem mindig mindenben – s így témánk kapcsán is – a kiegyensúlyozódás felé halad.⁴⁰ Ezzel az érzékenységgel kell hát közelednünk tárgyunk esetleges belső egyensúlyi s logikai problémáihoz is.

---

³⁹ Ld. még pl. (Alkotmányosság, jogszerűség, nemzetközi és belső jog ütközéseinek kavalkádja: két esettanulmány egyetlen törvénykezdeményezés példájában) VARGA Csaba: Nehézségek az alkotmányos átmenetben. Belső ellentmondások az elévületlenség és elévülhetetlenség törvényi megerősítésében. és VARGA Réka: A nemzetközi jog által büntetni rendelt cselekmények magyarországi alkalmazása. (A Biszku-ügy margójára.) *Iustum Aequum Salutare*, 2011/4. 9–18. és 19–24. <http://www.jak.ppke.hu/hir/ias/20114sz/02.pdf>

⁴⁰ Pl. Jill E. FISH: Retroactivity and Legal Change. An Equilibrium Approach. *Harvard Law Review*, vol. 110., no. 5. (1997) 1055–1123.

VOLT-E EGYÁLTALÁN SZOCIALIZMUS?

Az állambiztonsági szolgálatoknál keletkezett iratok sorsáról

Sajtóhír szerint a kormányzó párt parlamenti frakciója hamarosan összeül, hogy egy korábbi kormánydöntés¹ nyomán keletkezett vita tárgyában „szakmailag valóban megalapozott döntés születhessen”. Persze derék dolog ez; tegye ki-ki a dolgát. Ám demokráciánknak mégsem diadala, inkább lejáratása, ha történetesen éppen múltunk eltörlése s levéltáraink szétzilálása a tét. Merthogy vannak dolgok, amik személyes vagy nemzetlétünk természetes jogaiban gyökereznek, és ezekbe a honatyák beleavatkozása aligha szerencsés. Márpedig másfél éve kormányprogram egy olyan törvény megalkotása, amely szerint „mint egy erkölcstelen rendszer erkölcstelen dokumentumait, a nem jogállami eszközökkel az állampolgárokról gyűjtött személyes adatokat a jogállam nem őrizheti; ezeket a megfigyeltek hazavihetik, megsemmisíthetik”. Mindez negyed éve csendben visszavonatottnak ugyan, pedig már majdnem az alaptörvénybe is bekerült.

Kormányzóink viszont gondolkodnak még, hiszen – folytatódik a hír – „a Fideszben nagy vita van arról, hogy egy illegitim társadalmi-politikai rendszerben megszerzett információk kinek a tulajdonát képezik, vagyis kié az adat, az államé, vagy azé, akiről információt gyűjtöttek”, mert utóbbi esetben „az csak rá tartozik”. Valóban volna miről tanakodni. Hiszen ha ilyen visszavonhatatlan

¹ „A Kormány 1283/2010. (XII. 15.) Korm. határozata az állambiztonsági szolgálatoknál keletkezett iratokkal összefüggő kormányzati feladatokról – A Kormány 1. felhívja a közigazgatási és igazságügyi minisztert, hogy dolgozzon ki és terjesszen a Kormány elé törvénytervezetet az elmúlt rendszerben nem jogállami keretek között rögzített adatbázisokban lévő, egyes titkosszolgálati tevékenységgel összefüggő iratoknak a megfigyelt személyek részére történő visszaadásáról a következő szempontok szerint: a) az információs önrendelkezési szabadság minél teljesebb körű érvényesülése; b) az érintettek személyes adatainak védelme; c) a minősített adatok védelméhez fűződő közérdek védelme; valamint d) az elmúlt rendszer állambiztonsági szolgálatainak tevékenységének következtében sérelmet szenvedett személyek információs kárpótlásának széles körű megvalósítása. Felelős: közigazgatási és igazságügyi miniszter / Határidő: 2011. november 30.” *Magyar Közlöny*, 2010/190. 27163. <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/mk10190.pdf>

nemzeti történelempusztítást eredményező tettet doktriner elvi érdekből hideg fejjel egy politikai erő tényleg végigvinne, sosem tudná már ellensúlyozni.

Furcsa maga az ötlet is, merthogy semmiféle forrása, követeltsége, támogatottsága, voltaképpeni érve nincs. Soha senki ilyet nem vetett fel. Társadalmi igényt sem elégít ki. Ráadásul ízléstelen is egy olyan erő részéről, amely fiatalon s múlttalanul robbant a közbe, hogy egy ilyen mindent végérvényesen kisöprő rohammal iktassa ki nemzetünk közös emlékezetéből az előtte álló egy-két generáció valóban végigszenvedett életét. Nem érthető összefüggése az Alaptörvénytől előre látott Nemzeti Emlékezet Bizottságával sem, hiszen a „valóságghú feltárás és a társadalom igazságérzetének biztosítása” egy ilyen kisöprés után már kizárólag elvont utasításokból, személytelenített magasságokba emelt elemzési következtetésekből, vagyis életszerűtlen hiteltelenséggel történhetnék. Pedig doktriner az a gondolkodás, mely absztrakt előfeltevésekből kiindulva vakon halad előre, nem pedig megvalósítandó célból, lehetséges következményekből visszafelé mérlegel. Doktriner az, aki úgy véli, hogy biztosan tud valamit, noha fogalma sincs – melyikünknek is lehetne? – társadalmi dolgaink elégséges mélységükben soha fel nem tárható összetettségéről. A konzervatív mentalitás éppen ezért habozó. Óvakodik bármiféle visszafordíthatatlan lépés megtételétől. Ám azért, hogy mégis cselekedhessék, múltja és környezete mintáiból merít. Hiszen egyetlen dologban biztos igazán: a dolgok mélységében. Ezért gyakorlatias. Újragondolásra nyitottan, lépésről lépésre ezért fontolgat, hiszen emberi tapasztalatokra, ezekből leszűrhető bölcsességre épít magatartása megválasztása során. Számít megérzésre, stílusra egyaránt. Innen adódik hát, hogy a legbiztonságosabb utat választja: egyensúlyoz, és eközben mérlegel. Mindig csak akkor s abban dönt, amikor és amiben múlhatatlanul szükséges.

Mindannyian tudjuk, hogy a titkosszolgálati adatgyűjtés tényleg az államtól szervezett, ösztönzött és finanszírozott volt, s egy minden területre kisugárzó állami kényszer támogatta a diktatúra eszköztárának összetevőjeként. Az azonban, amit eredményezett, nem feltétlenül különbözött attól, mikor feszült légkörben számos körülmény összejátszása készlet egész tömegeket arra, hogy a fennálló rendet – bármilyen legyen is az – önkéntes lelkesedésből hasonló módon támogassák. Titkos ügynök vagy besúgó, bejelentéssel élő vagy aktív hazafi – mekkora a különbség, ám gyümölcsként mindez egybeérik: levéltárak épülnek.

Undok ez a múlt, s működtetőire szégyenletes. Némelyek gyengesége, sokak helytállása azonban csakis dokumentumaink összességéből ismerhető meg. Azért van még egyáltalán történelem, mert levéltárak voltak, vannak – s remélhetőleg lesznek is, sértetlenül. Azért lehet a múlt az élet tanítómestere,

mert eseményei, amiket utódok folyvást újraírnak és értelmeznek, tanulságul szolgálnak. S ha a még vitázók megkérdeznék szüleiket, nagyszüleiket, talán azt is megtudhatnák tőlük, hogy bármennyire is szörnyű volt a mindent elsöprő gonosznak kiszolgáltatottság, azért élhették mégis túl, mert tudták, hogy szenvedésük nem áll magában. Az ő eleiknek is meg kellett birkózniuk sok mindennel. Így hát ha kivételesnek is hiszi gondját, talán sikerrel megküzd vele a jelen generáció is.

Pontosan annyira abszurd „a megfigyelt személyek részére történő visszaadás” elgondolásában az egyes emberre visszavezetés, mint a közünk igazgatásának hatékonyságát máig gátlóan kárhoztatott alkotmánybíróági ambíció, mellyel Sólyom László a személyes adatokkal rendelkezést abszolúttá növelte – az egyebekben másolt német alkotmánybíróági döntés józan s kiegyensúlyozott viszonylagosságával, így felállított korlátaival szemben. Hiszen ahogyan – a német alkotmánybíróóság mint mester fogalmazott így – a személy társadalmi produktum, s ezért minden kapcsolata kizárólag társadalmi összefüggésében értelmezhető, az ún. állambiztonsági dokumentumnak pusztán a megfigyelt egyed személyes tükrében láttatása úgyszintén merő látszat: leegyszerűsítés, pusztá fikció. Már a szolgálati feldolgozáskor is bármely adat jelentése s társadalmi jelentősége környezetéből, tömegességéből adódott. A piszkos munkát végző s végeztető „szervek” csakis e jellegből kiindulva rendelhetek következményeket az egyesként leírt előfordulásokhoz. Ami hát személyes életünkben individuum és egyszeri helyzet, az ezekben csupán típusmegjelenítés, kizárólag hasonló előfordulások sűrűségében s virulenciájában igényelhet úgymond hatósági értékelést. Ebből következően kormányzatunk mostani okfejtését is mintha a büntetőjogi gondolkodásra jellemző fiktivitás hatná át. Mert ez az, ami olybá tetszik, hogy egyedi előfordulásokat szankcionál, miközben a gyakorlati bűnüldözés tétje mindig általános. S ez nem más, mint a közösségi magatartás átlagát jelentő úgynevezett *statistique morale* megtartása még elfogadható szinten.

A kormányzati gondolkodás nyomán nemcsak a közös tűnnék el szenvedést éppen nem nélkülözött életünkéből, de ennek visszavonhatatlanul egyedi személyes megéltése is. Hiszen az a dokumentum, mely betűi szerint rám vagy rád vonatkozik, sem üzenetében, sem merő tényeiben nem értelmezhető a másokra típusosan vonatkozó dokumentumok tömege, a korabeli gyakorlat általános jellemzői s különös vonásai nélkül. Ha környezetét elpusztítom, a fennmaradó is elveszíti jelentését. Sohasem magányos tévelygők detektálása volt a cél, hanem bármiféle kapcsolódás, szerveződés megelőzése, megkísérlésének is eleve lehetetlenítése vagy megtorlása. Hiába engem vagy téged írt le, levéltári összességében csupán kivételes az a dokumentum, amelyiknek tényleg nem

volt kapcsolódása, a személy megjelenítésén túlmutató célja s üzenete. Ám még egy ilyenkor adott értékelés is nyilvánvalóan csoportfüggő volt: azon politikai súlyúnak gondolt jelenségek tömegességétől meghatározott, amelyben e helyzetek egyáltalán előfordultak.

Nehéz tehát védhető értelmezési keretet elképzelnünk. Nehéz lenne ezért javasolnunk – bár a kormányzatunk logikájának a mentén kellene – akár Spanyolországnak, Franciaországnak, akár a Vatikánnak, s egyáltalán, a világ számos levéltárának, hogy szabadítsák meg magukat a múlt terhétől. A visszavonhatatlan pusztítást könnyű lélekkel vállaló demagóg újragondolásoktól viszont nem ártana megszabadulnunk.²

---

² Az írás 2012 tavaszán látott napvilágot; utána a sajtón keresztül folytatott heves politikai polémia egyszeriben megszűnve már nem folytatódott. Egyetlen megnyilatkozás ezután már csak a kormányzó erők miniszterelnökhelyettese részéről történt, aki augusztus 20-i ünnepi beszédében a topikáról nemes egyszerűséggel úgy emlékezett meg, mint felvetett, majd a néptől megválaszolt s így a napirendről lekerült kérdésről.

AZ ÉLETHOSSZIG TARTÓ JUTTATÁSOKRÓL

Ha egy hosszan vagy még inkább élethosszig tartó juttatás nem konkrét, számonkérhető feladatbetöltés ellentételezése, hanem merő tagságon vagy múltbéli állítólagos teljesítményen, illetőleg retorikus bizonytalansággal kifejezett várakozáson alapul, akkor az nem más, mint évjáradék vagy kegydíj, amit egy feudális abszolút uralkodó biztosíthat a sajátjaként kezelt vagyomból, hogy az iránta való hűséget vagy saját megbecsülését honorálja, de ilyennek biztosítására köztársaságban, illetőleg közös adóbefizetésből származó költségvetés terhére egyszerűen nincs jogcím, így megállapítására nem is lehet kompetencia. Nálunk történetesen a tudományos akadémiai tagsághoz kapcsolt előnyökhöz sorakozott az alkotmánybíráké, majd a nemzet színészeié, sportolóié, végül a volt köztársasági elnököké; s napjainkra a tudományos akadémiai tagság hamis mimikrájaként a művészeti akadémiai tagság kezd ilyenné felfejlesztetni. Ezek megléte feudalizmust jelöl, tendenciális növekedése és folyvást szélesítése pedig határozott refeudalizációt, aminek valós szüksége, az ország számára igazi haszna nincs. A funkcióbetöltés éthoszáat viszont rombolja, a beérkezésért a teljesítmény felmutatásával folytatott esetleges versengést pedig az általa biztosított előnyökhöz jutásért folytatott mocsárharcra alacsonyítja. Azokat pedig, akiknek életminőségük okán nemzeti ikon szerepét kellene betölteniök, a kortársak s az utókor számára példaként szolgálva, szociális támogatásra, lakhatás biztosítására, saját teljesítmény híján közösségi támogatásra szoruló kevésbé szerencsés polgártársainkkal közös – kiszolgáltatott, mások kegyére szoruló – platformra szorítja. Ráadásként végül semmibe veszi, lekezeli, *action gratuite* gyanánt önérdékű megfontolásból szabad választás tárgyaként kezeli annak magasztosságát, ami mindannyiunk alapvető morális feladata, elemi kötelessége: nemzetünk s közösségünk önzetlen szolgálatát. Ezért nincs semiféle kellő ok a fenntartásához.

CIVIL SZERVEZŐDÉSEK – ÁLLAMI POLITIKÁK

Egymásmellettiségek, kapcsolatok, lehetséges torzulások

Egy államban a népesség – lakosság, nép, nemzet, civil társadalom, ezek részeként ilyen vagy olyan kisebbségek – mindig adott. Ehhez képest politikai pártképviselője mindig véletlenszerű – még akkor is, ha ez nem másból táplálkozik, mint népességének jelenéből, múltjából és jövőt illető aspirációiból, miközben összetételét s változatosságát is ezek szerkezete adja, napi történések, feszülések és megoldódások erőterében sok szálból alakult.

Egy közel fél évszázados, katonai megszállás nyomán az országra telepedett diktatúra bukása után a meghatározó politikai irányok térségünkben úgyszólván logikai rendben adódtak egymásra. Legfőbb vonásai szerint így alakult egyfelől a *radikális szakítás*, másfelől a *lehetséges megőrzés* szándéka. Az addigi nagyhatalmi alattvaló szerepének megszűntével a korábbi rezsimmel történő radikális szakítás iránya rögvest tovább bontódott aszerint, hogy a haza újjáépítésében súlypontként vagy iránytűként mi szolgáljon inkább: az ország többé-kevésbé megcsúfolt és megszakított, de tovább élni és éltetni kívánt *saját belső* hagyománya és nemzeti önérdeke, avagy az egykori megszállónk egykori hivatalos ellenségében megtestesült (de azóta, mint túl későn kezdtük el felismerni, jellemében megváltozott) *külső idegen* erőteréhez, értékvilághoz és állítólagos érdekközösséghez történő feltétlen kapcsolódás. Ezek a lehetőségek nyilván sem akkor, sem azóta távolról sem tisztán jelentkeztek – önmagukban egyébként is merő logikai potencialitást képeznek, ráadásul a Nyugathoz tartozás ténye és a nemzet ellenségeitől sokszor kétségbe vont tudata évszázadok óta a hazai törekvések minimumát jelentette –, hiszen a politika nemcsak a lehetségesnek a művészete, de a (lehetőleg bölcs) kompromisszumok kötésének szüksége is. Ami jelenti, hogy bármely irány ritkán jelentkezik tiszta vagy kizárólagos formában, s leggyakrabban ezek az irányok kisebb vagy nagyobb mértékben s ilyen vagy olyan módon át is nőnek egymásba.

Nos, normális fejlődés esetén megszakítatlanul működik egy *civil társadalom*, fokozatosan teret adva (nekilendüléseket gerjesztve, egyszerűsre mind a

társadalmi kívánatosság és támogatottság függvényében irányokat kijelölve és impulzusokat adva) olyan *pártpolitikai formálódások* számára, amelyek megkísérlik a civiltársadalmi *desideratumok* állami cselekvésként (is) megvalósítását – választási siker szerint parlamenti vagy kormányzati, többségi vagy kisebbségi fórumról, továbbformálva saját belátásaiktól.

A lényegi összefüggés azonban mindvégig az az üzenet, ami az *ubi societas, ibi ius* ősi empirikus bölcsessége mélyéről táródik fel: az első és végső realitás, a közeg, amit szolgálni kell, maga a *társadalom* és benne az *imago Dei* méltóságával felruházott ember; és ehhez mérten az állam (jogával együtt) nem több, mint történelmileg alakult – és mai tapasztalataink szerint növekvően formalizálódó és intézményesített – eszköz.

A Magyarországra idegen erővel kényszerített diktatúra összeomlása azonban – ami inkább további erőforrások elenyésztével bekövetkezett összeomlás volt, semmint buktató tényezőknek, vagyis valakik érdemének betudható bukás – elkerülhetetlenül a normalitást megtestesítő fenti mintától eltérő utat diktált. Merthogy *már* alakulóban lévő pártszerű képződmények tevékenysége siettetete, terelte mederbe, mindenkori szakaszában és állapotában pedig ki is fejezte a diktatúra összeomlását – még jóval azelőtt, hogy látható nagyságban, kiterjedtségben s erőtartalékokkal a birtokában maga a civil társadalom saját egészében feléledhetett vagy újraéledhetett volna.

A következmények – amiket persze az értelmiség árulása¹ történelmi sorsfordulókban úgyszólván mindig újrajelentkezése jócskán tetézt, amivel jogosan kivívta ezúttal is a maradék társadalom bizalmatlanságát – a mai napig adottak: *civil társadalom* voltaképpen *nem* fejlődött ki;² s ami helyette létrejött, az – *nolens, volens* – a már létrejött politikai pártoktól lefedett Magyarország,

¹ Utalással Julien BENDA: *Az írástudók árulása*. Babits Mihály tanulmányával. [Politikai remekírók téra] Budapest, Anonymus, 1945. 370. – eredetileg *La Trahison des Clercs*. Paris, Grasset, 1927. 306. – nagyhatású tanulmányára, melyben a kor magyar költője is hasonló keserrel szól: „az Ész levetette bírói palástját, a harc megvakult, nemsokára nincs bíró, csak harcos: az írástudó éppoly harcos lévén, mint a többiek.” <http://mek.oszk.hu/05000/05048/html/gmbabitsarulas0002.html>, 6. pont.

² Nem véletlen a magyar 1956 angol politikai elemzőjének, aki legfontosabb momentumnak éppen civiltársadalmi önszerveződését értékelte benne – Bill LOMAX: *Hungary 1956*. Motive, London, Allison & Busby – New York, St. Martin's Press, 1976. 222. (magyarul: *Magyarország, 1956*. Budapest, Aura, 1989. 288.); és főként Bill LOMAX – KEMÉNY István (szerk.): *Magyar munkástanácsok 1956-ban. Dokumentumok*. Adalékok a legújabb magyar történelemhez. [Magyar Füzetek] Párizs, 1986. 332. –, egy immár keserűre váltott kései tanulmányában – Bill LOMAX: The Strange Death of »Civil Society« in Post-communist Hungary. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, vol. 13., no. 1. (1997) 41–63. – éppen ennek, a civil társadalomnak úgymond halálát, pontosabban meghaltságát, még pontosabban meg sem születtségét írta le.

vagyis egy pártpolitikailag *kettéhasadt* társadalom pártpolitikai háttereként, sőt leginkább e létrejött pártoktól aktiváltan jött létre. Hiszen mind a lehetséges, mind a követendő irányokat e *politikai pártok*, mögöttük pedig az ezek szolgálatában álló *sajtó* és a többnyire szintén szolgáló szerepben játszó akadémiai s egyetemi értelmiségi *háttér* már eleve kijelölték. Ezzel a civil szerveződések érték-vállalásban csakúgy, mint napi politikai (a nemzet sorsára nézve napjainkban nem véletlenül apokaliptikus horderejűnek látott) csatározások visszhangjaként egyaránt valamiféle *viszonyulásra* (hacsak olykor nem egyenesen *igazodásra*) kényszerítődtek.

Tekintve jelenünk jövőt fenyegető veszélyeit, természetszerűleg – s ez hangsúlyosan állítandó – az sem lebecsülendő nemzeti teljesítmény, ami egyáltalán létrejött. Mégis, még nem civil társadalom ez a szó klasszikus értelmében. Hanem adott előzmények szükségképpeni terméke, ami mindazonáltal sokáig távol állt, s bizonytalán még ma is távol áll az optimalitástól.

Magától értetődő következmény ezért, hogy még legtágabban felfogott *nemzeti ügyeink* (magyarként fennmaradásunk esélyeitől oktatási prioritásainkig, egészségügyi berendezkedésünkig, akár tudományos és művészi teljesítményeink nemzetközi elismertetéséig vagy éppen turizmus-szervezésünkig, vagyis *szakügyeinkben*) sem tudnak/tudtak másként végiggondoltni s megfogalmazódni, mint ilyen eleve polarizált hasadtságban, ahol egyikünk állítását rögvest másikunk tagadása kísérheti; sőt, mi több, számos területen gyakran még konszenzus csírája sem igen tud kibontakozni, mert már eleve nem egy civil-társadalom együttműködésének a logikája uralkodik itt, hanem a pártok közti versengésé. Pedig *vannak* alapvető nemzeti érdekek, nemzeti ügyek, s ezek közt szakmaiként tárgyalandó, mégis össztársadalmi ügyek, amik megvitatásában egész társadalmunk közvetlenül érdekelt; s persze hosszú sorban vannak olyan tényleg rész- és szak-ügyek is, amik megfontolását természetszerűleg bárki gazdagíthatja, de mint kormányzati politikák civiltársadalmi alapjai, közvetlen szakszerűséggel leginkább az érintett hivatások által fogalmazhatók meg. Hiszen az maga az egyik legfőbb nemzeti ügy, hogy ha alternatívákban versengő változatokban is, az egyes hivatások végre megfogalmazzák *saját* területük optimálisnak tetsző jövőképeit.

Úgy vélem, a *mégis* megvalósulásban, egy civil társadalom megteremtésében a legnagyobb hatású lépést nem is oly régen a polgári körök mozgalma tette.³

³ Előképeiben emlékszem a repeső örmre, amikor még kormányzati szolgálatom idején – az Antall-féle Miniszterelnöki Tanácsadó Testület tagjaként – egy történetesen hómezővászárhelyi látogatásomkor elfogott, amikor beszélgetések során éreztem: nem a fővárosi vagy kormányzati esetpatétkhoz való viszonyban, hanem tehetős helyi közösségként látják és

Remélném kellő továbbfejlődését, amelynek esetén jó esélye lehetne arra, hogy bárhol helyi és szakmai megvalósulásokban, valódi civil társadalmi alapozással, társadalom-integráló szerepet töltsön be. Bármiféle önszerveződés részes lehet, hiszen bárki részt vehet ebben, fokozva s szélesbítve hatását. A másik oldalról persze a párt-*politicalum*, s általa a kormányzati cselekvés is tehet azért, hogy teljességében kivirágozzék hazánkban egy igazi civil társadalom. Eddig *mainstream*ként elismertetett államellenességre hangoltságunkban – amit legélesebben új államiségünk kivételezett s elkényeztetett, így szolgálójából önkényurává emelkedett gyermeke, az első évtized *Alkotmánybírósága* keltett, mikor jogaiban s védendőségében az egyént abszolutizálta egy lehetőségeiben állítólag (merthogy szerintük) görcsösen korlátozandó és gyanakvással ellenőrizendő állammal szemben⁴ – le szoktuk sajnálni a mindenkori kormányzatok szakértelmét, noha ők a legbőkezőbb tudás-megrendelők.

Nos, ott bátoríttatik leginkább a civil társadalmi önszerveződés, ahol ezt is magában foglalóan a *köz* rendelkezésére bocsáttatik az egész *nemzeti tudástár*. Vagyis ott, ahol erre rendelt könyvtári/könyvkiadói háttérrel rendelkezésre bocsátják a bármiféle nemzeti (akár szakmai) ügyszög megrendelt vagy termelődött szakanyagokat.⁵ Mert habár felelősségben, kompetenciában, eljárásban a

---

határozzák meg magukat, egy számukra is kinyílt és járhatóvá lett európai közösség szerves részeként, egyik alkotójaként.

⁴ Vö. VARGA Csaba: *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5.] Budapest, [AKAPrint], 1998. 234. & <http://mek.oszk.hu/14700/14759/>; VARGA Csaba: *Jogállami? átmenetünk?* [PoLiSz sorozat könyvei 6.] Pomáz, Kráter, 2007. 241. & <http://mek.oszk.hu/14800/14850/>; és VARGA Csaba: *Válaszúton – húsz év múltán. Viták jogunk alapjairól és céljairól*. [PoLiSz sorozat könyvei 7.] Pomáz, Kráter, 2011. 256. & <http://mek.oszk.hu/15100/15175/>; szerkesztett köteteként pedig VARGA Csaba (szerk.): *Igazságtétel jogállamban*. Német és cseh dokumentumok. [A Windsor Klub könyvei I.] Budapest, [Osiris], 1995. [újra nyomva: Budapest, Szent István Társulat, 2006.] 241. & <http://mek.oszk.hu/14300/14307/14307.pdf> és VARGA Csaba (szerk.): *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben*. [A Windsor Klub könyvei II.] Budapest, [AKAPrint], 1998. 122.

⁵ Magyarországon – egyetlen példát véve alapul – a berendezkedő kommunista hatalom költségkímélést, ellenőrzést s közfelhasználhatóságot egyszerre célozva minden államilag finanszírozott fordítást egyetlen ágencián – ld. https://hu.wikipedia.org/wiki/Országos_Fordító_és_Fordításhitelesítő_Iroda – keresztül intéztetett, támpéldányt pedig egy-egy kijelölt szakkönyvtárban biztosított, a jog- és államtudományok esetében például az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében, ahol a közelmúlt felelőtlen felszámolásáig jelen voltak a tanácsrendszer kialakítására született szovjet tanulmányok csakúgy, mint a rettegett ÁVH – ld. https://hu.wikipedia.org/wiki/Államvédelmi_Hatóság – által a kényszervallatás módozataiba bevezető, algériai terrorjukban szerzett gyakorlatltságról árulkodó tapasztalatokat összegző francia tanulmányok. – Washingtonban a *Library of Congress Congressional Research Service* immár évszázados dolga, hogy törvényhozási kérdésekben teljes körű tárgytörténettel és dokumentációval szolgáljon. – Franciaországban pedig egy miniszterelnöki felügyeletű kiadói vállalkozás – *La documentation française* – feladata, hogy közérdeklődésre számot tartó

társadalmi önszerveződés sejtjei s az állami moloch intézményrendszere elkülönül egymástól, ezeket mégis egységbe, végső funkcionális közösségbe vonja, hogy folyvást információ- és impulzus-cserét valósítanak meg egymással, bátorítva vagy gyengítve egy-egy lehetséges felvetést. Aminek része, persze, az is, hogy az állam a saját eszközeivel támogatja a sokoldalú és sokirányú társadalmi önfejlődést, így kitüntetetten a civiltársadalmi önszerveződést.

Saját víziómban e civiltársadalmi képtől⁶ teljességgel elütő a külföldről ösztönzött, netalán finanszírozott úgynevezett NGO-k (*non-governmental organization*) kérdése. Ha ezek jogi szabályozása esetleg ugyanaz, mint az előbbieké, úgy ez vagy tévesnek bizonyuló fogalmi általánosítás, vagy jogi kritérium szerinti fogalmi megkülönböztethetlenség esete. Merthogy – mai jellegzetes előfordulásokban – ezek elsődlegesen nem belülről, valamiféle szunnyadó civil elköteleződés mozgósítására irányuló kezdeményezések, hanem külföldről történő behatolás, idegen érdekű befolyásolás eszközei. Leggyakoribb céljuk a belülről fakadó erők bomlasztása, mesterséges átrendeztetése, s ezzel mesterséges hatásmechanizmus bevitele a folyamatokba,⁷ végeredményben pedig az, amit az amerikai intervencionizmus szótárai destabilizálás gyanánt írnak le:⁸ így már csírájukban is nemzetbiztonsági figyelmet, szükség esetén bánásmódot

---

minden kormányzati s állami adminisztrációs területről összefoglalásokat és elemzéseket közreadjon – nemzeti könyvtárunkban 13 ezer könyvkiadvánnyal reprezentáltan, náluk pedig ez idő szerint 21 ezer kiadvány (beszámolók, könyvek, térképek, statisztikák és egyebek, sőt az egyes témaköröket lefedően 18 folyóirat) bármelyikeként szabadon megvásárolhatóan. – Lényegileg ugyanennek a kérdésnek egy további vetülete az a kérdéskör, amit miniszterelnökünknek magam immár ismételtén 1992 táján vettem fel, hogy az egymást váltó kormányzataink s pártmögöttesük iratanyaga nálunk is egy-egy politikai tömb egyszersmind kutatóközpontként működő gyűjteményében helyeztessék el. A mintaszerű *német alapítványi* megoldás magyarországi fiókintézményeikkel való együttműködésből már ismert volt nálunk is – ld. https://de.wikipedia.org/wiki/Parteinahe_Stiftung, mely pártarchivum is („Jede politische Stiftung unterhält das Archiv der ihr nahestehenden Partei.”) –; magam pedig az amerikai ún. *elnöki könyvtárakat* ajánlottam figyelemre – ld. https://en.wikipedia.org/wiki/Presidential_library, melyek eddigi, elnökönként külön 13 gyűjteményében mintegy 400 millió lapnyi szöveg, 10 millió fotó és 100.000 órányi audio- s videofelvétel tanulmányozható –, hatalmas dokumentációt hozva haza ezek szervezetéről washingtoni központi főnökségük vezetőjétől. Azonban nálunk, sajnos, ebben sem – azóta sem – történt előrelépés. – Megjegyzem, hogy elvileg egyébként a politikai háttériratok sorsának kérdése utoljára legelősebben azon botránnykor vetődött fel, amikor unokája eladásra kínálta fel a miniszterelnök Winston Churchill irathagyatékát; vö. Rodney BRAZIER: Who Owns State Papers? *The Cambridge Law Journal*, vol. 55., no. 1. (March 1996) 65–99.

⁶ Változataira ld. pl. C. M. HANN – Elizabeth DUNN (szerk.): *Civil Society. Challenging Western Models*. European Association of Social Anthropologists, London–New York, Routledge, 1996. vi+248.

⁷ Pl. egyenesen provokátorokról/provokációról (*provocators*) ír Kelly M. GREENHILL: Strategic Engineered Migration as a Weapon of War. *Civil Wars*, vol. 10., no. 1. (March 2008) 6–21.

⁸ Pl. ‘*destabilization*’ in <https://www.globalresearch.ca/wanted-ngo-whistleblowers/5455718>

igényelnek.⁹ Már csak azért is, mert a figyelmen kívül hagyhatatlan vezető – és birodalmi értelemben tisztán önérdékű –, történetesen amerikai kormányzati szerepjátszással történő fogódzáson túl itt alapvetően (a célországok részéről) a jogilag szervezett állami hatalomgyakorlás és (a behatolók részéről) a felelőtlen (mert pusztán önmaga korlátozatlan befektetéseinek megtérüléséért felelős és kizárólag ebben kalkuláló) pénzhatalom ütközése – mára már nyílt színi küzdelme – zajlik. S ez, természetesen, kellő jogi védelmi eszközök kellő határozottságú gyakorlása híján hosszabb távon eleve a vesztes pozíciójára predesztinálhatja az előbbit; ami természetesen az állam számára a szabad manipulálhatóság pillanatától kezdve már-már egyenesen joga fennállását, klasszikusan kifejtett értékeinek további őrzését is gyakorlatilag értelmetlenné, mert úgyszólván okafogyottá teszi.

Tudvalévő, hogy magában az NGO-működésben – ismét csak (habár ma egyre kizárólagosabban megfigyelhető) jellegzetes előfordulásokra utalva – nyilván mindig adódik valami kétség kívül tetszetős *agenda*, ami ezen nem-kormányzati szerveződések részéről egy-egy konkrét kezdeményezés vagy intézményépítés címere vagy zászlaja; ezek szabad változatai (vagy még inkább a címzetti kör számára rokonszenvesként kiválasztott jelszavak fokozatonként aktiválható háttérében megbúvó bomlasztás¹⁰) mögött azonban logikai sorban

⁹ Sokoldalú körképet ad, beleértve kritikát és legitimációs kétségeket is, https://en.wikipedia.org/wiki/Non-governmental_organization. A terminust ez eleve intervenciószerűként határozza meg: más emberek/népek életére kíván hatni – aktivizmus vagy szolgáltatások révén (*the lives of other people [...] through activism and services*).

¹⁰ Amerikai elemzők is – pl. Julie HEMMENT: Nashi, Youth Voluntarism, and Potemkin NGOs: Making Sense of Civil Society in Post-Soviet Russia. *Slavic Review*, vol. 71., no. 2. (June 2012) 234–260. – ál-NGO-k sorának felbukkasáról, telepítéséről írnak. Mások – mint Gerald SUSSMAN: The Myths of »Democracy Assistance«: US Political Intervention in Post-Soviet Eastern Europe. *Monthly Review*, vol. 58., no. 7. (December 2006). & <https://monthlyreview.org/2006/12/01/the-myths-of-democracy-assistance-u-s-political-intervention-in-post-soviet-eastern-europe/> ebben az eseteket összefoglalóan áttekintő tanulmányban – egy „neokoloniális hegemonia” (*neocolonial hegemony*) eszközöként írnak a *National Endowment for Democracy* amerikai birodalmáról. Ezt ti. kifejezetten külföldi akciókra, a Kongresszus által finanszírozott *soft power organization* gyanánt, a szovjet világbirodalom bomlási tüneteinek láthatóvá váltakor, 1983-ban hoztak létre; vö. https://en.wikipedia.org/wiki/National_Endowment_for_Democracy. Még árulkodóbb, hogy ebbe a *National Endowment for Democracy* intézményén túl a *United States Agency for International Development* kifejezetten kormányzati szervezete – vö. <https://www.usaid.gov/> – is bevonja e körbe James CORBETT: *How the US Uses NGOs to Destabilize Foreign Governments*. (August 8, 2015.) http://theinternationalforecaster.com/topic/international_forecaster_weekly/How_the_US_Uses_NGOs_to_Destabilize_Foreign_Governments, állítva, hogy „megtervezésük olyan, mint a trójai lovaké: ajándékhozóként jelennek meg, de titkos csapóajtajukon keresztül rejtett erőket csempésznek az országba, ahol is fedett tevékenységükkel aláássák a kérdéses kormányzatokat.” („These organizations are Trojan horses: designed to appear as gifts, but containing secret trap doors through which hidden forces can enter the country and covertly undermine the governments in question.

az alábbi lépések állanak, amik fokról fokra, a mindenkor elért állapotnak megfelelően, kellő begyakoroltatás után a mögöttes célt is feltárják: először a befolyásgyakorlás megkísérlése, majd sikeres tesztelésének mómora, végül a voltaképpeni mögöttes érdek realizálása¹¹ – ami aligha szokott lenni más, mint e külső erőtől eredő hatalmi benyomás.¹²

Már pedig ha így van ez, úgy még a kormányzat látszólagos jóindulatú – bár egyre kevésbé érthető – semlegessége mellett sem lehetünk büszkéek arra, ha valahol ezt le is írják, miszerint régióinkban – s így nálunk is – „a kommunizmus utáni átalakulás története nagyrészt SOROS alapítványainak a története.”¹³

Amennyiben tehát az előbbiekben jellemzett civiltársadalmi szerveződés és a szintén itt jellemzett működtetésű NGO-típus – és nemcsak a mindenkori kormányzatok, de a lakosság, sőt a benne munkálók széles köre számára is érzékelhetően alapvetően eltérő minőségeik ellenére – azonos jogi kategóriába kerülnek, úgy ez nemigen lehet más, mint vagy annak eredménye, hogy a törvényi megfogalmazás idején az utóbbiak még nem léteztek (legalább is ma már külföldi ügynökségektől rendszerre szervezett funkcionalitású tömegükben

---

[...] [S]uch organizations are prime candidates for smuggling covert operatives into foreign countries.”) William BLUM: *Rogue State. A Guide to the World's Only Superpower*. Monroe, Me., Common Courage Press, 2000. 380. jegyzi meg (180.) erről, hogy „annak jórészét, amit ma tesz, negyed évszázada titokban még a CIA tette” („A lot of what we do today was done covertly 25 years ago by the CIA.”). Ráadásul – folytatja – e nyílt beavatkozás, bár velejéig *soft imperialism*, minden előzményénél még sikeresebb is, merthogy immár álcázza magát, mint jótéményt (*benevolent image*).

¹¹ Sait YILMAZ: *Democracy Promotion» as U.S. Civil Intervention Method*. <https://acikarsiv.aydin.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11547/495/sait18.pdf?sequence=1> szerint a „demokrácia elősegítése” (*democracy promotion*) programjai sohasem magukban állanak: csak kiegészítői az úgynevezett fejlesztés (*development*) és dialógus (*dialog*) szintén túlnyomórészt ugyancsak amerikai programjainak, amik mögé erőteljes titkosszolgálati/katonai háttérrel állítanak.

¹² A ‘kisajátítást’ ezért kíséri ‘ellenállás’ (*appropriation and resistance*); ld. Boris PETRIC (szerk.): *Democracy at Large. NGOs, Political Foundations, Think Tanks and International Organizations*. [Sciences Po Series in International Relations and Political Economy] New York, Palgrave Macmillan, 2012. xiii+280. Thomas CAROTHERS: The Backlash against Democracy Promotion. *Foreign Affairs*, vol. 85., no. 2. (2006) 66–68. – bár írása az önmagát leleplező és ezzel a világ számára beavatkozás-gyanúként ellenszenvenessé lett amerikai pozíció újraépítésére törekszik – pedig maga vallja be, hogy gyakorlatában eddig a ‘demokrácia-elősegítés’ (*democracy promotion*) mindig ‘amerikai katonai intervenció’ (*US military intervention*) fenyegetésétől kísért ‘rezsimmáltás’ (*regime change*) kiprovokálásával társult (64.).

¹³ „[T]he history of postcommunist transformation is therefore, to a great extent, the history of the Soros foundations.” – írja a névadó hetvenedik születésnapjára kiadott emlékkötet: Lord [Ralf] DAHRENDORF et al. (szerk.): *The Paradoxes of Unintended Consequences*. Budapest–New York, Central European University Press, 2000. xv+417., idézet 233.; s idézőjel nélkül szó szerint ismétli meg ezt Anders ÅSLUNG: *Building Capitalism. The Transformation of the Older Soviet Bloc*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2002. xvii+508., idézet 438.

még nem jelentek meg), vagy pedig egyszerűen nagyhatalmi politikai zsarolás terméke – arra a jelen funkcióbetöltésükben semmitmondó szerkezeti jegyre hivatkozással, amit a régi időkből származottan primitív angol–amerikai elnevezésük is jelöl, ti. hogy nem részei valamiféle kormányzati hivatalosságnak. Ez pedig a strukturális egybemosást példázva aligha más, mintha a jogalkotó egy mindenkori üvöltő-kórustól való félelmében életkor és nem szerint megkülönböztethetetlenül csakis emberről szólhatna.

*

Következtetésem itt és most csak egy lehet: amint a történelem tanulságaiból is következik, végső soron minden nemzet annyira boldog, amennyire önnön értékeiben s érdekeiben egy tud lenni állama törekvéseivel. Pontosabban, amennyire saját spontaneitása, önszerveződése, egyre mérhetetlenebb és nyomasztóbb szabadidő-tömege (hiszen gondoljuk csak meg: az ezt kiszolgáló ún. harmadik szektor a foglalkoztatás s a közpénzek felhasználásának egyre nagyobb ága, s a társadalmi dezintegráció, deviancia, sőt egyenesen a kriminalitásnak is egyre növekvő hatótényezője) a fentiekkel harmonizáló örömteli cselekvésben, tettekben, a jóra ösztönződés nem szűnő buzgóságában tud megvalósulni. Saját értelmezésemben volt már ilyen kor Magyarországon, az utolsó békekor.

Ám remélem, hogy népünk, mindannyiunk körében s további fáradozásában is¹⁴ egy új békekort fogunk majd megélni, melynek egyik pólusán, a mi oldalunkon, civiltársadalmi mivoltunkkal fogunk és tudunk majd utódainkra maradandó nyomot hagyni.

¹⁴ Első változatában, eredetileg a jelen írás felkért előadásként hangzott el az I. Közép-Európai Civil Konferencia (Kecskemét, 2017. október 12–14.) szakmai napján.

FELELŐSSÉGÜNK JÖVENDŐ GENERÁCIÓKÉRT

Az elmúlt fél évszázad a társadalmat fenekestől intézményesen felforgató mobilizálás kora volt. Ez – bizonyosan többnyire osztályharcként, vagyis egyszersmind mások kárára – egyes csoportokat kiemelt, s ezzel korábban alig álmodott pozíciókhoz juttatott. Ma, a normalitás jegyében mégis szívesebben idézünk emlékezetünkbe egy korábbi fél évszázadot, a két világháború közti időszakot – azt, amelyik tehetséggondozásban *is* szervezesebb, felelősebb, távlatosabb, vagyis egészében sikeresebb s hatékonyabb példát mutatott. Nos, aligha kell talán hangsúlyoznunk: paradox a szembeállítás, hiszen egy szegényesebb, intézményes formában még alig megjelenő emberi törődést szembesít a szocializmusként ránk erőszakolt rend radikális, olykor túlffinanszírozott, országunk humán arculatát mesterségesen s erőszakosan éppen az ellenkezőjére fordító politikai-adminisztratív programjával. Mégis, a békeidők s a két világháború közti néhány évtized mintái – a falusi tanítók érzékenységén s többnyire egyházi kapcsolatrendszerén alapuló kiválasztás és figyelem, az egykori Eötvös-kollégium fegyelmét és szigorú követelményrendszerét a honmentés éthoszával alátámasztó elitképzés, a pusztán egynéhány kiharcolt Ford-ösztöndíjnak vezető államférfiak személyes figyelmétől kísért rendszere – nos, minden esetlegesség s gyarlóság dacára még ma is szívet melengető, mert a nemzet számára eredményeiben sikeres példák tömegével szolgálhatott¹ (miközben a várt hatás hibaszázaléka úgyszólván a zéró körül mozgott); és mindezt akár Sára Sándor nagyszerű korai filmremekétől² megidézetten a történelmi kataklizmáknak és emberi drámáknak az 1930-as évek végétől kezdődő időszakában a néptanítói kar nagyszerű helytállása, akár az egykori Ford-ösztöndíjasok vagy a német megszállásig mintegy kétszáz remekbe szabott számot megérvő *Magyar Szemle*

¹ Csak egyetlen példa a frissen egyetemvégzés körüli ifjú Bibó István, kinek egy hónapos nyári bécsi ösztöndíjas útjának termését ma nem lelkesedés és mélység nélküli tanulmányok vizsgálják.

² SÁRA Sándor (rend.): *Néptanítók*. (1981.) Vö. GERVAI András (szerk.): *Sára Sándor: Néptanítók. Részletek a film forgatókönyvéből, dokumentumok*. [Kézirat.] Budapest, MAFILM Objektív Stúdió és MOKEP, 1981.

szerzői köre egész életútjának a legelső, a kezdeti kiválasztás szempontjait vizsgáló sikere egyaránt tanúsíthatja. Paradox e szembeállítás azért is, mert éppenséggel ma divó érték-etalonjaink tükrében e minták nem feltétlenül voltak mindenben demokratikusan, valamelyes megállapodottságot feltételezően kimerítő jogi szabályozás kimerítő garanciáival övezettek. Mégis: működtek; s a gondoskodó emberi erkölcsi felelősségérzetnek köszönhetően többnyire kiválóan beváltak.

Noha a napjainkat jelző kor elvektől vezérelt (miközben kíméletlen racionalizmus-hajhászása ellenére egyre kevésbé bizonyul valóban racionálisnak), következőképpen saját eredendő megalapozó pincípiumainak a folytonos (és éppen ezért saját önpusztításába torkolló) kiterjesztésére – abszolutizálásra és univerzalizálásra – épül, mégis: amiképpen a minőség kiválasztása (tehát egyebek közt vallás, tudomány és művészet), éppen úgy a tehetségek gondozása sem feltétlenül demokratikus elven nyugszik. Sőt, még egy ilyen állítást is talán megkockáztathatunk: hibaszázalékunk csekélyebb lesz, a befektetett energia pedig egyszerűen több eredményt fial, ha – vállalva akár a tévedés kockázatát – a gondoskodást inkább egy kertész figyelmességére, felelősségteljes empátiájára, semmint előbb vagy utóbb óhatatlanul kompetencia-vitákba torzuló felelőtlenesre, jogvitákra, és pontosan ezért a mindenkori ügy érdemét szükségképpen procedurális mellékvágányokra terelő elvont (bár doktrinálisan kimódolt) szabályozásokra bízunk.

Persze: nem szükséges egyáltalán, hogy végeredményünk a formális számonkérhetőség visszavonásában testesüljön meg. Elég akár egyértelműen tudatosítanunk, hogy nemzetünk közös ügyéért és szakmai részügyeinkért egyaránt elkötelezetten, a mindenkori végeredmény felől kell majd közelítenünk elmúlt sikereinkhez, számot adva munkánk gyümölcseről és esetleges kudarcairól. Tehát a voltaképpeni eredendő *ügyből* kell kiindulnunk, magából az érdemi célkitűzésből, hogy megmérhessük: hová vezetett például a habilitáció, a professzori kinevezés új rendje; a PhD-tanulmányok adott formában történő intézményes bevezetése; avagy a felsőoktatás kormányzati finanszírozásában az éppen kialakított pályázati rendszer.

*

A gondozott tehetség szükségképpen tükrözi gondozóját. Mégis, a folyamat nem merülhet ki egyszerű önreprodukcióban: sikere szükségképpen a túllépés képességében, a meghaladásban rejlik.

Különösen a humán tudás területein fontos, hogy e továbblépés annak felmutatásában is megjelenjen, amit bármely igényes egyetemi előléptetési

szabályzat a „nemzetközileg ismert tudós” kifejezéssel jelöl. Márpedig az, hogy ennek szükségességén eltűnődünk, távolról sem hivalkodást rejt, hanem éppen törődést tudományosságunk sorsával, s előrevitelének az igényét. Annak ma még jobbára ritkás tudatosítását is magában rejt, hogy belső tudományos publikációkkal és vitákkal legfeljebb a magyar tudományosság adott körén *belül* változtathatunk meglévő állapotokon vagy éppen hívhatunk létre új pozíciót; a magyar tudományosság *egésze* azonban csakis a *nemzetközi* tudományosság színpadára vitt vitákkal, némely vonatkozásában idegen nyelvű megvitatásra bocsátott problematikákkal nyerhet új fogódzókat a nagyvilág tudományosságában.

Emlékezzünk csak arra, hogy a humán gondolkodásban milyen mérföldkö-szerű szerepet játszott az 1930-as évek derekán az atlanti világba igyekvő német tudósok emigrációs áradata, mely amerikai publikációs fórumok megnyitásával (vagy olykor fennálló fórumok részleges kisajátításával) elérte, hogy mindaddig partikulárisnak tekintett, következésképpen marginálisan kezelt problematikákat egyszeriben a tudomány egyetemes és központi kérdéseiként robbantson bele a világba.³ Azóta már, a XX. század második felében és napjainkban más tájak, civilizációk, hagyományok, régiók, sőt nemzetek aktiválódtak, korábban sajátuk (s nemzeti mivoltukban sajátosnak, specifikusan zártnak) gondolt témákat bocsátva nemzetközi megvitatásra.⁴

³ Főként a *Graduate School of Social Sciences* New York-i megalapítására és sok évtizeden át fáradhatatlan működtetésére gondolok, valamint olyan új folyóiratokra, mint például a *Journal of the History of Ideas*, mely az európai humán hagyományokat egyetlen csapásra honossá tette, akadémiai tárgyként megvitatandóvá avatva az Amerikai Egyesült Államokban. Vö. VARGA Csaba: »Méltón a sorshoz, alkalmas a küzdelemre«: Szellemünk és tudományunk állapotáról. *Hitel*, 2015/2. 53–70. & http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/06-varga_0.pdf

⁴ A jogtudományban például a klasszikus zsidó problematikát és az újraélesztésére irányuló mai izraeli törekvéseket a korai 1960-as években tematizálták először az európai kontinensen úgy, mint történelmi példát, civilizációs alternatívát, egyszersmind mint a jogi és jogtudományi gondolkodás lehetséges módszerét (egy filozófiai-logikai módszertani rekonstrukció munkálatai során számomra érzékelhetően mindenekelőtt Belgiumban, Chaïm Perelman működésében kicsúcsosodóan). Egy bő évtized múltán – mert a szellemi hatásgyakorlás sebességében az „innen oda” éppen nem összemérhető az „onnan ide” gyorsaságával! – a klasszikus zsidó gondolkodás mint lehetséges paradigma az amerikai és angol viták kontraszt-példájaként is megjelent.

Saját tájainkhoz közelítve, Közép-Európában az 1980-as évek érlelték ki előbb a lengyelországi történések példakénti felhasználását, majd – a kommunizmus összeomlását követően, némely célratörő kezdeményezés lassan, ámde biztosan beérő gyümölcsként – bizonyos cseh eszmetörténeti hagyomány-vonulatok (főként a huszitizmus, valamint František Palacky hagyatéka) pontosan e folyóirat hasábjain történő nemzetköziesítését.

Nos, Magyarországról – néhány magától értetődő példával élve – sem a Bibó István életművét megalapozó politika-filozófiai kérdésfeltevés, sem Európa három történelmi régiójának Szűcs Jenő írásaiban megtestesülő látásmódja nem hatolt be valójában, értékelhető mélységgel a nemzetközi humántudományos közgondolkodásba. Sőt, némi pesszimizmusról árulkodva

Nemzeti múlt, saját (akár pusztán a tudományos múlt értelmében felfogott) hagyomány meggyőződéses vállalásával ezért szükséges *önbizalom* is a tudomány műveléséhez. Egyidejűleg persze elmondható: csakis már a témaválasztásban megnyilvánuló újító kezdeményezés, saját problematikánk bizonyításának a meggyőző ereje teheti a kutatás éppen követett irányát nemzetközileg is érdekessé, s döbentheti rá művelőjét az *iskolateremtés* lehetőségére és fontosságára.

*

Iskolateremtés? Lehet-e enélkül egyáltalán számottevő tudományos teljesítményről beszélnünk? És előbbre jutottunk-e tényleges lehetőségei felé az átmeneti időkben eluralkodott akadémiai színvonaltalanságban és érzéketlenül kizárólag az önérdekre koncentráltságban, a múltból átmentett struktúrák és összefonódások zavartalan továbbélésében, a szakmai megmérettetés, a kritika és a kiválasztódás fórumainak úgyszólván teljes hiányában, a tudomány színeit képviselő megfontolások rosszízű átpolitizáltságában?

Alternatívául szolgálhat-e a *minőség* abban a pozícióharcban, amiből – sajnos, úgy tetszik – már-már egyetlen mai fiatal sem vonhatja ki magát? És tudjuk-e, hogy éppen ebből a szempontból a helyzetet ma már talán akár reménytelenebbnek is láthatjuk, mint évtizedekkel ezelőtt volt, hiszen *asylum* gyanánt most már olyan politikai-lélektani menhelyek sem adódnak, mint – bármily

---

még olyan állítást is megkockáztatnék, hogy éppen *saját mulasztásunk* okán vált mindez még azelőtt érdektelenné s ilyenként (legalább is részeiben és látszólag) meghaladottá, mielőtt a nagyvilág velük egyáltalán megismerkedhetett volna.

Habár Szűcs Jenő tanulmányáról – Vázlat Európa három történelmi régiójáról. *Történelmi Szemle*, 1981/1. 313–159. & http://www.tti.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1981_3/szucs.pdf; ill. The Three Historical Regions of Europe. An Outline. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 29, No. 2/4. (1983) 131–184. & <https://www.jstor.org/stable/42555425> – szólván meg kell jegyezmem itt: amikor élete utolsó alkotó periódusában a harvardi Huntingtonnak az e gondolkört is felvonultató első írása – Samuel P. HUNTINGTON: The Clash of Civilizations. *Foreign Affairs*, (Summer 1993.) in <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/1993-06-01/> – megjelent, rögvést írtam neki a bibói–szücsi előzményről, pontos bibliográfiai leírásokkal és a Szűcs-tanulmány akkori, itthon már angolul is hozzáférhetővé tett változatának a mellékelésével. Nos, talán nem az első voltam a világtörténelemben, akinek ilyen szívesség tevésére válasz sohasem érkezett.

Ugyanakkor jellegzetes, hogy a *Replica* orgánuma körül a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen munkálkodó fiatal közgazdák és szociológus-tehetségek már azelőtt kezdtek panaszkodni – *Replica Társadalomtudományi folyóirat*, nos. 33–34. (1998. december): »A tudomány gyarmatosítása?« <http://www.replika.hu/replika/33-34> – amerikai tudományszervezők által a nemzetközi együttműködés örvén gyakorolt tudományos-tematikai kolonizációra – akaratlanul is defetizmust hirdetve, egyszersmind azonban éppen valamiféle *deus ex machina* (tehát másról érkező!) megoldás lehetőségéért kiáltva –, hogy saját harcuk megvívását legalább komoly elszánással elkezdték volna.

bizarrul paradoxikusnak tűnjék is emlékeztetnem ma erre – adódtak sokaknak a szocializmus korában?

Noha tudjuk: *Ecclesia – Academia – Universitas* – és nem más – az a három köztényező Magyarországon,⁵ mely (az egyházak evilági szervezete, a tudomány, illetőleg a felsőfokú képzés tereit jelképezve s ezek képviselőiben) a legkorábról indíthatta egy polgári társadalom saját hagyományaihoz és felelősségéhez visszatérő saját fejlődését és mutathatta be a fékezetlenül hagyott önérdék örvénylően pusztító természetét; nos, erőteljesen tudatában kell lennünk annak is, hogy a »Tehetséggondozás 2000« egész problematikája stratégiaileg létfontosságú része ugyan, mégis töredéke csupán az előttünk álló összfeladatnak. Hiszen a megújulást bizonyosan megkezdtük, érdemben azonban az intézményépítés elemi kezdeményezésének részlemeinél még aligha jutottunk tovább.

⁵ Utalás ez egy egykori résztvevő tolmáctól – Masenko Viktor, a Koreckijról elnevezett kievi akadémiai társintézménytől a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetéhez került nemzetközi jogász, aki magyar anya s orosz apa sarjaként addigi életét a Szovjetunióban töltötte – származó híradásra, miszerint az MSzMP Politikai Bizottsága nevében az utolsó szovjet *Politbüro*-küldöttséget fogadó Berecz János a fentiek kiemelésével magyarázta a magyarhoni reform-kommunizmus akkori féloldalúságát. Mert mint kifejeztette, ami a mi pártunk és kormányunk hatáskörében maradt, azt – úgymond – már mind megreformálták; ami azonban a pártunk és kormányunk nagylelkűségéből túl korán odaadományoztatott autonómiából fakadóan kicsúszott a központi ellenőrzés alól, immáron csak önmagát reformálgatja. Amihez persze semmiféle önérdéke nem fűződik, ezért rövid távon mindhárom intézménytípus többnyire lehetetleníti is. Így éppen az *Ecclesia – Academia – Universitas* hármassága maradt a sztálini időkben gyökerezőnek, hiszen elérhetetlenné vált bármiféle központi – parlamentből vagy kormányzati szándékból kiinduló – reform számára.

MÚLTKUTATÁS, JÖVŐKERESÉS KÖZÉP-EURÓPA JOGÁBAN

Mi is történt az elmúlt évtizedekben tájainkon? Már a kommunizmusból való kiútkeresés első időszakában felfigyeltem annak visszas és önesélyrontó – ráadásul balkániasnak tetsző – jelenségére, hogy mintha térségünk országaiból most hirtelen kivesszini kezdett volna az addig átértzett és természetesként gyakorolt szolidaritás, amiben információéhség és segítőkészség kölcsönösen egészítették ki egymást; és mindez azért, hogy ettől kezdve az érintettek már mind versengő rohanásban tülekedjenek a nap aranyborjúja felé, igazodásban másokat megelőzve érkezni elsőként a célhoz. Mindenesetre hirtelen semmibe hullott az a példás jogtudósi figyelem, amely régiókon túl Kubától Mongóliáig, Észak-Koreáig s Vietnámig a szovjet világbirodalomról, és – persze kont-rasztként – Nyugat-Európáról és az atlanti hidegháborús térfélről, jogalkotás s jogirodalom, tehát jog és jogtudomány tekintetében rendszeresen tudósított. Mostanra mindez ritka hollóvá lett. Épp egy információsnak mondott társadalom korában máról holnapra olyan tudatlanok lettünk egymás dolgaiban, mintha szomszédságunk egyszerűben az Óperenciás tengeren túlra száműzetett volna, elzárva minden elérhetőségtől.

És mit nyújt a ma e helyett? Tülekedést, köldöknéző személyes nárcizmusok tobzódását, sorstársak rivalizálását. Ritka a csakazértis közösség-vállalás, noha persze olykor előfordul. Az itt példának vett feldolgozás több tanulmányával nemzetközileg már ismertté lett prágai szerzője jogi múltunk, jelenünk s jövőnk áttekintésére ösztönöz: beszámolója¹ a bírói jogszolgáltatás tükrén keresztül foglalja szintézisbe a visegrádi négyek jelen jogfejlődését, hogy megpróbálja ebből kitapogatni valamiféle egyetemes tanulság levonásának lehetőségét.

---

¹ Zdeněk KÜHN: *The Judiciary in Central and Eastern Europe. Mechanical Jurisprudence in Transformation?* [Law in Eastern Europe 61] Leiden–Boston, Martinus Nijhoff, 2011. xxii + 311. [a továbbiakban: KÜHN]

1. Közép-Európa jogi hagyatéka

A régió történelmi múltja számos területen figyelemreméltó fejlettséget mutat, történetesen egy germán gyökerű kultúra elágazásaként. Az 1880-as évek során például – közvetetten újrabilagytva, hogy „jogásznemzet” önazonosságunknak lehetett bizony némi alapja – az alábbiak szerint alakult a jogász-jelenlét térségünkben és akkori európai környezetében² –

ország	jogvégzetek száma százezer lakosonként
Osztrák–Magyar Monarchia	24,6
Belgium	23,0
Norvégia	20,5
Olaszország	17,3
Dánia	14,8
Franciaország	14,0
Németország	12,6
Svédország	11,9
Svájc	10,5
Hollandia	09,1
Oroszország	02,0

–, míg az ügyvédség számszerű súlya ebből az alábbi körképet mutatta³ –

ország	lakosonként egy ügyvéd	
	1910-ben	az 1920-as években
Magyarország	2693	1595
Ausztria	4558	
Németország	5280	

–, hogy két évtized múltán – 1930-ban – már ilyen számok kerüljenek rögzítésre:

ország	ügyvédek száma millió lakosonként
Magyarország	718
Ausztria	497
Anglia	433
Németország	288
Csehszlovákia	269
Lengyelország	201

² *Právník*, vol. 30. (1891) 582.; hivatkozással J. CONRAD in *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*, vol. 3. statisztikájára. Idézi KÜHN i. m. 14.

³ András SAJÓ: The Role of Lawyers in Social Change: Hungary. *Case Western Reserve Journal of International Law*, vol. 25. (1993) 139.; a harmadik oszlop adata pedig – csakúgy, mint a következő táblázaté – Mária KOVÁCS: *The Politics of the Legal Profession in Interwar Hungary*. New York, Columbia University Press, 1987. 23. Idézi KÜHN i. m. 14–15.

Nos, feltűnő mindenekelőtt a Monarchia, és különösen Magyarország roppant erőteljes, szinte betegesen túlnyomó ellátottsága prókátorokkal. A romlás első jegyeként mindezt hamarosan felforgatta, hogy az utódállam(rész)ként mesterségesen létrehozott Szlovákia kiűzte ősi hazájukból az addigi magyar közszoigákat (közvetlenül, avagy csehszlovák hűségesküre kényszerítés megtagadása folyományaként), s ezzel gyakorlatilag jogász-mentessé tette az országot; másodikként pedig a második világháború barna és vörös tudatos népiirtása hamarosan a lengyel jogászelitet fejezte le.⁴

Néhány példa azért a térség jogéletének mindazonáltal figyelemre méltó egynemely vonásáról:

- habár Lengyelország 1791. május 3-i alkotmánya a nagy közjogi alkotások korai monumentuma, maga az ország hamarosan felosztott osztrák, német, orosz, francia, sőt magyar joghatóságok közt;
- Magyarországon a Királyi Kúria döntvényjoga⁵ polgári törvénykönyvnek hiányában is egységes, modern magánjogot tudott kifejleszteni;
- a normatívizmus bécsi (Hans Kelsen) és brünni (František Weyr) összefonódásának hála, az alkotmánybíráskodás osztrák előképi megkísérlését Csehszlovákia követhette;⁶
- szemben a cseh térféllel, amelynek ügyvédszervezete már 1938. szeptember 29-e (vagyis államának a müncheni egyezménytől kiprovokált felbomlása) előtt faji diszkriminációt követelt ki önnön kebelén belül,⁷ a bábállamként függetlenedő Szlovákia legfelsőbb közigazgatási bírósága még 1943. december 17-én is egy zsidótól

⁴ KÜHN, előbbire 15., utóbbira pedig 20. Andrzej RZEPLÍŃSKI: *Die Justiz in der Volksrepublik Polen*. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1996. 30. szerint a két háború közti 5.171 bíróból 1.110 (21,5%), 7.980 ügyvédből pedig 4.500 (56,4%) pusztult el így – alapvetően lengyelként, de az ügyvédség esetében alkalmasint zsidóként is.

⁵ Az 1881. évi LIX. tc. 4. §-a szerint „Az igazságszolgáltatás egyöntetűségének megóvása végett a vitás elvi kérdések a magy. kir. Cúria polgári tanácsainak teljes ülésében döntetnek el [...]. A teljes ülés elvi megállapodásai az ügyek eldöntésénél irányadók.” *Döntvényjog: A döntvényjog alakulása kezdetektől 1949-ig*. <http://dt.ogyk.hu/hu/gyujtemenyismertetok/jogforrasok/dontvenytarak/item/291-dontvenyjog/291-dontvenyjog?showall=1>

⁶ Jana LACHMUND: *Verfassungsgerichtsbarkeit in der Tschechoslowakei 1920 bis 1939*. [9. Münchner Bohemisten-Treffen (4. März 2005.) Exposé 15.] http://www.collegium-carolinum.de/fileadmin/Veranstaltungen/Veranstaltungen_Texte_Archiv/BT_Expos%C3%A9s_Archiv/BT2005/2005-04-Lachmund.pdf

⁷ Amin nem változtat az, hogy 1938. október 23-án egy cseh bíróság már elítélte a „barbarizmus” behatolását; ld. *Soudcovské listy*, vol. 19. (1938) 335.

mint zsidótól való kisajátítás jogalap nélküliségét állapította meg, visszaszolgáltatást rendelve el.⁸

2. »Új társadalom építése«

Abban, ami ezután egy „valóságosan létező szocializmus”⁹ örvén bekövetkezett, leginkább az lett szerencsés, hogy (szemben bizonyos a háború során dédelgetett elképzelésekkel) nem csatoltattunk végül a Szovjetunióhoz, s e helyett helyi vazallus-kormányzatok telepedtek a megszállt országokra, túlnyomórészt túlteljesítve ugyan moszkovita megbízóik nemzetellenes várakozását, mégis biztosítva némi mozgásteret ezeknek a Harmadik Róma világbirodalmi álmába bekebelezett országoknak. A kommunista hatalomátvételt mindenütt példamutatóan követte, többnyire azzal, hogy előzmény híján egyszerűen lefordították az élenjáró szovjet minta receptkönyveit. Mégis, egy évtizeden belül adódtak már érdekes fejlemények, többnyire a szolgáltatás túlzásainak visszahatásaként. Így például

- Lengyelországban visszaépült némely szál, mely a múlt szervezőjére hagyatkozott;¹⁰
- az a cseh *Viktor Knapp*, aki a sztálinizmus jogtudományi érvényesítésének pedig igencsak lelkes bajnoka – élenjárója és hasznélvezője – volt, a terméketlenség láttán hamarosan maga emelte fel hangját azon sokak ellen, akik szovjet citátumokkal csupán saját tudatlanságuk leplezésére éltek;¹¹
- a lengyel igazságügyi miniszter pedig egyenesen tiltakozott, hogy „mechanisztikusan” állítsák szembe a szocialista jelent a kapitalista

⁸ Ladislav LIPSCHER: *Die Juden im slowakischen Staat. 1939–1945*. München, R. Oldenbourg Verlag, 1979. Idézi KÜHN i. m. 18–19.

⁹ Nem magyar kiváltság volt e megnevezés: ‘really existing socialism’ / ‘reálny socializmus’ / ‘socializm realny’ stb. elnevezéssel mindenütt ezt terjesztették el.

¹⁰ Jerzy WRÓBLEWSKI: *Zagadnienia teorii wykładni prawa ludowego*. (A népi jog értelmezésméleti problémái.) Warszawa, Wydawnictwo Prawnicze, 1959. 269. például normativista elődként hivatkozott a zsidóként elpusztult *Szymon Rundstein*re, a nemzetközi jog fenomenológusjára. Vö. Leonard GÓRNICKI: *Narodowosocjalistyczne prawo w poglądach Szymona Rundsteina*. (A nemzetiszocialista jog Szymon Rundstein műveiben.) *Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi*, vol. 33. (2011) 47–77. és <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmetal.element.desklight-c2a9e29a-962a-4ec8-9149-a89872efc521>; valamint <http://www.sztetl.org.pl/en/person/45,szymon-rundstein/>

¹¹ Viktor KNAPP: *Za vyšší theoretickou úroveň naší právní vědy*. (Jogtudományunk magasabb teoretikus igényességéért.) *Právník*, vol. 95. (1956) 388.

múlttal, mert – mint kifejtette – az, ami van, „századok örökségének termése”, s „jobban szolgálná a szocializmus érdekeit ennek tökéletesítése, semmint elnyomása”.¹²

A jogászság és a jogászai munka – nevezetesen, hogy felépítmény gyanánt szolgálja alapját – politikailag prostituáltatott. Ennek jegye, hogy például Csehszlovákiában az 1926–1938 közötti éves átlag 726 prágai és brünni jogvégzetten szemben 1950-ben 200-nál kevesebben végeztek, ezekből is mintegy 140-en levelezőként, tovább könnyített, primitivizált gyorskurzuson, hiszen kiválasztottjaik, derék egykori munkás- és parasztemberek megszedítettjeiből regrutáltak, már eleve bizalmi funkcionáriusokként küldettek iskolapadba.¹³ Magyarországon statisztikailag a jogvégzők száma ugyan azonos maradt, de időközben a bármiféle egyetemet elvégzők száma megtöbbszöröződött, s így a jogászság aránya jelentősen lecsökkent e népességcsoportban –

egyetemvégzés éve	jogászarány
1930	31,0%
1941	33,8%
1949	26,7%
1960	15,7%
1970	09,7%
1980	06,5%

–, és megjegyzendő, hogy akik ezekből igazságszolgáltatók lettek, többségükben az állampártnak is tagjai lettek.¹⁴ NDK-ban 1950-ben a bírák 54%-a s az ügyészek 87%-a volt párttag; Lengyelországban ez az arány az 1980-as években is 43%-ot, ill. 70%-ot mutatott;¹⁵ sőt a kommunizmus bukását közvetlenül meg-

¹² Idézi René DAVID – J. E. C. BRIERLEY: *Major Legal Systems in the World Today. An Introduction to the Comparative Study of Law*. 3rd ed. London, Stevens, 1985. 200.; KÜHN i. m. 25.

¹³ L. HLAVATÝ: Kolik je právník v ČSR. (A jogászok számáról a Csehszlovák Köztársaságban.) *Právník*, vol. 86. (1947) 188–189. az első; Otto ULČ: *The Judge in a Communist State. A View from Within*. Columbus, Ohio University Press, 1972. 35. pedig a második adatra nézve. Idézi KÜHN i. m. 49–50.

¹⁴ Kálmán KULCSÁR: Position of Lawyers and their Role in the Last Four Decades of Hungary. *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 29., no. 3–4. (1987) 308.; és hasonlóképpen Ingo S. MARKOVITS: Law or Order: Constitutionalism and Legality in Eastern Europe. *Stanford Law Review*, vol. 34. (1981–1982) 540. Idézi KÜHN i. m. 50.

¹⁵ S. SCHRÖDER: Die Juristenausbildung in der DDR. In: G. BENDER – U. FALK (szerk.): *Recht im Sozialismus. Analysen zur Normdurchsetzung in osteuropäischen Nachkriegsgesellschaften. (1944/45–1989.)* Vol. 2. *Justizpolitik*. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1999. 447.; ill. A. RZEPLIŃSKI: Principles and Practice of Socialist Justice in Poland. In: G. BENDER – U. FALK (szerk.): *Recht im Sozialismus. Analysen zur Normdurchsetzung in osteuropäischen Nachkriegsgesellschaften. (1944/45–1989.)* Band 3. *Sozialistische Gesetzlichkeit*. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1999. 20–26.

előzően a Szovjetunióban a bírák 90%-a, Csehszlovákiában pedig (szemben a rezsim bukása előtti teljes évtized 60%-ával) 56,1%-a kommunista párttagsági könyvvel a zsebében ítélkezett.¹⁶

Az „új társadalom építése” utópizmusát egy újonnan formálódó *jogdogmatika* segítségével szolgálták. Az elbirtoklással történő tulajdonszerzést például a csehszlovák bírói gyakorlat az 1960-as évek táján a szocialista erkölccsel ütközőnek minősítette – olyan zűrzavart okozva, hogy az elbirtoklás tulajdonszerző hatását két évtized múltán újra, most már törvényileg kellett kimondaniok.¹⁷ Azt is megállapították, hogy a vállalatok államiak lévén, vitájuk úgyszintén államszervek közötti konfliktus, következésképpen merő technikai ügy, hogy ezt történetesen perrendszerűen döntenek el.¹⁸ Lengyelországban 1949-ben, Csehszlovákiában 1950-ben, NDK-ban 1951-ben vezették be a döntőbíráskodást, amivel végül a performát ezek tekintetében felváltották.¹⁹

3. A jogalkalmazás szocialista szemlélete

Az európai kontinens *törvényi pozitivizmusáról* tudjuk, hogy kényszertermék: egy nyomasztó emlékü feudális önkény bevégzésének s meghaladásának a gyümölcse – amiként a respublikák is majd az egykori abszolút monarcha teljhatalmát formálják át parlamenti szuverén akaratnyilvánítássá. Nos, e pozitivizmusban a *Rechtsschöpfung* (szó szerint: jogteremtés) birodalma a teremtés kizárólagosságáé, szembeállítva a merő végrehajtás és szétsugározatás *Rechtsanwendung*jával (jogalkalmazás). Tudvalévő, hogy csakis kontinensünkön alakultak ki a jogalkotás/jogalkalmazás dichotómiájára emlékeztető fogalmi ellentétpárok, mint a jogi/nem-jogi, érvényes/nem-érvényes, alkalmazható/nem-alkalmazható párosai. Modern formájában ez a pozitivizmus merev mechanicitást sugalló exegézisként fogalmazódott meg először Franciaországban, a XIX. század elején, hogy egy évszázad múltán már ott, Németországban, s hamarosan mindenütt a kontinensen ellentétébe,

¹⁶ И. Л. Петрухин (szerk.): *Судебная власть*. (A bírói hatalom.) Москва, ТК Вевли – Проспект, 2003. <http://en.bookfi.org/book/719085> & <http://www.alleng.ru/d/jur/jur732.htm>, 4. Idézi KÜHN i. m. 56. Hozzáteendő még, hogy KÜHN i. m. 165. szerint még 2005-ben is az eljáró bírák 24,8%-a egykori kommunista párttag volt.

¹⁷ 132/1982 *Sbírka zákonů*, idézi KÜHN i. m. 32.

¹⁸ J. ŠTĚPINA: Význam a úkoly státní arbitraže. (Az állami döntőbíráskodás jelentősége és célja.) *Právník*, vol. 91. (1952) 439. és köv. Idézi KÜHN i. m. 37.

¹⁹ Lengyelországban 1988-ban 177.960 bírósági polgári jogi ügygel szemben 87.299 állami döntőbírási ügy állott. RZEPLIŃSKI i. m. 8. Idézi KÜHN i. m. 38.

szabadjogba torzuljon. És mit hoz a jövőendő? Néhány további évtized múltán egy eredendő indítékában hasonló meghaladás és kritikai elutasítás Közép- és Kelet-Európa-szerte már vezérelvként (*Führerprinzip*) ill. forradalmi törvényességként (революционная законность) fog tombolni. De minden ilyen reakció a maga módján következetesen realista, a *La légalité nous tue!* bölcsességében²⁰ gyökerező volt. Azóta elismert, hogy lényegileg nem más ez, mint a szüntelen *feszülés* kifejeződése formalizáló szigorodás és tartalmiasodó oldódás – egyetemesebb kifejezéssel: *ius strictum* és *ius aequitum* – között. Mert egymást kioltó egyidejű követelmények ezek. Logikájuk ugyanaz, mint az értelmezés megtiltása, majd bírói kétség esetén a törvényhozóhoz fordulás (*référé législatif*) kötelezővé tétele Bizáncban s a francia forradalom honában; de ugyanez táplálja a pragmatizmus logika-ellenes tapasztalatiságának kultuszát is a XIX–XX. század fordulójának Amerikájában.²¹

Paradoxikus módon a szovjet jogideológiában az lett meghatározó, amit még svájci emigrációjában *Lenin* megtapasztalt: szabadjogi anarchia, mint forradalmi törvényesség; majd törvénypozitivizmus, átgyűrűzve a bolsevik revolúció konszolidálásába; amit végül Sztálin, diktatórikus párturalmi centralizmusban, jogi technikalitásként Visinszkij ún. szocialista normativizmusba fordít át. Tudjuk, hogy az ideologikus lepel mögött politikai önkény állott, némi rudimentáris formalizmusba (valójában: ál-formalizmusba) burkoltan. Ennek import-formája a nálunk is ismeretes trojka-eljárás (helyi szinten párttitkár, tanácsitkár és államvédelem közös helyzetértékelése, majd a feladatnak utasításként kiosztása az eljáró rendőr/ügyész/bíró számára) csakúgy, mint az ítékezés függetlenségének úgymond teljes körű jogi biztosítása – miközben megesk, persze, hogy politikai várakozásnak meg nem felelés esetén a bírót az államvédelem egyszerűen elhurcolja (ami persze formailag már egy másik jogágban védett másik jogtárgy problematikája).

Absztraktumként valóban igaz paradoxon, hogy „a jog sohasem tisztán formális, de *formalizmusa* sem enyészhet el soha”.²² Szemben tehát a józan ész

²⁰ *Odilon Barrot* miniszterelnöknek a francia alkotmányozó nemzetgyűlés előtt 1849. január 29-én tartott beszédéből: „A törvényesség megöl minket!”, vö. <http://www.sinistra.net/lib/bas/battag/ceki/cekihizuf.html>. Idézi Friderich ENGELS: ‘Einleitung [zu Karl Marx’ »Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850«]’ [1895] In: MARX – ENGELS: *Werke* 22 (Berlin, Dietz Verlag, 1963.) 509–527. & http://www.mlwerke.de/me/me22/me22_509.htm

²¹ A példákhoz ld. egyfelől VARGA Csaba: *Lenin és a forradalmi jogalkotás. Állam- és Jogtudomány*, 1970/1. 45–57.; és másfelől VARGA Csaba: *A törvényhozó közbenső döntése és a hézagproblematika megoldása a francia jogfejlődés tükrében. Jogtudományi Közlöny*, 1971/5. 42–45.

²² Roberto Mangabeira UNGER: *Law in Modern Society. Towards a Criticism of Social Theory*. New York–London, Free Press, 1976. 203.

felülíró posztmodernizmussal, mely kontinentális jogfogalmunkba gátlástalanul mossa bele az angol–amerikai jogszemlélet tapasztalatiságát,²³ miközben minden ez utáni jogfejlődés tétjét (de megítélésének kritériumát is) a jog formátlanításában (*soft law with free judicial decision making*) látja, itt még egységben látandó, feszültséget folyvást újrateremtő *ellentétpárról* van szó, ami ugyanakkor sem nem dramatizálható, de nem is fetiszizálható, hiszen nem a valóság része, hanem mesterséges emberi gondolati teremtmény. Hiszen pusztán intellektualitásunk az, ami – beláthatjuk, jó okból – egy szélsőséges ellentétben kifejezett viszonyítási hálót teremt. A feszülés is, elvi feloldhatatlansága is eleve szándékolt, s pontosan így és ezért működik. Nem rejt tehát többet magában, mint a nyelvnek egyszerre pontosító konkretizálásra és lágyító általánosításra (s ezzel szimbolikus használatra) irányuló törekvését. Külön-külön szemlélve persze mindkét oldal fontos, jogosan védhető kívánalmat jelent; s ebben a formalizmusra törekvésnek sincs több tartalma, mint hogy egy nyelvi rögzített szövegben a döntően nyelvi meghatározott logikának biztosítsák elsőbbség bármiféle más megfontolással szemben. Tehát annak kívánalma ez, hogy mindennapi létünk végtelen összefüggésű és mélységű heterogenitásából jogi redukcionizmus segítségével emeltessék ki egy homogeneitást, s ennek koherenciája őrzésével és konzekvenciáinak levonásával ítéltessek meg aztán a vita alapjául szolgáló heterogenitást. Pontosan e kettősség tudatában, funkcionalitást érvényesítve jár el például Kelsen, amikor az alkotmánybíráskodás elvi alapjait megvető munkájában visszautasítja, hogy az alkotmány-konformitás lemerése alapjául elvont terminusok ('demokrácia', 'jogállam', 'szabadság' stb.) értelme-

²³ A tudományos igényesség mai gyakorlatát jellemzi, hogy Lenint nem a mű orosz, esetleg angol kiadásából, hanem idézetből idézi; a szabály mibenlétét a logikailag szabály-fogalmat sem ismerő – vö. VARGA Csaba: Szabály és/vagy norma; avagy a jog fogalmiasíthatósága és logizálhatósága. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Regula iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben. (A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2003. szeptember 26–27-én rendezett konferencia anyaga.)* [Prudentia Iuris 22.] Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004. 23–30. – angolszász jog mibenlétének megfjtésére törekvő Schauerrel magyarázza; a joggyakorlatot az *easy/hard case* merőben semmitmondó – vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái.* [1996/1998.] Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. 504. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/> [a továbbiakban: VARGA (2004a)], 5.1.2. pont –, mert csupán az aktuális gyakorlat rutinjába való ágyazottság/ágyazatlanság kettősségével jellemzi; a kötetlen bírói érvelést pártfogoló agitálása pedig kimerül annak állításában, hogy már az egykori amerikai alkotmányozó is – Alexander HAMILTON: The Federalist No. 78. The Judiciary Department. *Independent Journal*, (14 June 1788) <http://www.constitution.org/fed/federa78.htm>, akkori helyzetre vonatkozottságát pedig http://en.wikipedia.org/wiki/Federalist_No._78 elemzi – a bírói ágat „a legkevésbé veszélyes ágnak” kiáltotta ki. Ld. KÜHN i. m. 74–76. és 81.

zéze szolgáljon, merthogy ezzel a bíró már a szabályalkotó hatalom palástját vonná magára.²⁴

Mindezek szövegményeiből sejlik fel, majd nyer határozott megfogalmazást a még nemréggi korszándék: míg a *kontinentális* jogot egyoldalúan, abszolút értelemben és hierarchizáltan, formális érvényességgel bíró szabályhalmazként fogják a fel kortársak²⁵ – elfelejtkezve arról, hogy formálódásának évezredein át ezt csakis elvek, maximák, általános klauzulák összefüggésében értelmezték, úgy, hogy a szabály-formula csak summázat vagy példaszzerűsítés volt,²⁶ melynek aktuális relevanciáját mindig ezek mérlegelése s ezzel a szabály ilyen vagy olyan értelmezése helyénvalóságának a megállapíthatósága adta, azaz mindezt csakis életszerű gyakorlatban, egy alakuló/változó *jurisprudentia* keretében érvényesítették –, az *angol–amerikai* jogfelfogás „a szabályokat s elveket illetően szkeptikus, kevésbé előzékeny a precedenssel szemben, és inkább a döntés társadalmi következményeit mérlegeli”.²⁷ Nos, a hagyomány felülírásával az új koreszmény már egy minden tekintetben *soft*, tágan felfogott, és bármiféle éles határvonalat kiküszöbölő „új európai jogi kultúra”. Ebben pedig bármiféle érv immár helyénvaló lehet, merthogy – ez a bűvös hang terjed amerikai szirénektől Nyugat-, majd Közép-Európa felé – „nemesebb eszmény a jog uralma, mint a

²⁴ Hans Kelsen: Wesen und Entwicklung der Staatsgerichtsbarkeit. *Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer*, vol. 5. (1929) 30–88. Ezt mai, aktualizált angolszász pozícióból bírálja Stanley L. Paulson: On Hans Kelsen's Role in the Formation of Austrian Constitution. In: Werner Krawietz – Robert S. Summers – Ota Weinberger – G. H. von Wright (szerk.): *The Reasonable as Rational? On Legal Argumentation and Justification. Festschrift for Aulius Aarnio*. Berlin, Duncker & Humblot, 2000. 385–395. és különösen 394–395.: „If, however, one takes constitutionalism further, understanding it to represent not just the requirement of legality but also a »constitutionalization« of fundamental values, with an eye to constitutional protection of fundamental rights, then it is hard to avoid the conclusion that Kelsen takes back in the name of moral skepticism some of what he has given us under the rubric of constitutional review.” Am ugyanígy vélekedett Kelsen brünni partnere is, merthogy szerinte az emberjogi klauzulák csupán közvetlenül alkalmazhatatlan „törvényhozási monológok”. František Weyr: Československé ústavní právo. (Csehszlovák államjog.) Praha, Melantrich, 1937. 248. A kommunista Beér János – The Normative Character of the Constitution of the Hungarian People's Republic. *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 2., no. 3–4. (1960) 228–229. – ezért bizony igencsak pontosan fogalmaz, amikor az alkotmányi elveket alkalmazásukban már „közvetlenül vagy közvetve jogfeletti – »természetjogi« vagy »erkölcsi« – kategóriákká avatattotaknak” mondja. Idézi Kühn i. m. 80., 99. és 101.

²⁵ Pl. Michel Van de Kerchove – François Ost: *Legal System between Order and Disorder*. Oxford–New York, Oxford University Press, 1994. 97–98.

²⁶ „Non ex regula ius sumatur, sed ex iure, quod est, regula fiat.” *D.* 50, 17, 1.

²⁷ L. M. Friedman: Courts over Time: A Survey of Theories and Research. In: K. Boyum – L. Mather (szerk.): *Empirical Theories about Courts*. New York, Longman, 1983. 46. („skeptical about rules and principles, less deferential to precedent, more concerned with a decision's social consequences”).

jogi szövegeké”. S ráolvassa azt is a jogra, hogy abból magából sosem adódik egyetlen „objektíve” helyes válasz kikövetkeztetésének a lehetősége, s ezért a bírónak kell az adott esetben/esetből megtalálnia/kikovácsolnia a magáét.²⁸ Ez viszont ismét annak megerősítése, hogy sem a hagyományos eszmény, sem esendő gyakorlata nem értelmezhető másként, mint a dolog természetéből szüntelenül adódó feszülések mindenkori időleges oldásaként. Például a bíróságok iránt évszázadok óta bizalmatlan francia joggyakorlat ma is olyan, mint „két különálló érvelési kör kettős, szegregált diskurzusa”, ráadásul a bíróság a tényállást sem a tények nyelvén, hanem eleve a törvényi terminusok nyelvére átírtan állapítja meg, majd ebből mechanikusan dedukálja ítéletét. A háttérből azonban ellenpontozza mindezt egy (publikálásra nem kerülő) köznyelvi kifejtés, mely *conclusions* és *rappports* örvén, közérdekbeli szempontokat úgyszólván laikus nyelven latolgat.²⁹ A németek pedig még tovább merészkedtek. Mert ott „míg a pozitivisták bírójára róható a rendszertani s fogalmi hagyományokhoz és intézményekhez történő ragaszkodás – bármiféle realista megoldás kárára –, ma már inkább az hánytorgatható fel nekik, hogy elvtelen gyakorlatiassággal eljárva csakis méltányosságot szolgáltatnak.”³⁰

4. Jogtechnikák

A szovjet fejlődést végigkísérte Engels tézise *Anti-Dühring*-jében arról, hogy „Az államot nem »eltörlik«, az állam elhal.”³¹ Teljes történelemfilozófiát s benne a

²⁸ Ronald DWORKIN: *Taking Rights Seriously*. Cambridge, Harvard University Press, 1999. 338.; hasonlóképpen Ronald DWORKIN: *Law's Empire*. Cambridge, Harvard University Press, 1986. 313–314.: „A joguralom nemesebb eszmény, mint a jogi szöveguralom.” Idézi KÜHN i. m. 83–84.

²⁹ M. de S.-O.-L'E. LASSER: *Judicial Deliberations. A Comparative Analysis of Judicial Transparency and Legitimacy*. Oxford, Oxford University Press, 2004.; illetőleg M. de S.-O.-L'E. LASSER: *Judicial (Self-)Portraits: Judicial Discourse in the French Legal System*. *Yale Law Journal*, vol. 104. (1994–1995) 1325–1410. & <http://scholarship.law.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1516&context=facpub>. Idézi KÜHN i. m. 86–87.

³⁰ Franz WIEACKER: *A History of Private Law in Europe with Particular Reference to Germany*. Oxford, Clarendon Press, 1995. 430.

³¹ *Az Absterben des Staates* problematikájára ld. http://en.wikipedia.org/wiki/Withering_away_of_the_state, valamint Solomon F. BLOOM: *The »Withering away« of the State*. *Journal of the History of Ideas*, vol. 7., no. 1. (1946) 113–121.; és Kenneth SURIN: *Marxism and »The Withering away of the State«*. *Social Text*, vol. 27. (1990) 37–54.

Mosolyogtató angломániának tetszik, ahogyan egy terminus – ti. az 'elhalás' – Moszkvában és az Egyesült Államokban született angol nyelvű fordításai fölött problémázik egy *cseh* szerző (KÜHN i. m. 89. és 90–94.), ám anélkül, hogy eredeti német kifejezését felidézné; a normakövetés általánossá válása utópiájában sem érzékelve egy valahai aranykor (*aurea*

„közbenső” időszakot csakúgy, mint a lenini Что делать? [Mi a teendő?] kérdésre adandó választ – mint tudjuk – ez határozta meg. Forradalmi prognózisa a tőkés társadalom megdöntéséről, átmenetként proletárdiktatúráról, majd a kommunizmus eléréséről szólott. Új gazdasági alap jött – úgymond – létre, s ennek felépitményi szolgálatát kellett a jognak ellátnia. Ezért „a tudomány feladata sem valamiféle skolasztikus, dogmatikus formalista okoskodás, mely – amint ezt Visinszkij valaha a burzsoá jogtudományról megjegyezte – terméketlen, mint a bibliai fügefá; a tudománynak a küzdelem frontvonalában kell állania”.³²

Egy ilyen felgyorsítás, vagyis egy bonyolult, összetett folyamat rövidre zárása szokatlan eljárásokat követel és igazol. A bolsevik forradalmat követő ún. konszolidáció első termékeként az orosz büntetőtörvénykönyv (1922) ennek jegyében mondta ki rudimentáris tömörséggel, hogy „Büntett az a társadalomra veszélyes cselekvés vagy mulasztás, mely alapjaiban fenyegeti a szovjet rendet”, valamint hogy „Veszélyes az a személy, akinek cselekedete sérti a közösséget” – azzal a normatív következménnyel, hogy amennyiben ezek bármelyike fennállt, büntetésről a töredékesen megnevezett bűncselekmények pusztá analógiájára kellett/lehetett a bíróságnak döntenie.³³ A párhuzamosan létrejött polgári törvénykönyv pedig intézkedett, hogy „a törvény védelméből kizártnak a társadalmi-gazdasági rendeltetésükkel ellentétesen gyakorolt polgári jogok.”³⁴ Nos, negyed évszázad múltán is ez hat, amikor a csehszlovák alkotmány (1948. május 9.) rögzíti a jogalkalmazás alárendeltségét alkotmányi célkitűzéseknek (131. § 3. bek.), lengyel törvény pedig azt, hogy a joggyakorlás

---

aetas) – ld. <http://faenasphere.com/en/content/golden-age-eternal-return-paradise#!/> – visszatérésének ősi emberi vágyát, a bírói funkció népi felolvasásában pedig a görögység klasszikus példaadását – ld. pl. VARGA (2004a) i. m. 2.1.1. pont – s egyúttal maga a jog örök utópiáját – ld. pl. VARGA Csaba: Illúziók a kodifikációs gondolat fejlődésében. *Jogtudományi Közlöny*, 1976/8. 434–441. –, miközben a szovjet fejlődésben a visinszkiji törvénypozitivistá fordulatot az ún. forradalmi törvényesség tapasztalata nélkül – ld. pl. VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. [1979.] 2., utószóval bőv. és jav. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. 439. & <http://mek.oszk.hu/14200/14206/> [a továbbiakban: VARGA (2002a)], VIII. fej. 2. pont, SÍK Endre: *Próbaévek*. Budapest, Zrínyi, 1967. 762. tanúskodása pedig 237. 39. jegyzet – próbálja megérteni.

³² Viktor KNAPP: *Význam Stalinových statí »Ekonomické problémy socialismu v SSSR« pro právní vědu*. (A sztálini »A szovjet-szocializmus gazdasági problémái« jelentősége a jogtudomány számára.) Praha, Orbis, 1953. 6. Idézi KÜHN i. m. 95.

³³ 6., 7. és 10. §§. Ld. Richard J. TERRILL: *World Criminal Justice Systems. A Comparative Survey*. London, Routledge, 2012. 394–395.; és Ivo LAPENNA: *Soviet Penal Policy. A Background Book*. London, The Bodley Head, 1968. <http://www.ivolapenna.org/verkoj/books/soviet.pdf>

³⁴ 1. §: „Гражданские права охраняются законом, за исключением тех случаев, когда они осуществляются в противоречии с их социально-хозяйственным назначением.” T. E. Новицкая: *Гражданский кодекс РСФСР 1922 года. История создания, Общая характеристика, Текст, Приложения*. Москва, Зерцало, 2002. 113.

nem lehet ürügy a szocialista közösségi együttélés uralkodó normáinak megsértésére.³⁵ A bíróságokat egyidejűleg aktivizálták – akár úgy, hogy a törvényhozó helyett maguk lépjenek. A lengyel legfelsőbb bíróság 1952-ben elutasította például a háború előttről hatályban maradt büntető törvénykönyv ‘javíthatatlan bűnöző’ kategóriájának alkalmazását, csehszlovák bíróság pedig alkotmányra utalással állapította meg egy házasságon kívül született gyermek (a tételes jog szerint formálisan kizárt) öröklési képességét.³⁶

Eddig is azt láttuk – de ezután sem lesz másként –, hogy a tények sokkal érdekesebbek, mint egy eleve ideologikusan használt, ráadásul esetenként félreértett elméletieskedés. Főként, ha egy ilyen teoretizálás tárgya nem maga a jog – akként, amiként és amire a jogot ténylegesen használják, amivé gyakorlatban teszik, ahogyan mind e közben gondolkodnak róla –, hanem egy *virtualitás*: ami(lyen)nek szeretnék vagy valakik szeretnék látni a jogot. Ez a virtualizáltság a mai, főként úgynevezett liberális jogelmélet-művelés sajátja, amely immár a mindenkori valóságot is utópizálja.³⁷ Nos, ilyen körben jegyzendő meg, hogy mennyire történelmietlen s ezért teoretikusan sem védhető – mert merőben ideologikus indíttatású – egy olyan mai megközelítés, amely kipécéz valamely jogtechnikát, majd ennek örvén kárhozzat egy egész jogi berendezkedést. Még akkor is így van ez, ha egyébként vállalhatatlan diktatúráról van szó, amelyben a politikum uralta – szükség esetén (ami politikai irányítottságában igencsak gyakran, csaknem rendszerszerűen bekövetkezett) le is tiporta – a jogot, azaz: a jogi közvetítésnek, ami ontologikusan, a komplex társadalmi létben maga a jogfunkció, pusztán csökkent lehetőséget biztosított.³⁸ Persze, megbotránkozató

³⁵ *Dziennik Ustaw*, no. 34. (1950) 311.

³⁶ Előbbire nézve ld. RZEPLIŃSKI i. m. 19–20.; utóbbira pedig *Sbirka rozhodnutí*, no. 238. (1949) Pardubice bírósága 1949. október 7-i bírósági döntése. Idézi KÜHN i. m. 97. és 99–100.

³⁷ Pontosan ezt elemzi VARGA Csaba: Elméleti jogtudomány a világválság ölelésében. *Valóság*, 2013/11. 1–12. De ilyen volt már eleve H. L. A. Hart jogelmélete, mely az angolszász és a kontinentális jogfelfogás különbségét nem is érzékelve egy a jogról való kijelentésekre redukált hibrid teóriát hozott létre – ld. VARGA (2013) i. m. –, ilyen a mai orosz–ukrán elméleti-jogi gyökérezet-rekonstrukció, melynek során a mai tudomány-divatot követve amerikai forrásból (a német filozófiában gyökerező Kelsen amerikai fordításából és félreértéséből) kísérli meg kinyomozni és újraépíteni saját germán gyökereit – ld. ‘Профессор Чаба Варга: »Без теоретических и в особенности философских оснований право не будет иметь практически никакой опоры, повиснув на волоске«. [Interview by Евгений Тихонравов.] *Pravo.Ru Актуальные темы – Теория права* (1 августа 2011, 22:18) <http://krasn.pravo.ru/review/view/31331/> & <http://yin.rosifa.org/review/view/31331/>; és természetesen ilyen volt a magyarországi poszthartianus elméletépítés kísérlete is.

³⁸ Ennek éppen nem mond ellent VARGA Csaba: Mi kell a joghoz? *Valóság*, 1989/3. 1–17. & <http://mek.oszk.hu/14700/14759/>, amikor – 1989 augusztusában, ezer fős jogfilozófiai világkongresszus plenáris előadójaként – kifejezetten tagadja bármi kifejlett jog jelenlétét a szovjet típusú rezsimekben; merthogy ezt elvégzett funkcionális elemzés következtetéseként teszi.

lehet egy jogelv biztosította különrend képzete, pláne, ha a kérdéses jogrendet egy totális hatalmi környezet politikumának a közvetlen benyomulása egyébként is jellemzi.³⁹ Mégis: önmagában semmiféle *instrumentum*, így valamely jogelvnek tulajdonított kitüntető szerep sem diktatúra-lelemény. Ez is, más is csupán a jogrend folyvást erősödő/gyengítődő („húzd meg, ereszd meg!”) formalizmusában a mindenkori feszültségkezelés – oldás/kötés – aktivált vagy lappangó kelléke.⁴⁰ Csupán példaként: a politikai liberalizmus jogba ültetésének megkísérlésekor Dworkin is pontosan erre, bármely szabályalkalmazás elv(ek) től előfeltételezettségére építette azon véleményét, hogy a bíró nem egyszerűen alternatív lehetőségekkel áll szemben, hiszen kell(ene) lennie egy kizárólagosan helyes válasznak, és ehhez kell(ene) néki elérkeznie.⁴¹ Nos, nyilvánvalóan visszatetsző jelenség, ha épp egy diktatúrában találkozunk azzal, hogy felsőbíróság valamilyen pártfőtítkári, marxista alapítóatyai, netalán funkcióban lévő államelnöki megnyilatkozásra hivatkozik.⁴² De vajon kevésbé kínos az, ha bejáratott demokráciában legfőbb bírói fórum egy megfellebbezhetetlen morálítész szerepében tetszeleg, s a filozófiatörténet gazdagságából nem egyszerűen csemegéz, de kizárólag a *political liberalism* hőrszait hivatkozva meg döntéshozatalakor?⁴³ És ugyanígy: múltunk sebeként, mert a szocializmus osztály-

³⁹ Normatív e ugyanis *Sonderordnung* jön létre akár a joggal visszaélésnek, akár a társadalomra veszélyesség hiányának megállapítása esetén, merthogy a bíró kívül kerül egy minuciózusan szabályozott kódex részrendelkezései körén. Vö. VARGA Csaba: A jog mint társadalmi kérdés. *Valóság*, 1985/2. 8–19. & in <http://mek.oszk.hu/14300/14393/> 11–35.

⁴⁰ Az oldás/kötés egyidejű lehet jogalkotás/jogalkalmazás bármely helyzetében egyaránt, logikailag pedig szabadon választható igen/nem, azaz kiterjesztő/szűkítő alternatívákat kínál és nyújt is bármely értelmezési helyzetben. Vö. VARGA Csaba: A bírói döntéshozatal »fekete doboza« és a joguralom – az európai egységülés s a globalizáció távlatában. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2009/1–2. 96–117.; háttérként pedig David DYZENHAUS: *Legality and Legitimacy. Carl Schmitt, Hans Kelsen, and Hermann Heller in Weimar*. Oxford, Clarendon Press, 1997. xiv + 283.

⁴¹ Ronald DWORKIN: The Model of Rules. *University of Chicago Law Review*, vol. 35. (1967) 14–46. & <http://www.umiacs.umd.edu/~horty/courses/readings/dworkin-1967-model-of-rules.pdf>, továbbá 28. jegyzet.

⁴² A lengyel legfelsőbb bíróság Bolesław Bierut pártfőtítkára 1950. december 9-i büntetőjogi ítéletében – *Zbiór orzeczeń sądu najwższego*, Orzeczenia izby karnej (1950), 7. és köv. –, továbbá Marxra, Engelsre és Sztálinra hivatkozott – WRÓBLEWSKI i. m. 375. –, Antonín Zápotocký akkor már meghalt államelnökre, majd miniszterelnökre pedig egy prágai bíróság 1960. november 9-i ítéletében [*Sbírka rozhodnutí* (1961), No. 22]. E gyakorlatot már a kortársi irodalom is bírálta – paradoxikus módon nem ténye okán, hanem mert merő ürügyként történt. J. KOKEŠ: Za lepší rozhodování našich soudů. (Bíróságaink jobb döntéshozataláért.) *Socialistická zákonnost*, vol. I., no. 1. (1953) 12. Idézi KÜHN i. m. 105–106.

⁴³ Ld. VARGA Csaba: Az angol–amerikai és a kontinentális-francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén: Kanadai fejlemények és tapasztalatok. *Jogtudományi Közlöny*, 2002/7–8. 309–322. & in <http://mek.oszk.hu/15100/15172> [a továbbiakban: VARGA (2002b)] 114–144.

antagonizmust kiküszöbölő politikai beavatkozásaként értékeljük, hogy egy bíróság elutasította egy volt középosztálybeli nő tartási igényét, mert erkölcsellenesnek tartotta, hogy semmiféle munkát nem vállalt; ám egy tehetős felperessel szemben már kifogásként érvényesítette egy szegény adós pillanatnyilag nehéz helyzetét.⁴⁴ Merthogy: technikális finomságoztól eltekintve miben különbözik ez Magnaud háromnegyed évszázaddal korábbi, akkor és azóta ünnepezt szociális forradalmától?⁴⁵ Avagy: tudatosítjuk-e magunkban, hogy például Hart pusztán háttérként megbúvó ideologikumával szemben Dworkin elmélete már maga az alkalmazott ideológia – egy pillanatnyi *mainstream*; ám mégis olyan, amelynek a valóra váltásán egyébként egy kiterjedt *Open Society*, zászlóként pedig a *political liberalism* s a *political correctness* egyaránt munkálkodik?⁴⁶

A jog nézőpontjából tehát a kommunizmust nem alkalmazott instrumentuma okán, hanem azért kell elítélnünk, mert funkcióbetöltése során tendenciális rendszerszerűséggel nem-jogi megfontolásokkal uralta és kényszerpályákra terelte a jogot, tehát egy *jogi* homogeneitás általi közvetítés helyett a *politikum* közvetlen transzmissziójaként szolgált. Ütköztetés, mérlegelés, egyensúlyozás azonban minden életképes berendezkedésben zajlik: egyszerűen ez a jog lelke, a jogalkalmazás mesterségének és művészetének (*ars iuris*) letéteményese. Így elmondható természetszerűleg az is, hogy az egykor a történelem bevégezése kommunista üdvtanának szervességében megfogalmazott jogtechnikai cél és eszköz-specifikáció ma liberalizmusként (amit a kommunizmushoz hasonlatosan nemrég még szintén a történelem végeként vizionáltak⁴⁷) érvényesíti önma-

⁴⁴ С. А. Голунский – М. С. Строгович: *Теория государства и права*. Москва, Институт государства и права Академии Наук СССР, 1940. – H. W. Babb által angolra fordított változatában S. A. GOLUNSKII – M. S. STROGOVICH: *The Theory of the State and Law*. In: J. N. HAZARD (szerk.): *Soviet Legal Philosophy*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1951. 379.; továbbá egy 1950. november 21-i lengyel – *Państwo i Prawo*, 1951/5. – és 1950. február 13-i olomouci, illetőleg 1951. július 11-i ostravai – *Sbirka rozhodnutí*, (1950) No. 187., ill. (1952), No. 10. – döntés; idézi KÜHN i. m. 107–108. és 112–114.

⁴⁵ Pl. Marie Anne FRISON-ROCHE: *Le bon juge Paul Magnaud*. In: *De code en code. Mélanges en l'honneur du doyen Georges Wiederkehr*. Paris, Dalloz, 2009. 335–342.; és Mohamed SADOUN: *Paul Magnaud, le »bon juge«*. Paris, Riveneuve Éditions, 2011. 153.; klasszikusként pedig Jules CAUVIÈRE: *Le »bon juge«*. *Étude de mœurs contemporaines*. Paris, Lethielleux, 1907. 25. & <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k76056g/f1.image.swf>

⁴⁶ Pl. Robert H. BORK: *Slouching towards Gomorrah. Modern Liberalism and American Decline*. New York, Regan Books/HarperCollins, 1996. xiv + 382.; továbbgondolásaként pedig VARGA Csaba: *Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái*. [2000.] In: VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/15100/15172>, 208–243. [A továbbiakban: VARGA (2004b)]

⁴⁷ Francis FUKUYAMA: *The End of History and the Last Man*. New York, Free Press, 1992. xxiii + 418.

gát. Ráadásul ezek mindkettője egyaránt a Marx és Engels leírta fegyverzetben lépett és lép fel: hogy ideológiaként hódíthatson, eleve absztrakt-univerzalizálva, azaz maga az emberiség közös sorsaként mutatja be magát.⁴⁸ Jogi berendezkedéseket tehát nem önmagában bármely alkalmazott jogtechnika, hanem az alkalmazott eljárások milyensége, gyakorisága, célra törése – esetünkben, itt, a politikumnak tendenciális napi benyomulása a jogműköd(tet)ésbe – választja el bármi egyébtől.⁴⁹

Mindazonáltal Sztálin halálát követően e mezítelen célratörés valamelyest előreláthatóbb s kiszámíthatóbb mederbe került. Például lengyel legfelsőbb bíróság adott hangot annak már 1955-ben, hogy „Miközben a polgárok kötelesek a hatályos törvényeket betartani, nem engedhető meg senkinek sem a jog valóságos értelmének elhomályosítása vagy az, hogy embereket váratlan helyzeteknek s meglepetéseknek tegyenek ki”,⁵⁰ ezért – mint vezető cseh jogtudós nyilatkoztatta ki néhány évvel később – immár osztályszármazástól függetlenül kell a jognak védelmet nyújtania a társadalom bármely, a „mindennapi dolgozók életét élő” tagja számára.⁵¹ Változatlanul élt persze annak igénye, hogy a jog az uralkodó politikába illeszkedjék.⁵² Azonban az már farkasvakságról tanúskodnék, ha mai bíráló úgy taglalná ezt, mintha európai uniós vagy amerikai bíráink szabadon lebegnének a térben, és sohasem hallottak volna Dworkinról, alkotmányjogiasítási programról, a döntés *discourse* keretében (vagyis a jogit egyéb szempontokkal társadalmi párbeszédben egyeztető puhítás) erőltetéséről, avagy például olyan speciálisan erre képzett testületek, mint a Velencei

⁴⁸ MARX–ENGELS: *A német ideológia*. (Die deutsche Ideologie.) Budapest, Szikra, 1952. xiv + 202.

⁴⁹ E nézőpontból pusztán valamiféle alkalmi reagálás, és nem a szerzőtől láttatott váltás, ha a csehszlovák legfelsőbb bíróság 1987. április 28-i büntető ítélete – *Sbírka rozhodnutí*, (1988), No. 7 – kimondja: a szocialista együttélés normái erkölcsi természetűek, amik jogi kötelmet csakis jogba transzformálásuk esetén eredeztethetnek. KÜHN i. m. 109.

⁵⁰ Idézi John N. HAZARD: *Communists and their Law. A Search for the Common Core of the Legal Systems of the Marxian Socialist States*. Chicago, The University of Chicago Press, 1969. 86–87.; hasonlóképpen *Państwo i Prawo*, (1955) 290.; idézi KÜHN i. m. 117.

⁵¹ Jifí BOGUSZAK: Právny zároky socialistické zákonnosti v Československé republice. (A szocialista törvényesség jogi garanciái a Csehszlovák Köztársaságban.) *Právník*, vol. 98. (1959) 113. és köv., idézet 116. Idézi KÜHN i. m. 119.

⁵² „A Csehszlovákia Kommunista Pártja által követett politika s a mindebben rejlő vezető szerep minden osztályszellemű értelmezésnek és alkalmazásnak az előfeltétele és garanciája.” – foglal állást a Směrnice pléna Nejvyššího soudu Československé socialistické republiky k hlavním ideologickým problémům v rozhodovací činnosti soudů a státních notářství. (A Csehszlovák Szocialista Köztársaság Legfelsőbb Bírósága teljes ülési direktívája a bírósági és közjegyzői döntéshozatalban rejlő fontosabb ideológiai problémákról.) *Sbírka rozhodnutí*, (1974) 441–458., idézet 456. Idézi KÜHN i. m. 123.

Bizottság (önmeghatározása szerint: *advisory body*), egyneműsítést célzó hivatásáról.

Megjegyzem, a rekonstruktív elemzés fegyverténye volt nemrégiben annak kimutatása, hogy még a normális/abnormális emberi megkülönböztetésének a gyökere sem a dologban magában, hanem többségi társadalmi megítélésben rejtezik. Hiszen nem teszünk ilyenkor egyebet, mint hogy a nekünk nem tetszőt diszkvalifikáljuk: kirekesztjük, karanténba zárjuk, kriminalizáljuk.⁵³ Nos, mintha pontosan ugyanilyen leplezett ideologikus játékot folytatnának azok a mai bírálókat, amelyek egy eljárásmodot, amit a kritikus ma történetesen éppen nem gyakorol, de valaki másnak a múltjában éppen érzékeli, rögvest szégyenpadra állítja.

5. A jogtudomány állapota

Nos, a szocialista jogtudomány bőven tett azért, hogy kiérdemeljen egészében legkeményebb bírálatot; azonban ez maga is lehet bántóan felszínes; és ha ráadásul még igaztalan is, úgy csakis ellenhatást válthat ki. A prágai tavasz elfojtása (az 1968. augusztusi bevonulás) után Csehszlovákia süllyedt mezítlén ideológia-uralomban, *ideocratiában* a legmélyebbre, s talán ez magyarázza egy mai cseh visszaemlékezésben a bántó leegyszerűsítést. Mert a náluk valóban paroxizmusát élő moszkovita keményvonalasság akkor már inkább kivételszámba ment, ráadásul a szovjet jogtudományban ekkoriban már valóban születtek tudományosan értékelhető kezdeményezések is.⁵⁴ Ám kizárólag Magyarországon jött létre egy olyan folyóirat- és könyvkiadás, amiben a magyar megjelenést követően a leginkább kiemelkedő monográfiák és tanulmányok mind megjelentek idegen nyelven is; s ez nemzetközi vitákat gerjesztve valóban igazi Kelet–Nyugat dialógust eredményezett.⁵⁵ A szerző szerint eliminált szociológiai

⁵³ Thomas Szász és Michel Foucault elemzéseit átvéve ld. VARGA (2004a) i. m. 5.1.2. pont.

⁵⁴ Vö. pl. VARGA Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete: Hazai körkép nemzetközi kitekintésben' in VARGA (2004b) i. m. 251–302. és – a „szabad világ” önkéntes önbeszűkülésére kontrasztpéldaként – VARGA Csaba: A Hart-jelenség. In: Cs. KISS Lajos (szerk.): *Herbert L. A. Hart jogtudománya kritikai kontextusban*. [Bibliotheca Iuridica: publicationes Cathedrarum 58] Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2013. 899–912.

⁵⁵ E dialógusban magam mindvégig és mindenhol – kezdve az *Archives de Philosophie du Droit* XII. kötetével (Paris, Sirey, 1967.): »Marx et le droit moderne« kötetével, melynek kezdeményezésében (habár még pályakezdőként) már magam is résztvettem – a megértés vágyát tapasztaltam; ám hozzá kell még tennünk: egy atomháború nem feltétlenül irreálisztikus nyugati félelme lengte át akkoriban a teret (amit 1978-ban Aarhusban egyszerűen a lakosság világvége-hangulataként érzékelhettem), ami erőteljesen megnövelte a szovjet gondolkodás-

szemlélet éppen Magyarországon újraéledten indult a Szovjetunióban egyenesen iskolát teremtő útjára;⁵⁶ az a tétel pedig, miszerint „jogelvek nem képezték részeit a szocialista jognak” ill. „a precedens-fogalom eleve szembement egy központosított társadalom eszményével”,⁵⁷ hamisan leegyszerűsítő és hangulatkeltő. Hiszen egyfelől láthattuk, hogy a joggal visszaélés tilalmának ill. a társadalomra veszélyességnek elvére alapozva miként építettek különrendeket; s ezt csak színezte az az állandóság, ahogyan a lengyel joggyakorlat jogalapot épített római jogi eredetű latin maximákra, míg másfelől az egész szocialista berendezkedés csupán puhán tagadta a bírói gyakorlat jogképző jelentőségét⁵⁸ – és ez itt megjegyzendő: nem másként vagy vehemensebben, csupán elvibb, mert szigorúan törvényességi alapról, mint a korabeli Nyugat-Európa. Ezért is lehetett figyelemreméltó pontosan az a magyar kezdeményezés, amely viszont a legfőbb bírói fórum jogegységi aktusai esetében már ezen aggály teoretikus alaptalanságát állapította meg, s ezért vagy legitim jogforrási ereje elismertetéséért, vagy, alig kimondottan, de logikailag mégis bennfoglaltan, megszüntetéséért érvelt.⁵⁹ Hasonlóképpen félreértésen alapszik a törvénypozitivizmus gondolattalanságát sejtető azon felvetés, hogy „[a] szocialista tudósok tűnődhettek, vajon hol is

---

mód iránti érdeklődést, és ebben értékelődött fel számukra egyebek közt – valamiféle mégis onnan jövő, ugyanakkor mégis a Nyugat kiegyensúlyozott nyelvében szóló s így általuk is érthető közvetítőként – a magyar jogtudomány.

⁵⁶ KÜHN i. m. 133.; KULCSÁR Kálmán: *A jogszociológia problémái*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960. 276. revelálón, de monografikus mélységben kimunkált felvetése nyomán pl. VARGA Csaba: A jogtudományi fogalomképzés pozitívisztikus és szociologisztikus aspektusának néhány kérdése. [1969.] In: VARGA Csaba: *Útkeresés*. Kísérletek – kéziratban. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2001. 167. & http://mek.oszk.hu/15300/15346_73-88. A moszkvai irányadók utóbb V. P. Kazimiresuk és Sz. V. Bobotov lettek. Valójában a szociológiában is rendkívül tájékozott Szabó Imrének tanítványaitól nem osztott saját nézete volt az, amely féltette a szociologizmustól az ő törvényesség-idolját; műve – SZABÓ Imre: *A szocialista jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963. 454. – azonban tankönyv nem lett, bár szerzője mindent elkövetett ezért. Szabó Imre arcképéhez ld. még VARGA Csaba: Egy jogtudós útkeresése: Kulcsár Kálmán emlékezése Egerről, katonai ügyész pályakezdéséről, az akadémiai jogtudomány-művelésben révbe érkezéséről. *Jogelméleti Szemle*, 2013/3. 167–204. http://jesz.ajk.elte.hu/2013_3.pdf

⁵⁷ KÜHN i. m. 134.

⁵⁸ A lengyel gyakorlathoz ld. Witold WOŁODKIEWICZ: Łacińskie paremie prawne w orzecznictwie sądów polskich. In: W. WOŁODKIEWICZ – J. KRZYNOWKA (szerk.): *Łacińskie paremie w europejskiej kulturze prawnej i orzecznictwie sądów polskich*. Warszawa, Liber, 2001. 7–30.; Rafał MAŃKO: The Culture of Private Law in Central Europe after Enlargement: A Polish Perspective. *European Law Journal*, vol. 11., no. 5. (2005) 527–548. & http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2181072, IV/B. pont; valamint Ksenia GALUSKINA – Joanna SYCZ: Latin Maxims and Phrases in the Polish, English and French Legal Systems: The Comparative Study. *Versita* (Studies in Logic, Grammar and Rhetoric), vol. 34., No. 47. (2013) 9–26.

⁵⁹ PESCHKA Vilmos: *Jogforrás és jogalkotás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 497.

lehető fel a törvény célra rendeltsége, hacsak nem kifejezetten a törvényyszövegben magában?” – hiszen éppen magyartól, a jelen sorok szerzőjétől látott napvilágot akkoriban (a magyaron túl angol/német, sőt cseh nyelven is!) olyan nemzetközileg hézagpótlónak tetsző tanulmány, amely pontosan a preambulum és a miniszteri indokolás ilyen irányú közvetett normativitását – jogi tényként, tehát *de lege lata*, és nem *de lege ferenda* kívánalomként – elemezte.⁶⁰

A közép- és kelet-európai divatos mai önostorozás⁶¹ ezért olykor olybá tűnik, mint amikor valaki kiüzi és csak holtában merészeli vehemensen becsmérelni régi istenét, miközben ismét kritikátlan szervilizmussal fogad egy a ma hatalmasságától, a gyakran túlmisztifikált nyugat-európai–atlanti térfélről érkező újabb istent. Tény, hogy az egész nyugat-európai és atlanti térség megítélésében

⁶⁰ KÜHN i. m. 137. VARGA Csaba: A preambulumok problémája és a jogalkotási gyakorlat. *Állam- és Jogtudomány*, 1970/2. 249–307. & <http://www.parlament.hu/biz/aeb/info/vcs.pdf>; és VARGA Csaba: A törvényhozás és felelős tudatossága. *Állam- és Jogtudomány*, 1977/1. 68–99.; mindkettő az *Acta Juridica* ill. a *Rechtstheorie* folyóirataiban is – Csaba VARGA: The Preamble: A Question of Jurisprudence. *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. XIII., no. 1–2. (1971) 101–128. http://real-j.mtak.hu/788/1/ACTAJURIDICA_13.pdf; ill. Csaba VARGA: Die ministerielle Begründung in rechtsphilosophischer Sicht. *Rechtstheorie*, vol. 12., no. 1. (1981) 95–115. –, továbbá egymást követően, ráadásul cseh tudománypolitikai kezdeményezésből, mindkettő egyetlen évben még a prágai cseh államigazgatási intézet folyóiratának hasábjain is – Csaba VARGA: Preambule – otázka právní vědy. *Státní Správa* (Bulletin Ústavu Státní Správy v Praze), 1978/4. 69–93.; ill. VARGA Csaba: Ministerské odůvodnění a jeho úloha ve zprostředkování právních hodnot. *Státní Správa* (Bulletin Ústavu Státní Správy v Praze), 1978/3. 84–103. – megjelent. Mindebből legalábbis Magyarországon valóságos hatásgyakorlás lett, merthogy az Igazságügyi Minisztérium Törvényelőkészítő Főosztálya mindkét írást, mint nekik szóló szakvéleményt, utólag átvette, meghivatással megvitatatta, majd olyan előterjesztéssel élt, hogy mind a szocialista törvényhozás, mind a szocialista jogalkalmazás igényli az azok technikalitásából adódó lehetőségeket.

⁶¹ A pontatlanságok végtelenül tobzódnak: statikus jogértelmezésről ír a mű, de nem ismeri ennek SZABÓ Imrétől a klasszikus kontinentális európai eszmére alapozott alapvetését – *A jogszabályok értelmezése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960. 618. –, noha az német és román nyelven is megjelent; *référé législatif*nak és párhatalmi diktumnak mondja a szovjet alkotmány (1936), 49. § (b) bekezdése és a csehszlovák alkotmány (1948), 65. § szerinti parlamenti elnökségi jogosítványt, holott az egyszerűen jogalkotói értelmezés, és nem a klasszikusan *sabotage judiciaire* kivédésére intézményesített jusztniánuszi vagy francia forradalmi értelmezési tilalom. Utóbbira ld. VARGA Csaba: A törvényhozó közbenső döntése és a hézagproblematika megoldása a francia jogfejlődés tükrében. *Jogtudományi Közlöny*, 1971/5. 42–45. Arról sem szól, hogy pontosan a jogalkalmazási politika tudományosan standardizáló depolitizálása végett SAMU Mihály: Politika – Jogpolitika – Jog. *Jogtudományi Közlöny*, 1974/8. 401–409. írása elismert iskolát indított, mely magyar igazságügyminisztériumi bábáskodással hamarosan német és orosz nyelvű kiadványban is megjelent; ld. SAMU Mihály (szerk.): *A jogpolitika tudományos megalapozásának jogelméleti problémái*. / Правого-теоретические проблемы научного обоснования правовой политики. / *Die rechtstheoretischen Probleme von der wissenschaftlichen Grundlegung der Rechtspolitik*. [Igazságügyi Minisztérium Tudományos és Tájékoztatási Főosztály kiadványai 15] Budapest, Igazságügyi Minisztérium, 1986. 322.

saját régióknak *fáziskésésben* volt (és van gyakorlatilag máig⁶²); szövegpozitivizmusba azonban nem egyszerűen egy időközben archaikussá lett nyugati mintához ragaszkodásból, hanem – felülről – diktatórikus kényszerítettsége okán, miközben – alulról – egyszersmind önvédelemből menekült.⁶³ Ámde igaza volt abban, hogy a XIX. század klasszikus kodifikációs jogeszményéhez képest a bírói megítélést az elbírálás urává tevő szabadjogi lazítást a gazdasági feltételek változása (akkori lenini terminológiával: a szabadversenyos kapitalizmusnak monopolkapitalizmussá történt imperialista fejlődése) tette ott és akkor szükségessé, s abban is, hogy ez – mai amerikai jellemzéssel – „a joguralom felbomlásával” egylényegű.⁶⁴ Mi más is lehetne, persze, az eredmény, ha a jog immár – csupán *a posteriori* eset-elbíráláskor megállapítottan – utólagos lesz? az, ahogyan a bíró éppen dönt?⁶⁵ S az alkotmányjogiasítás vajon nem szabad manipulálhatóságú jogmegkettőzés?⁶⁶ Mégis, az állítólag racionális nyugati diskurzussal szemben egyes szerzők autoritáriusnak mondják térségünk bírósági eljárását, mert, úgymond, „egyetemesen és végérvényesen egyetlen igazság kinyilatkoztatásával és kikényszerítésével” éltünk, miközben ugyanezek, mint-ha egyszerűen politikai célzatú „szándékosan tág rendelkezés” lenne, ítélik el a közbotrányokozás mindenütt e fogalommal jelzett s büntetőtörvénykönyvbe is így foglalt kriminalizálását.⁶⁷

⁶² Vö. VARGA Csaba: *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában.* (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben.) [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2009. 282. & <http://mek.oszk.hu/15100/15173>, VII. feje.

⁶³ Amúgy ugyanaz a szövegpozitivizmus egyfelől Magyarországon és Szlovákiában a zsidóüldözések idején közigazgatási bírósági védelmet eredményezett (KÜHN i. m. 149.), a jogállam visszatérésének budapesti alkotmánybíráskodásában viszont, másfelől, a korabeli hatályos jogot is semmibevevő kommunista politikai gyilkosoknak és embereket gyógyíthatatlan ronccsa verő szörnyetegeknek biztosított menlevelet.

⁶⁴ KÜHN i. m. 139–141. Egyértelmű a nyugat-európai monopolkapitalizmus-hatás jellemzésében KULCSÁR i. m.; EÖRSI Gyula: *Összehasonlító polgári jog. Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. 632.; és VARGA (2002) i. m. Az idézet pedig: UNGER i. m. 192. és 200.

⁶⁵ Az angol, az ausztrál és részben az amerikai jogirodalomban ez közel másfél évszázada a precedensrendszer kibontakozásától kezdve örökzöld téma, amelynek minden megválaszolása eddig ideologikus volt: a bíró úgymond deklarálja, nem konstituálja a jogot.

⁶⁶ Magyarországon ennek veszélyére elsőként Pokol Béla hívta fel a figyelmet.

⁶⁷ KÜHN i. m. 152. és 141; Siniša RODIN: *Discourse and Authority in European and Post-communist Legal Culture. Croatian Yearbook of European Law and Policy*, vol. 1. (2005) & <http://www.cyelp.com/index.php/cyelp/article/view/1/1>, 1–16., különösen 7–8.

6. A technika semlegessége

Az eszközök sohasem önjárók, aktualizált pozitív vagy negatív értéküket mindig a használó ember adja. A XX. század már eleve Amerikában – a társadalomtudomány mint alkalmazott természettudomány ihletésű, a marxizmus szelleméből is jócskán merítő – *social engineering*-lobogóval indult. A tudomány jegyében pedig ez a *sociology* egyben biologizálást, azaz darwinizmust is jelentett, egyebek közt növény- és állattenyésztő tapasztalatok eugenikai és sterilizációs (stb.) átvitelének megkísérlését.⁶⁸ Abban a korban, amely ráadásul *New Deals* gyanánt a politikában is forradalmi – az akkor igencsak alacsony ázsiojú „demokrácia” és „parlamentarizmus” alternatíváit kereső – újításokat dédelgetett,⁶⁹ a szovjet és a náci törekvés még egyaránt következetes társadalmi mérnökösödésként definiálhatta magát, s ráadásul részben nyugat-európai klasszikus módszerekkel is élt.⁷⁰ Meg kell állapítanunk tehát, hogy technikalításban, textuális referenciában – nominálisan – elvileg minden kétélű.⁷¹

Igaznak bizonyul tehát, hogy úgyszólván bármely instrumentum bármely ideológiát és gyakorlati célt egyaránt hatékonyan szolgálhat.⁷² Vagyis önmagában „nem a bírósági döntés szabadságfoka határozza meg egy eljárás politikai tartalmát vagy szerepjátzását”, merthogy „a formalizmus, a pozitívizmus s a

⁶⁸ Ilyesmi tűnik ki legalábbis a pl. Lothrop STODDARD: *The Revolt against Civilization. The Menace of the Under Man*. New York, Charles Scribner's Sons, 1922. 274.; és Cora B. S. HODSON: *Human Sterilization To-day. A Survey of the Present Position*. [Forum Series 19] London, Watts & Co., [1934]. vii + 55. közti hatalmas ívből.

⁶⁹ Emil LENGYEL: *The New Deal in Europe*. New York–London, Funk & Wagnalls Company, 1934. vi + 312. például közösítő szemlélettel az olasz, a német, a szovjet, a svéd és az amerikai kísérletet veszi görcső alá.

⁷⁰ Ezekre mondhatta G. M. DANILENKO – W. BURNHAM: *Law and Legal System of the Russian Federation*. 2nd ed. Huntington–New York, Columbia University Parker School of Foreign – Comparative Law Juris Publishing, 2000. 3., hogy „idő-vetemedett” volt, mert – mint a gondolatot S. BERGLUND – F. H. AAREBROT – H. VOGT – G. KARASIMEONOV: *Challenges to Democracy. Eastern Europe Ten Years after the Collapse of Communism*. Cheltenham–Northampton, Edward Elgar Publishing, 2001. 52. folytatja jellegzetes etno-centrizmussal, mely csakis magát pozicionálja *tertium comparationis* gyanánt az egyetemes történelmi fejlődés fősodraként – az addigra már poszt-modernné lett Nyugaton éppen felhagyott eszköztár lett Kelet modernitásának az eszköze.

⁷¹ Vö. pl. VARGA Csaba: Célok és eszközök a jogban. In: VARGA (2004a) i. m. 467–479.

⁷² Mark J. OSIEL: Dialogue with Dictators: Judicial Resistance in Argentina and Brazil. *Law & Social Inquiry*, vol. 20., no. 2. (1995) 481–560., különösen 488. Vivian GROSSWALD CURRAN: Fear of Formalism: Indications from the Fascist Period in France and Germany of Judicial Methodology's Impact on Substantive Law. *Cornell International Law Journal*, vol. 35. (2002) & <http://www.highbeam.com/doc/1G1-87710964.html> 101. és köv., különösen 173.; gyakorlati példája szerint a zsidók jogfosztása a németeknél például klauzulákra hivatkozással, a franciáknál pedig közvetlen rendelkezéssel történt. KÜHN i. m. 146.

többi kárhozottat izmus állítólagos gonoszsága éppen nem összefüggésektől függetlenül, hanem a morális közeget egyenesen meghatározó idő, hely és szerep saját társadalmi-politikai mintázatában válhatott csak azzá.⁷³

7. Bíraskodás

Az igazságszolgáltatás a mai politikai-társadalmi-jogi megújulásban e közép-európai körkép szerint rutin lett, mely már csak a változások kiváltotta pályaelhagyások okán is megfiatalított – a cseheknél például huszonöt éves (bár a jövőben negyven évre felemelni kívánt) alsó korhatárral nyíló karrierpályaként –, s időközben erőteljesen el is nőiesedett, el is bürokratizálódott, olyan testületté válva, amelyben a mindenkori régi túlnyomó többség képes magához visszaszocializálni az újonnan, akár immár más eszmekörben nevelkedett bekerülteket.⁷⁴

A jogállamisággal egyidős bírói függetlenség örvén, mint ismeretes, csakhamar önigazgató reformok történtek, amiknek összeredménye – mivel mind az Európai Unió, mind a Velencei Bizottság által gyakorolt kontroll szabályozás-érzékenysége mellett a tényleges működés érdeme el szokott sikkadni – egyfajta családias belterjesség lett, ami itt, a tárgyalt műben úgy jellemeztetik, mint „ellenőrizetlenül az oligarchizálódás felé tartó rendszer”, avagy – *Václav Klaus* elnök kifejezésével élve – „*ítész-uralom*”.⁷⁵

A bírósági döntések közzététele 2004-ben még ismeretlen volt Romániában és Horvátországban. Csehországban és Szlovákiában annyi csupán e közzététellel

⁷³ Jerzy WRÓBLEWSKI: *The Judicial Application of Law*. Ed. Zenon Bankowski – Neil MacCormick. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 1992. 300.; és Frederick SCHAUER: Constitutional Positivism. *Connecticut Law Review*, vol. 25. (1993) 797–828. & http://www.law.virginia.edu/pdf/faculty/hein/schauer/25conn_1_rev797_1993.pdf, idézet 827.

⁷⁴ A cseh bírák 33,2%-a hagyta el a pályát 1990–1993 között, aminek eredményeként 2000-ben a működő ítélkezők 60%-ának nem volt még egy évtizednyi gyakorlata sem; Magyarországon ezek aránya 70% volt. KÜHN i. m. 165. és 169–174. Pedig ítélkezési „tudományuk az életről szól, így ismerniük kellene az életet” – írja Eliška WAGNEROVÁ: The Position of Judges in the Czech Republic. In: Jirí PŘIBÁŇ – P. ROBERTS – J. YOUNG (szerk.): *Systems of Justice in Transition. Central European Experiences since 1989*. Dartmouth, Ashgate, 2003. 178.; a „formalításoknak túlzott jelentőséget kölcsönző, a kiválóság s a kemény munka hagyományát ellenben nélkülöző bürokratikus bírósági kultúra” pedig A. A. S. ZUCKERMAN: Justice in Crisis: Comparative Dimensions of Civil Procedure. In: Adrian A. S. ZUCKERMAN (szerk.): *Civil Justice in Crisis Comparative Perspectives of Civil Procedure*. Oxford, Oxford University Press, 1999. 24. panasza.

⁷⁵ FLECK Zoltán: Judicial Independence and its Environment in Hungary. In: PŘIBÁŇ–ROBERTS–YOUNG (szerk.) i. m. 129.; valamint M. LOUŽEK (szerk.): *Soudckracie v ČR: Fikce nebo realita?* (Fikció-e vagy valóság a bíró-uralom a Cseh Köztársaságban?) Praha, CEP, 2006. Idézi KÜHN i. m. 181–182.

a gond, hogy válogatásuk s szemelvényezésük során úgyszólván tudatosan kerülnek azokat a döntéseket, amelyekben a hivatalos jogdogmatikától eltérő vagy új nézőpontok jelennek meg. Magyarországon pedig e döntésgyűjteményeknek a tényektől lecsupaszított elvonsága teszi az egész vállalkozást nehezen hasznosíthatóvá.⁷⁶

Habár *alkotmánybíráskodásuk* megkezdésekor „aligha volt akár tíz alkotmányjogász egész Szlovákiában”,⁷⁷ az alkotmánybíróságok ölébe hullott hatalom csakhamar fontosságot is teremtett magának az egész térségben. Joglátások kavalkádjának a szélső pontjait jelzi, hogy míg egyik oldalon a hatályos cseh tankönyvben másfél százalékot sem elérő teret szentelnek a jogértelmezés pusztá mechanicitásként felfogott egész problematikájának, a másik oldalon alkotmánybíróságuk máris kimondta: a bíróságok „nem abszolút módon kötöttek a jogi rendelkezés betűjéhez; eltérhetnek és el is kell térniük attól, ha ezt a jog céljából, elfogadásának történéseiből, rendszerszerű értelméből vagy az alkotmányos jogrendből levonható bármely elv vagy súlyos körülmény igényli [...]”. Az önkényesség persze ilyenkor is kerülendő; ésszerű érvelésen kell alapulnia a bíróság döntésének.” Mert – mint szintén kimondták – „[a] jogi norma célra rendeltetését s jelentését tudatosan vagy egyébként figyelembe nem vevő mechanikus jogalkalmazás a jogot az elidegenedés és az abszurditás eszközévé teszi”, s ezért „semmilyen jogi tételezés nem értelmezhető annyira dogmatikusan és az alkotmánynak nem megfelelő módon, hogy ténylegesen [...] új igazságtalansághoz vezessen.”⁷⁸ Nem véletlenül mondta hát az egykor drámaíróként és ellenállóként egyaránt tisztelt elnökük, hogy „a mondhatnám értelmetlen, bár csaknem kultusszal övezett *mechanikus jogalkalmazás* [...] kizárja a józan ész bármiféle kontrollját s a törvény értelmének, jelentésének, avagy körülményeinek, feltehető szándékának vagy a védendő végső értéknek

⁷⁶ KÜHN i. m. 191–192. N. M. Kropacsev büntetőjogász, a Szentpétervári Állami Egyetem ez idő szerinti rektora 2014 decemberének közepén személyesen mesélt nekem arról, hogy miként ösztönzött az 1990-es évek közepén először városa, majd az egész térség bírósági döntéseinek egy erre indított helyi folyóiratban történő közzétételére, majd miként sugárzott szét e gyakorlat, és főként, hogy az eleinte még megmosolyogtatónak tartott fontoskodásból miként kezdte el a döntések nyilvánossága egyszerre betölteni egységesítő és újító funkcióját.

⁷⁷ Vladimír Mečiar miniszterelnök szavait idézi Hermann SCHWARTZ: *The Struggle for Constitutional Justice in Post-communist Europe*. Chicago, The University of Chicago Press, 2000. 201. Idézi KÜHN i. m. 175.

⁷⁸ Jiří BOGUSZAK – Jiří ČAPEK – Aleš GERLOCH: *Teorie práva*. (Jogelmélet.) 2. kiad. Praha, ASPI Publishing, 2004. X. fejt. 182–187.; egyfelől és Pl. ÚS 21/96 in ÚS 7 (1997) 87 másfelől, ill. Pl. ÚS 33/97 in ÚS 9 (1997) 399 és IV. ÚS 215/94 in ÚS 3 (1995) 227; idézi KÜHN i. m. 200–202.

a megfontolását. A jog emberi produktumát ezzel csaknem metafizikus magasságokba emeli.”⁷⁹

Természetesen árá mindennek van. Nálunk az elévülés „alkotmányos büntetőjogiasítása” éppen denaturált egy ősidők óta fennállott intézményt, fetisizálva a jogi textust egy a jogtörténetben megszakítatlan, a józan értelemmel egyező, a kérdéses jogintézményt egykor életre hívó inherens elvvel szemben, miközben az igazságosság fundamentális értékét másodrendűvé degradálta a jogbiztonság merő formalizmusával szemben, arcul csapva azokat a jogszerű várakozásokat, amelyek akkor, amikor a jogtiprás fél évszázada végre lezárult, maguktól értetődően fogalmazódtak meg. Azóta pedig szerte Európában ismét nyitott kérdéssé lett a dilemma, vajon miként értékelendő az alkotmányjogiasítás egyébként önmagában jogbiztonság-bomlasztó – politikát jogiasító, igazságot politizáló – hatásának a veszélye.⁸⁰

8. Eszmények és gyarlóságok

Kiben, miben bízhatunk, ha már a jogban, a személytelenített igazságosság megtestesülésében is ilyen gyarlóságokra lelünk? A bölcs bíróban? Vagy jobb, ha nemcsak tudjuk, de már evilági tudományvagyunk kielégítésekor is eleve tisztázzuk, hogy emberi esendőségünkre csakis az Utolsó Ítélet tehet majd pontot?

A mai koráramlat a jog felpuhítását (*soft law*), bármiféle kellő érv meggyőző súlyú tekintélyként (*persuasive authority*) történő elfogadásának a lehetővé tételét sugallja.⁸¹ De tudnunk kell, hogy minden ilyen útkeresésben egy többes lehetőség dilemmája rejlik, merthogy nincsen olyan eszköz, amely ne lenne *semleges* – vagyis poli-funkcionálisan poli-valens, azaz tetszőleges használhatóságú s ettől függően pozitív vagy negatív értékű. Kontinentális röghöz kötöttségünk béklyójában például hagyományos szemléletünk szerint bármely, bíróságoknak biztosított többlet-jogosítvány eleve az önkény és kiszámíthatatlanság veszélyének a képzetét kelti, míg az angol–amerikai térfél berendezke-

⁷⁹ Václav Havel 2002. március 14-i meghallgatásán a parlamenti szenátus előtt. Idézi KÜHN i. m. 227.

⁸⁰ Pl. Josef ISENSEE: Bundesverfassungsgericht – quo vadis? *Juristenzeitung*, vol. 51., no. 22. (1996) 1085–1093. & <http://www.jstor.org/discover/10.2307/20823704?sid=21105885910603&uid=2&uid=3738936&uid=2129&uid=70&uid=4>, idézet 1085.

⁸¹ M. W. HESSELINK: *The New European Legal Culture*. Deventer, Kluwer Law International, 2001. 58. és köv.; ill. Patrick H. GLENN: Persuasive Authority. *McGill Law Journal*, vol. 32. (1987) 261–299.

désében korokon átívelő hosszú távú történelmi bölcsesség sugallja azt, hogy „a precedens-rendszer elsődlegesen éppen nem a bírói hatalom kiterjesztését, hanem kordába szorítását szolgálja.”⁸²

Az imént bemutatott körkép, mely esetleges gyarlóságai ellenére⁸³ mégis határozottan nagy ívű, végső soron a mai középnemzedék jövőképében csúcsosodik ki. Zászlaján a *textual positivism* tágitása lobog, de mögötte már a *New Constitutionalism* eszménye sejlik fel. Eszerint a nemzeti szuverenitás tűnékenyvé válásával immár globális méretekben zajlanak az „alkotmányos dialógusok”, amelyeknek mindenkori (de manipulálható erőfölénnyel, vagyis pénzügyi – lásd pl. *Open Society* – támogatással kifejtett s ilyen értelemben szabadon megvásárolható propagandával bármikor felülírható) eredménye ez az új jog. Mert bátor új globalizálódó világunk az elitek versengésével már kitermelte a nemzeti törvényhozások feje felett szabadon diskurálgató bírói fórumok világméretű párbeszédét. Nem más tehát e program, mint egy mindent átható *juridificatio*: minden és bármely ügy, állítás, kezdeményezés bírói fórum elé vihetősége – a *societal evolution* ma eszményinek képzelt végpontjaként. Ironikus, persze, hogy ennek indokairól s alapjairól ma sem hallunk többet, mint a klasszikus politikai utazó mintegy száznyolcvan évvel ezelőtt szerzett benyomását arról, hogy „a politikai testületek önkényuralmával szemben valaha is feltalált gátak egyik leghatalmasabbja” éppen a bíróság volt.⁸⁴

⁸² Ld. VARGA Csaba: A »Jogforrás és jogalkotás« problematikájához. *Jogtudományi Közlöny*, 1970/9. 502–509. & in <http://mek.oszk.hu/14500/14525/>, 215–222.; az idézet: J. P. DAWSON: *The Oracles of Law*. Ann Arbor, The University of Michigan School of Law, 1968. 414. Csúpan ebben az értelemben igaz, hogy „ahol a törvény betűje nem kínál biztos megoldást, előreláthatatlanul tiszta önkény ütheti fel fejét”. KÜHN i. m. 210. Hiszen a bírói stílus összehasonlító vizsgálata már kimutatta, hogy sokkal gyakoribb a nováció ott, ahol felelőtlenül rejtőzhet a formalizmusokon túl már hiányzó igazolási kényszer mögé, mint ott, ahol mindenről szint kell vallania. S ennek mintaesete éppen nem más, mint maga a francia jog, mely még az eset tényleírását is eleve a törvényi tényállás megfogalmazásában adja, valóban nemcsak elidegenítő, de egyenesen gépszerűnek tetsző formalizmussal. Ld. Bernard RUDDEN: *Courts and Codes in England, France and Soviet Russia*. [1974.] In: Csaba VARGA (szerk.): *Comparative Legal Cultures*. Aldershot–New York–Dartmouth, The New York University Press, 1992. 375–393.; magyar fordításban pedig in VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. [Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 2000. 287–303.

⁸³ Korábban említett visszasságokon túl immár megmosolyogtató angománia, ha egy kontinentális szerző a marxizmust nem önmagában, hanem ebben történetesen *outsider* politikai ellenlábás (Kelsen), másban specializált jogtörténész (Reimann) vagy egykori ifjonti, de jelentéktelen rajongó (Collins) szavaival jellemzi, avagy a francia XIX. század eleji exegézis leírása végett egy ismeretterjesztő amerikaihoz (Dawson) fordul; KÜHN i. m. 24. és 127.

⁸⁴ Gunther TEUBNER: *Juridification: Concepts, Aspects, Limits, Solutions*. In: Gunter TEUBNER (szerk.): *Juridification of Social Sphere. A Comparative Analysis in the Areas of Labor, Corporate, Antitrust and Social Welfare Law*. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1987.

A teoretikus számára egy ilyen körkép mégis jellemzően a pillanat hevületéről szól. Hiszen különféle törekvések gomolyognak, s az előrelépés természetes újaként minden ilyen törekvés reaktív. Mert éppen arra, annak gyengéjére, annak kiküszöbölendő vonásaira reflektál, ami éppen fennáll vagy uralkodik – ez az, amire válaszol. Miként is szokott ez lezajlani? Ellen-irányt kezdeményeznek, ellen-fogalmasításba fognak.⁸⁵ Tudjuk, látjuk, hogy legújabb kori fejlődésünkben is, a XIX. század vége óta legkülönfélébb hangszerelésben és fogalmi környezetben ugyanazok az indulatok, elszánások, jobbító kezdeményezések vajúdnak, mint amikkel itt és most találkozhattunk. Az amerikai realizmustól, az európai szabadjogtól a többfedelű, mert a jogit társadalmi igazolással megerősítő többletigazolás megkövetelésén keresztül a változatos pragmatizmusokig, így a formalizmusok feloldásáig, a jogalkalmazásnak multifunkciós, multiszereplős, multifaktorális társadalmi megegyezéssé nyilvánításáig,⁸⁶ a jogi gondolkodás eszmetörténete lényegében változatlan maradt: mindig és mindenkor a nagyrészt már évezredekkel ezelőtt megfogalmazott zátonyok közti hajózás nehéz, emberpróbáló – és mindenkor a nap körülményei szerint megoldandó – szép feladatával való megbirkózás igazi nehézségét mutatja.

3–48. és különösen 27.; ill. Alexis de TOCQUEVILLE: *Democracy in America*. [1835.] Vol. I. New York, Vintage Books, 1945. 107.; idézi KÜHN i. m. 296.

⁸⁵ „A terminusok [...] maguk a problémák s a lehetőségek. Merthogy az olyasmik, mint ‘hatalom’, ‘igazságosság’, ‘egyenlőség’ vagy ‘zsarnokság’, pontos válasz nélküli gondolati rejtvények csupán. Bármelyiknek a fogalmasítása rögvest önnön újragondolását, pontosítását, kiterjesztését vagy ellen-fogalmasítását előfeltételezi, amikor is majd arra fog fény derülni, hogy ilyen vagy olyan értelemben inadekvát volt. Az ezzel szemben született fogalmak persze ismét újragondolások, pontosítások és ellen-fogalmak egész láncolatát hívják életre. És bármely ilyen politikai kulcsszó meghatározhatatlanságát még csak tovább fokozza, hogy fogalmasításuk más kulcsszavak használatát feltételezi, amiknek, mint gondolati rejtvényeknek, maguknak sincsenek kielégítő meghatározásai.” Joan COCKS: *On Sovereignty and Other Political Delusions*. London & New York, Bloomsbury, 2014. 11. Vö. még William E. CONNOLLY: *The Terms of Political Discourse*. Lexington, Mass., Heath, [1974]. 216.

⁸⁶ Vö. pl. VARGA Csaba: A bírói tevékenység és logikája: ellentmondás az eszmények, a valóság s a távlatok között. *Állam- és Jogtudomány*, 1982/3. 464–485. & In: VARGA (1987) i. m. 389–412., valamint VARGA (2002b) i. m. In: VARGA (2004b) i. m. 114–144.

A JOGURALOM ÉS SZÍNEVÁLTOZÁSAI

(Idealizáció s torzulások a hazai, fejlemények a nemzetközi szintéren)

„S a jog virtuális valósága nem a jogszabályok, meg általában a tényleges jog, hanem ez az el nem múlt s meg nem szüntethető jogigény a jogtalansággal szemben. S igazi jogi kultúra nem ott van, ahol jól kidolgozott jogszabályok s logikusan megszerkesztett törvénykönyvek vannak, hanem ahol eleven a jogérvés.”

Kondor Imre*

„Az okos, széles látókörű emberek valamennyien ösztönösen irtóznak a merev elvek emberétől, mert már korán rájöttek, hogy a merev elvek nem tudják átfogni életünk titokzatos bonyolultságát, s aki ilyen formulák béklyóiba köti magát, szembehelyezkedik minden isteni sugallattal, mely egyre mélyebb megértésre és emberszeretetre int. A merev elvek emberei, akikkel lépten-nyomon találkozunk, azt a szellemet képviselik, amely erkölcsi ítéleteiben csupán általános szabályokat követ abban a tévhitben, hogy ez az egy kaptafába készült, szabadalmazott módszer egyszerűen az igazsághoz vezet, s nincs szükség semmiféle fejtörsre és fáradozásra, türelemre és pártatlanságra, még annak a vizsgálatára sem, vajon megvan-e a bíróban az a belátás, mely a kísértés nehéz küzdelmek árán szerzett ismeretéből és minden embernek együttlérő megértéséből fakad.”

George Eliot**

---

* KONDOR Imre: A humanizmus korlátai. (Széljegyzetek Karácsony Sándor egyik egyetemi előadásához.) In: *A másik ember. Az Exodus almanachja 1940.* Budapest, Exodus, 1940. 101–106., idézet 102. A szerző (1911–1990) filozófus, országgyűlési képviselő, debreceni, utóbb műszaki egyetemi könyvtárigazgató volt.

** George ELIOT: *A vízimalom* [The Mill on the Floss. 1860.] Ford. Szinnai Tivadar. <http://mek.oszk.hu/06400/06430/06430.htm#27>, 6. könyv 2. fejj. („All people of broad, strong sense have an instinctive repugnance to the men of maxims; because such people early discern that the mysterious complexity of our life is not to be embraced by maxims, and that to lace ourselves up in formulas of that sort is to repress all the divine promptings and inspirations that spring from growing insight and sympathy. And the man of maxims is the popular representative of the minds that are guided in their moral judgment solely by general rules, thinking that these will lead them to justice by a ready-made patent method,

„A különféle népeknek, vallásoknak és kultúráknak egyáltalán nincs szükségük arra, hogy egymáshoz igazodjanak vagy egymásnak akarjanak megfelelni [...]. Úgy gondolom, leginkább azzal segítjük egymást, ha nem támasztunk igényt a másikkal szemben, s azok maradunk, amik vagyunk, egyszerűen tisztelve és elfogadva a másikat.”

Vaclav Havel***

Az egész ún. rendszerváltozás esélyét érintő legalapvetőbb kérdés pontosan az, aminek még kérdéses voltát is eltagadja az a *mainstream*, amely *Antall József* „az alkotmányos ember” jelszavával¹ – azaz formálódó nyugati *mainstream*mé váló trendek felismerésével, majd kritikátlan átvételével – már negyed évszázada kiszolgáltatta az új indulás esélyeit egy önsorsrontó, törvénné saját véletlenszerűségét emelő, életidegen dogmatizmusnak.

Ennek helyeslése, továbbépítése lett alapja országunkban a *közjog* különféle ágai művelésének; ezek esetleges kritikája pedig – bármiféle teoretikus megalapozás híján, magyar és olykor külföldi alkotmánybírói döntvényi mutatóanyagok fetiszálásában kimerülő állítólagos fundálással – eleve kirekesztett ezek kizárólagosként feltüntetett profizmusa köréből. Közel negyed évszázadon keresztül egy ma alkotmánybíró elméleti jogász ugyan kemény következetességgel elemezte az önkorlátozás nélküli aktivizmus logikáját,² a jelen sorok szerzője pedig kimutatta mindezeknek életidegen, maga a jog eszményét megtagadó voltát;³ egyéb kritikai distanciákhoz hasonlatosan azonban

---

without the trouble of exerting patience, discrimination, impartiality—without any care to assure themselves whether they have the insight that comes from a hardly-earned estimate of temptation, or from a life vivid and intense enough to have created a wide fellow-feeling with all that is human.”)

*** Idézi Philip K. HOWARD: Vaclav Havel’s Critique of the West. 2011/12. <http://www.theatlantic.com/international/archive/2011/12/vaclav-havels-critique-of-the-west/250277/> („There is no need at all for different people, religions and cultures to adapt or conform to one another. [...] I think we help one another best if we make no pretenses, remain ourselves, and simply respect and honor one another, just as we are.”)

¹ SÓLYOM László in *Magyar Nemzet*, 290. szám (2000. december 13. szombat), Magazin, a halál évfordulójának szentelten. Összefüggéseire ld. VARGA Csaba: Valahol utat tévesztettünk? *Magyar Napló*, 2011/6. 37–41. & <http://www.magyarnaplo.hu/images/archivum/2011jun/37-41.pdf>; és VARGA Csaba: A rendszerváltozás sorsfordító évei. (Antall József miniszterelnök – egy valahai jogfilozófus munkatárs szemével.) *Hitel*, 2014/4. & <http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/06-vargacs.pdf>, 34–49.

² Könyvvé érlelten ld. POKOL Béla: *A bírói hatalom*. Budapest, Századvég, 2003. 255.; és POKOL Béla: *Alkotmánybíráskodás szociológiai, politológiai és jogelméleti megközelítésekben*. Budapest, Kairosz, 2014. 227.

³ Ld. VARGA Csaba: *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5.] Budapest, [AKAPrint], 1998. 234. & <http://www.scribd.com/doc/46271281/varga-jogallami-atmenetunk-1998>; VARGA Csaba: *Jogállami? átmenetünk?* [PoLiSz sorozat könyvei 6.] Pomáz,

ezek sorsa a *mainstream* szemében – mintha csak egy politikai turbulenciáktól felkavartan született publicisztika szélsősége lett volna – a tudatos észre nem vétel, pontosabban elhallgatás lett.

Ilyen körülmények közt a más és közeljövönket is meghatározó egyik kardinális gondunk a rendszerváltás elmúlt alkotmányát felváltó *alaptörvény* voltaképpen súlyának, jelentőségének, üzenetének, hozadékának – röviden: egyelőre *dűnamei* potencialitásának – jelenlegi szakirodalmunk egészében történő kibeszéletlensége. Mindebben különösen fontos lehet a keresztény filozófiai hagyománynak, a katolikus társadalmi tanításnak közvetlen szakmai relevanciájú feldolgozása, így a nemzet és alkotmánya valamiféle összetartó hiten történő természetes fundáltságának a bizonyítása.⁴ Ehhez egyszerűen nem szoktunk hozzá, és bármiféle honi úgyszólván kötelező libertinus becs-mérlése légkörében nem is igen szoktuk vállalni. Pedig még a véletlenszerű szakmai olvasó is bőven ismeri a bármiféle amerikai kézikönyveket s történelmi beszámolókat, amik az utókor értékelköteleződésétől függetlenül áthatják az amerikai alkotmány genezisének, szellemének, vezérlő gondolatvilágának tárgyalását – azért azonban, nehogy ennek esetleges tanulságát magunkra vonatkoztathassuk, mindezt puritán/kvéker történelmi akcideneciáknak, történelmi sajátosságnak szokták/szoktuk tulajdonítani; hiszen környezetünkben eddig sem, azóta sem született olyan mű, mely a fenti összefüggésnek ontikus súlyát, jelentőségét, előfeltételszerűségét általános teoretikus tárgyalás témájává, alkotmányelmélet megalapozójává tette volna. Pedig ebben biztosíthatna elvileg további perspektívát s egyben immár erőteljesen kidolgozott teoretikus hagyományt az a látásmód, aminek végiggondolása talán éppen elkezdődött, alapvetően Carl Schmitt alkotmányt megalapozó gondolatainak ontológiai tényezőkként való újraértékelésével.⁵ Ugyanez, vagyis az *ontologicum* – azaz

---

Kráter, 2007. 241. & <http://www.scribd.com/doc/193102916/varga-jogallami-atmenetunk-2011>; és VARGA Csaba: *Válaszúton – húsz év múltán. Víták jogunk alapjairól és céljairól*. [PoLíSz sorozat kötetei 7.] Pomáz, Kráter, 2011. 256. & <http://www.scribd.com/doc/85072170/varga-valaszuton-2011>; valamint közreadott gyűjteményes művekként VARGA Csaba (szerk.): *Igászágtétel jogállamban*. Német és cseh dokumentumok. [A Windsor Klub könyvei I] Budapest, [Osiris], 1995. 241. & <http://mek.oszk.hu/14300/14307/14307.pdf>; és VARGA Csaba (szerk.): *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben*. [A Windsor Klub könyvei II] Budapest, [AKAPrint], 1998. 122.

⁴ In VARGA Zs. András: *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája*. Budapest, Századvég, 2015. 227.

⁵ Ld. pl. TECHET Péter: A jog funkcionális értelmezése. *Valóság*, 2007/5. 63–76.; TECHET Péter: Logika-e a jog? *Jogtudományi Közlemény*, 2010/7–8. 380–385.; és TECHET Péter: Christian Winterhoff: Az alkotmányozás, mint politikai tényfolyamat http://epa.oszk.hu/02400/02445/00012/pdf/EPA02445_ias_2009_1_199-238.pdf 224–232.

a jog eredendő beágyazottsága közösségének létébe, annak kultúrájába s érzékenységébe – mindenek feletti jelentősége csendül ki az egész rendszerváltási folyamat eszmetörténeti megítéléséből is. Hiszen miszerint bármi, ami nálunk akkor és azóta történt, értékközösség hiányában csak formális/pozitív lehetett, ám értékileg pontosan ezért mégis üres maradhatott.⁶ Mert csakis egy ilyen alapozás tudja kimondatni, hogy

„A magyar rendszerváltás ebben a nagyon alapvető, nagyon mély értelemben maradt kudarc. A törvényeket többé-kevésbé sikerült átszabni. A külső homlokzat lecserélődött. De belül maradt minden a régiben. A belső pallérozása elmaradt. S ha nem sikerült a belső átformálása, akkor maradt az, amit a kádárizmus ránk örökített. Az a rendszer, mely épp a leghétköznapibb énünket támadta meg, és mindennapi erényeinket emésztette fel. És amikor a rendszerváltás lemondott az »igazságtételről«, mert előnyben részesítette a jobbiztonságot, akkor ennek továbbélésébe nyugodott bele.”⁷

Ezzel egyszersmind hozzátehetjük, ami egyébként oly természetességgel magától értetődő, hogy „a kommunizmus nem szívódott fel; változatlanul él az emberek fejében”.⁸

⁶ HORKAY HÖRCHER Ferenc: Az értékhiányos rendszerváltás. *Fundamentum*, 2003/1. 62–72.

⁷ HÖRCHER Ferenc: A bölcsészettudományok hasznáról a mai Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 2015/2. 159–166., idézet 164., arról szólván itt, amin – a klasszikusoknál még *mores*nek nevezve – Alexis de TOCQUEVILLE: *A demokrácia Amerikában*. [Politikai gondolkodók] Budapest, Gondolat, 1983. II. kötet, 9. fejezet, 257. például így vélekedett: „mindazoknak az intellektuális és erkölcsi készségeknek az együttesét értem, amelyekről az ember a társadalmi állapotban tanúságot tesz.”

⁸ Marcin SENDERSKI: *That is how we did it in Poland. A Tale on the Entrepreneurship*. http://www.eustory.eu/tl_files/eustory/img/pool/bilder_fuer_young_europeans/pdf/1989_PL_Marcin_Senderski.pdf 7. („Comunism in Poland has not vanished into air in 1989. It still sits in people’s mind.”)

A Harmadik Birodalom építkezésének nyolc, háborút viselésének pedig négy évét olyan, szinte genetikailag bevődő *rossznak* érzekelte a győztes szövetséges, hogy Németország teljes elpusztítása – ld. https://en.wikipedia.org/wiki/Morgenthau_Plan és Problems of re-education of Germany. *The Glasgow Herald* (April 5, 1945) 4. <https://news.google.com/newspapers?nid=2507&dat=19450405&id=YkBAAAAIBAJ&sjid=eFkMAAAAIBAJ&pg=3711,5026306&hl=hu> – józan alternatívájaként végül tizenegy évre tervezték a németektől átvett felelősségű megszálló katonai közigazgatást, hogy a németeket a *re-education to democracy* program keretében felkészíthessék az úgymond demokratikus felelősségvállalásra. Ám gondolható-e, hogy a németekkel szemben pontosan mi, Kelet- és Közép-Európai népei lennének azon kivételes kiválóságok, akiket meg sem legyintett erkölcsben, mentalitásban, megszokottságban, világlátásban (a Szovjetunióban) háromnegyed ill. (nálunk) fél évszázadnyi barbár ázsiai despotizmus idegen megszálló uralma?

Számomra egyebek közt kulcskérdés az egykori *ius* és a mai *lex* viszonyának újragondolása,⁹ amiként ez már régiós gondolkodásunkban tisztán megjelent: lehet-e életképes egy puszta forma, amiből már kiöltek minden tartalmat?¹⁰ S hol lelhetünk még bátorításul s ösztönződéssel továbbélésünket könnyítő, hagyományból merítő forrásra?¹¹ További kulcskérdés *ordo*-eszményünk újramegítélése, hiszen a kontinentális jogszöveg *kimerítő jogmegtestesítésével* mint hagyománnyal szemben a kontinensünkre is átsugárzó angol–amerikai eszmény sohasem volt más, mint az írott jognak véletlenszerű *alkalmi példa, tüzetesítés* gyanánt történő felfogása.¹² Ezek tudatossága pedig nem más irányba vihetné gondolkodásunkat, de semleges technikalitás közegébe helyezhetné – olyan keretbe, amely már akár egy *salus populi* vagy *good governance* szükségéből és értékekből kiinduló konkrét érveinek érvényesüléséhez is talajt biztosíthat.

Ugyanakkor a történelem fintora, hogy pontosan ez utóbbi, az angol–amerikai hagyomány próbál most Európa tanítója lenni. Mert némi csodálkozással vehetjük csak tudomásul – *először, Anglia* kapcsán –, hogy a ‘joguralom’ nevében egy olyan eszmény válik világszerte uralkodóvá, amelynek hajtóereje

⁹ VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. [1996/1998.] Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. 504. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>

¹⁰ Alfonsas VAIŠVILA: *Teisines valstybes koncepcija lietuvoje*. (Jogállamiság, litván megközelítésben.) Vilnius, Litimo, 2000. 647.; tárgyalásával ld. VARGA Csaba: Jogállami vívódás mintakényszerek Szkülájája és családások Kharübdiszé közt (Litvánia példáján). *Valóság*, 2004/1. 29–37. & <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=234&lap=0>

¹¹ Ironikus, mégis sokat mondó az egyik legkegyetlenebb, de Európa Balkánjában továbbélő középkori szokás ilyenként még figyelembe vehető sugallata. Merthogy bármilyennek tetszik is ma egykoriságában, mégis erénnyel, *saját* közegében elérhető maximális igazságérzettel volt áthatott, így – vélik abban is otthonos szakértők, figyelemre méltóan – lehet még funkciója egy a társadalmat atomjaira bontó libertinus kiüresedettséggel szemben: „Albanians have a reverence for honesty and good faith that plays an almost sacred role in their customary law. These same values can bring justice to modernity, and control the atomism and the positivism that have defaced the rule of law in other, more modern, European societies.” Gene TRNAVEJ: *The Interaction of Customary Law with the Modern Rule of Law in Albania and Kosovo*. In: Mortimer SELLERS – Tadeusz TOMASZEWSKI (szerk.): *The Rule of Law in Comparative Perspective*. [Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice 3] Dordrecht, etc., Springer Science+Business Media B.V., 2010. 201–215., idézet 215. A háttérhez ld. Fatos TARIFA: *Vengeance is Mine. Justice Albanian Style*. Chapel Hill, North Carolina, Globic Press, 2008. 132.; és Diana GELLÇI: *Gjakmarrja. Albanian Highlander's »Blood Feud« as Social Obligation*. Tirana, Albanian Institute for International Studies, 2005. 62.; valamint Robert CARVER: *The Accursed Mountains. Journeys in Albania*. London, Harper–Collins Flamingo, 1999. xiv + 349.; további kiterjedésében pedig Milovan-Mušo ŠĆEPANOVIĆ: *O krvnoj osveti. Krivičnopravni prilaz*. [Biblioteka Posebna izdanja] Podgorica, CID, 2003. 248. Végezetül vö. hasonló összefüggésben eleink tárgyalásával VARGA Csaba: Ősnépeink jogszemlélete. *Hitel*, 2015/11. 83–96. & <http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/17-varga.pdf>

¹² Pl. VARGA Csaba: Jog, jogértés, jogalkalmazás (35 tételben). *Magyar Jog*, 2007/11. 641–648.

sok évszázada mindvégig a bírói joggyakorlás autonomitásának, azaz a királyi hatalomtól függetlenítésének a megőrzése volt. S ironikus módon ebben éppen az a nem pusztán technikai körülmény, hogy ott a jog nincs – és sohasem volt – világos szabályokban kifejezve, alakuló s folyvást gyarapodó precedensállománya pedig az eldöntött egyedi ügyekre nézve minden esetben *ex post facto*, azaz a minden egyéb összefüggésekben minálunk kárhoztatott visszaható jogmegállapításon nyugodott,¹³ sohasem zavarta sem klasszikusait, sem mai művelőit.¹⁴ Ám a történelem fintora – *másodszor*, most már az *Amerikai Egyesült Államok* kapcsán – azért is, mert a *rule of law* uralkodó amerikai felfogása pontosan a bírói túlhatalomra, ezzel pedig az USA következetes demokrácia-lebontására épít, hiszen gyökere nem más, mint az amerikai politika rövid távú győzelmi irányultsága: a csakis választói kegyekért harcoló úgynevezett demokratikus (bár éppen erre, az ország jövővé választásainak kitárgyalására hivatott, hiszen népképviselői) intézményrendszer szisztematikusan áttol szavazatvesztés kockázatával járó (tehát éppen mert társadalmat megosztó, ezért éppen a *demos* szintjén és körében, tehát általa megvitandó) bármiféle kérdést a (közismerten a populáris érveléssel nem is törődő, pusztán *in camera* felsőbbes egyoldalúságával döntő) bírói fórumra.¹⁵ Mindez pedig önmagát megtöbbszöröző hatással jár: az alkotmánybíráskodást a törvényhozás fölé rendelik s ezzel a jogalkotást, sőt – dworkini be nem teljesedett szándék szerint – a politikai programalkotást is bírói jóváhagyás függvényévé teszik. Végeredményben mindezzel a jogot már szabályrendszerében is olyannyira denaturálják, hogy már eleve a szabályozást

¹³ Mai újramegerősítésre ld. pl. Richard EKINS: Rights, Interpretation and the Rule of Law. In: Richard EKINS (szerk.): *Modern Challenges to the Rule of Law*. New York, LexisNexis, 2011. 166–167. és 174–178.

¹⁴ Pl. John Philip REID: *The Rule of Law. The Jurisprudence of Liberty in Seventeenth and Eighteenth Centuries*. De Kalb, Northern Illinois University Press, 2004. 150.; és James R. SILKENAT – James E. HICKEY, Jr. – Peter D. BARENBOIM (szerk.): *The Legal Doctrines of the Rule of Law and the Legal State (Rechtsstaat)*. [Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice 38] Heidelberg, etc., Springer, 2004. xiii + 367.

¹⁵ Vö. VARGA Csaba: Jogi mintaadás egy globalizálódó korban. *Társadalomkutatás*, 2006/1. 33–60. & <http://akademiai.om.hu/content/1787602k25135871/fulltext.pdf>, különösen 50. Az már további finomság, hogy ezen „másutt reprodukálhatatlan tényezők” – Thomas M. FRANCK: *The New Development: Can American Law and Legal Institutions Help Developing Countries? Wisconsin Law Review*, vol. 12., no. 3. (1972) 767–801., idézet 783. – kényszerű következménye illetően történelmi partikularizmusát univerzalizálva, azaz, mint a civilizált emberiség egyetemes mintáját vette át nemcsak az egész angolszász világ, de olyan teljességgel eltérő jogi kultúrák is, mint Dél-Afrika és Izrael. Ld. Ran HIRSCHL: *Towards Juristocracy. The Origins and Consequences of the New Constitutionalism*. Cambridge, Mass. – London, Harvard University Press, 2004. 286.

a peresítést majdan lezáró bírói döntés nagyfokú szabadságának előre történő biztosításával készítik elő.¹⁶

Aligha maradhat persze mindez észrevétlen. Az Amerikai Egyesült Államokban hatalmas kritikai irodalom foglalkozik ezen új „politikai válás”¹⁷ romboló hatásával, melyben a szabados, de felelősséget produktumáért (sugalmáiért és követeléseieért) nem ismerő egyetemi légkör jogászprofesszorainak egymásra licitáló liberalitása s a leginkább önérdekében presszionáló ügyvédség minden részbe befurakodása önnön joguralmát építi – persze az alapító atyák egykori eszményeinek rovására. Nos, a bizalomcsökkenést s a társadalmi szövetekben bomlást jelez, hogy az utóbbi fél évszázad során – népességszám-arányosan! – a válás négyzerte, a leányanyaság tizenkétszerte, az erőszakos bűnelkövetés tízszerre gyakoribb előfordulásúvá lett, miközben a szabályozó beavatkozás és a perlés hipertrófikus megugrása honi kutatói szerint egyébként is kikezdte a jogbiztonságot.¹⁸ Joga maga betegíti Amerikát,¹⁹ népképviselői demokráciáját elnyomja a bírászkodás előrenyomulása,²⁰ s mert az egyeduralkodó (bár kisebbségi) libertinus ideológiával való konfrontálódás lehetőségét már gyakorlatilag kizárták, „valóságosan a nép, s nem teorémák általi kormányzás” szükségét, s ezzel a meghazudtolt alapító atyákhoz történő visszatérést kezdték el számosan hirdetni.²¹ A gögösen büszke amerikai *excepcionalizmus*ban (azaz kivételesség-tudatban, ami ismét az akár napi rutinra lebontott Amerika mint egyetemes emberiség-eszmény kép magasztosítását rejti magában) immár inkább tehetetlenség és sovinizmus együttesét érik tetten, amiben a kritikusok

¹⁶ Eric HELLAND–Jonathan KICK: Regulation and Litigation: Complements or Substitutes? In: F. H. BUCKLEY (szerk.): *The American Illness. Essays on the Rule of Law*. New Haven, Conn. – London, Yale University Press, 2013. 118–136. Így válik teljessé Richard REINSCH: America Rule of Law’s Sickness. <http://www.libertylawsite.org/2013/07/24/americas-rule-of-law-sickness/> diagnózisa egy „az üzleti döntésekbe számos kapcsolódási ponton bürokraták s különérdekek beavatkozását biztosító túljogásiasított s túlszabályozott országról”, amin az általa hanyatlónak látott Amerikát érti.

¹⁷ Ran HIRSCHL: *Constitutional Theocracy*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2011. 306. („political religion”).

¹⁸ Francis FUKUYAMA: *A Nagy Szétbomlás. Az emberi természet és a társadalmi rend újraszervezése*. (The Great Disruption. Nature and the Reconstitution of the Social Order. 1999.) Ford. M. Nagy Miklós. [Memoria mundi] Budapest, Európa Kiadó, 2000. 493.

¹⁹ F. H. BUCKLEY (szerk.): *The American Illness. Essays on the Rule of Law*. New Haven–London, Yale University Press, 2013. xii + 834. címoldal („whether the U.S. legal system is contributing to the country’s long post-war decline”).

²⁰ HIRSCHL (2004) i. m.

²¹ Philip K. HOWARD: *The Rule of Nobody. Saving America from Dead Law and Broken Government*. New York, W. W. Norton & Company, [2014]. x + 244. fejezetcíme ez: „Government by real people, not theories”; vö. még Philip K. HOWARD: *The Death of Common Sense. How Law is Suffocating America*. New York, Random House, 1994. 202.

leginkább költséges jogrendet, jogi furfangokkal legalizált kijárást, korrupcióval elősködő mérhetetlenül nagy és önmagát sikerrel befolyásossá tett jogászságot látnak.²² Továbbmenve, elit-egyeteink – „rövidlátóan önérdékű csoportok”²³ – felelőtlen önérdékű ötletburjánzásának tudják be a társadalmi szolidaritás szétverését, egy új „szolgaság útja” egyengetését; hiszen például csupán „a peresíthetőség bevezetése társadalompolitikai ügyekben máris kikezdte a demokráciát, elősegítve a társadalom polarizációját s a pénzügyi válságba sodródottságot egyaránt.”²⁴ Röviden: a túlzottan sok jog és jogász közbeékelődésének hála, nemcsak az egészségügyi kiadás az, ami mérhetetlenül magasabb,²⁵ de a perlési költség is átlagosan négyszerese/kilencszerese²⁶ a bárhol másutt ismerteknél. Zárásul: közel fél évszázada, a bruttó nemzeti össztermék helyett, amiről éppen szólt, néhány hónappal meggyilkolása előtt *Robert F. Kennedy* az Amerikai Egyesült Államok „joguralom”-eszméjére is mondhatta volna, hogy „mindent mér – kivéve azt, ami az életet élni érdemessé teszi; s mindent elmond Amerikáról – kivéve azt, amiért büszkék vagyunk amerikaiaknak lenni.”²⁷

Számunkra legyen hát kulcsértékű a következtetés: „A jog uralmához nem a joguralom bálványozásán át vezet az út.”²⁸

Mégis, mintha saját huszonöt évnyi közelmúltunkban az akkoriban még csak formálódó nyugat-európai – az Európai Unió jogszemléletében élenjáró – trendek és perspektívák előrelátását kellene most felismernünk. Merthogy ma

²² F. H. BUCKLEY: *The Rule of Law in America*. In: BUCKLEY (szerk., 2013) i. m. 3–39.

²³ Philip K. HOWARD: *The Collapse of the Common Good. How America's Lawsuit Culture Undermines our Freedom*. New York, Ballantine Books, 2002. 253. („short-sighted, self-interested groups”).

²⁴ Walter OLSON: *Schools for Misrule. Legal Academia and an Overlawyered America*. New York, Encounter Books, 2011. vi + 284. hivatkozik egyebek közt *Randy E. Barnett* („the legal foundation of the road to serfdom was devised by law professors”) és *Philip K. Howard* („social policy litigation has corroded democracy and contributed to public polarization and the fiscal crisis.”) megállapításaira.

²⁵ Mint kiderül, egyfelől jogászai trükkök költségének, másfelől kényes területek szabályozatlanul hagyása okán a jog tehetetlenségének köszönhetően; vö. VARGA Csaba: *Jog, erkölcs, gazdaság: Autonómiák – független pályákon, avagy kölcsönösen egymás rendjéből épülve?* In: RAFFAI Katalin (szerk.): *Placet experiri*. Ünnepi tanulmányok *Bánrév Gábor 75. születésnapjára*. Budapest, [Print Trade], 2004. 338–348.

²⁶ Richard REINSCH: *America Rule of Law's Sickness*. <http://www.libertylawsite.org/2013/07/24/americas-rule-of-law-sickness/> („overlawyered, overregulated country with multiple access points for bureaucrats and special interests to interfere with business decisions”).

²⁷ Robert F. Kennedy at the University of Kansas, March 18, 1968, in <https://www.flickr.com/photos/vm1757/280433501> („the gross national product [...] measures everything, in short, except that which makes life worthwhile. And it tells us everything about America except why we are proud to be Americans.”).

²⁸ VARGA Zs. i. m. zárómondata.

már európai uniós szinten is nemzeti és nemzet-közi ágenciák jogi auktoritásokként élnek túl 'jogállam', 'demokrácia', 'emberi jogok' és hasonló, látszólag szabott normatív tartalmú fogalomként használt, de valójában merő politikai (tehát úgyszólván nyitott tartalmú és következményrendszerű) hívószavakkal.²⁹ Nos, nem más, mint kendőzetlen politikai uralás, manipuláció és önkény az, ami – eredendő eszményüket éppen megtagadva – túláltalánosítja ezeket, kiüresítve történelmileg egykor hordozott tartalmukból. Ilyen túlhasználatnál,³⁰ persze, egyszermind egy más minőségről kell már szólnunk: elvesztett fogalmiságról, merő referencia-bálványról. Nos, jelenkorunkban egyre inkább ilyen virtuális, háttérhatalmaktól világhódító szerepbe állított hamis bálványok közt adatik meg élnünk. Ennek pusztán kísérőjelensége, hogy szorosabb elemzésben maga az Európai Unió joga nem más, mint egy a klasszicitásában felfogott joguralomnak éppen tagadása, merthogy kizárólagos gondként másra sem irányul, mint saját önérvényesítésének a biztosítására.³¹

*

Miként alakultak hazánkban a joguralom dicsőséges eljöveteleivel felhalmozódni kezdő tapasztalatok? Hiszen e visszás, mert eredeti eszményét ellentétébe átfordító karrier honunkban negyed évszázada indult, ám napjainkban, az új alkotmányozással mintha éppen nyugvópontra kerültek volna korábbi visszaélésekből, ellenérzésekből támadt antagonisztikumok.

Még közvetlenül a rendszerváltás hajnalán, éppen a későbbi FIDESZ-vezérkartól uralt ELTE Bibó Kollégium rendezett egy nagyszabású nemzetközi konferenciát – amit magam, aki megszolgált bizalmukból valamelyest részt vettem tervezésében, úgy köszöntöttem, mint ami a XIX. századvég, Pulszky Ágost, Pikler Gyula és Somló Bódog kora óta az első kifejezetten angol–amerikai jogi manifesztáció Magyarországon –, ahol az oxfordi Hart-tanítvány,

²⁹ A túlhasználatról kiüresedtségéhez vö. pl. VARGA Csaba: Jogi kultúránk – európai és globális távlatban. In: PAKSY Máté (szerk.): *Európai jog és jogfilozófia. Tanulmányok az európai integráció ötvenedik évfordulójának ünnepére.* [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2008. 13–42.

³⁰ Judith SHKLAR: Political Theory and the Rule of Law. In: Allan C. HUTCHINSON – Patrick MONAHAN (szerk.): *The Rule of Law: Ideal or Ideology.* Toronto, Carswell, 1987. xiv + 167., idézet 1. („meaningless thanks to ideological abuse and general over-use.”)

³¹ „The European Union is not driven by the Rule of Law as an institutional ideal. Instead, the Union deploys the ‘Rule of Law’, viewed to a large extent through the lens of the autonomy of the EU legal order, to shield its law from potential internal and external contestation. This is precisely the opposite of what the classical understanding of the Rule of Law would imply.” Dimitry KOCHENOV: EU Law without the Rule of Law: Is the Veneration of Autonomy Worth It? *Yearbook of European Law*, (2015) 1–23., idézet 1.

a katolikus természetjogász *John Finnis* adta a legmeglepőbb, egyben máig leghasznosabb tanácsot. Teremnyi irodalma van a joguralomnak – mondta –, amit az angol–amerikai jogvilág mind a megújuló Közép-Európa figyelmébe szán; de ne törődjenek az urak ezzel túlságosan. Mert abból – folytatta – egyetlen mondat szól igazán e régióknak, ráadásul az is az én könyvemből, s ez a következő: a joguralom nem arra való, hogy kollektív öngyilkossági paktumként szolgáljon.³² Nos, mi rejlik e különös mondat rejtélyessége mögött? Meg is magyarázta rögzest: a joguralom az állami hatalmi eljárás kultúrája, amit különböző országok fokként fejlesztettek ki, minduntalan felvetődő *saját* problémás helyzeteikre válaszul. Mindenütt más vetődött fel, más hangsúllyal, más közegben, ezért nincs és nem is lehetséges egyetlen kizárólagos válasz. Ami válasz pedig itt-ott megadatott, mert gyakorlatuktól kikínlóztatott, az nyilvánvalóan csakis a feltett (mert problémaként ott és akkor megfogalmazott) kérdés(ek)re válaszolt. Következésképpen a summázat nem lehet más, mint hogy a joguralom az állam hatalmi rendteremtésnek a kultúrája: annak civilizálója, de nem lehetetlenítője. Ennélfogva minden állam egyébkénti kultúrájának kizárólagos függvénye, hogy számára előrevívően a közös eszményből merítve miként és mivé formálja/alakítja ezt.

Antall József kormányzásának időszaka, melyben magam tanácsadó testület tagjaként szolgálhattam, már egy sor további felismeréssel s tanulással járt. A háttér az Alkotmánybíróság szolgáltatta, az átmenet terminusait kíméletlen egyoldalúsággal, érdemi jogalap – tehát egyedül jogosító felhatalmazás – nélkül megszabó hiperaktivizmusával, mely sajátos önkontrasztban egyfajta elszabadult hajóágyú szerepét kezdte betölteni, öntetszelgése szerint – Lábady Tamás akkori alkotmánybíró, későbbi elnökhelyettes publicisztikus kifejezésével élve – szentistváni köntösben és elhivatottsággal. Ti. kiderült, hogy az átmenetnek egyszersmind sikere és teljes kudarca nagyrészt éppen rájuk (hatalmi pozícióba került jogászaikra, különösen alkotmánybíróként regnálóira) vezethető vissza, amennyiben e hivatás rendezte be a „jogállami átmenet” színpadát. Következésképpen akár bravúros előretörés történt, akár kisiklatás, az elsődleges felelősséget ők, a játéktér rendezői viselik. Már pedig tevékenységükből hamar kiderült: az átmenet alapvető értelmét képező, népünk nagy részét akkor

³² „Rule of law is not and cannot be a pact of collective suicide” – jegyeztem le szavait akkoriban. Valójában – saját teoretikus összefüggésében – John FINNIS: *Natural Law and Natural Rights*. [Clarendon Law Series] Oxford, Clarendon Press, 1980. xv + 425. így érvel (274–275.): mint-hogy a jogbiztonság maga is a közjő része, a joguralom pedig „nem biztosítja a közjő minden vonatkozását, olykor még annak lényegét sem”, előfordulhat, hogy „időlegesen, de olykor drasztikusan” – egy öngyilkossági paktumként felfogott jogkövetés s az igazi államférfiúi kiállás közötti kényszerű választásban – el kell térni annak teljességétől.

megragadó olyan hívószavak, mint ‘alkotmányosság’ vagy ‘jogállamiság’, nemcsak a nemzet civilizációs segítője lehet; egykönnyen előfordulhat, hogy hirtelen arra ébredünk: ez egy valakiktől szabadon forgatható bunkó szerepét kezdi el betölthetni.³³

Mind e közben *Sólyom László* alkotmánybírósága olyan rendszerszerűen felépülő rendet kezdett biztosítani, amelynek mindenkori axiómái ugyanakkor végső soron felhatalmazatlan saját tetszésen (fogalmilag tehát: önkényen) nyugodtak. Ráadásul e hatalombitorlással nemcsak a Magyar Köztársaság ténylegesen érvényesülő/érvényesített jogrendjét szabták meg, de ennek tudományos mögöttesét is, hiszen *alkotmányjog-tudományunk* – mely semmiféle hagyományba nem kapaszkodott, szerzőnként eltérő tetszőleges forrásból/kultúrából ihletődött, és saját dogmatikával mára sem rendelkezik – az alkotmánybírósági gyakorlatra mint pusztá eseti megnyilatkozások sorára épült: ezekben felhívott dogmatikai összefüggések koherencia-teremtésében jeleskedett inkább, semmint hogy kritikai távolságból tudta volna magát a folyamat egészét szemlélni. Egyikből a másik végletbe bukott hát: alkotmánybíróságunk *fétissé* tette azt, amit a szocializmus még *nihilizált*; amint hogy *igazságszolgáltatásunk* is megtagadta önmagát, amennyiben az örök eszmény *dikaion* helyett a végső mércét ugyanezen Alkotmánybíróság a *jogbiztonságba* helyezte. Ezzel *mesterséges* értelmet állított a *józan* ész helyébe. Mintha azt üzenté volna: legfőbb életcél és életértelem nem a közügyek közjava, hanem annak mindenkor és minden áron megtestesítése, amit makulátlan bölcsességükben majd ők alkotmányosság/jogállamiság gyanánt elibénk tálnak.³⁴ Ők választják majd szét a jót a rossztól,³⁵

³³ Az általam még megismert Nobel-békedíjas *René Cassin* sem tudhatta még, hogy az emberi jogokért az 1960-as évek végétől általa Párizsban újrakezdett harc, amit akkoriban kizárólag az államhatalmi túlsúly lehetséges visszaélése védőeszközeként fogtak fel, egykor majd a társadalom szétporlasztásának eszközévé degeneráltak. Kezdeményezésére – *Les droits de l’homme*: Revue de Droit international et comparé. / *Human Rights*: Journal of International and Comparative Law. Szerk. René Cassin. vol. I–. (1968–) – ld. VARGA Csaba: Az emberi jogok új nemzetközi folyóirata. *Jogi Tudósító*, kettős mintaszám (1969) 52–54.

³⁴ Az új berendezkedés dogmatikus túlzásait s a hangadók csökönyösségét megtapasztalva kiábrándultan távozott, magyar gyökerű *Columbia University* professzor élt először ilyen jellemzéssel. George P. FLETCHER: Searching for the Rule of Law in the Wake of Communism. *Brigham Young University Law Review*, (1992) 145–164.

³⁵ „A modern kort mindenek felett eluralkodva az a hit járja át, miszerint a világ [...] véges számú egyetemes törvényektől kormányzott és teljességgel megismerhető rendszert alkot, s ezt az ember megragadhatja és minden szegmensében leírva, magyarázva s ellenőrizve racionálisan uralhatja.” A tény viszont az – ábrándítja ki ennek híveit az ikonikus volt cseh elnök is, ld. HOWARD (2011) i. m. –, hogy „Mennél rendszeresebben és türelmetlenebbül törjük racionális kategóriákba a világot, az irracionalitás annál több robbanása fog majd bennünket csodálkozásra készíteni.” Merthogy „az élet standardokba nem csomagolható”. („The modern era has been dominated by the culminating belief that the world [...] is a wholly knowable

hiszen ők a mindenek fölött álló bölcsmandarinok. Ők, kik – amint eufóriájukban rögvest ki is jelentették – még jog szerint székhely Esztergomukban sem fognak andalogni, hogy közönséges polgárokkal akár csak találkozassanak, hiszen újságot sem olvasnak: csakis szent hivatásukat (habár egyszemélyben járva el, de minisztereknek kijáró mindenféle ellátmánnyal) gyakorolják. S mivel nem velünk/köztünk élnek, ne is gondoljunk arra, hogy érzékenyek lehetnének arra nézve, hogy e bölcsességből ránk, evilági lényekre mi és milyen hatással fog majd kisugározni. Ezzel persze eleve elvágta magát ez az alkotmánybíráskodás attól, hogy bármiféle angol-típusú *public opinion* szimbolikus megerősítője, tehát finomítója, szervesülő alakítója legyen, hiszen mindentől elrugaszzkodó *artificiall reasonját*³⁶ éppen a józan belátás és értelem megtagadására építette.

Ha a szocializmus kollektivista volt, ők most individualisták lettek. Neofita buzgalmukban közellenséggé tették az államot, az egyénből viszont abszolútummá emelt, jogosultságait bármi egyébre, társadalmi közegükre tekintet nélkül korlátlanul hordozó individuumot kreáltak. Egyébként is olyannyira jogosultságok kivívásában merült ki az efféle alkotmánybíráskodás, hogy ezt az egész államapparátusra kisugározatták. Egy *omnium contra omnes* zajló, a teljes államapparátust saját jogkiterjesztésébe belebukató intézményi küzdelemben lassan-lassan épp a közügyért való felelős elköteleződés maradt bármiféle állami képviselő nélkül. Nem csoda hát, ha így éppen republikánk lényege, a közügyek *res publica*ja porladt szét a jogállamiságot zászlaján hordozó szüntelen kompetenciaharc és szegmentálódás mentén. Denaturált jogfelfogásukban csupán az maradt tisztázatlan: vajon kiért s miért is van végső soron jog, és honnan támadt most egy olyan elidegenült hatalom, amely jónak látja, sőt merészeli, hogy kivegye ezt a nép kezéből.³⁷

Hiszen ha Carl Schmittnek igaza van, és *Verfassungun*g mint tények és állapotok ontikus halmazán nyugodhat csupán egy *Verfassungsgesetz*, amely ennek

---

system governed by finite number of universal laws that man can grasp and rationally direct [...] objectively describing, explaining, and controlling everything.” / „The more systematically and impatiently the world is crammed into rational categories, the more explosions of irrationality there will be to astonish us” / „life is nonstandard”)

³⁶ Prohibitions Del Roy. In: Sir Edward COKE: *Reports*. vol. 12. (1607/1658) 63. <http://oll.libertyfund.org/pages/1658-coke-prohibitions-del-roy-pamphlet>; valamint Thomas HOBBS: *Leviathan*. 1651. The Introduction. <http://www.philosophy-index.com/hobbes/leviathan/introduction.php>

³⁷ Kollégám, Gerhard Luf a bécsi jogbölcseleti intézet vezetőjeként – mint utóbb elmesélte – kifejezetten azért hívta meg a magyar Alkotmánybíróság alapító elnökét, mert kíváncsi volt arra, hogy egy állítólagos jogállamban miként lehet koncentrálni ennyi (és ennyire ellenőrizetlen) hatalmat népi lázadás nélkül.

joggá transzformált formát biztosít,³⁸ úgy az, ami bekövetkezett, a lényegyet tagadta meg, mert önnön piperkőc formalizmusuknak a voltaképpeni tartalmát kifinomult bölcsességük észre sem vette.

Alapvető felismerések sorában megjelent tehát már a bálvány képze. Ám még ebben az esetben is merő önbecsapás lenne egy *all-or-nothing* messterségesen kimerevített kettősségében gondolkodnunk, hiszen egyébként is fokozatosságokból adódnék – hiszen mi egyébből adódhatnak? – a joguralom;³⁹ feltéve persze, ha lenne egyáltalán operacionalizálható fogalma vagy legalább konfliktushelyzetekben biztos eligazítást nyújtó közös eszméje. De nincs. És ráadásul bizonyára nem is lehet. Mert éppen nem befejezett/pozitívált rendszeről, hanem élő kultúráról van benne szó, mely történelmileg egyes kihívásokra adott válaszok egymásra épülő sorából alakult. Minden *kihívás és válasz* pedig eleve *partikuláris*, mert *hic et nunc* történelmi tapasztalatokat jelöl – népeket, amelyekben ez kifejlődött, és népek/kultúrák csoportjaiét, amelyeknél kölcsönös *learning process* keretében bizonyos közösség igénye megfogalmazódott és épült. Nem univerzális minta tehát, hanem egyedi kihívásokra adott egyedi válaszokból született *kultúra*,⁴⁰ amit saját kihívásaira válasz gyanánt minden

³⁸ Pl. TECHET Péter: Jogi uchronia vagy jogállami valóság? Kritikai gondolatok. *Közjogi Szemle*, 2008/4. 38–43.

³⁹ Az uralmi technikákban agresszíven imperialisztikus idollá tett fogalmak jellemzője az efféle abszolutizáló kategoricitás. Ezt a nálunk oly orbitális kérdés, a visszaható jogalkotás példájában tárgyalja Charles SAMPFORD: *Retrospectivity and the Rule of Law*. Oxford, Oxford University Press, 2006. xvii + 308. Szerinte ugyanis „szokásos körülmény” bármely „jól rendezett társadalomban” az ilyen-olyan visszaható – függetlenül attól, hogy erről a jogászélet mennyire hajlandó tudomást venni.

Az irodalomban egyébként a teljes folyamat önkénye a végső kérdés – Timothy A. O. ENDICOTT: The Impossibility of the Rule of Law. *Oxford Journal of Legal Studies*, vol. 19. (Spring 1999) 1–18., különösen 17.: „Vagueness in the law is not necessarily a deficit in the rule of law. And by a similar argument we can generalize and say that *discretion*, whatever its source, is not in itself a deficit.” –, mert bizonyos helyzetekben a visszaható hatályú törvényhozás nemcsak „üdvös” – F. A. HAYEK: *The Road to Serfdom*. Chicago, University of Chicago Press, 1944. xi + 250., idézet 22. („retrospective legislation can be beneficial when it corrects some legislative slip or permits the overcoming of some hardship to some persons without injury to the rights of others.”) –, de egyenesen – pl. Kameshwar Nath CHATURVEDI: Legislative Retrospectivity and Rule of Law. *Statute Law Review*, vol. 34., no. 3. (2013) 207–220. mondja ki ezt – jogilag is elfogadott lehet. S hogy ez, egy diktatúrát követően, esetleg megcsal korábbi várakozásokat? Nos – mondja a román nyomorúságból szabadult, ma angol–amerikai szerző, Andrei MARMOR: The Rule of Law and its Limits. *Law and Philosophy*, vol. 23., no. 1. (2004) 1–43. (reprinted in Andrei MARMOR: *Law in the Age of Pluralism*. Oxford, Oxford University Press, 2007.), idézet 20. („If the legal system is profoundly corrupt, citizens are not morally entitled to assume that whatever is legal at the time is something that they are permitted to do.”) –, „Ha maga a jogrendszer mélyesen romlott, úgy erkölcsileg a címzettek semmiképpen nem feltételezhetik, hogy azért, mert valami éppen jogszerű, azt szabad is tanúsítani.”

⁴⁰ És mert kultúra, nem is dogmatizálható. Hiszen lényege nem döntés, konkrét helyzetekre ráerőszakolt fekete-fehér eljárási parancs, hanem éppen mérlegelés, önmagában konfliktusos

népnek magának kell felépítenie s folyamatosan karban tartania⁴¹ – függetlenül attól, hogy imperializmusok és globalizmusok örök szövetségében mindig akad erőközpont, mely megkísérli saját rutinját és érdekkövetését egyetemes mintaként szétsugároztatva másokra ráerőszakolni.⁴²

Az ezt követő időszak sok beszélgetéssel, a kívánatos teendőket illetően is alapvető egyetértéssel telt el – esetemben leginkább a ma kormányzó erőt megtestesítő egykori tanítványokkal. Amikor viszont utóbb már tényleges cselekvésre kerülhetett sor, az általam képviselt *desideratumot* egy politikailag általuk vállalható változat keresésének kellett felváltania, s ez a gyakorlatban nyilván erőteljes kompromisszumokat eredményezett.

Maga az *Alaptörvény* s benne a Hitvallás megfogalmazása azonban nem egy szempontból, mindenképpen, forradalmi lépés volt. Úgy érezhettem – s személyes bevonatásom mélységéből is ez volt érzékelhető –, hogy az összes fenti és hasonló megfontolások valamiféle szintézissé, sőt a politikai erő vezetőiben személyes meggyőződéssé érlelődése hozta létre. És ha van szimbolikus üzenete, úgy az az én szememben elsődlegesen a szakítás: azzal, amivé a korábbi alkotmány tétetett. A felváltás ténye így találkozott benne a diszkontinuitás hallgatolagos biztosításával. És a jogértelmezési keretek rögzítésével végre alkotmányi erővel meghatározták, hogy mi is hazánk joga, minek alapján állva mit szolgál – beleértve ebbe azt is, hogy bármiféle mesterséges értelemre hivatkozó nemzetrontással szemben végre ismét a józan ész álljon vissza jogaiba.

*

Mindennek mai mérlegre tételéből – ti. annak egymásra következő kifejtéséből,⁴³ hogy a „jogállam totális” lett, miáltal „az elvileg a jogait, szabadságukat védeni hivatott jog végső soron teljes kiszolgáltatottságukat okozza”,

---

helyzetben, ahol a versengően egymással szembekerülő oldalak (értékek/érdekek) egyaránt legitímek, s így optimum kielégítésük csakis valamiféle kiegyensúlyozó középút – tehát egyszersmind kompromisszum – lehet.

⁴¹ Változataira – a feudális anarchizmus önkényéből menekülés gyanánt az európai kontinensen, pragmatikus megközelítésként az angolszász világban – ld. VARGA Csaba: A jogállamiság és joga. *Magyar Tudomány*, 1993/8. 941–950.

⁴² Úgy tetszik, örök emberi toposzról van szó, a „fehér ember”, vagyis Európa felsőbbrendűségétől a gyarmatosító spanyol/angol és holland/francia mértékszabáson s a német kultúrfőlényen át a mai amerikai kivételesség-tudatig, melynek – Amerikában szokásos kifejezéssel – etno-centrizmusa persze kivetíti ön-rémét, hogy saját *National Interest*-tudatosságának bármiféle szerény európai felbukkanásakor állítólagos nacionalizmust ostromoljon. Vö. https://en.wikipedia.org/wiki/American_exceptionalism; ill. <http://nationalinterest.org/about-the-national-interest>

⁴³ VARGA Zs. i. m. 9., 11., 124., 125., 128., 14., 15. és 20.

merthogy stílus-meghatározó szerepében az első időszak alkotmánybíróága azzal, hogy „a jogállamiságot fölébe emelte más alkotmányos rendelkezéseknek” s „alapjogiasítva a jogbiztonságot” „szakított a jog anyagi igazságosságra törekvésének doktrínájával”, „egy kifejtett tartalom nélküli absztrakt fogalmat olyan normatív rendelkezésnek tekintett, amely minden más jogszabály végső mérőeszköze”; és azáltal, hogy végső elemzésben náluk „a jogállamiság egyedüli mércéje a jogállamiság” lett, leoptimalisabb perspektívában sem más, mint „egyenes út a zsarnoksághoz” – ugyanis kiderül, hogy

- az igazságosságra törekvéssel szemben merőben a *jogbiztonságra* – amiként bármiféle merő fogalmiságra vagy formalizmusra – történő hivatkozás⁴⁴ elégtelen, elvi önkényessége okán. Merthogy hiszen formállogikai rekonstrukció jegyében egyetlen társadalmi diskurzus sem több, mint végső soron megalapozatlanul maradó *circulus vitiosus*,⁴⁵ amiben a *Quis custodiet ipsos custodes?*⁴⁶ kérdését végső soron semmiféle jogpozitívista (így például kelsen⁴⁷) jogrekonstrukció nem képes megválaszolni, csakis a *public opinion*,⁴⁸ vagyis annak tényszerűsége, ami – kelsen kifejezéssel élve⁴⁹ – nagybanegésében hatékonyan fennáll.⁵⁰

⁴⁴ Leginkább pregnánsan a 11/1992. (III. 5.) AB-hat. III.4. pontjában (hivatkozása 121.) megfogalmazottan. „A jogállam alapvető eleme a jogbiztonság. A jogbiztonság – többek között – megköveteli a megszerzett jogok védelmét, a teljességbe ment, vagy egyébként véglegesen lezárt jogviszonyok érintetlenül hagyását, illetve a múltban keletkezett, tartós jogviszonyok megváltoztathatóságának alkotmányos szabályokkal való korlátozását [...]. A jogbiztonság elvéből főszabályként az következik, hogy lezárt jogviszonyokat sem jogszabálylyal, sem jogszabály hatályon kívül helyezésével – származzék ez akár a jogalkotótól, akár az Alkotmánybírószágtól – nem lehet alkotmányosan megváltoztatni. [...] A jogviszonyok igazságtalan eredménye [...] önmagában nem érv a jogbiztonsággal szemben.”

⁴⁵ Vö. VARGA Csaba: Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában. *Valóság*, 2002/9. 1–10. & <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=326&lap=0>

⁴⁶ JUVENALIS: *Satura* 6.346–348.

⁴⁷ VARGA Csaba: Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok). *Állam- és Jogtudomány*, 1986/4. 569–591.

⁴⁸ Ld. klasszikusként Albert Venn DICEY: *Lectures Introductory to the Study of the Law of the Constitution*. London, Macmillan, 1885. vii + 407.; és Albert Venn DICEY: *Lectures on the Relation between Law & Public Opinion in England during the Nineteenth Century*. London, Macmillan and Co., 1905. xx + 503.

⁴⁹ Vö. VARGA Csaba: A bécsi iskola. In: VARGA Csaba (szerk.): *Jogbölcselet. XIX–XX. század. Előadások*. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae] Budapest, Szent István Társulat, 1999. 60–68.

⁵⁰ Tehát: diskurzusaink meggyőződéseinken nyugszanak, s ezt körkörös érveléssel fejtjük ki, ami logikailag megalapozatlanságot jelent. Ám ha a bírói ítéletből úgyszintén hiányzik a teljeskörű és szükségképpen logikai megalapozás, úgy felvetődik a végsőkéig visszavezetés, a

- Ebből adódik, hogy a *jogállam/joguralom* kérdése – ami az ideiglenes alkotmány 2. § (1) bekezdéseként már felvetésében sem léphetett fel több vagy más (azaz normatív jogcímet megalapozó) igénnyel, hiszen „kizárólag az értékválasztást volt hivatott rögzíteni”⁵¹ – a jog szolgáló szerepének tisztázása nélkül merő formális fogalmiságú burok marad (ami egyfelől jogi értelemben sohasem lett/lehetett operacionális fogalom,⁵² másfelől túlhasználatával máris kiüresedett/kiüresítettett a jelenkori világ hívószavainak tömkelegében⁵³). Nos, ez az, amiről számunkra legilletékesebb fórumon, az originátor kultúrát képviselő világszerte ismert gondolkodó egyik utolsó nyilvános megnyilatkozása indította azzal ennek tárgyalását, hogy „Legszilárdabb hívei sem tudnak egyetérteni abban, hogy végtére

„Ki őrzi az őrzőket?” kérdése. Az európai normatív levezetésekkel szemben a hagyományos angol megközelítés erre a közvélemény általi végső támogatással, azaz a társadalmi folyamatossággal/folytonossággal, mint egy merőben tapasztalati tény megállapításával válaszolt.

Egy ilyen megközelítés különösen hangsúlyos a jogállamiság populáris hátterének biztosítása/fenntartása terén. Mert „Joguralom valószínűleg addig maradhat fenn egy társadalomban – írja Jeremy WALDRON: *Is the Rule of Law an Essentially Contested Concept (In Florida)? Law and Philosophy*, vol. 21., no. 2. (2002) 137–164., idézet 164. („The Rule of Law probably cannot exist in a society unless people engage in constant argument what the Rule of Law amounts to”) –, ameddig állandó vitatéma az emberek körében, hogy meddig és mit takar”, ezért – amint a jelenkori klasszikus F. A. HAYEK: *The Constitution of Liberty*. Chicago, University of Chicago Press, 1960. x + 569., idézet 206. („many of the applications of the rule of law are also ideals which we can hope to approach very closely but can never fully realise. If the ideal of the rule of law is a firm element of public opinion, legislation and jurisdiction will tend to approach it more and more closely. But if it is represented as an impracticable and even undesirable ideal and people cease to strive for its realisation, it will rapidly disappear. Such a society will quickly relapse into a state of arbitrary tyranny.”) megerősíti –, „[a]mikor erőteljesen támogatja eszményét a közvélemény, a jogalkotás s a jogalkalmazás is egyre szorosabban közelítheti meg. Ám ha gyakorlatiatlannak vagy kerülendőnek bizonyul s az emberek immár nem vágyják megvalósulását, hamarosan eltűnik, s az ilyen társadalom gyorsan önkényuralomba hanyatlik.”

⁵¹ VARGA Zs. i. m. 97.

⁵² Tétéles jogi elemzésben vö. leginkább Richard H. FALLON, Jr.: »The Rule of Law« as a Concept in Constitutional Discourse. *Columbia Law Review*, vol. 97., no. 1. (January 1997) 1–56.; ill. VARGA (2007) i. m. különösen 33. és 76.; jogfilozófiai általánosságban pedig WALDRON i. m. Figyelemreméltó, hogy utóbbi esetben nem leleményes címadásról van szó, hanem W[alter] B[ryce] GALLIE: *Essentially Contested Concepts. Proceedings of the Aristotelian Society: New Series*, vol. 56. (1955–1956) 167–198. tanulmánya óta bizonyos fogalmiságok eredendő, típusalkotó jellegzetességéről, amikor sem a szűkítő dogmatizmus, sem a tágra nyitó eklekticizmus nem megoldás, mert eleve értéktartalmakról lévén szó, szüntelen vitatása nem a fogalmat világosítja, csak felfogásának mindenkor fennmaradó sokféleségében válogat. Vö. https://en.wikipedia.org/wiki/Essentially_contested_concept

⁵³ Ld. VARGA Csaba: *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában.* (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben.) [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2009. 282. & <http://mek.oszk.hu/15100/15173>, I. fejezet.

is mi a joguralom.”⁵⁴ Az viszont, hogy ez tartalommal telítessék, csakis a társadalmi közjó (klasszikusan: *salus rei publicae*, mai változatában: *good governance*) egyidejűleg kvázi természetjogi ihletésétől, antropológiai megalapozottságú társadalomtudományi irányítással várható. Csakis ilyesmi tud rámutatni arra, hogy önmagában semmiféle *rule of law* vagy *Rechtsstaatlichkeit* nem jelent garanciát kormányzati katasztrófák lehetőségével szemben. Éppen ezért előfeltétel az állami szervezetben a teljes együttműködés – szemben az első évtizedbeli állítólagos magyar jogállamisággal, melynek mesterkéltn formalizmusába éppen maga az alkotmánybírói eljárás társadalmi következményeinek a mérlegelése nem fért bele, mint ahogyan az sem tűnt fel akkoriban úgyszólván senkinek, hogy az állami intézményrendszer alkotói egymással versengve saját kompetenciát maximálva úgymond jogállamisodnak, miközben az egészről éppen a lényeg, a köz érdekének képviselője hull ki.⁵⁵ Ráadásul bármiféle „üdv” vagy „jó” társítása a joggal már eleve – fogalmilag – eszközszerepben mutatja a jogot;⁵⁶ s ennek figyelembe

⁵⁴ Ronald DWORKIN: Keynote Speech. In: *The Rule of Law as a Practical Concept*. (Venice Commission Conference, 2012.) <http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL%282013%29016-e> („Firm adherents are locked in great disagreement about what the rule of law really is.”)

⁵⁵ Saját írásaimban ezt kormányzatunk fragmentálódásának, szegregálódásának, departmentalizálódásának neveztem, a jog állítólagos uralma paradoxonaként s egyben fintoaként. Valóban *rule of law*-összefüggésben az államszervezeti *co-ordinatio/co-operatio* múlthatatlan követelményét először Roberto TONIATTI: *Constitutional Democracy, Checks and Balances of Separated Institutions of Government, and Non-Majoritarian Safeguards: The Role of Constitutional Adjudication*. – ld. in Manuel GUȚAN – Cristina PARAU (szerk.): [Exploratory Workshop.] *Europeanization and Judicial Culture in Contemporary Democracies*. (11–12 October.) [Abstracts.] [Sibiu], Universitatea »Lucian Blaga« din Sibiu, [2013]., ami a Manuel GUȚAN – Bianca SELEJAN GUȚAN (szerk.): *Europeanization and Judicial Culture in Contemporary Democracies*. București, Editura Hamangiu, 2014. vii + 270. kollektív kötetében sajnos már nem jelent meg kibontottan – tárgyalta.

⁵⁶ A jogfilozófiai alapokra pápának szentelt első változatában lásd Csaba VARGA: *Buts et moyens en droit*. In: Aldo LOIODICE – Massimo VARI (szerk.) *Giovanni Paolo II. Le vie della giustizia: Itinerari per il terzo millennio. (Omaggio dei giuristi a Sua Santità nel XXV anno di pontificato.)* Roma, Bardi Editore – Libreria Editrice Vaticana, 2003. 71–75.; majd VARGA Csaba: *Célok és eszközök a jogban*. In: ANDRÁSSY György – VISEGRÁDY Antal (szerk.): *Közjogi intézmények a XXI. században. Jog és jogászok a XXI. század küszöbén. (Nemzetközi konferencia, Pécs, 2003. október 16.) Jogfilozófiai és politikatudományi szekció*. Pécs, [Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar], 2004. 145–156.

Egy ilyen jogállami érzékenység kitűnő summázata a Kúria elnökének elméleti ízü kívánalma arról, hogy „a jogállam fogalmába sűrítetten meg kell jelenniük azoknak az értékeknek is, amelyek a jogrendszer, a jogilag szervezett társadalom létjogosultságát alátámasztják: a közösség és az egyes ember méltósága, szabadsága, békéje. Az említett értékek iránti elkötelezettség pedig nem lehet teljes akkor, ha a jogállam egyéb fogalmi elemeinek

nem vétele eddig minden társadalomfilozófiaként szemlélt s kezelt jogpozitivizmus kisiklását, végső soron társadalmi kártételét eredményezte.⁵⁷

- Ilyen perspektívában pedig az, ami a hiperaktivitásával ellenőrizetlen egyeduralomra törő magyar *Alkotmánybíróság* negatív példája volt, kirívó lehetett; ám – eltekintve hatásának tényleges károkozásától, ami végső soron már-már a jogállami átmenet alapvető hivatását, voltaképpen értelmét kérdőjelezte meg – veszélyként vagy valóságként már korábban is fennállott, hiszen másutt is a jogi formalizmusban rejlő potenciált jelentett. Napjainkban viszont feltárult nemzetközi nyomásgyakorlásra történő széleskörű felhasználása, egyebek közt éppen az Európai Unió s a mögötte álló intézményi hálózat bennünket is egyoldalúan, jogilag fedezetlen kritizálással befolyásolni kívánó napi gyakorlatában, ami akár egy új, önkényét ideokratikus lepelbe burkoló imperializmus kezdete lehet.⁵⁸
- Ebben pedig – nem kizárólag nálunk, de szerte a nyugat-európai-atlanti térségben – felrémlik a *bírouralom*, azaz egy *judgeocracy*⁵⁹

– így különösen a jogbiztonságnak – feltétlen elsőbbséget biztosítanak. Nem arról van szó tehát, hogy a jogbiztonság vagy a közhatalom jogtól kötöttsége ne lennének értékek, hanem arról, hogy az értékeket rangsorolni kell, mert azok egymással is ütközhetnek. Amennyiben pedig a jog »tisztaságát«, ellentmondás-mentességét védő instrumentális érték ütközik a jog létalapját képező, fundamentális értékkel, akkor az utóbbit illeti meg az elsőbbség.” DARÁK Péter: Társadalmi problémák – jogi megoldások. In: CSEHI Zoltán – KOLTAY András – LANDI Balázs – POGÁCSÁS Anett (szerk.): *(L)ex cathedra et praxis. Ünnepi kötet Lábady Tamás 70. születésnapja alkalmából*. [Xenia] Budapest, Pázmány Press, 2014. 591. 6. jegyzet.

⁵⁷ Első szakmába vágó ujjgyakorlatomtól kezdve ez számomra mindig magától értetődő volt. Ld. VARGA Csaba: A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése. [1964.] In: VARGA Csaba: *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban*. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2001. 167. & <http://drsabavarga.wordpress.com/2012/12/26/varga-csaba-utkereses-kiserletek-keziratban-2001/> 4–18. Ez vezethetett egyébként a jogi teoretizálásban egy valóban saját úthoz, ahhoz ti., hogy – az akkori szocialista tábor egyöntetűségétől eltérően – ne *epistemologicum*ában, azaz a lenini visszatükröződési elmélet fényében, hanem önálló artifizialis képződményként, *instrumentum* gyanánt ontologizáljam a jogot.

⁵⁸ Ha néven nevezetlenül is tárgyaltan a jelen szerzőtől, ez az európai jogban egyre burjánzóbban jelen lévő *softosodás* jelensége, ami már egy évtizede is főként klasszikus civilisztikus területeken határozottan érzékelhető volt – ld. VARGA (2009) i. m. 140. és köv. –, ám túlhatalmi arrogancia lepleként akkor még nem szolgált, vagy legalábbis nem volt szembeszökő.

⁵⁹ Mint láttuk, HIRSCHL (2004) i. m. például a bírói túlhatalom világméretű tarolásának tulajdonítja a népképviselői hatalom s vele a parlamenti szuverenitás és maga a demokrácia világméretű (Nyugat-Európát és az Atlantikumot egyaránt magában foglaló) mai lebontását. Ld. még C. Neal TATE – Torbjörn VALLINDER (szerk.): *The Global Expansion of Judicial Power*. New York, New York University Press, 1995. xii + 556.; Walter K. OLSON: *The Rule of Lawyers. How the New Litigation Elit Threatens America's Rule of Law*. New York, St. Martin's Press, 2003. 358.; Leslie FRIEDMAN GOLDSTEIN: *From Democracy to Juristocracy? Law &*

negatív, de a valós térben valóban megvalósulni kezdett utópiája, hiszen „mára a bírói hatalom minden fölé nőtt, és jogalakítása, következőképpen hatalomgyakorlása sem nem kiszámítható, sem nem korlátozható, sem nem ellenőrizhető.”⁶⁰ Tudvalévő, hogy a gyakorlati jogalakításnak bírói megítélésre bízása, azaz a *law in action*-nek a *law in books*-hoz mért bírósági változtatása, netán szabad alakíthatása nemcsak pozitív (tehát többletet adó), de negatív (vagyis meglévőt elvonó) is lehet. S ez már önmagában felveti annak gyanúját (azaz egyfelől tényét, másfelől bármikori lehetőségét), amit – ellenír technikaként a *référé législatif* intézményében megtestesítetten, a francia forradalom során megfogalmazottan, okulva világtörténelmi példákból Jusztiniánusztól Nagy Péteren át Nagy Frigyesig⁶¹ – az irodalom *sabotage judiciaire* néven ismer. Már pedig ebből éppen nem kizárt, hogy magyar bíróság/ügyészség is (például a vádemelési monopólium teljes ellenőrizetlensége folytán) bőven kivegye részét – akár azzal, hogy egyébként nemzetközi jogilag büntetni rendelt cselekmények esetén nemzetközi jogalkalmazási kötelezettségének jogilag önkényes kizárásával/megtagadásával a hazánkban érvényes/hatályos *law in books* egyik ágát – ráadásul egyébként indoklás nélkül, de mindenképpen nemzetközi jogsértést követve el negligálásával vagy megtagadásával – kiveszi a *law in action* köréből.⁶² Nem beszélve arról, hogy mint minden egyoldalúság (s az amerikai nyomásgyakorló csoportoknál formálódó minden új igénybejelentés óhatatlanul ilyené sikeredik, ha egyáltalán a felszínre tud keveredni⁶³), ez is korábbi egyensúlyi állapotokat – vagyis a tárgyat illető érvényes szempontok valamiféle arányosan

---

Society Review, vol. 38., no. 3. (2004) 611–629.; Alec STONE SWEET: *Governing with Judges. Constitutional Politics in Europe*. Oxford, Oxford University Press, 2010. xii + 232.; illetőleg Bernd RÜTHERS: *Die heimliche Revolution vom Rechtsstaat zum Richterstaat. Verfassung und Methoden. Ein Essay*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2014. ix + 175.

⁶⁰ VARGA Zs. (2015) i. m. 26.

⁶¹ Vö. Yves-Louis HUFTEAU: *Le référé législatif et le pouvoir du juge dans la silence de la loi*. [Travaux et recherches de la Faculté de Droit et des Sciences économiques de Paris: Série Droit privé 2] Paris, Presses Universitaires de France, 1965. 159.; illetőleg – honi tárgyalásában – VARGA Csaba: A törvényhozó közbenső döntése és a házagproblematika megoldása a francia jogfejlődés tükrében. *Jogtudományi Közlöny*, 1971/5. 42–45.

⁶² Vö. pl. VARGA Réka: Biszku és a nemzetközi jog. *Népszabadság*, (2015. július 2.) <http://nol.hu/velemenyt/biszku-es-a-nemzetkozi-jog-1549131>

⁶³ Egyebek közt HOWARD (2002) i. m. érvel amellett, hogy visszaszerzendő a nép uralma a „rövidlátóan csakis önértelmüket képviselő” csoportoktól.

kialakult egységét – felborítva új *homogenizációt* erőszakol ki, többnyire egyetlen, ráadásul tárgy-idegen szempontot vetítve az egész folyamatra. Ahogyan az emberjogiság triumfálása is a kormányzat lényegét adó érdemi törekvések szükségképpen torzulását hozta magával, mert a bírói megítélés mércéjének jogi egysíkúsága mindent önmagára redukál,⁶⁴ általában a kormányzati cselekvés bírói bírósági kontrollja úgyszintén óhatatlanul reduktív, hiszen éppen a cselekvés érdemét (társadalmi elfogadottságát, gazdasági hasznosságát, politikai észszerűségét és így tovább) sikkasztja el, miközben kizárólag a legalitás (társadalmilag önmagában irreleváns, mert a jog társadalomszolgáltató szerepében fontos, de instrumentális értéket közvetítő) szempontját érvényesíti.⁶⁵

Ha Közel-Kelet kíméletlen amerikai szétverése adta is az ürügyet, jól példázza az egyszempontúvá válás minden más megfontolást kiiktató fenyegetését az, ahogyan a Pentagon ura akkoriban megnyilatkozott: „nem tudjuk éppen, hogy mit tegyünk [...], de van jó hadseregünk és kormányokat is meg tudunk dönteni... Gondolom, ha egy kalapács az egyedüli szerszámod, minden probléma szükségképpen úgy fog majd kinézni, mint egy szög.”⁶⁶)

(Megjegyzendő egyébként, hogy egy egészséges társadalom nem sopánkodni szokott, hanem lépni, megfelelően. Kanadában például a jogok és szabadságok 1982-ben elfogadott chartájával kapott jogmegítélési hatáskört a legfőbb bírói fórum, aminek megélésével, mintha csak kitöltetlen csekk lenne, hamarosan eufórikus triumfálásba kezdett, elorzott csúcshatalomként. Mihelyst azonban ez látható tendenciává növekedett, a sajtó és közvéleménye lépett: „Ellenőrizetlen bírák fenyegetik a jogállamiságot!”⁶⁷ – és szárazon közölte: a bíróság megvaló-

⁶⁴ VARGA Csaba: Az emberi jogok problematikája. *Társadalomkutatás*, 2013/2. 1–15. & http://www.vmtt.org.rs/mtn2013/063_082_Varga_A.pdf

⁶⁵ Carol HARLOW: European Governance and Accountability. In: Nicholas BAMFORTH – Peter LEYLAND (szerk.): *Public Law in a Multi-layered Constitution*. Oxford, Hart Publishing, 2003. 79–102.

⁶⁶ Wesley CLARK http://www.democracynow.org/2007/3/2/gen_wesley_clark_weighs_presidential_bid; és <http://genius.com/General-wesley-clark-seven-countries-in-five-years-annotated>; mint nyugalmazott négycsillagos tábornok, Koszovó bombázása idején meg a NATO főparancsnoka, emlékezett így egy akkoriban vezérlő szerepet betöltő főtiszt megnyilatkozására („we don't know what to do [...], but we've got a good military, and we can take down governments. I guess if the only tool you have is a hammer, every problem has to look like a nail.”).

⁶⁷ Rory LEISHMAN: Out-of-control Judges Threat to Rule of Law. *London Free Press*, (May 12, 2000).

síthatja ugyan egy politikai döntéshozó mimikrijét, de akkor majd kiválasztása/ellenőrzése/beszámoltatása is óhatatlanul a politikai döntéshozó mimikrijévé fog változni.⁶⁸⁾

*

„A jog természetes valósága hatalmasabb a joguralombálványnál.”⁶⁹⁾ Nos, régi idők jogművelő kiválóságát „jogászi bölcsesség” – *judicium*, az átlátás s egyensúlyozás művészete – jellemezte, és nem elvont racionalizáció, formáljogi határok kutatása joghézagokat kereső ügyeskedéshez.

Mindennek társadalomtudományi háttérében az munkál, hogy a mindenkori *societas* csakis egyfajta *integratio* termékeként fogható fel, aminek az előfeltétele pedig sohasem más, mint valamiféle *equilibrium* a különféle alkotók (embercsoportok, szükségletek, érdekek, eszmények) között. Nem csoda hát, ha bármiféle újítás óhatatlanul felborítja a kialakultat, de tudjuk, hogy az organikus változások általában problémátlanul vezetnek új egyensúlyok kialakulásához.

Ebből következik, hogy bármiféle egyoldalúság, imperatív *interventio* – főként. ha az a hordozó gondolat dogmatizációjával/fetiszizálásával jár – közvetlen hatásán túl csakis kártételt eredményez, hiszen egyoldalúságot hordozó s ezzel egyensúlytalanságot kiváltó léte folyvást impraktikalitásba torkollik és torzul. Korunk, amelynek látletéről szólunk, folyvást ilyesmiket eredeztetett, különösen az 1968-as anarchizáló lázadások hullámában kelt új és új ígélet- és jogosultság-bejelentések mint szegregáló izmusok követelése és politikai támogatása nyomán.⁷⁰⁾

Mai, erőteljesen globalizált világállapotunkban, régiókra vetítve a zökkenőtlen tőkeexporthoz fűződő imperialista érdek nyomán ennek része az is, hogy bármi bekövetkezettnek vagy bekövetkezendőnek a rendkívüliségét, sőt az átmenetinek is az átmenet-jellegét ennek érdek-hordozói tagadják. Külső érdek érvényesítése az erősebb kutya logikája szerint persze lehet sikeres; ez azonban rövid s hosszú tájon egyaránt belső érdeksérelemmel jár. Hiszen – legáltalánosabban szólva is – ha egy új államiság legnehezebb erőpróbáját, önmaga újrafogalmazását könnyed rutin gyanánt fitymáljuk, ezzel az újjal egyébként is

⁶⁸⁾ Ld. VARGA Csaba: Az angol–amerikai és a kontinentális-francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén: Kanadai fejlemények és tapasztalatok. *Jogtudományi Közlöny*, 2002/7–8. 309–322. (4. fejt. b) pont.)

⁶⁹⁾ VARGA Zs. (2015) i. m. 207.

⁷⁰⁾ Esettanulmányként ld. pl. VARGA Csaba: Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái. In: MEZEY Katalin (szerk.): *Sodródó emberiség. Tanulmányok Várkonyi Nándor: Az ötödik ember című művéről*. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2000. 61–93. & in <http://mek.oszk.hu/15100/15172> 208–243.

nehezen birkózóra még további többletsúlyt terhelünk, s nem kivételes, hogy ezzel eredeti útjától – akár jószándékától (például őszinte demokrácia-akarásától vagy addigi érzelmi kötődésétől is) – kényszerűen eltérítjük.⁷¹

Mindebből úgyszintén kiderül, hogy információáramlásban szintén globalizálódó korunkban amennyire – mint bármikor a múltban – természetes a mindenkitől (múlttól és jelenbeli mástól) tanulás, a *continuous learning* igénye (vagy akár ama *slogannek* a tényként tudomásulvétele, hogy – történetesen az érvényesülő jog területén – *All the world's a courtroom*⁷²), nos, annyira nem természetes, hogy ezt erőközpontok és általuk fenntartott nemzetközi ágenciák saját napi rutinban kifejeződő önérdék-követésük egyetemes mintaként kisugároztatására használják fel. Hiszen tudnunk kell, hogy bárki rutinjának oktrojálása az oktrojáltat szegényíti, mert önmagából szegényíti. S még esetleges jószándék is így válhat kártétellé. Mert külső szándék erőltetése csakis egy cirkuszi idomár mentalitását idézi, míg az igazi segítő aligha tehet többet, mint egy növénye kedvéért élő-haló kertész.⁷³

Nincs okunk kételkedni abban, hogy az inkriminált egykori magyar alkotmánybírói gyakorlat korszerűnek, optimális civilizációs summázatnak hitte magát, miközben néhány kritikusa nyilván éppen másban s másutt látta egy elérhető új jogrendszer építésének mintáját és esélyeit. Nos, 2015 nyarának végén

⁷¹ VARGA Csaba (szerk.): *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben*. [A Windsor Klub könyvei II] Budapest, [AKAPrint], 1998. 122. gyűjteménye már impliciten magában foglalta egyebek közt a Soros-birodalmi gondolkodás kényszerű átalakulását, merthogy egy „előretekintő”, „demokrácia-építő” gondolkodás sulykolása jegyében a korábbi bűnök számonkérésének általuk ideologikus sulykolással kezdeményezett elfojtásáról kiderült, hogy világszerte maga lett a tényleges demokrácia-építés legfőbb akadálya, és mindez – ironikusan a „nyitott társadalom” jegyében – éppen egy magával a társadalommal, morális értékhordozó közegével nem számoló ahumánus absztraktum élő népekre történő (mert merőben saját ideokratikus és pénzhatalmi érdeküktől vezérelt) oktrojálási kísérlete volt. Minderre szélesebb összefüggésben ld. VARGA (2006) i. m.; annak tekintetében pedig, ahogyan az USA durván beleavatkozott a Szovjetunió szétesése utáni évtized orosz önmeghatározódási folyamatába, ld. VARGA Csaba: Amerikai önbizalom, orosz katasztrófa: Kudarcot vallott kereszteshadjárat? *PoLiSz*, no. 68. (2002. december–2003. január) 18–28. & in <http://krater.hu/wp-content/uploads/2015/09/POL68-dec.pdf> 405–422.

⁷² Vagyis a bíróságok manapság már világszerte kényelmesen állami törvényhozójuk feje fölött beszélgetnek el egymással, amely saját törvényhozónak pedig – hacsak még Montesquieu sokat szajkózott hatalommegosztását méltóságuk végtelenségének tudatában meg nem tagadták – működésük kizárólagos alapját, s főként döntési függetlenségük indokát közzönhetik változatlanul. Klasszikusan ld. a jelenségre Shirley S. ABRAHAMSON – Michael J. FISCHER: *All the World's a Courtroom: Judging in the New Millennium*. *Hofstra Law Review*, vol. 26., no. 2. (1997) 273–291.

⁷³ Következetes kifejtésére ld. VARGA Csaba: *Jogállamiság: egy éthosz dilemmája*. (Átmenetek és összehasonlító jelenkori történelmi tapasztalatok.) *Társadalomkutatás*, 2011/3. 287–302. & <http://akademiai.om.hu/content/e475844j70742554/fulltext.pdf>

Washingtonban volt esedékes a jogfilozófusok világkongresszusa, melyen előnyomatként bemutatták korunk egyik legnagyobb kollektív jogbölcseleti vállalkozását, a kontinentális elméleti jogi gondolkodás több kontinenst felölelő teljes XX. századi alakulásának mélyreható tablóját.⁷⁴ Két kötet kétezer oldalból pedig az világlik ki, mennyire a maga képére formálja a múltat bármely jelenkor, azaz mennyire mánkból tudjuk csak látni a múltat. Témánkhoz visszatérve pedig, akkor regnáló alkotmánybíráink – már amennyire néhányuk talán nemzetközi trendekkel is tisztában volt – mennyire a nap éppen folytatott iránya *mainstream*nek hitt elitista fősodrára alapoztak. Mert e kétezer oldalból ugyanakkor éppen az csendül ki, hogy egy egész évszázadon keresztül a kontinentális jogi gondolkodás alaphangja mégsem ez, hanem az értékkeresés és értékalapozás biztosítása volt. Amiből csupán következik, hogy a nagy jogpozitívizmuskok többnyire vagy természettudományos tudományfilozófiák leágazásaiként/alkalmazásaiként jöttek létre, vagy axiológizálásoknak üdvtani metafizikákba történő bebukására egyfajta természetességgel következő reakció termékeiként fogalmazódtak meg. Nem mások hát, mint kényszerpályák átmeneti kényszerszüleményei voltak jobbára csupán.⁷⁵

Ez pedig, bizony, végső üzenetként nem jelent mást, mint a jog természetes valóságának hatalmasságában mindenekelőtt emberi igényektől formáltságot és az emberszolgálatban való megmaradást – bármiféle eldologiasítottan elidegenülő hatalommá fetiszizáló kísérlet esetleges vonzásával szemben.

⁷⁴ Enrico PATTARO – Corrado ROVERSI (szerk.): *Legal Philosophy in the Twentieth Century. The Civil Law World*. (Preprint.) vol. 1. *Language Areas*. & vol. 2. *Main Orientations and Topics*. [A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence 12] Dordrecht, Springer, 2015. xxxix + 1062 & xxvi + 827.; ebben magyar közreműködés egyébként Csaba VARGA: 20th-century Legal Philosophy in Hungary. 19. fejt., 635–651.; ill. Máté PAKSY– Csaba VARGA: 20th-century Natural Law Theory in Hungary. 6. fejt., 155–161. Azóta a mű – ugyanezen évszámmal – a nyilvánosság számára úgyszintén megjelent.

⁷⁵ Milyen elvárásolt állapota lehetett a magyar társadalomnak, a jogászai szakmának, s benne az önmagában civilizációteremtőt ünneplő akkori alkotmánybírói elitnek, hogy minden lehetséges jogfelfogás közül – *sancta, beata simplicitas* (JEROMOS: *Epist.* 57, 12, 4 / Thomas a KEMPIS: *De imitatione Christi.* 4, 18) – a leginkább leegyszerűsítő, a jogpozitívizmusból is a legsivárabb változatot, a *Das Recht ist das Recht!* korábban már leszerepelt értelmezési lehetőségét választotta a maga csillagául! Hiszen pontosan a fenti áttekintésből világlik ki, hogy akár egy Hans Kelsen pótolhatatlan, páratlan formalisztikus teljesítményéről – ld. pl. VARGA Csaba: Hans Kelsen, a kontinentális jogi gondolkodás formaadója. In: Cs. KISS Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. [Bibliotheca iuridica: Acta congressum 16] Budapest, Gondolat – MTA Jogtudományi Intézet – ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2007. 791–804. & <http://www.vilagosság.hu/pdf/20051101085744.pdf> – legyen is szó, ilyesmi csak rendező szerepet játszhatott abban az évezredekén keresztül folyvást ismétlődő világ-méretű törekvésben, hogy a jogot mint mércét, mely önmagában nem lehet üdvtan, mégis az emberiség üdvéhez kapcsolják, a *saját* társadalom boldogulásához.

III.

A JELEN PERSPEKTÍVÁI AZ ÖSSZEHAJONLÍTÓ JOGI KULTÚRÁK FÉNYÉBEN

THEATRUM LEGALE MUNDI

avagy a jogrendszerek osztályozása

1. Előzmények

Egy a barokk korra jellemző színpadi hasonlattal élve Leibniz törekvése (1667) örökítődött át ugyan számunkra a jogvilág leírása szükségének korai felismeréséről, ám tudhatjuk, hogy történelme folyamán minél inkább kitágult az ember intellektuális világa, annál elengedhetetlenebbnek érzékelhette, hogy osztályozó szemmel birtokba is vegye elemeinek változatosságát. Például az angol *Christopher St. Germain* már 1531-ben észrevételezi a különbséget s egyszersmind láttatja a fejlődésbeli kapcsolatot

római	angol
-------	-------

jog közt – megjegyezve, hogy ami *jus naturale* az egyiknél, *reason*ként tér vissza a másiknál¹ –; hetven év múltán, 1602-ben *Fulbecke* egy hármas gyökérzetű

angolszász	kontinentális	kánonjogi
------------	---------------	-----------

¹ Christopher St. Germain: *Doctor and Student* (1531); <https://archive.org/details/doctorstudentord00sain>. Annak megjegyzésével, hogy ma már mint a *reasonable man* tulajdonságáról emlékezünk erről meg – A. G. CHLOROS: Une interprétation de la nature et de la fonction de la philosophie juridique moderne. *Archives de Philosophie du Droit*, vol. III. (1958) 189. Míg azonban maga a *reasonable man* eredetében Adolphe Quetelet ‘l’homme moyen’-fordításából (1835) eredve lett modern antropológiai kategória, a *reasonable doubt* mai angol esküdtszéki bizonyítástani kritériuma ellenben – miszerint a bűnösség bizonyítottságának bármiféle ésszerű kételyen kívül állónak kell lennie – teológiai gyökerű, a kora középkorból, amikor ti. még arról volt szó, hogy mely mértékig fele bűne okán az üdvözülésből önmagát kizárva egy bíró, ha és amennyiben utólag tévesnek bizonyuló ítéletet hoz. Ld. https://en.wikipedia.org/wiki/Reasonable_person és https://en.wikipedia.org/wiki/Reasonable_doubt; ill. James Q. WHITMAN: *The Origins of Reasonable Doubt. Theological Roots of the Criminal Trial*. New Haven–London, Yale University Press, 2008. ix+276., rövid összefoglalásban pedig in <http://historynewsnetwork.org/article/47018>

jogvilággal számol;² egy évszázaddal később, 1701-ben pedig *Lord Holt* fejti ki, hogy „jogunk elvei a civiljogból kölcsönöztek, s ezért számos tekintetben ugyanarra a gondolkodásmódra alapoztattak”.³ Európának korai újkori önszemléletét tükrözi ez, mely a pápaság olykor messze elhatóan befolyásoló jelenlétén túl alig érzékel bármit is a Csatorna innenső és túlsó partjától távolabb fekvő világokból; felosztása azonban mindmáig tipológiailag érvényesen korrekt.

Csaknem két további évszázad telik el, amikor 1880-ban *Glasson* javasol⁴ egy ismét hármas osztatú s a *történeti eredetből* levezetett osztályozást –

barbár szokásjogból (angol, skandináv, orosz)	római jogból (olasz, román, portugál, görög, spanyol)	ezek keverékéből (francia, német, svájci)
--	---	--

–, mely noha nem fennálló és aktuálisan érvényesülő tulajdonságok alapján rendez elsődlegesen, mégis napjainkig sokat sugalló marad. Tipológiai jellegzetessége ugyanakkor, hogy Európa belső tagolásában eljut mind a nordikum, mind az orosz fennsík érzékeléséig. Figyelmet érdemlő, hogy az angolszász és a skandináv jogrendszereket egyetlen bővített körbe vonja, míg a franciát és a németet egy másikba, egyidejűleg leválasztva mindkettőt a romanizmus tulajdonképpeni örökségétől.

2. Javaslatok

A világ jogi térképének megrajzolása (*legal mapping*), vagyis az egyes jogrendszereknek valamiféle családi hovatartozás (*family resemblance*) állandósult jegeit felmutatóan alapvető elhivatottságuk, tartalmi-szerkezeti formáltságuk és működési módjuk szerinti csoportosítása valóban a XX. század, azaz az immár mozgalommá növekedett összehasonlító jogászat feladata lesz.

² William FULBECKE: *The Pandectes of the Law of Nations. Contayning Severall Discourses of the Questions, Points, and Matters of Law, Wherein the Nations of the World Doe Consent and Accord. Giving Great Light to the Understanding and Opening of the Principall Objects, Questions, Rules, and Cases of the Civill Law, and Common Law of This Realme of England.* London, Thomas Wight, 1602. Idézi Ake MALMSTRÖM: *The System of Legal Systems: Notes on a Problem of Classification in Comparative Law. Scandinavian Studies in Law*, vol. XIII. (1969) 127. és köv.

³ In *Lane v. Cotton*, 12 Mod. 472, 482 (1701).

⁴ Ernest-Désiré GLASSON: *Le mariage civil et le divorce dans les principaux pays de l'Europe, précédé d'un aperçu sur les origines du droit civil moderne. Études de législation comparée.* Paris, Pedone-Lauriel, 1879. cxli+273.

Ennek különféle megkísérléseiből szembeszökő konstansként rögvest kiütköznek nyilvánvaló alapelemek, amelyek az érdeklődést egyáltalán indító honi alapzatot és orientációt rögzítik, s ezek mellé további tagként, a mások, az eltérők változatosságának megtestesítőiként olyan egyéb jogi rezsimiek kapcsoltnak, amelyek egyelőre inkább a távol eső világoknak a megnevező érdeklődés körébe vonása szociológiai tényéről, semmint a világ lehetséges gazdagságának tényleges mélységében történő birtokba vételéről és kimerítő leírásáról tanúskodnak.

Így az elmúlt századelőn *Esmein* (1905) például úgy véli, hogy *nyelv és faj* képezi a *divisio* alapját⁵ –

romanista (francia, belga, olasz, spanyol, portugál, román, Közép- és Dél-Amerika)	germán (skandináv, osztrák, magyar)	angolszász (angol, amerikai, angol nyelvű koló- niák)	szláv	muzulmán
---	---	--	-------	----------

–, mely noha az első kísérletek egyikeként nagyhatású, kitekintésében mégis meglehetősen elnagyolt és korlátozott marad, miközben az európai gyökerű gazdasági-politikai expanzió (imperializmus) csúcspontján elvileg átfogja – bár kizárólag Európa történelmi tapasztalatainak prizmáján keresztül érzékeli (melynek már csak sok évszázados s a középkor számottevő részét lefedő hispániai jelenléte okán is az arab kultúra szintúgy részese⁶) – a világot. Itt jelenik meg elsőként a germán tömb kiemelése a római jogi hagyományból, talán nem véletlenül a világ felosztása körül éppen ekkoriban lezajló vitáktól, melyek során a német birodalom s az osztrák–magyar monarchia került szembe a már birtokon belüliekkel – hiszen aligha magyarázhatná más a magyar jognak akár csak említését.

Sauser-Hall (1913) a jogrendszerek csoportosításában már egyértelműen és kizárólag azt az alapot vállalja fel, amit a korszellemben akkoriban meghatározónak tetsző magyarázó elv röviden *race*-nek nevez⁷ –

⁵ A[lbert] ESMEIN: Le droit comparé et l'enseignement du droit. In: [Congrès international de droit comparé]: *Procès-verbaux des séances et documents*. vol. I. (1905), 451. és köv.

⁶ Vö. pl. Rémi BRAGUE: *Európa A római modell: Elsajátított önazonosság*. (Europe: La voie romaine. Paris, Criterion, 1993.) Ford. Somorjai Gabi. H. n., Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 1994.

⁷ Georges SAUSER-HALL: *Fonction et méthode du droit comparé. Leçon inaugurale faite à l'Université de Neuchâtel le 23 octobre 1912*. Genève, A. Kundig, 1913. 113.

árja, indo-európai • hindu-iráni (perzsa, örmény) • kelta (kelta, gall, ír, gael) • görög-latin (görög, római, kánoni, új-svájci) • germán • angol-szász (angol, angol-amerikai, új-szász) • litván-szláv (orosz, szerb-horvát, szlovén, cseh, lengyel, ősi porosz, litván, rutén, szlovák, bolgár)	<u>sémita</u> (amir, egyiptomi, zsidó, arab-muzulmán)	<u>mongoloid</u> • kínai (kínai, indo-kínai, tibeti) • japán	<u>barbár-szokásjogi</u> (néger, melanéz, indonéz, ausztráliai, polinéz, amerikai s hyperboréai bennszülött)
--	--	---	---

–, s ezzel rendszerezése több tekintetben is revelatív erejű lesz, bár a kérdéses berendezések jogi mivoltának specifikus hasonlóságairól és eltéréseiről jobbra hallgatásba burkolózik. Mindenesetre ez az első olyan kísérlet, mely mind történelmi ívében, mind glóbuszunk kulturális sokszínűségében egy elérhető teljesség igényével lép fel. A kultúrateremtő népi erő oldaláról védhető összképet rajzol, elsőként élve egy láthatóan „vegyes” tartalmú, mégis jól megoldott záro típus beiktatásával. Szintén első abban, hogy a sajátként kiinduló típust kellően tágan és összefoglalóan vonja meg (egy népiség történelmi teljesítményeként jelölve meg azt, amit kulturális értékteremtő értelemben mások majd „nyugati”-ként fognak megnevezni); bizonyára attól a logikai igénytől vezérelten, hogy egy immár világméretű kiterjedésű panoráma elhatárolásaiban a sajátnak se vonják meg szűkebben és specifikusabban a határait.

A két világháború közötti időben első előfordulásként *Lévy-Ullmann* (1922) tagolja *jogfejlődésük* alapján a számára civilizáltak tetsző rendszereket⁸ –

kontinentális [írott jog, parlamenti s kodifikációs háttérrel]	angol-ajkú [szokásjogi, joggyakorlati fejlődéssel]	muzulmán [vallási alapon csaknem teljes mozdulatlan- sággal]
---	--	---

–, olyan tömörséggel, hogy ezzel csupán ismételten megnöveli gyanúkat, hogy ő is ugyanúgy, mint előtte és utána is sokan mások, voltaképpen és végső fokon kizárólag egyfelől a saját berendezkedésnek természetes kiindulópontként elfogadottsága, másfelől és az előbbitől leválasztottan bármiféle más között tesz különbséget – amihez képest nem más minden egyéb, csak ékítmény, díszítés,

⁸ Henri LÉVY-ULLMANN: Observations générales sur les communications relatives au droit privé dans les pays étrangers. In: *Les transformations du droit dans les principaux pays depuis cinquante ans. 1869–1919. Livre du cinquantième de la Société de législation comparée.* vol. I. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1922. 85–87.

cifrázás, mely aligha céloz többet, mint egyfajta esztétikai kiteljesedést. – Az amerikai jogászság számára történelmi-összehasonlító tablót teremtő *Wigmore* (1928) hatalmas háromkötetes körképéből⁹ végül azt sem tudhatjuk meg pontosan, vajon osztályozni kívánt-e vagy csupán példálózni, amikor nagyívű áttekintésében (mindenesetre nem tanulság nélküli egymásutániségben) –

egyiptomi	mezopotámiai	héber	kínai	hindu
görög	római	japán	mohamedán	kelta
szláv (cseh, lengyel, jugoszláv, orosz)		germán		tengeri
pápai		romaneszk		anglikán

– bemutatja elmúlt és jelen idők jogrendszereit. – Végezetül *Martínez Paz* (1934) egyfajta *genetikai gyökérzetet*, annak fejlődésében állítólag megnyilatkozó fokozatosságot vesz felosztása alapjául¹⁰ –

szokásjogi-barbár (angol, svéd, norvég)	barbár-romanista (német, olasz, osztrák)	barbár-romanista-kánoni (spanyol, portugál)	romanista-kánoni-demokratikus (svájci, latin-amerikai, orosz)
--	---	--	--

–, amiből egy európai fejlődési perspektíva kibontakozik ugyan, azonban bármiféle egyéb kultúra már érdektelenként nevesítetlen marad. A jogrendszerek osztályozásainak hosszú sorában visszatérő jegyként érzékelhetjük az angol-szász és a nordikus fejlődés közös csoportba vonását, új kísérletnek viszont a romanizmus körében a latin–germán közép-európaiságnak a nyugat-európai ibériai megvalósulástól különválasztását.

A II. világháború utáni fél évszázadban született csoportosítások sorát egy franciaországban működő szerzői hármas hatalmas elméleti konspektusa nyitja meg. *Arminjon, Nolde és Wolff* (1950) persze elsődleges feladatként nem jogvilágunk leírására vállalkoznak, hanem a jogi komparativizmus elméleti-módszertani lehetőségeinek megalapozására. Éppen ezért teljes joggal kiköthetik maguknak eleve, hogy mivel csoportosítás lehetősége a leginkább ígéretesen a kidolgozottságban előljáró magánjogi rendszereknél adódik, művükben maguk is erre koncentrálnak. Ezzel viszont egyszersmind feljogosítottnak érezhetik magukat arra, hogy a bármiféle fogalmiasítástól – mert sarkítottságtól, polarizálástól – eleve viszolygó távol-keleti rendszerményekről ne is vegyenek tudomást. Érdeklődésük szűkítése ezzel megalapozhatja, hogy az európaiság

⁹ J. H. WIGMORE: *A Panorama of the World's Legal Systems*. vol. I–III. [Chicago], Saint Paul, West Publishing Co., 1928.

¹⁰ Enrique MARTÍNEZ PAZ: *Introducción al estudio del derecho civil comparado*. Córdoba, Impr. de la Universidad, 1934. 154. és köv.

változatainak történelmi kibomlását a magánjog területén öt önálló típusban megtestesülten lássák. Osztályozásuk¹¹ –

francia	germán	skandináv	angol	oros
iszlám			hindu	

– ezért sokáig kivételes, mert az európai hagyományvilág belső tagolása igényével (és a nordikus régió különválasztásának hangsúlyos indoklásával¹²) példaszzerű teljesítmény marad.

Az utóbb a nemzetközi jogi összehasonlító mozgalom egyik legnagyobb formátumú klasszikusává érő *David* (1950) más utat követ. Jóllehet eleinte maga is a polgári jogi rendszerek kibontására szűkíti érdeklődését, osztályozási érdekből nem csupán a civilizáltika technikai eszköztárára, de az egész jogi berendezkedésre mint valamiféle rendszerre szervezett egységre próbál ügyelni, mint amelyben és amelytől nyerik el az egyes összetevő részek is saját szerepfelfogásukat. Ezért – nem véletlenül talán az európai Kelet és Nyugat között vasfüggöny emelésével, atomháborús fenyegetéssel, egy közelgő harmadik világháborús veszély felfokozott érzetével egyidőben – elsődlegessé válik nála az adott jogi berendezkedést átható *ideológia vagy filozofikus világnép* mint az osztályozás alapja, amit pusztán másodlagosként egészíthet ki legfeljebb a *jog technikája*.¹³ Javaslat –

<u>nyugati</u> • francia • angol–amerikai [a kereszténység erkölcsi, a liberális demokrácia politikai és szociális elvein, a kapitalizmus gazdasági rendjén nyugodva]	<u>szovjet</u> [szocialista gazdasá- gon és saját politikai, szociális és erkölcsi elveken nyugodva]	<u>muzulmán</u> [vallási alapon]	<u>hindu</u> [sajátos filozófiai alapon]	<u>kínai</u>
--	--	---	---	--------------

– az alapvető polarizálással sokáig nagyhatású lesz, pedig struktúrájában elemien egyszerű. Hiszen óhatatlanul aligha más, mint a már jelzetten akkor dülő hidegháború pontos tükörképe: alapvetően egy nyugat-európai és atlanti világ szembenállása a moszkovita birodalommal; és ezt egészíti csupán ki néhány

¹¹ Pierre ARMINJON – Baron Boris NOLDE – Martin WOLFF: *Traité de droit comparé*. vol. I. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1950. 49.

¹² „Eredetét s fejlődését tekintve a skandináv jog nem római, nem francia, de nem is germán.” Uo. 50.

¹³ René DAVID: *Traité élémentaire de droit civil comparé. Introduction à l'étude des droits étrangers et à la méthode comparative*. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1950. 8. és 214–226.

további távoli kultúra megemlítése még az alig látható messzeségben mindazonáltal felderengő perifériákról. Megjegyzendő, hogy *David*nak a témához visszatérő későbbi elemzése (1961) a szembenállás szigorúságát valamelyest enyhíteni fogja, miközben voltaképpen mégis újrafogalmazza, már amennyiben megemlíti: bár eltérő utakon, de a Nyugat is a szocializmus felé halad, sőt ugyan egy a kereszténységet sajátjaként valló múlt nélkül, de Afrika és Ázsia is nagyrészt ezt teszi.¹⁴ Nos, úgy tetszik, a vasfüggöny két oldalának szembenállása és az ún. reálpolitikának 1956 drámai napjaiban majd Magyarországot is kiszolgáltatató elhatalmasodása – a Nyugatot is gyáva behódolásra készítette – világszerte respektáltatja a szovjet törekvéseket, és ez a komparatista taxonómiában szintén megnyilvánul majd mind a szocializmus világrendszere építésének önálló tipológiai helye kiharcolásában, mind pedig annak hangsúlyos terminussá formálódottan „nyugati” jogként vállalásában, amit a szovjet oldal ideológiai szóhasználata „burzsoá jog”-ként állít szembe a sajátjával. – Nem véletlen ezért *Sola Cañizares* (1954) pusztán apróbb javításokat eredményező változata¹⁵ –

<u>nyugati</u> [keresztény, de nem autoritatív]	<u>szovjet</u> [ateista és kollektivistá]	<u>vallási</u> • valláselvekből derivált (kánoni, hindu, muzulmán) • kínai [filozófája egyfajta vallás, melyben a jog erkölcsi színezetű]
---	--	--

–, mely a végletekig leegyszerűsít, már-már Lévy-Ullmann békeidőkbeli (1922) hármas víziójára emlékeztetően; sem pedig a szociologizáló romanista jogtudós *Lévy-Bruhl* (1961) elméleti rendszert formáló törekvése –

<u>nyugati</u>	<u>szovjet</u>	<u>teokratikus</u> • ősi zsidó • muzulmán	<u>feudális</u>	<u>primitív</u>
----------------	----------------	---	-----------------	-----------------

¹⁴ „Egyébként a Nyugat társadalmi különböző mértékben mind el vannak kötelezve a szocializmus útja iránt, sőt, úgy gondolom, hogy ezen az úton igencsak messze előrehaladhatnak anélkül, hogy fél kellene egyidejűleg adniok a nyugati jog rendszeréhez tartozásukat. Végére is, Afrika és Ázsia számos nem-keresztény országa anélkül csatlakozhatott úgyszintén a nyugati jog rendszeréhez, hogy a keresztény erkölcsiség elveit a magáévá tette volna.” René DAVID: *Existe-t-il un droit occidental?* In: Kurt H. NADELMANN – Arthur T. VON MEHREN – John N. HAZARD (szerk.): *XXth Century Comparative and Conflicts Law. Legal Essays in Honor of Hessel E. Yntema*. Leyden, Sythoff, 1961. 59.

¹⁵ Felipe de SOLA CAÑIZARES: *Iniciación al derecho comparado*. [Estudios sobre al derecho comparado 2] Barcelona, Instituto de Derecho Comparado, 1954. Idézi René RODIÈRE: *Introduction au droit comparé*. [Sokszorosítás.] Strasbourg, Faculté Internationale pour l’Enseignement du Droit Comparé, 1963. 13.

–, mely e tipológiai modellt egy történeti nézőpontú jogszociológiai körképben hasznosítja.¹⁶ Meghökkenítő társaságnak tűnik egy a világtörténelem filozófiáját is magára vállaló, egyébként minden ízében konzervatív és hagyományos értéktisztelő társadalomelméleti körképben a Nyugatnak és a bolsevizmusnak egyenlő rendszertani súlyú szerepeltetése, ráadásul a civilizációnkat évezredek óta meghatározó világvallásoktól szült jogi berendezkedések felemelő társaságában – az akkori félelmek, kozmikus fenyegetések és kataklizma-várazások tükrében mégis lehetett (akkor és ott társaslélektanilag indokolható, tudásszociológiai eszközökkel pedig talán leírható) realitása.

Ugyanebben az időben mégis kinyílik a világ a kutató nyugati elme számára, és teljességgel teoretikus fogantatású s filozofikus kitekintést célzó osztályozási kísérlet is megfogalmazódik. Ennek legklasszikusabb példájában, *Northrop*nak (1959) a civilizációs fejlődésben mindenekelőtt a távol-keleti gondolkodásmód különösségének megértésére irányuló tipizáló vállalkozása körében¹⁷ az alábbi csoportok adódnak:

intuitív közvetítő (konfuciánus, buddhista, taoista, nem-árja hindu)	természetes fejlődés szerinti (klasszikus Kína, Manu, ősi indiai árja hódítók, mohammedán jogkódexek, sztoikus római jog előttiék)	elvont szerződési
---	--	-------------------

Nos, az első tipológiai tagul szolgáló és *intuitív közvetítő*ként felfogott keleti berendezkedésben

„Az eljárás [...] a jogkódexeket a háttérbe szorítja – ha éppen teljességgel figyelmen kívül nem hagyja –, s a vitázó feleket közvetítői helyzetbe hozza annak érdekében, hogy az előzetesen előterjesztett igényeket mindkét vitázó fél könnyedén módosíthassa, és spontán módon elérkezessenek valaminő egyedi, az ügy minden (akár kivételes) körülményét számba vevő megoldáshoz. Kódexek jelen lehetnek ugyan, de használatukra kizárólag végső esetben kerülhet sor, és az ilyesmikhez folyamodás még ekkor is szégyent hoz a vitában állók fejére. [...] Nemcsak jogszabály segítségéhez nem fordulnak, de bíró sincs. Azt, hogy döntést hozzon, még egy közvetítő is visszautasítaná. Ehelyett a vita akkor intéződik el kellően,

¹⁶ Henri LÉVY-BRUHL: *Sociologie du droit*. Que sais-je? 951, Paris, Presses Universitaires de France, 1961. 116.

¹⁷ F. S. C. NORTHROP: *The Complexity of Legal and Ethical Experience. Studies in the Methods of Normative Subjects*. Boston, Little, Brown & Co., 1959. 184.

amikor a vitában állók a közvetítőt csupán közbensőként használva jutnak kölcsönös megegyezésre az összes lényegi körülmény alapján [...]. Nem a jogi kódex elvont egyetemessége, de a konkrét problémás helyzet saját különössége [...] lesz az igazságosnak és a jónak a mértéke”.¹⁸

Ezzel szemben egy *természetes fejlődés* szerint alakult berendezkedésben „A kódexek [...] a köznapi értelemben vett tárgyak és kapcsolatok mondatfűzése szerint kifejezetten [...] egy már fennálló és kikövetkeztethető állapot biológiailag felfogott patriarchális vagy matriarchális családi és törzsi vérségi normáinak a leírását adják” – naív realista módon, realiztikus univerzálíakkal élve.¹⁹ Végezetül egy *elvont szerződési eszmény* szerinti jogban

„a technikai terminológia [...] lehetővé teszi jogi és társadalmi építményeknek és kapcsolatoknak a létrehozatalát [...] az etikáinak és a társadalmi-joginak az elvontan, imagináriusan képzett [...] emberi normákkal és viszonyokkal történő azonosítása pedig utat nyit egy etikai és jogi reform lehetősége elé. [...] E kódexek szerint minden ember egyenlő, vagyis mind ugyanazon egyetemesség példázatai; a létükben megnyilvánuló különösség viszont irreleváns az etika nézőpontjából. [...] Ezért... a szerződésileg létrehozott norma kizárólag akkor tekinthető etikusnak, ha mindazt, amit bármely egyénnek biztosít, az összes többinek is biztosítja.”²⁰

A fentiekkel egyidejűleg új fellendülés következik ekkoriban be a klasszikus összehasonlító jogban formát nyerő reformkezdeményezéseknek köszönhetően. E körben az elsőül említendő *Schnitzer* (1961) szerint²¹ – korábbi javaslatát (1945) megújítva²² – öt hatalmas civilizációs tömb közt teendő különbség –

¹⁸ Uo. 185. Mindez – mint megjegyzi (186.) – rokon Dewey, Kierkegaard és Sartre radikális empiricizmusával és nominalizmusával, hiszen „a természetben bármely egyed, viszony vagy esemény teljes, közvetlen és pontos tapasztalati megismerését egyedülként tünteti fel”.

¹⁹ Uo. 188.

²⁰ Uo. 188. és 189.

²¹ Adolf F. SCHNITZER: *Vergleichende Rechtslehre*. vol. I. 2. erweít. & neubearb. Aufl. Basel, Verlag für Recht und Gesellschaft, 1961. 133. és köv.

²² Adolf F. SCHNITZER: *Vergleichende Rechtslehre*. Basel, Verlag für Recht und Gesellschaft, 1945. 86. és köv.

<u>primitív népek</u>	<u>antik kultúrnépek</u> (Egyiptom, Mezopotámia, Hellász, Róma)	<u>európai–amerikai</u> • romanista • germán • szláv • angol–amerikai	<u>vallási</u> • zsidó • keresztény • iszlám	<u>afro–ázsiai</u> • ázsiai • afrikai
-----------------------	--	---	---	---

–, annak tudatos célul tűzésével, hogy minden egyes „nagy kultúrkör” (*große Kulturkreise*) lefedje a bennük formálódott s így nekik megfelelő egyes „jogköroket” (*Rechtskreise*). Ebből adódóan a szerző kultúrákat kísérel meg történelmileg szétválasztani egymástól, és igénye szerint ezáltal átfogni a jogfejlődés egészét. Bizonyára ez magyarázza, hogy miközben jelenkora euro-atlanti civilizációját egyetlen összefüggő tömböt képezően jellemzi, nem érzi szükségesnek alkotóelemei közt a nordikus régió elkülönítését. – Pontosan ezzel szembeállítva tetszik figyelemreméltónak, hogy *Zweigert* ugyanekkor (1961) napvilágot látott, ám a jelenkorra koncentrálo felosztása (szintén a „jogkör”²³ középterminusában összefoglaltan) csaknem tételesen megismétli (voltaképpen kizárólag a távol-keleti specificitással történő bővítéssel) Arminjon, Nolde és Wolff 1950-ben megfogalmazott rendszerezését.²⁴ Csoportosítása –

romanista	német	nordikus	angolszász	kommunista
keleti (nem-kommunista)		iszlám	hindu	

– nemcsak meggyőző, de igazolt is, amennyiben tisztázza előfeltevéseit. Nos, kifejtéséből megtudjuk, hogy az egytényezőjűséget elkerülve (s elismerve, hogy esetleg más eredményt kaphatunk attól függően, hogy a közjogra vagy a magánjogra összpontosítunk-e) egészében a jogrendszer *stílusát* – azaz (1) *történelmi eredetét*, jellegzetes (2) *gondolkodási módját* és (3) *jogintézményeit* (különösen a nyugati jogi berendezkedésen belül), (4) a benne érvényre jutó *jogforrásokat* és értelmezésüket (különösen az iszlám és a hindu jogok tekintetében), végül pedig 5. a jogi rendszermény mélyén rejlő *ideologikumot* (minde-nekelőtt a vallási gyökerű és a szocialista jogok minden mástól különválasztása érdekében)²⁵ – fogja majd csoportosításához alapul venni.

Mint láttuk, a *szocialista* (vagy – ihletőjeként – a szovjet) jog önálló típusként a hidegháború első szerzőjénél, Davidnál már 1950-ben megjelenik, és azóta ez a jelenkor leírásában egészen a szocialista világrendszer bukásáig visszatérő összetevő. Az ideológiai ihletésen és/vagy politikai érdeken túl e

²³ Konrad ZWEIGERT: Zur Lehre von den Rechtskreisen. In: NADELMANN–VON MEHREN–HAZARD (szerk.) i. m. 48–54.

²⁴ Uo. 55.

²⁵ Konrad ZWEIGERT – Hein KÖTZ: *Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts*. vol. I. *Grundlagen*. Tübingen, Mohr, 1971. 69. és 74.

terminus az elméleti jellemzésben is természetszerű helyet kap – csupán kézenfekvő magyar példával élve, *Kulcsár Kálmán* (1961) teoretikus szociológiai problémafeldolgozása²⁶ eleve ilyen kétosztatúságot sugall

kizsákmányoló [adott viszonyok védelme és erősítése, kizárólag külső szférára hatva magatartások elé korlát állításával]	szocialista [többletként új társadalom megteremtése, egységes neveléssel hatva az egész ember átalakítása útján]
---	---

–, ami „a kor szavaként” ekkoriban állandósul.²⁷ – Ha ellentétes kiindulópontból is – nem a szocializmus utópiája emberformáló jövőigényét, hanem azt véve alapul, amit a szocializmus a civilizáció több ezer éves fejlődésének nyugati vívmányaiból éppen megtagad –, tipológiai értelemben hasonló eredményre jutnak a nyugati gondolkodók is. Így például az amerikai *Bose* (1962) szerint az egyedüli felosztási kritérium aligha lehet más, mint a „*joguralom* eszméjéhez kapcsolódás”.²⁸ Eszerint két ellenpólus és különféle átmenetek közt tehetünk különbséget –

<u>nyugati</u> [„olyannyira szilárd, hogy teljesen elgondolhatatlan bármiféle változás alapjai bármelyikében”]	<u>átmenetek</u> • Nyugat-közeli (India, Maláj, Jordánia, részben Afrika) • részleges (Burma, Pakisztán, Törökország) • diktatúra a merő jogi <i>façade</i> mögött (Indonézia, Guinea) • teljes káosz (Kongó)	<u>kommunista</u>
---	---	-------------------

–, amiben a köztes szféra dinamizmusa, a mai legújabb irányokat megelőlegezően a fejlődés tendenciáinak jelzése, érték-orientációja, az alapul szolgáló jelenségek mozgásában történő ábrázolás a leginkább előremutató. – A világnak az előbbieken elemzett kettéhasadtságát, mint akkoriban aktuális és minden mást maga mögé utasító mérce egyeduralmát erősíti *Gorla* (1963) állásfoglalása is, aki tipológiai alapvetésként határozottan kifejezésre juttatja, hogy a kapitalista

²⁶ KULCSÁR Kálmán: *A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961. 9–12.

²⁷ Kétségkívül mérvadó tekintélyként SZABÓ Imre: *Ellentmondások a különböző társadalmi rendszerek joga között*. Állam- és Jogtudomány, 1963/2. 160. például megjegyzi, hogy „itt a jellegbeli ellentétség dominál a formai hasonlóságok fölött”, s ezért – folytatja SZABÓ Imre: *Az összehasonlító jogtudomány*. In: SZABÓ Imre (szerk.): *Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletről*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. 72. – „nincsen tehát a két jogtípus között olyan jogösszehasonlítási alap, amely elméletileg »felette állana« az osztálykötöttség e mértékén”.

²⁸ Justice Vivian BOSE: *Legal Education as a Basis for the Rule of Law in Africa and Eastern Countries*. *Columbia University Law Alumni Bulletin*, vol. VII. no. 2. (1962).

és a szocialista jog között nagyobb ellentét feszül, mint a kontinentális és az angolszász jog között. Amint világos különbségtétele nyomán –

<i>formális különbség</i>		<i>tartalmi ellentét</i>
kontinentális	angolszász	szocialista

– kifejti, „A »kontinentális (vagy romanista) jog« és az »angolszász jog« közti különbség bizonyosan jobbra formális, vagyis olyan kritérium mentén megvont, amely inkább formák (struktúrák, technikák, fogalmak), semmint »tartalom« közt különböztet és közelít.”²⁹

Az afelett elmerengő töprengés, hogy egyrészt egy csoportosításban a lehetséges megkülönböztetéseknek mennyire kell közös alapból kiindulónak lenniök, másrészt viszont az ideologikus mögöttes mennyire igényli a különbözők szétválasztásán túl egyszersmind az egyébként összetartozóknak egyetlen entitásként megjelenítését is, nos, az immár csaknem negyed évszázada tartó vita a háború utáni jogi komparatizmus kiemelkedő vezérszerepet játszó francia professzionistáját álláspontja határozott megváltoztatására készíti. Felhagyva a „nyugati jog” mint egy éthoszbeli közösségre épített kategória előtérbe helyezésével, másfél évtized után David (1964) most már kettős, egymást kiegészítő kritériummal történő élést javasol: egyfelől a „*jogtechnika*” (szótár, fogalmak, jogforrási hierarchia, jogászai módszerek), másfelől a „megvalósítani kívánt *filozófiai, politikai vagy gazdasági elvek*” alapján, ám úgy, hogy „A két kritérium egymás után és nem elkülönülten alkalmazandó.”³⁰ Ennek nyomán a „*jogcsalád*” (*famille de droit*) középterminusába foglaltan –

<u>romanista–germán</u>	<u>szocialista</u> • szovjet • népi demokratikus	<u>angolszász</u> • angol • USA	<u>vallási vagy hagyományos</u> • muzulmán • indiai • távol-keleti (kínai, japán) • afrikai és madagaszkári
-------------------------	---	---------------------------------------	--

– újraírja rendszertanát. Ez szétválasztja ugyan a nyilvánvalóan elkülönülőt a nyugati civilizáció szüleményei (majd a szovjetrendszer térhódításával: torzszüleményei) közül, ám tudomásyszerűen védhetetlenül egyetlen kategóriába utalja mindazt, ami ezek körén kívül esik – ráadásul alkalmatlanul kiválasztott

²⁹ Gino GORLA: Intérêts et problèmes de la comparaison entre le droit continental et la Common Law. *Revue internationale de Droit comparé*, vol. 15. no. 1. (1963) 9.

³⁰ René DAVID: *Les grands systèmes de Droit contemporains*. [Précis Dalloz] Paris, Dalloz, 1964. 16.

fogalmi kifejezéssel, mert a „filozofikus, vallási vagy hagyományos”³¹ jogok kategoriális megjelölése voltaképpen aligha más, mint a „más” vagy „bármiféle eltérő” különválasztásának a pusztá ürügye; miközben ugyanennyi joggal, hasonló álnevesítésű semmitmondással utasíthatná Rómát, Párizst, Bonnt és Washingtonot a vörös Moszkvával együttesen egyetlen közös ezoterikumba a muzulmánoktól az indiai szubkontinensen és a távoli keleten át a madagaszkári *malgas* és *hova* népig terjedő több kontinensnyi tömb bármelyik jogtudós képviselője. – Aligha véletlen ezért a kritikai (ön)reflexió folytatódása és így egyebek közt az, hogy néhány éven belül az alapul szolgáló osztályozandó jelenségvilág leszűkítésével fog majd válaszolni társa, *Rodière* (1963), aki ama meggyőződését önti tipologizált formába, miszerint a jogfejlődésben eddig egyáltalán végbement harmonizálást figyelembe véve korunkban a mai napig összehasonlítási alap kizárólag a *keresztény* világban lelhető fel.³² Vagyis szorinte egy

francia	angolszász	szovjet
---------	------------	---------

típusokat ismerő hármas tagolás érdemes összevetésre csupán; sőt, még ezek tekintetében is fontosnak találja megjegyezni, hogy terminológiájában a francia és a szovjet, elveiben pedig a francia és az angolszász állnak valamelyest közel egymáshoz – méghozzá úgy, hogy a szovjet jogban a formai hagyomány, egyes megoldások és technikák, valamint az általános fejlődési ív az, amely harmonizál a kontinentálissal; az angolszász jog kizárólag technikáiban különül el a franciától; elvi síkon viszont a szovjet jog az, amelyik élesen elkülönül mind a két megelőzőtől.³³

Mint mintává váló teljesítménnyel, ezzel némi változatok beiktatásával állandósulni kezd a fentiekben foglalt elemek ilyen vagy olyan társításából adódó csoportosítás. A svéd *Malmström* (1969) alapvetően *történelmi* jellemzők szerinti, ám egyben több dimenziójú osztályozása³⁴ –

³¹ Mindezt tetézően még következtelen is, hiszen a tartalomjegyzékben „droits religieux et traditionnels”; a szövegben viszont „systèmes philosophiques ou religieux” szerepel. Uo. 23. A bemutatásban azonban valamelyes indoklásra is sor kerül. Eszerint „E rendszerek családoknak voltaképpen nem minősülnek. Egymástól teljességgel függetlenek [...]. Még az is kétségbe vonható, vajon egyáltalán jogot jelentenek-e”. Uo. 23.

³² RODIÈRE i. m. 26–27.

³³ Uo. 14–16.

³⁴ MALMSTRÖM i. m. 127–149.

<u>nyugati</u> (európai–amerikai)	<u>szocialista</u> (kommunista)	<u>ázsiai</u> (nem-kommunista)	<u>afrikai</u>
<ul style="list-style-type: none"> • kontinentális • latin-amerikai <ul style="list-style-type: none"> • nordikus • angolszász 	<ul style="list-style-type: none"> • szovjet • népi demokratikus • kínai 		<ul style="list-style-type: none"> • anglofon • frankofon

– saját civilizációnk körében David első, még 1950-ben javasolt tagolásának az eddig ismertek közül legbővebbre tágított változatát adja (először jelenítve meg az itt ún. kontinentális, az angolszász és a skandináv jogok mellett önálló státuszú alcsoportként Dél-Amerika jogát), míg az eltérő civilizációkat csupán egyetlen semmitmondó gyűjtőfogalomban fogja össze, azt érdekesítve csupán megnevezésre, ami Afrikában angol- vagy francia-ajkú gyarmatosítói hatást elszenvedve az anyaország gyenge kópiájává sikeredett. – A másik ekkoriban született variációként *Zweigert és Kötz* valamelyest javított tipológiája (1971)³⁵ –

romanista	germán	angol–amerikai	nordikus	szocialista
távol-keleti		iszlám	hindu	

– önmagának egy évtizeddel későbbi alig módosított, bár valamelyest rontott (mert a skandinávot az angol–amerikai és a szocialista közé helyezve mind romanista, mind – és legfőképpen pedig – germán gyökereiről lemetsző) változata.³⁶

Talán járulékos hatásként egyben önmagát s az egész vállalkozás értelmét diszkreditálhatta a bátornak tetsző (ám divatjegyeket is magukon hordozó) kísérletek néhány évtizeden belül egymásra torló elburjánzása, mindenesetre a rákövetkező közel negyed évszázadon keresztül újabb javaslatról már nemigen értesülünk. Az egy évtizeddel ezelőtti „kizsákmányoló” és „kizsákmányolást felváltó” kettős tipológia immár *marxista történelmi perspektívába* ágyazott

³⁵ Konrad ZWIEGERT – Hein KÖTZ: *Introduction to Comparative Law*. vol. I. Trans. Tony Weir. Oxford, Clarendon Press, 1987. Megjegyzendő, az eredeti kiadás – 74., 25. jegyzet – még hangsúlyozta, hogy „A fejlődés kezdetén fennállott közös történelmi gyökerek a jogrendszerek »stílusa« tekintetében elveszítik jelentőségüket akkor, amikor későbbi események meghatározóbb befolyást gyakorolnak ezekre”. Élesen és megokoltn bírálja a romanista és a germán berendezkedésnek ilyen gyökerekig hatoló szétválasztását Imre ZAJTAY: *Reflections on the Problem of Grouping the Families of Law*. [1973.] In: Imre ZAJTAY: *Beiträge zur Rechtsvergleichung. Ausgewählte Schriften*. Szerk. Karl F. Kreuzer. [Materialien zum ausländischen und internationalen Privatrecht 25] Tübingen, Mohr, 1976. 70–73.

³⁶ Nem véletlenül írhatta róla a brit kritikus, hogy adott formájában e csoportosítás „inkább zűrzavar, semmit rendszerező taxonómia”. William TWINING: *Globalization and Comparative Law*. *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, vol. 6. (1999) 232.

további kibontását jelenti Eörsi (1973) civilisztikai érzékenységgű különbségtévése³⁷ –

<u>természeti közösségek</u>	<u>kapitalista</u> • angol és nordikus • francia • német • közép- és délkelet-európai	<u>szocialista</u>
------------------------------	---	--------------------

–, melynek összefüggésében az angol–amerikai és a skandináv jogoknak egyetlen közösségbe vonása, valamint a közép- és délkelet-európai térség különváltan önállósult nevesítése minősül új jegynek.

Az ekkoriban született egyéb komparatista vállalkozások – a római jog tudományos művelésének az egykori közép-európai latin–germán térség (Olaszország, Németország, Ausztria és a perifériák) kizárólagosságából az angol–amerikai térségbe történő fokozatos áthelyeződése következményeként beállott (s ezentúl immár a *common law* gondolkodásmódját mint helyi érzékenységet tükröző) újraértelmezésével – legfeljebb annak tudatosításához járulnak hozzá, hogy az angolszász jog nem csupán a római jogban sarjadó szemléletbeli gazdagság egyik, hanem talán az egyik leghívebb, mert éppen a gyökérzetét továbbgondozó örököse. Ennek megfelelően például *Schlesinger* (1960) mutatja ki, hogy „szellemében, módszerében s persze számos további résztekintetben is, a klasszikus római jog közelebb áll az angolszász joghoz, mint a modern civil kódexekhez.” Ebből fakadhatott hát, hogy „egy angolszász jogi berendezkedésben a *stare decisis* doktrínájától kötelezővé tett esetjog adja a stabilitás elemét, míg változást többnyire a törvényi jog eredményez. Ezzel szemben a kontinentális jogi berendezkedésben viszont a kódexek garantálnak bizonyos (legalább verbálisan kifejezett) biztonságot s szerkezeti rögzültséget, míg bármiféle *stare decisis*-típusú formális szabály híján a bírósági »értelmezés« szolgálat a hajlékonyság tényezőjéül.”³⁸

³⁷ EÖRSI Gyula: On the Problem of the Division of Legal Systems. In: M. ROTONDI (szerk.): *Inchieste di diritto comparato*. Padova, Cedam, 1973. 196.

³⁸ Rudolf B. SCHLESINGER: *Comparative Law. Cases – Text – Materials*. 2nd ed. London, Stevens, 1960. 174., valamint 187., 2. jegyzet. Mindez gyökereiben nyilván nem új. A két világháború közötti korszak legnagyobb komparatistája – Ernst RABEL: *Schriften aus dem Nachlaß: Vorträge – Unprinted Lectures. Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht*, vol. 50. no. 1–2. (1986) 322–323. – már közel hatvanöt évvel ezelőtt úgy vélekedett, hogy

„angol és római [...] analógiákkal találkozhatunk [a két kultúra] birodalomépítési politikájában és jogi eljárása alapjegyeiben egyaránt. Hiszen mindkettőben mindenekelőtt szokásjog, valamint döntésekben esetről esetre előrehaladó esetjogi módszer érvényesül, miközben egy óvatos hagyomány nyers kezdésből kifinomult igazságszolgáltatást kovácsol, amit mindvégig

Az évezred utolsó évtizedében újrafogalmazódik végül néhány vértelen nekibuzdulás, hogy tudományos színezetű vagy újító igényű osztályozás híján legalább valamiféle didaktikus jelzést a megváltozott körülmények közt is nyújtson. A cseh jogtudós *Knapp* az, aki az elsők között (1991) számol le a szocializmussal, és a szovjet birodalom összeomlása után ismét hagyományos kettősségében látja túlélni a nyugati jogot –

kontinentális	angol–amerikai	iszlám
---------------	----------------	--------

–, megállapítva, hogy a világban jogtudományi elemzésre érdemes fejlett rendszerekként jobbra vagy ezekkel (és leszármazottaikkal), esetleg még iszlám jogi kultúrával találkozhatunk.³⁹ – Véletlenszerű időbeli egyezésben a szlovák háttérű lundi professzor, *Bogdan* (1994) még óvatosabb és pragmatikusabb, mintha imígyen gondolkozna: miért is szóljon többről, mint amit bizonyos mélységben történő bemutatásra amúgy is érdemesnek tart? Felsorolása és tárgyalása –

angol	amerikai	francia	német	szocialista
kínai		iszlám		

támogat a szokástól megszentelt szigorú jog s a méltányos magisztrátusi gyakorlat (*jus civile* és *jus praetorium*, illetőleg *common law* és *equity*) kettőssége – ama kérdés köré építve fel egész gondolkodásukat, hogy milyen akciót kezdeményezve vagy ellenérvet felhozva lép fel a fél a bíróság előtt; noha Jusztiniánusszal együtt mi most is azt kérdezzük: mi tehát a fél joga – anélkül, hogy akár csak megkísérelnénk azt bíróság előtt érvényesíteni.”

Nem véletlenül vált alapigazsággá hát, hogy „Általános elveit az angolszász jog aszerint építi fel, hogy miként cselekednék egy ésszerű ember adott körülmények között, míg a természetjogi módszer először általános elveket állít fel, majd azzal a feltevéssel él, hogy az ésszerű ember ennek megfelelően cselekednék.” Arthur L. GOODHART: *English Contributions to the Philosophy of Law*. Benjamin N. Cardozo Lectures 1948, New York, Oxford University Press, 1949. 35.

Figyelemre érdemes, hogy a római jogi hagyomány angol–amerikai újraértelmezésére épülő jellemzés mennyire kifinomultabb, mint az induktivitás és deduktivitás hagyományos szembeállításában kimerülő korábbi – de David és Zweigert esetében változatlanul tovább élő – megközelítések. Így például F. H. LAWSON: *A Common Lawyer Looks at the Civil Law*. Ann Arbor, University of Michigan Law School, 1953. 46. számára Roscoe Pound vélekedése – „a kontinentális és az angolszász jog közti lényegi különbség nem tartalmi, hanem módszerbeli” – nem leegyszerűsítően értendő (míserint „a kódex nem szükségszerű jegye a kontinentális jogi berendezkedésnek, amiként hiánya sem az angolszász berendezkedésnek”), hanem mindez inkább „gondolkodási típusban” jelez különbözőséget – annak belátásával, hogy „a kontinentális jogi berendezkedés kedvez a kodifikációnak”, ami „fontosabb, mint maguknak a kódexeknek tényleges megléte”.

³⁹ Viktor KNAPP: *Základy srovnávací právní vědy*. [Prameny a nové proudí právní vědy 5] Praha, Aleko, 1991. 52–53. és 58.

– mégis sokatmondó, amennyiben egy svéd tankönyvben össz-nordikussá szerveződő általánosításokra nem fecsérrel helyet, a szocialista jogot viszont számos peremvidéken túléltni látja, sőt a kínai jogot éppen jogi elemzésre ajánlja.⁴⁰

Időben következő példáink pedig most már aligha mások, mint az elődöktől teremtett hagyományokra született változatok. Így például tanulmányi szinten megfogalmazott elemzésükben *van Hoecke és Warrington* (1998) nyíltan ismét a „mi” és „mások” tárgyalási sémáját javasolják⁴¹ –

nyugati	más • ázsiai • iszlám • afrikai
---------	--

–, bármiféle gondolkodói eredetiség nélkül egyszerűen földrajzi jelöléssel nevezve meg és fogva össze egyenként hatalmas kiterjedésű és változatosságú, egymás közt azonban a „nem nyugati” minőségen túl semmiféle további közöséget nem mutató kultúrákat, amiket ráadásul egy mindkét előbbi kört részben átfedő vallási joggal egy kategóriába összevontan tárgyalnak. – A gyakorlatias bemutatás példáját pedig *Glenn* (2000) csoportosítása⁴² –

chtonikus	talmudi	civiljogi	iszlám
angolszász	hindu	ázsiai	

– követi, ám ő már azzal a többlettel, hogy *(a)* hagyomány címén valóságos (és filozofikus megalapozásának öntörvényűségében egyértelműen azonosítható) gondolkodási mintákat kíván szétválasztani, amiben *(b)* önként adódhatott, hogy jogi hagyományként a *chtonikus* (azaz a valamikori ősi, kezdetleges, organikus [*chtōn* = föld]) rendképpel is számol, noha annak megfeleltethető intézményes jog (egy pusztán kultúrantropológiailag leírható gyakorlaton kívül) ennek esetében még aligha fejlődhetett ki.

Úgy tetszik, hogy az új évezred közeledte új felismeréseket hozott. Mindenekelőtt megújult köntösben ismét megjelennek azok a tipológiai kísérletek, amelyek a jogi térképkészítésnek természetesen a jelenkorra koncentráció merítését történelmi fejlődésvázlattal társítják. Egyúttal azonban

⁴⁰ Michael BOGDAN: *Comparative Law*. Deventer–Stockholm[–Oslo], Kluwer–Norstedts Juridik–Tano, 1994.

⁴¹ Mark VAN HOECKE – Martin WARRINGTON: *Legal Cultures, Legal Paradigms and Legal Dogmatics: Towards a New Model for Comparative Law*. *International and Comparative Law Quarterly*, vol. 47. (1998) 495–536.

⁴² H. Patrick GLENN: *Legal Traditions of the World. Sustainable Diversity in Law*. Oxford, Oxford University Press, 2000. xxiv+371.

többre is törekszenek, hiszen a jelen és/vagy a múlt statikus állapotükrözését egy *dinamikus mozgásrajznak*, vagyis a valahonnan valamerre tartó alakulásnak fogalmi kifejezésével gazdagítják. Kettős megfontolás szolgált leginkább e módosulás alapjául. Jelesül, egyfelől annak elméleti belátása, hogy minden, ami van, kizárólag a szüntelen alakulás adott pillanatbeli metszeteként értelmezhető, másfelől pedig annak teljességgel gyakorlatias nézőpontja, hogy az oktatásban egy kaliforniai közegben didaktikailag alkalmasabb, mert politizáló, vagyis a globalizáló joghatások tényleges és lehetséges irányait és korlátait egyaránt kifejezésre juttató tartalmas kategóriákra leljen. Egy az Amerikai Egyesült Államok nyugati partvidékén is munkálkodó olasz komparatista, *Mattei* (1997) például a *politikum*, a *jog* és a *filozófiai-vallási hagyomány* ötvözésére tett javaslatot megújító jelentőségű, egyszersmind heves vitákat kiváltó csoportosításával,⁴³ melyben –

<p><u>professzionális jog</u> (nyugati jogi hagyomány) [jogi s politikai döntéshozatal szétválasztása, jog szekularizáltsága]</p> <ul style="list-style-type: none"> • brit és amerikai • római és germán <ul style="list-style-type: none"> • nordikus • vegyes 	<p><u>politikai jog</u> (fejlődés joga) [instabil]</p> <p>(volt szocialista délkelet- európai, kubai, kialakulatlan afrikai s dél-amerikai)</p>	<p><u>hagyományos jog</u> (keleti jogszemlélet)</p> <ul style="list-style-type: none"> • iszlám • indiai és hindu • egyéb ázsiai / konfuceánus (kínai {a politikai felé távolodva} és japán {a professzionális felé fejlődve},⁴⁴ volt szovjet-ázsiai és volt szocialista ázsiai)
---	---	--

– végső soron Nyugatot és Keletet állítja szembe egymással, mint a szekuláris és önállósodott *professzionizmus*, illetőleg a múltban megmerevült *tradicionalizmus* jogát, hogy e két tömb – mint napjainkban az állandóság, a megállapodottság jegye, de egyúttal az igazodás és vonzás, a mintaadás és mintakapás sarokpontjai – közé emelhesse a kialakulatlanságot, instabilitást és egyben önállótlanyságot, mint amelyben jelen idő szerint pusztá *politikum* uralkodik, ám előbb vagy utóbb szintén révbe érhetve az előbbieket közül egyiknek vagy másiknak az oldalán. Ráadásul Mattei mindezt nem is egymással összemérhető ismerettárgyak rendszereként, hanem inkább egy lehetséges csoportosítás nézőpontjaként, csupán ajánlható fogalmi sémaként fogja fel; és nemcsak azért, mert minden eleme folytonos mozgásban van, de mindenekfelett azért, mert felismerése szerint maguk a kérdéses ismerettárgyak sem homogén entitá-

⁴³ Ugo MATTEI: Three Patterns of Law: Taxonomy and Change in the World's Legal Systems. *The American Journal of Comparative Law*, vol. 45. (1997) 19.

⁴⁴ Uo. 40.

sok, hanem lehetséges belső ellentmondásoktól feszülő halmazok, amelyeknek egyes összetevői maguk is eltérő irányokban divergálhatnak. „Ugyanaz a rendszer – írja a példa kedvéért – családjogában tarthat a hagyományos jog, míg kereskedelmi jogában a professzionális jog, büntető igazságszolgáltatásában pedig a politikai jog uralmához.”⁴⁵

Éthoszában a Mattei által kiváltott viták sodrában, keresztreferenciákkal élve, végső soron az imént bemutatott lehetőségeket gondolatja végig a szintén oktatási didaktikában elkötelezett finn *Husa* (2004), akinek kettős metszésű csoportosítási táblázatában⁴⁶ –

	<i>erősödő/megállapodott</i>	<i>gyengülő/megállapodatlan</i>
<i>nyugati</i>	<ul style="list-style-type: none"> • kontinentális • angolszász 	<ul style="list-style-type: none"> • szocialista
<i>nem-nyugati</i>	<ul style="list-style-type: none"> • iszlám • hindu 	<ul style="list-style-type: none"> • afrikai • ázsiai
<i>vegyes</i>	(izraeli, Québec tartománybeli)	(skót, louisianai)

– egyfelől a megállapodottság centrifugális, illetőleg a megállapodatlanság centripetális hatásgyakorlása, másfelől a nyugati és a nem-nyugati forrásvidékek tápláló ereje jut kifejeződésre. Figyelmet érdemlő nála, hogy a szocialista irányultságot a ma elérhető távlatból szemlélve eleve átmeneti fordulatként látja, ami (ha ferdülés is, úgy) eleve a Nyugat terméke, hiszen „a szocialista jog kulturálisan [...] az európai marxizmus európai talajon sarjadt újítása”.⁴⁷ Továbbá szintén figyelmet érdemlő, de egyszersmind erőteljesen vitatható is azon második újítása, hogy a keleti hagyományból rögzültként kizárólag a muzulmán és a hindu jog elemzésre érdemes jelenlétét érzékeli – vagyis a koreai, a kínai és a japán alakítású Konfuceánus világlátást a jogban gyengülőnek, eltűnően lévőknek gondolja, s ezzel Afrika bizonytalanságainak doktrinális elemzést nem igénylő síkjára helyezi és utasítja vissza. Végezetül a vegyes kategóriára nincs (és nem is lehet) specifikációja; ámde jólesően nyugtázható, hogy a skót jogot (bizonyára eredendő római-kontinentális gyökerei irányában) és Louisiana jogát (feltehetően az amerikanizálódás közegében ellenállóképesége gyengülését feltételezve) változandónak ítéli meg, míg például Izrael jogát jelenlegi vegyes többségében már kialakultként írja le.

⁴⁵ Uo. 16.

⁴⁶ Jaakko HUSA: Classification of Legal Families Today: Is It Time for a Memorial Hymn? *Revue internationale de Droit comparé*, vol. 56. no. 1. (2004) 11–38.

⁴⁷ Uo. 30.

3. Taxonómia megkísérelhetetlensége, avagy gyakorlatiasság a jogok feltérképezésében

Meglepő, hogy míg az elméleti jogi gondolkodásban a filozófiai-módszertani alapok tisztázása erőteljesen előrehaladt, a jogi komparativizmus mintha évtizedenként, évenként, sőt alkalmasint könyvenként vagy cikkenként újra-kezdene – mindannyiszor ártatlanul, úgyszólván egy újszülött beavatatlanságával, naivitásával, a csúnya (mert túl összetett és folyvást bajlódást kiváltó) világra rácsodálkozás gyermeki gesztusával – tárgya természetének leírását, holott a mozgalom egyik meghatározó tömbje (szerzők és művek garmadája) aligha foglalkozott és foglalkozik azóta is mással, mint ama rejteley felfejtésével, amit egyáltalán az összehasonlítás jelenthet a jogban.

Alapkérdések tisztázatlansága bukkan elő azon szép hasonlatból, miszerint a jogrendszerek osztályozása napjainkban még változatlanul „olyan állapotban van, mint a növény- és állattan Linné, valamint az anatómia Cuvier előtt”⁴⁸ – hiszen a joggal szemben azok ismerettárgyai egyfelől az emberi érdeklődés spektrumából nézve időtlen állandósultságban önállóan kialakultként léteznek, másfelől pedig még többes vagy éppen konkurens osztályozási alapok használata esetén is, azok felépítése s szerkezete fizikalitásában többnyire megragadható értelmes különválasztásuknak az elve. A jogrendszerek esetében viszont láthattuk, hogy történelmileg alakuló képződmények ezek. Eltérő emberi közösségekben, egymástól nagyrészt függetlenül fejlődött civilizációkban, más és más kulturális közegben formálódtak, semmiképpen sem azonos vagy egymással közösségre hozható elvek mentén – vagyis olyan változatosságban, amelyben bármiféle közös nevező kizárólag egy fogalmiasított emberi absztrakció, például az *ordo* (vagyis egy társadalmi rendeszmény) vágyának és szervező erejének kívülről és utólag rájuk alkalmazott *genus proximuma* lehet; amiknek roppant tág (a legkülönfélébb emberi szerveződések különböző vallási, erkölcsi, gazdasági, politikai stb. eszközökkel rendezett) halmazából *differentia specificaként* például – saját fogalmiasítási javaslatommal élve – (a) az adott társadalom egészét átfogó globalitása, valamint (b) az alapvetőként felmerülő érdekkonfliktusokat (c) legfőbb szabályozó és befolyásoló hatással rendező ereje választatja ki azt, amit emberi tudásunk ma ismert konvencionálisága jognak nevez.⁴⁹ Következésképpen egy a taxonómiának elvileg ellenálló, mert

⁴⁸ L.-J. CONSTANTINESCO: *Traité de droit comparé*. vol. 3. *La science des droits comparés*. Paris, Economica, 1983. 21., 5. jegyzet.

⁴⁹ Ld. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulatm 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/298-299>.

különnemű egyedekből álló halmazban *legfeljebb a gyakorlati emberi szükség az, ami csoportosít* – és pedig azért, hogy értelmes, mert valamilyen gyakorlati célból értelmesen képezhető kisebb csoportokat valamiféle egységként jellemezhesen.

Annak megállapítása tehát, hogy a jogrendszerek csoportosítása „néhány komparatista számára [...] taxonómiául [...] szolgálhat”⁵⁰ vagy „elsősorban taxonomikus célokból”⁵¹ folyamodnak ehhez, legfeljebb képes értékű kifejezés. Közelebb kerülünk egy tudományfilozófiailag is védhető válaszhoz, ha megelégszünk annak kinyilvánításával, hogy „leegyszerűsítés céljából” csoportosítunk,⁵² vagyis egy az előbbieken bemutatott s különmemű egyedekből álló csoport gyakorlati kezelhetőségének (leírhatóságának, jellemezhetőségének, bizonyos közös vonásaik közösként bemutatathatóságának, elemezhetőségének) a növelése érdekében a fenti kezelhetőség gyakorlati célja szerint alkalmas megkülönböztetések révén az összességet kisebb egységekre bontjuk.

Az irodalomban erről tanúskodik annak belátása, hogy „lehetetlen egy minden szempontból eszményi s az egyes »családok« vagy csoportok közt világos különbséget tevő egységes osztályozási rendszer felállítása.”⁵³ Vagyis nem az ismeretünk kevés vagy a tudományunkban elmélyültségünk kezdetleges – amint ez fennállhatott az idézett Carolus Linneaus vagy Georges Cuvier, avagy (egy adott halmaz objektív rendezettségének felismerésében) Dmitrij Ivanovics Mengyelejev kora előtt –, hanem tárgyunk eleve egy olyan véletlenszerű komponensekből véletlenszerű folyamatok során előálló *véletlenszerű halmazok adott időben rögzítettékként kivetített metszete*, amely bár folyvást alakulásában történelmileg mégis tömbbé szerveződhet és rendszerszerű vizsgálódásra szintén feljogosíthat, önmagában semmiképpen sem hordozza a szükségszerű lezárttság mozzanatát. Akár történelmi korszak, művészeti stílus, jogrendszerek csoportja vagy egyéb mesterséges emberi rendező elv megnevezéséről legyen is szó, bármiféle átfogó szocio-kulturális leírás középkategóriái ezek, amelyek önmagukban csupán *jellemzésre (characterisatio)*, de nem *meghatározásra (definitio)* alkalmasak,⁵⁴ lévén *emberi kultúra teremtette tárgyak valamiféle*

⁵⁰ Jaakko HUSA: *Legal Families in Comparative Law – Are They of Any Real Use? Rettfærd* [Copenhagen], vol. 24. no. 95. (2001) 18.

⁵¹ ZWEIGERT–KÖTZ (1971) i. m. 63.

⁵² Esin ÖRÜCÜ: *Mixed and Mixing Systems: A Conceptual Search*. In: Esin ÖRÜCÜ – E. ATTWOOLL – S. COYLE (szerk.): *Studies in Legal Systems. Mixed and Mixing*. The Hague, Kluwer Law International, 1996. 335.

⁵³ MALMSTRÖM i. m. 138.

⁵⁴ Pl. Ernst CASSIRER: *The Logic of the Humanities*. (Logik der Kulturwissenschaften.) Trans. Clarence Smith Howe. New Haven, Yale University Press, 1961. 140. az ember

értelmes rend szerinti csoportosítására alkalmazott konvencionalizáció mesterséges termékei csupán, amelyeknek nem fogalmi eleme, hogy bennük a reáltípus vagy ideáltípus dilemmája feloldást nyerjen, minthogy nem szükségképpen jegyük az sem, hogy a valóságban referenciájuk legyen. Ennek folytán önmagukban az igazság kritériumával sem rendelkezhetnek, sem bármiféle ismeretelméleti tükrözés vagy megfelelés értelmében az alternatívátlanság vagy szükségképpeniség attribútumával, hiszen részizgazságaik a csoportosítástól lehetővé tett átfogó jellemzés elvégzésére való alkalmasságukban oldottan jelenhetnek csupán meg; amiként kizárólag ilyen funkcionális összefüggésben értelmezhető annak igazsága is, miszerint a típusjegyek összeállításában „sohasem érhető el annak végső bizonyossága, hogy mi lesz ezekben »lényegi« vagy »jelentős«”.⁵⁵ A gondolati rendezés gyakorlati érdekéből mesterségesen képzett merő konvencionalitásuk okán ezért éppen nem járulékos jegy vagy merő történelmi egybeesés, hanem pontosan gyakorlatiasságuk kifejeződése annak nyilvánvaló ténye, hogy „helyi szocio-kulturális rendszerekbe beágyazottan különféle társadalmi funkciók betöltésére szolgálnak.”⁵⁶

Ha a „kultur- és jogkör” s benne a „stílus” kategóriájának felvétele még meglehetősen kezdetlegesnek tetszik is,⁵⁷ a szabályfetiszmus álobjektivitásától történő távolodás,⁵⁸ a jognak alapvetően kulturális jelenségként történő értelmezése irányában mégis elhatározó lépést jelöl – elemi megsejtését annak

---

teremtette kultúr világ fogalmi leírásának klasszikus alapvetése – Heinrich WÖLFLIN: *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe. Der Problem der Stilentwicklung in der neueren Kunst.* München, Hugo Bruckmann Verlag, 1915. xv+255. – kapcsán választja le a kultúrfogalmakat a természet fogalmaitól, mivel az előbbieket legfeljebb „jellemeznek, de nem határoznak meg; nem következnek és nem adódnak belőlük az egyes esetek, amiket pedig átfognak.” Erre következtetett a logika is, amikor a csupán jellemzésre alkalmas rendfogalmakat megkülönböztette a bennfoglaltságot (fogalmi terjedelemben tartozást) eldöntő osztályfogalmaktól. Vö. Carl G. HEMPEL – Paul OPPENHEIM: *Der Typusbegriff im Licht der neuen Logik.* Leiden, Sijthoff, 1936. vii+130.

⁵⁵ Arthur SPIETHOFF: Die Allgemeine Volkswirtschaftslehre als geschichtliche Theorie. In: Arthur SPIETHOFF (szerk.): *Festgabe für Werner Sombart zur siebenzigsten Wiederkehr seines Geburtstages 19. Jänner 1933.* [Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reiche 56:6] München, Duncker & Humblot, 1933. 57., idézi ZWIEGERT–KÖTZ (1971) i. m. 69.

⁵⁶ <http://en.wikipedia.org/wiki/Taxonomy>

⁵⁷ Vö. pl. L.-J. CONSTANTINESCO: Die Kulturkreise als Grundlage des Rechtskreise. *Zeitschrift für Rechtsvergleichung*, vol. 80. (1981) 161–178.; és L.-J. CONSTANTINESCO: Über den Stil der »Stiltheorie« in der Rechtsvergleichung. *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*, vol. 78. (1979) 154. és köv.

⁵⁸ E felismerés a komparatiztikában még a kezdeteknél tart. Egyik legélesebb kritikusa sem merészkedik tovább annak megállapításánál, hogy „Kétséges, vajon a hagyományos »jog mint szabály« megközelítés nyújthat-e megbízható alapot a »jogcsaládokként« történő osztályozáshoz”. VAN HOECKE–WARRINGTON i. m. 502.

a felismerésnek, amit maga a jog kultúráként, pontosabban *gondolkodási kultúráként* felfogása s ebben a (jobb híján) *comparative judicial mind* néven nevezett érdeklődés kibontakozása jelent.⁵⁹

Összefoglalva tehát: ahhoz, hogy a világ néhány száz fennálló, avagy történelmi forgandóságában és folyvást alakulásában ennek többszörös halmazát eredményező jogrendszeréről bizonyos csoportosításokat elvégezve s ezzel kisebb halmazaiknak általánosító jellemzését lehetővé téve beszélhessünk, előbb tudnunk kell, hogy voltaképpen miről is beszélünk, vagyis ezeket egy e célból felállítandó tipológiába tagolt egyedekként, azaz kvázi-logikai formában ún. *osztályfogalmak* körébe vonva meg kell újra konstruálnunk. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a logizáló forma esetünkben mégis üres marad, hiszen – bármiféle származtató közös metakultúra nélkül – nincs (nem is lehet, sőt, miért is lenne?) közös kritérium, logikailag felépíthető egységes váz eltérő kultúrák között. Következésképpen vállalkozásunk eredménye kizárólag egy az inkább vagy kevésbé terminusaiban mozgó jellemzés lehet, amiben csupán azáltal teszünk összemérhetővé egymástól független jelenségeket, hogy gyakorlati szempontból még értelmes irányú, de specifikumaiktól immár távol álló általánosságú és semlegességű kérdéseket teszünk fel nekik. Az osztályozás hiányosságait illető kritikánk így végül is nem más, mint a logizáló egyelví nyugati racionalisztikus utópiánktól szült előfeltevéseinknek az önkritikája, ami voltaképpen kevésbé vall tárgyáról, mint inkább önmagunkról, gondolkodásunkban a logizáló racionalizmus s egy természettudományi ihletettséggű teoretikus ismeretelmélet kizárólagos mintaként eluralkodásáról.

Ám amennyiben a tudománnyá varázslás leplét már eleve rá sem aggatjuk, úgy a legkevesbé sem lehet zavaró, ha belátjuk: nyugati a kiindulópontunk ugyan, és kizárólag „mi”-tudatossággal élünk,⁶⁰ miközben osztályozásainkban kettős értékkel élve „a nyugati jogi kultúrát egy hallgatólagos normatív skála csúcsára helyezük”,⁶¹ ezzel a nyugati elfogultsággal végső soron magunkat fosztva

⁵⁹ Vö. pl. Csaba VARGA (szerk.): *Comparative Legal Cultures*. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Legal Cultures I] Aldershot–Hong Kong–Singapore–Sydney–Dartmouth–New York, The New York University Press, 1992. Part IV. »Comparative Legal Methods«. 331–447.; és Volkmar GESSNER – Armin HOELAND – Csaba VARGA (szerk.): *European Legal Cultures*. [Tempus Textbook Series on European Law and European Legal Cultures I] Aldershot–Brookfield USA–Singapore–Sydney–Dartmouth, 1996. Part II. »The European Legal Mind«. 87–166.

⁶⁰ HUSA (1998) i. m. 17.

⁶¹ G. FRANKENBERG: *Critical Comparisons: Re-thinking Comparative Law*. *Harvard International Law Journal*, vol. 26. (1985) 422.

meg bármiféle objektív értékelés „kritikai potenciáljától”⁶² – mindez mégsem kárhoztatható, hiszen pontosan azért térképezzük fel a jogi rendszereket, hogy a magunkétól mint megszokottól és megismerttől eltérő rendszereket épp a mienkétől eltérés jegyeiben, irányában és fokában érzékelhessük. Azt kell tehát tudatosítanunk, hogy nem egy tudományos leírás kritikai távolságából, nem is egy külső megfigyelő pozíciójából, hanem éppen belülről, a magunké jobb megismerhetősége és saját kultúránk talaján a többinek a könnyebb birtokba vehetősége reményében közelítünk azon berendezkedésekhez, amiket másnak vélünk. Elég tehát annyit tudnunk, hogy nem részvétlenek vagyunk, hanem mi kívánunk megismerni, magunknak, saját tudásunk talaján; következőképpen a másiknak a saját tudásunkból kiinduló megismerése reményében célszerűen „ellen kell tudnunk állni azon természetes hajlandóságunknak, hogy minden további nélkül normatív kritériumként használjuk saját rendszerünk eszményeit”.⁶³

Így annak tudatában, hogy mennyire a figyelem középpontjába került egy adott korban, a hidegháború időszakában a szocialista (szovjet) jogrendszeri típus és milyen mértékben eluralhatta a jogi berendezkedések csoportosítására akkoriban irányuló törekvéseket,⁶⁴ azt is történelmi akcidenziaként, politikum és tudományos érdeklődés találkozása esetlegességeként kezelhetjük, hogy miért nem született tipológiai javaslat a két világháború közötti korban akár a bolsevizmus, akár a fasizmus vagy nemzetiszocializmus jogi berendezkedéseinek elismertetésére; pedig terjeszkedésük az európai kontinensen (és azon túl is) látványos volt, a nyugati jogeszmény tagadására és meghaladására irányuló önazonosságuk hirdetése pedig kellően harcias és határozott. Átmenetiség, a komparatizmus klasszifikáló hajlandóságának akkori renyhesége, erőteljes elutasíttóságuk – röviden: reálpolitika a közgondolkodásban s a tudományban egyaránt – az, ami magyarázhatja azt a csupán tudománytörténetileg és tudományszociológiailag leírható szelektivitást, amelynél fogva egy-egy időszakban bizonyos jelenségek ténylegesen átjuthatnak a fogalmi általánosítás küszöbén, hogy általános osztályozási kategóriákká váljanak, míg mások pedig esetleg nem. Vagyis társadalmi dolgainkban a fogalmiasítandó jegyek forrása nem

⁶² A. PETERS – H. SCHWENKE: Comparative Law Beyond Post-modernism. *International and Comparative Law Quarterly*, vol. 49. (2000) 821.

⁶³ John C. REITZ: How to Do Comparative Law. *The American Journal of Comparative Law*, vol. 46. (1998) 623.

⁶⁴ Vö. magyar esettanulmányként VARGA Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete. *Világosság*, 2004/4. 96–97.: I. [Hazai körkép.] 3. [Intézményesedés enyhüléssel. (Az 1960-as évektől kezdődően.)] d. (Komparatizmus: nemzetközi szintéren a szocialista jognak önálló típusá avatásával történő legitimáló befogadtatása, hazai porondon viszont a jognak mint önálló tudományos ismerettárgynak a rehabilitációját jelentő professzionalizálása.)

feltétlenül és kizárólag a leírandó dolgokban *in se* és *per se*, hanem legalábbis részben saját érdeklődésünkben és ennek értékvezéreltségében, azaz tudomásul vételre és elismerésre irányuló hajlandóságunkban s gyakorlatunk tényévé tett szándékunkban rejlik.

4. A sokszínűség mint emberlétünk alapminősége

Szélsőségességeink – akár csak a „mi” és „ők” szétválasztásában rejlő dichotomikus gondolkodás – könnyen utópiák egymást váltó uralma alá hajthatnak bennünket. A világhátrahagyásról átélése a II. világháború nyomán tűzfészeknek láttatta a világ sokszínűségét, melyben immár a jogok nemzeti partikularizáltsága is irracionálisként tűnt fel – „a jogok különfélesége [...] a kereskedelem és a kapcsolatok akadályozója, mindenféle félreértések okozója, ami a modern világban uralkodó gazdasági és spirituális kölcsönös egymásrautaltságnak egyáltalán nem felel meg”⁶⁵ –, míg ma az emberiség egysége és egyöntetősége liberális gyökerű dogmájának felszakadásával az eltérőt egyúttal könnyedén az ellenfél gúnyjában érzékeljük, miközben a *clash of civilizations* felismerésében rejlő primitív leegyszerűsítés⁶⁶ immár a jogi térkép tarkaságát is olykor a „jogcsaládok harca” megjövendöléseként sugallhatja.⁶⁷

Az ilyen félelmeket és ellenérzéseket bizonyos fokig valóban táplálhatta a nyugati jogfelfogás szabály-fetiszizmusa, hiszen végső soron önnön értelmetlen megsokszorozódását kellett érzékelnie a jogok sokaságában. Ha azonban az elidegenítő eldologiasodások mögött a jogban a kultúra erejét, sajátosságában pedig a rendet teremtő gondolkodásmódok viszonylagos önállóságát és változatosságát felismerjük,⁶⁸ úgy közelebb kerülhetünk ahhoz, hogy világunk sokszínűsége megőrzésének és eltérő kultúrák formálódása szabadságának a követelményét is leginkább mint emberlétünk alapminősége egyik fontos előfeltételét kezeljük.

⁶⁵ Adolf F. SCHNITZER: *De la diversité et de l'unification du droit*. [L'Institut Universitaire de Hautes Études Internationales (Genève) 24] Bâle, Verlag für Recht und Gesellschaft, 1946. 1.

⁶⁶ Samuel P. HUNTINGTON: *The Clash of Civilizations*. *Foreign Affairs*, vol. 72. no. 3. (1993) 22–28.

⁶⁷ Heinrich SCHOLLER: Vorwort. In: Heinrich SCHOLLER – Silvia TELLENBACH (szerk.): *Die Bedeutung der Lehre vom Rechtskreis und der Rechtskultur*. [Schriften zur Rechtslehre 201] Berlin, Duncker & Humblot, 2001. 11.

⁶⁸ Vö. pl. VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/15100/15172>, »Összehasonlító jogi kultúrák«, 9–66.

JOG ÉS KULTÚRA ÖSSZEHASONLÍTÓ PERSPEKTÍVÁBÓL

Az egyes jogi kultúrák vizsgálata már önmagában is számos tanulsággal szolgálhat. Hát még összehasonlításuk, ahol természetesen meghaladjuk ezt az elemi szintet. Az „összehasonlító jogi kultúrák”¹ mint önállósuló érdeklődés egyben már azzal a lehetőséggel kecsegtet, hogy általa saját kultúránkat egy másik kultúra mintáival egybevehetjük. Márpedig általunk elsajátított mintáknak más mintákkal összevetése megkönnyítheti mindannyiunk számára, hogy azon természetes hajlandóságunkat, hogy bármit, ami körülöttünk van, és önmagában legfeljebb viszonylagos és különös, felnagyítsunk, abszolutizáljunk, sőt olykor egyenesen egyetemessé növeljünk – nos, hogy e hajlandóságunkat valamelyest mérsékelhessük, vagy legalább józan korlátok közé szorítsuk.

Az „összehasonlító jogi kultúrák” tanulmányozása² ennek megfelelően hozzásegíthet bennünket a szembesüléshez azon igazsággal, hogy mind a

¹ Az „összehasonlító jogi kultúrák” mint sajátosan jogtudományi problematika s viszonylagosan elkülönülő, ám vizsgálódásra éppen mai egységesülő világunkban kiváltképpen érdemes terület programadó megfogalmazása (s bizonyos értelemben zászlóbontása) a szerző két angolul szerkesztett kiadványában történt. Vö. Csaba VARGA (szerk.): *Comparative Legal Cultures*. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Legal Cultures 1] Aldershot–Hong Kong–Singapore–Sydney–Dartmouth–New York, New York University Press, 1992. xxiv + 614.; és Volkmar GESSNER – Armin HOELAND – Csaba VARGA (szerk.): *European Legal Cultures*. [Tempus Textbook Series on European Law and European Legal Cultures 1] Aldershot–Brookfield USA–Singapore–Sydney–Dartmouth, 1996. xviii + 567. További e tárgyat illető megfontolásokhoz vö. még VARGA Csaba: Összehasonlító jogi kultúrák: Szempontok a fogalmi körülhatároláshoz. *Jogtudományi Közlöny*, 1997/1. 45–49. & http://mek.oszk.hu/15100/15172_22–27.

² Az „összehasonlító jogi kultúrák” mint sajátos oktatási tárgy s tanszéki profil, Magyarországon saját személyes kezdeményezésem nyomán szerepel a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogbölcseleti Intézetének stratégiai fejlesztési tervében, illetőleg Jog- és Államtudományi Karának tantárgyfejlesztési programjában. Megvalósult elgondolásként immár jelen van a Brabanti Katolikus Egyetem (Tilburg) jogi karán az „összehasonlító jogi kultúrák” tanulmányozásának mintegy fél évtizede szentelt önálló kutatóprofesszori státusz képében; ugyanakkor viszont nincs jelen az oktatásban. E kutatóprofesszori stallum betöltője, a francia-kanadai gyökerű és részben brit szakmai tapasztalatú Pierre Legrand kiterjedő munkásságából ld. mindenképp Pierre LEGRAND: *Strange Power of Worlds: Codification Situated*. *Tulane*

nemzet történetébe mélyen gyökerező jogi felépítmény, mind a jogban sajátos rituáléval, szókinccsel és logikával játszott különféle játékok – mindaz tehát, amit jogi szabályozási kultúraként megélünk – nem egyszerűen az emberi bölcsesség gyümölcsei, nem is valamiféle felettünk örök időktől lebegő halhatatlan érték evilági megtestesülései, hanem egy egészen gyakorlatias, evilági és hétköznapias dolog, amit sem a természettől készen nem kapunk, sem változhatatlan adottságként meg nem élhetünk – még akkor sem, ha mindenkori jelen időnkben történetesen nem is láthatunk versengő hasonmásokat a történelem színén megjeleníteni.

Egyediségükben az egyes jogi kultúrák különféle kölcsönhatások időleges végtermékei.³ Helyesnek tetszik hát, ha – *Arnold Toynbee* ismert terminológiájával⁴ élve – ezeket leginkább a „történelmi kihívás” s a „társadalmi válasz” paradigmatiságával fogalmiasítjuk. Mindezzel feltételezzük azt is, hogy a bennük szerepet játszó tényezőket, ezek kölcsönhatását s mindenek átmeneti eredményeit egyszersmind egy számos tekintetben véletlenszerű világ megnyilatkozásaként, egymásra következően megmutató arcultatainak soraként tételezzük. A másik oldalról közelítve viszont akkor, ha az egyes jogi kultúrák csoportosításának különböző lehetőségeit vesszük szemügyre, meggyőződhetünk arról, hogy valójában milyen sok közös vonást s rokonságot találhatunk a jogi berendezkedések látszólag független, egymástól is önálló életet élő különféle rendszerei között. Már pedig látnunk kell, hogy ilyen vagy olyan csoportosításaik alapja valóban sokféle és felettebb összetett lehet. Osztályozásuk egyaránt épülhet olyan megfontolásokra, amelyek történelmi fejlődésüket, gyökereiket, megalapozó eszméiket, háttérben megbúvó ideológiáikat, a bennük működtetett eszközöket, technikákat, a funkcionálásuk során általuk feltételezett érzékenységeket, jártasságokat, a hosszú távon ezek által játszott politikai szerepeket, avagy a végső soron betöltött szociológiai funkciókat tartják elsődlegesen szem előtt. A tipizálás különféle lehetőségeit – függetlenül attól, hogy elvileg mennyire bizonyulnak végső soron védhető-

European & Civil Law Forum, vol. 9. (1994) 1–33. – sajátos szellemi találkozás tanúságaként kritikai értekezés Csaba VARGA: *Codification as a Socio-historical Phenomenon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. viii + 391. című könyvéről –, Pierre LEGRAND: *European Legal Systems are not Converging. International & Comparative Law Quarterly*, vol. 45., no. 1 (1996) 52–81.; és Pierre LEGRAND: *Le droit comparé. Analyse comparative du droit*. [Que sais-je? No. 3478] Paris, Presses Universitaires de France, 1999.

³ Az eddig született átfogó irodalomból ld. mindenekelőtt David NELKEN (szerk.): *Comparing Legal Cultures*. [Socio-legal Studies] Aldershot–Dartmouth, 1997. 288.; és Johannes FEEST – Erhard BLANKENBURG (szerk.): *Changing Legal Cultures*. [Oñati Pre-publications–2] Oñati, International Institute for the Sociology of Law, 1997. 207–217.

⁴ Vö. https://en.wikipedia.org/wiki/Arnold_J._Toynbee

nek s kívánatosnak – csakis azután vehetjük szemügyre, hogy előzetesen már igazoltuk: a figyelembe vett jegyek valamiben tényleg közösek.

Az összehasonlító vizsgálódás ennek során kimutathatja, hogy a jogfejlődést valójában mennyire olyan véletlenszerű tényezők halmazai határozzák meg, amely tényezők ugyanakkor minden körülmények közt számottevő befolyást gyakorolnak mind rövid, mind hosszú távon.

A jogösszehasonlítás ilyesfajta technikai-jogi szemléletű felhasználása persze nemigen szokott megállani önmagában. A jogösszehasonlító vizsgálódások talán egyik legfontosabb eredményeként betekintést nyerhetünk abba, hogy a jogi funkcióbetöltés általános irányának s az egyes helyzetekben adott jogi válaszoknak köszönhetően, összhatásában és végső eredményében a jogi gépezet működése vajon mennyire illik bele azon általános irányba, mennyire simul annak követelményeihez, amit a mögötte álló társadalmi totalitás egy adott időben ténylegesen hordoz.

Hiszen ha egyáltalán feltételezhetünk bármiféle *misztikumot*, amit következetesen elrejtteni látszik előlünk a jog világa és gyakorlati élete,⁵ úgy aligha állhat ez másban, mint a következő kérdésre adandó válaszban: miképpen lehetünk feleletre a jogtól tényleges gyakorlata során – olyan feleletre, amely egyfelől valóban a jog válasza lesz majd (tehát olyan, ami a jog formális követelményrendszeréből úgy, ahogyan előzetesen kodifikálták azt a jog formálisan zárt rendszerében, egyértelműen és logikai szükségképpeniséggel következik), miközben kellő érzékenységgel ténylegesen megfelel mindazon szociálisan átértelt szükségleteknek, amelyek a jogi berendezkedés homlokzata mögött valóságos megoldást sürgetve munkálnak? A későbbiekben látni fogjuk, hogy az e kérdésre adható tapogatózó válaszok változatossága ellenére mindezek végső soron egylényegűek, hiszen egyetlen meghatározó kettősség körül forognak (vagy éppen szélső pólusai közt reménytelenül hanyódnak); s ez egyfelől az *egyneműsített jogi*, másfelől a *különnemű* társadalmi közegetől felkínált eltérő vonatkozásokból, egymással is ütköző nézőpontokból adódik – miközben nyilvánvaló, hogy az egyáltalán szóba jöhető homogén és heterogén jegyek egyaránt belülről, vagyis magának a kérdésként felvetett problémának az összefüggésrendszeréből adódnak.

⁵ Azon területet, amelyben „szokás és erkölcs, gazdasági és vallási érdekek jogi előírásokká, államakarat lényegévé fordulnak át, s ami a törvényhozási aktus területe” – nos, ezt nevezte Hans Kelsen – első nagy műve, a *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre. Entwickelt aus der Lehre vom Rechtssätze*. Tübingen, Mohr, 1911. 411. hasábjain – „a jog és az állam nagy misztériumának”.

Összehasonlító érdeklődésünk a jogi kultúrák iránt segíthet abban is, hogy láthatóvá váljanak azon rejtett irányok és lehetőségek, amik elkerülhetetlenül felbukkannak akkor, amikor mindenkor esedékes választásainkat a rendelkezésre álló eszköztárból (mindenekelőtt a jogtechnikák és jogi terminusok éppen adott készletéből) megejtjük. Egyszersmind azonban tudnunk kell: nem tételvezhetünk fel semmiféle behelyettesíthető kapcsolatot, mechanikus okozatiságú viszonyt az alkalmazandó eszközt illető választás s az eszköz használatából adódó végeredmény között. Aligha mondhatunk tehát mást: szükségképpen közbe kell ékelődnie valaminek egyfelől az eszközválasztás, másfelől az eszközalkalmazás eredménye közé, s ez nem lesz más, mint maga a *kreatív emberi gyakorlat*. Minden egyes szereplő keze nyomán, akik mindannyiunk mindennapi közösségi játékaiban egyáltalán résztvesznek, egy hatásaiban kreatív hozzájárulás sarjad. Ezért mondhatjuk el: a „jog” nevében véghezvitt társadalmi játékokban a jogászság szakmai képviselői s a közönséges halandók egyaránt valódi partnerként vesznek részt, noha nem feltétlenül azonosítható mértékben és mélységben. Azzal pedig, hogy mindenki hozzáad valamit ehhez a társadalom egészét magába ölelő hatalmas vállalkozáshoz, szakmai és mindennapi aktusával egyszersmind megszakítatlanul formálja, miközben egyszersmind szüntelenül újra is termeli azt.

Távolról sem kizárólag fizikai kultúránk alkotóelemeiként számon tartott eszközök (kalapács, véső, szike) használata és alkalmazása révén kerülünk kapcsolatba a világgal, mely kezünk nyomán formálódik. A társadalmi létezés ugyanis szükségképpen létrehozza a maga sajátos tárgyait, meghatározásait és meghatározottságait is.

Társadalmi kultúránk alkotórészei mindenekelőtt a specifikusan emberi intézmények. Ezek maguk is *társadalmi beszédaktusok* produktumai. Miközben folytonosan kommunikálunk, ilyen intézményt létesítő (erősítő vagy gyengítő, és így tovább) performatív aktusokat is mindennapos beszédhelyzeteinkben szüntelenül végrehajtunk. Mert bármilyen kommunikációs helyzetben zajlik is e beszédaktus, elvi lehetősége szerint maga is intézményi (pontosabban: intézményesített) megnyilatkozássá válhat. Hiszen tudjuk: maga a nyelvhasználat is gyenge értelemben normatív. Tehát maga a nyelvhasználat is gyenge értelemben intézményes alapú és intézményesítő természetű. Mert pontosan azáltal kommunikálunk, hogy fizikailag megragadható tulajdonságok (vagy utóbbiak intellektuális reprezentációi, ezekre épülő további gondolati elvonatkoztatások) valamely meghatározott körét jelként kezeljük, s ennek jegyében e jelnek megállapodásszerű (konvencionalizált) jelentést tulajdonítunk.

Márpedig mi másként is foghatnánk fel a jogot, hacsak nem emberi intézményként, amit elemi helyzetek tömegéből a történelmi jelenig hatolóan magunk konvencionalizáltunk, miközben ma már arra is rá kellett jönnünk, hogy ezen elemi helyzetek maguk is kommunikációk során szakadatlanul és tömegesen végzett konvencióknak és konvencionalizálásoknak az időleges termékei?

Amennyiben pedig bármikori konvencionalizálásunk maga is előzetesen elvégzett konvencionalizálások láncszerű folyamatára épül, úgy nyilvánvalóvá lesz, hogy jogtechnikák s jogi terminusok tekintetében elvégzett választásunk sem válik bevégeztté önmagában azáltal, hogy magát a kiválasztás aktusát megejtettük. Hiszen azon cselekvésünkkel, hogy adott technikát vagy fogalmiasítást kiválasztottunk, még aligha tettünk többet az első lépésnél. Az első lépést pedig alkalmazási aktusok tömegének kell még követnie, miközben tudjuk, hogy elvileg minden egyes aktus maga is hasonlóképpen konstitutív, azaz elkerülhetetlenül teremtő hatású. Minden egyes összetevő maga is adott nyelvi megállapodások keretein belül foglal helyet – mint ezek függvénye, és egyben értelmezési esete. Az alkalmazási aktusok ugyanakkor óhatatlanul újrakonvencionalizálják az alapul szolgáló nyelvi konvenciókat, miközben ezekre persze mint nyelvi konvenciókra hivatkozunk. Következésképpen a *(re)konvencionalizáció* minden egyes pillanatnyi eredménye úgy fog majd mindannyiunk előtt megjelenni, mint a nyelvi megállapodáson belüli saját változat – valamely megfordíthatatlanul előrehaladó sor éppen következő láncszeme, mely folytatása, konkretizálása és/vagy aktualizálása, tehát adaptáló megerősítése a nyelvi konvencionalitás keretein belül létrejött egyes konvencionalizálásoknak.

Elméletileg mindez egyértelmű annak állításával, hogy a szabályok (s maga a hagyomány) követése maga sem más, mint olyan aktus, ami – hacsak nem valamiféle üres térben vagy keretnélküli, tetszőlegesen anarchikus összevisszaságban képzeljük el – maga is kizárólag pusztán egy szabályok (vagy hagyomány) folytatása által megvont kereten belül értelmezhető. Másként megfogalmazva: minden egyes jel, amiről pedig azt állítjuk, hogy szándékolt (vagyis intencionalizált) és megállapodásszerűvé tett (tehát konvencionalizált) jelentéssel rendelkezik, valójában mégis úgy viselkedik, mint a még elgondolható jelentések úgyszólván végtelen – s tán egyszersmind korlátozhatatlan – halmazainak tárháza. Márpedig ebben az értelemben a *jel* olyasmi, mint a zsebkendőm csücskén ejtett csomó, amit pontosan azért csomóztam oda, hogy valami teendőre emlékeztessen. Már pedig nyilvánvaló, hogy a zsebkendőm csücskén ejtett csomót használhatom úgy (és többnyire ennek megfelelően járunk el), hogy emlékeztessen arra, amire szükségesnek gondoltam akkor, amikor a csomót megkötöttem. Ámde a csomót ugyanarra ugyanúgy használ-

lom – sőt, maga a jelként használt csomó is ugyanaz marad –, ha az elkövetkező időkben megváltoznak a körülmények, és összhatásukban ezek oly mértékben megváltoztatják az alaphelyzetet s annak összefüggéseit is, hogy ugyanazt a csomót most már valami más üzenetnek a jelzésére fogom használni – szándékom szerint, és ténylegesen is.

Rá kell tehát döbbernünk arra, hogy a megelőző gyakorlat folytatásának vagy megszakításának, az előzmények követésének vagy a tőlük eltávolodásnak kritériuma nem magában a jelben, nem is használatában vagy az alkalmazás mögött megbúvó szándékban rejlik. Az a voltaképpeni tényező, amelynek segítségével egyáltalán különbséget tehetünk egy rendes használatban is szükségképpen előforduló folyamatos hangsúlyáttevődés és egy immár bekövetkezett rendtelenség vagy káosz között, végső soron nem másban, mint *társadalmi gyakorlatunk folyamatosságában* rejlik. Ez az, amiben végső soron megbízhatunk. Tehát egyszersmind ez az, aminek kapcsán rá kell döbbernünk arra, hogy társadalmi méretű önszervező önreprodukciónkban is minden egyes megállapodásunk végső soron éppen e folytonosságban rejtezik; tehát ennek erejénél fogva, ennek sikerén nyugodva nyer majd visszatérően megerősítést óráról órára, napról napra, évről évre, generációról generációra, és a legszorosabban történelemformálóan korszakról korszakra is. Társadalmi gyakorlatunkat folyamatos visszacsatolások szabályozzák, amik praktikus sikerektől, mindennapi s teoretikus reflexióktól egyaránt ellenőrzöttek és befolyásoltak. Miközben minden egyes választásunkban – akár mindennapos rutinként, akár épp sorsfordító döntésként éljük is meg –, minden egyes jelhasználatunkban, sőt végső soron az emberi kommunikáció minden elemi összetevőjében is pontosan ez a társadalmi gyakorlat az, amely a teoretikusan még nyitvaállóként gondolható választási lehetőségek millióit végül majd kizárólag egyetlen megejtett választásra vezeti vissza. S miután ez az *igazolás* a döntést követően már megtörtént, a külvilág számára szánt indoklásunkban utólag már természetesen ezt a megejtett választást fogjuk majd bemutatni úgy, mint egyetlen és egyedüli olyat, amelyhez helyes értelmezéssel egyáltalán elérkezhettünk.⁶ Ezek után aligha kell már hangsúlyoznom, hogy a megejtett választásunkból következő saját álláspontunk végül is nem lesz majd más, mint az, amelyik

⁶ Az eltérő logikák síkján e két szakasz és nézőpont szétválása indokolja a „*problémamegoldás*” és „*igazolás*”, illetőleg a „*feltalálás*” és a „*megerősítés*” logikája elkülönítését. Ld. pl. PÓLYA György: *A gondolkodás iskolája. A matematika új módszerei új megvilágításban.* (How to Solve It. A New Aspect of Mathematical Method. 1945.] ford. Lakatos Imre. Budapest, Gondolat, 1971. 240–241. Vö. még VARGA Csaba: *A bírői ténymegállapítási folyamat természete.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992. 81. & <http://mek.oszk.hu/15500/15540>

az érdemnek s az igazolhatóságnak a mindenkori körülmények közt optimális kompromisszumát hordozhatja. Ez lesz az, amelyik közösségi gyakorlatunktól megszentelten jóváhagyást és végső megerősítést nyerhet majd, mint olyan, amelyik legtöbb eséllyel rendelkezik arra, hogy beilleszkedhessen már elfogadott szabályaink és kialakult hagyományaink ésszerű és indokolható keretei közé.

Mindezzel elméletileg az alábbiakat is állítjuk: egyetlen jogi kultúrát sem azonosíthatunk egyszerűen azon jelentések teljes számával (s nem is vezethetjük vissza ezek lezáruló vagy lezárt körére), amelyeket e kultúra keretei közt ténylegesen aktualizáltunk. A jog által elvileg lehetővé tett (mert fogalmi készletéből értelmezés útján levezethető és igazolható) eljárési utak, módok és technikák meglepően széles választéka áll előttünk, mint olyan határtalan mező, amely elvileg ellenáll bármiféle korlátozási kísérletnek. E lehetséges használatok egy eszményi potenciálnak a részei, s a tagjai azok a lehetséges és elgondolható utak, módok és technikák, amelyek közül számosra korábban történetesen éppen nem gondolhattunk, valóságos gyakorlatunkban nem is próbálhattuk ki, és valóban soha nem is használtuk. Olyasvalaminek a rejtett lehetőségei ezek, amit nem határoztunk meg (mert nem is határozhattunk meg) – kivéve néhány aktualizál(tat)ást, amit már azonosítottunk, megneveztünk, rejtezkedőből külsőleg megragadhatóvá és kifejezetté tettünk, vagyis (a szó legszorosabb értelmében) bizonyos eleve korlátozó körülmények közt létrehoztunk, megalkottunk. Hadd jegyezzük tehát itt meg: módszertani alaphelyzetében nem tér el ettől az az eset sem, amikor azt elemezve, hogy milyen üzenetet hordozhat számunkra egy elv, szembesíteni kezdjük egymással azt, amiben már magunk közt egyetértettünk, annak feltevéseivel és gondolati tesztelésével, hogy mit is üzenhet számunkra ez az elv különféle (akár kitalált) határhelyzetekben – addig folytatva a határok tisztázását és tágítását, amíg végül csak el nem érkezünk egy olyan ponthoz, amit e pillanattól kezdve már *egymásra vonatkoztatott egyensúlyi helyzetként* rögzíthetünk.⁷

Ebben az értelemben sem bármely egyedi jogi rendelkezés, sem a jogi berendezkedés egésze nem fogható fel többnek vagy másnak, mint lehetőségek olyan – elvileg végtelen – tárházának, amely kizárólag a társadalmi valóság kézzelfogható tényévé váltan, azaz mindenkori konkrét aktualizáltságában

⁷ Az ún. *reflective equilibrium* példájában ld. Nelson GOODMAN: *Fact, Fiction, and Forecast*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1955. 65–68.; és John RAWLS: *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass., The Belknap Press of the Harvard University Press, 1971. 20–21., 48–51. és 120.

ragadható meg, mint történelmileg előforduló egyedi alkalmazási aktusoknak az esete és eredménye.

A jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása elsődleges eszközül szolgálhat ahhoz, hogy azokat a kapcsolatokat és kapcsolódásokat, amik a jog soktényezős jelensége létrejöttében és mindenkori működésében munkálnak, az eddigieknél mélyebben feltárhassuk. Ilyen vizsgálódástól remélhetjük például annak kimutatását, hogy egy jogi berendezkedés olyan összetevői, mint a fogalmi keret, gondolati minták, okfejtési és érvelési stílus, megalapozó eszmények vagy a háttérben megbúvó ideológiák (amik mindegyike önmagában véletlenszerűen, és éppen nem egy történelmileg önmagában szükségképpen meghatározás összehatásának konkrét eredményeként vált a kérdéses jogi berendezkedés jegyévé) miként kerülnek olyan helyzetbe, hogy rajta hagyhatják bélyegüket a társadalmi létezés formáin, alakítva a mindenkori társadalmi összességét és egyes alkotó elemeit egyaránt.

Jól ismert *A politikai gazdaságtan bírálata*hoz című klasszikus *marxi* alapvetés kezdő elemzéséből az a metaforikus történelemfilozófiai vallomás, melynek értelmében Marx párhuzamot vont az ember és a majom anatómiája közé – kijelentvén, hogy az utóbbi megértésének kulcsa az előbbiben rejlik.⁸

Nos, evolucionista nézőpontból (amivel, tudjuk, Marx határozottan azonosította magát) az ember teljesíti be azt a *fejlődéstani pespektívát*, amely az állat anatómiájában még csupán látenszen van jelen.⁹ Következésképpen annak kérdését, hogy milyenek is a látens módon mégis jelenlévő lehetőségek a majom fejlődéstani útjaiban, kizárólag retrospektíve, a mindenkor elért fejlettségi állapotból visszafelé tekintve állapíthatjuk meg csupán. Azon tökéletes(ebb) állapot(ok) megítéléséből tudunk csak kiindulni, amely(ek)hez lehetősége szerint valóban elérkezett. Már pedig mindez azt jelenti, hogy kritériumokat kizárólag a ténylegesen befutott útból, egy tökéletesebbként felfogott állapotból

⁸ KARL MARX: *Bevezetés a polgári gazdaságtan bírálata*hoz. (Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie; Vorwort. 1857.) I. fejt. 3. pont. In: KARL MARX és FRIEDRICH ENGELS *művei*. 13. kötet. Budapest, 1965. 151. és köv.; ill. in: KARL MARX és FRIEDRICH ENGELS *Válogatott művei*. II. kötet. Budapest, Kossuth, 1975. 48.

⁹ „A kategóriák tagozódásának megértése, amelyek [a polgári társadalom] viszonyait kifejezik, egyúttal betekintést nyújt mindazoknak a letúnt társadalmi formáknak a tagolódásába [...], melyeknek romjaiból és elemeiből felépült, s részint azoknak még le nem küzdött maradványai továbbtengődnek benne, az, ami azokban pusztán jelzesszerűen volt meg, kialakult jelentések-ké fejlődött stb. Az ember anatómiája kulcs a majom anatómiájához. A magasabbrendűre utaló jelzéseket [...] ellenben csak akkor érthejtük meg, ha magát a magasabbrendűt már ismerjük. [...] Az úgynevezett történelmi fejlődés egyáltalában azon nyugszik, hogy az utolsó forma a múltbelieket önmagához vezető fokoknak tekinti, és minthogy ritkán és csak egészen meghatározott feltételek között képes önmagát bírálni [...], ezeket mindig egyoldalúan fogja fel.” Uo.

nyerhetünk arra nézve, hogy egyáltalán meghatározhassuk: mi is volt a majom fejlődéstani perspektívájának az eredeti (primitív) s a jelenleg fennálló (kurrens) – már amennyiben egy ilyen megkülönböztetésnek lehet még egyáltalán értelme – jelentése.

Az összefüggő ún. nagy magyarázatok (*grand theory*) terén persze másik irányt is követhetünk. Félretéve a teleologikus fogalmi bűvárkodásokat, tehát célok és törvényszerűségek, szükségképpeniség, jelentés és értelem keresését a történelem kutatásában, és ezzel a mindenkori elmúlnak a rekonstrukciójában (vagyis felhagyva minden olyan előfeltevéssel és hiposztaziálással, amelyen maga az evolucionista világkép nyugszik), ugyanezt a *Marx*tól vett metafórát olyan okfejtés közegébe is beilleszthetjük, amelyik pedig éppen ellenkező irányba mutat. Hiszen értelmezhetjük úgy is, hogy vessen fényt ugyan mind az ember, mind a majom jellemző vonásaira, ám egyidejűleg engedje látni mindazon lehetséges összefüggések, egyedi változatok csaknem végtelen számú konfigurációját is, amelyek lappangó lehetőségként mind az ember, mind a majom tulajdonságaiban szintén jelen vannak. Egy ilyen végpont felől közelítve viszont nemcsak a fejlődés eszméjét veszítjük el szükségképpen szem elől, de egyidejűleg a „Honnan?” s a „Hová?” kérdéseire adható válasz, sőt az irányjelzés alapját kizárólagosan megszabó értelmezési keret lehetősége is elenyészik. Ebből fakadóan pedig annak igénye, hogy – mint *Marx* kifejezéséből következik – egy dolog egyszersmind valami másnak, egy időben megelőző dolognak a kulcsát is magában hordozza, immár csupán azt fogja jelenteni, hogy azt az állapotot és mintát vesszük alapul a megértés kulcsaként, amit éppen utolsó alkalommal érzékeltünk. Eszerint utolsó megejtett választásunk fog kizárólagosan számítani, sőt adott időben feltett kérdésünket is egyszer s mindenkorra véglegesen eldönteni.¹⁰

Amennyiben hitelt adhatunk azoknak a mára már figyelemreméltóan fejlett és kellően körültekintő bűvárkodásoknak, amelyek a jogfejlődés/jogfejlesztés néven ismert szakadatlanul zajló folyamat magasztos homlokzata mögött tény-

¹⁰ Az már más kérdés, hogy ezt az utolsó állapotot értékmentesen (pl. azáltal, hogy utolsó kiejtett szavunk határozza meg teoretikus perspektívánkat is) vagy önkényesen (mint amikor akaratkifejezést a *mihi placet* módján kritériummá teszem) fogjuk-e fel, avagy egyfajta örökkévaló *logos* evilági megtestesülésének tekintjük (ami mind az evolucionizmus, mind a történelem teleologikus felfogása előfeltevéseit önmagában egyesíti). Látnunk kell ugyanakkor, hogy az ilyesfajta érvelések könnyedén félresikliknak vagy éppen egymásba ácsúszhatnak, saját ellentétükbe ácsaphatnak (pl. annak kérlelhetetlen igényében, hogy *Marx* a történelem törvényeiről szóljon, miközben hirtelen saját személyes meggyőződését kéri számon a történelmen).

legesen munkáló indokokat és befolyásoló tényezőket kísérlik meg feltárni,¹¹ úgy bizonyosan megfosztatunk egy rögzített útmutatásokban gazdag irányítótól, amihez pedig bizonyára már igen kényelmesen hozzászoktunk, hiszen mind az evolucionizmus, mind a történelemben eleve bennfoglalt (inherens) célokat feltételező teleologikus gondolkodás elhitette velünk, hogy vannak útmutatások, amelyek a dolgokban magukban rejlenek, s szorgos kutatással ezekre rálehetünk. Ám amennyiben megbízunk a társadalmi gyakorlat szüntelen önreprodukciójában mint számunkra egyedül kínálgató olyan alapon, amelyre építhetünk s amire mércénket ráhelyezhetjük (amelyhez azt, amit építettünk, hozzámérhetjük) – nos, ez esetben már egyáltalán nem lehetünk biztosak abban, hogy kinek az anatómiája kihez is tartozik, és bármely anatómia sugall-e bármit is nekünk. Vagyis, a jogfejlődés melyik darabkája (területe, szakasza, eleme) áll az „ember” (és anatómiája), és melyik a „majom” (és anatómiája) helyén.

Egyetlen dolog van, amit ezután is biztosra vehetünk. S ez sem több annak beismerésénél, mint hogy minden folyamat minden összetevője és vonatkozása pusztán *viszonylagos* jellegű és jelentőségű. Éppen ezért, úgy tetszik, lételméleti kijelentésként így is fogalmazhatunk: egyetlen viszonylagos totalitás (pl. egyetlen jogi kultúra) sem lehet több vagy más, mint az, amit az e totalitás (itt és most zajló) játszmáiban tényleg résztvevő (itt és most munkálkodó) tényezők ténylegesen létrehozta működésük hatásaként. Ezzel pedig máris közel kerültünk *Alan Watson* végkövetkeztetéséhez. Eszerint az *utánzás* – egyszer már kitalált és gyakorlatban kipróbált, közös civilizációs örökségünkől megismerés útján elsajátított minták adaptáló átültetése – a voltaképpen egyetlen valóságos játékos ebben a jogfejlődési/jogfejlesztési játszmában. Hiszen érdek és felismerés legfeljebb csak külső máz, miközben a közvetlen cselekvést – sugallja a watsoni elemzés – az utánzás lehetősége és csábító egyszerűsége mozgatja. Legelső és végső mozgató ez (legalább is szimbolikus értelemben), amire minden érdek-megfontolás legfeljebb közbensőként iktatódik. Márpedig, ha így van ez, úgy következtetés gyanánt tán *Molière* hősének lekötelező őszinteségével magunk is elmondhatjuk: „Onnét veszem javamat, ahonnan tudom”¹² – mert az egyetlen dolog, ami még számíthat, nem a „Miből lett?“, hanem a „Mi tétetett belőle?” kérdése. Összegezzünk hát, ha időlegesen is (s újfent a marxi példa parafrázisával

¹¹ Ld. pl. *Alan WATSON: Legal Transplants. An Approach to Comparative Law.* Edinburgh, Scottish Academic Press, 1974.; *Alan WATSON: Comparative Law and Legal Change. Cambridge Law Journal*, vol. 37., no. 2. (1978) 313–336.; és *Alan WATSON: The Evolution of Law.* Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1985. Korai értékelésükre vö. *VARGA Csaba: Jogátültetés, avagy a kölcsönzés mint egyetemes jogfejlesztő tényező. Állam- és Jogtudomány*, 1980/2. 286–298. & <http://mek.oszk.hu/14500/14525/>, 191–203.

¹² „Je prend mon bien où je trouve.” *MOLIÈRE: A fősvény.*

élve): az időbeni elsőbbség (annak eldöntése tehát, hogy melyik anatómia az emberé, és melyik a majomé) lételméleti kiváltságot nem jelent. Legfeljebb ismeretelméleti értelemben kamatoztathatjuk azon tényezők azonosítása során, amelyek egyáltalán közreműködhetnek a kérdéses jogi konstrukció kialakulásához.

A jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozásának ezért nem olyasféle megállapításokat összegző beszámolóhoz kell elérkeznie, amilyeneket a „*jog és társadalom*” nemzetközi kutatásából fejlődő globális méretű program hozott létre az immár elmúlt utóbbi idők néhány évtizede folyamán.¹³ Ambiciózusabb pillanataiban ez ugyanis azt látta még feladatának, hogy kifejezetten szociológiai eszközökkel (és célok jegyében) kvantifikáljon megfigyelhető különbségeket annak módjában és azon hatékonyságot illetően, ahogyan és amellyel egyes jogi berendezkedések működnek, egyszersem azt is feltárva, hogy milyen megfelelések állapíthatók meg egyes jogi rendszerek és a valóságos éltető talajukat biztosító különféle társadalmi rendszerek között.

A fentiekből is előresejlik talán: az összehasonlító jogi kultúrák klasszikus megalapozó tanulmányaiban megfogalmazott¹⁴ megfontolások és többnyire tapogatózó válaszadások semmiképpen sem szolgálhatnak arra, hogy bármiféle specifikus kutatási eredményről beszámoljanak. Maguk a jelzett gyűjteményben valamelyes rendszerré szervezett írások sem lépnek fel olyasféle igénnyel, hogy egy többé-kevésbé szorosan körülhatárolt tárgyat kialakult módszertannal vizsgálva valamely meghatározott diszciplína képviselőjében lépjenek föl. Éppen ellenkezőleg, leginkább különféle területekről eltérő körökben született, változatos célból és stílusban a legkülönbözőbb szerzőktől írt esszék gyűjteményét találja ebben az olvasó, amiket egységes korpuszba leginkább egybegyűjtésük ténye, valamint egy mindezek háttérében fészket verő sejtés, a közeljövőben talán határozottabb alakot nyerő kutatási hipotézis foglalja. Ez pedig a meggyőződés arról, hogy eltérő forrásvidékük ellenére van valami közös

¹³ Arra a kutatási programra gondolok, amely a Nemzetközi Jogszociológiai Társaság jogszociológiai kutatóbizottságának égisze alatt Adam Podgórecki kezdeményezésére s vezetésével indult. Átfogó célkitűzésére és első ideiglenes beszámolójára ld. Adam PODGÓRECKI – C. J. WHELAR – D. KHOSTA (szerk.): *Legal Systems and Social Systems*. London, Croom Helm, [év nélkül]. xvii + 262. Vö. még Giorgio REBUFFA: *Culture juridique*. In: André-Jean ARNAUD (szerk.): *Dictionnaire encyclopédique de théorie et de sociologie du droit*. 2e éd. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1993. 139–141. Vö. továbbá Lawrence M. FRIEDMAN: *Legal Culture and Social Development*. *Law and Society Review*, (1969) 29. és köv.; és Lawrence M. FRIEDMAN: *The Legal System. A Social Science Perspective*. New York, Russell Sage Foundation, 1975. viii + 338., különösen 193–222.; továbbá Adam PODGÓRECKI: *Law and Society*. [International Library of Sociology] London–Boston, Routledge – K. Paul, 1974. vii + 316.

¹⁴ Vö. 1. jegyzet, illetőleg VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. [Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 2000. [újrationomva 2006.] xl + 397.

mag bennük, s ez annak megsejtése, hogy eltérő jogi kultúrák összehasonlító vállatása valamiféle teljesebb képhez vezethet a jogról, technikalitásának nyitottságáról, egymással összehasonlítható céloknak különböző módokon eleget tevő képességéről.

Az „összehasonlító jogi kultúrák” kapcsán feltárulkozó kép alapja annak megsejtése, hogy az eltérő jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása valamiféle teljesebb képhez vezethet a jogról, technikalitásának nyitottságáról, hasonló céloknak különböző módokon eleget tevő képességéről.

Pontosabban szólva: az így nyert képet leghelyesebb tán úgy felfognunk, mint az emberi leleményesség meghatározott problémakörre alkalmazott eszményi leltárának némely különálló s ennyiben esetleges darabját. Egyedi változatokat mutató egyes mutatóványok ezek, amiket a lehetséges elemeknek képzelőerőnk határait meghaladóan széles (elvileg persze mégsem korlátlan) tárházából merítettünk.

Jól ismerten egy ilyen körképben olyan fogalmi képpel éltem, amelynek hagyománya a végső elemi igazság-tételek (*Elementarsätze*) geometrikus teljességű számbavételének megkísérlésekor épült ki. Erről egykor *Gottfried Wilhelm Leibniz* álmodozott, mikor először létrehozott egy egyetemes nyelvet, majd *Calculus ratiort* az e nyelven kifejezett logikai összefüggések teljes sorozatának meghatározására, ezután pedig egy *Characteristica universalis* a gondolható fogalmak teljes sorozata logikai láncolatának a kialakítására, és végezetül egy *Encyclopaedia* a rendbe rakott fogalmaknak a tiszta geometria axiomatikus rendje szerint történő kibontására.¹⁵ Kései utódként, bár más kultúra nyelvén szólva, valami hasonló háttérgondolat munkálhatott *Lévy-Strauss* fejében is, mikor az általa megírt „szomorú trópusok” képében egyfajta arche-etnológia alaptípusainak a kibontása lebegett lelki szeme előtt.¹⁶

A fentieknek megfelelően olyan gondolkodási terület az „összehasonlító jogi kultúrák”, amely éppen az összehasonlító jog s a történeti jogtudomány metszéspontja tájékán helyeződik el.

Voltaképpen vizsgálódási területét tekintve e diszciplína az „összehasonlító jogi kultúrák” kutatásáról komparatív természetű annyiban, hogy a jogi kultúrák különféle csoportjait jellemző közös vonások és sajátosságok iránt érdeklődik. A klasszikusként megismert összehasonlító jog szellemi horizontját ugyanakkor túlhaladja annyiban, hogy érdeklődését éppen nem korlátozza a

¹⁵ Vö. VARGA Csaba: Leibniz és a jogi rendszerképzés kérdése. *Jogtudományi Közöny*, 1973/11. 600–608. & <http://mek.oszk.hu/14300/14393/>, 39–55.

¹⁶ Claude LÉVY-STRAUSS: *Tristes tropiques*. Paris, Plon, 1955. 462.

pozitív tételes jog és formális funkcionál(tat)ása leírására. Többletét célja már eleve mutatja. S ez az, hogy a jogi kultúra mint valamiféle kerek működő egész szintjén leíró, és egyszersmind értékelő általánosításokhoz kíván elérkezni. Ebből fakadóan egyes jogi kultúrák jellemzése a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása körében inkább a *genus*, semmint a *species* szintjén (és érdekében) történik. Szellemi horizontjában azonban teljességgel meghaladja a jogszociológusoktól az utóbbi évtizedekben művelni kezdett ún. posztklasszikus jogösszehasonlítást¹⁷ is, amennyiben érdeklődése nem merül ki a jogi struktúrák és szolgáltatások (ügyvédi létszám, bírósági ügyfélforgalom stb.) kvantifikálható adatainak pusztá egybevetésében, minthogy nem is az egyes jogi kultúrák sajátosságaihoz képest külső s eleve elhatározott kérdésekkel közelít. Az „összehasonlító jogi kultúrák” éppen az egyedit keresi: azt a megkülönböztető szellemiséget, mely eltérő intézményesedés, eltérő fogalmi pályák és technikák, olykor eltérő szolgáltatások eltérő igénybevétele mellett is a különféle jogi berendezkedéseket gyakran hasonló s így egymással hasonlítható határfokkal és érdemi befolyással látszik működtetni.¹⁸

Látnunk kell azonban, hogy egy ilyen kutatási irány egyidejűleg *történelmi* is, amennyiben kitűzött célja szerint számba kell vennie mindazon események láncolatát, amelyek a kérdéses kultúra formálódását meghatározták, azon körülmények sorával együtt, amik bármivel is hozzájárultak arculata alakításához – természetesen figyelembe véve azon tényezők halmazát is, amik mögöttes éthoszát eredendően meghatározták. Hiszen ez az éthosz volt az, mely a különféle eseményeket végül egyetlen meghatározott irányú mederbe terelte, melynek körében általunk is megismert alakot és jelentést nyertek, s amely éthosz jegyében a szóban forgó kultúra végül maga is meghatározza önmagát. Következésképpen az „összehasonlító jogi kultúrák” fel kívánja tárnai azt is, hogy miben rejlik ez az éthosz, és miképpen tölti be szerepét a kérdéses kultúra kebelében zajló különféle mozgásoknak egyetlen kultúra mint meghatározott entitás részeként és mozzanataiként történő megszervezésével. Egy ilyen körben mozgó érdeklődés ennél fogva elsődlegesen *kultúraközi* jellegű, s következetesen távol tartja magát attól, hogy egyetemesnek láttassa felismeréseit, vagy bármiféle (történelem)filozófiai túláltalánosításnak a csapdájába essék.

¹⁷ Ld. pl. Erhard BLANKENBURG: Indikatorenvergleich der Rechtskulturen in der Bundesrepublik und den Niederlanden. *Zeitschrift für Rechtssoziologie*, 1985/2. 255–273.; és Erhard BLANKENBURG: Culture juridique comparative. In: ARNAUD (szerk., 1993) i. m. 141–142.

¹⁸ Vö. számos elgondolkodtató példa tükrében Konrad ZWEIGERT: Solutions identiques par des voies différentes. *Revue internationale de Droit comparé*, vol. 18., no. 1. (1966) & http://www.persee.fr/doc/ridc_0035-3337_1966_num_18_1_14471 5–18.

A jelen kötet közreadásában a szerkesztői szándék a jogi kultúrák terrénuma roppant változatoságának érzékeltetésére irányult. Már pedig e körben célszerű figyelemmel lennünk a háttérben munkáló éthoszok, jogászai „világképek”, szakmai technikák, készségek és jártasságok gazdagságára – arra a sajátosan egyedi, történelmi és különös *geniozitásra* (invenciozitásra a sokoldalúan érzékeny reagálásban, vagyis leleményességre a mindenkor rendelkezésre álló fogalmi s eljárási készlet felhasználásában, egyidejűleg a szükséges változások, újítások és megújulások hatékony eszközzésére a mindennapi alkalmazkodásban), tehát azon géniusztettenérésére, amely éppen az adott kultúrára és másoktól megkülönböztető vagy kizárólagos módon jellemző.

Azokat az írásokat, amelyek egy ilyen körben szülehetnek, a leghelyesebb hát esettanulmányokként kezelünk, melyek közös felismerésként – kiemelt hangsúllyal – rádöbenthetnek arra a paradigmátikus meghatározó szerepre, amit az ún. *jogászai módszer* játszik (mert mindig is játszott) egy-egy jogi kultúra egyedi vonásainak a formálásában. A jog keretei közti érvelési és okfejtési módok, az a szerep, amit bíróságoknak, kódexeknek, logikának, tapasztalásnak, diszkréciónak, méltányosságnak (lehetőségesen) e jogi berendezkedésben szokásosan biztosítanak – nos, a jog tényleges működ(tet)ésében ezeket a vonásokat éppen nem valamiféle kívülről utólag odabiggyesztett ékességként szemlélik, hanem úgy kezelik, mint a jog talán legközpontibb mag-elemét, legsajátabban belső összetevőjét. Hiszen végső soron (megfelelő ideologikus érvényesítés esetén) ezek az összetevők alakíthatják és adhatják meg valóban a jog lételméleti arculatát – azt a jelenét, ami tényleges hatásgyakorlásban is megmutatkozik, Lukács György terminusával kifejezve tehát: éppígyilétét.¹⁹

Mondanunk sem kell talán: bármely válogatás inkább azzal tűnik ki, hogy mi hiányzik belőle, semmint azzal, hogy mit is foglal végső soron magában. Nos, így áll a helyzet az „összehasonlító jogi kultúrák” csaknem határtalanul tágas problematikájával is.

¹⁹ Megjegyzendő, ilyen összefüggésben még a jogi kultúrák *degenerálódása* is vizsgálódásra érdemes területet sejtet, melynek tükrében adott jogi kultúrák rejtett vonásai és lappangó lehetőségei egyaránt látottá tehetők – akár azáltal, hogy a kérdéses jogi kultúrát egymásnak feszülő s egymást kölcsönösen kioltó befolyásoknak tesszük ki, akár úgy, hogy valamelyiknek a fejlődésbeli kilátásával ütköztetjük. Még az is, amit saját értékelésünkben *perverziónak* nevezhetünk, arról tanúskodik: miként válaszolhatnak jogi kultúrák rendkívüli kihívásokra olyankor, amikor egymást kölcsönösen kizáró vonzásoknak s taszításoknak kell egyidejűleg megfelelniök. Ironikusan persze beláthatjuk: ha nem is valamiféle előzetes elhatározás, előítélet eredményeként, példáinkat mégis inkább a kontinentális, semmint az angolszász kultúrából meríthetjük; s a kontinentális jogcsaládban is nagy valószínűséggel (és sokat mondóan) inkább a napjainkhoz közeli időkből.

COMPARATIO A JOGTUDOMÁNYBAN S A JOGI OKTATÁSBAN

*Alaphelyzetek, érzékenységek és problémák
egy multikulturális világban*

1. Az én és külvilága: a megértés kérdése

A tudományművelővé és/vagy egyetemi oktatóvá válás már eleve egy alapvetően nemzetköziesített hivatásrendbe történő professzionalizálódást feltételez. Ez tovább erősödik akkor, amikor a világ nem angol anyanyelvű többsége többnyire angol nyelven (is) elkezd tárgyaról egy azonosítatlan hallgatóság – voltaképpen mind a jelenben élő, mind a majdani jövő emberiségéből kikerülő történetesen érdeklődő – számára értekezni.

Gyakorlatilag a *nyelvi lehetőségek* kimeríthetetlenek. Ebből a majdnem végtelen tárházból válogatunk, amikor kommunikálunk; amikor tárgyakat s gondolati tárgyként kezelt virtualitásokat megnevezünk; amikor a tárgyiságában vagy társadalmi intézményesültségében szemlélt világot leírva s elemezve egyes megkülönböztetett részeinek a fogalmiasításába belekezdünk. Látszólag minden pillanatban s vonatkozásban szabadon mozgunk, mégis e világgal már eleve úgy találkozunk, hogy az számunkra minden ízében s összességében immár teljességgel elrendezettként és berendezettként jelentkezik. Következésképpen hacsak nem forgatjuk fel az egészet vagy Robinsonként nem vonulunk ki belőle, egyetlen lehetőségünk marad csupán, nevezetesen hogy fáradtságos saját munkával valamely porcikája vagy csücske kiválasztásával némi finomítás, saját körülményekhez igazítás megkísérlésével éljünk. Hiszen bármi köröttünk, ami van, amibe beleszülettünk, belenőttünk, majd külvilágunkkal szakadatlan kommunikációval folyvást továbbnövünk, számunkra eleve adott. Pontosabb kifejezéssel élve: kultúránkba, hagyományunkba, rendünkbe ágyazott. A külvilágról s egymás társaságában önmagunkról is szól ez. Hiszen keretet ad a magunkról való reflektálásunkhoz. Merthogy éppen meglévő formájában pon-

tosan ez a mi világunk. Ebben élünk, ebben tájékozódunk. Mindenkori állapota szerint ezért számunkra egyszersmind normatív alapként is jelentkezik.¹

Minden ilyen kultúra, hagyomány, rend azonban plurális. Ti. ezek az egyes népek életéből – az általuk kifejlesztett/elfogadott rendképzettől, az őket érő kihívások jellegéből, tapasztalataik s a közösségi cselekvéseikben megjelenő visszacsatolások természetéből – adódóan térnek el egymástól. Habár közösségen belüli és kívüli találkozások, kommunikációk és hallomások beindítanak kölcsönös tanulási folyamatokat és ezzel valaminő hasonulás/egységesülés irányába is mutató mozgásokat, ezeket általában ki szokták egyenlíteni a saját szerűséget megerősítő (tehát a centripetálissal szemben ható centrifugális) mozgások.

Nos, pontosan a *comparatio* az, ami valamiféle közös talajra, egymásmellettségbe hozza ezeket. Hiszen amennyiben egy közös halmaz szerves összetevőiként kezeljük mindezeket, úgy szükségképpen egymáshoz is fogjuk őket viszonyítani. Ennek során viszont bármennyire meg is kíséreljük saját látószögünket valamiféle objektivitás vágyában anonimizálni, deperszonalizálni, azaz eljárásunkban hűvös távolságtartással élni, műveletünk eredményét végső soron mégis magunknak, az összehasonlítást végzőnek a *saját kultúrája* fogja meghatározni, vagy legalább is viszonyítási keretbe foglalni. Amit kitesséklni igyekeztünk tehát a kapun, visszatér az ablakon. Már pedig pontosan ez a bármiféle megértésben paradigmátikus benne rejlő paradoxon: nem tehetek egyebet, mint hogy – úgymond – „*kultúrámmal kultúrádat értelmezem*”. Hiszen mindannyian egy képzeletbeli csónakon ülünk; mi vagyunk az emberiség, amely egyáltalán számot adhat önmagáról, sokféleségéről.² De ezen túl már

¹ Az *autopoiesis* eredendő módszertani látásmódja nyomán magam autopoietikusként elemeztem azt a folyamatot, ami társadalmi és egyéni szintű megértés, nyelvhasználat, így egyebek közt a formalizált normatívumokkal, köztük a joggal való hivatalos (csakúgy, mint személyes) foglalatosságok közt feszül. Vö. VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*. [Gyorsuló idő] Budapest, Magvető, 1981. 287. & <http://mek.oszk.hu/14200/14244/> – a mű angol nyelvű változatáról [Csaba VARGA: *The Place of Law in Lukács' World Concept*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. 193. & 3rd [reprint] ed. with Postface. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 218. <http://mek.oszk.hu/14200/14249/>] írt kritikai reflexió [Frank BENSELER: *Zeitschrift für Rechtssoziologie*, vol. 8., no. 2, (1987) 302–304.] meglátásának a fényében –, valamint VARGA Csaba: *Autopoiesis és a jog jogalkalmazói-gyakorlati újratermelése. Jogtudományi Közöny*, 1988/5. 264–268., továbbá a következő jegyzetben foglalt mű, 5.3. fejezet.

² VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. [1997.] Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. 504. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>, 258.; hivatkozással Bernard S. COHN: *Anthropology and History: The State of the Play*. *Comparative Studies in Society and History*, vol. 22., no. 2. (1980) 198–221., 199.; és Hans MEDICK: »Missionaries in the Row Boat«? *Ethnological Ways of Knowing as a Challenge to Social History*. *Comparative Studies in Society and History*, vol. 29., no. 1. (1987) 76–98. }»Misszionáriusok a csónakban?« Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben. In: VÁRI András

csak egyetlen körülmény van, mely – hiányként – közös bennük. Ti. „Nincsen semleges nyelvük, viszonyítási pontjuk, mely kívül állna mindazon, amik ők maguk vagy amit ők saját kultúrájukkal egyáltalán érzékelhetnek, mert meg akarják ismerni.”

Amikor tehát összehasonlító elköteleződéssel figyelmünk körébe vonunk más kultúrákhoz tartozó ismerettárgyakat, *nolens-volens* az általunk elvégzett/elvégzendő *comparatio* útján voltaképpen saját kultúránk megértésén/fejlesztésén, mert az azokkal való kontrasztálással sajátunknak a belső megértése elmélyítésén sáfárokodunk. Merthogy gondolati továbblépéseink mindig e saját talajon történnek.³ Következésképpen ezt kell fejlettebbé varázsolnunk – rendszertani értelemben is, belső elhatárolásaiban s ezzel válaszadási potenciáljában még differenciáltabbá tennünk⁴ –, hogy nagyobb érzékenységgel, mélyebb megértésről tanúskodó válaszlehetőségekkel élve tudjuk majd azt a számunkra külsőt, idegent is – annak saját érzékenységében, gondolati és fogalmi apparátusában – a magunk számára megjeleníteni.

És továbblépve innen a tudomány, az oktatás területére: olyan topikában értekezem, egy nemzetközi fórumon, amelynek kapcsán más kultúra jelenségeiről is szólok? Hallgatóimat a jogi hagyományok változatosságába vezetem be, múlt és jelen jogvilágainak feltérképezésébe, egy olyan vegyes közösségben, amelyben minden, amiről szólok – leírás, osztályozás, viszonyítás, s a mind-ezekben óhatatlanul kifejeződő értékelés – a sajátométól eltérő jogi kultúrát is érint, olyat, amelynek képviselője történetesen jelen van, mint hallgatóm? Nos, a voltaképpeni alaphelyzet nem új. Nem is változott jöttányit sem annak évezredek óta, hogy az írást emberi gondolatok, megismerés-eredmények rögzítésére kezdték el felhasználni, és ez eredeti nyelvén vagy fordításban terjesztetten az adott kultúra körén túl, azokhoz is rendszerszerűen elérkezik, akikről tudósít.

Röviden szólva, az eltérő – autochton, vagyis saját feltételek közt sajátként született – kultúrák közti úgymond szakadékról, s egyben áthidalása lehetőségeiről/nehézségeiről van itt szó. Újfent a „kultúrámmal kultúrádat értelmezem”

(szerk.): *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 62–109., 63.} munkáira.

³ Ez olykor olyan szélsőséges megfogalmazást nyer, mintha maga a jogcsalád-fogalommal történő élés is bármi ismeretlennek rögvest egzotikumként távol tartását szolgálná. Vö. Horatia MUIR WATT: Globalization and Comparative Law. In: Mathias REIMANN – Reinhard ZIMMERMAN (ed.): *The Oxford Handbook of Comparative Law.* Oxford–New York, Oxford University Press, 2006. 579–607., 595.: „exoticization of legal cultures”.

⁴ A ‘fejlődés’ értelmezéséhez ld. Gerd PAWELZIG: *Az objektív rendszerek fejlődésének dialektikája. (Dialektik der Entwicklung objektiver Systeme.* Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1970.) ford. Imre Katalin. Budapest, Gondolat, 1974. 249.

már említett problematikája ez: az antropológiai tájékozódás s – szűkebben – az idegen kultúrák megismerése lehetőségének a kérdése.⁵ Miután az ember jellemzően nem kétlaki vagy átmeneti vagy sehol sem otthonos lény, mert általában és döntően vagy itt, vagy pedig ott honos, a más és a másik felé is csak intellektusa és empátiára hajlandósága tud nyitni. Érdeklődéssel fordul feléje és megkísérli megérteni. Ám legelkötelezettebb próbálkozásai ellenére sem lesz más a mással/másikkal való viszonyában ő, mint *külső megfigyelő*.

(Talán előbb a dilemma s képzelőtehetségünk is jobban munkál, ha egy rövid tekintés erejéig oly területen érzékel(tet)jük a feladatot, ami talán közelebről is a sajátunk, mert az önnön múltunk és jelenünk közti úgyszintén szakadékot kísérli meg áthidalni. Hiszen alábbi példázásunkban a szakadék áthidalhatóságának vagy áthidalhatatlanságának dilemmája sokkal homogénebb, mert történelmi ívében egyazon területen, egyfelől a saját kultúra múltjának valamely szelete s másfelől az aktuálisan éppen általunk megélt jelene közt fog feszülni. Ilyen lesz példánkban az ún. *régi zene* mai mozgalmá, aminek vitáit tanulság végett itt és most röviden áttekintjük.

Nem más e mozgalom, mint a XIX. század romantikája látásmódjának, hangszereinek s játéktípusának a múltra is visszavetülő eluralkodása után egy tisztító, helyreállító, ahhoz visszatérést biztosító vágy, hogy a régi zene mai előadásában is végre ismét olyasmit hallhassunk, mint ami az egykor, egykori közegében⁶ és egykori hallgatósága számára lehetett. Nos, a zenetudomány és az előadóművészet irodalma ma ilyesmiket mond: miután a régi elmúlt, már csak azonosítása sem lehetséges. Hű megidézése, az autenticitás elérésének kívánalma pedig olyannyira megfoghatatlanul sokágú kérdés, hogy kimerítően meg sem

⁵ Henrietta L. MOORE – Todd SANDERS: Anthropology and Epistemology. In: Henrietta L. MOORE – Todd SANDERS (ed.): *Anthropology in Theory. Issues in Epistemology*. [2006.] 2nd ed. Chichester, Wiley Blackwell, 2014. & www.faculty.fairfield.edu/drcrawford/moore_sanders_2006.pdf, 1–17.

⁶ Itt rögvest újabb feloldhatatlanságokra bukkanunk. Hiszen ami ma koncertlátogatás céltárgya, barokk alkotások tömegében csak társas alkalmak háttérszínezője vagy merő szolgálója volt; az istentiszteleti, azaz az egyházi zenében pedig a transzcendentális történéshez, a rítushoz, avagy maga a szentség jelentéséhez és kiszolgáltatásához képest nem feltétlenül több, mint a helyszín architekturalitása, belső- vagy díszítőművészeti kiképzése, avagy éppen a szertartási viselet és koreografált mozgás együttvéve, mind egyetlen célból: magunkat, lelkünket, egész lényünket előkészíteni – kondicionálni –, hogy „fölemeljük szívünket az Úrhoz” (Sursum corda! Habemus ad Dominum. Vö. https://en.wikipedia.org/wiki/Sursum_corda).

közelíthető.⁷ Elérhetőse így eleve kizárt.⁸ Nem lévén annak birtokában, aminek meg kívánhatna felelni, legfeljebb valamiféle elképzelt idealitás (ismételt?) megidézésére tudhatna csupán és legfeljebb törekedni.⁹

Ezen gondolkodás alapköve annak a tételnek a kimondása, miszerint „a komponálás végeredménye nem a kompozíció, hanem inkább annak előadása”;¹⁰ ennek során pedig, egyáltalán, „nem »előadásról«, hanem »*valaminek* az előadásáról«, tehát egy az előadandóhoz képest előzetesen létező platonikus [értsd: pusztán képzeletben létező – V.Cs.] mű előadásáról lehet csak beszélünk.”¹¹

Tegyük fel, hogy már mindent tudunk a műtről. Nos, tudnánk-e biztosítani az egykor volt hangzásélményt? A válasz ismét egy kijózanító nem. Merthogy nem kerülhettünk igazán közelebb, mivel „az, hogy mit hallunk, nagyban függ attól, hogy miben hiszünk. S a jelenkori hallgató hite különbözik a múltbéliétől.”¹²

Egy átmeneti összegzés így azt szűrheti le a mai zenetudományi gondolkodásból, mintha maga a törekvés lenne ellentmondásos;¹³ pedig nem ez, hanem vállalt feladata az, ami végső soron – tudói legalábbis így mondják – lehetetlennek bizonyul.

⁷ Legalább is szerzői intenció, hangszerválaszték, játéktechnika s hangzás felőli megközelítésekre bontható – James O. YOUNG: *Authenticity in Performance*. In: *Routledge Companion to Aesthetics*. 3rd ed. London–New York, Routledge, 2013. Ch. 44. 452–461.; és Aron EDIDIN: *Consequentialism about Historical Authenticity*. *Performance Practice Review*, vol. 13., no. 1. (2008) <http://scholarship.claremont.edu/ppr/vol13/iss1/2>, 1–13., 3. –, míg mások – Peter KIVY: *Authenticities. Philosophical Reflections on Musical Performance*. Ithaca (New York), Cornell University Press, 1995. 296. – egész kritérium-sokaságot feltételeznek benne.

⁸ KIVY i. m. nem egyszerűen tagadja elérhetőségét, hanem antitétikusan állítja be egyfelől az autenticitásnak a kottához képest kívülről behozott követelményét s másfelől az előadói kongenialitást, arra következtetve, hogy az előbbi figyelembevétele az utóbbi gúzsba kötését eredményezné. Kritikájára ld. Roland JACKSON: *Authenticity of Authenticities? Performance Practice and the Mainstream*. *Performance Practice Review*, vol. 10., no. 1. (1997) <http://scholarship.claremont.edu/ppr/vol10/iss1/>

⁹ „Mivel a zeneszerző kotta-műve nem határozza meg teljességében egy hű előadás hangzását, bármely adott előadás hitelessége csakis eszményien hű előadások halmazának (megfelelő esetei) tükrében ítélni lehet meg.” Stephen DAVIES: *Authenticity in Musical Performance*. *British Journal of Aesthetics*, vol. 27., no. 1. (Winter 1987) 39–50., 39.

¹⁰ EDIDIN i. m. 5.

¹¹ Nicholas COOK: *Analyzing Performance, Performing Analysis*. In: Nicholas COOK – Mark EVERIST (ed.): *Rethinking Music*. Oxford, Oxford University Press, 1999. 239–261., 244.

¹² Stephen DAVIES: *Authenticity in Performance: A Reply to James O. Young*. *The British Journal of Aesthetics*, vol. 28., no. 4. (April 1988) 373–376., 373. Ám amire a hitet érti, az számára csak benyomásvilág, megszokásvilág, ízlésvilág; példái szerint az, hogy múlt/jelen polaritásában mi hangzik disszonánsnak/konkordánsnak, mely hangszer túl rusztikusnak, vagy zenei kidolgozás (pl. az öreg Händel számos operája esetében) érdektelennek, mert ilyen vagy olyan minőséget nélkülözőnek.

¹³ Ilyesféle állásfoglalást sugall pl. Bernard D. SHERMAN: *Authenticity in Musical Performance*. In: Michael J. KELLY (ed.): *The Encyclopedia of Aesthetics*. New York, Oxford University Press, 1998. <http://www.bsherman.net/encyclopedia.html>; , valamint https://en.wikipedia.org/wiki/Historically_informed_performance

Mindazonáltal teljességgel kívülállóként mégis némi sajnálkozással kell megjegyeznem, hogy ebben a fenti, technikaivá sterilizált absztrakt filozófálgató csaknem semmitmondásban még csak fel sem bukkant az a mozzanat, aminek pedig minden antropológiai megközelítés alapjának kellene lennie. Ez pedig annak belátása, hogy egyedül a kérdéses ember (és emberközösség) világképe, hite, dolgait elrendező rendje, létében célt kereső vágya az, ami értelmet adhat a zenének is; így annak, hogy ezt mikor, hol, mivégre, s miként hallgassák; amiként annak is, hogy miféle tanulsága, gazdagodása származhat hallgatójának ebből. Azon túl pedig, hogy egészében a kor istenhívó volt, Bach és számos előd és utód társ zenéje, életműve, egyáltalán élete egyenesen theocentrikusnak mondható;¹⁴ lévén műveik javarésze sem valami más híján, netán hívságból, hanem éppen specifikus – művészként kifejezett – alázatból: liturgikus alkalomra, tehát liturgikus helyen, időben, körben s szereppel történő elhangzásra készült.¹⁵ Már pedig ha megfosztjuk környezetétől és funkciójától, az adott transzcendentalitás felhívására szolgáló, ősi rítusokkal övezett és a kérdéses időre kanonizált szövegek újramegidezésével történő isztentisztelettől, feltehetjük, hogy – amint a koncertéleti érdeklődés és tapasztalat növekvő erővel éppen napjainkban bizonyítja – bizonyára marad még egyfajta szellemi geometriaként értelmezhető üzenete egyfajta muzikális tökélyről, de bizonyosan nem a hívő ember transzcendencia előtti alázatáról, noha az egésze pontosan erről szól. Templomban, liturgikus keretek közt, egy a bachi istenképpel azonosuló előadás ezért nem lesz ma sem összetéveszthető egy szekuláris kottaolvasatú imitációval.)

Minél mélyebb elvonatkoztatással s analitikus instrumentáriummal boncolgatjuk tehát annak kérdését, hogy lehetséges-e egyáltalán a más – végső soron a másik – megértése, annál távolabbra kerülünk egy igenlő válasz lehetőségétől. Mindennapi tapasztalatunk mégis amelletti bizonyosság, hogy kellő érdeklődéssel, empátiával és fáradozással nemcsak megérthetjük, de közös éthoszú búvárkodással kölcsönösen gazdagíthatjuk is egymást.

Nos, miképpen kell értenünk hát a – hivatalos címében – »Összehasonlító jogi oktatás és multikulturális hallgatóság: Kihívás vagy alkalom?« világkongresszusi kérdését? Magam pusztán egy tapogatózó irányjelzéssel élhettem előkészület gyanánt akkor, amikor a majdani nemzeti beszámoló elkészítésére

¹⁴ Pl. KAMP Salamon: Johann Sebastian Bach zenéjének teológiai aspektusai. In: *Bach-tanulmányok*. No. 9. Budapest, Magyar Bach Társaság, 2006. 1–14.

¹⁵ Bachnak mint absztrahált zenének világi színpadra vitele mellett azért szekuláris művészként Helmuth RILLING: Bach egyházzeneje: Jelentőség és jelentés. [Eredetileg Bach's Church Music: Significance and Meaning. *Lecture at the International Bach Academy in Stuttgart*, November 18, 1984.] In: *Bach-tanulmányok*. No. 5. Budapest, Magyar Bach Társaság, 1995. <http://www.bachsociety.hu/tanulmányok.htm>, 1–13., 9. is elismeri, hogy e zene kontextusa valaha „az egyház üzenete [...] az istentisztelet keretében vasárnapról vasárnapra új alakban” történő megnyilvánulásban volt.

a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia körében vállalkozókhöz kellett némi iránymutatásul szólnom.

2. A kérdés voltaképpeni értelme¹⁶

A téma nyilvánvalóan a mindannyiunk hivatásgyakorlásából adódó tapasztalatban gyökerezik, mely mai világunkban egyre általánosabbnak tetszik, nevezetesen hogy az egyetemi padosorokban helyet foglaló hallgatóságunk immár nem feltétlenül a mi saját kultúránkat képviseli, s így a tanulmányoknak nemcsak tárgya, de alanya is egyre inkább *multikulturálissá* válik. Hallgatóink így növekvően magukban kezdik képviselni azokat a jogi hagyományokat, különbségtételben fontos oldalakat, érzékenységeket, fogalmiasításokat s választási lehetőségeket, amiket magunk az összehasonlító jog nevében oktatunk. Mindez azzal jár, hogy annak sajátként belsővé tett eszménye, amit eddig hallgatóságunk s hallgatóink rendként fogtak fel, kívülről jöttek részéről most más, eltérő rend-eszményekkel személyükben is konfrontáltak/konfrontálódnak. Ugyanezen közösségen belül így – nézőponttól függő pozícióban – óhatatlanul kialakul valamiféle *Mi* és *Ti* elválasztó képzelet, eltérő meggyőződéssel, tapasztalattal, világlátással. Akár megválaszolásra váró kihívásként vagy egyszerűen egy lehetséges közös megalapozást célzó további kutatás alkalmának a megragadásaként fogjuk is fel, új helyzet ez a korábbi, egyöntetűben tisztán nemzeti keretekkel, azonos háttérkultúrájú hallgatósággal való együttműködéssel szemben. Mert világszerte a jogi oktatás nemzetköziesítése felé tett lépések sora magán az intézményi képzés tanulási folyamatain belül is multikulturalizmust teremtett. Ez pedig a maga módján új kérdéseket vetett fel, amivel új érzékenységek születtek, együtt annak visszatérő szükségével, hogy a jogösszehasonlító diszciplínánkban eddig tett fogalmiasítások teljes során át mindezeket újragondoljuk, sőt olykor újrafundáljuk, különösen ami a különféle osztályozásokat (csoportosításokat és különösen dichotomizálásokat) s ezek gyökérzetét és magyarázatát illeti.

Elvben, mint a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia világkongresszusán megvitandó tudományos téma, alapvetésében nem különbözik ez az ösz-

¹⁶ Amiként a kongresszus honlapján a világszervezet két hivatalos nyelven –<http://gc.iuscomparatum.info/gc/project/comparative-law-and-multicultural-legal-classes-challenge-or-opportunity-english/>; ill. <http://gc.iuscomparatum.info/gc/project/comparative-law-and-multicultural-legal-classes-challenge-or-opportunity-english/?lang=fr> – már 2017-ben megjelent.

szeheasonlító jognak nevezett tudományterület s a jogi kultúrák összeheasonlító tanulmányozásának nevezett kiágazás mint valamelyest önállósuló diszciplína tényleges gyakorlati művelésétől. És bármely problémakör vagy részterület, aminek végeredményét bármelyikünk megközelítve vagy feldolgozva felkínálja a tudós világközösség általi megítélés számára – nos, ez utóbbi önmagában úgyszintén és óhatatlanul a komparativizmus hivatásának vagy művelői körének egyfajta multikulturális közössége lesz, és ugyanazzal a perspektívával rendelkezik, tehát ugyanúgy felfogható kihívásként vagy alkalomként egyaránt.

Akárhogy közelítünk is, a világkongresszuson megvitatandó témának kettős arculata van.

Egyfelől felhívásként értelmezhető arra, hogy általában az összeheasonlító jog s különösen a jogi kultúrák összeheasonlító tanulmányozása mögött rejlő *ontológiai és episztemológiai igényeket* – vagyis realitásokat és eszményeket – újragondoljuk. Milyen értelemben és mennyire lehetnek ezek egyáltalán valóban, igazán objektívek? és tisztán leíró jellegűek? Tehát rejlik-e eleve bennük értékelés? és ha igen, úgy kinek a részéről és melyik háttérkultúra képviselőjében? Például a rengeteg kulcsterminus közt az olyan minősítő vagy értékelő leírásokkor, mint amit a ‘fejlődés’, ‘haladás’, avagy ‘a végeredményben felmutatott több teljesítmény, nagyobb kidolgozottság, vagy összetettebb válaszadás’ és hasonló további minősítő kifejezések használata jelent – nos, voltaképpen minek az értelmében értendő ez, mely nézőpontból, pontosabban kinek a nézőpontjából? Avagy a jog valamilyen rend-eszménynek olyan, minden elképzelhető változatában autochton jellegű megtestesülése, amely bármiféle általánosra történő visszavezetésnek eleve ellenáll, és minden olyan összeheasonlítást kizár, mely azután valamiféle *általánosnak különös* gyanánt történő megvalósulásaként vetíthetné vissza, s ekként magyarázhatná?¹⁷ Vagyis végső soron mi is lehetne egy ilyen általános, amennyiben egyáltalán fennáll vagy legalábbis ekként vélelmezhető?¹⁸ Röviden szólva, mi bármely összeheasonlításnak az alapja? Hiszen az esetek túlnyomó többségében úgyszólván kivétel nélkül a saját berendezkedésből mint *tertium comparationis*ből indulunk ki,

¹⁷ Bizonyosan nem véletlen Lawrence ROSEN: *Comparative Law and Anthropology*. In: Mauro BUSSANI – Ugo MATTEI (ed.): *The Cambridge Companion to Comparative Law*. Cambridge, Cambridge University Press, 2012. 73–87., 85–86. megjegyzése arról, hogy „a különös és az általános dichotómiája éppen az összeheasonlító munkálatokban, így a jogban igencsak ártalmas.”

¹⁸ Az általános és különös, s benne a típus ilyesfajta filozofikus használatára – Hegel után továbbértelmezetten – ld. LUKÁCS György: *A különösség mint esztétikai kategória*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957. 255.; jogi továbbgondolásokra pedig PESCHKA Vilmos: *A jog sajátos-sága*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 159.

hogy aztán, mások berendezkedésével jogösszehasonlítás címén összevetve, annak mélyebb megértéséhez elérkezzünk.

Másfelől az oktatás jellegzetesen viszonylag kisebb csoportokban zajló interaktív folyamat, mely ebben szerzett gyakorlati – tanári és hallgatói – tapasztalatok hatalmas múltbéli felhalmozódására támaszkodhat. Ezért remélem, hogy az elkészülő nemzeti beszámolók – amik előzetes ígérek szerint Argentínából, Brazíliából, Ciprusból, a Cseh Köztársaságból, Görögországból, Hollandiából, Japánból, Kanadából (Québec által képviselten), Nagy-Britanniából, Németországból, Olaszországból, Romániából, Svájcból, Szingapúrból, Tajvanból és Törökországból¹⁹ várhatók – különféle esetek *think-tank* jellegű áttekintésként fognak hatni, amik vagy problematizálásukkal, vagy azáltal járulnak hozzá a téma megvilágításához és lehetséges megválaszolásához, hogy saját eset-megbeszéléseikkel tágítják az immár a mi esetünkben is multikulturális kölcsönös tanulási folyamat körét.

A fentiekben körvonalazott összetett kérdésben a *jogösszehasonlító oktatás* oldalát illetően a témajavaslat eredendő s számomra anonim felvetése – amint ezt a világtalálkozást szervező Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia tárgysorába vettem vélem, mint az összegző általános beszámoló általuk felkért felelősével közölték – arra törekedett, hogy nézzünk szembe a változatos (vegyes) kulturális háttérű hallgatóknak történő tanítás nehézségeivel, amik abból fakadnak, hogy bizonyos osztályozások, belefoglalások vagy kizárások, dichotomizálások vagy pusztán csoportosítások a hallgatóság valamely részére visszatetszést szülően, bántóként vagy éppen sokkolóként hathatnak, leginkább ama egyszerű ténynek köszönhetően, hogy ők eltérő önismeretet s ennél fogva más körülményeken nyugvó különbségtételeket vagy ellentétbe állításokat hoztak magukkal. A Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia által számomra a felkérő levélben eljuttatott példázás és körülírás²⁰ szerint itt leginkább olyan helyzetekről van szó, amikor a vallási jogok valós természetét, az iszlám jog mibenlétét, avagy Kína, Japán és Korea jogrendszerének az egymáshoz való belső viszonyát kell kifejteni. Ugyanakkor, mint folytatták, a hallgatóknak a saját kulturális háttérrel illető sokfélesége a tanulási folyamatban olyan eddig kevésbé elemzett helyzetek sorát idézi elő, amely könnyen új eljárások, új módszerek ösztönzője is lehet. Ilyenként vetődik fel, megválaszolandó kérdésként

¹⁹ A listát a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia adta meg, a nemzeti szervezeteitől összegyűjtött jelentkezések nyomán, s azzal a perspektívával, hogy a kongresszusi főreferátumok hatalmas Springer-kiadású kötete esetleg majd topikális kötetekkel, a nemzeti referátumok gyűjteményeivel is – szintén Springer-gondozásban – kiegészül.

²⁰ Prof. Diego P. Fernández Arroyo IACL főtitkár 2016. március 15-én kelt e-levelében foglaltan.

például, hogy miként vonhatók be aktív, résztvevő erőként e folyamatba maguk azok a hallgatók, akik saját hazájukban egyszersmind hiteles tanúi, mert egyszersmind megélő is e tanítandó másságnak? Hogyan fordíthatjuk előnyünkre a különböző háttérű hallgatók jelenlétét így magának az oktatási folyamatnak az élőbbé és meggyőzőbbé tételében, azaz magának a hallgatóságnak egy közös gondolkodási és problémamegoldási folyamatba való bevonásában? Hatékony lehet-e történetesen az, hogy egy-egy felkért hallgató szóljon szülőhazájának a számára sajátos intézményeiről, mint egy adott osztályozáson belül adott csoport specifikus jogi megközelítésének vagy alkalmazott technikájának a példájáról? Vagy mi lenne, ha a hallgatók egymás beszámoltatásával együttesen készülnének fel egy közös prezentációra, amit majd a kérdéses osztály- vagy csoportközösség a tanárával együtt közösen megvitat? És végül, ha nem is utoljára, vannak-e esetleg az ilyen gyakorlatban járatos oktatók részéről ajánlható stratégiák, hogy hatékony, kívánatos, és az optimálisan elérhető legkevesebb súrlódással járó legyen egyáltalán a jogösszehasonlító alapú oktatás?

A téma tehát meglehetősen összetett, amint hogy egymással versenyezve, sajátos módszereiben és technikáiban az összehasonlító jogot tudományos irányként és oktatási tárgyként az egyes nemzeti közreműködések egyaránt választhatják, vagyis egyfelől teoretikus megalapozási kísérletként felfogva s másfelől az oktatási gyakorlat kérdéseként.

Végső összegzésben pedig mind a lét- és ismeretelméleti háttérből fakadó követelmények megvilágítása, mind pedig a megfelelő tanítási gyakorlat kellő tárgyalása biztos megalapozást igényel, amihez lehetségesen és kívánatosan majd egy eleinte talán adott kultúrára támaszkodó, eshetőlegesen elérendő szintézisként pedig talán már általánosként szintetizálható módon, egy a rend és a rendteremtés belső és külső összefüggéseit feltáró antropológiai kutatás fog majd egyszer remélhetően szolgálni támasztékul.

3. A *comparatio iuris* mint tudományos tevékenység és mint oktatási irány

A kultúranropológiában Franz Boas óta alaptétel, hogy a feladat nem egyszerűen az, hogy teoretizáljunk, hanem az, hogy összefüggésekben elhelyezzünk²¹ – annak tudatában, hogy minden egyes kultúrában a maga sajátos „génusza”, problémamegoldási módjának éppen reá – és többnyire csakis reá – jellemző

²¹ MOORE–SANDERS (ed.) i. m.

találékonyasága benne rejlik.²² Nos, klasszikus megfogalmazásában a *kultúra* nem más, mint „szimbolikus formákban kifejezett öröklött felfogások rendszere, melyek révén az emberek érintkeznek egymással, megörökítve s fejlesztve tudásukat az életről és viszonyulásukat az élethez egyaránt.”²³

Következésképpen a honos, a saját jogrendszer megismerése „hallgatólagosan egy olyan *mono-ismeretelméletet* hoz létre”,²⁴ mely specifikusan ehhez „rögzíti az elmét”²⁵ – olyan erővel ráadásul, amely csak ahhoz hasonlítható, mint amivel önnön anyanyelvünk s a magunk kultúrájában felnövekedésünk majdan a nagyvilágra kinyíló világlátásunk számára is egyfajta stabil, nehezen mozgatható viszonyítási alapot és keretet szolgáltat. Merthogy „Sem az összehasonlító jogtudományban, sem a jogösszehasonlító egyetemi tanulmányok során kifejlesztett nagyelméletek nem változtatnak egy olyan korábbi megismerő beágyazottságon, amely már [az adott alany(ok)ban, a jogösszehasonlítás művelőiben és hallgatóóságuk körében – V.Cs.] létrejött.”²⁶

Mindebben ti. bármiféle elért absztraktuma ellenére maga az úgynevezett *tudomány* sem egy kívülálló abszolútum, hanem része mindenkori létünknek, megismerő énünknek, és ezzel közösségi életünknek. Ebben az értelemben pedig egyenesen úgymond „ontológiai tétel” minőségében és érvényével állapítható meg, hogy maga a tudomány sem más, mint „kultúra a kultúrában, amely

²² Első megsejtésére ld. Edward SAPIR: Culture, Genuine and Spurious. *American Journal of Sociology*, Vol. 29., no. 4. (1924) 401–429. Vö. Csaba VARGA: Introduction. In: Csaba VARGA (ed.): *Comparative Legal Cultures*. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Legal Cultures 1] Aldershot–Hong Kong–Singapore–Sydney–Dartmouth–New York, The New York University Press, 1992. xxiv+614, xv–xxiv (VARGA Csaba: Jogi kultúrák – összehasonlító megvilágításban. In: VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. [Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 2000. ix–xviii).

²³ Clifford GEERTZ: *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*. [Harper Torchbooks] New York, Basic Books, 1973. ix+470., 89: „a system of inherited conceptions expressed in symbolic forms by means of which men communicate, perpetuate, and develop their knowledge about and attitudes toward life.”

²⁴ „an implicit mono-epistemology” in Jaakko HUSA: Turning the Curriculum Upside Down: Comparative Law as an Educational Tool for Constructing Pluralistic Legal Mind. *German Law Journal*, Vol., 10., no. 7. (2009) 913–926. <https://papers.ssrn.com/abstract=1488266> (CLPE Research Paper No. 35/2009), 914.; ezt korábban ‘cognitive structure of law’ [„a jog kognitív szerkezete”] megjelöléssel nevezte Catherine VALCKE: Global Law Teaching. *Journal of Legal Education*, Vol. 54., no. 2. (2004) 160–182., 171. Vö. még Jaakko HUSA: Comparative Law in Legal Education: Building a Legal Mind for a Transnational World. *The Law Teacher*, Vol. 52., no. 2. (2018) 201–215. <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03069400.2017.1340532?journalCode=ralt20>

²⁵ Hessel E. YNTEMA: Comparative Law and Humanism. *American Journal of Comparative Law*, Vol. 6., no. 4. (1958) 493–499., 499.: „fixes the mind”.

²⁶ HUSA (2009) i. m. 918.; vö. Myriam HUNTER-HENIN’s national report from the United Kingdom.

a maga királyi útján létrehoz, megalkot bennünket.”²⁷ Hiszen a Wittgensteintől tematizált úgynevezett *életforma*²⁸ nem egyszerűen kiegészítője létünknek, hanem része, egyenesen konstitutív formálója annak. Adottságában ez minden *cognitio* alapja, mivel maga ez a kérdéses életforma „nem igaz vagy hamis, de nem is valamiféle gondolkodási stílus. Hanem annak meghatározója, hogy mi is minősül igaznak vagy hamisnak” egy kérdéses közösségben.²⁹ Ebben az értelemben ezért a másnak/másiknak a megismerése és megismertetése voltaképpen egy *episztémikus átalakítást célzó kísérlet*, edukációs közegben „egy rejtett episztémikus kurrikulum”, melynek legfőbb feladata gondolkodási és megértési képességünknek és készségünknek a nyitottá tétele eltérő gondolkodásmódok, s ezáltal eltérő viszonyítási alapok és struktúrák elsajátítása felé.³⁰

Elvileg ezek az eltérések/különbségek lehetnének akár efemerek is, netalán fokozatiak, de a jogi kultúrák tekintetében éppen nem azok. Egyszerűen szólva: világlátásban, bármiféle megértéshez való közeledés módjában, egyáltalán az emberélet és értelmessége eszményvilágában olyan kardinális különbségeket takarhat, amelyek bármely oldalról történő kiindulás esetén csakis esélytelenek lehetnek, merthogy a másikhoz még csak nem is közelítenek, hiszen egyszerűen nincs – amint hogy (legalábbis gyökereket illető ősi) történelmi alakzataikban valóban egyáltalán nem volt és gyakran nem is lehetett – érintkezésük a másikkal. Ezért voltaképpen nincs is más lehetőségünk, mint hogy mögöttes *eszményvilágukat jogbölcséleti egyetemesség* gyanánt felfogva olyan filozofikus

²⁷ Marianne DE LAET: Anthropology as Social Epistemology. *Social Epistemology*, Vol. 26., nos. 3–4. (2012) 419–433., 424. és következtetése 425.: „culture in culture [...] walks the royal road to making us.”

²⁸ Ludwig WITTGENSTEIN: *Philosophische Untersuchungen. / Philosophical Investigations*. Trans. G. E. M. Anscombe. Oxford, Basil Blackwell, 1953. x/x+ 232/232.: „form of life”.

²⁹ Joseph ROUSE: *Knowledge and Power. Toward a Political Theory of Science*. Ithaca (New York), Cornell University Press, 1987. xvi+284., 62.; idézve Ian HACKING: Language, Truth, and Reason. In: Martin HOLLIS – Steven LUKES (ed.): *Rationality and Relativism*. Cambridge (Massachusetts), MIT Press, 1982. viii+312., 48–66. megállapítását: „is not true or false, nor is it a style of reasoning. It is what determines what is true-or-false”.

³⁰ HUSA (2009) i. m. passim. Ebben az értelemben idézi – HUSA (2009) i. m. 921.; Léontin-Jean CONSTANTINESCO: *Traité de droit comparé. Vol. II. La méthode comparative*. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1974. 15. továbbidézésével – Paul Koschaker szarkasztikus megjegyzését, miszerint egy valódi megértéshez nem vezető, tehát „rossz jogösszehasonlítás rosszabb, mint a semmilyen” [„Schlechte Rechtsvergleichung ist schlimmer als keine.”]. Pontosan erről írhatják változatlan kritikai erővel még ma is kritikusok, hogy „az összehasonlító jog ortodoxiája [...] csak a hatályos külföldi jog *azonosítás*áig juttat el ahelyett, hogy mélységében *magyarázatot* adna a »miért?« kérdésre”. Simone GLANERT – Pierre LEGRAND: Law, Comparatism, Epistemic Governance: There is Critique and Critique. *German Law Journal*, Vol. 18., no. 3. (2017) 701–719., 710.

absztraktumot építsünk fel, amelybe aztán közelítések és kísérletek egymástól független példázataiként ezeket már esetleg külön-külön is értelmezhetjük.³¹

Abban a két évszázados folyamatban, amelynek során éppen a XIX. század eleji francia kodifikációs siker mint újabb *gloire française* által ösztönzött exegétikus bezárultság³² ellenhatásaképp egyáltalán a mások megismerésének igénye s ezzel a *comparatio* kultusza – nem függetlenül biológiai, anatómiai, antropológiai, nyelvészeti és egyéb használatainak a pozitíviztikus tudomány-eszmény körében éppen akkoriban általánossá válásától – létrejött, a kutatásnak az oktatásba történő természetszerű átszüremkedése csak az utóbbi néhány évtizedben gyorsulhatott fel. Pontosan fél évszázada, a strasbourgi szesszióit szervező *Faculté Internationale pour l'Enseignement du Droit Comparé* kebelében még oktatóként cél-tárgyakként magunk úgy érezhettük,³³ hogy a párhuzamos nemzeti bemutatások *comparation*ná bizonyosan nem állítólagos művelőik, vagyis a saját jogukat saját nyelvükön egymással párhuzamban bemutató/előadó professzorok, legfeljebb hallgatóik fejében szervesülnek, ha egyáltalán. Nos, alig néhány éve még az angol–amerikai atlanti világ is inkább saját berendezkedése exportjának lehetőségeit érzékelt/értékelt mindenfajta összehasonlító kutatásban,³⁴ míg a külföldi hatás-lehetőségek benne jobbra

³¹ Vö. különösen F. S. C. NORTHROP tollából: *The Complexity of Legal and Ethical Experience. Studies in the Method of Normative Subjects*. Boston, Little, Brown, [1959]. 331.; és *The Taming of the Nations. A Study of the Cultural Bases of International Policy*. New York, Macmillan, 1952. xii+362.; valamint Gray L. DORSEY tollából: *Two Objective Bases for a World-wide Legal Order*. In: F. S. C. NORTHROP (ed.): *Ideological Differences and World Order. Studies in the Philosophy and Science of the World's Cultures*. New Haven, etc., Yale University Press, 1949. 442–474.; valamint életmű-szintézisként tőle utóbb megalapozó trilógiaként *Jurisiculture: India*. New Brunswick–Oxford, Transaction Publishers, 1989. 123.; *Jurisiculture: Greece and Rome*. Jurisiculture 2; New Brunswick–Oxford, Transaction Publishers, 1989. 78.; *Jurisiculture: China*. Jurisiculture 3; New Brunswick–London, Transactions Publishers, 1993. xiii+182.

³² Pontosan ezt ostromozva indul az első szakfolyóirat: „A törvényhozási tanulmányok, amiket nem tudom milyen nemzeti pedantéria vádolt azzal, hogy megáll egy kódex határainál, nem merészelték átlépni e képzeletbeli demarkációs vonalat azért, hogy általános tanulmányokká váljanak; mintha a külföldi produktumok csakis barbár felfogások lehetnének, amikkel még az érintkezést is tanácsos elkerülni; amelyeknek tehát sem szállást, sem étket nem szabad adnunk. Franciaország főként egy ilyen hibában bűnös.” [Jean-Jacques Gabriel] F[OELIX]: *Du système et de l'objet de ce Journal. Revue étrangère de législation et d'économie politique*, Vol. I. (1834) <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k124251g/f10.image>, 1–7., 1–2.

³³ Magam 1968-ban vettem részt a strasbourgi *session de printemps*, majd 1970-ben és 1971-ben a trentói, illetőleg amsterdami *sessions d'été* kurzusain.

³⁴ Pl. The Rt. Hon. Sir Ivor RICHARDSON: *Educating Lawyers for the 21st Century*. *Journal of Professional Legal Education*, Vol. 6., no. 2. (1988) 111–116. {reprint In: Martin LYON LEVINE (ed.): *Legal Education*. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory: Legal Cultures 5] Aldershot–Hong Kong–Singapore–Sydney–Dartmouth, 1993. xxiii+595., 555–560.}.

értelmetlenítő redukáltságban, egy az egzotikumnak kijáró „érintőleges, de érdektelen” színezés gyanánt jelentek meg.³⁵

Időközben az Európai Gazdasági Közösségben a jog és oktatása perspektíváit illetően megindult tervezetések meglepő, a voltaképpen *comparatio* tematikus szintjét meghaladó eredménnyel jártak. Eszerint ugyanis, mint a nagyívű maastrihti kollokvium³⁶ közel három évtizede kimutatta, bármely – saját vagy idegen – jogot tanítsunk is, az csak gyakorló terep bármely más, az adott kultúrkörbe tartozó jognak az alkalmazhatása számára, ami(k)nek lehetséges változataira/változásaira leginkább úgy készülhetünk fel, ha gyökereiként a *közös fejlődésbeli azonosságokra* koncentrálunk, vagyis a római jogra s a jogtörténetre, illetőleg e jog(ok) jogfilozófiai és jogszociológiai feldolgozására. Hiszen a múlt experimentuma nagyban-egészében (sokkhatások vagy kényszerhelyzetek kivételével) mintegy előrevetíti a jelenben zajló mozgások lényegi kereteit, módját, s részben majdani várható tartalmi – fogalmi – kapcsolódásait is.³⁷

Nem múlt el e tanulság kísérletezések nélkül,³⁸ ám végső soron a globalizációs nyomás, s ebben különösen a hallgatói tanulmányi vándorutak tömegessége döntött: a hallgatói mobilitásban résztvevők létszáma világméretekben, minden

³⁵ Ronald A. BRAND – D. WES RIST (ed.): *The Export of Legal Education. Its Promise and Impact in Transition Countries*. Farnham–Burlington, Ashgate, 2009. viii+203.

³⁶ Ld. Bruno DE WITTE – Caroline FORDER (ed.): *The Common Law of Europe and the Future of Legal Education. / Le droit commun de l'Europe et l'avenir de l'enseignement juridique*. METRO; Deventer, Kluwer Law and Taxation Publishers, 1992. xiv+764. Egy kései újragon-doláshoz vö. még Pascal ANCEL: Quel place pour le droit national dans l'enseignement du droit en Europe? *Revue de Droit de l'Université de Sherbrook*, Vol. 43., nos. 1–2. (2013) https://www.usherbrooke.ca/droit/fileadmin/sites/droit/documents/RDUS/volume_43/43-1-2-Glenn-DC.pdf, 89–121.

³⁷ Amiként egy Alan Watson tiszteletére intézményt emelő belgrádi jogtörténész kifejezte, „A valóságban semmi sem annyira gyakorlatias, különösen a gyors társadalmi és technológiai változások idején, mint a modern jogrend alapját képező történelmi, erkölcsi és etikai elvek világos felbecsülése. [...] Manapság a tárgy már erőteljesebben irányul a jelenben érvényes jogdogmatika gyökereinek s ezzel a jövőben várható jogváltozások valószínű körvonalainak jobb megértésére.” Sima AVRAMOVIĆ: From General Legal History towards Comparative Legal Traditions. *Annals of the Faculty of Law Belgrade* [Belgrade Law Review], Vol. LVIII., no. 3. (2010) 20–39., 20–21.

³⁸ Saját experimentum gyanánt a budapesti Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, ld. Csaba VARGA: The Philosophy of Teaching Legal Philosophy in Hungary. In: Imer B. FLORES – Gülriz UYGUR (ed.): *Alternative Methods in the Education of Philosophy of Law and the Importance of Legal Philosophy in the Legal Education. Proceedings of the 23rd World Congress of the International Association for Philosophy of Law and Social Philosophy »Law and Legal Cultures in the 21st Century: Diversity and Unity« in Kraków, 2007*. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 122] Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2010. 49–60. & *Iustum Aequum Salutare*, 2009/2. 165–184. <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/2009sz/12.pdf>

diszciplínát magában foglalóan az ezredfordulóra 2,5 millióra nőtt; s „2025-re 7,2 millióra növekedése becsülhető”.³⁹

Mi hát a mára megérlelődött eredmény? Annak tudomásul vételével, hogy a jogban mára bekövetkezett „a politikai földrajz vagy az állami normativitás jelentősége csökkent”,⁴⁰ az eddigieknél határozottabb lett a szakítás a kelsen normativizmus – „Minden tetszés szerinti tartalom lehet jog. [...] A jog csak mint pozitív jog lehet érvényes, azaz mint tételezett jog.”⁴¹ – kizárólagosságával. Ez komoly teljesítmény, hiszen ugyanakkor nem kivételesen még ma is úgyszólván „vallásos” ihletettségű „hübrisz” gyanánt⁴² tudja a merőben pozitivista szemlélet és pozitivisztikus jogmegközelítés áthatni a jog hivatalos gyakorlását s az arra történő oktatási felkészülést/felkészítést egyaránt. Rendszerszerűvé lett tehát egyfelől az egyetemi tanulmányi migráció, másfelől pedig, a képző hely részéről, tárgyaik összehasonlító oktatása, vagy legalábbis maga az összehasonlító jog vagy az összehasonlító jogi kultúrák egyes kérdésköreinek súllyal történő tárgyal(tat)ása.

És mi a közvetlen cél? Az, hogy a hallgatóság saját kultúrájában ismert és megismert fogalmak/intézmények történeti s gondolati „tágításával” elérkezzünk ahhoz, hogy jobban értsük saját jogrendszerünket és törvényeinket.⁴³ És itt érkezünk vissza a Paul Koschaker keserű kifakadásával már jelzett⁴⁴ „jó összehasonlítás” újraigenléséhez. Mert a tét nem egyszerűen az, hogy

³⁹ A[nthony] BÖHM – D[orothy] DAVIS – D[enis] MEARES – D[avid] PEARCE: *Global Student Mobility 2025. Forecasts of the Global Demand for International Higher Education*. Melbourne, IDP Education, 2002. <http://www.foresightfordevelopment.org/sobipro/55/333-global-student-mobility-2025-forecasts-of-the-global-demand-for-international-higher-education>; idézi Paul MAHARG: *Transforming Legal Education. Learning and Teaching the Law in the Early Twenty-first Century*. Aldershot, Ashgate, 2007. xi+346., 6.

⁴⁰ Rosalie JUKIER: How to Introduce Similarities and Differences and Discuss Common Problems in the Classroom. [International Associations of Law Schools Conference, Sozhou China, October 17–19, 2007.] https://www.mcgill.ca/centre-crepeau/files/centre-crepeau/Jukier_simms_diffs.pdf, 1.

⁴¹ Hans KELSEN: *Tiszta jogtan*. [Reine Rechtslehre, 1934.] Bibó István fordításában. [1937.] Szerk. Varga Csaba. [Jogfilozófiák] Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bibó István Szakkollégium, 1988. xxii+106. (és jav. utánn. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2001. xxii+105.) <http://www.scribd.com/doc/192746442/kelsen-tiszta-jogtan-1988>, 28. pont, 35–36.

⁴² Juny MONTOYA: The Current State of Legal Education Reform in Latin America: A Critical Appraisal. *Journal of Legal Education*, Vol. 59., no. 4. (2010) <https://jle.aals.org/home/vol59/iss4/4/>, 545–566., 548.; idézi Agustín PARISE’s national report from Argentine, I. pont.

⁴³ Julian Conrad JUERGENSEMEYER: What I Think I Have Learned from 50 Years of Teaching American Law to Foreigners and Foreign Law to Americans. *Studia Iuridica* [Warsaw], no. 62. (2016) 141–152. Avagy, végsőkéig leegyszerűsítetten, „az otthonosnak a megértése, majd elmozdulás onnan”; Arif A. JAMAL’s national report from Singapore, I. pont.

⁴⁴ Ld. 30. jegyzet.

merő faktualitásként a mást, az eltérőt pusztán tudomásul vegyük, hanem annak intellektuális aktusa, hogy „a mást [...] *saját jogán* elismerjük”.⁴⁵ S ebben „az elválasztás és megkülönböztetés [...] felöleli az arra való képességet s hajlandóságot, hogy szembeszálljunk minden olyan előítélettel és sztereotípiával, elfogultsággal és racionalisztikusnak tetsző feltételezéssel, amiket bármelyikünknek a saját (akár jogi) neveltetéséből és tapasztalatából merített analitikus keretek és normatív hátterek sugallnak”.⁴⁶ Egyszerűbben kifejezve, a jog kultúrában gyökerezettségét és mindenkori jelentésében is kizárólag a *saját kultúrából magyarázhatóságát* jelenti ez, ami nemcsak a jogi komparatiztikának alaptétele,⁴⁷ de a jogi jelenség filozófiai megértésének a kulcsa is.⁴⁸ Jelenti tehát a másra másként, eltérő adottságaiban történő figyelmet, annak saját autochtonitásában megragadására törekvő felfogását és megértését. Ez az, amit célként az irodalom úgy szokott kifejezni, hogy „összevetve eltérő megértéseket, azokat újraállítjuk”.⁴⁹ Ebbe természetesen beleértjük mindezek kulturális háttérének és környezetének a feldolgozását úgyszintén, azért, hogy „a betű szerint vett szabályokat hitek, eszmények, választások, kívánalmak, érdekek, igazolások, elvek, technikák, értelemadások és feltevések szövedékébe beágyazzuk. Mert a reményünk itt az, hogy [...] a jogrendszert belülről megértsük”.⁵⁰ Avagy, magát az összehasonlító jogot és a jogi kultúrák

⁴⁵ Gunter FRANKENBERG: *Comparative Law as Critique*. [Elgar Studies in Legal Theory] Northampton, Elgar, 2016. 296., 281., 6.

⁴⁶ FRANKENBERG i. m. 83.

⁴⁷ Pierre Legrand hatalmas ívű munkásságának egyik fő üzenete ez.

⁴⁸ Számos itt meghivatkozott dolgozatain túl ld. még Csaba VARGA: *Theory of Law. Norm, Logic, System, Doctrine & Technique in Legal Processes, with Appendix on European Law*. [Philosophiae Iuris] Budapest, Szent István Társulat, 2012. 371. <http://mek.oszk.hu/15400/15409>

⁴⁹ Augustín PARISE's national report from Argentine, III/B. pont.

⁵⁰ William EWALD: Comparative Jurisprudence (I): What was it like to Try a Rat? *University Pennsylvania Law Review*, Vol. 143., no. 6. (1994–1995) 1898–2149. http://scholarship.law.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3582&context=penn_law_review, 1948. Avagy, amint mindezt Catherine VALCKE: Comparative Law as Comparative Jurisprudence: The Comparability of Legal Systems. *American Journal of Comparative Law*, Vol. 52., no. 3. (2004) 713–740., 717 {reprint In: Maksymilian DEL MAR – William TWINING – Michael GIUDICE (ed.): *Legal Theory and the Legal Academy*. Vol. III. [The Library of Essays in Contemporary Legal Theory] Farnham (UK), Ashgate Publishing, 2011. 434. Part IV. »Legal Theory and Comparative Law«} tömören összegzi: „a jog több, mint tényeinek csupasz halmaza. Mert a jog [...] azon gondolati képződményeket is magában foglalja, amik e tények mögött állanak, amik lelket adnak nékik, amik egybekapcsolják mindezeket” („law is more than just the sum of its facts. Law is also [...] the ideas that underlie, animate, and tie these facts together”).

összehasonlító tanulmányozását⁵¹ diszciplinárisan ütköztető érveléssel élve, az előbbinek „kontextustól megfosztó” képével szemben az utóbbi a jogi kultúrának „multitextualitását” kínálja fel, gyakorlatilag „az egész kontextuális hálózatot, amelyben az állami jog működik”.⁵² Ezzel pedig éppen magát a jogot, s nem merő csontvázát – pozitivistikus felszínét – idézi fel. Hiszen – folytatva az okfejtést, mintegy újraidézve a klasszikus őst, *Montesquieu* hitvallását: „Nem a törvények teste, hanem lelkük érdekelt!”⁵³ – „a jog élő teste nem doktrínák, szabályok, terminusok és mondatok pusztá gyűjteménye. Merthogy nem szótár a jog, hanem kultúra; így is kell tehát megközelítenünk”.⁵⁴

Nos, az említett belső megértés kiváltásához valóban a *comparatio* kínálkozik az oktatásban eszközül. Hiszen, mint láttuk, egy episztémikus *én-központúság* és egy valamiféle *idegenség mint külső tárgy közti szakadék áthidalásáról, a „kultúrámmal kultúrádat értelmezem” paradoxonáról van ismét csak szó, márpedig „a jogösszehasonlításban maga a konfrontáció a cél.”*⁵⁵ Ez a szembesítés az, amelyben egy tetszőleges *A* és változatai, avagy egy mindenkori *A* és *non-A* kettőssége⁵⁶ határozottan megfogalmaztatik. Mert „Csak akkor tudjuk, kik vagyunk, ha azt is tudjuk, kik nem vagyunk, sőt gyakorta csak akkor, ha azt is tudjuk, kik ellen vagyunk.”⁵⁷ Persze, a bármi és valami más problematikájához

⁵¹ Alapul történetesen saját gyűjteményemet, mindenekelőtt annak mintegy programot adó előszavát vették a következő jegyzetben jelölt mű szerzői, ld. VARGA (1992) i. m.

⁵² Bogumila PUCHALSKA-TYCH – Michael SALTER: Comparing Legal Cultures of Eastern Europe: The Need for a Dialectical Analysis. *Legal Studies*, Vol. 16., no. 2. (1996) 157–184., 181.

⁵³ MONTESQUIEU: Dossier de l'*Esprit des Lois*. In: MONTESQUIEU: *Oeuvres complètes*. Éd. Roger Cailliois. Vol. II. [Bibliothèque de la Pléade] Paris, Gallimard, 1951. 1025.: „Ce n'est point le corps des lois que je cherche, mais leur âme.”

⁵⁴ PUCHALSKA-TYCH–SALTER i. m. 181–183: „a living body of law is not a collection of doctrines, rules, terms and phrases. It is not a dictionary, but a culture; and it has to be approached as such.”

⁵⁵ Melina Girardi FACHIN's national report from Brazil, I. rész.

⁵⁶ Aminek az elkülönültsége vagy egyáltalán elválaszthatósága éppen nem egyértelmű. Sokágúan mély filozófikus reflexióként ld. mindenekelőtt Pierre LEGRAND: The Same and the Different. In: Pierre LEGRAND – Roderick MUNDAY (ed.): *Comparative Legal Studies. Traditions and Transitions*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003. 240–311.

Különösen az amerikai irodalomban segítségül hívják még az ún. *kánonokat*, gyakran újszólván elbeszélő általánosságban, mint pl. Jack M. BALKIN – Sanford LEVINSON: Preface. In: Jack M. BALKIN – Sanford LEVINSON: *Legal Canons*. New York, New York University Press, 2000. xi+443., 9. esetében: „Minden diszciplína, merthogy diszciplína, rendelkezik valamilyen kánonnal, vagyis szokásosan elfogadott szövegek, megközelítések, problémák, példák vagy történetek olyan halmazával, amiket az ebben működők visszatérően alkalmaznak vagy felhívnak, s ami segíti a kérdéses diszciplína diszciplínaként történő meghatározását is.”

⁵⁷ Pusztá Dóra fordítása in Samuel P. HUNTINGTON: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa, 1998. 17. (*The Clash of Civilizations and the Remaking of*

hasonló lehet a *bárm*i és egy megrendítőként feltárt *ugyanaz* hasonlóságára vagy azonosságára való rádöbben(t)és is.⁵⁸

Ugyanakkor e konfrontáció tárgyai nem mesterséges képződmények, mint merőben projekcionáltan létező absztrakt geometriai vagy matematizált mesterséges alakzatok, hanem élő kultúrák, rend-megvalósulások, vagy pontosabban élő és mozgató, az emberi gondolkodást keretek között tartó *ordo*-eszmények, mindegyik másból, más hatásokra, s így egyszerismind másként fejlődötte, és ezáltal eltérő készségeket, érzékenységeket s fogalmiságokat hozva létre ön maga körében; ezért így – autochton alakulatokként – ezek nem összemérhetők; következésképpen szigorú értelemben nem is osztályozhatók, hanem legfeljebb *taxonomikus* csoportokba sorozhatók.⁵⁹ Mivel „a jogrendszerek összehasonlítása olyan, mintha eltérő »világképeket« mérnénk össze.”⁶⁰ voltaképpen egymástól eltérő gondolkodásokat vonunk az intellektuális megértés valamiféle közös kalapjába, amelyhez nyilván – közbenső közvetítés gyanánt – „szükséges egy kölcsönösen elfogadott közös nyelv”.⁶¹ Ezzel pedig – mivel „A jogi oktatás célját abban összegezhethetnénk, hogy az nem más, mint hogy megtanítsuk, miben is áll »a jogászként gondolkodás«.”⁶² – egy leginkább Münchhausen báró ön maga

---

World Order. New York, Simon & Schuster, 1996. 367. 21.: „We know who we are only when we know who we are not and often only when we know whom we are against”.)

⁵⁸ Abban való politizáló hamisságra, hogy egy magától adódó *comparatio* eredménye miféle minőségnek/minősítésnek felel(het) meg, friss példát egy monográfiában leltem, mely a maga idején a világban élenjáró *amerikai faji törvényhozásnak* a nemzetiszocialista nürnbergi törvényhozással való, egyébként dokumentálható és kétségtelen – egyfelől célokban megerősítő, másfelől eszközöket sugalló, harmadfelől bizonyos eszközök gyakorlati tapasztalataival úgyszintén szolgáló – érintkezése fölötti nemzetközi történész-vitát ecsetelte. Amelynek lényege, hogy úgyszólván egy *theus* és *antitheus*, avagy *angelus* és *diabolus* találkozásának gondolhatatlan rettenetével utasította vissza még annak felvethetőségét is, hogy itt egyáltalán joghatásról, netán kölcsönzés-közeli helyzetről lehetne (lehetett volna) szó. Vö. James Q. WHITMAN: *Hitler's American Model. The United States and the Making of Nazi Race Law*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press, 2017. viii+208.

⁵⁹ Vö. VARGA Csaba: *Theatrum legale mundi* avagy a jogrendszerek osztályozása. In: H. SZILÁGYI István – PAKSY Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex. Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dedicata. (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcsélet köréből)*. Budapest, Szent István Társulat, 2005. <http://drscsabavarga.wordpress.com/2012/03/24/theatrum-legale-mvndi-ed-cserne-2007/>, 219–242.

⁶⁰ FACHIN's national report from Brazil, I. rész.

⁶¹ FACHIN's national report from Brazil, I. rész. A gondolkodás s az érvelés eltérő transzformatív szintjeire, különösen a jogi konfliktusok eldöntése kapcsán, ld. Martti KOSKENNIEMI: *From Apology to Utopia. The Structure of International Legal Argument*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2005. xix+683.; és VARGA Csaba: *Koskenniemi és a nemzetközi jogi érvelés – Jogontológiai tanulmány. Állam- és Jogtudomány*, 2016/2. 278–301. <http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/2016-02-Varga.pdf>

⁶² HUNTER-HENIN's national report from the United Kingdom: „The goal of legal education is summarised as »learning to think like a lawyer«.”

felemelésének lehetetlen aktusára emlékeztető tettet hajtunk végre ilyenkor, merthogy, legalábbis a megértés és az annak megfelelő eljárás tanúsítására való készség jegyében, minden ilyen lépéssel egyszersmind eggyel magasabb szinten valamiféle *feltételezett szintézis*be foglalunk egymástól függetlenül fennálló lényeket/léteket – nézeteket s ezekből kifejlesztett intézményeket egyaránt.

A *comparatit*ot magunkért végezzük, hogy mások tükrében magunkat (a magunkét) pontosabban, mert ellenfényben érzékeljük. Ezzel ugyanakkor minden irányban tanulási lehetőségeket nyitunk s tanulságokat tárunk fel,⁶³ miközben a jog önmagában láttatásának pozitívizmusán túlmutatva sajátos gyökérzeteket s különféle emberi intellektualitásokat kísérünk meg láttatni, hagyomány- és kultúra-teremtette összehasonlíthatatlanságban érzékelni, mintegy az összehasonlító jog diszciplináján némileg felülemelkedve megindulni a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása felé.⁶⁴

Mi is tehát a közelebbi cél? Talán az, hogy „a hallgatókat képessé tegyük arra, hogy saját jogi megértésüket különféle versengő s egymást átfedő forrásokból maguk megkonstruálhassák.”⁶⁵ Nos, ha ezt technikai értelemben fogjuk fel, ujjgyakorlat vagy észtorna gyanánt, úgy a feladat bizvást így is kifejezhető. Számomra hívebb, teljesebb, bármiféle *comparatio* hivatásához hübebb annak kifejtése, hogy e cél a *saját megoldás viszonylagosságára*, esendőségére, mint az egyébkénti lehetőségek egyikére történő rádöbentés, s egyben mindennek az

---

Magyarországi használatában – amiként például magam szokásosan érvelek az elméleti- és a történeti-jogi tárgyakra a kurrikulumban biztosítandó megfelelő súlyú hely mellett – e kifejezés egyértelműen a maastrichti konferencia-következtetés megerősítése, ti. azé, hogy a folyvást változó „mit gondol a jog?” helyett az oktatásban elsősége a „miként gondolkodik a jogász?” megválaszolásának/megtanításának van. A nemzetközi irodalomban azonban gyakran aktualizálóan leszűkített értelmet kap a fogalom, ilyen pl. Frederick F. SCHAUER: *Thinking Like a Lawyer. A New Introduction to Legal Reasoning*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press, 2009. xiv+239. egyébként kiemelkedő összegzése is.

A fent említettek szerint foglal állást EWALD i. m. 2011. is, azon végkövetkeztetéssel, hogy „az, aminek megértése szükséges, nem más, mint a magatartás *eszméi és indokai*. Vagyis nem a *könyvekben lefektetett jogot*, nem is a *hatósági cselekvésben kifejeződő jogot* kell megértetnünk, hanem az *értelmünkben munkáló jogot*.” („what we need to understand is the *ideas* and the *reasons* for the behaviour. In other words, it seems that what we need to understand is neither *law in books* nor *law in action*, but *law in minds*.”).

⁶³ Aalt Willem HERINGA: *Legal Education. Reflections and Recommendations*. Ius Commune Europaeum 115; Cambridge, Cambridge University Press, 2013. viii+228. 107.

⁶⁴ H. Patrick GLENN: *Doin' the Transsystemic: Legal Systems and Legal Traditions*. *McGill Law Journal*, Vol. 50., no. 4. (2000) 863–898. http://lawjournal.mcgill.ca/userfiles/other/7547209-1225245733_Glenn.pdf

⁶⁵ HUSA (2009) i. m.

eltérő, de szintén lehetséges utak ellenfényében történő láttatása.⁶⁶ S ezzel annak megerősítése, hogy „nincsenek kizárólagosan jó vagy egyszerű válaszok”, hiszen „formális anyagok sokasága [áll rendelkezésünkre], mint az embereket foglalkoztatató közös problémákra helyénvalóként adható jogi válaszok megkísérlései”.⁶⁷

Mélyen igaz az a meglátás, miszerint „Míg a multikulturalizmus sokféleséget kínál hallgató-közösségének, a jogösszehasonlítás ahhoz biztosít fórumot, hogy a kontrasztot érzékel(tet)hessük.”⁶⁸ Közvetlenül az a legnagyobb előny ebben, hogy „szabadulást kínál a jogösszehasonlítás száraz múltjától”,⁶⁹ egyszersmind természetes lehetőséget kínálva a megértések közt valamiféle hallgatólagos interakcióra,⁷⁰ vagyis egyáltalán a ‘jelentése van’ és a ‘jelentést ad neki’ különbségei között zajló kölcsönös játékokra.⁷¹ Hiszen elvileg a multikulturális hallgatói

⁶⁶ Saját bevallása szerint egy kiemelkedő francia gyakorló jogász is akkor értette meg igazán saját jogát, amikor amerikai látogatásakor megismerte mások jogát. Pierre LEPAULLE: *The Function of Comparative Law with a Critique of Sociological Jurisprudence*. *Harvard Law Review*, Vol. 35., no. 7. (1922) 838–858., 858. beszél ennek kapcsán „a viszonylagosság érzéke” kialakulásának szükségességéről s arról, hogy „[a] dolgok igazi fényben látásához bizonyos távolságból, idegenként kell rálátnunk ezekre” – „Mivel ha elmerülünk saját jogunkban, saját országunkban, képtelenül ezek kívülről szemlélésére, úgy lélektanilag elkerülhetetlenül arra hajlunk majd, hogy természetesnek, szükségképpeninek, egyenesen isteni adománynak tekintsünk egyszerűen történelmi véletlennek vagy épp fennálló társadalmi helyzeteknek köszönhető dolgokat.”

⁶⁷ JUKIER i. m. 3.

⁶⁸ PARISE’s national report from Argentine, III. pont.

⁶⁹ Geoffrey SAMUEL: What is Legal Epistemology? In: Maurice ADAMS – Dirk HEIRBAUT (ed.): *The Method and Culture of Comparative Law. Essays in Honour of Mark van Hoecke*. Oxford–Portland (Oregon), Hart Publishing, 2014. 23–36., 36.

⁷⁰ Jan THIESSEN’s national report from Germany (B. fej.) emlékeztet arra, hogy a XVI. századtól kezdve voltak már Európában multikulturális jogászcsoporthoz tartozó tagjai a valahai *ius commune* elsajátításával s egyszersmind továbbfejlesztésével foglalkozkodtak. Már pedig e folyamatra eleve az volt jellemző, hogy „kezükben és hatásukra, akik utóbb maguk lettek a kor tudósai, jogászai és bírái, tárgyuk, a római jog is változásokat szenvedett el.” Történelmi áttekintését pedig egy hasonlattal zárja (D. fej.): ma az Európai Unióban ugyanígy oktatják az európai jogot, ami anyagában hiába tetszik azonosnak, tárgyalásában azonban országokként eltérő lesz, hiszen más és más érzékenységgel, felfogásban (stb.) közelítenek hozzá. Mindez a példázás azonban erőltetettnek tetszik. Először is, a felidézett helyzetek éppen nem a jelen topikában értett multikulturalizmus esetei. Ami pedig a szerző érzékeny jelzésében mégis banális igazság, az aligha más, mint a bármiféle emberi érintkezésben – jelentések és megértések cseréjében – eleve benne rejlő autopoiezis; vö. az 1. & 2. jegyzet irodalmát. A második példa pedig éppen specifikus az elsőhöz képest, mert a jogműködés itt eleve kétpólusú, kétirányú mozgásban zajlik, egyfelől a tagállami, másfelől az uniós szervektől kiindulón. Vö. ehhez VARGA Csaba: *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában*. (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben.) Az uniós tagság következményei a magyar jogrendszerre és a közigazgatásra. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2009. 282. <http://mek.oszk.hu/15100/15173>

⁷¹ Vö. Ch[aim] PERELMAN: Avoir un sens et donner un sens. *Logique et Analyse*, no. 5. [no. 20.] (1962) 235–250. Ld. még VARGA Csaba: A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról.

csoportok helyzete ugyanaz, mint a multikulturális jogesetek⁷² problematikájáé: a formális jog nem több, mint csak egyetlen fogódzó, aminek irányjelzését még számos további körülmény befolyásolja vagy pontosbítja.

Ezt mutatja már *a jog nyelve* is. A jog nyelve, mely mindenkor az adott közösség általános nyelvének a része vagy kiágazása, amely annak szakmai változataként, de az általános nyelvhasználatba ágyazottan működik és fejlődik. A jog nyelvének sokszoros – a nemzet közönséges nyelvébe s az adott jog szakmai technikalitásaiba való – beágyazottságát a benne használt megnevezések formalizmusa, absztraktuma, s nem utolsó sorban az anyanyelvi használatban beállt megszokottság sikerrel rejt. A jogi nyelv ti. nem egyszerűen „egy nemzeti nyelvnek a jogszövegek formábaöntéséhez használt jogi terminusokból, mondatokból, állandósult megállapodásszerűségekből álló alrendszer. Hanem mint a kérdéses rendszerben működő jogászok kollektív emlékezete, generációk során át tárolója is a szóbanforgó jogi közösség tapasztalatainak, szokásszerű eljárásának és világgképének egyaránt.”⁷³ Ráadásul stílusával, a benne rejlő mentalitással s azzal, ahogyan gondolatokat generál és formába önt, minden nyelv egyszersmind egyedi.⁷⁴ Vagyis a jog nyelve nem kevesebb vagy más, mint egyszersmind maga a jog látható teste is. Erre utal, hogy hét évtizedes jogi együttműködés ellenére az, ami a közösségépítő Európában, a mai Európai Unióban mintegy már fél évszázad olykor heorikus erőfeszítéseinek terméseként mára kialakult, imént idézett tudós elemzője szerint még nem „közös jogi nyelv”, legfeljebb „jogi diskurzus”, mely pusztán annyiban „közös”,

---

Állam- és Jogtudomány, 1971/2. 249–285. (Reprint in <http://mek.oszk.hu/14500/14510/>, 15–53.)

⁷² Ld. pl. Wibo M. VAN ROSSUM: Resolving Multicultural Legal Cases: A Bottom-up Perspective on the Internationalization of Law. In: Jan KALLBERS – Mortimer SELLERS (ed.): *The Internationalization of Law and Legal Education*. [Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice 2] h. n., Springer, 2008. 113–128.; a többség joggyakorlatban megmutakozó jelenségei továbbgondolásához pedig ld. Marie-Claire FOLETS – Alison Dundes RENTELN (ed.): *Multicultural Jurisprudence. Comparative Perspectives on the Cultural Defense*. [Oñati International Series in Law and Society 32] Oxford, Hart Publishing, 2009. 392. Vö. még Shu-chin GRACE KUO's national report from Taiwan ill. Haluk SONGOR's national report from Turkey.

⁷³ Anne Lise KJÆR: A Common Legal Language in Europe? In: Mark VAN HOECKE (ed.): *Epistemology and Methodology of Comparative Law*. [European Academy of Legal Theory Monograph Series] Oxford–Portland (Oregon), Hart Publishing, 2014. 377–398., 387–388.

⁷⁴ Némely szentként tisztelt (pl. héber vagy latin) nyelven túl a magába a nyelvbe beépülő géniuszt értékeli például Albert DAUZAT: *Le génie de la langue française*. Paris, Payot, 1943. (reprint: Paris, Guénégaud, 1977.) 359. Következésképpen, saját szerkezeteivel s gondolati mintáival együtt pontosan ez vész el fordításkor; ld. Barbara POZZO: Comparative Law and Language. In: BUSSANI–MATTEI (ed.) i. m. 88–114., 102.

amennyiben tényleg „nyelvek közöttiként kultúrákon átívelő”.⁷⁵ Ez tehát a jogi-ság és mindenkori társadalmi beágyazódása teljes spektrumának a feltárását/megértését magában foglalja.

Ez pedig egyebek közt nem más, mint transznacionális kapcsolatok össz-játéka, egyéb területekkel való kölcsönhatás, globalizált társadalmi összefüg-gésben új helyzetek megoldására hivatott alkotó értelmezés, mely ugyanakkor figyelembe veszi az emberi magatartás szabályozását végző egyéb utakat s módokat egyaránt.⁷⁶ Röviden szólva nem más ez, mint arra történő felkészítés, hogy váljunk határ nélküli – *sans frontières* – jogászokká.⁷⁷ Egyfelől így „maga a joghallgatók osztályterme kezd megvalósítani jogi pluralitást mindazon jogi tapasztalatoknak, kultúráknak, felfogásoknak s rendeknek az egymásra épülése és kölcsönhatása folytán, amiket az egyes hallgatók hoztak az osztálytermekbe magukkal.”⁷⁸ Másfelől viszont ez minden mögöttes és/vagy érintett területen – azaz „(1) a vallás, az etika és az értékek; (2) a társadalmi-kulturális normák és a társadalom-gazdasági berendezkedések; (3) a különféle állam-központú jogok s az ezeket fenntartó politikai berendezkedések; és végül (4) a nemzetközi jog változatos formái és a jelenkori világunkban uralomra szert tevő normák.”⁷⁹ terrénümán – eltérő prioritásokat állít fel arról, hogy mi és miként az adott autochton kultúra esetleg szentként tisztelt és nem profanizálható identitás-magként hitt és megélt alapja, vagyis hogy – a merő tudomásul vételen túl, végső soron – mi és miként vitatható és vitatandó egyáltalán.⁸⁰

Az irodalom természetesen messze túlmegy ezen, s olykor egyenesen egy „globális polgárságra”⁸¹ elő- és felkészítő „globális jogtanítás” kívá-

⁷⁵ KJÆR i. m. 393. ill. 397.: „inter-lingual and cross-cultural”.

⁷⁶ Ezek mai jellemzéseként mondható talán el immár, hogy minden jogrendszer „egyszerre partnere és kihívója” lett minden másiknak. Jean-Bernard AUBY: *Globalisation, Law and the State. (La globalisation, le droit et l'État. 2ème éd. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 2010.)* trans. Rachel Singh. Oxford, Hart Publishing, 2017. 228., 143.: „both partners and competitors”.

⁷⁷ PARISE's national report from Argentina, para. I. Figyelmeztető az áthallás az *Avocats Sans Frontières* belga (1992) s a *Lawyers Without Borders* amerikai (2003) gyökerű, emberjog- ill. joguralom-érvényesítésre alapított kozmopolita mozgalmára; vö. pl. https://en.wikipedia.org/wiki/Avocats_Sans_Frontières ill. https://en.wikipedia.org/wiki/Lawyers_Without_Borders

⁷⁸ HUNTER-HENIN's national report from the United Kingdom.

⁷⁹ HUNTER-HENIN's national report from the United Kingdom.

⁸⁰ Ebbe a körbe tartozik pl. a bennszülött őslakosság innu jogrendjének tanítása „az oktatás dekolonizálása” örvén – Fabeur FATHALLY's national report from Québec, I/B/ii. pont –, ami manapság szerencsére általánosodó gyakorlat a hasonló hagyatékkal rendelkező országokban.

⁸¹ Jan M. SMITS: *European Legal Education, or How to Prepare Students for Global Citizenship?* In: A[alt] W[illeml] HERINGA – B[ram] AKKERMANS (ed.): *Educating European Lawyers.* [lus Commune Europaeum 98] Antwerp, Intersentia, 2011. 43–64.

nalmáról⁸² értekeznek, amiben az oktatás transznacionalizálása⁸³ az „elme globalizálásának”⁸⁴ mint a globalizmusok mögött álló olyan hegemonizáló törekvéseknek a mérő eszköze, amiket valamiféle „misszionáriusi megközelítés” veszélyes és önbecsapó felsőbbrendűségi tudatától egészen egy „geopolitikai álláspont” nyomásgyakorló – szokásos amerikai kritikai terminológiával élve: imperialista – szolgálatáig terjedő megfontolások vezethetnek, és mai globalizálódó világunkban éppen nem kivételesen vezetnek is.⁸⁵ Amennyiben igazat adunk a jellemzésnek, amely szerint mára, valóban,

⁸² Vö. François OST – Mark VAN HOECKE (ed.): *The Harmonisation of European Private Law*. Oxford, Hart Publishing, 2000. xix+255.; ill. Sir Frederick POLLOCK: *Oxford Lectures and Other Discourses*. London, Macmillan, 1890. viii+303., 108.; mindkettőt idézi VALCKE (2004) i. m. 180., 64. jegyzet.

⁸³ W. Michael REISMAN: Designing Law Curricula for a Transnational Industrial and Science-based Civilization. *Journal of Legal Education*, Vol. 46., no. 3. (1996) 322–328.

⁸⁴ Xavier BLANC-JOUVAN: (Mathias REIMANN – Reinhard ZIMMERMAN (ed.): *The Oxford Handbook of Comparative Law*. Oxford–New York, Oxford University Press, 2006. xxi+1430. recenziója). *The American Journal of Comparative Law*, Vol. 56., no. 4. (2008) 1074–1084., 1084.

⁸⁵ Gail J. HUPPER: Education Ambivalence: The Rise of a Foreign-Student Doctorate in Law. *New England Law Review*, Vol. 49., no. 3. (2015) 319–447., 424. Vö. még VARGA Csaba: Jogi mintaadás egy globalizálódó korban. *Társadalomkutatás*, 2006/1. 33–60. <http://akademiai.om.hu/content/1787602k25135871/fulltext.pdf>

Ez összefüggésben figyelemfelhívó a nemzetközi hivatalos kapcsolatok mai gyakorlatának egyik új eleme – elferdülése – is. „A nemzetközi kapcsolatokban – írja például a Bertrand BADIE: *Humiliation in International Relations. A Pathology of Contemporary International Systems*. Oxford, Hart Publishing, 2017. 184. kiadói ismertetése in <https://www.bloomsburyprofessional.com/uk/humiliation-in-international-relations-9781782256199/> – egyes államok gyakran tagadják mások jogi státusát, stigmatizálják gyakorlatukat vagy éppen kultúrájukat. Mások megalázásának diplomáciai sikon történő ilyen aktusai gyakran fordulnak elő a modern diplomáciában. A [XIX. századelőn domináló – V.Cs.] nevezetes *Concert of Europe* felbomlását követő időszakban számos klub-alapú diplomácia járatta le magát azzal, hogy távol álltak bármiféle átfogó sokoldalúságtól. Ilyesféle erőfeszítések példái közé sorolható a G7, G8, G20, sőt a P5 is. Az efféle »érintkezés-csoportok« úgy lépnek fel, mintha a kizárás, a marginalizálás hatalmával felruházott tényleges vezető intézmények lennének. Manapság hatásukban az ilyesféle megalázási aktusok csupán a nemzetközi rendszer korlátairól és a diplomáciai hatékonyság hiányáról tanúskodnak, merthogy szabályos diplomáciai eljárásként a megalázáshoz folyamodás éppen erőteljesen erodálja a nemzetközi rendszer hatalmát. Az ilyen eljárások csakis a gyarmati múlt, a sikertelen dekolonizáció, a globalizációról eltévelyedetten alkotott vízió s a [szovjet–amerikai – V.Cs.] két-hatalmi múlt után egy igencsak veszélyes újraépítés szerencsétlen vegyületei.” („In international relations some states often deny the legal status of others, stigmatising their practices or even their culture. Such acts of deliberate humiliation at the diplomatic level are common occurrences in modern diplomacy. In the period following the breakup of the famous ‘Concert of Europe’, many kinds of club-based diplomacy have been tried, all falling short of anything like inclusive multilateralism. Examples of this effort include the G7, G8, G20 and even the P5. Such ‘contact groups’ are put forward as if they were actual ruling institutions, endowed with the power to exclude and marginalise. Today, the effect of such acts of humiliation is to reveal the international system’s limits and its lack of diplomatic effectiveness. The use of humiliation as a regular diplomatic action steadily erodes the power

„már eltávolodtunk különféle »szuverén« rendszerek színskáláinak az észlelésétől egy egyetlen háttérrel eredményező struktúrához érintőlegesen történő kapcsolódás észlelése felé [...]. Noha még változatlanul a szuverenitás terminusaiban beszélünk és gondolkodunk, gondolkodásunk egyszerűen és elsődlegesen magából a szuverenitásból indul ki – nos, egy ilyesféle képzet már nem tükrözi a valóságot. Hiszen valójában a rendszerek közti kölcsönkapcsolatok, érintkezés, együttműködés (és így tovább) olyan mély lett már, hogy mára tényszerűen csakis egyetlen globális rendszerről beszélhetünk [...]”;⁸⁶

úgy a fentiek maguk is józan realizmusról tanúskodnak. Ennek megvitatása azonban kívül esik a jelen topika körén.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a *comparation*nak nemcsak *horizontális* síkja van: egymástól független jelenségek összevetése; hanem – amiként ezt korábbi kitérőnkben, a muzsika példájában láthattuk – létezik egy *vertikális* síkja is: valamely jelenség eltérő időbeli állapotainak az egymással összevetése. Ráadásul mindkettő tanulmányozása egyenlőképpen nélkülözhetetlen a felszínen túlmutató bármiféle megértéshez, és éppen egymásra vissza nem vezethetően eltérő nézőpontból. Mert míg a *másiktól* azt tudjuk meg, hogy nem feltétlenül a miénk a lehetséges világok legjobbika,⁸⁷ azaz minden emberi képződménynek létezik/lelétezhet alternatívája. Az *önnön előzményből* viszont megtudhatjuk azt, hogy miként alakult tegnapelőttiből tegnapivá, majd maivá; vagyis önmagaként megmaradásának és mégis szüntelen változásának az egyidejűsége feltehetően miféle továbbmozdulások lehetőségét és logikáját tartogathatja a jövő számára. Jelenünk túlpolitizáltságáról, a globalizmus hajtóerőinek önös többletérdekéről (mert óhatatlanul a befolyásolásnak a szerves fejlődés igénye iránti érzéketlenségéről) vall, ha mai vitáink folyvást az előbbi

---

of the international system. These actions appear to be the result of a botched mixture of a colonial past, a failed decolonisation, a mistaken vision of globalisation and a very dangerous post-bipolar reconstruction.”)

⁸⁶ Mary HISCOCK – William VAN CAENEGEM: Epilogue. In: Mary HISCOCK – William VAN CAENEGEM (ed.): *The Internationalisation of Law, Legislating, Decision-making, Practice and Education*. Cheltenham, Edward Elgar, 2010. 287–304., 288.

⁸⁷ Amiként ezt Gottfried Wilhelm LEIBNIZ: *Essais de théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal*. Amsterdam, I. Troyel, 1710. („le meilleur des mondes possibles”) teologikus teleológiájában még feltételezhette. Vö. ehhez még https://en.wikipedia.org/wiki/Best_of_all_possible_worlds és Hernán D. CARO: *The Best of All Possible Worlds? Leibniz's Optimism and its Critics 1710–1755*. [PhD.] Berlin, Humboldt-Universität, 2014. 155. <https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/17706/caro.pdf?sequence=1>

megközelítést erőltetik tematizálásukban; holott valamelyes megalapozást, a továbbfejlesztésben biztonságot csakis az utóbbival való egysége, az *összehasonlító történeti megközelítés* eredményezhet.⁸⁸

4. A világban elfoglalt saját hely, az én-kép centralitása

A tudományban immár közhelyszerű, hogy a valóság összegész; létformája folyamat; s minden, ami részt vesz ebben, kölcsönhatásokból és kölcsönhatásokban alakul, vagyis bármely porcikája csakis az ezen összegész mindenkori kapcsolatrendszerében elfoglalt mindenkori helytől nyeri/nyerheti el alapmeghatározását. A *comparatio* azonban legalábbis közvetlen műveleti körén belül túlmutatni látszik ezen, hiszen mint az összegészen belüli elemzésnek a része, amelyben azt, ami történetesen elemzésünknek a tárgya lesz, éppen az összevethetőség érdekében önmagukkal azonos önálló létezőkként kell tételeznie – s ebben mind a folyamatszerűséget s mind az abbani pozícionáltságot immár kizárólag egy dologszerűsített entitásra visszavezetetten láttatnia. Az ember alkotta második természet, a kultúra viszont túlnyomórészt virtuális világ, gondolati és fogalmi projekcionálások terméke. Ennek kapcsán, ha összehasonlítunk, az *Én* és a *Mi*, mint adott kultúrahordozók, pontosabban ezek mint teremtők teremtményei kerülnek egybevetésre a *Te* és a *Ti* teremtményeivel. Ez az, amiről elmondhatjuk, hogy alapvetően azért folyamodunk összevetéshez, hogy többet, funkcionálisan és relacionálisan (tehát tágabb kontextusban) mélyebbet tudjunk meg a magunkéiról – miután a másikat is valamelyest megismerve, azokkal összemértük.

Látszólag hiába állítottuk bevezető fejtegetéseinkben, hogy tudományművelésként a jogi *comparatio* – elvileg – ugyanolyan megismerési kérdéseket vet fel, mint eredményeinek a tanítása, hiszen utóbbinál a ténylegesen felmerülő problémás helyzetek kevésbé pusztán episztémikus gátakból, mint inkább s egyszerűen eleve a célközönség ifjonti, kezdő mivoltából, a bevezetendő tudás tekintetében még beavatatlanságából adódik.⁸⁹ Ráadásul olyan ifjakról van szó, akik még a *comparatio*-alapként szolgáló hazai jogot sem ismerik igazán; s

⁸⁸ Így is értelmezhető a klasszikus megjegyzés – F[ritz] PRINGSHEIM: The Inner Relationship between English and Roman Law. In: F[ritz] PRINGSHEIM: *Gesammelte Abhandlungen*. Vol. I. Heidelberg, C. Winter, 1961. 78. –, miszerint „az összehasonlító jog jogtörténet nélkül lehetetlen vállalkozás”.

⁸⁹ A „beavatás” legjobb eszköze pedig éppen nem más, mint a hallgatók olyan – irányított – aktiválása, amelyben – csupán *ex cathedra* hallgatott vagy olvasott ismeretsajátítás helyett vagy mellett – saját intellektuális erőfeszítéseik eredményeként, azaz számukra személyes

főként nem gondolkodásmódjának bölcséleti mélységében, hanem jobbára és legfeljebb felszínében, néhány kulesterminusában s intézményében. A megválaszolható helyzetek nem csekély része így bizonyos tisztán pedagógiai jellegű választást kíván, hiszen a megoldás feltehetően túlnyomóan azon múlik, hogy az oktató és oktatási anyaga mennyire tud az adott konkrét helyzetben meggyőző és megnyerő lenni hallgatósága számára.

A világ nemzetköziesedése következtében roppant módon megnövekedett s változatlanul növekszik azon képző intézmények száma és minősége, ahol az oktatás alanya, tárgya és célközössége egyaránt – legalábbis részben és legalábbis funkcionálási képességében – multikulturális.⁹⁰ Ez nem változtat azonban az általános érvényüként megfogalmazott megállapításon, hogy még egy jelen világunkat átfogó mai körkép is provincializmusról tanúskodik,⁹¹ amiként azon sem, hogy a más/másik iránti érdeklődés, ha egyáltalán jelen van, úgy leginkább európai kontinentális országok részéről a *common law* irányában tanúsított megértési készséget, nyitást jelent – ami ellenkező irányban viszont már kevésbé szokott gyakorlat lenni.⁹² Vagyis az akár a történelmileg felfogott jogfejlődésre, akár a jelenkorban együtt élő jogi berendezkedésekre támaszkodó *comparatio* éppen nem tetszik még általánosnak a mai világtérképen. Az átmenetet egy nemzetköziesedő közösségben például olyan félmegoldások

---

sikert jelentő önálló problémamegoldásként maguk jutnak el, ráadásul immár önnön belső meggyőződéssel, a kérdéses készséghez és tudáshoz.

Magam negyed évszázada munkálkodom adott témákban szabadon választható kiscsoportos szemináriumokkal, melyek topikája hétről hétre egy-egy tanulmány feldolgozása az adott tárgykörben. A hallgatók csak a kérdéses foglalkozás irodalmának előzetes tanulmányozásával vehetnek azon részt; egy-két véletlenszerűen kiválasztott hallgató exponálja vázlatosan a témát, saját kritikai vagy tovább vivő, illetőleg további problémabokrokra utaló meglátásainak a fényében; majd sorban minden egyes résztvevő elmondja a magáét; s csak ezután szólok meg én, reflektálva az elhangzottakra s emlékeztetve el nem hangzott súlyponti kérdésekre, ha egyáltalán szükséges. Ezt követően még másfél órán át szabadon vitázik, pontosabban problematizál a téma fölött fél- vagy egytucatnyi hallgató, közben-közben természetesen természetesen általam moderáltan. Oly sikeresnek tetszik ez, hogy még évtizedek után is hálásan emlékeznek intellektuális élményére az egykori résztvevők.

A mai irodalom érdekes módon leginkább a kiscsoportos kollektív kiselőadás-készítetést ajánlja; vö. pl. Robert M. JARVIS (ed.): *Teaching Legal History. Comparative Perspectives*. [JCL Studies in Comparative Law 9] London, Wildy, Simmonds & Hill Publishing, 2014. xii+302.

⁹⁰ Vö. pl. FATHALLY's national report from Québec.

⁹¹ 'parochialism' in Christophe JAMIN – William VAN CAENEGEM: The Internationalisation of Legal Education: General Report for the Vienna Congress of the International Academy of Comparative Law, 20–26 July 2014. In: Christophe JAMIN – William VAN CAENEGEM (ed.): *The Internationalisation of Legal Education*. [Ius comparatum 19] Switzerland, Springer, 2016. viii+346, 3–34., 15.

⁹² 'commonlawisation' in JAMIN–CAENEGEM i. m. 19.

jelzik, ahol csakis nemzeti jogot oktatnak (ráadásul adaptáció s világnyelven hozzáférhetővé tett segédletek nélkül) egy nemzetközinek aligha tekinthető nemzeti nyelven; ráadásul olyan feltételek közt, amikor a professzori kar csak úgy, mint vendéghallgatósága, csak kevésbé járatos bármely közbelső vagy közvetítő nyelvben.⁹³

(Ám ha ennyi is megvan, ez máris eredmény. Emlékszem, amikor a maastrichti jogi kar Nico Roos professzorával már a lehetővé tett első körben, 1990-ben az Európai Gazdasági Közösség »TEMPUS« projektjének finanszírozását megnyerve⁹⁴ körbejártam nyugat-európai partnereinket. Még nekem, a hidegháborús fal túloldalára zárt, közel fél évszázad proletárdiktatúrájától megnyomorított és ideológiailag egyaránt *gleichschalt*oltatásra szánt egyedének is megbotránkoztató volt, hogy kevesebb idegen, akár angol nyelvű irodalmat találtam ekkor történetesen francia és egyéb frankofón vidéki jogi kari könyvtári gyűjteményekben, mint – merő kontraszt-példaként – Nikolae Ceaușescu szellemileg és anyagilag véglegesen lepusztított Romániájában.)

A maastrichti sugallom negyed évszázada még arról szólt, hogy elvileg úgy szólván bármely – történetesen a kontinentális Európában kontinentális európai – jog alapulvételeivel tanítható a jogunk, mert tételezettségében úgyis csupán gyakorló terep lesz, s úgyis csak a nagyban-egészében sok évszázados közös múltból olvashatjuk ki további alakulásának valószínűsíthető irányait és módjait. Nos, merev követéssel hazai helyett idegen jog alapként történő tanítására nem igen akadna manapság sem gyakorlati példa (néhány nagy amerikai egyetem világméretű hálózatát leszámítva), aminthogy arra sem túlzottan, hogy a hazai mellett, azzal egyazon mélységben taníttassék valamely idegen jog.

Ám a mögöttes jogfejlődés és éthosza, továbbá egy jogszociológiai, jogantropológiai és jogi módszertani látásmóddal bővített jogbölcselet,⁹⁵ valamint a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozását kilenc féléven át tananyagként, majd államvizsgatárgyként szintetizáltan is számon kérő programot magam

⁹³ Pl. Alexandra MERCESCU's national report from Romania.

⁹⁴ TEMPUS Project No. 02114/1991–1994., az Európai Gazdasági Közösséghez tartozó mintegy negyedszáz együttműködő egyetemből ill. jogi karból álló hálózattal a háttérben.

⁹⁵ Tanulságos volt például követnem, ahogyan a stockholmi egyetemen Marie SANDSTRÖM professzor – a *Die Herrschaft der Rechtswissenschaft*. [Skrifter utgivna av Institutet för Rättshistorisk Forskning Grundat av Gustav och Carin Olin I: Rättshistoriskt Bibliotek XLIV] Lund, 1989. xiii+281.; és a *Rättsvetenskapens Princip. Till frågan om rättsvetenskapens värdelöshet och Friedrich Julius Stahls rättsinstitutslära*. [Rättshistoriskt Bibliotek 63] Stockholm, Institute för Rättshistorisk Forskning, 2004. 291. szerzője – oktatási érdekből a jogtörténetből a jogi módszertan történelmi alakulásának nyomon követésére váltott, hogy új szintre mentse át a történelmi vizsgáldások értékét.

dolgoztam ki Budapesten, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem jogi kara létrejöttékor, pár évvel a kommunizmus bukása után.⁹⁶ Ennek néhány évvel később, a pozitív tárgyak előrenyomulása okán történt valamelyes gyakorlati visszaszorítása viszont még erőteljesebben mutatta az *összehasonlító jogi kultúráknak* a *jogbölcselettel* való szerencsés találkozását, sőt egyenesen e szinten összefonódását.⁹⁷ Hiszen az utóbbi már eleve az egyes történelmi és jelenkori kultúrákra külön-külön jellemző specifikus – lokális – geniozítás és *ordo*-eszmény felől közelítve vizsgálta az egyes jogi berendezkedések mögöttes világképét, rend-eszményét és -eszméjét, az ettől megkövetelt szabályozási kört, s az ezekhez rendelt instrumentáriumot.⁹⁸ Már pedig ebben az értelemben egyszersmind mintegy a nemzeti (vagy legalábbis az adott jogi kultúrákhoz kötődő) jogbölcselet-művelésnek mint XIX. századi pozitivizmus-hagyatékknak egy valóban egyetemes nézőpontú, valóban társadalombölcseleti jogi bölcselemmé válását kívánta elősegíteni.⁹⁹

⁹⁶ Vö. VARGA Csaba: Jövőalapozás közös szándékkal a katolikus egyetemi jogász képzés beindulásakor. In: PÉTERI Zoltán: *Jogösszehasonlítás*. Történelmi, rendszertani és módszertani problémák. Szerk. Fekete Balázs – Koltay András. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 2010. 33–39.

⁹⁷ Az „összehasonlító jogi képzés” s a „teoretikus vonatkozások” viszonylag korai összekapcsolására ld. pl. Kiyoshi IGARASHI: The Importance of Comparative Law in Legal Education: The Japanese Experiences, Yesterday and Today. *北大法学論集 (Hokkaido University law review)*, Vol. 25., no. 1. (1974) 166–161. <http://hdl.handle.net/2115/16169>, 162., nem feledkezve meg persze klasszikus s a mostanában feltámadt érdeklődést jelző új megnyilatkozásokról, mint pl. Josef KOHLER: Rechtsphilosophie und Rechtsvergleichung. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, Vol. I., no. 2. (1907/1908) 192–199. egyfelől és John S. BELL: Comparative Law and Legal Theory. In: Werner KRAWIETZ – Neil MACCORMICK – Georg Henrik VON WRIGHT (ed.): *Prescriptive Formality and Normative Rationality in Modern Legal Systems. Festschrift for Robert S. Summers*. Berlin, Duncker & Humblot, 1995. 19–31.; Geoffrey SAMUEL: Comparative Law and Jurisprudence. *International & Comparative Law Quarterly*, Vol. 47., no. 4. (1998) 817–836.; William TWINING: Comparative Law and Legal Theory: The Country and Western Tradition. In: Ian EDGE (ed.): *Comparative Law in a Global Perspective. Essays in Celebration of the Fiftieth Anniversary of the Founding of the SOAS Law Department*. Ardsley, Transnational Publishers, 2000. 21–76.; valamint Jaakko HUSA: Nicht nur juristische Auslandsforschung: Überlegungen zu einer Theorie der Rechtsvergleichung als Rechtsphilosophie. *Rechtstheorie*, Vol. 40., no. 4. (2009) 473–492. másfelől.

⁹⁸ A jelen topika egésze kapcsán jegyzi meg JAMAL’s national report from Singapore, hogy „különösen multikulturális joghallgatói csoportokban a jogösszehasonlító tárgyalás hasznosan támaszkodhat kulturális kifejtéssel élő jogelméleti megközelítésekre” (I. pont); sőt némi fogalmi lebegéssel ebből egyenesen arra következtet, hogy ezzel valamiféle jogantropológiához érkezik el (IV. pont). Vö. VARGA (2010) i. m.

⁹⁹ Amint a szerző egy korábban publikálatlan jegyzetében ezt már 1973 táján rögzítette, megállapítva, hogy az önmagukra büszke úgynevezett „általános jogelmélet” oktatási tárgyak különösen az akkori szovjet-világban elterjedten mind legfeljebb az adott domesztikus (nemzeti) jogon belüli körben általánosak; ennek szintjén és igényén azonban aligha mutatnak túl, holott megérett már az idő arra, hogy maga a jogbölcselet szintén egyetemes kitekintésű (is) legyen. Vö. VARGA Csaba: Összehasonlító módszer és jogelmélet. In: VARGA Csaba: *Útkeresés*.

5. A jogcsalád-problematika

Az elsődleges találkozás a másikkal, a külsővel, az idegennel mindenképpen eltérő jogi kultúrát jelent,¹⁰⁰ amit a világ ismert jogrendszereinek csoportosításában – taxonomizálásában – leginkább a valamilyen értelemben felfogott *jogcsalád* gyanánt szokott a diszciplína nevesíteni.¹⁰¹ Így hát ez az, ami a „kihívás vagy alkalom” típusú problémafelvetés – ami a számunkra eleve megadott cím dilemma-megfogalmazása – elsődleges terrénuma és forrása lehet.¹⁰²

Kísérletek – kéziratban. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2001. 167. http://mek.oszk.hu/15300/15346_95-101.

¹⁰⁰ A 2002. őszi brüsszeli *Conference on Epistemology and Methodology of Comparative Law* alkalmán kifogásolta baráti beszélgetésben H. Patrick Glenn, hogy már előadásom címében is a ‘legal culture’ kifejezéssel élek, noha ez náluk – amerikai megközelítésben – nem korrekt, mert (1) maga a ‘kultúra’ a német romanticizmusban gyökerezik, ami már a nemzetiszocializmusra való hatásgyakorlása okán eleve kétségessé teszi; (2) megosztó, mert valamely oldalnak elsődlegességet tulajdonítva polarizál, tehát dezintegratív hatású; ráadásul (3) felesleges is, mert nem mond többet/mást, mint a ‘jogi hagyomány’. Erre csak azt válaszolhattam, hogy (1) számomra ez a *colere/cultus*-gyökéretű *cultivāre* nyomán mint Voltaire tanítása, a *Candide* végüzeneteként ismerős – vö. Arezou ABDI: Sur la fameuse leçon morale de *Candide* de Voltaire »*Il faut cultiver notre jardin*«. <http://www.teheran.ir/?article1843#gsc.tab=0->; (2) nem szinonimák, hanem eltérő irányok/tartalmak; mert (3) ‘kultúra’ az, amiben értelmezzük magunkat/világunkat, a ‘hagyomány’ viszont csakis a kultúra olyan formája, amelyben ezen értelmezés számára a múlt nyomatékos, olykor igazoló jelentőséggel bír. Merő szóhasználatként megjegyzendő itt, hogy habár az angol *culture* a ‘nevelés általi művelés’ jelképes értelmében már 1500 óta használatos, mint ‘a civilizáció intellektuális oldala’ 1805-től, mint ‘egy nép kollektív szokásai s teljesítménye’ pedig 1867-től; a német *Kultur* viszont 1914-től ironikus értelmet nyert az angolban, mint ‘a németektől felfogott civilizációs eszmény’; vö. <https://www.etymonline.com/word/> A konferencia-előadmányokra ld. H. Patrick GLENN: Legal Cultures and Legal Traditions. In: Mark VAN HOECKE (ed.): *Epistemology and Methodology of Comparative Law*. Oxford–Portland (Oregon), Hart Publishing, 2004. 7–20.; és Csaba VARGA: Legal Traditions? In Search for Families and Cultures of Law. In: José Juan MORESO (ed.): *Legal Theory. / Teoría del derecho. Legal Positivism and Conceptual Analysis. / Postivismo jurídico y análisis conceptual. Proceedings of the 22nd IVR World Congress Granada 2005*. Vol. I. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie Beiheft 106] Stuttgart, Steiner, 2007. 181–193. & *Acta Juridica Hungarica*, 2005/3–4. 177–197. <http://www.akademiai.com/content/f4q29175h0174r11/fulltext.pdf>. Vö. még Jaakko HUSA: Legal Culture vs. Legal Tradition – Different Epistemologies? *Maastricht European Private Law Institute Working Paper*, 2012/18. <https://ssrn.com/abstract=2179890>

¹⁰¹ Ld. pl. Barbara DÖLEMEYER: Legal Families. (2010) <http://ieg-ego.eu/en/threads/crossroads/legal-families>, különösen 32., megjegyezve itt, hogy a csoportosítás azért nehéz, mert tárgya is, taxonómiája is „állandósult áradásban” leledzik. Ez igaz ugyan, de az alapvető ok – vö. pl. Csaba VARGA: *Comparative Legal Cultures. On Traditions Classified, their Rapprochement & Transfer, and the Anarchy of Hyper-rationalism*. [Philosophiae Iuris] Budapest, Szent István Társulat, 2012. 253. [http://mek.oszk.hu/15300/15386 tanulmányaival](http://mek.oszk.hu/15300/15386_tanulmányaival) – az autochton függetlenségű másságok összemérhetetlenségében rejlik. Vö. még Frithjof Benjamin SCHENK: Mental Maps: The Cognitive Mapping of the Continent as an Object of Research of European History. (2013) <http://ieg-ego.eu/en/threads/crossroads/mental-maps>.

¹⁰² Silvia FERRERI’s national report from Italy, 1. pont.

A mai felfokozott publikációs áradásban – hiszen az elektronikus térből előhívható irodalmon alapulva, számítógépes íráselőállítás technológiákat alkalmazva ma már könnyebben születnek tanulmányok, amiknek ma egyébként is tömegtermelése zajlik, hála a gyártásszervezési technológiáktól megkövetelt nyilvántartási rendszereknek, amiket, immár követelményként, az időközben hallatlanul megnövekedett számú oktatási és kutatási intézmények amerikai indítással világszerte már rendre átvettek – a kritika, a kritizálás a legkönnyebb műfaj; különösen, hogy éppen a mi esetünkben megragadható, vagyis fizikális létezőként, tényszerű alapként definiálható valóság-tárgya nincs.

Hiszen tudománytárgyunk maga is gondolati projekció, s az ilyesmikből előálló úgyszólván végtelen halmaznak úgyszólván tetszőleges csoportosítása lehetséges. Következésképpen nincsen ezek közt olyan, ami mindenekfelett jó vagy bírálhatóságon felül álló minőséggel felruházott lehetne; mindegyik jogrendnek vagy konkrét jogintézménynek a haszna csak viszonylagos; és végső soron azért taxonomizálunk, hogy bizonyos – többnyire fejlődési – összefüggéseket s ezekből adódó olykor technizált – többnyire funkcionális – rokonságokat didaktikusabban, vagyis szembeszökőbben s nagyobb meggyőző erővel láttathassunk.¹⁰³

Nos, napjainkban divatos, hogy magát e kategorizálást sokan a szerzők közül elavultnak tartásák,¹⁰⁴ vagy éppen már kiindulásában félrevezetőnek,¹⁰⁵ s így

¹⁰³ Cf. VARGA (2005) i. m.

¹⁰⁴ James GORDLEY: Common Law und Civil Law: eine überholte Unterscheidung. *Zeitschrift für europäisches Privatrecht*, 1993/3. 498–518.; Pascal RICHARD: *Le jeu de la différence. »Reflexions sur l'épistémologie du droit comparé«*. [Dikè] Québec, Presses de l'Université Laval, 2007. 150.; Holger SPAMANN: Contemporary Legal Transplants: Legal Families and the Diffusion of (Corporate) Law. *Brigham Young University Law Review*, Vol. 6. (2009) 1813–1877. <https://digitalcommons.law.byu.edu/lawreview/vol2009/iss6/11>; Mariana PARGENDLER: The Rise and Decline of Legal Families. *American Journal of Comparative Law*, Vol. 60., no. 4. (2012) https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1975273, 1043–1077.; Nuno GAROUPA – Mariana PARGENDLER: A Law and Economics Perspective on Legal Families. *European Journal of Legal Studies*, Vol. 7., no. 2 (2014) www.ejls.eu/16/195UK.htm, 36–60.; legutóbb pedig – a globalizmusra hivatkozva – Mathias SIEMS: *Comparative Law*. (2014) 2nd ed. [Law in Context] Cambridge, Cambridge University Press, 2018. xxiii+506., 110.

¹⁰⁵ Például William TWINING: *General Jurisprudence. Understanding Law from a Global Perspective*. [Law in Context] Cambridge, Cambridge University Press, 2009. xxiii+517. Ch. 3. »Mapping law: Families, civilisations, cultures and traditions«. 63–87. (és különösen 76–87.); áttekintve az egész irodalmi spektrumot, értékeli egyebek közt Gordon WOODMAN: Why there can be no Map of Law. In: Rajendra PRADHAN (ed.): *Papers of the XIIIth International Congress of the Commission on Folk Law and Legal Pluralism, 7–10 April, 2002, Chiangmai, Thailand on Legal Pluralism and Unofficial Law in Social, Economic, and Political Development*. Kathmandu, Commission on Folk Law and Legal Pluralism Press, 2003. 383–392. gondolatát, aki szerint az egész vállalkozás már az első pillanatban szétesik, mert – úgymond – *jogközpontúság*on alapszik, ami viszont nem többet, mint csupán és leg-

pusztán némi didaktikai előnnyel rendelkezőnek,¹⁰⁶ ami mindenekelőtt kritikailag kezelendő,¹⁰⁷ bár jobb híján talán még valamelyest használható.¹⁰⁸ Itt is, mint úgyszólván mindig és mindenütt a tudományos gondolkodás fejlődésében, a kritika örvén eleinte bizonyos – védhető és különállásukban igazolható – kivételek nyertek korrekciós elismerést, míg lassan a kritikai lendület felemésztette, önmagává átfőrt, s ezzel, az eredeti teljesítményt felmutató mivoltában megsemmisítve, fokozatok úgyszólván értelmetlen masszájává gyúrta át azt, aminek valaha még önálló mondanivalója volt. Mert a jogrendszerek vegyes eredete és hovatarozása, a *mixed/mixing* elfogadása és fáradhatatlanul tovább nüanszírozása a mai divat,¹⁰⁹ amiről lassan azt is tudjuk, hogy nincs – és minél nagyobb távlatból és minél mikroszkopikusabb mélységekhez elérkezve szemléljük, nem is lehet – kivétel alóla. Teljességgel jogos ilyen módon a kritika felett gyakorolt kritika. Mert „A vegyes rendszerek körének továbbtágítása immár azt kockáztatja, hogy elrejtje vagy szétmossa azokat a megkülönböztető vonásokat, amelyek segíthetik a hallgatókat a legváltozatosabb hagyományok jellegzetes-

---

feljebb egyik – nyugati – felét jellemzi. Továbbgondolásából azonban – Gordon R. WOODMAN – Maarten BAVINCK: Can there be Maps of Law? In: FRANZ VON BENDA-BECKMANN – Keebet von BENDA-BECKMANN – Anne GRIFFITHS (ed.): *Spatializing Law. An Anthropological Geography of Law in Society*. [Law, Justice, and Power] Farnham–Burlington, Ashgate, 2009. xii+225. Ch. 10. 195–218. – kiviláglik, hogy az általa történő vitatás már távolról sem a jogcsaládról szól, hanem a jognak egy tág, antropológiai fogalma bevezetéséről, arról, hogy a *jogpluralizmus* szószólói magát a jogfogalmat immár a társadalmi normatívumban oldanák fel. Ez utóbbi kérdéshez vö. VARGA Csaba: Jogelmélet – jogi néprajz, avagy a népszokás-vizsgálatok teoretikus hozzávé. *Társadalomkutatás*, 2008/3. 275–298. <http://jogineprajz.hu/wp-content/uploads/2013/03/TársKut2008-JogiNéprajz.pdf>

¹⁰⁶ René DAVID: *Les grands systèmes de Droit contemporains. (Droit comparé)*. [Précis Dalloz] Paris, Dalloz, 1964. 630.; és Konrad ZWIEGERT – Hein KÖTZ: *Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts*. Vol. I–II. Tübingen, Mohr Siebeck, 1969–1971. (*Introduction to Comparative Law*. [1987] 3rd rev. ed. Trans. Tony Weir. Oxford–New York, Clarendon Press – Oxford University Press, 1998. xxvi+714.)

¹⁰⁷ William TWINING: *Globalisation and Legal Theory*. London, Butterworths, 2000. xii+279. Ch. 5. »Mapping Law«. 163–168.; Patrick H. GLENN: Are Legal Traditions Incommensurable? *American Journal of Comparative Law*, Vol. 49., no. 1. (2001) 133–145.; Pierre LEGRAND: European Legal Systems Are Not Converging. *International & Comparative Law Quarterly*, Vol. 45., no. 1. (1996) 52–81.; David KENNEDY: The Methods and Politics of Comparative Law. In: LEGRAND–MUNDAY (ed., 2003) i. m. 345–433.

¹⁰⁸ Heinz KÖTZ: Abschied von der Rechtskreislehre? *Zeitschrift für europäisches Privatrecht*, Vol. 6., no. 3. (1998) 493–505.

¹⁰⁹ Vernon V. PALMER: *Mixed Jurisdictions Worldwide. The Third Legal Family*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2001. xvi+496.; Esin ÖRÜCÜ: View of Legal Families and of Mixed Systems. In: Esin ÖRÜCÜ – David NELKEN (ed.): *Comparative Law. A Handbook*. Oxford, Hart Publishing, 2007. Ch. 8. 169–187.; Esin ÖRÜCÜ: What is a Mixed Legal System: Exclusion or Expansion? *Electronic Journal of Comparative Law*, Vol. 12., no. 1. (May 2008) <https://www.ejcl.org/121/art121-15.pdf>, 18.

ségeinek az azonosításában, valamint ama mérték meghatározásában, hogy az egyes rendszerek közt milyen kölcsönzések s átültetések fordultak elő.”¹¹⁰ Ami itt és most annyit jelent számunkra, hogy miután eljutottunk annak immár semmitmondó megállapításához, hogy eredeti őslétezők már nem lévén valamilyen fokon minden, amiként minden más is, egyaránt vegyes, azaz egyszersmind valami mással vegyült [*mix, mixed* és *mixing*],¹¹¹ a mégis értelemkeresés vágyában vagy visszahozunk valamit a jogcsalád szerinti tipológiából, vagy behullunk a tényleges megkülönböztetlenség és elvi megkülönböztetlenség immár amorffá tett káoszába.

Nos, konkrét megfogalmazásban felvetett *oktatási gondként* arról értesülhetünk, hogy például a Japánban tanuló különféle kelet-ázsiai hallgatók számára egy *dauidi* „4. Egyéb rendszerek [...] (2) Távol-kelet (kínai és japán jog)” típusú csaknem egybemosása két hatalmas történelmi, tömbyszerű egységnek egyszersmind megrökönyödtetően eurocentrikusnak és értelmezhetetlenül tágnak tetszik;¹¹² ezért hát nagyobb magyarázó erővel felruházottnak tartanak/tartának egy „vegyes jogi migráció” típusú ábrázolást, amelyben nem jogcsaládok játsszák az egymás közti tagolás szerepét, hanem – ehelyett – a pusztán valamiben egymáshoz hasonlítható ügynevezett családfák.¹¹³ Itt persze akár annak feltevését is megkockáztathatjuk, hogy ez a még hidegháborús időkben, fél évszázadnál régebben született – bár akkor klasszikus, és a nyugat-európai s az atlanti tájékozódás számára a saját idején úttörő jelentőségű – *dauidi* osztályozás¹¹⁴ mai bevezető használata a bármi idegennel még csak először most találkozó távol-

¹¹⁰ FERRERI’S national report from Italy, 1. pont.

¹¹¹ Ami önmagában még nem azonos Alan Watson elméletével; vö. VARGA Csaba: Alan Watson: Tehetetlenség és kölcsönzés mint egyetemes jogfejlesztő tényező. *Jogi Tudósító*, Vol. X., nos. 11–12. (1979) 4–9. & In: VARGA Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből*. [Jogfilozófiák] Budapest, ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” projektum, 1994. xix+503. <http://mek.oszk.hu/14500/14525/>, 203–208. E mára klasszikussá érett munkásság – amit mindenekelőtt Alan WATSON: *Legal Transplants. An Approach to Comparative Law*. Edinburgh, Scottish Academic Press, 1974. 106. fémjelez – egyfajta előképe lehetett Robert H. LOWIE: *Primitive Society*. New York, Boni and Liveright, 1920. viii+463., 441. azon megjegyzésével, hogy „a kultúrák főként véletlen kapcsolatoknak köszönhető kölcsönzések útján fejlődnek” („cultures develop mainly through borrowings due to chance contacts”).

¹¹² Ezt érzékeli a közvetlenül érintett, a következő jegyzetben azonosított japán professzoron kívül FERRERI’S national report from Italy, 3. pont is.

¹¹³ Hitoshi AOKI’S national report from Japan, hivatkozva René David kézikönyvére (ld. következő jegyzet) ill. Esin Örücü munkásságára.

¹¹⁴ DAVID i. m. (utolsó, 12. kiadásában René DAVID: *Les grands systèmes de droit contemporains*. [Précis] Paris, Dalloz, 2016. vii+539.; magyar fordításban pedig *A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog*. [1964] Ford. Nagy Lajosné Dusa Margit. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 494.)

keleti fiatalok számára nem lehetett más, mint egyenesen jó pedagógiai érzéssel kifundált provokáció: figyelemfelhívó lépés, hogy vitát gerjessen egyáltalán magáról a problematikáról s annak éppen nem könnyű megválaszolhatóságáról.¹¹⁵ Annál érdekesebb, hogy az ennek kiváltására hivatott helyi – történetesen japán – kezdeményezés Távol-Kelet jogi hagyományainak egymás közti rendezésére éppen aligha igazán más; inkább csupán valamelyest nüanszírozottabb. A Japánt, Kínát, Taiwan és Dél-Koreát magában foglaló úgynevezett „*kelet-ázsiai jogcsalád*” megkonstruálására gondolok,¹¹⁶ melyben szerzője szerint közös jegy a német hatású polgári törvénykönyv s az egyöntetűen rizstermő területeken elhelyezkedő földrajzi szomszédság; továbbá a konfucianizmus hatása; valamint a kínai karaktereken nyugvó írásbeliség. Komoly belső eltérést mutat viszont ugyanezen szerző szerint az, hogy „miután a Kínai Népköztársaság a többi országtól gyökeresen eltérő politikai rezsimmel rendelkezik, tudatába kell jöjjünk annak is, hogy maga a »jog« fogalma meghatározásában is különbség állhat fenn.”, valamint hogy az átfogott országok fenti sorában az utóbbi kettő számos intézménye ismeretlen az előbbi kettőben, s hogy Dél-Koreában úgymond csekély a bizalom a bíraskodás pártatlanságában.¹¹⁷

Ugyanennyire érzékeny pont lehet egyéb, a nyugati jogi kultúráktól¹¹⁸ távol eső hagyományoknál, például India roppant összetett, s alkotóelemeinek belső összetettségében azok egymás közt is bántódás-okozáshoz vagy visszatetszéshez közeli hatások kiváltására alkalmas, a kívülálló számára nem egykönnyen követhető komplexitása; és hasonlóképpen, ugyanilyen gonddal járhat a

¹¹⁵ Amit meg is erősített e-levelezésünkben 2018. február 13-án kelt válaszában Hitoshi AOKI national reporter, a tokiói Hitotsubashi University professzora.

¹¹⁶ Kiyoshi IGARASHI tollából: Gibt es einen ostasiatischen Rechtskreis? In: Friedrich ASCHIERI (hrsg.): *Ins Wasser geworfen und Ozeane durchquert. Festschrift für Knut Wolfgang Nörr*. Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2003. 419–430. ill. – azonosíthatatlanul mind a bostoni Harvard, mind a tokiói Waseda egyetemeinek könyvtári gyűjteményeiben – The Making of East-Asian Legal Family. Trans. Lin Quing. In: *Research on Chinese and Japanese Civil and Commercial Law*, Vol. I. (2003). Ld. AOKI's national report from Japan, ill. DÖLEMEYER i. m.

¹¹⁷ Ezen előzményre hivatkozás nélkül az amerikai Kína-specialista Teemu RUSKOLA – The East Asian Legal Tradition. In: BUSSANI–MATTEI (ed.) i. m. 257–277. – hasonló javaslattal él, Vietnam bevonásával, a közös konfucianizmusra támaszkodva.

¹¹⁸ Itt jegyzendő meg, hogy a kontinentális jog egységes és tovább bonthatatlan jogcsaládi mivolta sem feltétlenül problémátlan. Rafał MAŃKO – Carving out Central Europe as a Space of Legal Culture: A Way out of Peripherality? *Wroclaw Review of Law, Administration & Economics*, Vol. 6., no. 2. (March 2018) 4–28. – például saját tájainkról beszélve a nemrégiben még különállóként elismert szocialista jogcsalád helyett egyfelől egy közép-európai s másfelől egy kelet-európai (eurázsiai) jogcsalád különválasztott újraigenlésére – bevezetésére – tesz javaslatot. Magam azonban kétlem, hogy ez a kontinentális és angolszász (angol–amerikai) jogok eddigi kettősségét felülírhatná: legfeljebb – értelmesen – az előbbin belüli alvázlatokat képezhet, nyilvánvalóan távolról sem kizárólagosként.

zsidó vagy az iszlám jogforrási rendben a vallási források bonyolultságának érzékeltetése vagy éppen a török családjog többeműségének a bemutatása.¹¹⁹

Teoretikusan ez elsődlegesen csak annyit sugall, hogy mindig a középérték, a *közös nevező* megtalálása a legnehezebb. Hiszen minél általánosabb ez, annál kevesebb a mondanivalója; és minél specifikusabb, annál több kivételt fog majd felmutatni, ami végső soron esetleg majd – kereteit szétfeszítve – teljességgel tartalmatlanná avatja.

Magam ilyen nehézségekkel nem találkoztam. Talán azért is, mert nem pedáns komparatista klasszifikációs tagolással, és különösen nem előzetesen és egyetemes érvénnyel katalogizált kérdéssoroknak az egyes jogrendekre vetített megválaszolatásával, hanem jogbölcselekedési lehetőségekként, az *ordoeszmény* történelmileg kialakult leginkább jellegzetes megnyilatkozásainak a soraként tárgyaltam az áttekintett számos múlt- és jelenbeli jogi kultúrát.¹²⁰ Tehát a legfontosabb mindebben, hogy számomra az összehasonlító jogi kultúrák oktatási diszciplínája éppen nem kérdések előzetesen kodifikált listájára jogcsaládonként kikínlódott válaszok sora,¹²¹ hanem történetesen azon mozzanatok – építő vagy működés-elemek, így jogmegtestesítő szándék, fogalmiság, rendszerszerűség, belső logika, igazolási eljárás és így tovább – megvilágítása, amik kizárólag adott helyen és körben élő egyedi megtestesülésként éppen egy-egy jogi kultúra specifikusan *saját és sajátos geniozitását* adják. Így nincs olyan torzulás, hogy a kontinentális európai jogforrási rendszer rigorozitásával

¹¹⁹ FERRERI'S national report from Italy, 3. pont, melyben alapműként Amartya SEN: *The Argumentative Indian. Writings on Indian History, Culture and Identity*. London–New York, Allen Lane, 2005. xx+409.; Syed Hasan AMIN: Classification of Legal Systems in the Muslim Countries. *Islamic and Comparative Law Quarterly Journal of the Department of the Indian Institute of Islamic Studies* (New Delhi), Vol. 7., no. 2. (1987) 93–102.; továbbá Esin ÖRÜCÜ: An Exercise on the Internal Logic of Legal Systems. *Legal Studies*, Vol. 7., no. 3. (2006) 310–318. meghivatkozásai szerepelnek.

¹²⁰ Amihez számomra paradoxikus módon az eredendő indítást ugyanezen René David adta; vö. René DAVID: Deux conceptions de l'ordre social. In: Ernst VON CAEMMERER – Soia MENTSCHIKOFF – Konrad ZWEIGERT (hrsg.): *Ius Privatum Gentium. Festschrift für Max Rheinstein zum 70. Geburtstag am 5. Juli 1969*. Vol. I. Tübingen, Mohr Siebeck, 1969. 53–66.

¹²¹ Érdekes, hogy ez történetesen éppen René David klasszikus műve feldolgozási módjában jelentkezett, noha alapállásaként – végtelenül rokonszenvesen – éppen ő vallotta magáról, hogy „Akárhogy is, ösztönösen bizalmatlan vagyok a rendszerek, a merőben teoretikus nézetek, a nem hiteles tudomány iránt. Számomra nem létezik mindenre és mindenkor jó modell; mindent gyűlölök, ami dogmatikus, rendszer-szellemű vagy fanatikus.” René DAVID: *Les Avatars d'un Comparatiste*. Paris, Economica, 1982. 298. 10.: „Quoi qu'il en soit, je me méfie instinctivement des systèmes, des vues de théoriciens, de la pseudo-science. Il n'y a pas pour moi de modèle qui convienne à tous et en tous les temps; je hais tous ce qui est dogmatique, l'esprit de système et le fanatisme.”

kérdezzünk rá az angol jogra,¹²² vagy hogy jogbizonytalanságot gyanítottunk mindenütt, ahol az, amit bármely más jogrendszer a saját renden belül jogként azonosít, nem absztrakt fogalmiságba csomagolt zárt szabályrendszert kínál.¹²³ S ha valamiféle – de végső soron egyikre sem illő, mert azok mindegyikén erőszakot tevően általánosított – rendszertani kategóriákkal operálás helyett a jogi gondolkodás mint valamelyes társadalmi *ordo* biztosítása – tehát ismét csak: jogbölcselet – felől közelítünk, úgy éppen arra fogunk rádöbbsenni és rádöbbsenteni, hogy *mindegyik: más* – és hogy mindegyik a maga módján hatékonyan és saját társadalmi rendje közegében igazságosnak elfogadottként segítheti elő a társadalmi rendteremtést. És ami a legfontosabb mindebben egy mindent magába foglaló általánosságú teoretizálás számára: élő társadalmak élő képződményeiről lévén szó, egyik sem helyezhető el semmiféle linearitásban, amiként valamiféle vertikálitásban sem. Mert mindegyik egy összetéveszthetetlenül más, *saját közeg* szülöttje,¹²⁴ ráadásul – és ez az antropológiai végső igazság szempontjából a legfontosabb – egyik sem rangsorolható a másikhoz képest, mert funkcionalitásában mindegyik tökéletesen megfelelhet saját feltételeinek. Ráadásul az ’ősi’, az ’eredeti’ értelmében vett úgynevezett primitív¹²⁵ – a jogi néprajznak, az autochton vagy törzsi jogokat szemügyre vevő jogantropológiának is ez az egyik leggyakoribb üzenete – a maga módján éppen annyira

¹²² Ez nemcsak René Davidnál fordult elő, de politizálón az „amerikai fasizmus” szovjet-típusú hidegháborús úgymond leleplezéseit is áthatotta, beszüremkedve lassan jogtörténeti, jogelméleti megítélésekbe is. Vö. pl. – korai ill. kései előfordulásként – EÖRSI Gyula: *Az amerikai igazságszolgáltatás*. Budapest, Jogi Kiadó, 1953. 250.; ill. PESCHKA Vilmos: *Jogforrás és jogalkotás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 497.; kései makacs hatásának átfogó kritikájaként pedig VARGA Csaba: A »Jogforrás és jogalkotás« problematikájához. *Jogtudományi Közöny*, 1970/9. 502–509.; reprint In: VARGA (1994) i. m. 215–222.

¹²³ Háttereként ld. VARGA (ed.) (1992) i. m. és Csaba VARGA: *Contemporary Legal Philosophising. Schmitt, Kelsen, Lukács, Hart, & Law and Literature, with Marxism's Dark Legacy in Central Europe. (On Teaching Legal Philosophy in Appendix.)* [Philosophiae Iuris] Budapest, Szent István Társulat, 2013. 342. <http://mek.oszk.hu/14800/14861/>

¹²⁴ Ami akkor is áll, ha történetesen tömeges jogátvételhez folyamodik vagy ilyet szenved el. Amikor a kommunizmus bukása után Magyarországot már-már joghagyományra folytonosságát megkérdőjelező jogkölszönzések sora lepte el, pozitív példaként két országot említhettem, mint ahol bármely hatást mégis a honi hagyományok újramegerősítésével, ahhoz asszimiláltan adaptáltak (ez volt Japán) ill. ahol főként a kérdéses ország hatalmas vidéke újraéltette a hagyományt (ez pedig Törökország). Vö. VARGA Csaba tollából: *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5] Budapest, [AKAPrint], 1998. 234. <http://mek.oszk.hu/14700/14759/>; *Jogállami? átmenetünk?* [PoLiSz sorozat könyvei 6] Pomáz, Kráter, 2007. 241. <http://mek.oszk.hu/14800/14850/>; valamint *Válaszúton – húsz év múltán. Viták jogunk alapjairól és céljairól*. [PoLiSz sorozat kötetei 7] Pomáz, Kráter, 2011. 256. <http://mek.oszk.hu/15100/15175>

¹²⁵ A latin *prīmus/prīmitīvus* (‘saját nemében az első vagy legkorábbi’) származéka ez.

differenciált, komplex építkezést mutathat, mint a modern társadalmak gyakran önnön technikai bonyolultságaikba belebukó mai joga.¹²⁶ Ezért az egyes jogi kultúrák értékelése is ilyen módon elsődlegesen kizárólag saját körükön belül értelmezhető.

Ha tehát az autochtonitásról vagy a mai törzsi jogokról, a klasszikus zsidó és iszlám jogfelfogásról, a történelmi Kína, Japán és Korea jogszemléletéről, a görögségből a rómaiságba, ahonnan a köztársasági, majd császárkori változatokba, a középkoriságba s a szokásjogiságba vezető utakról, majd a kontinentális fejlődés során a kodifikáció korszakában megtestesült jogváltozatokról (beleértve a szabadjogi erjedést s a kodifikációs, majd rekodifikációs szándékokat egyaránt), az angol–amerikai jogfejlődésben pedig az évezredek fejlődéséről (beleértve a precedens-alapozás történelmi változatait s a maguk változó időiben az angliai/amerikai kodifikációs törekvéseket egyaránt) szólok is, a panoramikus körkép minden esetben az emberi találékonyságnak egyöntetű dicsérete lesz, s egyben lenyűgöző példatár, mely legelsőbben is a *varietas delectat* gyönyörűségéről szól. Mert egyfelől az *ordo*-eszmények lehetségesen és funkcionálisan tág változatossága, másfelől mindegyik kultúrában azon vonások emeltetnek ki, amelyekben pontosan azok sajátosak, egyedül rájuk jellemző geniozitása fejeződik ki. Együttes, egymásra vetített tárgyalásra ezért egy ilyen programban, mint amit magam megkíséreltem, talán saját személyes érdeklődésemtől vezetettve is, csak egyfelől a logikának a jogban biztosított szerep, másfelől a nyelv, s benne a szavak vagy egyszerű jelölőként, vagy absztrahált fogalmi-rendszerrel általánosítotttságban történő használata kerül kiemelt tárgyalásra a zsidó, a muzulmán, az angol–amerikai és a kontinentális jog tekintetében – ráadásul meglepő eredménnyel saját kontinentalitás örökségünk tekintetében, mint e sorban úgyszólván kivétel gyanánt a fogalmi rendszerként megtestesített technizált formalizmusra rádöbbenéssel,¹²⁷ míg

¹²⁶ Háttérként ld. pl. VARGA Csaba: Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása. *Állam- és Jogtudomány*, 1985/3. 528–555. (reprint In: VARGA Csaba: *A jog mint folyamat*. [Osiris könyvtár: Jog] Budapest, Osiris, 1999. 430. <http://mek.oszk.hu/14500/14510/>, 139–208.)

¹²⁷ Aminek kitüntetett velejárója a *Rechtsdogmatik* központi szerepe, mely napjainkban már nem egyszerűen csak a fennállót rendezi, de immár a jogi gondolhatóság – amerikai kifejezéssel a *legal imaginability* – alapját adja, s ezzel a mindenkori közeljövő bármely fejlesztése, novációja számára is szikár, aligha elhanyagolható rendező és betagoló keretet szab. Vö. VARGA Csaba: Jogdogmatika, avagy *jus, jurisprudencia* és társai – tudományelméleti nézőpontból. + »Jog«, »jogtudomány«, »tudomány« – lét- és ismeretelméleti nézőpontból (Vizszontválasz). + A dogmatika természetét illető kutatások lehetséges hozadéka (Hozzászólás). In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Jogdogmatika és jogelmélet. A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2006. november 10-én és 11-én rendezett konferencia anyaga*. [Prudentia Iuris 26] Miskolc, Bíbor Kiadó, 2007. 11–26. + 68–80. + 241–251.

a többiben lényegesen kevésbé áttételes és közvetített, olykor vállaltan s nem feltétlenül a mi értelmünkben szabály-alapú kazuális igazságosság-kereséssel. A nyugati jogok tekintetében pedig a leginkább gyakori kérdések olyanok, mint a rendszertani helyet kijelölő fogalmi vagy pusztán jobb híján megnevező szóhasználat; a kimerítő jogmegtestesítésre vagy pusztán a jog példálózására irányuló törekvés; a rendszerszerű építkezés vagy a merőben gyakorlatias, akár véletlenszerű továbblépés; avagy a logika szerepe mint levezető erejű meghatározás vagy esetleges utólagos rekonstruktív igazolás formájában.

(Saját jogbölcselet-oktatásomban, melynek egyik félévében a kollégáim által áttekintetett természetjogon, jogszociológián, a brit analitikán s az amerikai jogi realizmuson túl magam a hallgatóknak mindenekelőtt láttató, magát a problémamegközelítést s a gondolkodásmódot elsajátíttató erővel az ún. bécsi analitikus iskolát, a skandináv realizmust és a marxizmust taníthattam – egymástól eltérő, ám egyaránt jogos lehetőségekként, hogy a jog egyfelől saját belső összefüggései s így rekonstruálható rendszertana felől, másfelől logizált nyelvi megkonstruáltságából kiindulva, harmadfelől pedig, egyfajta természettudományként, ami eredendő ihlető törekvése volt, az állítólagos társadalmi-gazdasági létrehozó erőkből magyaráztassék –, s olyan mélységgel, hogy mindháromnak a problematizálását a hallgatók a maguk párhuzamosságában s egymást végső soron feltételező rész-igazságaiban már maguk is reprodukálhassák, immár sajátta tett gondolkodásmódként.

Nos, multikulturális közösségben leginkább a saját előzmény, a nemzeti oktatás, vagyis az episztémikus alap esetleges hiányosságait érzékelem. Azt például, hogy a jog felépítésének és működésének az a világos és fogalmilag rendszerszerűsített sémája,¹²⁸ amely egyszersmind a kontinentális európai jog szilárd fogalmi vázát is alkotja, egy átlagos francia hallgató számára csaknem ismeretlen, s ehelyett jobbára csupán bizonytalan, eseti példálózással tud élni, mert ott ilyesmit, azaz Kelsent legfeljebb említene, de nem tanítanak – legalábbis a modern kontinentális európai jog felépülésének és működésének alapsémáját, belső logikáját megadó értelmében. Másik példám szerint az átlagos orosz vagy ukrán hallgató megkísérli megérteni, de tiszta konstrukcióként teljes hitelességgel Kelsent nem tudja értelmezni, mert a Szovjetunió összeomlása utáni amerikanizáló szocializációjuk okán túlnyomórészt csak angolul, amerikai forrásokból és interpretációban tudnak professzoraik is tájékozódni a klasszikus német filozófiából egykor kibomló bécsi analitikáról.¹²⁹ Végül éppen angolszász és magyar közép-európai összetételben

¹²⁸ Vö. VARGA Csaba tollából: Kelsen Tiszta jogtana – tegnap, ma és holnap. *Állam- és Jogtudomány*, 1989/1. 133–138. és Hans Kelsen, a kontinentális jogi gondolkodás formaadója. In: Cs. KISS Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. [Bibliotheca iuridica: Acta congressum 16] Budapest, Gondolat – MTA Jogtudományi Intézet – ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2007. 791–804.

¹²⁹ Евгений Тихонравов: Интервью с венгерским правоведом Ч. Варгой. (An interview with the Hungarian legal scholar Csaba Varga conducted in Krasnoyarsk in September 2010.)

találkozhatunk paradoxikus módon az angol–amerikai jog és a kontinentális jog gondolkodásmódjainak összemosisásával – nem másért, mert hogy manapság már poszt-hartiánus fogalmiasítási nyomásra norma gyanánt, logizált fogalmi tartalommal modellezik az angol jogvilágot is.¹³⁰⁾

Végezetül – az idegen jogcsaládokban meglévő eltérő struktúrák és intézmények érdemi és nyelvi fordítási gondjain¹³¹ túl – a jogcsalád-problematika sajátos kiágazása az, amikor az oktatási folyamatban éppen a multikulturális megvitatásból derül ki, hogy a király mezítelen, amennyiben az egyetemes és a különös megkülönböztetése jegyében éppen a nemzetköziséget uraló olyan ágeneciák, mint a Világbank és/vagy a Nemzetközi Valutaalap által alkalmazott állítólagosan egyetemes mércék voltaképpen az Amerikai Egyesült Államokban honos preconcepciók kivetítései, merő extrapolációi. Így például az új évezredkezdés egyik legjelentősebb hivatalos globális megállapítássorozatának, mely „azon beszámolók közül volt az első, amelyek az üzleti tevékenységet elősegítő ill. hátráltató szabályozásokat vizsgálták”,¹³² éppen francia reakciója tudatosította ebben az „egy méret mindenre” – „one size fits all” – jellegzetes amerikai leegyszerűsítésének hamisságát és a jognak a társadalmi mérnökösödés eszközeként értelmezett nem európai felfogását, illetőleg mindkét pénzügyi nagyhatalom részéről pusztán csak egy újabb illúzió keltésével a *joguralom* eszkozrendszerének globális standardként történő azonosítását,¹³³ ha nem éppen

<https://www.academia.edu/11975513/>

¹³⁰ Leginkább az újabb lengyel és magyar elméleti-jogi irodalomban. Ld. még VARGA Csaba: Szabály és/vagy norma; avagy a jog fogalmiasíthatósága és logizálhatósága. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Regula iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben. (A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2003. szeptember 26–27-én rendezett konferencia anyaga.)* [Prudentia Iuris 22] Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004. 23–30.

¹³¹ FERRERI's national report from Italy, 4. pont. Vö. ehhez Marta CHROMÁ: Cross-Cultural Traps in Legal Translation. In: Christopher CANDLIN – Maurizio GOTTI (ed.): *Intercultural Aspects of Specialized Communication.* [Linguistic Insights Series 14] Bern, Peter Lang, 2007. https://www.researchgate.net/publication/236213458_Cross-Cultural_Traps_in_Legal_Translation

¹³² A hűség és hitelesség megőrzése jegyében ajánlja a komparatívizmus élő nagy mestere – Rodolfo SACCO: *Introduzione al diritto comparato.* [1980.] 5th ed. Torino, UTET, 1992. xix+271. 40 et seq. – a jogösszehasonlítás művelőinek az egyik legfőbb hibaforrás elkerüléséhez annak megtanulását, hogy kevesebbet torzítunk, ha eltekintünk szakterminusok göröcsös fordításától.

[World Bank]: *Doing Business 2004. Understanding Regulations.* (September 2003.) Washington (D.C.) – Oxford, World Bank – Oxford University Press. <http://www.doingbusiness.org/reports/global-reports/doing-business-2004>

¹³³ FERRERI's national report from Italy, para. 3, hivatkozva Anne-Julie KERHUEL – Bénédicte FAUVARQUE-COSSON: Is Law an Economic Contest? French Reactions to the Doing Business World Bank Reports and Economic Analysis of the Law. *The American Journal of Comparative Law*, Vol. 57., no. 4. (2010) 811–830. <http://scholarship.law.georgetown.edu/facpub/372/>; és [Société de Législation comparée]: *Les droits de tradition civiliste en question.*

ennek a túláltalánosított, de operatív definíálatlan/definíálhatatlan fogalomnak történetesen valamiféle globális imperializmus jegyében tetszőleges követelésekre vagy éppen aktuális zsarolásra történő felhasználhatóságát.¹³⁴

(Az irodalom szívesen időzik el még olyan csaknem anekdotikus részleteknél is, amik pedig empátiát mindenekelőtt egy számára idegen kultúrába éppen tudás- és személyiségfejlődése érdekében, a körülmények ismeretében tudatosan és céllal ellátogató, tehát a fogadó kultúrát hallgatólagosan előzetesen vállaló külföldi vendéghallgató részéről feltételeznének. Az oktatási tanszemélyzet felkészültsége¹³⁵ nyilvánvalóan magától értetődő s így nem sajátosan specifikus követelmény; de a mulatságosságot közelíti már annak megjegyzése, hogy maga a tanítás módszere úgyszintén problémás lehet – merthogy bizonyos hagyományok körében például történetesen a tanár és hallgató közötti hierarchikus viszony lehet gátja a hallgató közvetlen aktivitásának a foglalkozás során, merthogy honos kultúrájában ez részéről tiszteletlenséget jelenthet;¹³⁶ sőt, mi több, akár „még egy közvetlen

---

À propos des rapports Doing Business de la Banque Mondiale. Paris, Société de Législation comparée, 2006. 143. kiadványaira.

¹³⁴ Vö. VARGA (2009) i. m. és VARGA Csaba: Eszményből bálvány? A jogállamiság és színéváltozásai. In: GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – SZENTE Zoltán (szerk.): *Jog és politika határán. Alkotmánybíráskodás Magyarországon 2010 után*. Budapest, HVG-Orac, 2015. <http://m.ludita.uni-nke.hu/repozitorium/bitstream/handle/11410/8595/Teljes%20sz%C3%B6veg!%3Fsequence=1&isAllowed=y> 261–282.

¹³⁵ FERRERI's national report from Italy, 3. pont, kitekintéssel Gabriele ABERMANN – Ingrid GEHRKE: *The Multicultural Classroom. A Guaranteed Intercultural Learning Space?* 115: Successful Internationalization of Higher Education. Forschungsforum der österreichischen Fachhochschulen, 2016. http://www.newcastle.edu.au/_data/.../The-Multicultural-Classroom.pdf, 23. vélekedésére és a City University of New York példázásában arra, hogy maguk a kiválasztott oktatók is már eleve differenciáltak lehetnek faji, etnikai, nemi és vallási hovatartozások tekintetében; vö. ez utóbbihoz Pamela EDWARDS – Raquel GABRIEL – Donna LEE – David NADVORNEY: Teaching Law in a Multicultural, Multilingual Context. *Florida International University College of Law Review*, Vol. 4., no. 1. (2008) 145–158. http://latcrit.org/media/medialibrary/2014/01/als12_10_Edwards_et_al.pdf

¹³⁶ Margaret Y. K. Woo: Reflections on International Legal Education and Exchanges. *Journal of Legal Education*, Vol. 51., no. 3. (2001) 449–456., 452. <https://repository.library.northeastern.edu/files/neu:332440>; Craig HOFFMAN: Using Discourse Analysis Methodology to Teach »Legal English«. *International Journal of Law, Language & Discourse* (Georgetown University Law Center), Vol. 1. (2011) 1–19. <http://scholarship.law.georgetown.edu/facpub/1332>; Tatiana V. EMEYANOVA: Peculiarities of Teaching Legal English in Multinational Groups. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, no. 237. (2017) 1494–1499. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042817302355>

szemkapcsolat is udvariatlanságnak bizonyulhat”¹³⁷ –; míg végül a gondoskodás eljuthat akár egy kotlós-anya típusú gondoskodás igényének felvetéséhez.¹³⁸)

6. Sikerek és eredmények

A végeredmény egyértelműen annak leszögezése, hogy az oktatás komparatív tekintésével/tágításával mindenképpen gazdagítunk s magunk is gazdagodunk.¹³⁹

Ugyanakkor azonban nem mindegy, hogy van-e olyan biztonságos, a hallgatók által is magukévá tett alap, amelyre lehetséges továbbiakat építenünk? Már korábban alkalmazott kifejezésekre visszatérve, alakítható-e olyanná az a bizonyos „elme rögzítésére alkalmas mono-ismeretelmélet”, hogy magán hordozhasson későbbi továbbépítkezést? Kérdésünk olyan, mint az anyanyelv s a további nyelvek tanulásának viszonyára vonatkozó személyes döntés. Mikor kezdjük? amikor már megszilárdult első, anyai nyelvünk? vagy úgyszólván párhuzamosan? A mi – saját jog / idegen jog(ok) – dilemmánkra visszavetítve azonban ugyanígy adódik egy további megfontolandó körülmény. Nevezetesen, „Akárhogy is, van fizetendő ára a transznacionális jogi oktatásnak. [...] A nemzeti jogrendszer kidolgozott s megállapodott dogmatikája, kellőre csiszolt belső szerkezete elhalványulhat egy ilyen nyitott, az elvont elméletek és konk-

¹³⁷ Yuqin ZHAO: Cultural Conflicts in an Intercultural Classroom Discourse and Interpretations from a Cultural Perspective. *Intercultural Communication Studies*, Vol. XVI., no. 1. (2007) 129–136. <https://web.uri.edu/iaics/files/13-Yuqin-Zhao.pdf>

¹³⁸ „Saját meglévő háttérükkel s társadalmi támogatottságukkal az ott-honos hallgatók közbösek lehetnek a nemzetközi hallgatók iránt, érdektelenül arra, hogy ezek kitörhessenek az önmaguk számára maguktól teremtett gettókba való bezártságukból. A külföldi hallgatók így másokat kizáró, tartalmat önmaguknak adó nemzeti csoportokba tömörülhetnek, amivel reménytelenné válik még egy arra irányuló kísérlet is, hogy a számukra kívülállókkal egyáltalán értelmes kapcsolatba kerülhessenek.” Rádásul bulizásnál – ahogyan tudományoskodó mázzal nevezik az ilyesfajta nemigen tudományos széplelkű irományok: *social event* – ügyelni kell a szeszesisal- és ételkínálatnál „a vallási vagy kulturális különbségekre” is. Caroline EVANS: Learning Opportunities in Multi-national Law School Classes: Potentials and Pitfalls. In: Christopher GANE – Robin HUI HUANG (ed.): *Legal Education in the Global Context. Opportunities and Challenges*. [Emerging Legal Education] Farnham, Ashgate, 2016. xxiii+317. 61–75., 71–72.

¹³⁹ Julie E. SPANBAUER: Lost in Translation in the Law School Classroom: Assessing Required Coursework in LLM Programs for International Students. *International Journal of Legal Informatics*, Vol. 35., no. 3. (2007) 396–446. <http://scholarship.law.cornell.edu/ijli/vol35/iss3/5>, 403. írja, hogy „Ha minden hallgatói csoportban egy közös alapot el tudunk ismertetni és a fennálló különbségeket kölcsönösen tisztelve megtanulunk ezekkel élni, úgy a jogtanárok gazdagítani tudják hallgatóikat, miközben maguk is gazdagodnak.”

rét problémák közt ingadozó tanulmányi gyakorlatozás folytán.”¹⁴⁰ Vagyis van ebben a globális kitérülési és ön-átalakító szándékban *veszíteni valónk* is, ami saját nyugati kultúránkban, a modern formális jog rendszereinek körében éppen nem más, mint – amíg jogunk kimerítően textualizált és önnön saját határszabásáig pozitívált – éppen a jognak a mindennapi joggyakorlatban, tehát tényleges valóságában érvényesülő lényege.

Egyfelől tehát saját utópizmusunkban, egy vágyteli gondolatban előttünk áll egy egyetemes emberiség-jövő, melyben a jog már delokalizált,¹⁴¹ amelyben tehát nem más lebeg már előttünk, mint „valamiféle kölcsönös megerősítéstől támogatott együttlétezésbe hierarchizálás nélkül bevont rendek sokasága”,¹⁴² másfelől azonban szemünkbe ötlük jelenünk valósága, évszázadok tapasztalati tanulsága, mely legalábbis a jelen napra még józanodást követel. Hiszen arról szól, hogy

„A jog nem más, mint saját nyelve. Manapság viszont ez már dialektusok Babelje, melyben hegemon dialektusok próbálják magukat egyetemes nyelvek soraként érvényre juttatni. Ilyen feltételek ellenére is azonban a jog változatlanul lokális jelenség. Hiszen nehéz lenne elképzelnünk egy kanti kozmopolita jogi utópia szerint felépülő világot. Merthogy túl sok a globális hatalomtól származó rendelkezés, túl sok a globális gazdasági rendszertől előidézett romboló hatás, amik a helyi kormányzatok részéről mind különbségtevéseket igényelnek, hiszen a különbségtétel még erőteljesebb kiaknázásra adhat alkalmat. [...] Már pedig akár csak a világ, a jog is számos kommunikációs hálózatból áll. És nemzetek fölötti jogtudomány nem létezik; semmiféle világunk felett álló világ nem létezik; mint ahogyan nem létezik olyan fensőbbes pont sem, ahonnan a jogra felülről tekinthetnénk rá. Mert a jogtudomány éppen nem más, mint a rendteremtésre

¹⁴⁰ Hans-Wolfgang MICKLITZ: The Bifurcation of Legal Education – National vs Transnational. In: GANE–HUI HUANG (ed.) i. m. 44–60., 59.: „However, there is a price to pay for transnational legal education. [...] The fine and nice national legal doctrine, the sophisticated inner structure of a national legal system might suffer from such an open educational training, which oscillates between abstract theories and concrete problems.”

¹⁴¹ „déllocalisation du droit” in H. Patrick GLENN: Quel droit comparé? *Revue de Droit de l'Université de Sherbrooke*, Vol. 43., nos. 1–2. (2013) 23–44. https://www.usherbrooke.ca/droit/fileadmin/sites/droit/documents/RDUS/volume_43/43-1-2-Glenn-DC.pdf, 36.

¹⁴² FACHIN's national report from Brazil, IIa. rész: „several orders without hierarchy, integrated in a coexistence of mutual reinforcement”.

rendelkezésre állított számos kommunikációs hálózat egyike. Ez pedig az emberi szenvedés világával, s nem merő ideák mennyei végzetével foglalatосkodik. Ráadásul olyan térben foglal helyet, amelyben ez folyvást szétszedi, majd újra összerakja e tér hatalmi struktúráit. S nem utolsó sorban kritériumot képez ahhoz, hogy helyi szabályozási tapasztalatok nemzeti síkon történő megvitatását olyan hálózatokhoz kapcsolja, amik ugyanilyen funkcióval más országokban munkálnak. Semmiféle szupertudomány tehát nem létezik; ami ilyen módon valóban fennáll, az az összes tudományos hálózatok közötti folyamatos, mindegyiket kölcsönösen tisztátalanító hatás. [...] [Végezetül] a rend nem ismétlés, hanem végtelenített értelem-szolgáltatás, mindig újból és újként. Hiszen egykor Kafka tanította, hogy haboznunk kell a *lex*, a törvény kapuja előtt. A *ius*, vagyis a jog egésze azonban egymásra figyelő és egymást kinyitó kapuk vég nélküli hálózatából áll.”¹⁴³

Ebből pedig nem vonható le más következtetés, mint hogy „A jog körüli igazságok [...] egyetemes igazságok. Nos, ezek közül a legfontosabbnak éppen az tűnik, hogy a jog alapvetően lokális jelenség. Maga ez az igazság azonban mindazonáltal egyetemes.”¹⁴⁴

¹⁴³ Pasquale FEMIA: Criticism: From the Outskirts of a World Without a Centre. *The Italian Law Journal*, Vol. 1., no. 1. (2017) www.theitalianlawjournal.it, 3–16., 13., 14–15., valamint 16. (a *lex/ius* fogalmaival bővítve – V.Cs.): „Law is a language of its own. Today it is a babel of dialects, where hegemonic dialects try to establish themselves as universal languages. Under these conditions law is a local phenomenon. It seems hard to imagine a world which is built according to the Kantian utopia of cosmopolitan law: too many ordered by global power, too many subversive forces triggered by the global economic system which needs differences in local governments, as each difference gives an opportunity of greater exploitation. [...] The law, like the world, is fragmented into many communicative networks. A supranational legal science does not exist, an overworld does not exist, nor does a superior point of view to observe law. Legal science is just one of the many communicative networks able to order; it deals with the reality of human suffering, not with the heavenly destinies of ideas; it is located in a place whose structures of power it decomposes and recomposes; it is a criterion to connect national debate on local regulatory experience with networks which have the same function in other countries. A superscience, therefore, does not exist; what exists is a continuous contamination between all the scientific networks. [...] [O]rder is not repetition, but an infinite production of sense ever new. Kafka has taught us to hesitate before the doors of law, in the sense of law as a statute. Law as a whole, though, is an infinite network of doors watching each other, opening each other.”

¹⁴⁴ Stephen A. SMITH: Comparative Legal Scholarship as Ordinary Legal Scholarship. *Journal of Comparative Law*, Vol. 5., no. 2. (2010) 331–356. <https://slides.tips/comparative-legal-scholarship-as-ordinary-legal-scholarship.html>, 356.: „The important truths about law [...] are universal truths. The most important of these truths might well be that law is fundamentally local—but that truth is none the less universal.”

Ezzel szemben, mint említettük már, korunkban egyre kevésbé kivételesen a tudományművelés is, sőt jelenünkben az oktatás is – maga-vállaltan – olyan hosszú távú politikai célok szolgálatát veszi magára, amelyek leginkább a globalizmus gyorsítása és mélyítése, illetőleg ebben bizonyos – akár helyi – hegemonsztikus játéklehetőségek biztosításával kapcsolatosak.¹⁴⁵ Így nem véletlen, hogy a komparatiztikus megközelítés szinonímájaként egyeseknél már egyenesen a nemzetietlenítés szerepel.¹⁴⁶ Nos, így úgyszólván magától értetődőként hat, hogy az oktatás transznacionális iránya egyszersmind azonosul egy *transznacionális jogvilág* közelítésével. Egyetlen példával élve, önmagában teljességgel meggyőző a kifejtés, miszerint

„A jog a politika függvénye, s így a jogegységesítés szoros értelemben a politikai egységesítés előrehaladásához kötött. Ez nyilvánvaló trivialisnak tetszik, a következmények azonban már éppen nem azok. Minthogy a mai Európában a politikai egységesítés eszménye éppen megfakult, előrehaladása pedig már-már vánszorgássá lassult... A politikai integrációnak technológiai integrációt feltételező funkcionális megközelítése – sajna – brutális valóságunkban visszautasításra talált. Amennyiben tehát a jogi integráció valóban politikai integráció függvénye, úgy a jogegységesítés esélyei meglehetősen soványnak tetszenek. De tényleg annyira csakis a politikától függ a jogegység? Nincsen más kiút? Nos, némely jogász szerint azért akad. Merthogy a jogászi hivatásra, a jogtudományra tekintenek olyanként, mint ami előbbre vihetné a jogegység ügyét.”¹⁴⁷

Tudott bár, hogy jogi oktatás integráló szerepet már betöltött, jelesül az Amerikai Egyesült Államokban, a *union vs. states* lehetőségei közt a szövetségi jog égisze alatt történt gyakorlati egységesülés tekintetében, annak egyik

¹⁴⁵ Megfontolandó egy kanadai Québec-beli professzor keserű helyzetelemzése; vö. Bjarne MELKEVIK: *Scolies sur le futur des facultés. Notandum Libro* (Universidade do Porto), Vol. 12. (2009) 11–18. http://www.hottopos.com/notand_lib_12/bjarne.pdf

¹⁴⁶ Pl. Luc HEUSCHLING: *The Six Types of Denationalization of Local Legal Education: Externalization, Addition, Dual Diplomas, Integration, Rooted Cosmopolitanism, and Extraterritoriality*. (Az MTA TK JTI keretében 2017. február 17-én tartott előadás.)

¹⁴⁷ Lawrence M. FRIEDMAN – Gunther TEUBNER: *Legal Education and Legal Integration: European Hopes and American Experience*. In: *Integration through Law. Europe and the American Federal Experience: Methods, Tools and Institutions. Vol. I. Forces and Potential for a European Identity*. Book 3. [European University Institute Series A 2/1/3] Berlin, De Gruyter, 1986. 345–380.

tényezőjeként. Mindazonáltal itt a tudatos kapcsolatban rejlő vágyak, célok s a prognosztizálható realitások mérlegelése szintén messze túl esnek már a jelen vizsgálódás körén.

7. Összegzés

Mindazt, amit a jelen problematikában áttekintettünk, lehetőségeiben kétség kívül benne rejtett a *comparatio iuris* mozgalmában, amiként ez – éthoszában, feladatvállalásában – mintegy másfél évszázada megfogalmaztatott, majd összehasonlító jogászok számos generációja erőfeszítéseinek köszönhetően mára immár teljességgel virágba is szökött. És valóban, mindennek hála, tényleg többek lettünk, s az emberi megismerést – témánkban, a jogi oktatásban csakúgy, mint általában a jogi kutatásban – gazdagítottuk.

Már pedig ez azt jelenti, hogy a kihívás és az alkalom egymásra talált, s a tudományművelés nemzetközisége immár az egyetemi fellegrváarak osztálytermeiben is, hallgatóink képében megjelent.

Végkövetkeztetésem mégis bizonyos szerénységre ösztönöz. Annak kimondására, hogy a jog nem öncél, hanem eszköz; következésképpen környezetének tágasságában vizsgálándó. Ebből fakadóan alapkérdése, az *ordo*-eszmény megértése nélkül látása sem értelmes, bármilyen erőfeszítéssel tárjuk is fel instrumentális megjelenítésének az alkalmi alakzatait. Ám ha ezt megértem és megértetem, akkor már a különféle korok és népek jogainak másságai is érthetőkké lesznek. Ezzel viszont jogbölcséleti magaslatokba emeltük értelmezése kereteit, s ha ez történelmileg és antropológiailag kellően fundált, úgy várhatóan nem is kelthet majd – legalábbis a jogi komparatiztika-művelésnek felróhatóan – érzékenységeket.

A JOGÖSSZEHASONLÍTÁS KALANDJA, AVAGY CENTRUMOK/PERIFÉRIÁK VISZONYLAGOSSÁGA

A *centrum/periféria*-kettősségről lexikonok elsőként annyit szoktak elárulni, hogy gazdasági függőségből előálló viszonyt jelöl, s ennyiben tényfogalom.¹ A jelen vázlat viszont az egykori Szovjetunió területén fönix-madárként újjászülető jogi komparatizmusról kíván számot adni, mindenekelőtt egy reprezentatív megnyilatkozásából véve jellemzése példáit. Teoretikus keretében viszont tárgyánál fogva így elsődlegesen arra fog rámutatni – ami nemcsak társadalomtudományi bűvarkodásokban figyelembe veendő megfigyelés, de saját tudománypolitikánkban is érvényesítendő szempont kellene legyen, ha jelenlegi lezüllesztésünket valamikor meghaladva felbukkanna ilyesmi még Magyarországon –, hogy világméretű, szakmai deontológiánk s egyáltalán az, amit tudásként s ezért páratlanként szoktunk mítizálni, nem más, mint egyszerűen: *ideológia*, amelynek a súlya és befolyásoló ereje (vagyis a gazdaságitól és egyéb tényezőktől természetében elkülönülő szellemi centrum/periféria relációjában elfoglalt helye) nem egyébkénti pozícionáltságától, hanem csakis az azt vallók számosságától és vállalásának a tudatosságától függ. Vagyis egy ideológia tartalma kizárólag ismeretelméleti körben releváns; a lételméletet pedig nem más, mint a hatásban megnyilvánuló fennállás érdekli. Ismerhetjük hát, magunkévá tehetjük és akár szajkózhatjuk azt, amit Amerikában, Angliában vagy Németországban szintén gondolnak; az egykori szovjetbirodalom hatalmas térségében, rengeteg egyetemén és sok száz milliós emberfőjében ez bőven nemlétező maradhat. Azaz lételméletileg pontosan annyira lesz partikuláris ez – itt, mint amennyire az – amott. Kulturális imperializmus elszenvedése ezek szerint nem fátum, legfeljebb gyenge, s önmagukban is bizonytalan kis orszá-

¹ Gordon MARSHALL: Centre–periphery model. In: *A Dictionary of Sociology*. 1998. <http://www.encyclopedia.com/doc/1O88-centreperipherymodel.html>

gok patológiája. Az egykori szovjet térségben viszont ilyesmiről – hál’Istennek, ma már legalábbis – aligha van szó.

Emlékezhünk arra, hogy a Szovjetunió felbomlásáig e világunknak az egyhatodát képező monolit tömbben még erjesztő hatást gyakorolhattunk – egyebek közt abban, ahogyan a szociológiai, illetőleg a komparatista megközelítést a jogtudomány részeként elfogadtattuk.² Mára viszont megtudhattuk, hogy amennyiben lett volna „tudástársadalom” jelszavára büszke mai hazánkban bármiféle pályázási lehetőség s némi maradék pénzeszköz kultúrdiplomáciai érdekű fordítatásra, úgy svéd³ helyett akár magyar műből tanulhatna ma már történetesen Vietnam, egy közel kilencven milliós náció. Mert mindenütt az egykori szovjetbirodalomban a könyvtárak s a határok kinyíltak ugyan, de gyűjteményeik s az agyak nem lettek rögvest nagyságrenddel gazdagabbak. Persze, mindenki azt és úgy tanul a világtól, amit és ahogyan akar és tud. Szocialitásunk maga is hermeneutika, melyben „kultúrámmal kultúrádat értelmezem”,⁴ s a marxi–engelsi »minőségi ugrás« során régi énünk szintén velünk „ugrik”.⁵ Vagyis változás bizton történt, ráadásul óriási és egyben megható; a saját hagyományokat azonban ez nem haladhatta meg, s nyilván egy jövődő eredményhez viszonyításban is csupán fokozati volt. Mánkra nyersen vetítve tehát: bármennyire köztes, akár deformált lesz is egy-egy időmetszetben az eredmény, aktuálisan az, és nem más az adott körben élő saját tudás. Nem mindegy hát ezért, hogy az ő szomszédságukban, vagyis kies honunkban saját esendő gondolatainkon mímelődünk-e pusztán tovább, vagy megkíséreljük személyes s publikációs jelenlétünkkel közreműködni a világ velünk több tekintetben rokon, s ezért bizonyos megértési és bizalmi többletben bennünket részesítő szeletének a szellemi alakításában is.

² Kulcsár Kálmán, illetőleg Szabó Imre áttöréseként vö. pl. VARGA Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete: Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. In: VARGA Csaba – JAKAB András (szerk.): *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*. [Függelék in] *Jogelméleti Szemle*, 2003/4. <http://jesz.ajk.elte.hu/varga16.html>

³ Michael Bogdan (Lund) baráti közlése, vö. Michael BOGDAN: *Komparativ rättskenskap*. [Institutet för rättsvetenskaplig forskning 150] Stockholm, Norstedts juridik, 1993. 256.; ill. Michael BOGDAN: *Comparative Law*. Deventer, etc., Kluwer, 1994. 245.

⁴ Vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái* jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. 504. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>, passim.

⁵ „Akármennyire is lényegesen új kezdődik a kvalitatív változással, az ugrással, az emberrel s a néppel »vele ugrik« a múltja is; történetét nem hagyja a túlsó parton, magával hozza, benne folytatódik. Újat kezd, de a régit is folytatja.” SINKÓ Ervin: *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek (1935–1937)*. Szerk. Bosnyák István. [Sinkó Ervin művei] Ujvidék, Fórum, 1985. 320.

Emlékezzünk csak: nálunk még saját ifjúságomban is kizárólag az egyetemes állam- és jogtörténet nyújthatott volna egyáltalán körképet a múlt és jelen jogvilágának változatosságáról, ám helyett – vagy ekként – valójában riasztóan hamis, mert politikai szolgálkéségből tudatosan félreértett arculatot rajzolt minden tőkésnek nevezett berendezkedést átható állítólagos jogbizonytalanságról, amit részben az imperializmus, mint – Leninnel szólva – a kapitalizmus legfelsőbb foka megváltozott természetének, részben az angol–amerikai jog belső strukturalitásának tudott be; ráadásul ilyesmit szajkóztak még a barbárok közt ritka klasszikus műveltségűek is.⁶ Mindezek moszkvai forrásvidéke⁷ pedig vitathatatlanul – hiszen egyfelől komoly kutatómunkát öltek bele elődeik, másfelől a hermetikusan elzárt ismeretlenség felé az még torz szemlélete ellenére is ablakot nyitott,⁸ harmadfelől pedig a kései, immár megváltozott politikumban történő cselekvés⁹ szelídebb színben tüntetheti fel ugyanazon szereplő korábbi tetteit is – megkerülhetetlen, következésképpen, más tisztelhető e múltban nem lévén, tisztelettel övezett ma is.¹⁰

Mert alighogy ősi történetében úgyszólván először a félszáz milliós hatalmas *Ukrajna* államalkotó lett, állam- és jogtörténetét nemcsak intézmény-, de eszmetörténetként is elkezdte műveltetni s oktatni. És ugyanúgy, ahogyan Franciaországban a nemzeti önbezárulkozás csapdájából kikecmergés gyógyírjaként jött létre egykor a jogi komparatiztika, Ukrajnában is a szovjet-ideológiai köldöktől elszakadás instrumentuma lett az összehasonlító mozgalom. Olyannyira, hogy mára nemzetközi szintéren is páratlan termékenységű és

⁶ Vö. VARGA Csaba: *A Jogforrás és jogalkotás problematikájához. Jogtudományi Közöny, 1970/9. 502–509.*, aminek kritikai hangvétele nem bocsátott meg a szerzőnek soha; pontosan ezt alapozták meg EÖRSI Gyula olyan szégyenletes korai munkái, mint pl. *Az amerikai igazságszolgáltatás*. Budapest, Jogi Kiadó, 1953. 350.

⁷ Pl. Sz. L. ZIVSZ: *A jogi formák fejlődése a mai imperialista államokban*. [1960.] Ford. Décsi Gyula. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962. 255.; és V. A. TUMANOV: *A burzsoá jogi ideológia. A jogi tanok kritikája*. [1971.] Ford. Décsi Gyula Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 374.

⁸ Ugyanazt a kettős hatásmechanizmust mutatván, mint itthon történetesen SZABÓ Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955. 533.; Vö. VARGA (2003) i. m.

⁹ Szemben Zivszszel, aki a disszidensek/emigránsok szovjetellenességét bel- és külföldön többszínűen „leleplező” Szovjet Közösség Anticionista Bizottságának (AKCO, 1983) is példálául élénjárója lett (http://en.wikipedia.org/wiki/Anti-Zionist_Committee_of_the_Soviet_Public), Tumanovot, aki a Szovjetunió Kommunista Pártja jogi elítélésének szakértése nyomán az Orosz Föderáció alkotmánybíróságának egyik előkészítőjeként maga is bíróként, majd elnökeként szerepelt, két szöveggyűjteményének (1978 és 1981) köszönhetően éppen a szovjet jogi komparatiztika úttörőjeként tisztelik.

¹⁰ Tumanov (1926–2011) búcsúztatására ld. Порівняльне правознавство, 2012/1–2. 435–447.

saját erőforrásai közt hallatlan igényességgel kimunkált folyóiratai vannak,¹¹ évkönyvei,¹² enciklopedikus és tanulmánykötetei,¹³ füzet-sorozatai,¹⁴ a maradék nyugat-európai s atlanti világban is úgyszólván hallatlan mélységben elvégzett jogi komparatiztikai eszmetörténeti tanulmányai,¹⁵ s nemcsak rengeteg tankönyve, de nagy számban monográfiái is, például a jogcsalád-problematikáról vagy éppen az angol bírói rendszer kifejlődéséről – akár úgy, hogy az egyébként rész-témákban még nyilvánvalóan szegényes ukrán/orsos irodalmon túl egy-egy ilyen mű bibliográfiájában esetleg e honi írásban kívül más nem is szerepel. Már pedig e hatalmas térség számára, egész világa számára az a valóságos, amit és amiként abban akként reprezentál. Mert ismétlem: ez az *ontologikus* oldal, hiszen ez az, ami működik, tehát hatást kifejtve megjelenik; s hogy miként, akár mennyire leegyszerűsítve vagy félreértetten, az már merő *episztemologikum*, ami közvetlenül szemlélve viszont irreleváns az előbbinek a nézőpontjából. Röpke idő során

¹¹ Порівняльно-правові дослідження (Összehasonlító jogi tanulmányok), [Kiev.] 2005–., a *Право України / Право Украины / Law of Ukraine* párhuzamosan megjelenő három alapfolyóiratának jogösszehasonlító alsorozataként pedig *Порівняльне правознавство: Науково-практичний фаховий журнал* (Összehasonlító jogtudomány: Tudományos-gyakorlati szakfolyóirat), [Kiev.] 2012–. Előbbiben jelent meg Csaba VARGA: Разные ментальности романо-германского и англо-американского права? К вопросу о логике в праве. Переклад О. Кресін. 2009/1. 193–194. és – első külföldi vezető írásként – Csaba VARGA: Порівняння правових культур і правового мислення. Переклад О. Кресін. 2013/3–4. 22–31., utóbbi nyitó számában Csaba VARGA: Глобалізація через правові трансфери: Масові дії, критика, розчарування. Переклад О. Кресін. 2012/1–2. 152–160., maga a *Право України* alapfolyóiratának egyik számában pedig – vezető írásként – Csaba VARGA: Theatrum legale mundi: Про класифікацію правових систем. Переклад О. Кресін. 2012/3–4. 17–137. tanulmánya. Mindhárom tanácsadói bizottságába 2013-ban felkértem.

¹² *Comparative Studies in Law and Politics / Сравнительные правовые и политические исследования* [Moszkva], 2013–; valamint А. Ю. Саломатин – А. В. Кресин (szerk.): *Компаративистика – 2012. Сравнительное правоведение, сравнительное государствоведение, сравнительная политология. (Сборник статей.)* Москва, РИОР & ИНФРА-М, 2013. 2013–.; mindkettő tanácsadói bizottságába alapításkor felkértem.

¹³ Összehasonlító jogtudományi enciklopédia-sorozata bibliográfiái, kutatóközpontokat ismerető, módszertani, nemzetközi életrajzi, s klasszikus ukrán szövegeket újraközlő címetek tartalmaz. Tanulmányköteteiket illetően pedig csupán magam eddig mintegy hat kiadványukban szerepeltem.

¹⁴ Eddig megjelent mintegy negyedszáz füzetében magam Csaba VARGA: *Правові традиції? У пошуках правових сімей і культур. Академія порняльного правознавства 24, Київ & Львів*, 2012. 24. tanulmányával szerepelek.

¹⁵ Gyakorlatilag kizárólag Kreszin barátomnak köszönhetően, aki évtizednyi bűvárokodást betakarítóan most egyfolytában monografikus tanulmányokat hallatlan eredeti könyvtári bűvárlattól hitelesítetten ír például Jean Louis Eugène Lermnier (1803–1857) jogi komparatiztikát megalapozó munkásságáról csakúgy, mint a XIX. század első fele német egyetemi jogi kurzusaiba bevezetett összehasonlító tárgyakról, vagy Valtazar Bogišić (1834–1908) mint az összehasonlító jog és jogszociológia szerb – az érdeklődést magát adriai közép-európaiságánál fogva az Osztrák-Magyar Monarchiában bevezető – előfutáráról, egyszersmind a sláv összehasonlító jogtörténet klasszikusáról.

a közelmúltig közel tucatnyi nemzetközi konferenciát szervezett,¹⁶ olykor negyed ezernyi résztvevővel,¹⁷ akiknek a többsége persze orosz s egyéb szovjet utódállambeli, de bőven érkezte nemcsak Moszkvából vagy Szentpétervárról, hanem Szibéria hatalmas egyetemi tömbjeiből, akár hatezer kilométer távolságból is,¹⁸ hogy kievi szervezésben a legváltozatosabb ukrainai vidékeken összejátszók legyenek és közös tudományművelésre kísérletet tegyenek.¹⁹

Amiben változatlanul nincs, mert az utóbbi évtizedekben sohasem volt hiány, az nem egyéb, mint: érdeklődés, tanulni vágyás, tudományművelésben eltökéltség, mindenki iránti kölcsönös figyelem, rokonszenv, nyitottság, s csoportképző szándék. Mindezeknek az emberi megnyilatkozása egyenesen megindító, ma kietlenedő, egyre inkább egyéni karrierpályák vak rohanására szorító nyugat-európai–atlanti világunkban pedig egyszersmind példátlanul melengető, mert ősiségünkben fennmaradt vágyképeinket megtestesítő is.

Mindennek közös summája a jelenben egy tanulmánykötet, mely mai ukrán és orosz erőfeszítésekről angliai kiadványként, angol fordításban ad számot.²⁰ Ebben feltárulkoznak persze eredmények s bizonyára elkerülhetetlen gyermekbetegségek egyaránt, ráadásul kitűnnek belőle egy az eredeti nyelvtől és kultú-

¹⁶ Magam ezekből a (Körösmező s az egykori Monarchia-beli Stanislau közt félúton elhelyezkedő) Jaremcsé falujában, Kiebben, a valahai Lembergben kétszer is rendezett, valamint az Odesszában tartott impozáns, angol tolmácsolással kísért tanácskozásokon vettem részt.

¹⁷ A kiadványok s rendezvények előkészítése és megszervezése egyetlen fáradhatatlan kutatónak, Oleksij Kreszin barátomnak köszönhető, aki az Ukrajna Nemzeti Tudományos Akadémiája Koreckijről elnevezett Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatója, Ju. Sz. Semsusenko professzor perspektivikus belátásából immár egy komparatiztikának szentelt részleg vezetőjeként végzi munkáját.

¹⁸ Két éve tartottam teljes kurzust Krasnojárszkban a Szibériai Szövetségi Egyetem jogi intézetének komparatiztikai szakirányán, ahol Ирина Мишина professzorasszony szárnyai alatt korai tehetséggondozásban részes olyan alig húszévesek nevelődnek, akik nemcsak kiválóan beszélnek angolul, de két év során specializálódnak az amerikai, német vagy kínai jogban is, ezek anyanyelvi irodalmából, természetesen. Saját kapcsolati körömből példázva csupán, Volgográdban Марина Давидова professzorasszony összehasonlító alapú nemzetközi jogtechnikai versenyeket hirdet az utóbbi években, Ivanovoban pedig Евгений Поцелуев professzor nemcsak német jogi intézetet tart fenn, de éves nemzetközi konferenciákat is szervez a jogfilozófiai látásmód összehasonlító tételes jogi kisugárzásairól.

¹⁹ Az orosz–ukrán krízis kitörése óta természetesen minden hirtelen megváltozott: kapcsolatok kölcsönös türelmetlenséggel (s mindkét fél részéről állami előírás folytán) megszakadtak, látogatás gyakorlatilag gondolhatatlan lett, s ez nyilván leképeződik a látható irodalmi hatásgyakorlás megszűnésében is, noha ez személyes érzelmekben/odafigyelésben nem feltétlenül tükröződik.

²⁰ William E. BUTLER – V. KRESIN – Ju. S. SESHUCHENKO (szerk.): *Foundations of Comparative Law. Methods and Typologies*. [Journal of]C[omparative]L[aw] Studies in Comparative Law 4] London, Wildy, Simmonds & Hill, 2011. 354.

rától eltérő közegre pusztán nyelvi tükörfordításban átvitt szövegrepresentáció esetleges visszasságai is.²¹

Árulkodó ezen orosz/ukrán közeg mentalitásáról s legfeljebb burkoltan kifejezett *várákozás*aikról, hogy a mai nyugati komparatiztikát eklektikusnak tartja;²² globalizáló környezetét a modern technológia természetes velejárójaként kezeli;²³ a komparatiztikának „formalizált tudományos autonómiát” tulajdonít;²⁴ eszményként a funkcionális fogalmakkal elérhető kvázi-matematizálást veszi,²⁵ mintha csak igazi *science*-ről lenne szó, s nem tetszőleges intellektuális konstruktumok versengő halmazainak összevetéséről; és mintha bármi lehetne nem-hermeneutikai a jogban, vívmányként mondja ki, hogy „A jogi komparatiztika hermeneutikus diszciplína”.²⁶ Miután pedig tudatában van annak, hogy világunkban „egymással összevethető megoldások születnek a saját területükön alkalmazandó jogszabályok különbözőségétől függetlenül”

²¹ A honi használatra orosz/ukrán nyelven írt tanulmányok helyenként elviselhetetlenül bőbeszédűnek és semmitmondónak hatnak; új szóalkotásoktól hemzsegnek, de filozófiai megalapozásukban gyakran érdektelenek. Az angol–amerikai szerkesztési következetesség egyetlen fajta idézőjellel él, miközben magát az idézetet nem tördeli külön. Belső idézeteit így összevissza beékeli, amivel a hosszú kvotációk végét felismerhetlenné teszi. Megengedhetetlen, hogy latin kultúrájú szerzőket orosz/ukrán fordításból idéz, ráadásul olykor a szerző nevét maga sem felismerve, cirillből latinra visszaalakítva, tehát hamisan, de fellelhetlenül adja meg. Idézeteiket úgyszintén fordításból fordítja vissza, akár eredeti angolságát áthamisítva a fordító saját angoljára. A rengeteg orosz/ukrán szerzőt szintén latinra átírva nevezi meg, s a mű cirill címe után csupán a kiadás évszámát jelöli. Nem nyugati elektronikus bibliográfiái visszakérhetősegről lévén szó, a publikáció így egyszerűen azonosíthatatlan, bibliográfiai leírása semmitmondó. Ráadásul s még érthetlenebbül ugyanígy jelzetlenül jár el cári idők vagy éppen kora újkori klasszikus szerzők mai újrakiadásban történő meghivatkozásakor is – legfeljebb gyanúja támadhat az olvasónak egy-egy veretes megfogalmazás kapcsán, hogy ilyen írásművészetbe mai kortárs nem szokott bocsátkozni.

²² V. KRESIN: The Periodization of Comparative Law: In Search of an Acceptable Model. In: BUTLER–KRESIN–SHEMSHUCHENKO (2011) i. m. 3–35., idézet 24.

²³ Kh. N. BEKHUZ: Comparative Legal Research in an Era of Globalization. i. m. 123–140., idézet 127.

²⁴ О. Ф. СКАКУН: Общее сравнительное правоведение. Основные типы (семьи) правовых систем мира. [Összehasonlító általános jogtudomány. A világ jogrendszereinek alaptípusai (családjai).] Киев, 2008. 17., idézi A. Ju. SALOMATIN: Unified Potential of Comparative Law as a Science and Instructional Discipline. In: BUTLER–KRESIN–SHEMSHUCHENKO (2011) i. m. 141–158., idézet 143.

²⁵ A. V. TKACHENKO: Functionalism and the Development of Comparative Law. In: BUTLER–KRESIN–SHEMSHUCHENKO (2011) i. m. 92–109., idézet 100. és köv.

²⁶ M. A. DAMIRLI: Comparative Law Hermeneutics: Cognitive Possibilities. In: BUTLER–KRESIN–SHEMSHUCHENKO (2011) i. m. 84–91., idézet 88.

is,²⁷ ahhoz a következtetéshez szintén eljut, hogy egy jogrendszer beletartozhat akár több jogcsaládba egyidejűleg is.²⁸

A pontosságvágyra s lebegő környezetére egyként jellemző, hogy a konfucianus berendezkedést vallásinak tartja (egyszersmind a kánonjogot kizárva e körből), míg külön kategorizálja a csendes-óceáni jogrendeket a szokásrendiek egyik megjelenéseként.²⁹ Nem tisztázza ugyanakkor, hogy a kánonjog nem állami jog, a kínai/koreai/japán viszont aligha vallásosabb, mint gyökereiben a római jog. Mivel önmagát – akár az orosz, akár az önállóként aligha létezett, de mindig különös azonosságú érzékenységgel művelt ukrán joghagyományról legyen is szó – spirituális hagyományainál fogva igyekszik újraépíteni (amiben feltehetően az ún. Harmadik Róma történelmi emlékezete is szerepet játszik), egyfelől különösen érdekelt a keresztény gyökerek feltárásában és azonosításában, másfelől visszatérően „civilizációs/civilizatórius” klasszifikációs megközelítésre törekszik, így a mai formációkat hajlamos az iszlám, a totalitárius-szocialista, illetőleg a liberális-szociális kapitalisztikus berendezkedések hármasságában megragadni.³⁰

Szemléletében nem jut túl annak horizontján, hogy az angolszász jogot a bíró formálja, ellenben a kontinentálisat a törvényhozó;³¹ láthatóan a *droit* és a *Recht* komplexumának történelmi háttérét szintén nem érti.³² Következésképpen a jog környezete, vagyis akár a számára ismeretlen *mentalité juridique* (Pierre Legrand), akár közelebről a háttér *culture juridique* jellemzéséhez nincs mélyebb megértése ahhoz az egyébként szép kifejezéshez képest, hogy „a

²⁷ Guy Canivet in Mads ANDENAS – Duncan FAIRGRIEVE: Finding a Common Language for Open Legal Systems. In: Guy CANIVET – Mads ANDENAS – Duncan FAIRGRIEVE (szerk.): *Comparative Law before the Courts*. London, British Institute of International and Comparative Law, 2004. xxxi.; idézi William E. BUTLER: The Place of Ukraine on the Legal Map of the World. In: BUTLER–KRESIN–SHEMSHUCHENKO (2011) i. m. 4–12., idézet 11.: „compatible solutions are reached regardless of the differences in the underlying applicable rules of law.”

²⁸ В. И. ЛАФИТСКИЙ: Сравнительное правоведение в образах права. (Összehasonlító jogtudomány a jog képeiben.) Volume I. Москва, Штатут, 2010. 274.; idézi BUTLER (2011) i. m. 6., 4. jegyzet.

²⁹ V. V. OKSAMYTNYI: Legal Systems of the Modern World: Problems of Identification. In: BUTLER–KRESIN–SHEMSHUCHENKO (2011) i. m. 53–83., idézet 64.

³⁰ В. ЧИРКИН: Формацијно-цивілізаційний підхід до класифікації правових систем і сімей. *Порівняльне правознавство: Науково-практичний фаховий журнал* [Київ], 2012/3–4. 63–83.

³¹ M. N. MARCHENKO: Convergence of Romano-Germanic and Anglo-Saxon Law. In: BUTLER–KRESIN–SHEMSHUCHENKO (2011) i. m. 276–303.

³² R. A. ROMASHOV: The Concepts of »Jus« and »Lex«: Historical and Legal Linguistic Aspects. In: BUTLER–KRESIN–SHEMSHUCHENKO (2011) i. m. 189–206., idézet 205–206.

Szentírás és az irodalmi és népalkotás monumentumai” tanulmányozása lenne még bevonandó ennek megrajzolásához.³³

Nyilvánvaló, hogy amennyiben a sztálinizmus lényegét a *lex*nek a *jusra* történő redukálásában látja³⁴ – bár megemlíti, hogy a második világháború időtartamára (1941. június 30-tól 1945. szeptember 4-ig fennállóan) létrejött Állambiztonsági Bizottság 9971 jogi dokumentumot bocsátott ki bármi egyéb jogi rendelkezést felülíró erővel³⁵ –, a külvilág számára egyébként részleteiben talán feltáró fejtegetése is viszonylagos értékű marad, hiszen nem behelyettesíthető saját szóhasználatokat vezet vissza a *jus/lex* nálunk történelmileg definiált fogalompárosára. A saját gyökérzet rekonstrukciója szerint egyébként a правда [pravda] ‘igazság’, melyből ‘fejedelmi jogalkotás’ lesz [és amelynek gyökében a прав nem más, mint ‘szabály, mint a szabályozónak az eszköze’]: ez, valamint mellette az обычай [obücsaj; ‘szokás’] adja a закон [zakon; ‘törvény’]³⁶ [melyben a gyök кон, azaz ‘határ, körvonal’, s amely az ősi orosz nyelvben a покой szinonímája volt].³⁷ Hiszen – amint egy régi közmondásuk sugallja – a népszokás szintén a cár parancsolatja.³⁸ Azt pedig a XVII. század közepén írták le megfigyelésként, hogy „Két fék tartja vissza s emlékezteti kötelmére a királyt: a правда és az isteni parancsolatok iránti tisztelet, valamint az emberek előtti szégyen.”³⁹

Ezek után nyitott kérdés, hogy *a jelenkori jogvilág térképét* milyennek látják, s főként miként helyezik el benne önálló kultúrahordozónak tekintett sajátjukat. Egy nyugati nyelven egyébként nem olvasó/kommunikáló kievi szerző leírása

³³ ЛАФИТСКИЙ i. m. 10–11., idézet SALOMATIN i. m. 145. 14. jegyzet.

³⁴ РОМАНОВ i. m. 199.

³⁵ Uo. 201.

³⁶ Uo. 190.

³⁷ Uo. 192.

³⁸ Uo. 191.

³⁹ Az irodalmi slendriánságra jellemző ennek jegyzése: „Iu. KRIZHANICH: »Политика«. [Politics.] 1997.; cited from G. Iu. SEMIGIN (ed.): Антология мировой правовой мысли. {Anthology of World Legal Thought.} 1999. IV, 265.” Uo. 191–192. Külön kutatás deríti csak ki, hogy Juraj Krizžanić [Юрий Крижанич] horvát korai pánszláv Moszkva-vágyó (1617–1683 körül) művéről (1666) van szó: „Король не подвластен никаким людским законам, и никто не может его ни судить, ни наказывать. Однако Божьему закону и людскому суждению (или общему мнению) он подвластен. Две узды, кои связывают короля и напоминают о его долге, это – правда и уважение или заповедь Божия и стыд перед людьми.” <http://slawia.org/ru/system/files/files/POLITIKA.htm> & http://krotov.info/acts/17/krizhanich/krizh_00.html; valamint John M. LETICHE – Basil DMYTRYSHYN: *Russian Statecraft. The Politika of Iurii Krizhanich: An Analysis and Translation of Iurii Krizhanich's Politika.* Oxford–New York, Basil Blackwell, 1985. lxxxiii + 283. 26. fejt. 12. pont. Ld. még http://en.wikipedia.org/wiki/Juraj_Krizžanić

szerint az angolszász, a római–germán és a muszlim mellett foglal helyet a szláv jog – amiként ez még Esmein 1900-as előadásából az ottani világba boldogan átörökítődött.⁴⁰ Mások a kontinentális, az angolszász, vegyesként a dualista (délamerikai és skandináv), a vallási (muszlim és hindu), a hagyományos-filozofikus (japán és kínai) és a szokásrendi (afrikai), valamint az államközi (európai) sorozata⁴¹ kiegészítéseként gondolják – az orosz „kulturológia” nem-jogi megközelítésének az eredményeként – a szláv vagy eurázsiai típust,⁴² avagy „ideológiai (szocialista és poszt-szocialista)” vagy „poszt-ideologikus jog” gyanánt a „poszt-szovjet” jogcsaládot⁴³ – anélkül persze, hogy bármiféle összevetés megtörténne például a szovjettel kölcsönös egymásra hatásban formálódott fasiszta, illetőleg nemzetiszocialista berendezkedéssel –, sőt Nyugat/Kelet kettősségében Lengyelországot akár az utóbbiban helyezik el, merthogy – érdekes szempont! – magukkal közösnek érzik vallási kötődését s a kollektív érzület ottani hagyományát.⁴⁴ És végezetül annak érdekében, hogy az oroszról mint egyívású kelet-európaiktól megkülönböztetetten a kettős forrásvidék „klasszikus modelljeként” *Ukrajna* megfogalmaztathassék, úgynevezett közép-kelet-európai típust hoznak létre, mely „barokk”, „eklektikus” és „paternalista”, amiként ez a Dnyeper-mentéből és Galíciából szövődött és szövődik;⁴⁵ ezen ukrán kezdeményezéstől függetlenül pedig az, amit *orosz szláv* jogtípusnak neveznek, a legkeresztényebb lesz, Európa legrégebbi etnoszában és egyharmad lakosságában uralkodó; mely római jogreceptió nélkül építette fel a szokást az uralkodó korlátjaként; egyedülállóan egységes és különálló, a jogkolonizációnak is ellenálló jogcsaládként; amelynek a feladata – miután a szocializmustól

⁴⁰ Н. М. ОНЩЕНКО: Правові системи сучасності: Порівняльне дослідження національних правових систем. (Jelenkori jogrendszerek; A nemzeti jogrendszerek összehasonlító vizsgálata.) Держава і право, vol. VII. (2000) 8.; idézi E. KHARITONOV – I. KHARITONOVA: Classification of European Systems of Private Law. In: BUTLER–KRESIN–SHEMCHENKO (2011) i. m. 255–275., idézet 263. Ld. Adhémar ESMEIN: Le droit comparé et l'enseignement du droit comparé. In: [Congrès international du droit comparé tenu à Paris du 31 juillet au 4 août 1900]: *Procès-verbaux des séances et documents*. Volume I. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1905. 445. és köv., idézet 451. és köv. Vö. VARGA Csaba: *Theatrum legale mundi* avagy a jogrendszerek osztályozása. In: H. SZILÁGYI István – PAKSY Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex. Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dedicata. (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcsélet köréből.)* Budapest, Szent István Társulat, 2005. 219–242., 4. jegyzet.

⁴¹ L. A. LUTS: Typologies of Modern Legal Systems of the World. In: BUTLER–KRESIN–SHEMCHENKO (2011) i. m. 38–52., idézet 49.

⁴² Uo. 52. (valamint OKSAMYTNYI i. m. 74.), В. Н. СИНЮКОВА, ill. Й. Н. ОБОРОТОВА utalva.

⁴³ OKSAMYTNYI i. m. 66. és 73.

⁴⁴ KHARITONOV–KHARITONOVA i. m. 267.

⁴⁵ Uo. 273–275.

megfertőztetett – immár nem lehet más, mint hogy megkísérelje gyökerei és azóta fejlődött változatai pozitív hozadékát erősíteni.⁴⁶ Hozzátehetem persze: hitelesnek, tudományosan fedezettnek esetleg a kívülálló az efféle kifejtéseket nem feltétlenül érzi, mégis bizonyos ebben az önmeghatározó, az útkereső szándék – aminthogy az is, hogy hisznek így kezdett erőfeszítések előrevívó voltában, majdani sikerében.

Az olykori látogató ebből annyit lát, hogy kavarnak eszmék, s mindezek méhében közben egy új világ születik. Saját erőfeszítéseikről lévén szó, mindez csakis rokonszenvvel figyelhető, hiszen önmaguk kereséséből – ha úgy tetszik, régi paradigmáik s már megfogalmazott alternatíváik újragondolásából – adódik. Ilyesmivel, mint hosszú eltérítő kényszerterelés után ránk váró feladattal már az 1990-es évektől magunk is birkóztunk és változatlanul birkózunk, így hát csapdairól s veszélyeiről bizonyos tapasztalatokat már magunk is szerezhettünk. Teoretikus nézőpontból szemlélve pedig azért is izgalmas az útjuk, merthogy mind e közben magunk tudni véljük: joguk szellemét az elmúlt századokban germán gondolkodásmód s rendeszmény inspirálta, következőképpen útkeresésük egyszersmind visszatérést feltételez az időközben sorsukká lett elbitangolásból. Mai tájékozódásuk viszont náluk is amerikanizált, nyelvtudásuk – már ha egyáltalán – úgyszintén; ez viszont ön-rekonstrukciójuknak eleve zavarát, óhatatlanul elegyes kotyvasztékát eredményezteti. Mert, röviden szólva, olyan ez, mintha Hans Kelsent a Herbert Hart általi teljes megnevezésben⁴⁷ kívánnák a maguk számára recipiálni – azért, hogy olyan kontinentális talapzatot építsenek a maguk számára régi-újként, mint ami már majd a germán ősök mellett Hartot is, Dworkint is elviseli.⁴⁸ Abszurd vállalkozás ez? Bizonyosan az – mondanám. Mégis inkább posztmodernnek kellene nevezni – olyannak, mint amilyen még bizarrabb példaként akár a nemrégiben még hazai poszt-harti analitikus fogalomjogászat volt. Kultúraválasztások közti zavar ez, hamis fogalmiság s egyben teoretikus légvárépítés, mely ugyanakkor a forradalmi

⁴⁶ ЛАФИТСКИЙ i. m. 200., 273. és 274.; valamint В. И. ЛАФИТСКИЙ: Сравнительное правоведение в образах права. (Összehasonlító jogtudomány a jog képeiben.) Volume II. Москва, Штатут, 2011. 400–401.; idézi William E. BUTLER: Renaissance of Slavonic Law? In: BUTLER–KRESIN–SHEMSHUCHENKO (2011) i. m. 331–336.

⁴⁷ Vö. VARGA Csaba: A Hart-jelenség. *Világosság*, 2003/1–2. 75–87. & <http://www.vilagosság.hu/pdf/20030624095508.pdf>

⁴⁸ Профессор Чаба Варга: »Без теоретических и в особенности философских оснований право не будет иметь практически никакой опоры, повиснув на волоске«. (Евгений Тихонравов interjúja.) *Право.Ru* Актуальные темы – Теория права (1 августа 2011, 22:18) <http://krasn.pravo.ru/review/view/31331/> = Петров Александр in <http://blog.pravo.ru/blog/theory/2022.html> & <http://yin.rosifa.org/review/view/31331/>

mézesetek utópiáját idézi fel a szemlélő előtt, hiszen az ember és az absztrakt törekvés korlátlanságába vetett hittel párosul.

Bizonyosan egyben lehetünk csupán. S ez az, hogy szomszédságunkban jövő formálódik. Sokan munkálnak rajta, kemény erőfeszítéssel, őszinte hittel, halhatlan elszánással, bárhonnán tanulni készen.⁴⁹ Nos, együtt kellene gondolkodnunk velük; részben talán már csak azért is, mert tanulságaikban, módszertani kihívásaikban problémáik a mieinkek is.

---

⁴⁹ Intézményi s személyes találkozásokon folyvást ennek, és mindenekelőtt problémaközösségünknek ad hangot jogtudományos társadalmuk rangban első képviselője, a már említett Semsusenko professzor is.

NÉPSZOKÁSOK MINT KOLLEKTÍV ÉN-REPREZENTÁCIÓK

(A jogi népszokás-kutatás lehetséges többlet-üzenetéről)

Feleségem unokabátyja volt a szolnoki Damjanich János Múzeum kiváló társadalom-néprajzosa, Szabó László (1939–2012),¹ akivel úgyszólván csak elköteleződése saját élményeiről, a népelet-kutatásról lehetett beszélgetnünk. Ha már ő uralta a témát, én abban provokáltam mindig: meddig uralg még tudományában a mindent kereső, kézbe vevő, leíró és begyűjtő tücsök-magatartás? És mikor kezdődik végre már teoretikus oroslánkörmeik mutogatása? Annak felfejtéséért, hogy az egész összegyűjtött anyag, mégis, mit *jelent*? Mi az üzenete azokról, akik termékeikben megörökítődték? Hiszen beláthattam magam is: ma még az előbbivel kell kezdeni, hogy majdan az utóbbi is elérkezhessek; de a ma feladatának még oly szükséges éthosza sem kisebbítheti annak igazságát, hogy csupán útul szolgál, eszközt képez az utóbbihoz, mint célhoz.

Erről fogok szólni most tárgyunkban, a fenti címtől leírtan, a rokonszenvező kívülálló bátortalan bátorságával, miközben fugálisan visszaidézödnék majd e fejtegetésekben pontosan azok a megfontolások, amikről egy korábbi alkalommal, s éppen a fentieket bevezető témakörben,² már szólottam.

¹ Vö. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-1425.html>

² Ld. VARGA Csaba: Jogelmélet – jogi néprajz, avagy a népszokásvizsgálatok teoretikus hozadéka. *Társadalomkutatás*, 2008/3. 275–298. & <http://jogineprajz.hu/wp-content/uploads/2013/03/TársKut2008-JogiNéprajz.pdf>; ill. Jogi néprajz – az elméleti jogi gondolkodás nézőpontjából. (A jogi népszokásvizsgálatok lehetséges teoretikus hozadékaról.) In: MEZEY Barna – NAGY Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – Jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből.* [ELTE Jogi Kari Tudomány 1] Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2009. 26–46.

1. Elő-élmények

Amikor a kommunizmus összeomlása után a Miniszterelnöki Tanácsadó Testületben megkíséreltünk egy új nemzetépítő indulásban gondolkodni, egyszerre nemzetstratégiában és nemzetbiztonság kívánatosságában, számomra az egyik *első*, megválaszolatlan és csaknem megválaszolhatatlan kérdéssor így hangzott: *Honnan? Mivel? Hová?* S itt a „mivel?” kérdésén – azén, hogy mi van a tarsolyunkban, mekkora az erőnk és elszántságunk, mik az eszméink s azokhoz rendelkezhetően miféle eszközöket mozgósíthatunk – legalább akkora hangsúly volt, mint közbefogó társain. Mivel az utolsó fél évszázad irodalmában nemigen találkoztam még csak ezzel birkózó megközelítéssel sem, akkori vitáinkban pusztán ennyit rögzíthettünk:

- van mit becsülnünk a tőlünk keletre és dél-keletre található (valahai szovjet, román és bolgár, sőt albán, az akkor divatos közfelfogás szerint valamelyest retardáltként úgyszólván lesajnált) népeken, hiszen náluk még az ősiségből máig él egyfajta *közösségi* érzület, *szolidaritás*-érzés, amit a büszke Nyugaton már rég felfalt narcisztikus atomizáltságuk, mindentől és mindenkitől elidegenedett, természetellenessé növelt individualizmusuk;³
- magunkról pedig efféle kincsként csak a „*mint a búza...*” magyar paraszti mentalitása említhető: ha vihar jó, behajlik, de utána kiegyenesedik – bizonyára nem másból származtathatóan, mint távolkeleti gyökérzetünk csaknem genetikaivá kódolt emlékéből.

Nos, az előbbiből kellene átplántálnunk, az utóbbiból pedig erősíteniünk, hiszen – véltük már akkor – *A Nyugat alkonya*⁴ tényleges bekövetkezése bármikor

³ Rácsodálkozásom a Nyugatnak a sajtóból meg nem ismerhetően valós mentalitás-világára akkor vette drámai kezdetét, amikor életemben először sikerült végre az angol-gyökerű ún. fejlett civilizációt megapasztalnom. Meghívattatva Ausztrália Nemzeti Egyetemére az 1980-es évek elején adta megélnem: az egyéni önzés bármiféle (akár szakszervezeti) összefogást elsovaszt; a magartatási kötelezettségek kimerítő szerződéseire redukálódott házasságok jogértelmezési viszályokban vergődve rendre, még sokadik ismétléseikben is válásban végződnek; a gyermeknek addig van szüleje, míg tetszőleges korban hivatalosan is el nem „válk” családjától; a felnőtt gyermeknek pedig legfeljebb a karácsonyi ünnepkörben illik érdemesítenie pár perces semmitmondó telefonbeszélgetésre felmenőit. Ld. VARGA Csaba: Szerencsés társadalom? I–II. rész. *Új Tükör*, 1988/29. 42. & 1988/30. 42.; újranyomva in VARGA Csaba: *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5] Budapest, [AKAPrint], 1998. & <http://mek.oszk.hu/14700/14759/>, 215–223.

⁴ Oswald SPENGLER: *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*. Wien – Leipzig, Wilhelm Braumüller, 1918. xvi+639.; ill. *A Nyugat alkonya*. A

imminens lehet (hiszen a történelem tanúsága szerint a bukást vagy előszelét leggyakrabban pontosan az azt átélő nem szokta a maga idején a maga horde-rejében érzékelni), s ha ilyen módon az, amihez Szent István óta (és túlságosan is gyakran viszonzatlanul) tapasztottuk magunkat, megroppan, egy ilyesféle vagy más kataklizmából a legjobb – bár talán minimális – eséllyel csakis keleti gyökereink újraélesztett ösztönösségével menekedhetünk.

A Testület tágabbi baráti köréből megismerten – *második* élmény – volt ott egy barátunk, Szabados György (1939–2011) orvos, a zene és a lélek újfajta mélységein munkáló zongoraművész,⁵ ki heti tágabb körű megbeszéléseinkre bejáratosan nem egyszer a természettel, a világgal való szerves azonosságunkat a kínai hagyomány egység-tudatával példázta. A jól ismert történet szerint a császár álruhában járja birodalmát s hallgatja a nép énekét – úgy (bár tudatosabban), mint ahogyan *legendarium*ában a velencei bencés szerzetesből magyar mártírrá lett püspök kérdez rá az alvóhelyére behangzó szolgálóasszonyi éneke: „Hallod-e [...] a magyarok szimfóniáját, miképpen hangzik?”⁶ –, mert a régi idők bölcsességéből mindenki tudja: ha ez megváltozik, úgy akár népvihar, pusztító forgósél előjele is lehet; jobb tehát a köznép köznapi reakcióira ügyelve mindenkor résen lenni.⁷ Vagyis mindannyian hozott tulajdonságainkkal élünk, amik ugyanakkor környezetünkkel egységben, a bennünket ért kihívásokra adott saját válaszokban edződnek önnön világunkkal egygyé. S ha válaszút előtt állunk, úgy legelsőbben is magunkat, saját adottságainkat kell erősítenünk, tovább növesztenünk, mert ez az, ami egyszerre szervességünk és a bajban végső támaszunk. Nos, az embernek a környező teljes világgal való efféle közvetlen egységét, magának az embernek a természetben s a természettel való szervességét s szervesültségét⁸ a későbbi fejlődésben megvalósuló (s leginkább

---

világtörténelem morfológiájának körvonalai. Ford. Csejtey Imre – Juhász Anikó. I–II. kötet. Budapest, Európa, 1994.

⁵ Ld. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Szabados_György_\(zongoraművész\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Szabados_György_(zongoraművész)) és mindenekelőtt <http://györgy-szabados.com/>

⁶ Szent Gellért püspök ún. Nagy Legendája in <http://www.ehumana.hu/arpad/szoveg/eg08-1.htm>

⁷ SZABADOS György: Hamvas Béla és a zene. (Előadás Százhalombattán.) Új Forrás, 2004/10. <http://epa.oszk.hu/00000/00016/00100/041019.htm>: „[A] régi Kínai Császárság úgy működött, hogy többek között a zeneelemzés, a népzene, az élő népzene elemzése mentén a császári rendelkezések elébe mentek azoknak az egzisztenciális és közhangulati dolgoknak, amelyek kívánságként, elégedetlenségként, akármilyen formában a nép körében megjelentek, és így gyorsan rövidre lett zárva ez a kör.”

⁸ A civilizálás mint az ösztönlét visszaszorítása túlzásaitól óv például David JONAS – Doris KLEIN: *Man-child. A Study of the Infantilization of Man.* New York, etc., McGraw-Hill Book Company, 1970. xvi+362. A pszichiáter professzorpáros ti. a fejlődést olyan *regresszivitásban* – ld. pl. <https://www.kirkusreviews.com/book-reviews/david-doris-klein-jonas/man-child/> –

a mesterséges intézményépítések sorában testet öltő) artificialitás ugyan – ami a Kelettel szemben mindenekelőtt a Nyugat jegye lett – közvetettebbé teheti, de el nem tüntetheti. Mindig az ember teremtett világa, a második természet omlik előbb össze, s csak utána kerül végső lépróbarára maga az ember.

A „mivel?” kérdése tehát változatlanul aktuális.

Ezért említendő erre rímelő *harmadik* élményként a kovásznai Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület egyik nemrégi konferenciájára készített beszámoló, amit a hozzáférhető irodalomból konstruáltam ősnépeink jogszemléletéről.⁹ Ebben ti. minden egyes jelzés, ami ennek valamely tényleg fontos tulajdonságára utalt, éppen ősnépeink jogszemléletének határozott differenciáltságáról, igényes mélyszerkezetben történt kimunkáltságáról, az éppen találkozott változó állapotoknak s kihívásoknak való gyors megfeleléséről tanúskodott. Azaz viszonylagos, de strukturált dinamizmusának a gyökereként éppenséggel arról, hogy nomád viszonyaik milyen variabilitást sejtettek és miféle közvetlenségű tanulási és adaptációs folyamatokat váltottak/kényszerítettek ki. Ráadásul egy tanulmányozhatóként megmaradt példából kiderült, hogy mennyire összetett válaszokat kínálón nemis, értékelvű, mélységesen humanizált, s még technikai értelemben is komplex, kiegyensúlyozott, sőt visszajelzési lehetőségekben gazdagon visszacsatolt volt/lehetett a szokásként még valamelyest fennmaradt vagy rekonstruálható joguk.¹⁰ Nos, azóta, hogy

---

látja, mely, ha teljessé válik, az ember a saját adottságaiból kiürül, esetleges krízis- vagy pánikhelyzetben pedig végleg védtelenné válik, merthogy – immár csakis mesterségesen felépített tulajdonságokkal bírván – elveszítette az élő világhoz fűző egyetlen természetes kapcsolódását.

⁹ VARGA Csaba: Ősnépeink jogszemlélete. *Hitel*, 2015/11. 83–96. & <http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/17-varga.pdf>; és In: FERENCZNÉ SZŐCS Éva – GAZDA József – SZABÓ Etelka (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor – Nyomok az időben. (Eurázsiai civilizációs rétegek.)* [Kőrösi Csoma Sándor 22] Kovászna, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 2016. 476–494.

¹⁰ Abdumalik NYSANBAYEV: *Kazakhstan. Cultural Inheritance and Social Transformation.* [Kazakh Philosophical Studies I / Cultural Heritage and Contemporary Change Series IIIC, Central Asia Volume 2] Washington, D.C., Council for Research in Values and Philosophy, 2004. viii+236. általában és különösen II. fejezet: »Common Law Philosophy of the Kazakhs: Potentials for Democracy« in <http://www.crvp.org/book/Series03/IIIC-2/chap-2.htm>. Eszerint „a nomádok valamiféle kentaurusok lettek, az egyéniségből fakadó önérvényesítés s a közösségiség érdekes vegyületei, ami a hallgatólagosan egyidejűleg bennük rejlő személyes tudatosságban és klán-tudatban gyökerezhetett [...]. A kazakh szabadságszeretetet a rabszolgaság és az önkényuralom hiányában nyilvánul meg, az asszonyok nem csekély szabadságában és egyenlőségében, a bárki iránti tiszteletteljes magatartásban és a tekintélyek előtti szolgáló hódolás elutasításában. [...] Mert a] sztyeppe nomád demokráciáját [...] kölcsönös engedmények és érdekegyensúlyok jellemzik, [...] amiben az igazi emberség jeleként veszik, ha valaki elismeri a saját vereségét, ilyen vagy olyan ügyben békenyugváshoz folyamodik, és képes a konfliktust újramegbeszéléssel feloldani. A kazakhok feltehetően ezért társítják az emberi

világméretekben ritka gazdagságú népmítológia-, népmonda-, népmese-, népének-, néptánc- és népzene-anyagunk mögöttes üzenetének feltárása akár szépirodalmi rekonstrukcióként például egy Tömörkény István (1866–1917)¹¹ ihletettségekben, akár a szigorúan ethnografikus tudományosság gigászi elődei nyomán például egy Berze Nagy János (1889–1946)¹² fáradsátlanságában elindult, az egyes feldolgozásokban folyvást olyan jelzésekkel találkozunk, amik joggal vehetők fel bennünk a kérdést: vajon nem *ezek és ilyenek* a mi legsajátabb, egyszerismind modern, mai, éppen követésre/folytatásra/erősítésre érdemes eszményeink is?

2. A jog matériája

Ha a jog voltaképpeniségére rákérdezzünk, alapmivoltát illetően legegységesebb az *autopoiesis* működési szerkezete kell eszünkbe jusson. Merthogy lényege egyfelől egy rendszertani értelemben vett *nyitottság* – feldolgozásra, és így egyben tanulásra s tapasztalatszerzésre; és másfelől a *zárttság* – merthogy a „megkülönböztetetten jogi”¹³ a saját terrénuma számára a szelektálást maga végzi el, a saját módján maga dolgozza fel a hozzá beérkezett összes informáci-

---

nemességet az arra való készséggel, mint az önfeláldozás, az érzelemkitörések elfojtása, az átlagos napi életrendbe történő beilleszkedés, az önmérséklet, a mértéktelenség kerülése, a kötelmek tiszteletben tartása, és a felelősségvállalás. [...] Egy ilyen közegben [...] nem más lesz a [hatalmi] igénytel fellepő(k) politikai akarata »elismerési aktusának« a bizonyítéka, mint a közösségi elismerés, a tekintély legitimációs formájaként. [...] Összefoglalásképpen tehát ... a] keleti civilizáció fő értéke a stabilitás, míg a nyugatié a dinamizmus.” („nomad turns into some »centaur«—an amazing mix of individualism and corporativism, originating from the personal-clan consciousness implicitly inherent in him. [...] The Kazakh love for freedom revealed itself in the absence of slavery and despotism, in a comparative liberty and equality of women, in a respectful attitude to a person and absence of servile worship of authorities. [...] nomadic democracy in the Steppe [...] orientation toward compromise and political balance [...] acknowledging one’s own defeat, to making a truce or solving conflicts only by exchange of opinions on this or that issue is seen as a sign of true humanity. Probably, therefore Kazakhs associate nobility with readiness for self-sacrifice, taming of one’s own emotions, daily behaviour in accordance with common norms of life, with self-restraint, a sense of measure, obligingness and liability. [...] public recognition is evidence of »the act of recognition« of the political will of the claimant as the form legitimization of authority. [...] The main value of eastern civilization is stability, of the western is dynamism.”)

¹¹ Ld. pl. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: A népi jogtudat Tömörkény István műveiben. *Ethnographia*, 1970/2–4. 421–429.

¹² Ld. https://hu.wikipedia.org/wiki/Berze_Nagy_János

¹³ Philip SELZNICK – The Sociology of Law. In: David L. Sills (szerk.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Volume 9. New York, etc., MacMillan – The Free Press, 1968. 50–59., 51. és köv. – kifejezése a *distinctively legal*.

ót, miközben ezzel is folyvást finoman alakítja az ennek alapjául szolgáló saját szokásrendszerét, vagyis önnön gyakorlatát.¹⁴

Ebből adódik – éppen nyelv általi hordozottsága okán¹⁵ – az a következtetés, hogy az, ami közbeszédünkben vagy szakmai kommunikációnkban mindközönségesen „a jog”, egyfelől *nincs*, mert nem ontikusan „van”, hanem társadalmi érvényesüléséből következtetünk csupán valamiféle *fennállására*, miközben e fennállás (még ha nyelvi rögzített szövegszerűségben ölt is testet) ontikusan nem jelölhet mást, mint csakis – valamikori valakik által történő – *megértést*. Már pedig az ebből adódó/nyerhető *jelentés* ismét csak végsőleg cseppfolyó, mert hermeneutikusan egyedi, folyvást alakuló, és sohasem kimerített – hiszen a jog mögött álló s a diszciplinálását célzó¹⁶ hatalmi-professzionális szervezetrendszer sem vállalkozhat másra, mint hogy legfeljebb nem szűnő igyekezettel valamiféle behatárolást, elemi standardizálást, eseti divergenciákban konvergencióvá alakítást megkíséreljen, azaz valamiféle *közös értés* közelítésére törekedjék. Másfelől és így – társadalmi szintű – végeredményében ez „a jog” mégiscsak *van*, mert valaminek a *gyakorlataként nagyban-egészsében*¹⁷ előáll. Ezért tetszik úgy, hogy társadalmilag, *makro*-szinten fennállóként számolunk vele, noha közelről, egyedi működési helyzetekben vizsgálva, *mikro*-szinten már nem láthatunk egyebet, mint kaotikumot: napi szinten tömegesen születő s részben közös forrásra, részben egymásra hivatkozva előálló döntésanyag olyan egyvelegét, amiből s amiknek diszciplinálni megkísérelt halmazából

¹⁴ Vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen [1996/1998] átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>, 5.3. fejezet. 289. és köv.

¹⁵ Vö. VARGA Csaba: Jog és nyelv? Gondolatok egy alapvetéshez. *Glossa Iuridica*, 2014/II. 85–100.; bővített változatban VARGA Csaba: A jog nyelvi dimenziója: jog és nyelv? Jog mint nyelv? Ontológia és episztemológia különmeműségéről és végső egységéről. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *A jog nyelvi dimenziója*. [Prudentia Iuris 31.] Miskolc, Bíbor Kiadó, 2015. 11–28.; legújabbban pedig VARGA Csaba: Természetjog? Jog? Emberi rend, emberi esendőség. *Valóság*, 2017/9. 1–11.

¹⁶ Hiszen a *disciplina* = fegyelem, valamely háttérként elfogadott egységesség – *conventio* – jegyében; egyébként az angol nyelvben az ófrancia *descepline* követítésével a latin *disciplīna*, eredendően a *discipulus* [tanítvány] származékaként.

¹⁷ Emlékezzünk rá, hogy ez a – Lukács kifejezésével élve: meghatározatlan meghatározottságú – terminus Kelsen kritériuma volt, amikor a normatívumot, mint intellektuális képződményt, a lét relevanciájába kellett illeszteni. „A legal order is regarded as valid, if its norms are by and large effective (that is, actually applied and obeyed).” Hans KELSEN: *The Pure Theory of Law*. Trans. from the 2nd ed. Max Knight. Berkeley, University of California Press, 1967. 212.; de hasonlóképpen már Hans KELSEN: Professor Stone and the Pure Theory of Law. *Stanford Law Review*, vol. 17. (1965) 1140.; az *unbestimmte Bestimmtheit* fogalmára pedig ld. Georg LUKÁCS: *Die Eigenart des Ästhetischen*. Volume I–II. Berlin–Weimar, Aufbau-Verlag, 1981. ill. *Az esztétikum sajátossága*. I–II. kötet. Ford. Eörsi István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. I. köt.

valamiféle rend-szerűség mégis előáll. (Ez egyébként az *order out of chaos* gondolatának a mai kultúrantropológiai működés-rendszer-tani magyarázattól egyébként éppen nem idegen elve,¹⁸ ami persze – különösen a „forradalmi törvényesség” tomboló évei után – a törvényesség egysége elvileg is igencsak nehéz megteremthetéseként már Leninnél is úgyszólván utópiánizmust súroló elvi kérdésként megjelent.¹⁹)

Nos, hát akkor miért is *jogi népszokásra* koncentrálnak? Röviden, mert az írott/alkotott jog szerzői alkotás, ami egyre kizárólagosabban tudományoszerű tipizálás, elvont-fogalmiasító gondolkodás terméke. Ez okból pedig klasszikus-sá érett *tóposzok* soraként, mint amiket a római jogművelők már az ókorban mint egy alkatrész-katalógus elemeit sorba szedtek, rendre olyanokká lettek, mint a *Szomorú trópusok*²⁰ rész-elemei, amik a jog és az emberi szervezés kultúrtörténetében²¹ immáron nem mások, mint *arche*-típusok kombinációi.

¹⁸ Egykori, a kauzalitással egyidős newtoni világgéppel megegyezően valahai társadalomfelfogásunk is – a világot teremtő és kormányzó Isten *teologicum*ának evilági ideologikus párhuzamaként – eleve rend-központú s így normatív volt, „az Isten elrendelése, az ember pedig követése” gondolati sémáján nyugodott. A XIX–XX. század fordulójában aztán a stochasztikus probabilitások általi természettudományi meghaladással az antropológia is lassan eljutott a szórt halmazok divergációból folyvást szerveződő/újraszerveződő rend gondolatáig. Vagyis miszerint az élet maga rendetlenség, amit rend-törekvések hálózhatnak be, s ezek befolyásának éppen adott eredőjeként valamilyen rend-eszmény egy-egy vonatkozása majd így vagy úgy megvalósul. Európajogi alkalmazásában ld. VARGA Csaba: *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában.* (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben. Az uniós tagság következményei a magyar jogrendszerre és a közigazgatásra.) [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2009. 282. & <http://mek.oszk.hu/15100/15173>; majd VARGA Csaba: *Legal Theorising – An Unrecognised Need for Practicing the European Law.* *Acta Juridica Hungarica*, vol. 50., no. 4. (2009) & in http://real-j.mtak.hu/764/1/ACTAJURIDICA_50.pdf, 415–458. & <http://www.akademiai.com/content/p35847986r2w3ww8/> & https://www.researchgate.net/publication/275758610_Legal_Theorising_An_Unrecognised_Need_for_Practicing_the_European_Law; újramagyarázva *The Philosophy of the Construction and Operation of European Law.* *Rivista internazionale di Filosofia del Diritto* [Roma], vol. LXXXVIII., no. 3. (2011) 313–344.; ill. *The Philosophy of European Law with »Order Out of Chaos« Set-Up and Functioning.* In: *25th IVR World Congress Law, Science and Technology, Series B / No. 009/2012* <http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/docId/2486743>.

¹⁹ Vö. VARGA Csaba: *Lenin és a forradalmi jogalkotás.* *Állam- és Jogtudomány*, 1970/1. 45–57.; újramagyarázva in VARGA Csaba: *Politikum és logikum a jogban. A jog társadalomelmélete felé.* [Elvek és Utak] Budapest, Magvető, 1987. & <http://mek.oszk.hu/14300/14393/63-75>.

²⁰ Claude LÉVI-STRAUSS: *Tristes tropiques.* Paris, Plon, [1955]. 462. ill. https://fr.wikipedia.org/wiki/Tristes_Tropiques; Örvös Lajos fordításában. Budapest, Európa, 1973. 487.

²¹ Amiket a XIX. század utolsó harmadának fáradszűz civilizációs emlékgyűjtői – mindegyiknek James G. FRAZER: *The Golden Bough. A Study in Comparative Religion.* vol. I–II. London, Macmillan, 1890.; majd *The Golden Bough. A Study in Magic and Religion.* vol. I–III. Rev. and enl. 2nd ed. London – New York, Macmillan, 1925., végül vol. I–XII. London, Macmillan, 1906–1915. (magyarul: *Az Aranyág.* Ford. Bodrogi Tibor – Bónis György. [Századvég könyvtár] Budapest, Századvég, 1993. 512.); továbbá Edward WESTERMARCK: *The*

Olyasmik, mint amiknek új és új adaptációs kombinációiból magyarázza legújabb jogi fejlődéstörténet-elméletünk – Alan Watson (1933–)²² munkásságában megtestesülten – a voltaképpeni jogtörténetet. Nos, ezzel az írott/alkotott joggal szemben a *népszokás* tapasztalati jelenség, pragmatikus probléma-megoldások tömegéből kifejecesedő gyakorlatnak a közvetlen tükré.

Ámde *mi* a népszokás? És *mi*, persze, maga a jog? Válaszom szerint, amennyiben hivatására tekintünk, *konfliktológia*. Hiszen emberi közösségekben *ordoeszményt* testesít meg, s alapfeladatahoz híven egyeztetések, eljárásyszerűsítések tömegét végzi, hogy maga az ütközés, annak ellenségeskedéssé²³ fajulása elkerülhető, illetőleg lerendezhető, szabályozott – és az eredeti érzelmi vagy érdekütközéstől eltérően semlegesített és közössé tett²⁴ – csatorná(k)ba terelhető legyen. Amely felfogásnak persze előfeltétele, hogy az életet annak lássuk, ami. Tehát nem szépelgően, egy rend-fogalomból kiinduló, a mindenkori uralkodó (isteni, majd egyre inkább emberi, tehát *volitió*ból táplálkozó²⁵) normatívum szemszögéből láttatott (s egyszersmind egy valahai *aranykor* múlt-utópizmusából merítkező, a „Megbűnhődte már e nép...” immár vezeklést rendelő sorstragédiájától²⁶ is fenyegetett), tehát békés és konfliktusmentes tár-

---

Origin and Development of the Moral Ideas. London, Macmillan, 1906. xxi+716.; és William Graham SUMNER: *Folkways. A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores and Morals*. Boston, Ginn, 1906. vii+692. (magyarul: *Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Ford. Félix Pál. [Társadalomtudományi Könyvtár] Budapest, Gondolat, 1978. 996.) – már rendszerbe szedtek.

²² [https://en.wikipedia.org/wiki/Alan_Watson_\(legal_scholar\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Alan_Watson_(legal_scholar)); vö. még VARGA Csaba: Alan Watson: Tehetetlenség és kölcsönzés mint egyetemes jogfejlesztő tényező. *Jogi Tudósító*, 1979/11–12. 4–9.; újranyomva in VARGA Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismeretetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből*. [Jogfilozófiák] Budapest, ELTE »Összehasonlító jogi kultúrák« projektum, 1994. xix+503. & <http://mek.oszk.hu/14500/14525/>, 203–208.

²³ A cseh származású Leopold Pospíšil (1923–) hangsúlyozta pontosan ezen összefüggésben az angol *feud* fogalmiságát – vö. <http://ethnologist.info/interview/leopold-jaroslav-pospishil-2/>; valamint VARGA Csaba: Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása. *Allam- és Jogtudomány*, 1985/3. 528–555.; újranyomva in VARGA Csaba: *A jog mint folyamat*. [Osiris könyvtár: Jog] Budapest, Osiris, 1999. 430. & <http://mek.oszk.hu/14500/14510/>, 139–208. –, ami egyébként a közép-angol *fede*, a régi francia *faide/feide*, ill. az ősi felnémet *fēhida* és az óangol *fēhth* származéka.

²⁴ Ez Martti Koskenniemi (1953–) lényegi tanítása, történetesen a nemzetközi jog alapvető funkciója kapcsán; vö. https://en.wikipedia.org/wiki/Martti_Koskenniemi; ill. VARGA Csaba: Koskenniemi és a nemzetközi jogi érvelés. *Jogontológiai tanulmány. Allam- és Jogtudomány*, 2016/2. 278–301. & <http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/2016-02-Varga.pdf>.

²⁵ Egész fejlődésívét tekintve mindenekelőtt a karteziánus időktől, ld. Michel VILLEY: *La formation de la pensée juridique moderne*. Quadrige, Paris, Presses Universitaires de France, 2013. 624.

²⁶ Ld. pl. egyebek közt ŐZE Sándor: »Bűneiért bünteti Isten a magyar népet«. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. A Magyar Nemzeti

sadalomnak – ami valójában, véli a mai társadalomelméleti felfogás, nem más, mint egy halott állapot statikumának a merő kivetítése²⁷ –, hanem annak, ami élő közegként bármely valós lét sajátja: dinamikus, ellentmondásoktól feszülő, kihívások sorában alakuló; amiben maga a konfliktus sem *abusus*, tehát nem valamiféle abnormalitás, torzulás, vagy önmagában éppen rendbontás megtestesítője, hiszen maga az élet jele ez, és nem más, mint annak továbblékője.

Figyelmeztetnék itt, pontosan a népi jogszokások/szokásjogok kapcsán arra, hogy a mi mai általános jogfelfogásunk nem más, mint a jog központosított állami uralásának a terméke. Közép-európai tájaink kultúráiban pedig azé a egységesített-centralizált, leginkább német kultúrájú államiságé, amire pontos kifejeződésű teoretikus építményt éppen Max Weber és Hans Kelsen emelt. Már pedig akkor és ott az ő apoteózisuk volt a lényeg, s Eugen Ehrlich galíciai periférikus népegyvelegének állítólagos élő joga aligha több, mint az istenek gazdagsága: Óperencián túli ezoterikus egzotikum, múltból itt ragadt csökevény – olyasmí, amit ha ugyan a távolból monarchikus kereten belülnek állítottak is s éppen nem semmisíthettek meg, mégis, kizárólag egy voltaképpen múltbéli (s persze mielőbb maradéktalanul oda vissza is taszítandó), korlátozott *hic et nunc* unikalitásaként kezeltek. Némely konkrét tapasztalatát felhasználták, ha például kodifikációs előmunkálatban felhasználták; de elvi jelentőségű kihívást, tartós hatású többpólusúság-megalapozást nem érzekeltek benne. Nos, az immár akadémiai (néprajzi) intézetbe s így velünk (a jogtudományiakkal) közös épületbe kerülő Tárkány Szücs Ernővel azért tudtam érzelmi közelségen túl szakmailag is beszélgetni, mert akkorra már kiforrott bennem,²⁸ hogy a

Múzeum művelődéstörténeti kiadványa II, Budapest, 1991. 161.

²⁷ Érdekes módon a szovjet-marxizmus megkövültségével szemben ezt éppen MAO Tse-Tung: *Az ellentmondásról*. Budapest, Szikra, 1949. 52. hangoztatta a maga idején.

²⁸ Elősejteként VARGA Csaba: A jogmeghatározás néhány kérdése a szocialista jogelméletben. *Állam- és Jogtudomány*, 1967/1. 143–156. tanulmányomban; kifejezetten pedig a VARGA (1985) i. m. tanulság-összegző részében. Ezen összetevőket három, egymást kölcsönösen metsző körben ábrázoltam, amelyből rögvést következett is, hogy (1) a versengés elvileg sohasem sem lezárt, sohasem beszélhetünk általában a jogról, hanem mindig csupán (2) inkább vagy kevésbé és (3) ilyen vagy olyan értelemben vehetőről, amely kör-komplexum minden összetevőjéről tudnunk kell, hogy (4) folyamatosan új elemek kerülnek be s régi elemek kerülnek ki az ilyen összetettségben felfogott jog köréből. Mindezek közben fogalmazódott meg – kifejezetten Tárkány Szücs Ernő problematikájára vetítetten – a VARGA Csaba: Népi jogszokástól a jogi népszokásig. *Jogtudományi Közöny*, 1981/10. 880–886.; újranyomva in VARGA (1999) i. m. 125–138. dolgozatában; erről ad kiváló elemzést BOGNÁR Szabina: *A népi jogélet kutatása Magyarországon*. [Néprajzi Értekezések 5] Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2016. 18–21. és 135–137. monográfiája

szociológizáló amerikai *law in books* és *law in action* kettősségnek²⁹ különösen nálunk aktuálisan, de elméletileg általánosíthatóan van még egy minőségileg más, további fogalmi bontásból adódó üzenete. Ti. a *law in action* oldala nem redukálható pusztán a jogalkotói témék *law in books* hatósági jogalkalmazói változataira, merthogy a jog uralásáért szakadatlan zajló versengésben, a volta-képpen *jobiság* alakításában önálló összetevő a *társadalom jogként folytatott gyakorlata* is. Nos, éppen ennek példázó feltárását végzi ma egyebek közt a Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport nevével fémjelzett munkaközösség, hogy tudatosítsa: jelen van és munkál a hivatalos elfeledtettségbe taszított népi jog – az állam hatósági jogának az árnyékában ugyan, saját körében mégis ténylegesen érvényesülő alternatívaként, mely faktualitásával egyszersmind hitelesen legitimálja is a létét.

3. Nemzetkarakterológia?

Hadd kezdjem ismét élménnyel, *negyedikként* azzal, ahogyan egy valahai diáktárs immár idegorvosként sok évtizede egy lehetséges agysérülésem diagnosztizálásakor megközelített a pécsi idegklinikán. Ti. közös barátunk, Andrásfalvy Bertalan (1931–) Baranya megye népi összetettségét illető etnográfiai vizsgálódásai nyomán azt kérdezte tőlem az akkor ifjú Szirmai Imre (1942–) neurológus,³⁰ hogy mely nemzetiséghez tartozom – merthogy mind-egyiknek jellegzetesen eltérőek a pánik-reakciói. Tehát valami reánk is ragadó van vagy lehet ilyen vagy olyan hovatarozásunk, kulturális (s egyben lélektani mintát kínáló) szocializálásunk mögött.

De hát: nemzetkarakterológia? Emlékszem, a szocializmusunkban gyakorlatilag betiltott *Mi a magyar?*³¹ nagyszerű és jószándékú gyűjteményére emlékezem az 1970-es években ránéztem a már a Várban székelő Országos Széchényi

²⁹ Roscoe POUND: Law in Books and Law in Action. *American Law Review*, vol. 44. (1910) 12–36.

³⁰ Vö. http://doktori.hu/index.php?menuid=192&sz_ID=1033

³¹ Ld. SZEKFŰ Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* [A Magyar Szemle könyvei] Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1939. 558. & http://mtdportal.extra.hu/books/szekfu_gyula_mi_a_magyar.pdf. Ezt követően ld. persze még pl. PROHÁSZKA Lajos (1897–1963) tollából *A vándor és a bujdosó*. [Minerva-könyvtár] Budapest, [Dunántúl Egyetemi Nyomda], 1936. 171.; vagy HAMVAS Béla (1897–1968) tollából *Az öt génusz*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1985. 201. tiszteletreméltó kísérleteit.

Könyvtár ekkor még ETO-rendszerbeli rokonságban³² rendezett cédulakatalógusára, ahol e nálunk „reakciós” eltévelyedésnek a *hungaricum* irodalmában számos újkeletű követőjét találtam – persze másutt: Izraelben, Haifában, frissen odatért magyar zsidók önismereti konferenciázásainak a termékeiként. Nos, ilyesféle – bármiféle – esszéisztikus önmeghatározási kísérletekben miért ne lehettek volna túlzások, tévedések, olykor akár bűnök is? Merthogy másban nem voltak? Akárhogy is, önmagunk általánosító láttatásának a törekvését önmagában nem lehetetleníthetik. S amit filozofikus síkon egy Karácsony Sándor (1891–1952),³³ stílusértésként Lükő Gábor (1909–2001),³⁴ avagy a magyar régészetben László Gyula (1910–1998)³⁵ vagy Fettich Nándor (1900–1971),³⁶ illetőleg nyelvünk gondolkodásmódjának s gondolkodási stílusbeli alapjainak rekonstruálásában egy Kiss Dénes (1936–2013)³⁷ vagy Czakó Gábor (1942–)³⁸ elvégzett, az mégiscsak rólunk szól.

S ne féljünk az abszolutizáló racionalizmus-eszményű elutasításoktól. Merthogy például komoly feldolgozás önmagában, mégis zagyvaság ugyanis ama kritika túlzása, amit és ahogyan Lukács György végzett el ekkoriban *Az ész trónfosztásában*.³⁹ Merthogy önkifejezéseink s tűnődéseink eredményeinek java része bár – ún. osztályfogalmak sorában – nem bizonyítható, mégis jogos kérdésünkre válaszoló gondolati kísérlet lehet, ami talán ha nem is határozza meg, de – mint ún. rendfogalmak sora – láttatóan jellemezheti tárgyát.⁴⁰ És egyáltalán: egyetlen valóság-tudományunk sem kimerítően racionális; kizárólag

³² *Universal Decimal Classification*; vö. pl. https://hu.wikipedia.org/wiki/Egyetemes_tizedes_osztályozás

³³ Vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Karácsony_Sándor

³⁴ Vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Lükő_Gábor

³⁵ Vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/László_Gyula_\(történész\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/László_Gyula_(történész))

³⁶ Vö. <http://arpad.btk.mta.hu/eletrajzok/98-fettich-nandor.html>

³⁷ Vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Kiss_Dénes

³⁸ Vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Czakó_Gábor_\(író\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Czakó_Gábor_(író))

³⁹ Georg LUKÁCS: *Die Zerstörung der Vernunft*. Berlin, Aufbau-Verlag, 1954. 692.; ill. *Az ész trónfosztása. Az irracionalista filozófia kritikája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954. 696.

⁴⁰ A bölcséleti s a társadalomtudományok leírásainak s egyáltalán osztályozásainak zöme ilyen utóbbi fogalomalkotásra épül, amint ezt a tudományfilozófia már régen tisztázta; vö. pl. VARGA Csaba: *Theatrum legale mundi* avagy a jogrendszerek osztályozása. In: H. SZILÁGYI István – PAKSY Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex. Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dedicata. (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcselet köréből)*. Budapest, Szent István Társulat, 2005. 219–242.; újranyomva in VARGA Csaba: *Jogfilozófia a múlt, jelen és jövő ölelésében*. [Tanulmányok 36.] Budapest, Pázmány Press, 2017. 54. jegyzet. Eszerint emberi megfigyeléseink eredményeként rengeteget tudunk, ezek esetleges logizáló meghatározása azonban mindig és legfeljebb kontextualizált, vagyis adott körre vetített megértésünket szolgálhatja – ámde belőlük axiomalizált egyetemes elmélet aligha építhető.

azok tudnak ilyenné válni, amik – mint a matematika vagy a geometria – a saját tárgyukat maguk hiposztaziálják, vagyis tételezéseikkel maguk állítják elő.⁴¹

4. A jog nemzetkarakterológiája?

Irodalom híján, megbélyegzett múlttal⁴² nyilvánvalóan nehéz ilyesmiről beszélni, de néhány szembeszökő megfontolás igazsága mégis adott. Ilyen mindenképp maga az *ontikum* természete, mely végtelen összefüggés-egységet mutat; olyat, amelytől bármiféle polaritás idegen, hiszen a fogalmi hasítás és szembeállítás sohasem több vagy más, mint merő emberi absztrakció artificialitása, ami maga nem része a valónak. A valóság pedig nem megszakítottságok [*discrete* mivoltok⁴³] végtelen kozmosza, hanem folyvást alakuló és egymásba növekvő folyamatszerűség – csakúgy egyébként, mint ahogyan már a dworkini *chain-writing* [lánc-írás]⁴⁴ is a maga területén, a jog folyamatszerűségére alkalmazottan ugyanezt sugallja: van valaki, aki kezd ugyan, de utána a történetet sokan mások folytatják, ki-ki önmagát, vagyis teljes múltját s személyességét, és ezáltal új szempontok, új nekiindulások lehetőségét kínálva benne.

⁴¹ Vö. VARGA Csaba: A jogtudomány természete. *MTA Law Working Papers*, 2015/24. 2–10. in http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/mtalwp/2015_24_Varga.pdf; bővítve In: BÓDIG Mátyás – ZÓDI Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna. Tudomány módszertani és tudományelméleti írások*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete – Opten Informatikai Kft., 2016. 77–85.; s tovább bővítve mint VARGA Csaba: A jogtudomány természete. (Komplexitás, modellértékűség: eszmények, korlátok.) *Acta Universitatis Sapientiae Legal Studies* [Kolozsvár], vol. 5., no. 2. (2016) 309–325. & <http://acta.sapientia.ro/acta-legal/C5-2/legal52-11.pdf>

⁴² Ami a népszellem (*Volksgeist*) kategóriájának hányattatásában, egyenesen kálváriájában különösen szembeötlő. Ld. ehhez Friedrich Carl von SAVIGNY: *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*. Heidelberg, Mohr und Zimmer, 1814. 8.; ill. *Of the Vocation of our Age for Legislation and Jurisprudence*. Trans. Abraham Hayward. London, Littlewood & Co., [1831]. 30., amely helyek szerint (a szerző, V.Cs. kiemelésével) a jog „erst durch Sitte und Volksglaube, dann durch Jurisprudenz erzeugt will, überall also durch *innere, stillwirkende Kräfte*, nicht durch die Willkür eines Gesetzgebers.”, ill. „is first developed by custom and popular acceptance, next by judicial decisions—everywhere, therefore, by *internal silently operating powers*, not by the arbitrary will of the law-giver.” Általában ld. <https://en.wikipedia.org/wiki/Volksgeist>; jogi összefüggésekre s vitái mai aktualitásaira pedig Andrew HAMILTON: *The Volksgeist & Law*. <https://www.counter-currents.com/2011/05/savigny-the-volksgeist-and-law/>

⁴³ Az angol *discrete* ófrancia közvetítéssel a latin *discernere/discrētus* származéka.

⁴⁴ Vö. pl. <http://www.booksandideas.net/Ronald-Dworkin-Law-as-Novel-Writing.html> és <http://www.nyulawreview.org/issues/volume-80-number-4/empirically-testing-dworkins-chain-novel-theory-studying-path-precedent>

Persze itt is megjelenik a *tanulás* eleme⁴⁵ – s ezzel megoldások, technikák, eljárások átvétele, kölcsönzése –, de erre is áll, hogy nem „elemek” szerepét betöltő alkotórészek adják az *egésznek* összképét, hanem „*kompozíciójuk*”;⁴⁶ s ez az, ami adott embercsoport, népesség szokásaira – adott időben és körülmények között – jellemző lehet.

A jelen felvetésben ugyanakkor mintha nem is lenne új elem. Hiszen tudományként, eredendően és igencsak sokáig úgyszólván kizárólagos feladatként, a néprajz, amiként a történelem ún. tudománya is, aligha csinált/csinál többet, mint hogy rögzít és ment valaha voltat, amiket leír és/vagy rekonstruál, vagyis adatként pozitívál⁴⁷ – miközben nyilvánvaló, hogy végső céljában ezeken is, önmagán is túlmutat. Hiszen azért csináljuk mindezt, mert általuk remélünk *adalékokat* önismeretünkhöz, végső valónk, hozott örökségünk, szunnyadó késztetettségeink feltárásához, azaz a *voltból* a *vanon* keresztül a *leszhez* lehetségesen vezető utak, eszközök, választások megfontolásához, s végső soron akaratelhatározással történő meghatározásához.

Igaz ugyanakkor, hogy önnön hagyományai szerint az akadémiai értelemben felfogott *tudomány* saját kritériumrendszerrel él, s ezzel az emberi tudást a maga számára homogenizálja, aminek folyamán ráadásul a természettudományok

⁴⁵ Amiben a racionalitás nem az egyetlen lehetséges összetevő, hanem az ember számos és sokféle képességeit (*facultas*) jelző adottságok összessége. Vagyis képességek komplexitása vagyunk, amik közül kultúránk – változó módon – egyeseket kiemelnek, míg másokat háttérbe szoríthatnak, akár elsorvaszthatnak, amint ezt VÁRKONYI Nándornak Mezey Katalintól posztumusz közzétett kultúrtörténeti életműve – *Az ötödik ember*. (I–III.), *Az elveszett paradicsom*. és a *Varázstudomány*. (I–II.) trilógiája (Budapest, Széphalom Könyvműhely) – szépen példázza. Sőt, a történelem tanúsága szerint ezeknek is adott „kompozícióban” – arányban – kell fennállaniok, hiszen akár a racionalitás túlsúlya vagy kizárólagossága is úgyszólván törvényszerűen csakis az egészet illető irracionálitást eredményez; egyetlen példában vö. VARGA Csaba: *Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában*. *Valóság*, 2002/9. 1–10. & <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=326&lap=0>; újranyomva In: MOLNÁR Krisztina (szerk.): *Az év esszéi*. 2003. Budapest, Magyar Napló, 2003. 99–114.; majd In: VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/15100/15172>, 98–113.

⁴⁶ Ezért következtethettem arra már régen – Az öncélúság önvészélyessége. Jogászprofesszor – mértékről és értékről. (Kipke Tamás interjúja.) *Új Ember*, 2004. június 20. 3. & <http://ujember.katolikus.hu/Archivum/2004.06.20/0302.html> –, hogy a voltaképpeni erény maga az arány – nyilvánvalóan a *megfelelő* arány.

⁴⁷ Vö. pl. – az ennek fontosságbeli elsőségére és professzionális történelemtudományi alapfeladataira utalással – MÁLYUSZ Elemér: *A magyar történettudomány*. [Bolyai Könyvek] Budapest, Bolyai Akadémia, 1942. 156. Megjegyzem, közel fél évszázada, a kommunizmusunkban elsüllyesztett mű antikvár beszerzésekor meglepett, egyenesen ledöbbsentett az a merev túlhangsúly, amit akkor benne láttam. Azóta magam is rájöhöttem arra, hogy az európai tudományok körében Magyarország éppenséggel soha nem járt elől a történeti forráskutatást megkönnyítő korpusz-kiadások sorában – és tudósi alázatában.

egzaktságának mintájára – ún. ‘törvények’ fennállását keresve, amik egyébként maguk sem mások, mint emberi antropomorfizáló absztrakció, vagyis egy germán típusú rendszer-keresés termékei – korlátozza tárgyát. Ebbe nyilvánvalóan nem fér bele semmiféle karakterológia. Mégis, bármiféle tudáshoz sejtéseken, töprengéseken, vállalt bizonytalanságokon keresztül vezet az út, s – jó, ha nemcsak tudjuk, de eképpen bűvárkodunk is – az emberi szellem, intellektualizmusunk tartománya összehasonlíthatatlanul szélesebb körű, mint amit az akadémiasság adott időben tudományként elfogadhat. Mert mindazonáltal az emberi gondolkodás célja mégsem önmaga, s a tudomány-kritériumok együttese mint tudományos módszertan is legfeljebb az egzakt bizonyosságszerzés *know-how*-ja.⁴⁸ Vagyis gondolkodásunk tárgya mégsem az ilyen tudományos bizonyosságoktól eleve behatárolt, azaz eleve korlátozott terület, hanem a való világ maga, s ennek gondolati birtokba vétele, intellektuális feldolgozása, tipizálása és jellemzése lesz az idők folyamán az a tényező, aminek hatására – visszhatásként, reakcióként – persze a tudományok köre is fokozatosan szűkülhet vagy tágulhat.

Egy ilyen várákozás a továbbfejlődés útjaként természetszerűleg feltételezi a *comparatio* lehetőségeihez történő fordulást. A konfliktusmegelőzés, a konfliktusrendezés és konfliktusfeloldás egy-egy népjogra jellemző sajátosságai csakis egy számos mintát egymás mellett felsorakoztató közegben ütközhetnek ki, s nyilván egész népi jogszokás-rendszerek – rendszerek? mert nem kizárt, hogy a népi tudat időnként összefüggő s rendezett egységként lássa, netalán a tudányszerű feldolgozás is ilyenként rekonstruálja) – szellemének, gyakorlati bölcsessége irányának, lélektani hevességének, mértékének és/vagy önkorlátozásának, inkább vagy kevésbé megelőzésre, jóvátételre vagy megtorlásra koncentrálásának a nagy ívű összehasonlítása szükségeltethet ahhoz, hogy egyikben-másikban sajátos jellemzőket felismerhessünk, amik pontosan úgy adódhatnak úgynevezett néplélekből – ami többnyire a közös múltban találkozott kihívásokra a közösségtől kimunkált válaszokból adottan az *ethnos* származási tudatára, ősképeire, világlátására, vagyis én-felfogására támaszkodik –, mint vallási vagy kiegészítőleg környezeti befolyásokból.

Feltehető, hogy e körben leginkább érdekes példákkal főként az európai Ázsia a volt Szovjetunió s főleg Szibéria egykori területein, valamint a Távól-kelet szolgál, hiszen itt találhatók (élnek túl) leginkább hagyományos közösségek,

⁴⁸ Ami racionálisan végsőkig megalapozott tudomány-egységgé mégsem építhető. A *unified science* (eddig utópikusnak bizonyult) kalandja kapcsán vö. VARGA Csaba: *Elméleti jogtudomány*. Körkép, dilemmák, útkeresések. [Tanulmányok 36] Budapest, Pázmány-Press, 2017. 166., 3. jegyzet.

amelyek még nem kiürült – mert emberjogi absztrakciókkal immár úgyszólván biologizáltan egyetemesített –, hanem minőségi ember-felfogással élnek. Abban a szellemben egyébként, amelyben fogant, eredetileg az UNESCO létrehozatalának célja és éthosza is ilyesmi volt.⁴⁹ S amit pontosan ez a szervezetrendszer az utolsó háromnegyed évszázadban elvégzett, kétségtelenül nagyban hozzájárult annak tudatosításához, hogy a kultúra területén, szemben a politikai-gazdasági hatalommal, erőfölénnyel vagy tényleges alávetéssel, nem *centrum vs. periféria* kapcsolatában gondolkodunk – habár óhatatlanul befolyásolja az, ami kétség kívül a mai nemzetközi kapcsolatoknak is alapja, egészen a mindenkori centrumtól gyakorolt egyértelmű túlsúlyos uralomig –,⁵⁰ hanem mindegyiket a maga adottságaiban értékeljük. Hiszen mindegyikük *autochton* fejlődés terméke, az emberi kultúrák egymásra vissza nem vezethető változatosságának példája.⁵¹

⁴⁹ Az UNESCO alkotmánya (1945) preambulumának a második bekezdésében említi létrejötté okaként az „ignorance of each other’s ways and lives” ill. „l’incompréhension mutuelle des peuples” jelenségét, mint a nemzetközi béke ellen ható legfőbb erőt.

⁵⁰ „A nemzetközi kapcsolatokban – írja a Bertrand BADIE: *Humiliation in International Relations. A Pathology of Contemporary International Systems*. Oxford, Hart Publishing, 2017. 184. kiadói ismertetése in <https://www.bloomsburyprofessional.com/uk/humiliation-in-international-relations-9781782256199/> – egyes államok gyakran tagadják mások jogi státusát, stigmatizálják gyakorlatukat vagy éppen kultúrájukat. Mások megalázásának diplomáciai síkon történő ilyen aktusai gyakran fordulnak elő a modern diplomáciában. A [XIX. század-előben domináló] nevezetes *Concert of Europe* felbomlását követő időszakban számos klub-alapú diplomácia járatta le magát azzal, hogy távol álltak bármiféle átfogó sokoldalúságtól. Ilyesféle erőfeszítések példái közé sorolható a G7, G8, G20, sőt a P5 is. Az efféle »érintkezés-csoportok« úgy lépnek fel, mintha a kizárás, a marginalizálás hatalmával felruházott tényleges vezető intézmények lennének. Manapság hatásukban az ilyesféle megalázási aktusok csupán a nemzetközi rendszer korlátairól és a diplomáciai hatékonyság hiányáról tanúskodnak, mert-hogy szabályos diplomáciai eljárásként a megalázáshoz folyamodás éppen erőteljesen erodálja a nemzetközi rendszer hatalmát. Az ilyen eljárások csakis a gyarmati múlt, a sikertelen dekolonizáció, a globalizációról eltévelyedetten alkotott vízió s a [szovjet–amerikai] két-hatalmi múlt után egy igencsak veszélyes újraépitkezés szerencsétlen vegyülései.” („In international relations some states often deny the legal status of others, stigmatising their practices or even their culture. Such acts of deliberate humiliation at the diplomatic level are common occurrences in modern diplomacy. In the period following the breakup of the famous ‘Concert of Europe’, many kinds of club-based diplomacy have been tried, all falling short of anything like inclusive multilateralism. Examples of this effort include the G7, G8, G20 and even the P5. Such ‘contact groups’ are put forward as if they were actual ruling institutions, endowed with the power to exclude and marginalise. Today, the effect of such acts of humiliation is to reveal the international system’s limits and its lack of diplomatic effectiveness. The use of humiliation as a regular diplomatic action steadily erodes the power of the international system. These actions appear to be the result of a botched mixture of a colonial past, a failed decolonisation, a mistaken vision of globalisation and a very dangerous post-bipolar reconstruction.”)

⁵¹ Vö. VARGA Csaba: *Comparatio* a jogtudományban s a jogi oktatásban: alaphelyzetek, érzékenységek és problémák egy multikulturális világban. [A Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia XX. világkongresszusára (Fukuoka, Japán, 2018. július 22–28.) felkért plenáris

A világról való tudásunk még saját generációm életében is látványosan változik. Így leginkább szembetűnő, hogy az ősi gigász Kína nem érdekes másság immár, hanem tudásrész lett az eredetileg biokémikus Joseph Needham (1900–1995)⁵² felismeréseinek köszönhetően s tudományszervező erejének köszönhetően, amely ezt hét témakör huszonzét kötetében foglalta máig össze.⁵³ S míg a nagy kultúrantropológusokkal egyidőben, akik hangyaszorgalommal gyűjtötték össze az emberiség kulturális mintáit, működött egy szintén klasszikus alkotó, Albert Hermann Post (1839–1895),⁵⁴ akinek fő műve is⁵⁵ mindazonáltal elsüllyedt az olvasatlan könyvek tengerében, míg csak úgyszólván jelenünkben meg nem jelentek a jogi kultúrák autochton, sajátos, civilizáció-alapító képződményeiként az első feltáró monográfiák, melyek amerikai jogfilozófustól a *jurisiculture* ősi kiemelkedő reprezentánsaiként,⁵⁶ spanyol jogtörténész tollából az emberiség tizennégy (s köztük magyar) „represszív” kultúrájaként,⁵⁷ végül kanadai jogi komparatistától pedig joghagyományokként (úgyszólván mint jogi mentalitásokként⁵⁸) végezték el ezek nagy ívű feldolgozását.⁵⁹

---

előadás a »Comparative Law and Multicultural Legal Classes: Challenge or Opportunity? / Droit comparé: aide ou défi dans les cours de droit multiculturels?« témájának általános referátumaként.]

⁵² Vö. https://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_Needham

⁵³ Cambridge e programot 1948-ban fogadta el, s a kötetek 1954 és 2004 közt jelentek meg; vö. https://en.wikipedia.org/wiki/Science_and_Civilisation_in_China

⁵⁴ Vö. https://de.wikipedia.org/wiki/Albert_Hermann_Post

⁵⁵ Albert Hermann Post: *Grundriss des ethnologischen Jurisprudence*. Vol. I–II. Oldenburg–Leipzig, Schulze’sche Hof-Buchhandlung & A. Schwartz, 1894. & <https://archive.org/details/grundrissdereth00postgoog>. Magam e műnek kemény kötésű példányát az 1960-as évek vége felé az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének könyvtárából leselejtezett papírhulladékként vettem magamhoz, ám akkor még keserves s szűkös albérleti viszontagságok közt Sólyom László akkor barátnak adtam át.

⁵⁶ Egyfajta trilógiaként Gray L. DORSEY: *Jurisiculture*. Vol. I: *India*. 123. / Vol. II: *Greece and Rome*. 78. / Vol. III: *China*. New Brunswick–New Jersey, Transaction, 1989–1993. xiii+182.

⁵⁷ Pl. Jesús Lalinde ABADÍA: *Las culturas represival de la humanidad*. (H. 1945.) I: *Acat / Dharma / Ching / Meecharu / Maat / Dike / Ius / Torá / Charía*. // II: *Directum / Reht / Jog / Prawo / Common law*. Ciencias [Sociales 20] Zaragoza, Prensas Universitarias Zaragoza, 1992. xx+1352.

⁵⁸ Utalással Pierre Legrand kulcsterminusára: *la mentalité juridique*; korai említésében ld. Pierre LEGRAND: À propos d’une réflexion sur la comparaison juridique. *Revue internationale de Droit comparé*, vol. XLV., no. 4. (1993) 879–888., különösen 887.

⁵⁹ H. Patrick GLENN: *Legal Traditions of the World. Sustainable Diversity in Law*. Oxford–New York, Oxford University Press, 2000. xxiv+371. [5th ed. 2004. xvi+423.]

5. Összegzés

Tárkány Szücs Ernő ízig-vérig honának a szerelmese volt; s mert bőven volt tennivalója ebben, ritkán s csak szükség esetén nyúlt külhoni példához vagy folyamodott összehasonlító topikához. Mégis, bizalommal mondom, ha örökéletű lehetett volna, a továbblépés kényszerű feltételeként bizonyára ide érkezett volna meg maga is – és még inkább, ha a sors szerencséje s az ország tudománytisztelete okán lehetett volna (vagy örökéltűség esetén lehetne ma már) saját kutatócsoportja, mely bővelkedik idegen nyelvekben és kultúrákban kompetens kutatókkal és megfelelő mélységben kiépített könyvtárral.

Úgy vélem, egy ilyen kutatási perspektíva – vagy még inkább töprengéseinkben s tünődéseinkben egy ilyen érzékenység, spektrum vagy elgondolásainkban horizont – magunkat ismét önazonosságunkban állíthatna középpontba, nem idegenül a közel évszázaddal korábbi némely nemzetkarakterológiai kísérletektől, melyeknek egyszersmind egyfajta megszüntetve megőrzése (*Aufhebung*) is lehetne, azon lehetőségeiben fejlesztve tovább, amelyeknek köszönhetően többet tudunk majd meg az egyetlen tárgyról, magunkról, mint amiket máig érvényesen korábban feltárhattunk.⁶⁰

⁶⁰ Éthosza és hevülete okán ld. pl. POZSGAI Zsolt: Üzen velem valaki. *Tanulmányok, esszék, írások*. (Budapest, magánkiadás, 2016.) 152.

JANY JÁNOS: MÍTOSZ ÉS VALÓSÁG

Az iszlám, a zsidó és a zoroasztriánus jog igazságszolgáltatásának történeti és szociológiai vizsgálata című könyvéről

Nem magától értetődő, hogy egy a jogbölcseletet hivatásszerűen művelő kutató kíséreljen meg értékelni egy a perzsa jogtörténet korszakainak monográfusaként ismert, majd iszlamistaiként szintén nevet szerzett, s klasszikus filológus ókorászként és jogászként bölcsészeti és jogi tudományokat egyaránt oktató specialista tollából származó, az előbbi kultúrákkal szerves egységben a klasszikus zsidó jog intézményi és működési világát szintén feldolgozó vaskos könyvet – ráadásul felkérésre, hivatalos bírálóként. Ámde pontosan ugyanez a jogbölcész tett hitet mintegy négy évtizede már amellet (még az *общая теория права* moszkovita egyeduralkodó szemléletének korában, amikor „általános jogelmélet” gyanánt hivalkodták azt, ami valójában csak legszűkebben советская теория права, vagyis szovjet jogelmélet volt),¹ majd bő két évtizede Sydneyben tartott előadásában (*Dworkin* kapcsán), hogy jogot illető általános elméleti gondolkodás kizárólag egyetemes összehasonlító történeti vizsgálódások talaján képzelhető, hiszen egyébként aligha emelkedhetik ki egy pusztán partikuláris kitekintésű ott-honosan lokális jogideológia, az általa *hic et nunc* követendőként bemutatott érvelés-kultúrája szintjéről. Ezt a perspektívát utóbb tovább mélyítette annak tudatossága, hogy a jog végső soron kizárólag kulturális termékként és jelenséggként képzelhető² – akkor ugyanis, amikor immár

¹ Vö. Jerome HALL: *Comparative Law & Social Theory*. Baton Rouge, Louisiana State University Press, 1963. vii + 167. kritikai szemléjeként VARGA Csaba: Összehasonlító jog és társadalomelmélet. *Allam- és Jogtudomány*, 1966/4. 732–736.; újrany. In: VARGA Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből*. [Jogfilozófiák] Budapest, ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” projektum, 1994. & <http://mek.oszk.hu/14500/14525/>, 181–185.

² Legkifejezettebbként vö. VARGA Csaba: A jog mint kultúra? *Jogelméleti Szemle*, 2004/3. <http://jesz.ajk.elte.hu/varga11.html>

közelmúlt jelenünkben tárgyiasított megjelenéseiről és eldologiasodottként láttatott működéséről az elemző vizsgálódások tükrében sorra-rendre kiderült, hogy mögötte kizárólag mi, tőle kérdező, ámde kérdéseinkre a tőle kölcsönzött terminusokban magunk válaszoló, mint edukációnkban és szocializációnkban kulturálisan a mindenkori változó *hic et nunc* éppen adott körülményei közt kondicionált egyedeik és közösségeik állunk.

Ilyen igényünkben mindeddig okkal hiányoltuk, hogy a történeti szemlélethez éppen *magyar jogtörténet*írásunk tudományos művelésében nem találunk kellő partnert, mert nyelvi kompetencia híján ritkán merészkedik el voltaképpeni tárgyához, a legújabb korszakot megelőző latinitás mindmáig kikutatatlan sok évszázadához; amihez pedig elmerészkedik, hogy német vagy magyar nyelvű forrásokból kutassa, azt többnyire pusztán száraz adat-pozitivizmussal dolgozza fel, ami szellemi izgalomról forrásvidékén sem igen tanúskodik, de ilyesmit bizonyosan nem közvetít. Akár nálunk megkövesített XIX. századi német (jól vagy éppen félreértett) hagyomány ez, akár bármiféle saját szellemisség, átfogó újító gondolat rejtésének továbbélő ösztönződése a szocializmus korából, jelen van, és némi túlzással pusztít és fertőzi a jogi gondolkodást továbbra is, mivel ha folytonos táplálását szabotálja, úgy azt vagy történelmietlenülíti, vagy önnön nemzeti tapasztalatainktól megfosztva egyoldalúsághoz éppen maga segíti, hiszen ilyen esetben honi gondolkodónk, ha a történelmi látásmódból ennyi ösztönzés ellenére mégsem akarna kiüresedni, legfeljebb és leginkább egy *English-styled history-writing*-hoz menekülhet inspirációért.³

A gondot tetézi, hogy egyidejűleg *egyetemes jogtörténet*írásunk sem emelkedett még átfogó diszciplináris szintre, merthogy kutatási vagy legalábbis tudományos szintézisteremtő szinten nem tudott továbbjutni némely akár oly kiváló személyes érdeklődésnél, vagyis tárgya extenzív végtelenségéhez képest összességében pusztán mozaik- vagy éppen kaleidoszkópszerű, legfeljebb egy-egy (ámbar önmagában csinos) üvegcserepdarabbal járulva a mindeddig reménytelenül hiányos ossztablóhoz. Hiszen még a római jog is, ha izolációba kerül, merthogy sem előzményét, a görögséget, sem utózmányát, az európai középkort komolyan nem kutatja, könnyen denaturalizálhatja önmagát. S ha még olykor születnek is – mert derekasan napvilágot látnak – feltáró dolgozatok monarchikus szomszédságunk vagy évszázadokon keresztül német mintaadónk, s ritkábban távolabbi euró-atlanti környezetünk köréből, jogtörténetírásunk

³ Ennek korábbi felpanaszolására ld. VARGA Csaba: Jogtudományunk az ezredvégen. In: BÁNRÉVY Gábor – JOBBÁGYI Gábor – VARGA Csaba (szerk.): *Iustum, aequum, salutare. Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére.* [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 1] Budapest, [Osiris], 1998. 298–314.

meghonosodott stílusa, topikális adat-fókuszáltsága aligha teszi lehetővé ezeknek egy megújuló szemléleti és/vagy módszertani keretbe történő ágyazódását. S minden egyéb, ami e közelebbi s távolabbi szomszédságból vett némely témakörön túl van, már a nagyszerű Frazer-től vaskos könyvek halmazában leírt rengeteg ősi kultúrától a mai nem-európaiig, az marad *terra incognita*. Vagyis egyebek közt, ám történetesen pontosan azon drámaian felnövekvő, a mienkéhez képest nagy ívű múlttal valóban rendelkező – távolabbi s közelebbi keleti – nagy kultúrákról a leggyatrább a jogtörténet-tudományként kiművelt tudásunk, amik viszont éppen a köznapi gazdasági, politikai, valamint nemzetbiztonság-vonatkozású mai realitások és trendek szerint nem lebecsülendő súllyal alakíthatják – ha egyenesen éppen meg nem határozzák – már a nem túl távoli időkben a globalitásba így vagy úgy bevont jövőnket.

Ráadásul e hivatalos jogtörténetírás nemcsak immár igazolhatatlanul szűkösített tereumon mozog,⁴ de mintha nem is (vagy nem elégségesen) érzékelné a jogtudományi vizsgálódás tárgyában, fókuszáltságában az utóbbi évtizedekben valóban és látványosan bekövetkezett váltást, tárgyaként változatlanul leginkább csupán intézményi tényeket, tehát textusokban, formális aktusokban és/vagy statisztikai adatokban lemérhető adatokat, netalán relációkat vizsgál jogként. Miközben a mai római jogászat már szokásos latinos központjaiban is nem csekély mértékben problémamegoldás-történet, a középkorászat pedig leginkább mentalitás-rekonstrukció, merthogy a jog megértésével történő vívódás napjainkban immár korántsem pusztán adathalmazokkal lenyűgözés és kifárasztás, netalán – nagyszerű elődök példájában – döbbenetes erejű levezetés, hanem döntő mértékben hermeneutika, vagyis gondolkodástörténet,⁵ ami a legszorosabban jogi területeken is óhatatlanul interdiszciplináris rekonstrukció képét ölti magára – aminthogy hallgatólagosan vagy kifejezetten már ilyenek bizonyult a XIX. század második felének néhány méltán nagyhírű (főként német) *opusa* tekintetében is. Már pedig nyilván többlet-vállalásról van

⁴ Amit persze indokolhat, hogy ugyanúgy, ahogy a régészetben vagy a néprajzban, előbb gyűjtenünk kell, fáradszatólanul dokumentálnunk (ha és ameddig van még mit, különösen néprajzunkban), hogy utóbb majd fölötte teoretizálhassunk.

⁵ Szép példa erre számomra a stockholmi professzorasszony, aki értelmezés- és dogmatika-, tehát felfogás-történeté avatta az ottani, szintén germán gyökerű jogtörténet-művelést, hogy valóban jogi stúdium megalapozásával szolgálhasson. Lásd az ő tollából Marie SANDSTRÖM: *Die Herrschaft der Rechtswissenschaft*. [Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning 1: Rättshistoriskt bibliotek 44] Lund, Institutet för rättshistorisk forskning, 1989. 281.; és Marie SANDSTRÖM: *Rättsvetenskapens princip. Till frågan om rättsvetenskapens värdeleshet och Friedrich Julius Stahls rättsinstitutslära*. [Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning 1: Rättshistoriskt bibliotek 63] Stockholm, Institutet för rättshistorisk forskning, 2004. 291.

itt szó, azaz módszerbeli benső gazdagodásról és többlet-szinteződésről, tehát egyszermind növekvő igényességről, s nyilvánvalóan nem az adattalanodás vagy módszertelenedés, avagy éppenséggel a racionális kifejtésnek merő érzeményekkel – az éppen evilági létünkben tébláboló, mert minden meglévő iránt tiszteletlen, s ezért feltűnéshez, létértelem-pótlék gyanánt, magának mesterséges terepet kereső individuum kitalációival – történő helyettesítése valamiféle ál-posztmodern kliséjéről.

Miközben e fentebbiekben vázolt – s nem bántó látszatúnak szánt – kép pusztán tendenciális, vagyis sohasem bizonyult tökéletesen sötétnek, az utóbbi évtizedekben pedig számos és gyarapodó előfordulású új kezdeményezésekkel bőven találkozhattunk, ellenoldalként természetszerűleg szintén megjelentek a túlzott hiánypótlásra emlékeztető eszközök, jelesül az egyéb tudományterületekről vagy éppen laikus kezdeményezésekből történő pótlások. Ámbár az ilyenek és hasonlóik finomíthatják ugyan időlegesen a kint, egyidejűleg azonban hiányolják maguk mögül a szakmaközi konszenzust, vagyis a tudománytörténetekben és tudományszociológiákban éppen mellőzhetetlen funkcióként tárgyalt bátorítást vagy éppen megerősítést.

*

Egy ilyen állapotba robbant bele a szerző, olyan sajátosan egyedüli minőségben, mint egy *outsider*, aki szegről végre mégis *insider*-szerepet tölt be. A keletkutatás hazai és főként nemzetközi fórumain publikálva, egyszeriben hatalmas foltokban némileg telítettebbé téve az ürességében érdemes topikáktól alig megzavart iménti tablót. Ráadásul olyan merészséggel közelítve kutatott témáihoz, hogy abból a merő adatok iránt éppen és egyáltalán nem érdeklődő társadalomtudós egyszeriben érzékeny társadalomtörténeti vallatásokat, rekonstrukciókat és magyarázatokat vélhet kiolvashatni; ha pedig történetesen jogelmélet művelője ez az együgyű olvasó, úgy hallatlanul érdekes, éppen problémaérzékenységgel kigyűjtött és végigelemzett példázatok a jogban a társadalom gyakorlati kihívásaival gyötrődő problémamegoldó ember kísérleteiről, kerülőútjairól, s mindezeknek utólagos s egyszerre (bár külön irányokban) jó- és rosszhiszemű igazolási kísérleteiről.

A magyar nyelvű tudományosságban két, teljességgel hiánypótló feldolgozást megvalósító monográfia és a témái kapcsán nyomozott perzsa és iszlám jogtörténeti vonatkozások számos magyar s angol nyelvű tanulmányi feldolgozása

nyomán,⁶ íme, előttünk áll, egy magiszterális *opus* tekintélyes terjedelmében, mintegy negyedezrednyi irodalmi forrás áttanulmányozásának eredményeként, a címben jelzett „történeti és szociológiai vizsgálat”. Azaz „történeti”, vagyis leíró: természetszerűleg minden ízében értelmezett, tehát eredendően továbbértelmezés termékeként, és nem egy tekintetben rekonstruktív, vagyis különféle források mérlegelésével pusztán hipotetikus és/vagy valószínűség-alapú, mert mai racionalitásunknak a visszavetítő re-adaptálásával leginkább így képzelhető; miközben és egyúttal „szociológiai”, vagyis az előbbieknél megfelelően rögzített adatsort egy hasonlóképpen vizionált s rekonstruált társadalmi keretbe ágyazó és abban továbbértelmező.

Az összkép lenyűgöző, amennyiben megerősíti a *theatrum legale mundi* szokásos nagy áttekintéseit,⁷ amik előzményeként egykor megcsodálhattuk az ifjabb Szladits Károly nagyszerű *Angol jogát*,⁸ majd gyötrelmes szocializmusunkban vigaszul együtt gyönyörködhettünk René David *A jelenkor nagy jogrendszereiben*,⁹ hogy elérkezzünk a mai kultúra- és hagyományközpontú hatalmas tablókhoz, amikből az előbbire – talán – a világ igen számos egyetemén *suggested reading* gyanánt *Comparative Legal Cultures* címen hozzáférhetővé tett antológiám,¹⁰ az utóbbira pedig H. Patrick Glenn eddig felülmúlhatlanul

⁶ Vö. eddigi termésével, így JANY János: *Szaszanida birodalom magánjogának rendszere és továbbélése a Közel-Keleten*. [Bibliotheca Facultatis Iuris Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nominatae Budapest] Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 2000. 229.; és JANY János: *Klasszikus iszlám jog. Egy jogi kultúra természetrajza*. Budapest, Gondolat, 2006. 521.; valamint JANY János (szerk.): *Szemelvények az ókori kelet jogforrásaiból. Válogatás az ókori Irán, India és Kína jogemlékeiből*. [Studia orientalia] Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2003. 140.

⁷ A körképek áttekintésére ld. VARGA Csaba: *Theatrum legale mundi* avagy a jogrendszerek osztályozása. In: H. SZILÁGYI István – PAKSY Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex. Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dedicata. (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcselet köréből)*. [Jogfilozófiák / Philosophiae Iuris] [Bibliotheca Iuridica: Libri amicorum 13] Budapest, Szent István Társulat, 2005. 219–242. & <http://www.slideshare.net/koppanyvarga/theatrum-legale-mvndi-festschrift-in-honor-of-dr-csaba-varga-65-2007>, 219–242.

⁸ Ifj. SZLADITS Károly: *Az angol jog kútforrása*. [A Budapesti Kir. magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magánjogi szemináriumának kiadványai 10.] Budapest, Grill, 1937. 145.

⁹ René DAVID: *A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog*. (Les grands systèmes de droit contemporaines, 5e éd.) Ford. Nagy Lajosné Dusa Margit. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 494.

¹⁰ Csaba VARGA (szerk.): *Comparative Legal Cultures*. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Legal Cultures 1] Aldershot–Hong Kong–Singapore–Sydney–Dartmouth–New York, The New York University Press, 1992. xxiv + 614.; majd nem csekély egyezéssel VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. [Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 2000. xl + 397.

nagyszerű *Legal Traditions of the World* című, egyszerre kulturantropológiai és gondolkodástörténeti vállalkozása¹¹ szolgálhat például. Persze ez az összkép itt, az általunk tárgyalt műben kizárólag monografikus elemzési részletekből ke-
rekedhet ki. Viszont meggyőző ismételten bennünket arról, hogy ősi előképeink
gondolkodásának gazdagsága és összetettsége aligha különül el a maitól, mi-
közben megválaszolandó kihívásaik is olyan kényszeres (egyszerre formalizált
s előd-utakat követő) pályákra terelték, amik szintén ismerősek számunkra, mai
dilemmáinkból.

Historia est magistra vitae – vagyis a múlt sohasem elmúlt. Nemcsak egy-
szerűen tovább él bennünk, de folyvást változó, ám egymásra épülő feltételeink
közt végső soron ugyanazokként ugyanazt cselekedjük.

*

Inkább értő olvasóként, merthogy kritikára nem jogosult érdeklődőként hadd
rögzítsek néhány tanulságot a szerzői bűvárlat megállapításaiból, amik egy
szakmán belüli számára esetleg – amiről kompetencia híján nyilván nem
nyilatkozhatom – maguk is rekonstrukció novatív, s így annak saját területén
üdvözlendő vagy vitatható eredményének bizonyulnak.

Vallási jogok csoportjaként határozza meg tárgyát a mű, melyeknél vallási
autoritás áll a jog mögött (7.). Ennek mint forrásnak történelmi egyszerűsége és
ebből adódó állandóság-igénye kifinomult adaptációs technikákat fejleszt ki, és
bármiféle „külső történettel” szemben pontosan ennek módszeressége az adott
jogi berendezkedés leginkább specifikus jegye (8.).

Azok az analógiák, amelyek akár egymás párhuzamában, akár az általunk
művelt jelenkori jogokkal szembesítve adódnak, szembeötlőek. Hadd emeljek
ki néhányat a mű gazdagságából.

A zsidóknál a *Theologisierung des Rechts* áramában¹² a Jósiás-féle reform
után az uralkodó csak „megtalál” és „felolvas” jogot (21.) – csakúgy, mint a
régmúlt kódévé deszakralizált angol hagyományban.¹³ Revelációs forrásról

¹¹ H. Patrick GLENN: *Legal Traditions of the World. Sustainable Diversity in Law*. Oxford–New
York, Oxford University Press, 2000. xxiv + 371. (végső változatában 5th ed. xxvi + 423.),
jogfilozófiai továbbgondolására pedig VARGA Csaba: *Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi
kultúrák nyomában*. In: VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek –
múltban, jelenben*. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/15100/15172>, 47–66.

¹² Vö. Rainer ALBERTZ: *Die Theologisierung des Rechts im Alten Israel*. In: Rainer ALBERTZ:
*Religion und Gesellschaft. Studien zu ihrer Wechselbeziehung in den Kulturen der Antiken
Vorderen Orients*. Münster, Ugarit-Verlag, 1997. 115–131., különösen 120–127.

¹³ „immemorial custom of the Realm”, amiből következően a döntés funkciója „to declare what
the law is”, ami egyenértékű az aktualizálással, „to declare what the law has ever been” William

lévén szó, drámai fontosságú ebben – a kelsen-i érvényesség-származtatási sémára emlékeztetően¹⁴ – a „hagyományozási lánc töretlensége”, hiszen a szóbeli jogot (*Tōrah šebe'al peh*) is Mózesnek a meglévőkől történő továbbderiválás egzegétikájával együtt átadottnak tudják (56.). Megjelenik rögvest mindebben az újkor hajnalán megfogalmazott *artificiall reason*¹⁵ ösképe, hiszen amikor (a *Menahot*, 29b szerint) Mózes az akadémiát meglátogatja, zavarba jön, mivel vitájukból egy szót sem ért, ámde megnyugodva távozik, midőn vezetője biztosítja, hogy minden, ami elhangzik, a magának Mózesnek reveláltból adódik (57.). Közösségi s így jogi egységhez a *responsumok* is hozzájárulhatnak: a *Sanhedrīn* mint ítélkezési felsőbbtség kérésre kötelező jogi iránymutatást ad (87–88.), vezetője, a *nāšī* úgyszintén (89.). Fellebbezés intézményi értelemben nincs, ámde új bizonyíték felbukkanásakor az eljárás újra eljáráshoz (99.), s a *Mišnah*-ból kiderül, hogy valamely bíróság ítéletét egy már létszámban s tudásban nagyobb bíróság szintén megváltoztathatja (90.). Elvszerűségnek tetszik, hogy (a *Sanh*, 74a, 76a szerint) analógiával bűncselekmény nem tételezhető (110.). Gyakorlatiasságot láthatunk a közismert salamoni ítéletben; az eljárási s az anyagi igazság összekapcsolásában, miszerint kulturális háttérvélekedés szerint „akinek igaza van, az jobban és hatékonyabban harcol”, tehát a két félnek a kívülálló bíró előtti küzdelmében a pernyertesség mindent visz (145.); abban, hogy Maimonides mentő körülményt lát az alperes kötelező jelenléte alól 30 napon túli elutazása esetén, nehogy a kölcsön visszakövetelése kijátszhatóvá váljék (96.), avagy hogy a tanúk külön-külön kerüljenek kihallgatásra, nehogy elveszejtésre összebeszélés (mint Zsuzsanna és a vének példázatában) történhessék (96.); valamint hogy amennyiben a bírák nem mernek ítéletet hozni, nehogy esetleges helytelenségükkel ráharagítsák Istent Izrael népére, javaslatukat a felektől kezdeményezett megegyezésnek tüntetik fel (174.). Doktriner következetesség ismerhető fel például a bűnösség elismerésének tilalmában (2 *Sám* 1.16 biblikus helyére hivatkozottan), merthogy az élet egyedül Istené (101.); avagy a követendő módszer s a vitatkozás olyan kiemelt fontosságában, hogy

BLACKSTONE: *Commentaries on the Laws of England*. Vol. I. London, 1765. 73. szerint, idézi SZLADITS i. m. 3–4. §., 8–10.

¹⁴ Vö. VARGA Csaba: Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok). *Állam- és Jogtudomány*, 1986/4. 569–591. (újrány. In: VARGA Csaba: *A jog mint folyamat*. [Osiris könyvtár: Jog] Budapest, Osiris, 1999. 271–304. & <http://mek.oszk.hu/14500/14510/>); és VARGA Csaba: A bécsi iskola. In: VARGA Csaba (szerk.): *Jogbölcselet. XIX–XX. század. Előadások*. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae] Budapest, Szent István Társulat, 1999. 60–68.

¹⁵ Eredetében „Equity and Lawes, an artificiall Reason and Will”; THOMAS HOBBS: *Leviathan...* London, Andrew Croke, 1651. & <http://oll.Libertyfund.org/Texts/Hobbes, The Introduction>.

még egy elfogadott *halakah*, sőt bibliai szabály elleni érvelést is önmagában szellemi értéknek ismernek el (170.). A jog közösségisége közvetlenül jelenik meg a halálbüntetés végrehajtásában, így különösen megkövezésben, amit tanúkkal kezdve a lakosság hajt végre (103.), valamint a „közösségi szertartás félbeszakításának jogában”, mely a legszentebb, rituális pillanatban hallathat panaszt saját ügyben a közösség előtt (147.); közvetve pedig a szociologikumra történő nyílt felhívásokban, így a jogtudományi versengésben, ameddig annak éthoszát társadalmi támogatottsága fenntartja (164.), avagy a rabbinikus ítékezés hangsúlynövekedésében, amikor ez marad meg a nép számára egyedüli intézményi lehetőségként (169.).

Az *iszlám* a megegyezést részesíti előnyben (kivéve, ha ez jogtól tilalmazottat jogosítana) (41.; 137.), és forrás hiányában úgyszintén helyet biztosít a józan ítélőképességnek, amennyiben ez racionális kifejtésben indokolásra kerül (mint *ashāb al-ra'y*) – szemben a hagyományra épülő iránnyal (*ashāb al-hadīth*), amelynél logikai racionalitás nem játszik számottevő szerepet (44.). Kialakultságában az iszlám jog hármas forrásvidékű lesz: Korán, *sunna*, valamint a jogtudósok konszenzusa, amely utóbbiban a *šarī'a* mint 'igaz ösvény', a zsidó felfogásra emlékeztetően szintén nem kézhez kapott kész-ség, hanem „fel- és megismerhető” (53.), minthogy az erre irányuló képesség biztosításával – emlékezzünk csak a *dikaion* korai görög–római felhívására¹⁶ – az ember „a folyamat cselekvő részesévé” tétellett (56.). Így mindaz, ami e jogban normaként megfogalmazott/megfogalmazható eredmény, az nem tárgya, hanem eredménye a jogász *interpretation*nak, következésképpen nem is lehet biztos tudás (*'ilm*), hanem legfeljebb vélemény (*zann*) (152.); amely mégis biztos tudássá válhat, mégpedig automatikusan, azon pusztán tény erejénél fogva, ha és amennyiben létrejön fölöle a jogtudósok konszenzusa (161.). Benne a bírómár-már klasszikusan angolszásznak tetszik, hiszen nem igazság letéteményese, hanem az eljárás biztosítója s az elébe hozott „tanúk foglya” (*asīr al-šāhid*) (114–115.; 149.); és pontosan ezért helyeződik a jogi gondolkodásban társadalmi előfeltételezettségként hangsúly az erényekre (116.), mint a szocialitás végső fenntartójára, szintén valamiféle a Dicey-i *public opinion*ra¹⁷ emlékeztető felhanggal. Intézményesen nem találkozunk fellebbezéssel, hiszen az *iğtihād*

¹⁶ Vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>, különösen 2.1.2.1. pont, 29–37.

¹⁷ Albert Venn DICEY: *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*. [1885.] (8th ed. reprint.) London, Macmillan, 1923. cv + 577.; és Albert Venn DICEY: *Lectures on the Relation between Law and Public Opinion in England during the Nineteenth Century*. [1905.] 2nd ed. London, Macmillan, 1926. xciv + 506.

eleve nem több, mint vélemény, amelynek érvényessége kizárólag az elfogadott metodikával történő megfogalmazottságából adódik, következésképpen bármely más – bárkitől e rendszerben származó – bírói véleménnyel (*zann*) egyenrangú (122–123.; 154.); mégis egyfelől felépül a *dīwān al-mazālim*, mint királyi fórum, az esetleges hivatalnoki túlkapásnak egy delegált bíró útján történő ellenőrzésére (121.), s másfelől a mindenkori hivatali utód is általános felülvizsgálatba foghat (124.). A bírói jogszokás [*amal*, a.m. ‘tett; cselekvés’] lehet mint vélemény „híres”, „előnyben részesített” vagy „elszigetelt”; ámde a bíró kellő indoklással ez utóbbiakból is választhat, hogy melyiket vegye döntése alapjául (207.). A *responsum* szintén megjelenik: a *muğtahid* adja doktrinális általánosságban, a *mufīī* pedig konkrét ügyben, és az ilyen – *fatwā*ként – akkor (és attól) lesz majd a felekre nézve kötelező, ha és mert (és amely részében) ítéletbe foglalják (155–160.). A jogkérdésekről folytatott vitát verbális harcként kezelik, sőt egyértelműen tisztelettel övezik, hiszen művelése, vagyis a jog élőként tartása a közösségi túlélés záloga (197.). Ilyen jogművelésben fejlődött ki például a *hiyal* mint eszközrendelés adott cél eléréséhez, így a kamatszedés lehetővé tétele – kettős adásvétel burkában, az esedékességnek későbbi időpontra kitűzésével (208.). Sokat sugalló történetek példázzák az efféle gyakorlatiasság formáit: paráználkodás (*zinā*) megállapításához például négy férfi tanú kívántatik, kik képesek a teljes történésnek egymással megegyező előadásban történő tanúsítására (118.; 230–231.); az iráni Kay Qābūs példázatban mutatja be a bírói furfangot az igazság mégis kideríthetésére (140–141.¹⁸); avagy a neo-hanbaliták a *siyāsa šariyya* programjában lehetővé teszik a pusztá gyanú alapján történő eljárást (120.). A *qādī* – torzításában Weber,¹⁹ majd Frankfurter in *Terminiello v. Chicago* („under a tree dispensing justice according to considerations of individual expediency”²⁰), valamint Lord Justice Goddard („a Cadi under the

¹⁸ Vö. JANY János: Az igazságosság szerepe a perzsa irodalmi hagyományban. In: Ádám Anikó et al. (szerk.): *Correspondances – Kapcsolatok. Hommage à Martonyi Éva*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006. 230–243., különösen 240–241.

¹⁹ MAX WEBER: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 2/2.* kötet. [Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie.] Ford. Erdélyi Ágnes. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1995. 140–141. Vö. még – monografikus helyreigazításként – IRENE SCHNEIDER: Die Merkmale der idealtypischen *qādī*-Justiz: Kritische Anmerkungen zu Max Webers Kategorisierung der islamischen Rechtsprechung. *Der Islam*, vol. 70., no. 1. (1993) 145–159.; valamint HEINRICH SCHOLLER – SILVIA TELLENBACH (szerk.): *Position und Aufgaben des Richters nach westlichem und nach islamischem Recht*. [Rechtsvergleichung und Rechtsvereinheitlichung 8] Tübingen, Mohr Siebeck, 2007. 125.

²⁰ „This is a court of review, not a tribunal unbounded by rules. We do not sit like a kadi under a tree dispensing justice according to considerations of individual expediency.”

*palm tree*²¹⁾ – valójában megalapozott, jogtudósi tanácsoktól támogatott, kellő eljárást biztosító intézmény volt; olyan időkben, amidőn még Európában sem működött politikától elszakadt igazságszolgáltatás, s a nem vagyoni kár öszszegszerúsége pedig napjainkban is teljességgel bírói „ízléstől” függ (162–163.).

A *perzsa dātā* egyidejűleg isteni jog és uralkodói törvény (59.), amelyek esetleges belső ellentmondásának feloldásában pedig az isteninek az elsőségét olykor „a királyi hatalom lerombolása” szintén isteni tilalma okán látják/láthatják akadályozottnak (62.). A király (csupán magánjogi vitákban ismerten) beleszólhat a bíráskodásba, s ha ez jogellenességet eredményez, úgy ez „politikai döntésként” javíthatatlan marad, legfeljebb a bíróság, saját kockázatára persze, elszabotálja majd a végrehajtását (71.). Gyakorlati kompromisszumról, az elérhetetlen mégis elérésének addig megszerzett útjaihoz történő görcsös ragaszkodásról árulkodik, hogy például a jogtudós addig szabad a véleményében s annak alakíthatásában, ameddig bíró azt döntésébe nem foglalja (161.), avagy hogy egy tanító írás szerint „néha halállal kell büntetni azt a cselekményt, mely bocsánatot érdemel, és meg kell bocsátani azt, ami halált érdemel” [Ibn Isfandiyār] (64.).²² Igazságtalan döntés ellen bárki közvetlenül a királyhoz fordulhat (81.; 136.). Szabadon tünődhetünk eljárásuk formaságain, ha most arról is tudomást szerzünk: volt, hogy királyi parancs ment ki a helyi kormányzóhoz, hogy börtönét meglátogatva a halálra méltókat végezze ki, a testi fenytést érdemlőket fenytse meg, a többieket pedig bocsássa szabadon (84.)! A kivégzés egyébként itt is tömeg előtt történt (85.).

Mind a *három* berendezkedésben közös, hogy nemcsak ismertek bennük tudatosan *contra legem* döntéseket, de az iszlám még elméletet is formált ennek (bizonyára kivételes) alkalmi igazolására, minthogy – XI. és XII. századi fejleményként – al-Ghazālī szerint a *muğtahid* eltérhet a *nass*-szövegekben meghatározott normától, ha a közösség érdekében (*maslaha*, korabeli *utilitas publica* gyanánt) ez feltétlenül szükséges (241.).

Egyebek közt, közös a *perzsa* s az *iszlám* jogban, hogy „vallás és hatalom egy anyaméhből származtak, soha egymástól el nem válnak” [al-Ghazālī] (35.).²³ *Zsidó* s *iszlám* jogokban pedig az mutatható ki egyebek közt közösként, hogy mint

²¹ „The court [...] is really put very much in the position of a Cadi under the palm tree. There are no principles on which he is directed to act. He has to do the best he can in the circumstances, having no rules of law to guide him.” Id. L. ROSEN: *The Anthropology of Justice. Law as Culture in Islamic Society*. [fHenry Morgan Lectures Series] Cambridge, Cambridge University Press, 1989. 58.

²² Ibn ISFANDIYĀR: *Tārikh-i Tabaristān*. Szerk. 'Abbās Iqbāl. Tehrān, 1942. 23.

²³ AL-GHAZĀLĪ: *Nasīhat al-mulūk*. [1351.] Szerk. Galāl al-Dīn Hemmātī. Tehrān, 1942. 17.

kinyilatkoztatás, a jog változhatatlanul adott, a „gyakorlati jogalkalmazásban alkalmazott jogtest” mégis jogtudósoktól megfogalmazott normákból áll össze, helyenként – korabeli hasonlattal – „hajszálon függő hegyként”²⁴ (58.); hogy a *halakah* és a *šarī’a* megfogalmazása és követése éppen nem egyszerűen evilági hívság, hanem egyenesen az Istenhez eljutásnak – az isteniben részesedésnek – egyik kikerülhetetlen módja (170.); hogy többségi határozattal, illetőleg jogtudói konszenzussal a jogtudori következtetés önálló jogforrási erőre tesz szert (239.); valamint hogy – hiszen a szabály nem változtatható – kívánatos eredményt egyebek közt, ha szükséges, az eljárás lefolytathatóságának a gyakorlati lehetetlenítésével érnek el (231.).

Ezek a pusztán általam kiemelt hangsúlyok – együtt a dolgozatból vett hivatkozásokkal – példaértékűek. Arra, ami pontosan összeköti ezeket korunk joga általunk való mindenkori tanulmányozásának a legmélyebb értelmével. Jelesül arra, hogy mentális műveletek és gyakorlati eljárások formái, pályái és csatornáik megváltozhatatlan súllyal átörökíthetnek s valamiféle visszavezetetlen originalitás és összemérhetetlenség képzetét kelthetik, miközben mint problémamegoldási eshetőlegességek éppen közös gyökereket, tanulságokat, sőt akár egymással párhuzamos utakat is mutathatnak.

*

Látszólag egy leginkább semmitmondó következtetés az (most, az elemzések lezárultával megfogalmazottan), ami az egész művet megírásra érdemesítetté avatja, s tényleg bizonyítottsága esetén számunkra, napjainkban, üzenete potenciáljában egyértelműen ügödöntőnek tetszik. Eszerint „a jogrendszer állapota [...] a jogtudomány minőségétől függ”, mely jogtudomány egyben „jogforrásként is funkcionált” (238.) – következtet így a szerző –, miközben magam mindenekelőtt talán „teoretikus igényességet is felmutató vagy párhuzamosan műveltető gyakorlati *jogművelést*” értenék leginkább a ‘jogtudomány’ kifejezésén.

Hasonlóképpen módszertani alapvetés értékű következtetés annak az egész elemzésen végighúzó kimutatása, hogy a *jogi pluralizmus* nem tévesztendő össze a bírói ítélethozatalnak tagolt, sokszereplős, kölcsönös rendszerbeli együttműködésen nyugvó strukturálásával (163.). Vagyis volt, lehetett e berendezkedésekben jogi pluralizmus; ámde nem önmagában azért, mert a döntéshozatal egymáshoz képest eltéréseket mutathatott.

²⁴ E. P. SANDERS: *Jewish Law from Jesus to the Mishnah. Five Studies*. London, SCM Press, 1990. 119.

Számomra, a *comparative judicial mind* kifejtésére leginkább érzékeny érdeklődéssel a műben végig kihangzó alapkérdés változatlanul az (csakúgy, mint Glenn említett könyvében): *mi köt*, ha nem kézzelfogható, fizikálisan megragadható, mert egyfajta mechanicitással történő hatással bír az, ami köt? Vagyis mire alapoz kultúránk, amikor hagyománykövetést igényel? Miben rejlik mindez? *Mit* folytatunk voltaképpen benne, amikor „követjük”, s *mit* nem, amikor „eltérünk”? Ez a kérdés itt – teológiai súllyal – létértelemmé, igazolási alapkérdéssé magasodik, nehogy lehetővé tegye az elbitangolást az isteni szándéktól, a revelációtól! Tehát: mi lehet diszkontinuus *mi*hez képest, s mettől kezdődően?

Számomra (csakúgy, mint például már említettem a mai svéd jogtörténetírás mint módszeresség-történet számára) az ilyen és hasonló tanulságok a történelmi stúdiumok igazán érdemes eredményei. Hiszen azt látjuk mindvégig, hogy a *hagyományörzés* útjai kizárólag kerülőutak, pragmatizmusok lehettek és lehetnek változatlanul: részben ideológiák, részben pedig gyakorlati terelések, mint például a „hagyomány” kultusza, a „becsület” kiművelése, a „módszer” kritériumszerűsítéshez közelítése, avagy az „eljárás” csatornáinak kiépítése, és így tovább. Mind sikeres útként, ha beváltak, ám mégis önbecsapó módon, hiszen annyiban és azért működhettek csupán, amennyiben és amiért az éppen fennálló társadalmi konvencionalizáció sikeresnek minősítette ezeket – rituális megerősítésként ennek betudottan, de voltaképpen edukációs és szocializációs eszközökkel elérten. Jelzésértékű például, hogy amennyiben az adott jogi berendezkedés „háttérben nem állt állami autoritás [...], pótlásról a jogtudományi vita gondoskodott” (239.); hogy a perzsák mintegy szójátékként konstruált önellentmondással kikényszeríthették az isteni és az uralkodói jog kettősségében esetlegesen felbukkanó ellentmondásnak az isteni helyett az evilági hatalmaskodást érvényre juttató megoldását (62.); vagy hogy miközben kizárólag normatív posztulátumokról s legfeljebb ideológiákról értekezünk, végső soron mégis tények túlnyomó volta válhat(ott) döntővé, végső soron és normatív köntösben kritériumszerűvé emelkedve, amint ezt (a kelsen jogerő vagy „nagyban-egészében vett hatékonyság” előképeként) történetesen az iszlám bírói „véleménynek” konszenzus esetén „biztos tudássá” átlényegülésében láthattuk (161.).

Ráadásul csaknem mulatságos, hogy megjelenik mindebben a latinitás isteni tökéletességének leibnizi víziója, a matematizáló jogi levezetés francia XVIII–XIX. századi (gyakran Stendhallal példázott) eszménye előképeként a zsidók jogért folytatott vitáinak, mint a templom lerombolása után a kultusz pótlójának egyfajta önértékké válása, merthogy – mint egy történelmi feldol-

gozásból merítetten²⁵ értesülünk erről – „a Mennyben Isten és az angyalok is tanulmányozzák a *Tōraht*, vitatkoznak róla és viselkedésük minden egyes mozzanata a rabbinikus etika elvei szerint történik” (172.; 186.).

*

Csupán jelezhetem olykori részjellegű kétkedésemet kérdésként, olyan felvetések kapcsán, amik leginkább a hatalmas korpusz még kéziratgondozást igénylő esetleges hiátusaiból adódhatnak. Amennyiben például a szerző szerint „azáltal válik valami »jóvá«, hogy Isten azt tételezi”, miért kellene egyúttal azt is állítanunk, miszerint „mindebből logikusan következik, hogy eleve egy, a természetjoghoz hasonló gondolatkör kialakulása az iszlám jogban kizárt volt” (54.)? Merthogy nálunk, a keresztény gondolatkörben eltérő lenne az érték forrása? Vagy például annak tényénél fogva, hogy a „fogalmi jogászat” – másutt kifejtettként²⁶ így gondolnám én is – „ismeretlen” volt vagy „másodlagosnak” bizonyult, az érvelést máris szükségképpen egy *result centered approach* jellemezte (240.)? Nincs kétségem ez iránt, de ebben a legáltalánosabb értelemben – mint ezt másutt is már kifejtettem²⁷ – az érdek mozzanata, s ezáltal a mindenkori *socialitas*, vagyis a jog eredendő társadalmi rendeltetése/hivatottsága minden emberi reflexióban eleve benne rejlik. Azaz ilyen állításként ez vagy semmitmondó, vagy pusztán adott körben tettenérhető. Avagy valóban bizonyítani tudná a szerző – mert nem véltem látni ennek dokumentáltságát –, hogy „Mert igaz az, hogy a jogtudósok eljárása rendkívül formális és sok esetben rugalmatlan volt, mégis a merev jogszerűség összességében kevesebb kárt okozott, mint a rugalmas célszerűség.” (120.)?

*

²⁵ Forrásként J. NEUSNER: *History of the Jews in Babylonia*. Vol. V. Leiden, Brill, 1970. 147. meghivatkozásával.

²⁶ Vö. VARGA Csaba: Jogdogmatika, avagy *jus, jurisprudentia* és társai – tudományelméleti nézőpontból. & »Jog«, »jogtudomány«, »tudomány« – lét- és ismeretelméleti nézőpontból (Viszontválasz). & A dogmatika természetét illető kutatások lehetséges hozadéka (Hozzászólás). In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Jogdogmatika és jogelmélet. A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2006. november 10-én és 11-én rendezett konferencia anyaga*. [Prudentia Iuris 26] Miskolc, Bíbor Kiadó, 2007. 11–26.; 68–80.; 241–251.

²⁷ VARGA Csaba: A jogtudomány természete. In: BÓDIG Mátyás – ZÖDI Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna. Tudomány módszertani és tudományelméleti írások*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete – Opten Informatikai Kft., 2016. 77–85. & http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/mtalwp/2015_24_Varga.pdf

Eseményként értékelem a mű elkészültét: a szerző személyes tudományos fejlődésében időleges koronának, tudománytörténetünkben üdvözlendő s megjegyzendő komoly pillanatnak, egyéni teljesítményeként pedig hivatására méltán érdekesnek.

Nyelvünk finomságai iránt érzékenyen hadd rögzítsem végül, hogy „Mítosz és valóság: Az iszlám, zsidó és zoroasztriánus jog és igazságszolgáltatás történeti-szociológiai vizsgálata” címpontosbításban pontosan azt adja, amit ígér, s – tán még jelentősebbként – azt, amit feltehetően a jövőben is várhatunk nemcsak a szerzőtől, de általában is eleve jogtudomány-művelésünktől.

IV.

KATOLIKUS EGYETEM

EGYETEMI LÉTÜNK ÉTHOSZÁRÓL

Mindennek lehet célja a világon, s mivel emberi dolgaink szintén összetettek, cél és eszköz viszonyában sokszempontú megközelítést igényelhetnek. Hallgatóinkhoz intézhető búcsúszóként hadd utaljak arra, hogy ez alól maga egyetemi s benne tanulmányi létünk sem kivétel, hiszen technikai értelemben vett szakképzésen, általános és szakmai szocializáción túl még számos összefüggésben játszhat szerepet.

Ezek egyike keresztény meggyőződésünk tudásnak és hitnek nemcsak összeegyeztethetőségéről, de egyenesen egymást feltételező jellegéről; arról, hogy helyes csapáson körütekintően előrehaladó tudásunk éppen nem kizárja, hanem elmélyítheti hitünket. Másika pedig több évezredes emberi tapasztalásunk az emberi gyarlóság nevelés általi korlátozhatóságáról, a nevelésben összes emberi képességünk egymás közti óhatatlan kölcsönhatásáról, vagyis testi és lelki, tudományos és művészeti képeztetésünk egyidejűségének fontosságáról, és nem utolsó sorban értelmünk rendszeres művelésének elengedhetetlenségéről. Jogi képzésünkben éppen jelenlévően a reflexió társadalmi és személyes értelemben egyaránt legszorosabban teremtő erejére gondolok, annak szükségességére, hogy emberlétünk minőségének megélhetése és felelősségvállalásunkkal létünk értelmessé tétele érdekében történelmünknek a jövőben immár ne pusztá tárgyai s a bennünket is kisajátítani igyekvő globalizált élvezetiparnak ne merő fogyasztói, hanem dilemmáinkkal és megejtett választásainkkal tudatos alakítóivá legyünk.

Ezen igény beteljesedése közelebb vihet bennünket olyan értékekhez, amelyeket egykor, klasszikus újkorunkban végig a keresztény Európa polgárságában azonosíthattunk. És ha már személyemben történetesen azok egyike lehetek, akik másfél évtizede a történelem különös kegye folytán valamelyes közelségbe kerülhettek mai sorsunk legalábbis gondolatilag formázott (megelőlegezett) alakításához, hadd mutassam be az alábbiakban egykori, szolgálati pozíciómban született feljegyzésemet, amellyel az akkoriban formálisan is létrehozott és működtetett (azóta pedig talán szerencsétlenül elfeledett), számos alapvető irányban kezdeményező és támogató szerepet betöltött roppant aktív, kora-

beli helyzetünk tudatosításában s tennivalóink stratégiai tervezésében egyaránt előljáró Miniszterelnöki Tanácsadó Testület tagjaként, naponta éjszakáig miniszterelnöki kabinetirodán s korabeli kormányzaton belüli és kívüli társakkal együtt munkálkodott kormányfőtanácsosként – mintegy előkészítés, felkészítés s burkoltan egyúttal szelíd befolyásolás gyanánt – fordultam miniszterelnökünkhöz akkor, amikor a kommunizmus bukása utáni első szabadon választott kormány feje történelminek ígérkező első látogatását tette a Magyar Katolikus Egyház fejénél és székhelyén, dr. Seregély István érsek¹ úrnál Egerben, amely hivatalos látogatásnak a politikai és gyakorlati általánosságok széles mezején túl ugyanakkor egyetlen rögzített s kulcsponthoz jelentőséget hordozónak vélt, operatív hatásúként várt témája volt, jelesül a katolikus egyetem ügye. Az az ügy, amelynek mikénti irányú gondozásában és eldöntésében ekkoriban még maga az Egyház is különféle – olykor vatikáni gyökerű, olykor honi relevanciájú – dilemmák sora előtt állott, s amelyben a mi civil oldalunkról maga a miniszterelnöki elköteleződés még szintén formálódóban volt, hiszen – éppen legendás történelmi műveltsége birtokában – dr. Antall József sokáig az egykori Pázmány Péter (kommunista átnevezése óta: Eötvös Loránd) Tudományegyetem fáradtságos munkával történő lassú visszahódítását vélte organikus s természet-szerűen járandó útnak, nem pedig új intézményteremtést, amit egyidejűleg igénytelenebb és kockázatosabb útnak vélt.

Ami az alanti feljegyzés mai utókorai olvasatában figyelemreméltó, az számomra mindenekelőtt a kifejezett utalás a humán és szociális teljességünkön belüli összefüggésre, nevezetesen arra, hogy a tudás körültekintő művelése úgyszólván garantáltan hasznos, értékes, közügyekben felelősséggel elköteleződő embert, azaz polgárt nevel, akiben az önreflexió, a tudományos megalapozás és végiggondolás iránt felkeltett igény már önmagában alkalmas lehet arra, hogy a janicsár-létre kárhoztatottságon túlemelkedést, s egyúttal közös sorsunk formálásában részvételre készséget, alkalmasságot és elegendő alázatot egyidejűleg biztosítson. Ezért lelkesített bennünket a feladat, hogy kormányzati eszközökkel elősegíthető stratégiai megoldásokon tűnődjünk és kivitelezésükben – miként egyetemalapításunkban – közreműködjünk.

Következzék hát a dokumentum:

¹ (1931–); vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Seregély_István_\(érsek\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Seregély_István_(érsek)), 1990–2005 között a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia elnöke, így alapításától majd elnöki mandátuma lejártáig a Pázmány Péter Katolikus Egyetem nagykancellárja.

Miniszterelnöki Tanácsadó Testület

Varga Csaba

Budapest, 1991. X. 15.

SZIGORÚAN TITKOS!

Készült: 3 pl.

Egy pl. 2 old.

ANTALL JÓZSEF miniszterelnök úr részére!**KATOLIKUS EGYETEM LÉTESÍTÉSE**

a Pázmány Péter Hittudományi Egyetem
többkarúvá alakításával

ELEMZÉS:

A Miniszterelnök úr holnapi egri útján találkozni fog **Seregély érsek** úrral. Tervek szerint ő a mellékelt levelet mutatja majd be Miniszterelnök úrnak, hogy valamiféle „Támogatom!” kifejezésével azon a jóváhagyását elnyerje.

Szerény fővárosi indítás és a piliscsabai volt laktanyán történő kiépülés gondolatával a Katolikus Egyetem Alapítvány a minisztériumi szakhatóságokkal az előkészítő tárgyalásokat lefolytatta. Ennek eredménye:

1. A Pázmány Egyetem többkarúvá tétele esetén egyoldalú egyházi aktussal létesíthetők bölcsész- s később további karok – *anélkül, hogy mindez parlamenti jóváhagyást igényelne*, vagy ennek kapcsán szembe kellene néznünk pl. a Hit Gyülekezete vagy a mormonok állami segédlettel történő főiskolaalapítási igényével.

2. Mivel a jelenlegi jogi konstrukció az állami pénzügyi támogatás szempontjából az „állami” és a „magán” kettősségére épül, s az „egyházi” értelmezés szerint minősül előbbinek vagy utóbbinak, a „Támogatom!” kifejezése a *Pázmány Egyetem eddigi támogatásának mintájára* megoldaná a kérdést – anélkül, hogy ezzel pl. az előbbiekre vonatkozatható precedenst szolgáltatna.

(Előzetes elképzelések szerint *Rabár Ferenc* professzor urat kérnék fel rektornak.)

KÖVETKEZTETÉS:

Egy ilyen egyetem léte és kisugárzó hatása messzemenően nem csak egyházi ill. vallási szempontból értékelhető. **Politikai jelentősége is felbecsülhetetlen** az ország jövődő arculata, polgársága és értelmisége szellemiségének alakulása szempontjából.

Bölcsészkarának terve máris azzal az eséllyel kecsegtet, hogy az ELTE számára kemény versenypartner – és alternatívát – hoz létre.

Hamarosan újságírói, társadalomtudományi, jogi, igazgatási karok követhetik a bölcsészkart. Mindez nemcsak szociológiai értelemben, de szemléletileg is kihívást jelenthetne az intellektuális életünkben mindmáig úgyszólván egyeduralkodó balos, marxizáló, ill. doktriner áramlatokkal szemben.

JAVASLAT:

1. Seregély érsek úr kérésének a fenti értelemben történő támogatása.
2. Lehetőség szerint a regionális ill. vidéki fejlesztési alapokból is (pl. – aktualizálódása esetén – az Expo utáni 30 milliárdból) a piliscsabai többkarú, könyvtárral teljes kiépülés külön pénzügyi támogatásának biztosítása.

(aláírás)

Kívánok hát végzőseinknek olyan személyes és szakmai életutat, hogy kellő serénységgel és fáradsággal, egyszersmind kiegyensúlyozott életörömmel élhessék meg jogászai pályájukat úgy, hogy képességeikkel s jóra való elhivatottságukkal szűkebb és tágabb közösségeik számára egyszersmind eszményeket is példázhassanak.

EGY KÖZÖS VÁLLALKOZÁS ÍZE

(Emlékezés Zlinszky Jánosra)

Zlinszky Jánosról már jogtörténeti munkásságának kezdetétől hallottam, tudtam róla és számon tartottam. Olyannyira, hogy kellően felháborodtam, amikor az 1980-as évek elején, kandidátusi eljárása kapcsán, az akadémiai intézetünkbe rendszeresen feljárogató Szamel Lajos egykori pécsi professzoromtól éppen Zlinszky magyar civiljogtörténeti feltáró munkájáról lekicsinyló megjegyzést hallottam. Első személyes találkozásra saját kezdeményezésemre akkor került sor, amikor Antall József miniszterelnök tanácsadó törzsének tagjaként szerettem volna az igazságtételi törvény alkotmányellenesként megsemmisítése tényleges okairól s az alkotmánybírósnak emögött megbújó üzenetéről elbeszélgetni egy döntéshozóval. Annak lehetetlensége helyett, hogy az ifjúkori pécsi „a” barát s egykori évfolyamtárs, ám akkorra egyre sűrűsödően ügy-ellenfélle lett alapító alkotmánybírósnak elnökkel keressem a konkrét aktuális érzékenységet felborzó kapcsolat, jó választásnak bizonyult Zlinszky János, hiszen határozottsága ellenére nyitott volt, beszélgetésünk komolysága ellenére személyes benyomásokat, sőt segíteni akarást is felvillantó. Így hát számos háttérkörülményt megérthettem beszélgetésünkből – mindenekelőtt s számomra drámaian régi gyanúmnak külső megerősítéseként az adott törvénykezdeményezés egész folyamatából azt a számukra adódó tanulságot, hogy mintha valamiféle gesztenye kikaparására szánták volna őket, mert maga a miniszterelnök úgy mond csak fél szívvel állt az igazságtételi szembenézés mögött.

Évekkel később nem megkeresésem tényét, hanem célját éreztem szívet melegengetőnek, amikor felhívott a katolikus egyetemi jogi kar előkészítésében való közös munkálkodásra. Közismert, hogy a kommunista hatalomátvétel őt kezdő egyetemistaként érte, és kényszerpályára kényszerítette. Saját élettörténetében megkésetten, hozzám képest tizenhárom évvel ifjabb tehetségétől függetlenül csak évnnyivel korábban lett kandidátus, majd utóbb tudományok doktora, végül egyetemi tanár. Viszont az előkészítésre általa kiválasztott bizottságban egyedül voltam egyetemi tanár jogász, aki fővárosi akadémiai/egyetemi berkekkel

ismerős, hiszen három évtizede már megszokhatatlanul azokban munkálkodó, ráadásul soknyelvű publikációs terméssel s nemzetközi tapasztalattal a háttérben. Nos, jóleső az arra emlékezés, hogy milyen mélységes és mozdíthatatlan eltökéltséggel járt el Zlinszky János bármely ügyben. Eltérő gondolat, kritikus ellenvélemény a véle való folytatólagos vitákban egyaránt felhozható volt, hiszen bármiről szívesen beszélgetett; de magabiztosságán, elhatározásán igencsak nehezen változtatott. A légkör egyszerűen jó volt körülötte. Előzékeny nyugodtság, szerény színezet alatt eltökélt ön-túlvállalás – csupán arra nyitottan, hogy azt környezetéből bárki egy további területen is segítse vagy biztosítsa. Többletfeladatot utolérhetetlenül mindig maga keresett – saját számára; és ebben a bármikor másik csak annyiban lehetett partner, hogy önnön személyisége, hivatása, jártassága vagy ismeretése esetleges specialitásaival ehhez hozzájáruljon. Így valóban e bizottsági munkahónapok nyomán Bagdy Gábor, Botos Katalin, Erdő Péter, Jobbágyi Gábor és Tersztyánszkyné Vasadi Éva társaságában közös munkánk gyümölcse lett a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának létrejötte; ennek kontúrjait és színeit (bennük az országos átlagból kiemelkedő sajátos megoldásokkal, többletekkel s egész szellemiségével, amik azonban a kormányzati *gleichschaltolás*, egyöntetűvé tétel következtében túlnyomórészt a kezdeti idők vívmányai, majd rekvizitumai maradtak) azonban gyakorlatilag minden esetben az ő – feltehetően hosszú időközön keresztül érlelt, mert felvetésekor már mindig kiérleltnek tetsző – elgondolásai vagy éppen ötletei határozták meg. Rengeteget beszélgettünk s vitáztunk; summázatként azonban mindezek eredménye aligha lehetett több, mint hogy erősítettük vagy gyengítettük, végső soron finomítottuk az általa felvetetteket. Ő hatvanhét éves volt akkor, legfiatalabb bizottsági tagunk harmincnyolc, magam pedig Botos Katalin együtt ötvennégy évesek – mindannyiunk bőséges tudással, tapasztalattal, s persze jószándékkal; ő azonban érett, bár még merni vágyással párosulni tudó bölcsességgel is.

Magam a hazai jogászságból elsőül 1990–1993, majd 1995–1998 közt nyertem – hatalmas nemzetközi konzorciummal a hátam megett – ma milliárdosnak bizvást mondható TEMPUS-pályázatot, ő pedig 1991–1994 között.¹ Sok tekin-

¹ Érdeemes rögzítenem, hogy karalapítási fáradozásával egyidőben, 1995-ös kezdettel maga is pályázott Brüsszelben egy újabb három éves nekifutásra, amibe már a leendő kart is beletervezte; ez azonban az Európai Gazdasági Közösség brüsszeli TEMPUS-központjától nem nyert jóváhagyást. Kérésére – sikeresként – magam mentem ki Brüsszelbe, hogy indokaikat megtudva, János a következő évben már több eséllyel újra pályázhasson. Ennek megtörténtéről azonban nincs tudomásom. A saját 1995–1998-as projektembe azonban már be tudtam – utólag, négy hazai és huszonnyolc európai gazdasági közösségi rektor írásbeli jóváhagyásával – vonni a PPKE JÁK mint ötödik magyar intézmény részvételét, s ez, saját

tetben és jól együttműködtünk; bizalmi alapon kiségtettük egymást, hogy eltérő projekt-prioritásainkkal és nyugati partner-hálózatunkkal jogász-szakmai újjáépülésünket a kommunizusból nagyobb hatékonysággal előmozdítsuk.

Lételeme volt az építő cselekvés. Például, bár naponta érintkeztünk, ahelyett, hogy mint majdani alapító intézetvezetőnek bármire felhatalmazást adott volna, első piliscsabai összeövetelünkön – az anyámmal egyidős Gál Feri bácsi rektorunk ünnepi szentmiséjét követően (akit már maga a katolikus egyetem létrejöttében miniszterelnöki tanácsadóként bábáskodva, s ezért sokszor tárgyalva véle esténként plébániáján, úgyszólván jóbaráti közelségből ismertem) – keresetlen közvetlenséggel egyszerűen bemutatta jogbölcseleti intézetemben leendő saját munkatársaimat,² nem is indokolva, hogy miért kész helyzetet teremtve járt el. Tanmenetünkben jogbölcseleti tárgyam mellett csak a jogtudományokba bevezetés és az államelmélet indítása volt kezdetektől időszerű. Ez az, amit magam biztosíthattam, előbbit pályakezdésemkor volt előljáróm Péteri Zoltán, utóbbit ELTE-tanszéki múltamban megismert nagyszerű ifjabbakból, Paczolay Péter, majd egy év múltán Takács Péter személyében. János iránti bizalomból persze nem morgolódtam – és egy évtizednyi közös lelkesedésből és kemény munkából így állott össze tanszéki szinten az országban „Kiválósági hely” gyanánt egyedülként elismert³ jogbölcseleti intézetünk. Ugyanez a háttér magyarázhatja, hogy karunk egésze erőteljes alkotmánybíróági és miskolci reprezentációból állott össze, hiszen az Akadémia s a többi kar világát János – nem túl régiben szabadulva az ügyvédvilágból – csak kevéssé ismerte.

Ugyanezt a közvetlen eljárást példázza, hogy habár hét éven át viselhettem a tudományos és külügyi dékánhelyettesi tisztséget, e körben eső feladatom gyakorlatilag egész idő során egy sem adódott: dékán urunk mindent maga, örömmel és fáradhatatlanul szeretett kezdeményezni és az utolsó szögig intézni. Ezzel egyidejűleg persze teljes támogatásával építhettem fel a kari könyv-

---

választásomból, persze, de a friss kar (így személy szerint Frivaldszky János, Horkay Hörcher Ferenc, Chertes Attila, Paczolay Péter, Paksy Máté, Tattay Szilárd, s maga Zlinszky János, akinek jogászshivatás-tankönyvét például – mint utólag kiderült, az Alkotmánybíróság bőkezű támogatásával párhuzamosan – közel háromnegyed millió akkori forint honoráriummal s nyomdaköltség átvállalásával finanszírozhattam) termékeny lendületének köszönhetően is, végeredményben pozitív diszkriminációt eredményezett.

² Induló minőségében Horkay Hörcher Ferenc filozófus, Frivaldszky János olasz szakos bölcsész, valamint a Zlinszky János által vezetett miskolci jogelméleti és jogtörténeti tanszékről H. Szilágyi István – korábról általam is ismert kiváló, kezdeményező kolléga – és Chertes Attila személyében.

³ A Magyar Akkreditációs Bizottság pályázatán intézeti/tanszéki szinten csak mi nyertünk – az országban elsőként és egyedülként; ez az 1995–2001. közti időszakra szólt. Megújíthatóan ugyan, azonban sem megújításra, sem új jelentkezésre pályázati kiírás már nem született.

kiadást és könyvtárügyet, az előbbi másfél évtizeden át, az utóbbit hét éven keresztül. Azt azonban már eleve kívánta, hogy személyes könyvszeretetéből s könyvtárának nagylelkűen tanszéki elhelyezéséből rendszert kovácsolva a tanszékek erős s a kar viszonylag gyengébb könyvgyűjteményi struktúráját intézményesítsük – noha egyébként éppen eleget meséltünk egymásnak arról, hogy az európai világ nagy részében pontosan ekkoriban számolták fel a tanszéki könyvtárak autarkijának zárt, a tudományos külvilág számára demokratikus hozzáférhetőségben alig hasznosuló világát, Graztól Párizsig és Lisszabonig hatalmas kari/egyetemi gyűjteményekbe vonva össze az addig szétaprózott és külső érdeklődőnek úgyszólván elérhetetlen könyv- és folyóiratállományokat.

Jó volt vele lenni, közös munkában részt venni, kari operatív bizottságunk heti ülésein gondjait s bármelyikünk felvetéseit megvitatni. Leginkább felemelők azok az évek voltak, amikor magunk gazdáiként álmainkat – túlnyomórészt persze hatalmas emberi bölcsességének és jogászai tudásának, a szó legigazibb értelmében nevelő vénájának, és egészében minden ilyen ügyünkben személyes hitelességének gondolati termését – szabadon megvalósíthattuk. Ennek volt része eleve nyolc félévre tervezett jogi teoretikus, módszertani és összehasonlító intézeti tárgysorozatunk felépítése, és mindenekelőtt egy *katolikus* jogi oktatás fundálásának a „*jog és ...*” társadalmi-erkölcsi környezetében történő megkísérlése. Életútjának és saját római jogi bölcselmének tanulsága egyként prognosztizálta, hogy közgazdaságtanon túl milyen mély, a hallgatóságot termékeny és tettekre szövő jövendőre tényleg felkészítő filozófiai, logikai, retorikai, kommunikációs megalapozás verhetett nálunk gyökeret másfél évtizeden keresztül.

Pezsgő programokat szerveztek maguknak hallgatóink; magunk gyakorta apostoli nunciust, püspökkari elnököt, püspököket s rendfőnököket fogadtunk; miközben a politikai közéletnek is természetes – mert egyszerre morális megalapozású és tudással felvértezett célt – közegeiként léteztünk. Az *Ítélet*ben tanítványaink közéleti tárcákkal jeleskedtek, elméleti képzésük továbbmélyítését követelték, igazi személyes történelmi tanúskodásokat szerveztek komoly vonzerővel például Október 23-a megemlékezésekor.

Tudjuk, éppen szervezéstudományból, hogy minden szabályozás és betagolás óhatatlanul korlátoz, s ezt a sorsot mi sem kerülhettük el. Rendeleti szintű állami egységesítés, egyházi gondoskodás aligha járhatott egyneműsítés nélkül. Ezek hulláma többé-kevésbé egybeesett Zlinszky János dékáni pozíciójának megrendülésével. Olyan átalakulást éltünk meg, mint amikor a szeretet határtalan áradását merő kötelességteljesítés váltja fel. Ám ő csak állt a vártán, és sohasem panaszkodott. Pedig a formális intézményesedés, a merő

professzionizmus ránk kényszerített kiteljesedésével a bennünket különösen lelkesítő s az egész kari életre (tanártársakra s hallgatóinkra egyként) kisugárzó személyes kezdeményezés örömtelisége és tétje is lassan alább hagyott. Lassan kezdett az is a talán meg sem történt múlt kódéba veszni, ahogyan szükség szerint a munka piszkában is elől járó Jánossal az élen Horváth Attila vagy Tóth Zoltán József birkóznak az ELTE ÁJK könyvtára értékekben bővelkedő feleslegének vagy az Országos Széchényi Könyvtár kültelki raktárakban őrzött valahai szerzetesi gyűjtemény-roncsainak porával; ahogy magam előbb a Minisztertanács tanácsigazgatási szervének megszüntetett hatalmas könyvtárát, majd a Tanácsakadémia bőséges feleslegét vetetem át; ahogy ő, a dékán, a Magyar Jogász Szövetségtől, a megszűnő Közgazdasági és Jogi Könyvkiadótól, a Máltai Szeretetszolgálattól, a piarista rendi gyűjteménytől, valamint német s osztrák professzori hagyatékokból egész könyvtárakat ment át,⁴ magam pedig Regensburg hatalmas egyetemi könyvtárának duplikát-állományát évente hittudományi, bölcsészeti és jogi karunknak (de zenei és néprajzi hazai gyűjteményeknek is) egyaránt kiválogatom és teljes személyautónyi teherrel – alkalmasint teherautóval kiegészítő szállíttatást is igénybe véve – másfél évtizeden át rendszeresen elhozom (amely akciókban legnagyobb személyes fájdalom a mai napig az, hogy habár rektorától megszereztem a közel milliónyi tétellel bíró párizsi *Institut Catholique* több száz négyzetméternyi alagsorban őrzött teljes duplum-állományát, a mi első rektorunk formális elfogadó levelének elkészültét már nem tudtam megszervezni).

Szívesen emlékezem Zlinszky János olyan családiasító kezdeményezéseire, mint hogy például saját lakásán teára hívta össze előbb a kar vezető személyiségeit, majd fiatalabbjait is, hogy társasági közegben, házastársakat is magában foglaló együttlétként, mélyebben megismerhessük egymást s még nagyobb személyes bizalommal munkálkodhassunk a közös ügyért. Ennek meg is volt a foganatja, s karunk sokáig inkább hasonlított egy szerzetesi *fraternitas* közösségére, mintsem egy a munkaerő jelenlétének és célszerű felhasználásának lecsupaszított tényyszerűségére építő merő munkahelyre. Ennek pusztá kísérője lehetett, hogy véle együtt többen jónéhány féléven keresztül hordoztuk csupán egyetemi címünket s úgyszólván nappalaink és éjjeleink teljes odaadását, míg végre olyan biztonságba érkezettnek érezhettük már hajónkat, hogy magunk

⁴ Más szerzetesrendek is segítettek, kivéve a leggazdagabbat, Pannonhalma könyvtárát. Többször is tárgyaltam – Bécsbe vagy Bécsről utaztamban – az ikonikus könyvtárossal, Bánhegyi Miksa atyával, több doboznyi saját könyvajándékkal is keresve készségét, azonban semmi sem származott át tőlük hozzánk, holott budapesti antikváriumokban duplum-állományukból rendszeresen nagy tételekben forgalmaztak.

is, formális állás és munkabér viszonzásával, jogilag szintén foglalkoztatottjai legyünk. Nemcsak én jártam haza úgyszólván éjjel; János szintén sokáig még bent munkálkodott, s gyakran rövid napzáró beszélgetésre beugorva csak este fél nyolc körül távozott, noha intézményünk első munkásaként ő rendszerint reggel hat-hét óra tájban már benti íróasztala mögött volt.⁵

Addig volt igazi elemében az alapító dékán úr, amíg egy hosszú, munkás élet során, immár annak derekán bőven túl, a történelem kényszereitől végre nem béklyózottan, egy intézményi építkezés ügyét végre megelhelte, s pontosan az Úr színe előtt is legigazabb alkotásként ezen, a katolikus szellemiségű jogásznevelés és ennek háttéréként a keresztény értékekre támaszkodó jogtudományművelés hazai meghonosításán, illetőleg korszerű újjáformálásán bábáskodhatott. Pápai enciklikákból csakúgy, mint évezredes emberi bölcseségből tudjuk, a munka az emberi lét legnemesebb értelme, mert folytatása a Teremtő művének. Amint és ahogyan erre lehetőség nyílt, Zlinszky János már korai felnőttiségében ennek gyakorlásában járt elől. Ennek tobzódását élhette át kart alapító és konszolidáló erőfeszítéseiben addig, amíg csak tehetette. Mert ennek hitszerű biztonságú jegyében élt utolsó pillanatáig. Köszönjük, János! Áldjon Isten érte!

⁵ Családi értelemben is olyan túlfeszítést eredményezett olykor ez, hogy egy esetben felesége, Mária asszony panaszára hallgatólagos válaszul feleségemmel meghívtuk a házaspárt akkoriban évtizede szerzett tiszainokai birtokunkra egy hétvégére. Együtt töltöttünk két éjszakányi tartózkodásuknak megfelelő nappali időt, inkább legoldottabban beszélgetve, semmint fürödve vagy a korántsem érdektelen szarvasi-csongrádi-szentesi környéken körülnézegetve. Jól és családi otthonosságban érezték magukat, sőt sikerült úgy beszélgetnünk, hogy hál'Istennek ezután János is visszavett valamelyest munkalendületéből.

JÖVŐALAPOZÁS KÖZÖS SZÁNDÉKKAL A KATOLIKUS EGYETEMI JOGÁSZKÉPZÉS BEINDULÁSAKOR

Negyvenöt évvel ezelőtt, 1965 közepe táján ismertem meg *Péteri Zoltánt*, amikor a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete megbízásából szülővárosomban s egyúttal egyetemem színhelyén, Pécsen végzett néhány hónapnyi járásbíróági jogforráskutatás végeztével immár tényleges munkavégzésre is a fővárosba kerültem,¹ ahol néhány évig beosztása alá rendeltek, majd kollégákként munkálkodtunk együtt úgy, hogy az Intézet Jogelméleti Osztálya mindvégig valamiféle kihelyezett vagy tiszteletbeli tagozataként kezelte őt, aki egyébként Szabó Imre igazgató bizalmából az Intézet tudományos titkáráként s egyben Jogösszehasonlító Osztálya alapító s (a máig ívelő utat tekintve) utolsó vezetőjeként tevékenykedett. Most pedig elmondható: csaknem két évtizede immár, hogy kezdő éveim után ismételten egymás szomszédai lettünk mind az MTA Jogtudományi Intézetének hosszú folyosóján, mind pedig a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történetesen általam alapított Jogbölcseleti Intézetében.

Hallatlan nehézségek közepette, politikai ízű ellenszélben, de az alkalom kivételességének biztos tudatában és ezért energiákkal telten zajlott a katolikus egyetemi jogi képzés előkészítése 1994 kora ősztől Zlinszky János professzor kezdeményezésére és vezetésével Horn Gyula kormányzata és Magyar Bálint oktatási minisztersége első éveiben, hetente akár többször fél napokat együtt munkálkodva a majdani alapító dékán akkori alkotmánybírói törzskarán.² A kart előkészítő bizottságban³ ketten tevékenykedtünk olyanok, akik már

¹ Vö. VARGA Csaba: Pályakezdés az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztályán. *Jogelméleti Szemle*, 2010/1. <http://jesz.ajk.elte.hu/varga41.html>

² Ld. ZLINSZKY János: *A Pázmány Péter Jog- és Államtudományi Kar kezdetei*. Budapest, Szent István Társulat, 2008. 504.

³ Az 1994. december 30-án formálisan is megalakult Karközi Szervezőbizottság tagjai a majdani alapító dékánon mint elnökön túl Maróth Miklós (ELTE/PPKE BTK), Erdő Péter

maga a Pázmány Péter Katolikus Egyetem létrehozatalában is közreműködtek – az Egyház avatott kánonjogászként, tehát belülről résztvevőként Erdő Péter, olyan kormányfőtanácsosként pedig magam, aki Antall József kormányában a Miniszterelnöki Tanácsadó Testület tagjaként, tehát a szándék és megvalósítás kormányzati koncipiálása és támogatása oldaláról vett részt a nagy műben.

Anélkül, hogy az ügy egésze mögött álló nemzetstratégiai megfontolásokról és tágan értelmezett politikai megfontolásokról⁴ itt számot kívánnék adni, számomra az akkorra felgyűjtött és minden irigylésreméltóan vonzó vagy jól teljesített részvonalkozása ellenére egészében elutasítandó (mert csakis védhető vágyaink negatív ellenpólusát képező) külföldi, gyakorlatilag az összes kontinenst felölelő tapasztalattal szembefutva az tűnt a leglényegesebb szempontnak bármely társadalomtudományi oktatásban, hogy képzése a *távlatokat* célozza. Ne azon technikákat sajátíttassa pusztán el, amik egy éppen működtetett (avagy, mai globalizmusunkban: valakik erőfölényéből történetesen *mainstream* mé tett) gazdasági, jogi (és így tovább) képződmény napi funkcionáltatásában megkívántatnak egy hatályos (avagy, mai globalizmusunkban: erőfölényből elkerülhetetlenné tett) kód szerint, hanem éppen annak mélyebb megértéséhez vezessen el, hogy civilizációtörténeteinkben miképpen (milyen megfontolások mentén, minő hagyományokból táplálkozva) alakultak/alakulnak ilyen vagy hasonló képződmények és belső fegyelmező kritériumrendszerek, következésképpen biztosítsa az arra történő felkészítést, hogy hallgatóink (maximális várakozásként) maguk is alkalmasak legyenek ezek jövőbeni alakítására s szükség esetén másik berendezkedéssel felváltatására, illetőleg (minimális várakozásként) ezek nyomán döntésre képessé váljanak olyan helyzetekben is, amikor ezek nem tartalmazznak egyértelműként felfogható vagy védhető iránymutatást – hiszen ezek válnak majd tipikussá egy a kommunizmus romjaiból újjáépülő nemzet számára, ráadásul olyan időszakban, amikor az európai csatlakozás kilátása többszörösen felülírja az eddig pusztán nemzetire történő hagyatkozhatást, a globalizmus révén pedig még a moszkovita kíméletlenségünél is erőteljesebb befolyás(olás)okra számíthatunk.⁵ E gondolat, vagyis bármiféle

---

(PPKE HTK) és Varga Csaba (ELTE ÁJK / MTA ÁJI) egyetemi tanárok, valamint Jobbágyi Gábor (Miskolci ÁJK) egyetemi docens, Bagdy Gábor banki közgazdász és Vasadi Éva (AB) főtanácsos voltak.

⁴ Ld. VARGA Csaba: Egyetemi létünk éthoszárol. In: [Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar]: *2006-ban végzettek évkönyve*. Budapest, Alumni, 2006. 147–150.

⁵ Vö. VARGA Csaba: – első megfogalmazásában – Búcsúírás. In: [Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar]: *2003-ban végzettek évkönyve*. Budapest, Alumni, 2003. 119–122., majd – kifejtve – Kényszeredetten bolyongunk. [GAZSÓ Balázs László – Ifj. LOMNICI Zoltán: Interjú Varga Csabával, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanszékvezető

napiságnak mint merő taktikának egy mélyen megalapozott stratégiai perspektívában történő megalapozása a számunkra oly várt keresztény/katolikus szellemi megújódással nyilvánvalóan kölcsönösen erősítő kapcsolatban állott.⁶

Saját legszűkebb szakmaiságomban pedig mindvégig azt az elgondolást dédelgettem, miszerint a társadalmi szerveződéseknek csak jéghegycsúcsokként látható vagy látottá tett példázatai, mintázatai vagy típusba formálódásai a formalizált intézmények, mint ahogyan a valóságos társadalmi működésében szemlélt jognak is, ami leginkább egy sajátos hagyományú és intézményrendszeri hierarchizáltságú, egyúttal mélyen professzionizált kommunikációt, vagyis élő diskurzusformát rejt, csupán jelzései s nemzeti mintaszabásai azok a tételezések, amelyek majd e diskurzusban immár mint az igazolás előfeltévei jelennek meg. Következésképpen nem a folyvást változó és napjaink európaiasodásában és globális kiterjedéseiben egyébként is nemzeti bezártságából és szilárd önazonosságából erőteljesen feloldott pozitív jogok jelentik a kiindulópontot, amelyekből kiindulva már bizonyos általánosítások is megejtethetők, hanem éppen megfordítva: civilizációk, kultúrák, eszmények, istenhitek és erkölcsök, valamint társadalomrendezési tapasztalatok lenyomata a jog, amelyek bonyolult összefüggéseinek megértése már kulcsot adhat koronként és nemzetenként változó, egyenesen véletlenszerű, esetleges és efemer – noha adott helyen és időben kizárólag érvényes jogalapként kezelt, tehát az ott és akkor zajló társadalmi rendezésben olykor drámai fontossággal felléptetett – megnyilatkozásainak értelmezéséhez is. Ez pedig *kulturális megközelítés* igényét jelenti, ami egyértelműen komplex, a közgazdaságtól és politikától a filozófiáig, logikáig, nyelvig és kommunikációig terjedő perspektívát követel, a jog sajátosságainak megvilágításában pedig történelmileg megalapozott erőteljesen teoretikus látásmódot.

Közös munkánk azért lehetett sikeres, mert e megalapozó gondolat egész kari szintű tervezéseinket áthatotta, s Zlinszky János kezdeményezésével vízióknak teljességében megjelenhetett – természetesen azzal, hogy megvalósítás fokozatos lesz, s intézményesedését az egymás után belépő tárgysorozatok szabják majd meg.⁷ A Jogtörténeti Intézettel így lett egyidős, karunk oktatási

---

egyetemi tanárával.] *de Jure* [Jogászok magazinja], X. évfolyam. 2009/11–12. 2–7. <http://dejure.hu/2009/11/kenyszeredetten-bolyongunk/>

⁶ VARGA Csaba: Tudásban hit, hitben tudás. In: [Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar]: *A 2004-ben végzősök évkönyve*. Budapest, Alumni, 2004. 132–134.

⁷ Az 1995. március 22-én megtartott első, alapító oktatói értekezleten történt javaslatlattétel a majdani intézetvezetők – Bánrévy Gábor, Békés Imre, Botos Katalin, Erdő Péter, Jobbágyi Gábor, Radnay József, Tamás András, Varga Csaba, és Zlinszky János – személyére.

étoszát reprezentáló – s az ott majdan kifejlődő oktatási és tudományos munkát indító – intézmény a Jogbölcseleti Intézet.⁸

Intézetünkön belül államelméleti tárgyfelelőssé elsőként *Paczolay Péter*, majd egy év múltán *Takács Péter* lett. Tanár-kollégaként a tényleges munkában *Péteri Zoltán* mégis alapító társ lett, amennyiben intézetünkben az első félévtől kezdve több minőségben is jelen volt, noha *Zlinszky János* alapító dékán meghívása az Alapító Nyilatkozat elkészülténél⁹ és első összkari és azon belül intézeti – 1995. nyárvégi piliscsabai – összeülésünkénél¹⁰ később érte őt. Az első évtized kari építkezése során bátorított és jóváhagyott elképzelésem szerint (amely még kilenc félévnyi kötelező tárgyunkkal számolt) Jogelméleti Intézetünkön belül – a tárgysorozatok fokozatos belépésével – először jogelméleti tanszék (vezetőjeként velem, mint az Intézet vezetőjével), majd államelméleti tanszék (vezetőjeként előbb *Paczolayra*, majd *Takácsra* gondolva), ezután jogösszehasonlító tanszék (vezetőjeként *Péterivel*), végezetül a jogi kultúrák és módszertanok összehasonlító tanszéke (vezetőjeként ismét velem) alakult volna. Miután a tényleges tanszéki építkezést már sem *Paczolay*, sem *Takács* nem vállalták fel, és időközben a tételes tárgyakat okító tanártársak sovén köldöknézése egyre visszább szorította a teoretikus gondolkodással történő megalapozást, kézenfekvő lett, hogy egyelőre csak két tanszékkel számolhatunk, és a jogelméleti után az államelméleti – mind tárgyként, mind pedig intézményileg – *Péteri Zoltán* vezetésével épül fel. Az *induló koncepció* éveken keresztül egy kilenc féléven keresztül kötelező (tágan felfogott) jog- és állambölcseleti tárgysorozattal számolt, egységesített államvizsgával zárulóan, melynek sorában Bevezetés a jogi gondolkodásba, A jogi gondolkodás paradigmái, Államelmélet elmélettörténete, Államelmélet rendszeres kifejtése, Jogbölcselet/Jogelmélet modern elmélettörténete, Jogbölcselet/Jogelmélet rendszeres kifejtése, Politika, Jogantropológia/Jogszociológia, valamint Összehasonlító jogi kultúrák és összehasonlító bírói gondolkodásmód követik egymást.

⁸ Így lett kari műhelyként és kiadásban elsőként megjelent tankönyv *VARGA Csaba: Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról.* (Előzetes kiadás.) [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, Budapest, II Dissertationes I] Budapest, [Osiris], 1996. iv+191.

⁹ Az említett első, alapító oktatói értekezletre majdani intézetünket képviselve még *Frivaldszky János* politológus és *Paczolay Péter* (ELTE ÁJK / Szegedi ÁJK) egyetemi docens nyertek meghívást.

¹⁰ Az előbbieken túl jelen volt még *H. Szilágyi István* (Miskolci ÁJK) és *Horkay Hörcher Ferenc* (PPKE BTK) egyetemi adjunktus, valamint *Chertes Attila* (Miskolci ÁJK) egyetemi tanársegéd.

Akkor még lehetett volna esélyünk egy intézeten belüli jogösszehasonlító tanszék kialakítására, ennek – a jogtörténethez s a tételes tárgyakhoz megalapozásként és alkalmazásként egyként járuló – főtárgyi kiépítését azonban Péteri Zoltán nem vállalta.¹¹ Időközben pedig, változó dékáni elköteleződéssel, karunk intézménytelenített, s így lettünk Jogelméleti Tanszék, öt féléven keresztül három főtárggyal, valamint egy féléves, kötelezően választható négyes tárgycsoporttal – nem számítva ide sem a speciális kollégiumokat, sem a doktori iskolában való súlyos oktatási részvételünket, sem pedig a *bachelor*-képzés szakjaiba való növekvő besegítésünket.¹²

Volt mit tervezgetnünk, van miről beszélgetnünk, és mindig lesz mire emlékeznünk – akár egy naphosszat tartó japán repülőút *business* fotel-szomszéd-ságában is. Megtisztelő volt számomra érzékelni, hogy mennyire legigazibb, legbelsőbbben azonosult és leghitelesebb életmódja a tanítás. Büszkeség lehetett annyiszor találkoznom azzal, hogy professzortársak Amerikában, Portugáliában vagy éppen Ausztráliában úgy mutatkoznak be nékem, a magyarnak, hogy ők bizony egykor Péteri-hallgatók voltak Strasbourgban. S örömteli mindannyiszor újból érzékelnem, hogy volt és mai tanítványainak szeme miként nyílik tágra és telítődik figyelemmel Péteri professzor láttán most, miként bármikor a múltban.

¹¹ Pontosabban, az általam elméleti jogi tárgyak országos fejlesztésére elnyert és rendkívül bőkezűen honoráló 09090-95. számú TEMPUS-projektumban – »Towards a Legal Community through Common Traditions« – még vállalta könyvként megírását, 1998-ig azonban ebből semmit sem teljesített.

¹² Vö. VARGA Csaba: The Philosophy of Teaching Legal Philosophy in Hungary. *Iustum Aequum Salutare*, 2009/2. 165–184. & <http://www.jak.ppke.hu/hir/ias/20092sz/12.pdf>; valamint Csaba VARGA: Macaristan'da Hukuk Felsefesi Öğretiminin Felsefesi. [Çeviren Casım Akbaş.] *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi* [hazırlayan Hayrettin Ökçesiz & Gülriz Uygur, İstanbul, İstanbul Barosu Yayınları], vol. 18. 2008. 11–27.

BÚCSÚÍRÁS

A karalapítástól eltelt nyolc év bizonyára többet jelent most végző hallgató-ságunk, semmint oktatóik életében, hiszen önállósuló személyes életükben hivatalos pecsétől tanúsítottan éretté, majd felsőfokú képzettséget felmutató szakemberré váltak ezen idő alatt. Ám bármiféle tettetett szerénység nélkül vélhetjük, hogy akár hetedik évtizedeiket taposó mestereik szakmai létének sem csupán epizódja zajlott ekkoriban. Hiszen nyolc éve kezdtünk Karunkról egyáltalán ábrándozni: hiányát, szükségét megfogalmazni s várakozásainkat, feladatainkat tisztázni, hogy mi is leginkább a dolgunk egy új Magyarországon.

Nem sok idő telt el azóta, hogy az utóbbi századfél első, katolikus gyökereit nyíltan megvalló miniszterelnöke, dr. Antall József halálos ágyán mintegy testamentumul hagyta ránk államférfiúként is vállalt meggyőződését, miszerint csakis egy keresztény Magyarországnak van és lehet jövője.¹ A jog közéleti elkötelezettségű művelőiként akkor egybegyülekezettek valamennyien tisztában voltunk azzal, hogy az országot fél évszázadra nem csupán béklyító, de a társadalom mikroszöveit is bomlasztó s ezzel önfegyelműző, regenerálódási képességét is gyökereiben kikezdő, szocializmusnak mondott rendszer romjain bármiféle valóságos változtatás nem csupán szakembereket, nem is csupán a hit adományához közelebb kerülő s évezredes hagyomány- és intézményvilágát is sajátjaként kezelni képes elkötelezett jogászságot kíván, de egyszersmind olyat, amelyik a jog változó formalizmusai mögött mindenekelőtt tisztában van ezek változatlan alapjaival. Nem csupán Magyarország vagy az Unió Európája éppen érvényes, tehát adott időben történetesen alkalmazandó tételes jogát szükséges ezért kizárólagosan tanítanunk, hanem e folyvást alakuló folyam történelmi s teoretikus mögöttesét, filozófiai és gazdasági környezetét, a benne megbúvó teológiai s morális megfontolásokat egyaránt – azért, hogy a mai változékonyság mögött felsejlhessenek mindazon dilemmák körvonalai, amelyek a jogászságot,

---

¹ „[...] keresztény Magyarországot akartam, mert csak ennek van jövője.” Bolberitz Pál címzetes apátnak – egykori gimnáziumi tanítványának az utolsó kenet feladása során elhangzott beszélgetésüket megidéző, temetésen elmondott beszédéből, ld. <http://www.antalljosef.hu/temetes>

a jogi rendteremtés – a végső evilági *ordo* felépítésének s gondozásának – szándékát évezredek során mindvégig övezték. Nem a beosztott, a pusztán végrehajtási feladatok végrehajtására kiképzett technikus eljárási lépéseinek mikéntjét kívántuk tehát csupán tanítani, hanem azon mögöttes nézőpontokat is, amelyek magát a rendet létrehozzák, és ennél fogva eligazíthatnak a még bizonytalanban és eldöntetlenben, vagyis mind a járatlanban, mind a jövőben felvállalando útcsepársainkban, a fennálló változtatása meggondolásában egyaránt. A rutin mögé kívántunk hát mindenkit bevezetni, a koncepcionálás, a felelős, végső, alkotó döntés kohójában érlelődő megfontolások világába. És mindezt azért, hogy kari műhelyünk bármely tanítványa képes legyen önálló állásfoglalásra, tájékozódásra, választásra, újító kezdeményezésre – vagyis korunk erőteljesen ellentmondásos, nem egy tekintetben végzetes tévedések lehetőségét is magában hordozó számtalan új kihívásával történő szembenézésre – akkor, amikor immár egyre szokásosabban nagyhatalmak vagy virtuális tőkemanipulációkkal grundolt erőcsoportok vindikálják maguknak a végső bölcsesség, a jövendő emberiség sorsának éppenséggel aligha demokratikus meghatározása jogát.

Karunk életében szintén sorsdöntő volt az alapítástól eltelt időszak. Fontos szerepekben az egykor úttörésre vállalkozott gárdát újak váltották; az alapítás lelkesedésének örökébe a konszolidáló mindennapok adminisztratív rutinja lépett; egyházi fenntartónk oldaláról nézve nyilvánvalóan csakúgy újszerű válaszokat követelő feladat lett egy Közép-Európában II. József országlása óta páratlan egyetemi intézmény birtoklása és működtetése, mint állami oldalról a már kialakult és központilag alakított egyetemi szabványokba történő kíméletlen betagolás megújuló kísértésében valamelyes türelem gyakorlása. Remélhetjük mindig a legjobbat; a tanulópenzt azonban nekünk s minden szereplőnek kíméletlenül meg kell – és meg kellett – fizetnünk.

Annak kérdésére, vajon kari keretek közt miképpen változtunk, mivé alakultunk, a jövő bölcsessége majd bizonyára megbízható választ ad. A Karunkra fél évtizeddel ezelőtt – mily nagy idő ez, még egy teljes emberöltőn belül számolva is! – belépett hallgatók mindenestre átélhették mindezt a váltást – vagy szelídebben fogalmazva: érlelődési folyamatot –, mely a hősi idők lendületétől ívelt a mai csendesedésig. Egyre számottevőbb könyvtár, bontakozó nemzetközi kapcsolatfelvételi lehetőségek, konszolidálódó tanrend, jobbra kitért saját tankönyvek az egyik oldalon, európai jogi kapcsolódásunkra ügyelő stratégiai hangsúlyváltásra kihegyezett döntések a másik oldalon, s közös háttérként mindaz az indulás eredeti éthoszából, ami áldozatul nem esve a fokozódó intézményesedésből adódó nyesegetéseknek, remélhetően mindenkor okos kompromisszumok bölcsességétől támogatottan megmaradhatott.

A fél évtizeddel ezelőtt beléptek tehát még mindenből meríthettek, gazdagodhattak, s talán átadhattak ebből valamennyit később belépő társaiknak is. Miután kilépnek, érzékelhetik majd, hogy gyakorlati pályára lépve a jogtechnikai *know-how*-ját oly szigorú szakmai göggel sajátítatják majd velök ismét és újra el, mintha ilyesmiről korábban soha nem hallottak volna; s először a szakvizsgáig, majd tovább- és átképzéseikig, végül pedig éltük végéig egyhuzamban a tételes szabályanyagból mindazt ismételtlen folyvást újra el kell sajátítaniok, amit – az első időkben – megkövetelnek tőlük, majd – utóbb – amire valóban szükségük van. Abból pedig, ami és ahogyan a későbbi időkre is az egyetemi éveikben, ifjúságukban, *alma mater*ük szellemiségében fogant egykori lobogásukból, elhivatottságukból, küldetéskeresésükből és vállalásukból megmarad, nos, ennek tükrében, szorításában, a fogódzó kutatásának vágyában majd rájöhettek arra, hogy bármiféle tanulmány, iskola legpótolhatatlanabb hozadéka végső soron mégis egy szemlélet nyerése: szemléleté, benne világképpel, problémaérzékenységgel, kitörési lehetőségeket illető sejtésekkel. Egy olyan szemléleté, amelyre ily irányban fogékony hallgatóink jobb esetben máris szert tehettek; mások e körben megmutatkozó bizonytalanságaikat fáradtságos önreflexióval és vitával, mindenekelőtt értő társaságban kibontakozva tán még utóbb pótolhatják; ismét mások azonban rosszabb esetben – sajnos, talán nem is kevesen – esetleg máris érzéketlenül elmentek mellette, hiszen mindeddig szimplicistaként megrekedt, önmaguk fogyasztói vagy pozicionáló esélyeire szűkített világlátásuk talán nem is nélkülözi ezt, sőt, hiányérzete esetleg már később sem fog felsejleni. Magam – bizonyára többen világosan érzékelhették, legalábbis azok, akik előadásaimat személyes figyelmükkel megtisztelték – mindvégig szemlélet nyújtására törekedtem leginkább. Adatszerűség, jól tanulhatóság helyett ezért elgondolkodtatás volt a céлом, számos olvasmány tükrében mások és magam problémafelvető tünődésein keresztül. Ők beavatottá válhattak a legemberibbe, az ember egész tudatos és morális lényét próbára tevő mindenkor ideiglenes, mert mindig az elérhető legjobb válaszra törő problémamegoldás örök (mert őseink bölcsességéből a változó körülmények közt is folyvást merítő) dilemmáinak vállalásába.

Akiket mindez meg sem érintett, mert maguk szabta várakozásaiknak megfelelően kizárólag a vizsga előtti néhány napos memorizálást tudták feladatuknak, gyötrelem lehetett a kudarcélmény megélése. Azok viszont, akik valóban tanulni vágytak, nyitott lélekkel és befogadásra, együttgondolkozásra készen, valóban megnyíltak, s szellemi, erkölcsi értelemben egyaránt felnöttebbé, mert tiszteletreméltóan megbízható szuverén lényé váltak. Befogadóbbá, érzékenyebbé, kritikusabbá, értékelésre kész társá lettek. Nékik bizonyára e

megközelítés is segíthetett némi fénycsóvát vetni a magyarsággal s bárhol élő bármely embertársunkkal közösen befutandó utunkra – érzékelve mind az azon olykor alig láthatóan mégis ígéretessé növekvő kezdeményeket, mind pedig a csapásait éppen övező szakadékokat.

Hadd reméljem, hogy a Karon bőséggel áradt hatások tömkelegéből ki-ki biztonsággal kiválasztja magának azt, ami erkölcsi igényességének, szakmai várakozásának a leginkább megfelel, és végzetté, öregdiákká, maga választotta pályájának mesterévé válva sajátjaként fordul majd vissza a Karhoz, mely szintén sajátjaként próbálta meg a jogászai gondolkodásra megtanítani hallgatóságát.

TUDÁSBAN HIT, HITBEN TUDÁS

(*Búcsúzó hallgatóinknak*)

A Szent István Társulat megtisztelt azzal, hogy *A jogi gondolkodás paradigmái* előadásai mint államvizsgán is visszatérő főtárgy előzetes, majd rendes kiadásának nyolc évnyi tankönyvszerű felhasználása után az idén átdolgozottan és kibővítetten ismételt kiadásra került változat¹ a Társulat egyébként mindenkor igényes bellemű s küllemű kiadványai sorában is feltűnően sikerült legyen: művészi gondossággal tördelt, kemény kötésű borítójával figyelmet csalogatóan vonzó, sőt a hallgatói felhasználásnak elébe menve szándékom szerint lapszéli összegyzésekkel is ellátott. Mindezt még jólesően tetézte a kiadói felkérés, miszerint a május első hetében általuk rendezetten immár szokásos Szent István Könyvhét keretében szerzőjével e művet is beiktatnák dedikálási programjukba. Így eshetett, hogy ama napnak késő délutánján néhány órán át az életkorát fiatalos vitalitásával meghazudtoló Placid atya² s a jezsuita Nemeshegyi atya³ alkalmi szomszédjaként foglalhattam a Ferenciek téri asztalnál helyet. Itt és ekkor hozott össze a sors egy gondolatokat és költői életérzéseket immár hét év óta az év minden egyes napjára összegyűjtő (a kecskeméti Korda Kiadótól gondozott) *Naptár*-sorozat ihlető szerkesztőjével, Kozma László katolikus költővel,⁴ aki korábbi futólagos ismeretségünk nyomán másnap estére sürgetett

¹ VARGA Csaba: *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról*. (Előzetes kiadás.) [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, Budapest, II Dissertationes 1] Budapest, [Osiris], 1996. [Újranyomás 1997.] iv+191.; majd VARGA Csaba: *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról*. (Rendes kiadás.) [Osiris Könyvtár: Jog] Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 1998. (Újranyomás Budapest, Osiris, 1999; 2000; Budapest, Szent István Társulat, 2002; [2003]. 388.); s végül VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. 504. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>

² (1916–2017); vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Olofsson_Placid

³ (1923–); vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Nemeshegyi_Péter

⁴ (1949–); vö. <http://www.muveszetek.hu/napsziget/akt-143.htm>

magnósbeszélgetésünkig kért tőlem az előkészületben lévő *Naptár*-kötete számára személyes vallomást az élet értelméről.

Míg másnapi előadásaim előtt éjszakába nyúlóan szivar mellett az egyetemen hosszan töprenkedtem, egyszerre csak késszé formálódott e vallomás, az alábbiakban⁵ öltve formát:

Élet? Egyetlen esélyünk, hogy legyünk. Hogy megnyilvánulhassunk e földön s választhassunk. Jó és rossz között, avagy többeknek inkább jó vagy csak magunknak elfogadható közt. Élet? Részesedés a teremtés aktusában teremtettként. Kaptuk csupán; hogy is ne kellene továbbadnunk? Kaptuk csupán; hogy is ne kéne róla számot adnunk? Nincsen profán élet, mert nincsen élet önmagában. Nincs önmagáért való élet, mert nem önmagát létesíti az élet. Aki a teremtésben részesedik, egyszersmind annak szakralitását hordozza magában. Transzcendens az, ami által s amiért vagyunk. Szabadságunk e transzcendencia felismerésén nyugszik. Azért vagyunk, hogy emberi lehetőségeinkből minél többet megvalósíthassunk. A boldogság ennek megéléséből fakad. Az öncélúság ebből üresít ki. A bűn attól térít el, hogy e transzcendencia átélésének kegyelmében részesedhessünk. Van-e annál gazdagabb, mint aki megvalósíthatja a teremtés céljából benne szunnyadót? Jogok és kötelességek irányíthatják ugyan gondolkodásunkat, de erőt kizárólag a tevékeny szeretet ad. Létünk küzdelem, mert bármi, amiről szólhatunk, csupán lehetőség. Éltünk küzdelem, mert mindezt pusztán alázattal, sohasem lankadó fáradtsággal kereshetjük. Sohasem befejezett, mert sohasem kimerített. Nem célba érünk, hanem csak igyekezünk. Amit tudunk, nem más, mint csakis tudásunk. Véges, mint bármi e földön, teremtettségünk következményeként. Modern tudományos világképünk sem sugall mást, mint hogy személyes létünkben egy véget életünkben nem ismerő folyamat részei, állapotai, ható erői s vonatkozásai vagyunk – olyan előrehaladásban társként, amit magunk is alakítunk. Felelőségünk ezért el- és átháríthatatlan, visszavonhatatlanul személyes. E személyesség átélése, vállalása maga az életünk.

⁵ In: KOZMA László: *Élet-naptár, II. Kultúránk, hagyományaink, ünnepeink*. [Nemzetközi Theológiai Könyv – Szerk. Szathmáry Sándor – 66.] Kecskemét, Korda Kiadó, 2004. 23. és 100–101.

Többé válik hát az, ki többet tesz érte. Közelebb kerül a teremtés rendeltetéséhez, ki többet tud valóra váltani saját lehetőségeiből. Mert saját tudattal és akarattal, saját erkölcsi belátással bennünk rejlő potenciálokat aktiválunk s mozgatunk. Azonos eséllyel és felelőséggel indulunk hát: mindegyikünk a magáéval. Hiszen hithez, reményhez és szeretethez azonos a hozzáférésünk. Mindezt erényként ki-ki gyakorolhatja magában is. Közösségi létünk csodája, ahogyan ebből harmónia támadhat. De támadhat diszharmonia, kakofónia, békétlenség, háborúskodás is.

Végtelenek és kimeríthetetlenek a teremtés művében az embernek biztosított adományok. Ám csendes derű csak azt kíséri, s földi létünk fonálának elszakadtával az tudhat majd szembenézni, ki élteben is teremtettségével számolt. Gazdagok vagyunk hát: hatalmunk mérhetetlen, lehetőségeink köre óriási. És küzdelmünk boldogság, ha azért küzdünk, amiért érdemes küzdenünk.

Utólag úgyszólván hátborzongatónak bizonyult – nem először, persze – rádőbbennem arra, hogy mennyire egy tömbből faragott az ember: milyen hamisítatlanul ugyanaz az intellektus munkálkodik mindegyikünkben, akár éppen jogbölcseleti gondolatról, akár pedig egy a transzcendenciát illető summázat fohász- vagy történetesen imaszerű kifejeződéséről legyen is szó. Mintha azt sugallná mindez: pontosan e végső soron mégis megkülönböztethetetlenül egyetlen gyökérszálról lehet hiteles egyik is, másik is.

Átvitt értelemben ugyancsak ezt látjuk alátámasztani annak egyre erősödő megsejtése is, ami – remélem: a valóban hallgatók valóban kicsendülni vélték ezt szavaimból az előadásokon s a kutatószemináriumon is – mindvégig közös jogi-bölcseleti gondolkodásunk mögött munkált. Annak felismerése ez, hogy végső soron mindig ugyanaz az ember, összes képességét mozgósítva és latba vetve az, aki cselekszik – akár mindennapjaink bagatell ügyeiben rutinszerűen jár el, akár az állam hivatalos rendjét talárként jelképesen magára öltve a jogot nyilvánítja ki.

Legjobb akaratumk ellenére sem léphetünk át saját árnyékunkon, és emberi tudásunk mindenképpen csekély marad. Mégis biztonságosabban fogunk mozogni a világban, ha van, és erős a hitünk. Miközben minél elszántabb erőfeszítéseket teszünk arra nézve, hogy alapjainak az elmélyítésével e tudást növeljük, annál szilárdabban fogalmazódhat meg bennünk gyanúként talán mindig is

kísértett sejtésünk arról, hogy tudásunk végső soron mégsem másban, mint éppen hitünkben rejlik.

Hadd zárjam hát búcsúsoraimat a most már önálló szakmai életének nekiinduló évfolyamhoz azokkal a szavakkal, amelyekkel egykor az *Előadások* okfejtése zárt:

„A gondolkodás paradigmáitól vezetett út a joghoz, a jogi formalizmus önállításától pedig kulturális meghatározódásához. Biztonságunk látszatfogódzói mögül mindig csak emberi vágyakozásunk bukkant elő, megbízhatóan szilárd talajra mégis csupán társadalmi gyakorlatunk folytonosságának a megfoghatatlanságában leltünk. Eközben folyamatnak bizonyult az, amit dologként jelenvalónak véltünk, és aktusok megszakítatlan sorából folyvást épülönek az, amit pedig felépültnek hittünk.

A jogról kiderült, hogy bennünk van, noha rajtunk kívül gondoltuk. Kultúránkban hordozzuk, pedig tárgyiasságokhoz kapcsolni igyekeztünk.

Ósi dilemmákat mai vitáinkban is felismertünk. Rég elhagyott mintákat újra megtaláltunk. A jog fogalmilag végletesen különválasztottnak hitt lehetőségeiben és irányáiban közös felismerések realizálódásaira bukkantunk.

Ám mindenekelőtt abban, ami készként mutatta magát nekünk, kimunkálásra hívó felszólításra leltünk. Az álarc, a színpad mögött saját bevonatásunk, játékunk, szerepvállalásunk, emberi felelőségünk szüksége tűnt elő. Tárgyakból alanyokká, címzettekbeől mellőzhetetlen aktorokká lettünk. És meggyőződhattünk róla: civilizációs köpenye sokféle lehet ugyan, a jog kultúrája mégis kizárólag bennünk, mindennapi megélőiben rejlik. Mi hordozzuk, mi formáljuk. Ami benne konvencionális, mi konvencionálizáljuk. Ezen túl sem léte, sem hatása nincs. Ha pedig lénye bennünk rejlik, másra az érte viselendő felelőséget sem testálhatjuk. Egészében a miénk, még napjainkból, cselekvéseinkből sem szakítható ki. Olyan lesz hát, amilyenné vigyázzuk. Róla és érte mindenkor mint a magunkéról kell gondoskodnunk.”

A TANULMÁNYOK FORRÁSA

Előszó

Kéziratból.

I. A XX. SZÁZAD ELMÉLETI JOGTUDOMÁNYA

Kísérlet az »új magyar jogfilozófia« megteremtésére a XX. század első felében (Szabadsfalvi József dolgozatáról)

Felkérésre született, mint akadémiai doktori értekezés hivatalos bírálata, 2015. augusztus 20-i kelettel. <http://real-d.mtak.hu/794/>

Somló Bódog esete a pécsi jogakadémiával

Pécsi levéltári kutatás nyomán hasonló címmel megjelent in *Jogtudományi Közöny*, 1980/8. 543–546.

Bevezető gondolatok Somló Bódog Állambölcseleti jegyzeteihez

Felkérésre készült – az 1981-ben és 1985-ben megjelent szövegközlések bevezetéseként egybefogásával – mint Bevezető gondolatok Somló Bódog állambölcseleti feljegyzéseinek korábban megjelent részeihez. In: TAKÁCS Péter (szerk.): *Állambölcseleti töredék. Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírni tervezett Állambölcseletből*. [Juris Dictio / Florilegium: Series Iurisprudentiarum ac Politicarum 2] Budapest, Gondolat, 2016. 157–167.

Moór Gyula

»Nagy elődök emlékezete« címen *ünnepi rendezvényt tiszteleg* dísztermében 2015. október 16-án, Pázmány-napon az egyetemalapítás 380. évfordulóját a PPKE Jog- és Államtudományi Kara, ld. <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20161sz/15.pdf>. A felkérésre született s elhangzott előadás

hasonló címmel megjelent in *Iustum Aequum Salutare*, 2016/1. 207–215. & <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20161sz/23.pdf>

Első fele átvétel, amikor is a *Magyar Örökség* bírálóbizottsága tagjaként a szerzőtől született kezdeményezés megszavazása nyomán nyilvánított ki „a *Magyar Örökség* harmincegyedik döntése a II. világháborút megelőző időszak legjelentősebb magyar teljesítményeinek megnevezésében” keretei közt a Pesti Vigadó Kamaratermében 2003. június 21-án a hivatalos laudáció rövidített szövegének elhangzása nyomán; teljes szövegében megjelent In: POPRÁDY Géza (szerk.): *Magyar Örökség – Laudációk könyve. II. (2001–2005.)* Budapest, Magyar Örökség és Európa Egyesület, 2009. 276–279.

Moór Gyula a sajtóban

Történetesen szintén 2015. október 16-án hangzott el felkérésre az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának dísztermében a »Szilágyi Péter 70. születésnapjának tiszteletére« Zsidai Ágnes-től szervezett konferencián; megjelent címe Moór Gyula a napisajtóban. *Iustum Aequum Salutare*, 2017/1. 155–174. & http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20171sz/13_VargaCs_IAS_2017_1.pdf s megjelenendő még a ZSIDAI Ágnes – NAGY Pál Szabolcs (szerk.): *Sapere aude. Szilágyi Péter 70.* (Budapest, ELTE Eötvös Kiadó) előkészületben lévő kötetében.

Horváth Barna, a magyar és a nemzetközi jogtudós

Kézirat; felkérésre elhangzott a Szegedi Akadémiai Bizottság épületében a szegedi egyetemi szervezésű »Emlékkonferencia a száz éve született jogtudós, Horváth Barna tiszteletére« 2016. december 1–2. napjain megvalósuló alkalmán. Hasonló címmel megjelent In: RÉVÉSZ Béla (szerk.): *A szegedi jogbölcseleti iskola alapítója. Horváth Barna emlékkönyv.* [A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 67] Szeged, Iurisperitus Kiadó, 2017. 34–42.

Az utókor szakmai ínsége (Horváth Sándor és a hazai természetjogi örökség)

Felkérésre, az egykori vasvári domonkos kolostorból átalakított Domonkos Rendtörténeti Gyűjteményben Horváth Sándor OP tiszteletére 2006. május 24-én rendezett konferencián elhangzott előadás – vö. Domonkos emlékkonferencia. *Vasvári Újság*, XVI. évfolyam, 5. szám. 2006. június 1. & http://www.vasvar.hu/katalogus/34_1_20160113171712.pdf –; hasonló

címmel megjelent In: HORVÁTH Sándor: *A természetjogról*. Szerk. Varga Csaba. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2012. 321–326. & <http://hu.scribd.com/doc/85409431/varga-csaba-horvath-sandor-2012>; valamint In: TATTAY Levente – POGÁCSÁS Anett (szerk.): *Jobbágyi Gábor Festschrift*. Budapest, 2012. 330–336. és [jegyzetek] 329–335. & <http://documents.tips/documents/varga-csaba-horvath-sandor-2012.html>

Angol nyelven Professional Distress and Scarcity: Alexander Horvath and the Legacy of Natural Law in Hungary. címen megjelent a szerző gyűjteményes kötetében: VARGA Csaba: *Contemporary Legal Philosophising. Schmitt, Kelsen, Lukács, Hart, & Law and Literature, with Marxism's Dark Legacy in Central Europe. (On Teaching Legal Philosophy in Appendix.)* [Philosophiae Iuris] Budapest, Szent István Társulat, 2013. 342. & <http://mek.oszk.hu/14800/14861/>, 45–50.

Losonczy István, a filozófus jogtudós

A gróf Klebelsberg Kunó Alapítvány jegyében a Klebelsberg Éva szervezte »A pécsi egyetem nagy professzorai« című sorozat hatodik szemeszterében, 2002. április 5-én hangzott el felkérésre a központi orvoskari épületben; hasonló címmel jelent meg in *P[écsi]T[udomány]E[gyetem] Orvoskari Hirmondó* [Pécs], (2002. május.) Melléklet. 3–6. & http://aok.pte.hu/docs/hirmondo/pdf/okh_0205_melleklet.pdf {& <http://docplayer.hu/4200567-Kudasz-jozsef-a-professzor.html> } & [Újryany.] *Jura*, 2002/2. 162–165.

»Magyarok a nagyvilágban«: Nékám Sándor (1905–1982), a jogi személy, az afrikai szokásjog, a komparatiztika kutatója

Eredetileg megjelent hasonló címmel in *Iustum Aequum Salutare*, 2015/3. 154–166. & <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/2015sz/08.pdf>

Látásmódok a Schmitt-problematikában (Elöljáró köszöntő)

Az egyetemi kurzus során, majd a doktori iskolában is tanítvány Techet Péter által a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának a szerző által vezetett Jogbölcseleti Intézete égisze alatt 2010. május 28–29-én szervezett »Kortársunk-e Carl Schmitt?« című konferencia beköszöntő szavai; hasonló címen konferencia-megjelenése in *Világosság*, 2010. ősz, 13–17. & <http://www.vilagosság.hu/pdf/20120228094207.pdf>

Halász Aladár

Eredetileg Halász Aladár. (Életrajzi jegyzet.) *Jogelméleti Szemle*, 2005/2. <http://jesz.ajk.elte.hu/varga22.html>. Eredendő célja szerint a gyakorlatilag még pécsi egyetemén is ismeretlen, bár 1957-ben megvédett s az MTA Kézirattárától a szerző által megszerzett és másolatában a Pécsi Egyetemi Könyvtárnak is eljuttatott kandidátusi értekezése kiválasztott fejezete – HALÁSZ Aladár: *Szászy-Schwarz Gusztáv és a jogalany*. Második traktátus: A fikció. *Jogelméleti Szemle*, 2005/2. <http://jesz.ajk.elte.hu/halasz22.html> – sajtó alá rendezésének a kísérőjeként.

Kulcsár Kálmán jogszociológiai úttörése

Felkérésre hangzott el Kulcsár Kálmán posztumusz könyvbemutatóján az MTA Politikatudományi Intézete és az MTA Társadalomkutató Központ szervezésében a még várbeli akadémiai helyszín Jakobinus-termében 2011. június 16-án, Körösnéyi András főigazgató és Glatz Ferenc akadémikus bevezető szavait követően; megjelent hasonló címen in *Jogelméleti Szemle*, 2011/3. <http://jesz.ajk.elte.hu/varga47.html>

Peschka Vilmos jogfelfogása

Kézirat; felkérésre elhangzott a »Jog és jogfilozófia. Konferencia Peschka Vilmos emlékére.« (ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2017. január 13.) Szmodis Jenő szervezte alkalmán.

Egy organikus jogszemlélet lehetősége a marxista jogelméletben (Szabó Miklós dolgozatáról)

A jelen kötet szerkesztése idején előkerült kézirat; hivatalos bírálatként hangzott el a kandidátusi védés – feltehetően 1987 – során.

Lukács és a jog ontológiai világgépe

Kézirat, eredetileg A atualidade da obra de Lukács para a moderna teoria social: Para uma ontologia do ser social na reconstrução das ciências sociais. címen felkért nyitó előadás volt a Marcos del Roio által az Universidade Estadual Paulista maríliai (Brazília) kampuszán 2009. augusztus 21–24. között *Teoria Política do Socialismo: György Lukács e a emancipação humana* címmel rendezett nemzetközi konferencián. Sérgio Lassa professzor (Maceió, Universidade Federal de Alagoas) tolmácsolásával ld. <https://www.youtube.com/watch?v=nCC8bt8HNBE&t=10s>, <https://www.youtube.com/watch?v=eqt51gdbLyU>, <https://www.youtube.com/watch?v=eqt51gdbLyU>

com/watch?v=ZiT8dfnr4JY&t=76s & <https://www.youtube.com/watch?v=edxujU-P8L8&t=11s>; portugál megjelenése mint Introdução. In: Marcos DEL ROIO (szerk): *György Lukács e a emancipação humana*. São Paulo–Boitempo–Marília, Oficina Universitária da Unesp, 2013. 272. bevezető tanulmányaként, 11–24.

Angol megjelenése mint The Contemporaneity of Lukács' Ideas with Modern Social Theoretical Thought. The Ontology of Social Being in Social Science Reconstruction with Regards to Constructs like Law. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, vol. 99., no. 1. (2013) 42–54.; ill. mint From the Ontology of Social Being to the Law's Ontology. *Journal of the Siberian Federal University: Humanities and Social Sciences*, vol. 8., no. 10. (2015) 2002–2017. & http://elib.sfu-kras.ru/bitstream/2311/19820/4/01_Varga.pdf

Orosz nyelvű megjelenése pedig mint Наброски по онтологии права. Ford. E. Г. Самохина. In: Чаба ВАРГА: Загадка права и правового мышления. Избранные произведения. Сост. и науч. ред. М. В. Антонов. Санкт-Петербург, Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2015. 408., 305–318.

Pályakezdés az MTA Állam- és Jogtudományi Intézeté Jögösszehasonlító Osztályán

Hasonló címmel eredetileg a Péteri Zoltán tiszteletére Fekete Balázstól szerkesztett emlékkönyvbe szántan, végül abba más emlékeztést írottan s ezt önállóan megjelentetve, in *Jogelméleti Szemle*, 2010/1. <http://jesz.ajk.elte.hu/varga41.html>

Igazgatói pályázat az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében 1990 szeptemberében

Kéziratból.

Egy akadémiai jogtudományi intézet kilátásairól (Lehetőségek és várakozások)

Az MTA intézethálózatának tömbösítése nyomán létrejött Társadalomtudományi Kutatóközpontba történő betagozás után néhány évvel bekövetkezett igazgatóváltás (Lamm Vanda / Jakab András) profilújítása közös gondolkodásának a jegyében fogant dolgozat; hasonló címmel megjelent in *Jogelméleti Szemle*, 2013/1. 161–169. <http://jesz.ajk.elte.hu/varga53.pdf>; ill. in http://jesz.ajk.elte.hu/2013_1.pdf

II. TANULSÁGOK A JOGÁLLAMI ÁTMENET SORÁN

A rendszerváltozás sorsfordító évei (Antall József miniszterelnök – egy valahai jogfilozófus munkatárs szemével)

Elhangzott a Nemzeti Közszerológiai Egyetem Közigazgatástudományi Kara Állam- és Társadalomelméleti Intézete által »Modell és valóság« címen »Antall József történelmi jelentősége« értékelésére szervezett tudományos emlékülésen felkérésre 2013. április 8-án; hasonló címmel megjelent in *Hitel* Irodalmi, társadalmi, művészeti folyóirat, 2014/4. 34–49. & <http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/06-vargacs.pdf>; továbbá – „A tanulmány a Pázmány Péter Katolikus Egyetem TÁMOP-4.2.1.B-11/2/KMR-2011-0002. sz. projektje (A tudományos kutatások kibontakoztatása a PPKE-n) támogatásával készült.” jelzéssel – in *Pázmány Law Working Papers*, 2014/19. 19. http://plwp.jak.ppke.hu/images/files/2014/2014-19_Varga.pdf; valamint eredeti elhangzása emlékkötetében: Egy jogbölcselelő emlékei. In: CSERVÁK Csaba – HOPPÁL K. Bulcsú (szerk.): *Antall József, a rendszerváltó miniszterelnök*. [Libri Pro Publico Bono] Budapest, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Közigazgatás-tudományi Kar Állam- és Társadalomelméleti Intézet – L’Harmattan, 2015. 83–100. [Utóbbi recenziójaként ld. PETŐ Zoltán: Egy politikai látomás története – Antall Józsefről. *Magyar Szemle*, 2016/7–8. 88–92. & http://www.magyaraszemle.hu/szerzo/peto_zoltan]

»Méltón a sorshoz, alkalmas a küzdelemre« Szellemünk és tudományunk állapotáról

Első változatában a Rákóczi Szövetségtől szervezeten »A Kárpát-medencei magyar történelemtanárok VII. nyári találkozója« (Pannonhalma, Bencés Apátság, 2004. július 26.) felkért nyitó előadásának alapjául szolgált, majd azóta sokszorososan újragondolva és aktualizálva érlelődött; első nyomtatott változatában hasonló címmel in *Hitel* Irodalmi, társadalmi, művészeti folyóirat, 2015/2.: »Félelem a magyar szabadságtól«. 53–70. & http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/06-varga_0.pdf

A szekrények nem csontvázaknak valók

Interjú VARGA Csaba: *Válaszúton*. című könyve kapcsán; hasonló címmel megjelent in *Magyar Hírlap*, 44. évfolyam, 289. szám. (2011. szeptember 22.), [előzetes] 1. & [szöveg] 4.

Nehézségek az alkotmányos átmenetben: Belső ellentmondások az elévületlenség és elévülhetetlenség törvényi megerősítésében

Első megjelenése in *Iustum Aequum Salutare*, 2011/4. 9–18. & <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20114sz/02.pdf>

Búcsú az elévüléstől

Első megjelenése in *Magyar Hírlap*, 44. évfolyam, 289. szám (2011. december 10. hétvége), 12. & http://hu-hu.facebook.com/note.php?note_id=333117966714883 & http://archive-hu-2012.com/hu/e/2012-11-16_680243_10/Emberjogi-Örség/

Elévülés? Visszaható törvényhozás? Csapdahelyzet és jogtechnikai semlegesség a jogban

Első megjelenése in *Iustum Aequum Salutare*, 2012/1. 103–115. & <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20121sz/07.pdf>. [Előzetes problémázás gyanánt ld. VARGA Csaba: Szembenézés a kommunizmus bűneivel. *Magyar Nemzet*, LXXIV. évfolyam, 351. szám. (2011. december 23.), 6.]

Volt-e egyáltalán szocializmus? Az állambiztonsági szolgálatoknál keletkezett iratok sorsáról

2010 körül született feljegyzésből, amikor még a majdani Alaptörvény korai koncepcióját átlengte a nem jogállami módon keletkezett iratok jogállami irattárban megtarthatóságának eshetőlegesen pusztítással fenyegető dilemmája, amit a korai Alaptörvény-tervezetek véleményezése során nem tartottam vállalhatónak. Végül, miután közlését Körmeny Zsuzsanna, a *Magyar Nemzet* vélemény-rovatvezetője sértően megtagadta, első megjelenésében Volt-e egyáltalán szocializmus? címmel in *Népszabadság*, LXX. évfolyam, 69/2. szám. (2012. március 22.), 12. [Fórum.] http://nol.hu/velemen/20120322-volt-e_egyaltalan_szocializmus_

Az élethosszig tartó juttatásokról

2010 körül született feljegyzés, amikor még a majdani Alaptörvény korai koncepcióját átlengte élethosszig tartó juttatásoknak a költségvetés terhére történő rendszerszerű kormányzati biztosításának a szelleme, amit a korai Alaptörvény-tervezetek véleményezése során nem tartottam vállalhatónak. Jobb híján megjelent mint [élethosszig tartó juttatásokról.] In: TECHET Péter: Megy is, jár is. *komment.hu* (2012. április 11.) <http://www.komment.hu>

komment.hu/tartalom/20120410-velemenyschmitt-pal-juttatasai-jogilag-jarnak-ervek-ellene.html

Civilitás, pártvilág – professziók, politikák

Kéziratból; a »Civil társadalmi részvétel alakulása és fejlődése Közép-Európában 1990-től napjainkig« témájának körbejárására szentelt »I. Közép-Európai Civil Konferencia (Kecskemét, 2017. október 12–14.)« szervezőinek felkérésére született s ott elhangzott tanulmány.

Utóbb megjelent rövidítve hasonló címmel In: »A civil társadalmi részvétel alakulása és fejlődése Közép-Európában 1990-től napjainkig«. Közép-Európai Civil Konferencia: Kecskemét 2017. október 12–14. Kecskemét, Alföldi Civilekért Alapítvány, 2018. 83–89. (+ Civil society and the field of political parties – Contributions by professionals and politicians. 90.); ill. teljes terjedelmében megjelenően mint Civil szerveződések – állami politikák: Egymásmellettiségek, kapcsolatok, lehetséges torzulások. *Iustum Aequum Salutare*, 2018/1. 133–139.

Felelősségünk jövő generációkért

A Professzorok Batthyány Köre alapító elnöke, Taxner-Tóth Ernő által »Tehetséggondozás 2000« címmel dr. Szabó Gábor polgármester védnöksége alatt a városházán szervezett konferencián elhangzott előadás (Kecskemét, 2000. szeptember 30.); megjelenése in *Gondolatok tárháza. Tanulmányok a Tehetséggondozás 2000 konferencia anyagából. (Kecskemét 2000. szeptember 30. – október 1.)* Kecskemét, Professzorok Batthyány Köre – Kecskeméti Lapok Kft., 2000. 55–59.

Múltkutató, jövőkeresés Közép-Európa jogában

Zdeněk KÜHN: *The Judiciary in Central and Eastern Europe. Mechanical Jurisprudence in Transformation?* [Law in Eastern Europe 61] Leiden–Boston, Martinus Nijhoff, 2011. xx+313.; recenzív továbbgondolásaként született első megjelenése in *Valóság*, 2015/5. 1–18. & [Kézirat.] <https://ppke.academia.edu/CVARGA/Papers-Hungarian>, 1–22.

Eszményből bálvány? A »joguralom« és csapdahelyzetei

VARGA Zs. András: *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája.* Szabadság, Budapest, Századvég, 2015. 227. kézirátának a kiadótól kért lektori véleményből lett a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara dísztermében a kiadótól 2015. június 25-én rende-

zett könyvbemutatón felkérésre elhangzott tematikus problematizálás – vö. <http://www.szazadveg.hu/hu/rendezvenyek/alapitvany/konyvbemutato-varga-zs-andras-eszmenybol-balvany> –, majd A joguralom és színeváltozásai (Idealizáció s torzulások a hazai, fejlemények a nemzetközi szintéren). címmel nagyelőadás a Simon Jánostól és alapítványától 2015. november 14-én a Kossuth-Klubban szervezett »Huszonöt éve szabadon« konferencián. Megjelenései: Eszményből bálvány? A »joguralom« és csapdahelyezetei. (Gondolatok egy könyv ürügyén.) *Valóság*, 2016/2. 28–40. & http://epa.oszk.hu/02900/02924/00038/pdf/EPA02924_valosag_2016_02_028-040.pdf; erőteljes rövidítéssel s valamelyes átalakítással Eszményből bálvány? A jogállamiság és színeváltozásai. In: GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – SZENTE Zoltán (szerk.): *Jog és politika határán. Alkotmánybíráskodás Magyarországon 2010 után*. Budapest, HVG-Orac, 2015. 261–282.; végül továbbfejlesztett teljes terjedelemben A joguralom és színeváltozásai. Idealizáció, s megvalósulás a hazai, utólagos fejlemények a nemzetközi szintéren. In: SIMON János (szerk.): *Huszonöt éve szabadon. Gazdaság, politika, jog. Nemzetközi konferencia. (2015. november 14–15.)* Budapest, CEPOLITI, 2016. 532–560.

Angol nyelvű megjelenései, erőteljesen rövidített változatban: Global Challenge, Rule of Law, and the National Interest. Debating Universalism/Particularism in the Euro–Atlantic Civilisation. In: *[XVIth] International Likhachov Scientific Conference (St. Petersburg, 19–21 May, 2016) on »Contemporary Global Challenges and National Interests«*. Plenary Session. 1–13. http://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/2016/dokladi/VargaCh_plen_eng_29.03.16.pdf; majd konferencia-kötetben Global Challenge, Rule of Law, and the National Interest. In: A. S. ZAPESOTSKY (szerk.): *Contemporary Global Challenges and National Interests. The 16th International Likhachov Scientific Conference, May 19–21, 2016*. St. Petersburg, St. Petersburg University of the Humanities and Social Sciences, 2016. & http://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/Sbor_full/2016_english.pdf 146–150.; valamint Rule of Law, or Universalism/Particularism Debated in the Western World. *Juridical Journal* [Юридичний журнал, Kiev], no. 169. (2016 August), 50–55. Teljes terjedelmű angol változatban Ideal or Idol? Traps in Understanding the Rule of Law. *Central European Political Science Review* [Budapest], Vol. 17. no. 65. (2016 Fall) 198–219.

Orosz fordításban erőteljesen rövidítetten mint Глобальные вызовы, правовое государство и национальные интересы. Дебаты об универсализме/партикуляризме евроатлантической цивилизации. In:

2016 год. *Международные Лихачевские научные чтения. (19–21 мая 2016.)* Современные глобальные вызовы и национальные интересы. (Пленарное заседание.) 1–14. http://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/2016/dokladi/VargaCh_plen_rus_29.03.16.pdf; majd konferenciakötetben In: А. С. Запесоцкий (ред.): *Современные глобальные вызовы и национальные интересы. XVI Международные Лихачевские научные чтения, 19–21 мая 2016 года.* Санкт-Петербург, Санкт-Петербургский Гуманитарный Университет Профсоюзов, 2016. & http://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/2016_Sbornik/2016_Dokladi/2016_plen_011.pdf, 46–50.

III. A JELEN PERSPEKTÍVÁI AZ ÖSSZEHAISONLÍTÓ JOGI KULTÚRÁK FÉNYÉBEN

Theatrum legale mundi avagy a jogrendszerek osztályozása

Hasonló címmel megjelent In: H. SZILÁGYI István – PAKSY Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex. Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dedicata. (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcselet köréből. / Studies in Comparative Law, Theory of State and Legal Philosophy.)* [Jogfilozófiák / Philosophiae Iuris // Bibliotheca Iuridica: Libri amicorum 13] Budapest, Szent István Társulat, 2005. & <http://drcsabavarga.wordpress.com/2012/03/24/theatrum-legale-mvndi-ed-cserne-2007/> & http://www.academia.edu/6118375/THEATRVM_LEGALE_MVNDI_SYMBOLA_CS_VARGA_OBLATA_ed_Peter_Cserne_et_al_219-242. & [újrany.] In: FEKETE Balázs (szerk.): *A jogösszehasonlítás elmélete. Szövegek a jelenkori komparatiztika köréből.* [Bibliotheca Cathedrae Historiae Juris Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae Budapest] Budapest, Szent István Társulat, 2006. 167–184.

Jogi kultúrák – összehasonlító megvilágításban

Megjelenése Jog és kultúra összehasonlító perspektívából. In: *Van és legyen a jogban. Tanulmányok Peschka Vilmos 70. születésnapjára.* [Jog és Jogtudomány 16] Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – MTA Jogtudományi Intézete, 1999. 335–352. & *Jogi kultúrák – összehasonlító megvilágításban.* In: VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák.* Budapest, [Osiris], 2000. & [utánn.] Budapest, Szent István Társulat, 2006. ix–xviii.

Comparatio a jogtudományban s a jogi oktatásban: Alaphelyzetek, érzékenységek és problémák egy multikulturális világban

Kéziratból; a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia XX. világtalálkozójára (Fukuoka, Japán, 2018. július 22–28.) felkért plenáris előadás, mint a »Comparative Law and Multicultural Legal Classes: Challenge or Opportunity? / Droit comparé: aide ou défi dans les cours de droit multiculturels?« témájának általános referátuma.

A jogösszehasonlítás kalandja, avagy centrumok/perifériák viszonylagossága

Egy ukrán és angol–amerikai közreműködéssel létrejött reprezentatív orosz–ukrán–belorusz tanulmánykötet – William E. BUTLER – O. V. KRESIN – Iu. S. SHEMAHUCHENKO (ed.): *Foundations of Comparative Law. Methods and Typologies*. [Trans. William E. Butler.] *Journal of Comparative Law Studies in Comparative Law* 4; London, Wildy, Simmonds & Hill, 2011. 354. – recenziójaként hasonló címmel megjelent in *Jogi Iránytű* [MTA TK JTI elektronikus folyóirata], 2012/2. 26–29. http://www.mta-ius.hu/iranytu/8_varga_csaba.pdf; és *Jura*, 2014/1. 189–193. & http://jura.ajk.pte.hu/JURA_2014_1.pdf 189–193

Angol változatában: *Comparatist Movement Reborn, Or the Relativity of Where the Centre and the Periphery Are*. In: O. B. KRESIN (red.): *Філософія порівняльного правознавства*. Збірник наукових праць. Київ – Львів, Ліга-прес, 2015. 506–526.

Népszokások mint kollektív én-reprezentációk (A jogi népszokáskutatás lehetséges többlet-üzenetéről)

Kéziratból; a Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport kebelében Nagy Janka Teodóra szervezésében a Pécsi Tudományegyetem szekszárdi Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Karán 2017. szeptember 28–29-én megrendezett »A jogi néprajz és a jogi kultúrtörténet új forrásaik« interdiszciplináris nemzetközi konferenciára felkérés nyomán született előadás, mely továbbdolgozottan s az alkalomhoz igazodva bővítetten elhangzott a Kőrösi Csoma Sándor Napok XXIX. – »Kőrösi Csoma Sándor – tegnapi és mai magyarság« címmel Kovásznán, 2018. április 12–13-án rendezett – tudományos konferenciáján.

Mítosz és valóság az iszlám, a zsidó és a zoroasztriánus jogban

Doktori disszertáció hivatalos opponensi véleményeként 2006. november 30-i kelettel született; megjelenése mint Mítosz és valóság az iszlám, a zsidó és a zoroasztriánus jogban. (Jany János könyvéről.) *Jogelméleti Szemle*, 2008/1. <http://jesz.ajk.elte.hu/varga33.mht>

4. KATOLIKUS EGYETEM

Egyetemi létünk éthoszaról

Hallgatói felkérésre születetten, hasonló címmel megjelent in *Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar – 2006-ban végzettek évkönyve*. Budapest, Alumni, 2006. 147–150.

Egy közös vállalkozás íze (Emlékezés Zlinszky Jánosra)

A karalapító dékán, kolléga és barát emlékére született visszaemlékezések sorában külön cím nélkül megjelent In: »In memoriam Zlinszky János (1928–2015): A kollégák búcsúja.« *Iustum Aequum Salutare*, 2015/2. & <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20152sz/01.pdf>, 53–57.

Jövőalapozás közös szándékkal a katolikus egyetemi jogászképzés beindulásakor

Felkérésre születetten hasonló címmel megjelent In: PÉTERI Zoltán: *Jogösszehasonlítás*. Történeti, rendszertani és módszertani problémák. Szerk. Fekete Balázs – Koltay András. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 2010. 33–39.

Búcsúírás

Hallgatói felkérésre születetten, hasonló címmel megjelent In:[BOROS Emese – OHLENDORF Nóra] (szerk.): *Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar – 2003-ban végzettek évkönyve*. Budapest, Alumni, 2003. 119–122.

Tudásban hit, hitben tudás (Búcsúzó hallgatóinknak)

Hallgatói felkérésre születetten, első megjelenésében Tudásban hit, hitben tudás. In: *Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar – A 2004-ben végzősök évkönyve*. Budapest, Alumni, 2004. 132–134.

TÁRGYMUTATÓ

- Acta Juridica* 259–260
adottságok erősítése 515
Akadémiai Kiadó 260, 294
„aki nem dolgozik, ne is egyék” 64
alkotmány, lásd jogalkalmazás;
láthatatlan; történeti
alkotmánybíráskodás 109, 386
– előképei 367
–, magyar 279, 300–301, 312–314
–, –, aktivizmusa 392–393, 400–401,
408
–, magyar, államellenessége 354, 402
–, –, *res publica*-ellenessége 402
– mint negatív törvényhozás 314–315,
323
alkotmánybírói döntés/indokolás
314–315
alkotmányjogiasítás homogenizáló
redukcionizmusa 11–12
– jogbomlasztó szerepe 387
– mint jogmegkettőzés 383
alkotmányos büntetőjog 319–320, 324,
387
analógia tilalma adó- és büntetőjogban
340–341
angol jog, lásd még immemorial;
iszlám; zsidó
– jogi mentalitás 98
aranykor 374–375, 520
artificiall reason 537
Aufhebung 199, 529
Ausztrália 514
autenticitás keresése 460–461
autochtonitás 177, 527
lásd még kultúra; megértés
autopoiesis 201, 517–518
lásd még jog mint
állambiztonsági levéltárak 345–348,
577
államférfiúi minőség 275
– / jogi problematizálás 275–276,
303–304
államellenesség, lásd
alkotmánybíráskodás
államszervezeti együttműködés 407
beavatás 481–482
Begriffshimmel 174
Begriffsjurisprudenz 28, 96–97, 543
bellum iustum 63, 77
– *omnium contra omnes* 26, 402
beszédaktus 446
bécsi iskola
bibliografizálás, magyar jogi 101,
256–257
bírói fórumra hagyatkozás törvényho-
zás helyett 396
– jog *ex post facto* jellege 396
– nováció 388
– szabotázs 308, 382
bírói döntések közzététele 385–386

- kontroll homogenizáló
redukcionizmusa, kormányzati
cselekvése 410
- bíróuralom 408–409, 412
- Brassó neve 87–88
- román megszállása 88–89
- brassói magyar evangélikus egyház
83–89
- büntetőjog, lásd alkotmányos; analógia
- CD-Rom/Hungary* 294
- centrum/periféria 501, 527
- Civil Law*, lásd még kelsenii; kontinen-
tális
- Civil Law / Common Law* 173, 428,
431–432, 482, 493, 494
- /-- mint jogmegtestesítés /
példázás 395, 493
- /-- összemosása 414, 510
lásd még jogalkalmazás
- Common Law*, lásd joguralom
- civil társadalom / politikai pártok
352–353
- comparative legal cultures* 443,
453–454
- oktatása 443–444
- *judicial mind* 439, 542
- contra legem* döntéshozatal iszlám
jogban 540
- d**egenerálódás, jogé 378, 456
- deklarativitás/konstitutivitás 317,
320–321, 322, 324
- demagógia, lásd demokrácia
- democracy promotion / military
intervention* 357
- demokrácia 76
- demagóg rombolhatósága 273–274
- demokráciavédelem 79–80
- , gondolatszabadság/erőszak 80
- determinizmus, gazdasági/kölcsönvi-
szonyoké 53
- dezantrómorfizáció elméletben 210
- digitalizálás 261
- dikaion* 401, 538
- lásd még jog mint
- diktatúra 71–73
- distinctively legal* 11–12, 189, 517
- diszkrét entitások hiánya 204, 524
- divide et impera* 294–295
- dogmatizmus, jogi 96–97
- dokumentáció, jogi 219–220, 224,
235–236, 251–252
- doktrinerizmus 57, 304, 391
- dologszerűsítés, jogé,
jogösszehasonlításban 481
- donné/construit* 200
- döntvényjog 367
- drámaelmélet 194
- dubito ergo sum* 51
- Ecclesia – Academia – Universitas*
363
- egyház társadalmi tanítása 107, 214,
302, 393
- elbirtoklás 370
- eldologiasodás/eldologiasítás 197,
210–211
- elévületlenség/elévülhetetlenség
316–321
- elévülés 315–316, 334–335
- fizikai/jogi időmúlása 334–335, 342
- proceduralitása/materialitása 319,
387
- elidegenedés 197, 211–214
- ellenfogalmiasítás 140–141, 389
- ELTE ÁJK angol szubfakultás 245
- elv jelentése 449

- ember anatómiája kulcs állat anatómiájához 172, 450–452
- /természet egysége 515–516
- embereszmény, absztrakt 12
- emberjogi absztrakciók / minőségi emberfelfogás 527
- emberjogiság 109, 299, 399, 401
- homogenizáló redukcionizmusa 11–12, 409–410
- – – reakciója Kanadában 410–411
- engedelmeskedés mint jogelőfeltétel 23
- engedetlenség, polgári 266–267
- erdélyi magyarság memoranduma 124
- erény 103
- erkölcs/jog 300
- erkölcstelen jogiasíthatatlansága 25, 300–301
- eszköz, lásd instrumentalitás; jog mint eszmetörténet 16–17, 45, 46, 47, 135
- Európai Gazdasági Közösség másolásparancsa 254–255
- Unió joga mint joguralomtagadás 399
- – jogi nyelve 477–478
- evolúcióelméletek 186
- életforma mint megértés-alap 468
- én/más(ik) 459, 481
- értelmiség áruvá 329, 352
- érték, fundamentális/instrumentális 198, 343, 408
- értéktan 178
- lásd még jogpozitivizmus; lét
- érvelés transzformatív szintekre terelése 474
- érvényesség/hatékonyosság 542
- /jogszerűség 207
- érvényességszármaztatás / hagyományozási lánc 537
- évjáradék 349, 577
- faji feszültség 332
- felépítés/működés 199
- fetiszizálás/nihilizálás jogé 300, 401
- fikció a jogban 146
- fogalom, osztály-/rend- 437, 523
- , természeté/kultúráé 437–438
- fogalmiasítás 23, 457
- artificialitása 524
- , germán/angol 26, 28, 94, 157
- látszatantinómiái 140
- mint modell-alkotás 174
- lásd még ellenfogalmiasítás
- folyamatszerűség, valóságé 524
- lásd jog
- formalizmus, jogi 371–372
- , társadalmi 197
- francia/német, lásd jogalkalmazási
- Galilei-kör 20, 143, 147, 148
- Gattungswesen* 214–215
- geniozitás jogban 456, 490
- kultúrában 466–467
- geometrikus szemlélet jogban 27
- germán/angol, lásd jogtörténet
- Gesamtplan* 216
- globalizmus 108
- mint hegemóniakeresés 499
- lásd még szuverenitás
- globális jogtanítás 478–479, 496
- – jogkiüresítő szerepe 496–497
- gondolatszabadság, lásd demokráciavédelem
- gondolhatóság, jogi 492
- gondolkodás, sematikus/újraproblémázással 274

- gyakorlat folyamatosságának megbízhatósága, társadalmi 448, 452
- hagyomány őrzési kötelme 272, 491, 542
- hagyományerősítés/mintamásolás 351
- halakah* 541
- halhatatlanság 155
- Harmadik Birodalom / Harmadik Róma 251
- Harmadik Róma 507
- harmadik út 104, 286
- hasonlóság/azonosság kérdése 474
- hatékonyság, lásd érvényesség
- háború leküzdése fegyverrel/eszmékkel 150
- hegemóniatörekvések jogban 404, 494
lásd még globalizmus; tudomány; USA
- henid* 114–115
- heterogeneitás/homogenizációk 204–205, 445
- hit/tudás 547, 567–569
- hittudomány/társadalomtudomány 106, 110
- homogeneitás, jogi, mint politikum közvetítője 378
- homogenizáló redukcionizmus, lásd alkotmányjogiasítás; bírósági; emberjogiság; jog mint
- ideáltípus, lásd még jog mint
- ideológia/ideologizálás 200
- lételméleti relevanciája / ismeretelméleti irrelevanciája 501
lásd még jog mint
- igazságosság, lásd jogbiztonság
- igazságtétel elmulasztása 307–308, 315, 327–331, 394, 551
lásd még *Justitia*
- Igazságügyminisztérium Könyvtára 91
- illusio veritatis* 81
- imago Dei* 352
- immemorial custom of the Realm* 536
- imperializmus 503
- , kulturális 501–502
- infantilizálódás 305, 515–516
- institutes of advanced studies* 240, 243
- instrumentalitás, lásd érték; jog mint; joguralom
- integráció, politikai/jogi 499
- intervenciók egyensúlytalanságot okozása 411
- iskolateremtés 362–363
- iszlám jog 538–540
- /angol jog 538
lásd még zsidó
- IVR* világkongresszus 240–241
- ius/lex* 206–207, 395, 498, 508
lásd még *pravda/zakon*
- ius strictum / ius aequitum* 371
- Izrael Állam 303
- jel/jelentés 447–448
- jelentés 191
- jelentése van / jelentést ad 203, 476
- jog autonómiája 208
- jog, inkább/kevésbé 521
- fogalma 436
- fogalmisága mint autoprojekció 177, 209
- – pragmatikus mivolta 209
- folyamatszerűsége 53
- korlátai/korlátatlansága 308
- mint *archetípusok* kombinációja 519
- – *autopoiesis* 23, 27
- – beteljesedési rendszer 203

- *dikaion* 157
- diskurzus 23
- epifenomenon 177
- eszköz 23, 24–25, 387, 407–408, 446, 500
- fennállás/hivatkozottság 277
- formalizált absztrakció 53, 209
- homogenizált közvetítő 202, 205
- ideáltípus 175
- ideológia 23
- instrumentális magatartásmegfogalmazás 207–208, 332, 446
- harc pótléka 25
- kommunikációs hálózat 497–498
- komplexum 25, 472
- konfliktológia 520
- kultúra 473, 531–532, 559
- lokális jelenség 497–498
- mintakivetítés 27, 186, 192
- nyelvi kijelentés 173
- önküzdalem 25, 518, 521
- önmeghatározás 25
- *patterned pattern* 201, 314
- problémamegoldás 565
- referenciakeret 190
- szemléletmód 24
- szimbolikus objektiváció 185, 186
- társadalmi érvényesülés 518
- tény hivatalos elismerése 184
- saját kultúrából magyarázhatósága 472–473
- tételezettsége 471
- társadalmi hordozottsága 216
- jogalkalmazás alkotmányi elvei 375–376, 404
- ideologikus hivatkozásokkal 377–378
- irracionalitása 95
- , kontinentális/angolszász 373, 387–388
- , mechanikus 386–387
- mint logikai művelet / problémamegoldás 140, 291
- mint manipuláció 203, 208
- személyes felelőssége 203–204
- jogalkalmazási stílus, francia/német 374, 388
- jogalkotás/jogalkalmazás 27, 206, 370–370
- jogállam, totális 404–405
- jogállam fogalmiatlansága 300–301
- jogállami átmenet 215, 250–251, 307
- átmeneti jellegének tagadása 411–412
- , szakításra/újramegőrzésre 351
- jogállamiság nem kollektív öngyilkossági paktum 300–301
- jogászvilágkép/világkép 52–53, 175, 200–201, 211
- jogászként gondolkodás mint jogoktatás célja 474–475
- jogátvitel 301
- jogbiztonság/igazságosság 387, 394, 401, 405, 408
- jogbölcselet / jogi komparatiztika 484
- jogcsalád 428, 485–490
- jogdogmatika 256, 492
- jogelmélet, általános 484, 531
- , marxista/szocialista 170
- jogeset/esetjog 96
- jogfilozófia, realista 113–114, 117–118
- jogfogalmak, bizonytalan 338, 372–373, 399, 403, 406
- mint technikai fogalmak 129, 133–134
- tetszőlegessége 141
- jogiasítás 388

- jogi kultúra mint lehetőségek tárháza 449
- személyiség 129–134, 146
- Jogi Tudósító* 253
- jogmegkettőzés, lásd alkotmánybíráskodás
- jogoktatás, lásd *comparative*;
globalizmus; jogászként;
jogösszehasonlító; jogtanítás;
katolikus; kulturális; mono-
ismeretelmélet; nemzetköziesedés;
posztgraduális; szemléletnyerés
- jogontológia 164, 171–172
- jogosultság 130–131
- /kötelezettség 299
- jogosultság-nyelv 11, 299
- jogösszehasonlítás 126, 129, 224
- , horizontális/vertikális 480
- , szocialista 218–219, 226, 440
- , történeti 173, 455
- létrejötté 469–470, 503–504
- Oroszországban 505
- Ukrajnában 503–505
- lásd még dologszerűség; jogböleselet
- jogösszehasonlító oktatás, multikulturális 465–466
- mint episztémikus átalakítást célzó kísérlet 468, 471–472
- jogpozitivizmus 182–184
- / jog értékalapozása 413
- lásd még szocialista
- jogszemlélet, autoritatív/organikus 187–189
- jogszerűség, lásd érvényesség; merev
- jogtagadás, állami 317–319, 324, 337, 340, 409
- jogtan 174
- jogtanítás tárgya: saját/idegen jog 470, 483
- jogtechnika 340
- semlegessége 376–377, 384–385
- jogtörténet 248–249
- , egyetemes 532
- , európai 296
- , germán/angol 532
- , magyar 532–533
- jogegységesítő lehetősége 499–500
- mint gondolati projekció 486
- jogi gondolkodástörténet 483, 533
- jogtudományi intézet 247–248
- joguralom 215, 407–408
- angol–amerikai hiteltelensége 395–396, 399, 494–495
- , cirkuszi idomár / kertész példájában 412
- /jogszöveguralom 373–374
- bálványozása 398, 411
- fogalomhiánya 403, 406
- instrumentális jellege 215
- kártétele 412
- közvéleménytől fenntartottsága 406
- mint kultúra 400
- – mérlegelés 403–404
- nem kollektív öngyilkossági paktum 400
- partikularitása 403–404
- politikai (túl)használata 494–495
- lásd még Európai
- jogviszonyok / társadalmi viszonyok 172
- Journal of the History of Ideas* 361
- józan ész 57, 289, 404
- – / mesterséges értelem 401, 402
- judicial event* 96, 277
- jurispathia*, amerikai 397–398
- Justitia*-program 276–277, 280, 329
- katolikus jogi képzés 554, 558–559, 563–564

- kausalmechanisch/fieldtheoretisch* 98
 kauzalitás, nemtevése 113
 kánon 202, 473
 –, érvelési 277–278
 –, irodalmi 298–299
 kelet-ázsiai jogcsalád 489
 keleti jog mint intuitív közvetítő
     424–425
 kelsenii fogalmiság mellőzhetetlensége
     kontinentális jogmagyarázatban
     493–494
 keresztény Magyarország 563
 kereszténység/liberalizmus 63
 –/szocializmus 65, 77–78
 kettős állam 355
 – beszéd 202
 kihívás/válasz 444
 kik vagyunk? 292, 514
 kompozíció szerepe 525
 konfliktus mint abnormalitás/normali-
     tás 521
 konstitutivitás, lásd deklarativitás
 kontinentális jog 492–493
 – – mint elvont szerződési eszmény
     szerinti 425
 konvencionalitás/konvencionalizáció
     191, 197–198, 447–450
     lásd még rekonvencionalizáció
 konzervativizmus 52
 konzervatív/liberális 288
 kormányzat, lásd bírósági
 könyvküldés, amerikai, hidegháború-
     ban 161, 281
 kötés/oldás jogban 372, 377, 389
 Közép-Európa fáziskésése 371, 383
 --- jogászsűrűsége 366–367, 369–370
 --- specificitása 236, 252–253, 489
 --- szolidaritása 365
 közjog/magánjog 270, 278, 281
     – diszkontinuitása 255–256
     közvetítés 197, 198
     közvélemény 52, 402, 405–406, 538
     lásd még joguralom
     kulturális gátek oktatásban 495–496
     kultúra 467
     kultúra/hagyomány 485
     kultúra autochtonitása 458, 491
     kultúrantropológia 466
     kultúraleírás objektivitáshiánya 464
     kultúrába belenőtség 457
     kultúrámmal kultúrádat értelmezem
         458–460, 473, 502
     kultúrdiplomácia 293–294
     kultúrkörök/jogkörök 426
         lásd még geniozítás; jog mint;
         joguralom; tudomány
     különösség 170

law in books/action 199, 409
 – – – / – / *mind* 475
 – – – / – / jogként folytatott társadalmi
     gyakorlat 522
 láncírás 524
 láthatatlan alkotmány 300, 313–314,
     401
lebendes Recht 30, 199, 521
lex non reagit 343
légalité nous tue, La 371
 lét/érték 61
 –/legyen 57, 94, 95, 97
 lételmélet/ismeretelmélet 200
     lásd még ideológia
 létezés mint megállíthatatlan megfordít-
     hatatlan folyamat 206
 létretegek 115, 117
 –, problémamegoldásé/igazolásé 202,
     448–449
 – létben/tételállításban 157

- liberalizmus, politikai 299, 377,
378–380
- liberális demokrácia 287
lásd még kereszténység; konzervatív
- logizálás jogban 27–28, 301–302
- logika jogban mint meghatározás/
igazolás 493
- – – kifejeződési forma 208
lásd még jogalkalmazás
- magánjog / közösségi érdek** 270
- magántulajdon 73–74
lásd még közjog
- Magyar Radikális Párt 20, 143–144,
150–152, 154
- Magyar Tanácsköztársaság 50, 58,
143, 147–148, 273
- Magyar Tudományos Művek Tára 257
- manipuláció, lásd jogalkalmazás
- marxizmus történelmi funkciója 110,
493
- matematizálás jogban 542
- második természet 210
- megalázás nemzetközi kapcsolatokban
479, 527
- megértés, múlté 68–69
– mint autopoietikus folyamat 203
- meghatározatlan meghatározottság 518
- megkülönböztetett jogi, lásd
distinctively
- mentalitás, doktriner/konzervatív 346
–, jogi 507–508
lásd még angol
- merev jogszerűség / rugalmas célszerű-
ség 543
- mesterséges emberi konstrukció 214
- méltóság 78–79
- mértékadás 48
- mi/ők 116, 303, 439–440, 441, 463
- mi köt / mit követünk jogban 542
- mikro/makroszint jogi elemzésben
518–519
- Miniszterelnöki Tanácsadó Testület
267–268, 298, 514–516, 548, 551,
558
- minőségi ugrás 502
- mintakövetés mint reprodukció/
produkció 202
- misszionárius sugalmak jogállami
átmenetben 271–272, 479
- misztérium, jogé 445
- modern formális jog 172, 212
- mono-ismeretelmélet, saját jogrendszer
megismerésekor 467
- monografizálás 258
- monográfiák példányszáma 260–261
- mores* 394
- munka humanizáló hatása 63–64
- nemzeti akarat** 82
– tudástár 258, 309, 354–355, 525
– ügyek 353
- nemzetkarakterológia 522–524
–, jogi 526–527
- nemzetköziesedés, oktatásé 463–464,
470–471
- nemzetköziesítés, nemzeti gondoké
295
– *fait accompli* útján 295–296
- népszellem 524
- népszokás, jogi 519
- non-governmental organisations*
355–358
- normalitás 251
–/abnormalitás 335, 336–337
lásd még konfliktus
- new deals* 74, 384
- nullum crimen / nulla poena sine lege*
319, 333, 336, 340–341

- nyelv/jog mint közvetítő 198
 –, jogé 477–478, 488
   lásd még Európai
 –, semleges, hiánya 459
 – géniusza 477–478
 nyelvhasználat normativitása 446
 Nyugat alkonya, A 514–515
 Nyugat/Kelet 514
 –/– mint szekuláris professzionizmus /
   tradicionalizmus 434–435
 nyugati jog 420, 422–423, 427, 428,
   430, 435, 489–490
 – – szabályfetisizmusa 441
- objektiváció/tárgyasítás 197, 210
obücsaj 508
*omne ius hominum causa constitutum
 est* 134
omnium contra omnes 108
one size fits all 494
 ontológia mint szintézisteremtés / új
   indítás 193–194
order out of chaos 519
 orosz szláv jogtípus 509–510
 osztályharc 62–63, 77
 osztályozás, jogrendszereké, mint
   taxonómia 436–441, 444–445,
   464–465, 486
 –, –, – *mixed/mixing* 487
- ökonimizmus 48
 önrecenzeálás 259
 összehasonlítás mint szintézisbe hozatal
   475
 – – viszonylagosságra rádöbbenés
   475–476, 480
 összehasonlító bírói gondolkodásmód,
   lásd *comparative*
 összehasonlító jogi kultúrák, lásd
   comparative
- összemérhetetlenség
   jogösszehasonlításban 485
- ősnépeink jogszemlélete 516–517
- párhuzamos kurzusok 244–245
 pártok, lásd civil társadalom
 Pázmány Péter Katolikus Egyetem
   létrejötté 548–550
 – – – – Jog- és Államtudományi
   Karának létrejötté 551–553,
   557–560
 – – – – – Könyvtára 553–555
 – – – – – Jogbölcséleti Intézete
   553, 560–561
persuasive authority 387
 perzsa jog 540
 Pécs 110–112
 pécsi jogakadémia 35–39
 piacosság, tudományé 260–261
 pluralizmus jogban 487, 541
 politikai cselekvés álbiztonsága
   269–270
 – választás elodázása 276
 politikum gyakorlatisága 52
 politikummal azonosulás 44, 45, 47
 posztgraduális jogi képzés 238–240,
   257–258
 posztszovjet jogcsalád 509
pravda/zakon 508
 precedens-rendszer 314, 388
   lásd még bírói jog; retroaktivitás
 presztízs, jogé 164
 primitív jog 491
 privatizációs szerződések 270–271
 proceduralizálás, jogé 299–300
 propagandahazugságok hiteltelenítő
   ereje 290
Proletárjog 30, 58

- qādī* 539–540
Quis custodiet ipsos custodes? 405
- racionalitás/racionalítások 179, 525
 – irracionalitása 110, 360, 401, 525
 – részlegessége tudományban 523–524
 lásd még jogalkalmazás
- ratifikáció 319, 320
- ráció / összes emberi *facultas* szerinti döntés 268–269, 288–289, 525, 547
- realizmus, irodalmi 174
 – diadala 51
- reason*, lásd *artificiall*; józan
- reasonable man* teológiai gyökérszete 417
- Recht ist das Recht! Das* 413
- re-education to democracy* 394
- reflective equilibrium* 338, 449
- refeudalizáció 349
- reformok törvénykibocsátással helyettesítése 164
- reformipar 164
- reformkommunizmus 164
- rekonvencionalizáció 199
- rend-eszmény 12, 177, 395, 436, 464, 490–493, 500, 559, 56
- rendszerben gondolkodás 490
- rendszerként kifejlés statikája/dinamikája 192
- responsum* 537, 539
- retroaktivitás 333
 –, bírói gyakorlat változásáé 341
 –/proaktivitás 340–341
 – mint gyakorlati kérdés 341, 342–344, 403
- référé législatif* 371, 409
- right answer* 374, 377
 – / *administrator of the right* 131
- római jogreceptió 200
- sajtó 53
 – mint történelmi forrás 67–68
- sajtószabadság 74–75
- Sanhedrīn* 537
- skandináv jogi realizmus 23–24, 132, 140, 493
- stílus 226–227
- salus populi* 395
- salus rei publicae* 407
 – – – *suprema lex esto* 343
- skandináv jog 422
- social engineering* 30, 384
- soft(ing) law* 11, 372, 373, 387
- sorozatindítás 259–260
- Sprachspiegel* 203
- State of the Nation, The* 271, 282
- statistique morale* 347
- summum ius, summa iniuria* 26, 291
 „súly alatt nő a pálma” 251
- šarī'a* 538, 541
- szabadjog** 383
- szabadkőművesség felszámolása Magyarországon 152, 153
- szabálykövetés 447
- személyes adatokkal rendelkezés 347
- szemléletnyerés jogi képzésben 565
- szeptember 11. 275, 297, 303–304
- szubszidiaritás 216, 302
- szocialista jog szövegpozitivizmusa mint bírói önvédelem 383
 – normativizmus 57, 182–183
- szocializáció 197
- szociológia, pozitivistá 51

- természettudományként szemlélete 44
- szokás 126
- szokásjog, afrikai 120, 126–127
lásd még népszokás
- szolidaritás 5144
lásd még Közép-Európa
- szovjet Állambiztonsági Bizottság kvázi-törvényalkotása 508
- sztálinizmus 181–182, 508
- szupertudomány hiánya 497–498
- szuverenitás / globális rendszer 480
- tagadás tagadása 146**
- taxisbloká 267
- taxonómia, lásd osztályozás
- társadalomfelfogás, normatív / divergációkból előálló rend 519
lásd még order
- társadalomra veszélyesség 375
– – mint különrend 377
- társadalomtudomány természete 289, 297
– álniverzalitása 297–299
- távolkeleti jog 488–489
- tehetség gondozás 360–362
- teologizálás, jogé 536
- természetjog 103–110
- tertium comparationis* 384, 419, 433, 439, 464, 490
- test/lélek 198–199
- tény/jog 27
- tényállás 208
- tételezés jogban 129–130
lásd még jog
- típusjegyek 438
- típusmegjelenítés individuális adatokból 347
- tolerancia mint a más(ik) elfogadása 392
- totalitásszemlélet 52, 213
- totalis állam 79
- történelem teleológiája 450
– vége 108
- történeti alkotmány 278, 313
–/szociológiai 535
- történetiség 172, 248–249
- törvény mint antropomorfizáló absztrakció 526
- Törvényelőkészítő Főosztály 311–312
- törvényesség, forradalmi 519
- törvényhozás, lásd bírói
- törzsi gyógyító eljárások 282
- tudomány 525–526
–/politikum 169–170
–, hivatásos 285
– függetlensége 51
– hegemonizáló művelése 296
– kolonizálása 362
– mint kultúra a kultúrában 467–468
– nemzetköziesítése 361
– önérdeke 286
lásd még hittudomány, piacosság; szupertudomány; racionalitás; szociológia; társadalomtudomány
- tulajdon korlátozhatósága 106
- ubi societas, ibi ius* 352
- unified science* eszméje 526
- univerzalizálás/álniverzalizálás 494
- USA excepcionalizmusa 397, 404
–/nürnbergi faji törvényhozás 474
– hegemoniális törekvései 356–357, 494
- utánzás jogfejlődésben 452–453
- Utolsó Ítélet mint emberi esendőség meghaladása 387

- utópizmus egyetemes emberiségjövője 497
- „üllőnek lenni vagy kalapácsnak” 46
- vallási jogok 536
- varietas delectat* 492
- vegyes jogrendszerek, lásd osztályozás
- Verfassung/Verfassungsgesetz* 402–403
- Veritas adæquatio ad rem* 107
- veritas* mint praxis 107
- vezérelv/parlamentarizmus 74
- világháború, első, kártétele 49–50, 51, 111, 115
- , második 123, 125, 150
- világháborúk közti időszak 359–360
- világkép mint megértés alapja 461–462
- visszaélés joggal 375
- – mint különrend 377
- visszaható hatály, lásd bírói jog; *lex*; retroaktivitás
- visszatükrözés jogban 172
- visszatükrözéelmélet 170, 209
- voluntarizmus, jogi 110
- Vorverständnis* 256
- zene, régi, mai mozgalma 460–462
- zsarnokgyilkosság 73
- zsarnokság 116
- zsidó jog(hagyomány) 361, 536–538
- /angol jog 536
- /iszlám jog 540–541
- jogviták 542
- zsidók jogfosztása 366–368, 384

JOGFORRÁSMUTATÓ

AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK

alkotmány (1787) 299, 393

Terminiello v. Chicago (1947) 539

ANGLIA

Lave v. Cotton (1701) 418

CSEHORSZÁG

törvény a kommunista rezsim törvénytelenységéről (1993) 321, 324, 328

a kommunista rezsim törvénytelenységéről szóló törvény alkotmánybíróági megerősítése (1993) 328, 334

CSEHSZLOVÁKIA

alkotmány (1948) 65. § 382

– – 131. § (3) 375, 376

LB döntés (1987. április 28.) 379

bíróági döntés (1938. október 23.) 367

bíróági döntés (Pardubice, 1949. október 7.) 376

bíróági döntés (Olomouci, 1950. február 13.) 378

bíróági döntés (Ostrava, 1951. július 11.) 378

bíróági döntés (Prága, 1960. november 9.) 377

EGYESÜLT NEMZETEK SZERVEZETE

Nemzetközi Katonai Törvényszék alapokmánya (1945) 317

UNESCO alkotmánya (1945) preambulum 527

Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (1948) 78

Egyezmény a háborús és az emberiség elleni bűntettek elvülésének kizárásáról (1968) 317, 320

EURÓPAI UNIÓ

Polednová c. République Tchèque (2011) 328

KANADA

Alapvető jogok és szabadságok kanadai kartája (1982) 410

LENGYELORSZÁG

alkotmány (1791) 367

büntető törvénykönyv (1932) 376

törvény (*Dziennik Ustaw*, no. 34, 1950) 375–376

LB döntés (büntető szak, 1950. december 9.) 377

LB döntés (1952) 376

LB döntés (1955) 379

bíróági döntés (1950. november 21.) 378

MAGYARORSZÁG

1868. évi 44. tc. 1. § 87

1881. LIX. tc. 4. § 367

büntető törvénykönyv (1878) 105. és 117. §§ 333–334

alkotmány (1948) 280–281

büntető törvénykönyv (1961) 276

1971. évi 1. sz. törvényerejű rendelet 317, 320

1978. évi IV. törvény 227. § (1) 339

alkotmány (1989) 312, 323

– – preambulum 316, 323

– – 2. § (1) 300, 406

igazságtételi törvény (*lex Zétényi*) (1991) 318

2011. évi CCX. törvény 315, 316–317, 332

Alaptörvény (2012) 300, 308, 312, 318, 323–324, 339, 346, 393, 404

– – Nemzeti hitvallás 313, 315, 404

– – átmeneti rendelkezések (2011) 316, 331, 332, 337, 339, 340

törvény az alkotmánybíróságról (2011) tervezete 314–315

törvénytervezet az emberiesség elleni bűncselekmények elévülhetetlenségéről (2011)
324, 330–331, 336

1283/2010. (XII. 15.) Korm. határozat 345

15/1991. (IV. 13.) AB határozat 347

11/1992. (III. 5.) AB határozat 307, 318, 331, 405

53/1993. (X. 13.) AB határozat 317

MUZULMÁN JOG

Korán 538

NÉMETORSZÁG

törvény a Német Szocialista Egységpárt rezsimje által elkövetett jogtalanságok elévülésének nyugvásáról (1993) 321, 324, 328

törvény a büntetőjogi elévülési idők meghosszabbításáról (1993) 321, 324, 328

AB határozat a személyes adatokkal rendelkezésről 347

bíróági döntés (Frankfurt, 1991. augusztus) 327

igazságügyminiszterek és igazságügyi szenátorok konferenciája határozata (1991) 320, 327

RÓMA

Digesta seu Pandectae 1.5.2. 134

--- 48. 5. 31. 342

--- 50. 17. 1. 373

SZLOVÁKIA

Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság döntése (1943. december 17.) 367–368

SZOVJETUNIÓ

büntetőtörvénykönyv (1922) 375

polgári törvénykönyv (1922) 375

alkotmány (1936) 12. § 64

-- 49. § (b) 382

VATIKÁN

Qui Pluribus (IX. Pius, 1846) 73

Quibusque Vestrum (IX. Pius, 1847) 73

Nostis Et Nobiscum (IX. Pius, 1849) 73

Cum Catholica (Litt. Apost.) (IX. Pius, 1860) 73

Syllabus Errorum (IX. Pius, 1864) 73

Aeterni Patris (XIII. Leó, 1879) 61

Rerum Novarum (XIII. Leó, 1891) 63, 107

Quadragesimo Anno (XI. Pius, 1931) 62, 107

Laborem Exercens (II. János Pál, 1981) 63

ZSIDÓ JOG

Tóra / Mózesi könyvek / *Pentateuchus* / *Tōrah* 543

Misna / Ismétlés / *Mišnah* 537

Menahot 537

NÉVMUTATÓ

- Aarebrot, F. H. 384
Aarnio, Aulis 176
Abadía, Jesús Lalinde 528
Abdi, Arezou 485
Abermann, Gabriele 495
Abrahamson, Shirley S. 412
Ady Endre 38, 39–40, 47, 48, 68, 299
Ajkai Krisztina 70
Ajtay Miklós 20
al-Ghazālī 540
Alapi Gyula 220
Albertz, Rainer 536
Allott, Anthony 332
Amin, Syed Hasan 490
Ancel, Pascal 470
Andrásfalvy Bertalan 522
Anger, Per 123
Angyal Pál, Síkabonyi 36–38, 341, 343
Antall József 265–283, 286, 294, 298,
353, 392, 400, 548, 549–550, 551,
563
Aoki, Hitoshi 488, 489
Aquinoi, lásd Tamás
Arisztotelész 43–46, 52, 94
Arkhimedész 113
Arminjon, Pierre 421–422, 426
Aslung, Andersd 357
Atias, Christian 196Auby, Jean-
Bernard 478
Augustinus 47–48, 56, 63, 293
Austin, John 94
Avramović, Sima 470
Ágoston Péter 21
Ágoston, Szt. lásd Augustinus
Ányos István 21
Babits Mihály 299, 352
Bach, Johann Sebastian 462
Bacsó Péter 82
Badie, Bertrand 479–480, 527
Bagdy Gábor 552, 558
Bakos István 286, 293
Balás P. Elemér 19
Balkin, Jack M. 473
Balla Bálint 271–272, 292
Balogh Elemér 153
Balogh József 293
Balogh Judit 343
Balogh Sándor 125
Baracs Marcell 143
Barenboin, Peter D. 396
Barnett, Randy E. 398
Barrot, Odilon 371
Baudlaire, Charles 299
Bavinck, Maarten 487
Bayer József 159
Bánhegyi Ilona 138
Bánhegyi Miksa 555
Bánrévy Gábor 559
Beck Salamon 151
Beér János 144, 153, 373

- Beirne, Piers 200
 Bekhruz, Kh. N. 506
 Bell, John S. 48
 Bence György 329
 Benda, Julien 329, 352
 Benedek Ferenc 144–146, 159, 171
 Benseler, Frank 196, 201, 458
 Bentham, Jeremy 171
 Berecz János 363
 Berger, David 103, 106
 Berglund, S. 384
 Bergson, Henri 70
 Berinkegy Dénes 30
 Bernát Balázs 79–80
 Bernstein, Eduard 53
 Berze Nagy János 517
 Bécsy Tamás 194, 201
 Békés Imre 559
 Bianchi, Leonard 249
 Bibó István 16, 19, 23, 24, 93, 101, 113, 114, 115, 119–120, 185, 238, 257, 276, 277, 359, 361, 362, 361, 362
 Bierut, Bolesław 377
 Bihari Mihály 330
 Bihari Ottó 155, 159, 281
 Bjarup, Jes 139–140
 Blackstone, William 537
 Blanc-Jouvan, Xavier 479
 Blankenburg, Erhard 444, 455
 Bloom, Solomon F. 374
 Blum, William 357
 Boas, Franz 466
 Bobotov, Sz. V. 381
 Bochkor Mihály 21
 Bogár László 108
 Bogdan, Michael 433, 502
 Bogišić, Baltazar 98, 504
 Bognár Szabina 521
 Boguszak, Jiří 379, 386
 Boia, Lucian 67, 74
 Bokorné Szegő Hanna 228
 Bolberitz Pál 563
 Boldizsár Iván 293
 Boleratzky Loránd 279
 Bolgár Vera 21, 92–93, 96, 115, 250
 Bolyai János 105
 Boór Ilona 70
 Borbély Zoltán 21
 Bork, Robert H. 299, 378
 Born, Friedrich 123
 Bose, Justice Vivian 427
 Botos Katalin 552, 559
 Bónis György 227, 249
 Böhm, Anthony 471
 Bölöny József 115
 Brague, Rémi 419
 Brand, Ronald A. 470
 Brandenstein Béla 21
 Brazier, Rodney 355
 Brierley, J. E. C. 369
 Briggs, Arthur E. 133
 Brown, Paul 196, 197
 Brunner, Georg 250
 Buckley, F. H. 397, 398
 Buddha, Gautama 424
 Burnham, W. 384
 Butler, William E. 505, 507, 510, 581
 Buza László 154
 Cahill, Thomas 305
 Campbell, A. H. 132
 Canivet, Guy 506–507
 Cappellini, Paulo 250
 Carlsson, Bo 197
 Caro, Hernán D. 480
 Carothers, Thomas 357

- Carver, Robert 395
Cassin, René 401
Cassirer, Ernst 31, 437
Caudill, Edward 67
Cauvière, Jules 378
Ceaușescu, Nicolae 329, 483
Chambre Ágnes 329
Chaturvedi, Kameshwar Nath 403
Chertes Attila 553, 560
Chloros, A. G. 417
Christie, George C. 203
Chromá, Marta 494
Churchill, Winston 274
Cicero, Marcus Tullius 64, 70, 73
Clark, Wesley 410
Clinton, Hillary 12
Cocks, Joan 389
Cohn, Bernard S. 458
Coing, Helmuth 22
Coleman, Paul B. 298
Collins, Hugh 388
Concha Győző 20, 22
Confucius 424, 434, 435, 489, 507
Conklin, William A. 198
Connolly, William E. 389
Conrad, J. 366
Constantinesco, Léontin-Jean 436, 438, 468
Conter, David 203
Cook, Nicholas 461
Corbett, James 356
Cotterrell, Roger 93
Curran, Charles E. 107
Curran, Vivian Grosswald 384
Cuvier, Georges 436
Czakó Gábor 523
Czibók Balázs 145
Čapek, Jiří 386
Csánk Béla 121
Csáth Magdolna 272
Csekey István 101, 115, 257, 281
Cserne Péter 114
Cseszka Éva 65, 78
Csécsy Imre 148, 150, 152
Csicsery-Rónai István 161
Csigi Imre 35–36
Csiky János 21
Csirkin, V. 507
Csiszkó Mária 147, 152
Csizmadia Andor 159, 221
Cs. Kiss Lajos 21, 27, 136, 137, 138
Dahrendorf, Ralf 357
Damirli, M. A. 506
Danilenko, G. M. 384
Dannemann, Rüdiger 196
Darák Péter 407
Darvai Dénes 21
Darwin, Charles 305, 384
Dauzat, Albert 477
David, René 369, 422–423, 426, 428–429, 430, 432, 487, 488, 490–491, 535
Davidova, Marina 505
Davies, Stephen 461
Davis, Dorothy 471
Dawson, J. P. 388
Deák Ferenc 74
de Laet, Marianne 467–468
Demeter János 41
Demszky Gábor 294
Descartes, René 96
Dewey, John 425
De Witte, Bruno 470, 483

- Dékány István 68, 69
 Dicey, Albert Venn 405, 538
 Diós István 103
 Dlačhy Augustza 120
 Dmytryshyn, Basil 508
 Dobszay Károly 282
 Dorsay, Gray L. 469, 528
 Dölemeyer, Barbara 485, 489
 Duayer, Mário 196
 Dunn, Elizabeth 355
 Dupré, Catherine 313
 Dusa, lásd Nagy Lajosné
 Dürr, Hans Peter 289
 Dworkin, Ronald M. 135–136, 203,
 374, 377, 378, 379, 396, 407, 510,
 524, 531
 Dyzenhaus, David 377
- Edidin, Aron 461
 Edwards, Pamela 495
 Egyed Péter 194
 Ehrenburg, Ilja 137
 Ehrlich, Eugen 30, 98, 199, 521
 Eichelmann 96
 Einstein, Albert 149
 Eisler, Rudolf 208
 Ekins, Richard 396
 Eliot, George 391
 Emelyanova, Tatiana V. 495
 Endicott, Timothy A. O. 403
 Endrey Mihály 147
 Engels, Friedrich 137, 169, 200, 218,
 371, 374, 377, 379, 502
 Entz Géza 295
 Enyedi Nagy Mihály 267
 Eörsi Gyula 173, 226, 249, 383, 431,
 491, 503
 Eötvös József 146
- Eötvös Loránd 149
 Epstein, Arnold L. 127
 Erdei Ferenc 185
 Erdei László 144
 Erdő Péter 552, 557, 559, 558
 Esmein, Albert 419, 509
 Esterházy Sándor 21
 Evans, Caroline 496
 Ewald, William 472, 475
- Fachin, Melina Girardi 473, 473, 497
 Fallon, Richard H., Jr. 280, 406
 Faludy György 94
 Fathally, Fabeur 478, 482
 Fauvarque-Cosson, Bénédicte 494
 Feest, Johannes 444
 Fehér Károly 70, 84
 Fehér Lenke 68, 70, 84
 Fejér Lipót 149
 Fekete Balázs 575
 Fekete Ibolya 223
 Femia, Pasquale 497–498
 Ferenc József, I. 70
 Ferencz Csaba 267
 Fermi, Laura 291
 Fernández Arroyo, Diego P. 465
 Ferreri, Silvia 485, 488, 490, 494, 495
 Fettich Nándor 523
 Ficzere Lajos 222–223
 Finkey Ferenc 16
 Finnis, John 300, 400
 Fisch, Jill E. 344
 Fischer, Michael J. 412
 Fleck Zoltán 385
 Fletcher, George P. 268, 401
 Foblets, Marie-Claire 477
 Fodor Gábor 223
 Foelix, Jean-Jacques Gabriel 469

- Forder, Caroline 470, 483
 Foucault, Michel 380
 Földvári József 319
 Fraenkel, Ernest 335
 Franck, Thomas M. 396
 Frankenberg, Gunter 439, 472
 Frankfurter, Felix 539
 Frazer, James G. 519, 533
 Frenyó Zoltán 22
 Friedell, Steven F. 291
 Friedman Goldstein, Leslie 408
 Friedman, Lawrence M. 373, 453, 499
 Frigyes, II. / Nagy, király 409
 Frigyes Béla 21
 Frison-Roche, Marie Anne 378
 Frivaldszky János 118, 553, 560
 Fukuyama, Francis 108, 378, 397
 Fulbecke, William 417–418
 Fuller, Lon L. 343
 Fülöp Mihály 223
 Füst Milán 141
- G**
- Gabriel, Raquel 495
 Gallie, W. B. 338
 Galsworthy, John 148
 Galuskina, Ksenia 381
 Garoupa, Nuno 486
 Garzon Valdés, Ernesto 260
 Gazda István 286
 Gách Marianne 62, 78
 Gáthy Vera 159
 Geertz, Clifford 467
 Gehrke, Ingrid 495
 Gellai Barbara 149
 Gellçi, Diana 395
 Gellért Ádám 315
 Gellért, Szt. 269, 515
 Gerloch, Aleš 386
- G**
- Gerő Ernő 82, 152
 Gerő József 150
 Gervai András 359
 Gessner, Volkmar 260, 439, 443
 Gény, François 200
 Gérault, Martial 198
 Gimes Miklós 154
 Glanert, Simone 468
 Glasson, Ernest-Désiré 418
 Glatz Ferenc 574
 Glendon, Mary Ann 299
 Glenn, H. Patrick 314, 387, 433, 475, 485, 487, 497, 528, 535–536, 542
 Gluck, Mary 292
 Gockler Lajos 70, 84
 Goddard, Lord Chief Justice 539
 Golunskij, Sz. A. 378
 Goodhart, Arthur L. 432
 Goodman, Nelson 449
 Gordley, James 486
 Gorla, Gino 427–428
 Gorzó Nándor 151
 Górnicki, Leonard 368
 Göncz Árpád 270
 Gönczi Jenő 152
 Grace Kuo, Shu-chin 477
 Graetz, Michael J. 343
 Grahn, Werner 196
 Greenhill, Kelly M. 355
 Grell, Theodor Horst 123
 Grosschmid Béni 279
 Groza, Petru 124, 125
 Gschnither, Franz 208
 Gulyás Gergely 315
 Guthery, Maria 129
 Guţan, Manuel 407
- H**
- Hack Péter 267

- Hacking, Ian 468
 Haesaert, Jean 97
 Hafner Zoltán 293
 Hage, Jaap C. 338
 Hahn Adél 148–149
 Hahn, Erich 196
 Hajdu Gyula 154
 Hajnal István 185
 Halász Aladár (jogász) 20, 143–157
 Halász Aladár (orvos) 149–150
 Halász Emánuel 146
 Halász Frigyes 143
 Halász György 146–147
 Halász István 150
 Halász József 218, 220, 231, 236, 252
 Halász Pál 155–156
 Hall, Jerome 531
 Hamilton, Alexander 372
 Hamilton, Andrew 524
 Hamvas Béla 522
 Hamza Gábor 30
 Hanák Tibor 104, 113, 115
 Hann, C. M. 355
 Hantos Elemér 279
 Hardy Iлона 270
 Harlow, Carol 410
 Harmathy Attila 121, 229, 236, 252
 Harmignie, Pierre 106
 Harrer Ferenc 143, 151
 Hart, Herbert Lyonel Adolphus 22,
 135–136, 173–174, 177, 376, 378,
 399, 494, 510
 Hartmann, Nicolai 185
 Havel, Václav 287, 386–387, 392, 401
 Hazard, John N. 379
 Haydn, Joseph 27
 Hayek, Friedrich 274, 403, 406
 Hámori László 79
 Hárs Éva 150
 Händel Béla 21, 24
 Händel, George Friderick 461
 Hegedűs András 153, 271
 Hegedűs József 19, 21, 115
 Hegedűs József, ifj. 19
 Hegedűs Márta 19
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 94,
 169, 184, 464
 Hegyi Béla 42
 Helland, Eric 397
 Heller Ágnes 169, 271
 Heller Erik 37
 Heller Farkas 70, 71
 Hemment, Julie 356
 Hempel, Carl G. 438
 Herczegh Géza 219, 228, 229, 318
 Heringa, Aalt Willem 475
 Hermogenianus 134
 Hervieu, Nicolas 328
 Hesselink, M. W. 387
 Hetey Sámuel 33, 34, 36
 Heuschling, Luc 499
 Hevesi Mónár József 70
 Hickey, James E., Jr. 396
 Hillel 291
 Hirschl, Ran 396, 397, 408
 Hiscock, Mary 480
 Hitler, Adolf 58, 73, 74, 79, 96, 223
 Hlavatý, L. 369
 Hobbes, Thomas 402, 537
 Hodson, Cora B. S. 384
 Hoeland, Armin 260, 439, 443
 Hoffman, Craig 495
 Holleman, J. F. 128
 Hollós Ervin 221
 Holt, Lord / Sir John 418
 Hopkins, E. R. 132

- Horatius 70
 Horkay, lásd Hörcher
 Horn Gyula 225, 294, 557
 Horthy Miklós 50, 80
 Horváth Anna 222, 224
 Horváth Attila 555
 Horváth Barna 16, 18, 19, 21, 23, 24,
 25, 26–27, 91–101, 113, 115, 118,
 185
 Horváth Dezső 89
 Horváth Pál 173
 Horváth R. Károly 21
 Horváth Sándor 103–110, 113, 115
 Horváth Tibor 218
 Horváth Zoltán 76
 Howard, Philip K. 392, 397, 398, 401,
 409
 Hóman Bálint 293, 294
 Hörcher Ferenc 136, 394, 553, 560
 Hruscov, Nitika Szergejevics 161
 H. Szilágyi István 553, 560
 Hufteau, Yves-Louis 409
 Hunter-Henin, Miriam 467, 474, 478
 Huntington, Samuel P. 362, 441, 473
 Hupper, Gail J. 479
 Hus, Jan, lásd Husz
 Husa, Jaakko 435, 437, 439, 467, 475,
 484, 485
 Husserl, Edmund 185
 Husz János 292, 361

 Igarashi, Kiyoshi 484, 489
 Illés László 194
 Illyés Gyula 116
 Irk Albert 23, 27, 112, 113
 Isensee, Josef 387
 Isfandiyār, Ibn 540
 István, I., Szt. 109, 314, 323, 400, 515

 Izsák Lajos 151

 Jackson, Roland 461
 Jakab András 314, 575
 Jakob, Raimund 96
 Jamal, Arif A. 471, 484
 Jamin, Christophe 482
 Jamrik Levente 149
 Jankovich Géza 70
 Jankovits László 145
 Jany János 531–544
 Jarvis, Robert M. 482
 Jákfalvy Magdolna 194
 János apostol 61
 János Pál, II., pápa 63, 198, 290
 Jászi Oszkár 20, 48, 49, 80, 153
 Jeromos 413
 Jersildt, Gerhardt S. 133
 Jeszenszky Géza 294
 Jézus Krisztus 64
 Jobbágyi Gábor 266, 267, 552, 558,
 559
 Johnson, Frank M. 266
 Jonas, David 305, 515
 Joó Emília 150
 Joós, Ernest 196
 Jónás Károly 18, 56, 68
 Jósiás király 536
 József, II., király 564
 Juergensmeyer, Julian Conrad 471
 Jukier, Rosalie 471, 476
 Justinianus 314, 409, 432
 Jusztusz Pál 154
 Juvenalis 405

 Kafka, Franz 498
 Kamenka, Eugene 196–197
 Kamp Salamon 462

- Kant, Immanuel 16, 17, 18, 19, 22, 29, 44, 46, 47, 57, 94, 95, 98, 113, 140, 169, 184, 497
- Kaplan, Joseph C. 291
- Karasimeonov, G. 384
- Karácsony András 196
- Karácsony Sándor 253, 523
- Kasza József 34
- Kaufmann, Arthur 176
- Kautsky, Karl 200
- Kazimircsuk, Viktor P. 165, 381
- Kádár János 161, 394
- Kállai Géza 20
- Kállay Kázmér 123
- Kálmán Péter Peregrin 147
- Károlyi Mihály 49, 50, 74, 150
- Kecskés Pál 104
- Kelecsényi Erzsébet 266, 267
- Kelemen János 329
- Kelemen László 19
- Kelsen, Hans 19, 23, 27, 28, 57, 92, 135–136, 138, 140, 141, 173–174, 175, 176, 199, 207, 238, 372–373, 376, 388, 405, 413, 445, 471, 493, 510, 518, 521, 537
- Kemény István 352
- Kemény Zsigmond 52
- Kempis, lásd Thomas
- Kende Éva 20, 145, 154
- Kende Zsigmond 20, 145, 147, 148, 151, 152, 154
- Kende Péter 148, 153, 154, 148
- Kendeh György 61, 100
- Kennedy, David 487
- Kennedy, Robert F. 398
- Kenyeres Ágnes 39, 104, 149
- Kerhuel, Anne-Julie 494
- Kékesi Kun Árpád 194
- Kharitonov, E. 509
- Kharitonov, I. 509
- Khosta, D. 453
- Kick, Jonathan 397
- Kierkegaard, Sören 425
- Kis János 268
- Kiss Dénes 253, 523
- Kiss Géza 21
- Kiss György 267, 271
- Kivy, Peter 461
- Kjær, Anne Lise 477, 478
- Klami, Hannu Tapani 176
- Klaus, Georg 214
- Klaus, Václav 385
- Klebelsberg Éva 573
- Klebelsberg Kunó 308
- Klein, Doris 305, 515
- Kleist, Heinrich von 291
- Klenner, Hermann 28
- Klimó György 33
- Klüssendorf, Peer 335
- Kochenov, Dimitry 399
- Kodály Zoltán 272, 304
- Kodolányi Gyula 267
- Knapp, Viktor 368, 375, 432
- Kohl, Helmuth 287
- Kohler, Josef 484
- Kokeš, J. 377
- Kondor Imre 391
- Konfúcius, lásd Confucius
- Kopcsányi Károly 35
- Korinek László 319
- Kornis Gyula 71
- Kosáry Domokos 119, 122, 125, 247, 280
- Koschaker, Paul 468, 471
- Koskenniemi, Martti 278, 474, 520
- Kossa István 81
- Kossuth Lajos 73, 74

- Kosztolányi Dezsőné 151
Kovács István 218, 231, 252, 281–282
Kovács Mária 366
Kováts Andor 333, 342
Kováts Elemér 20
Kozák Péter 145
Kozma László 567, 568
Körömsényi Zsuzsanna 577
Körösényi András 288
Kötz, Hein 426, 430, 437, 487
Krawietz, Werner 176
Kreskay Ferenc 155
Kreszin, A. V. 504, 505, 506, 581
Krey, Volker 333
Križanić, Juraj 508
Kropacsev, N. M. 386
Kulcsár Kálmán 18, 159–167, 169, 176,
177, 178, 221, 226, 228, 229, 245,
271, 280, 311, 369, 381, 383, 427,
502
Kuminetz Géza 107
Kunfy Zsigmond 48
Kunszery Gyula 151
Kurtág György 19
Kutrucz Katalin 331
Kühn, Thomas S. 286
Kühn, Zdeněk 365–389, 578

Lachmund, Jana 367
Lacy, Tim 67
Lafitszkij, V. I. 507, 508, 510
Lahtinen, Osvi 97
Lamm Vanda 121, 222, 224, 247, 249,
575
Lapenna, Ivo 375
Laqueur, Walter 290
Larenz, Karl 22
Laskine, E. 200
Lassalle, Ferdinand 200
Lasser, M. de S.-O.-l'E. 374
Lawson, F. H. 432
Lábady Tamás 323, 400
Lánczos Andor 148
Lánczos Anna 148
Lánczos Gizella / Gizi 148–149
Lánczos György 148
Lánczos Kornél 148–149
Lánczos (Ravid) György 148–149
Láng István 231, 241–244
László Gyula 523
László Jenő 282
Lázár Miklós 222–223
Lederer, Emil 80
Lee, Donna 495
Legrand, Pierre 250, 443, 468, 472,
473, 487, 507, 528
Leibniz, Gottfried Wilhelm 417, 454,
480, 542
Leishman, Rory 410
Lengyel Emil 74, 384
Lenin, Vladimir Iljics 51, 58, 59, 115,
137, 138, 169, 170, 175, 209, 302,
371, 372, 375, 383, 408, 503
Leó, XIII. pápa 61
Lepaule, Pierre 476
Lerminier, Jean Louis Eugène 504
Lessa, Sergio 196
Letiche, John M. 508
Levinson, Sanford 473
Lewtschenko, Irène 196
Lévy-Bruhl, Henri 197, 423–424
Lévy-Strauss, Claude 454, 519
Lévy-Ullmann, Henri 420, 423
Linnaeus, Carolus 436
Linné, lásd Linnaeus
Lipcsey Ildikó 124, 125

- Lipscher, Ladislav 368
 Liszt Ferenc 33
 Litván György 20, 34, 39, 43, 44, 45, 50, 152
 Litván József 152
 Lobacsevszkij, Nikolaj Ivanovics 105
 Lomax, Bill 352
 Lombos György 19
 Lomnici Zoltán, ifj. 313, 558
 Losano, Mario G. 176
 Losonczy István 16, 18, 23, 31, 104–105, 111–118, 144, 159
 Loužek, M. 385
 Lowie, Robert H. 488
 Löffler Tibor 138
 Löwy Károly 148–149
 Lőrincz Lajos 228
 Lubac, Henri de 214
 Luby, Stefan 227
 Luf, Gerhard 402
 Luhmann, Niklas 201, 202, 205
 Lukács apostol 64
 Lukić, Radomir D. 229
 Lukács György 41–42, 53, 94, 137–138, 164, 169, 170, 174, 175, 185, 193–216, 456, 464, 518, 523
 Lukovszkaja, D. I. 249
 Luntley, Michael 203
 Luther, Martin 73, 78, 84, 87–88
 Luts, L. A. 509
 Lutz, Carl 123
 Lükő Gábor 523
 Lynch, William A. 74
- M**
 Machiavelli, Niccolò 45, 48, 51, 52
 Maharg, Paul 471
 Madarász Gabriella 311
 Madách Imre 65–66
- Magnaud, Paul 378
 Magyar Bálint 270, 557
 Magyaródy Szabolcs 293, 294
 Maimonides / Moses ben Maimon 537
 Maine, Henry James Sumner 197
 Malmström, Ake 418, 429–430, 437
 Malthus, Thomas Robert 305
 Mancini, Anna 132
 Mani / Manichaeus 63, 424, 172, 188
 Mann, Thomas 150
 Mañko, Rafał 381, 489
 Mao Ce-Tung 299, 521
 Marchenko, M. N. 507
 Marinovich Endre 271, 282
 Maritain, Jacques 65, 78
 Markovits, Ingo S. 369
 Markó Béla 128
 Markó László 104
 Marmor, Andrei 403
 Maróth Miklós 557
 Marshall, Gordon 501
 Martensen, Hans Lassen 64
 Marton Géza 145
 Martínez Paz, Enrique 421
 Marx, Karl 48, 52, 53, 59, 65, 77, 94, 104, 110, 138, 153, 160, 162, 163, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 188, 195, 200, 209, 214, 248, 283, 302, 377, 379, 384, 388, 435, 450–451, 493, 502
 Masaryk, Tomáš Garrigue 292
 Masenko Viktor 363
 Mattei, Ugo 434–435
 Maturana, Humberto R. 202
 Mádl Ferenc 220, 229, 244, 249, 270–271
 Mályusz Elemér 258, 525
 Márffy Ödön 151

- Márkus Péter 194
Márton Áron 124
Máté evangélista 84
Máté Iván 82
Mátyás Károly 85–86
McCoy, Thomas R. 338
McWilliams, Wilson Carey 266
Meares, Denis 471
Mečiar, Vladimír 386
Medeiros, João Leonardo 196
Medick, Hans 458
Melkevik, Bjarne 275, 297, 499
Mengyelejev, Dmitrij Ivanovics 437
Mercescu, Alexandra 483
Mezey Katalin 525
Mészáros Barnabás 147
Mészáros B. Endre 150
Micklitz, Hans-Wolfgang 497
Mihelics Vid Béla 22
Miklós Imre 156
Miklósi 156
Mikojan, Anasztasz 82
Mikó Imre 43, 51
Mill, John Stuart 157
Mindszenty József 147, 152
Misina, Irina 505
M. Kiss Sándor 267
Mohr Gottlieb 70
Molière / Jean-Baptiste Poquelin 452
Mollnau, Karl A. 200
Molnár István 266, 267
Molnár Istvánné Vera 156
Molnár Kálmán 104
Montesquieu, Charles –Louis de
    Secondat 332, 412, 473
Montoya, Juny 471
Moor Gottlieb 70
Moore, Henrietta L. 460, 466
Moore, John 128
Moór Gyula 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23,
    25, 29, 30–31, 33, 34, 37, 43, 55–66,
    67–90, 91, 94, 95, 98, 99–100, 105,
    113, 115
Moór Gyula, id. 60, 69, 70, 83–89
Moór Ilona 70
Moór Jolán 68, 70
Moór Lenke 70
Moór Piroska 70
Moór Marianne 35
Morgenthau, Hans-Joachim 394
Mozart, Wolfgang Amadeus 156
Móra Mihály 115, 227
Muir Watt, Horatia 459
Mussolini, Benito 73, 74
Münnich Ferenc 156
Nadvorney, David 495
Nagy Endre 52
Nagy Ferencné 145
Nagy Lajos 101, 227, 256
Nagy Lajosné Dusa Margit 170, 222
Nagy Tibor 68
Navracsics Tibor 348
Nelson, Leonard 28
Naukamp, Ernst 37
Navratil Ákos 71
Needham, Joseph 528
Nelken, David 444
Nemeshegyi Péter 567
Nerszeszjánc, Vladik Szumbatovics
    249
Neukamp, Ernst 37
Neusner, J. 543
Newton, Isaac 519
Nékám Lajos 121
Nékám Lajos, id. 120–121

- Nékám Sándor, id. 120
 Nékám Sándor 20, 93, 98, 119–133
 Niamesny, lásd Zlinszky Jánosné
 Nietzsche, Friedrich 74
 Nikodémusz Károly 89
 Nisbet, Robert 118
 Nizsalovszky Endre 19
 Nolde, Baron Boris 421–422, 426
 Northrop, F. S. C. 424–425, 469
 Noszlopi László 151
 Novickaja, T. E. 375
 Nótári Tamás 291
 Nussbächer Károly 86
 Nysanbayev, Abdumalilk 516
- Nyiri Tamás** 42, 105
- Oborotov, J. N.** 509
 Occam / William of Ockham 134
 Ogden, Charles Kay 171
 Oksamytnyi, V. V. 507, 509
 Oláh György 273
 Oláh Sándor 273
 Olgiati, Vittorio 196
 Olofsson Placid 567
 Olson, Walter K. 398, 408
 Olti Ágoston 124
 Oniscsenko, N. M. 508–509
 Oppenheim, Paul 438
 Orbán László 86, 89, 153
 Orbán Viktor 238, 289, 294
 Ortutay Gyula 55, 59
 Ortvyay Rudolf 149
 Osiel, Mark J. 384
 Ost, François 373, 479
 Ottlik László 21, 23
- Ónagy Zoltán** 82
- Óriás Nándor 144, 145
- Örücü, Esin** 437, 487, 490
- Őze Sándor** 520–521
- Paczolay Péter** 79, 136, 137, 553, 560
 Paksy Máté 553
 Palacky, František 361
 Palmer, Vernon V. 487
 Palotai Boris 82
 Papp Lajos 88
 Papp Zsolt 276
 Parau, Cristina 407
 Pargendler, Mariana 486
 Parise, Agustín 472, 476, 478
 Pascal, Blaise 126
 Pasukánisz, Evgenij 171
 Patočka, Jan 292
 Pattaro, Enrico 17, 413
 Paulson, Stanley L. 199, 373
 Pawelzig, Gerd 459
 Pál apostol 64, 100
 Perelman, Chaïm 107, 203, 361, 476
 Perlaky Gyula 123
 Perneckzy Béla 65, 78
 Peschka Vilmos 18, 161, 169–178, 226, 228, 229, 381, 464, 491
 Peters, A. 440
 Pethő Sándor 139
 Pető Zoltán 576
 Petőfi Sándor 21
 Petric, Boris 357
 Petrik Ferenc 311
 Petruhin, I. L. 370
 Péter apostol 64
 Péter, I. / Nagy, cár 409

- Péteri Zoltán 154, 170, 177, 178, 217, 218, 219, 222, 223, 226, 228, 229, 247, 553, 557, 560, 561, 575
- Pfeiffer Zoltán 80
- Philipps, Lothar 96
- Picon, Gaëtan 161
- Pierce, David 471
- Pikler Gyula 16, 23, 24, 38, 39, 80, 399, 37–38
- Pilisi Lajos 88
- Pius, IX., pápa 73
- Pius, XI., pápa 62
- Platón 51, 56, 461
- Plopu György 21
- Poceluev, Evgenij 505
- Podgórecki, Adam 453
- Pokol Béla 260, 383, 392
- Politzer Dorottya 146
- Poljakov, A. V. 249
- Pollack Ágoston 120
- Pollock, Sir Frederick 479
- Polyák Petra 121
- Pomozi Péter 281
- Pospíšil, Leopold 520
- Post, Albert Hermann 528
- Pound, Roscoe 133, 199, 277, 278, 432, 522
- Pozsgai Zsolt 529
- Powell, Colin 275
- Power, Paul F. 267
- Pozzo, Barbara 477
- Pólay Elemér 153
- Pólya György 448
- Pringsheim, Fritz 481
- Prohászka Lajos 522
- Prohászka Ottokár 105
- Prónay Dezső 83
- Puchalska, Tych, Bogumila 473
- Pulay Gábor 223
- Pulszky Ágost 16, 21, 22, 399
- Pungor Ernő 294
- Pusztai Dóra 473
- Pünkösti Árpád 152, 286
- Q**
- Qābūs, Kay 539
- Quetelet, Adolphe 417
- R**
- Rabár Ferenc 550
- Rabel, Ernst 431–432
- Radbruch, Gustav 58
- Radin, Max 133
- Radnay József 559
- Rawls, John 449
- Razzall, Tim 125
- Rácz Attila 228
- Rácz György 37
- Rákosi Mátyás 124, 147–148, 152–153
- Rebuffa, Giorgio 453
- Redston, Anne 343
- Reid, John Philip 396
- Reimann, Mathias 388
- Reinsch, Richard 398
- Reisch A. Alfréd 281
- Reitz, John C. 440
- Renteln, Alison Dundes 477
- Révai József 153
- Révész András 80
- Révész Béla 91
- Révész Mihály 80–81
- Révész Tamás 245
- Richard, Pascal 486
- Richards, I. A. 171
- Richardson, Sir Ivor 469
- Riesenfeld, S. A. 132
- Rilling, Helmuth 462
- Rockenbauer Zoltán 267

- Rodière, René 423, 429
 Rodin, Siniša 383
 Romashov, R. A. 507, 508
 Romváry Ferenc 38, 150
 Ronyecz József 148
 Roos, Nico 483
 Rosen, Lawrence 464, 540
 Ross, Alf 140, 227
 Rottleuthner, Hubert 251
 Roubier, Paul 342
 Rouse, Joseph 468
 Roussau, Jean-Jacques 184
 Roversi, Corrado 17, 413
 Rónai András 247
 Rónai Mihály András 76
 Róth Miklós 318
 Ruber József 19, 21, 27, 28
 Rubicó-Zichy Iván 123
 Rudden, Bernard 388
 Ruffing, Reiner 194
 Rundstein, Szímon 368
 Ruskola, Teemu 489
 Ruzsnyák István 223
 Rütters, Bernd 409
 Rzepliński, Andrzej 367, 369, 370, 376
- Sack, Peter G. 206
 Sacco, Rodolfo 494
 Sadoun, Mohamed 378
 Sajó András 162, 164, 179, 366
 Salacz Gábor 39
 Salamon király 537
 Salazar, António de Oliveira 76
 Saleilles, Raymond 132
 Salomatin, A. Iu., lásd Szalomatin
 Salter, Michael 473
 Sampford, Charles 403
 Samu Mihály 382
- Samuel, Geoffrey 476, 484
 Sanders, E. P. 541
 Sanders, Todd 460, 466
 Sandström, Marie 483, 533, 542
 Sapir, Edward 467
 Sarlós Márton 173
 Sartori, Vitor Bartoletti 196
 Sartre, Jean-Paul 425
 Sauser-Hall, Georges 419–420
 Saussure, Ferdinand de 199
 Sauvageoit, Aurélien 293
 Savigny, Friedrich Carl von 524
 Sayit, Kemal 123
 Sámuel próféta 537
 Sándor Pál 43
 Sándorfi György 294
 Sára Sándor 359
 Sárközi Tamás 221, 270, 282
 Sbriccoli, M. 200
 Schauer, Frederick 372, 385, 475
 Schenk, Frithjof Benjamin 485
 Schlesinger, Rudolf R. 431
 Schlett István 330
 Schmidt Péter 218
 Schmitt, Carl 135–141, 303, 335, 393, 402–403
 Schneider, Irene 539
 Schnitzer, Adolf F. 425–426, 441
 Scholler, Heinrich 441, 539
 Scholz, lásd Solt
 Schröder, S. 369
 Schultheisz Emil 144
 Schulze, Reiner 296
 Schütz Antal 61, 105
 Schütz, Alfred 185
 Schwartz, Bertalan / Andreas B. 30
 Schwartz, Hermann 386
 Schweighofer, Erich 96

- Schweitzer Gábor 20
 Schwenke, H. 440
 Sebestyén Pál 223
 Seidman, Robert B. 282
 Selznick, Philip 12, 189, 517
 Semptey László 147
 Semsusenki, Ju. Sz. 505, 581
 Sen, Amartya 490
 Senderski, Marcin 394
 Seres László 43
 Seregély István 548, 549–550
 Serédi Jusztinián 70
 Shafai, Fariborz 196
 Shammai 291
 Shapira, Ron A. 338
 Shawer, Lois 203
 Shemshuchenko, Iu. S., lásd
 Semsusenko
 Sherman, Bernard D. 461
 Shklar, Judith 399
 Siems, Mathias 486
 Silkenat, James R. 396
 Simon János 579
 Sinkó Ervin 502
 Sík Endre 375
 Sík Sándor 60
 Smith, Stephen A. 498
 Smits, Jan M. 478
 Sola Cañizares, Felipe de 423
 Solt Kornél 16, 22, 31, 68, 115
 Somló Bódog 16, 18, 19, 21, 22, 23, 24,
 25, 29, 30, 33–40, 41–53, 56, 57, 68,
 91, 94, 99, 174, 250, 399
 Songor, Haluk 477
 Soros György 273, 287, 289, 295, 298,
 357, 412
 Soulet, Jean-François 67
 Sólyom László 92, 249, 266, 270, 276,
 313, 392, 401, 528, 551
 Spamann, Holger 486
 Spanbauer, Julie E. 496
 Spedalier, Nicola 73
 Spencer, Herbert 126
 Spengler, Oswald 214, 514
 Spiethoff, Arthur 438
 Spinoza, Benedictus 81
 St-Germain, Christopher 417
 Stammler, Rudolf 53
 Steiner, Hans 123
 Stendahl / Marie-Henri Beyle 542
 Stoddard, Lothrop 384
 Stone, Julius 96
 Stone, Susanna L. 291
 Stone Sweet, Alec 409
 Stumpf Anrás 313
 Sumner, William Graham 520
 Surin, Kenneth 374
 Sussman, Gerald 356
 Sych, Joanna 381
 Ščepanovič, Milovan-Mušo 395
 Štěpina, J. 370
 Szabad György 276
 Szabadfalvi József 15–32, 56, 68, 104,
 217
 Szabados György 269, 515
 Szabó András 170, 220, 229, 276, 319
 Szabó Gábor 578
 Szabó Imre 18, 42, 43, 55, 91, 92,
 99, 104, 160, 161, 171–172, 176,
 178–179, 217–221, 223, 224, 225,
 226, 227–228, 231, 249, 381, 382,
 427, 502, 503, 557
 Szabó István 281
 Szabó József 16, 18, 22, 23, 28, 92, 95,
 96, 113, 115, 118, 222–223, 279
 Szabó László 513

- Szabó Miklós 174, 181–192
 Szabó Róbert 144
 Szakasits Árpád 76, 82
 Szalai Béla 82
 Szalai Miklós 104
 Szalomatin, A. Ju. 504, 506, 508
 Szamel Lajos 155–156, 551
 Szájer József 68, 238, 341
 Szász, Thomas 380
 Szászy István 218, 341
 Szászy Istvánné 218
 Szászy-Schwarz Gusztáv 16, 21, 25, 146
 Szegő György 41
 Szegő Júlia 41
 Szegő Katalin 41, 43
 Szegvári Katalin, Nagyné 153
 Szekeres 152
 Szekfü Gyula 104, 293, 294, 522
 Szent-Iványi Domokos 122
 Szepesdi Ervin 21
 Szerdahelyi Szabolcs 318
 Szeredy József 33
 Széchenyi István 52, 74, 298
 Szilágyi Péter 161, 174, 572
 Szinjukov, V. N. 509
 Szirmai Imre 522
 Szirtes Artúr 21
 Szita Szabolcs 123
 Szkakun, O. F. 506
 Szladits Károly, ifj. 535, 537
 Szombatfalvy György 19
 Sztóráczky Mihály 117, 159, 221
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 58, 59, 74, 98, 124, 173, 182, 219, 249, 257, 280, 281, 363, 371, 377, 379, 508
 Sztrogovics, M. Sz. 378
 Szűcs István 282
 Szűcs Jenő 253, 361–362
 Szűcs László 122
 Tabódy István 147
 Tacitus, Publius/Gaius Cornelius 303
 Takács János, lásd Tudós
 Takács Péter (jogtudós) 42, 136, 553, 560
 Takács Péter (országgyűlési képviselő) 318, 319, 320, 324, 330, 336
 Takáts József 20
 Tallós Emil 266, 267
 Tamás András 311, 559
 Tamás, Aquinói Szt. 42, 56, 61, 94, 103, 104, 106, 107, 109, 110
 Tamás Gáspár 124–125
 Tammelo, Ilmar 96–97
 Tanagl Károly 149
 Tardy Lajos 222
 Tarifa, Fatos 395
 Tate, C. Neal 408
 Tatrangi Dávid 81
 Tattay Szilárd 553
 Taxner-Tóth Ernő 578
 Tárkány Szűcs Ernő 517, 521, 529
 Tátray Vilmos 113
 Techet Péter 136, 393, 403, 573, 577–578
 Teilhard de Chardin, Pierre 118
 Teleki Géza 124
 Tellenbach, Silvia 539
 Terrill, Richard J. 375
 Tersztyánszkyné Vasadi Éva 552, 558
 Tertulian, Nicolas 196
 Teubner, Gunther 202, 388, 499
 Thiessen, Jan 476
 Thomas a Kempis 413
 Thorburn, William M. 134

- Thurnay Béla 61
Tihonravov, Evgenij 376, 493, 510
Tilk Péter 300
Timosina, E. V. 249
Tisza István 50
Tkachenko, A. V. 506
Tocqueville, Alexis de 128, 389, 394
Tocsik Márta 300
Toniatti, Roberto 407
Toynbee, Arnold 444
Tófalvi Zoltán 124
Tóth Ádám 68
Tóth Imre 144, 148
Tóth Mihály 319
Tóth Zoltán József 555
Tömörkény István 517
Treufeldt 96
Trnavej, Genc 395
Trócsányi György 19
Trócsányi László 222
Tudós Takács János 109
Tuka Béla 20, 22, 56, 58
Tumanov, V. A. 503
Twining, William 430, 484, 486, 487
- Ulč, Otto 369
Ulpianus 342
Unger, Romberto Mangabeira 371
Uzoni Ödön 125
- Újváry Péter 148
- Vaihinger, Hans 140, 171
Vaišvila, Alfonsas 395
Vajda Miklós 293
Valcke, Catherine 467, 472, 479
Vallinder, Torbjörn 408
Van Caenegem, William 480, 482
Van de Kerchove, Michel 373
van Hoecke, Mark 433, 438, 479
Van Rossum, Wibo M. 477
Varela, Francisco J. 202
Varga F. János 147, 152
Varga Győző 266, 267
Varga Gyula 225
Varga Réka 317, 344, 409
Varga Zs. András 393, 398, 404–405, 406, 409, 411, 578
Vargha László 22, 113
Vargyai Gyula 159
Vargyas Lajos 227
Vas Tibor 16, 55, 58, 113, 154, 217
Vasadi, lásd Tersztyánszkyné
Vass István 125
Vámbery Ruzstem 48
Várady Aurél 43
Várkonyi György 149
Várkonyi Nándor 525
Vásárhelyi István 125
Vedda, Miguel 194
Vekerdi László 285
Verdross, Alfred 92
Veredy Katalin 256
Vékás Lajos 244–245
Vida István 124
Világhy Miklós 144
Villey, Michel 26, 94, 103, 107
Vincze Gábor 124
Vinkler János 22
Virt László 124
Visegrády Antal 23, 221
Visinszkij, Andrej Januarevics 182, 371, 375
Vitányi Béla 154
Vladár Gábor 19
Vogt, H. 384

- Voigt, Rüdiger 335
 Voit Krisztina 91
 von der Pfordten, Dietmar 338
 Vörös Imre 224, 313
- W**
 Wagnerová, Eliška 385
 Waldron, Jeremy 406
 Wallenberg, Raoul 123
 Warrington, Martin 433, 438
 Watson, Alan 452, 470, 488, 520
 Weber, Max 53, 174, 521, 539
 Weil Emília 55
 Weininger, Otto 114
 Weis István 101, 115, 257
 Weisbard, Phyllis Holman 291
 Weöres Sándor 113
 Wes Rist, D. 470
 Wesselényi Miklós 151
 West, Robin 269
 Westermack, Edward 519–520
 Weyr, František 367, 373
 Wheeler, John Archibald 28
 Whelar, C. J. 453
 Whitman, James Q. 474
 Wieacker, Franz 374
 Wigmore, J. H. 421
 Wilson, W. A. 338
 Winkler Béla 16, 21
 Wittgenstein, Ludwig 203, 468
 Wolf, Ulrich 196
 Wolff, Martin 421–422, 426
 Wołodkiewicz, Witold 381
 Woo, Margaret Y. K. 495
- Wood, Susan K. 214
 Woodman, Gordon R. 486
 Wölfflin, Heinrich 438
 Wróblewski, Jerzy 196, 338, 368, 385
- Z**
 Zajtay Imre 430
 Zakariás János 86
 Zápotocký, Antonín 377
 Zelenka István 21
 Zemplén Elemér 21
 Zerkowitz Zsigmond 21
 Zétényi Zsolt 318, 319, 320, 321, 324,
 330–331, 336
 Zhao, Yuqin 496
 Zinhaber Ferenc 220–221
 Zitelmann, Ernst 30
 Zivsz, Sz. L. 503
 Zlinszky János 280, 300, 551–556, 557,
 559, 560
 Zlinszky Jánosné Niamesny Margit
 556
 Zuckerman, A. A. S. 385
 Zweigert, Konrad 426, 430, 432, 437,
 455, 487
- Zsidai Ágnes 572**
 Zsolt Béla 76, 151–151
- X**
 Xenofón 51
- Y**
 Yilmaz, Sait 357
 Yntema, Hessel E. 467
 Young, James O. 461

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem, majd Jog- és Államtudományi Kara alapításában közreműködő, majd a Magyar Akkreditációs Bizottságtól „Kiválósági Hely” címmel felruházott Jogbölcseleti Intézetét megalapító és emeritáltatásáig vezető, pályája megalapozásában a Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézetében immár több, mint fél évszázada munkálkodó, Széchenyi-díjjal elismert szerző többségében az utóbbi évtizedből származó elméleti-jogi írásokat gyűjtött újraserkesztetten kötetbe, számos még nem publikált tanulmány kíséretében.

A jelen kötetben *jogbölcselek* s életműveik jelennek meg, kontrasztálva a változások jegyeivel, amik a mi tájainkon a közelmúltban sűrítve jelentek meg, mint az ún. *jogállami átmenet* elméleti-jogi feldolgozásra váró neuralgikus kérdései. Amikről tudjuk, hogy mivel nem hosszú idők organikussá váló lassú változásokból alakultak, hanem radikálisan gyors átállások kényszere folytán jöttek létre, erőteljesen vetik fel a megalapozás, az igazolhatóság kérdését. Ezekhez járul az összehasonlító alap, mely tudatosítja, hogy az ember teremtette világ univerzumában jogi kultúránk eddig is eltérő, s természetüknél fogva esetleg egymást kizáró rend-eszmények valóra váltásán munkálkodtak. És nem utolsó sorban ebben a honunkban megélt átalakulási folyamatban jött létre Magyarországon a *katolikus egyetem*, mely szervezetileg is, intézményesen is új megközelítésekre, a látásmódjából adódó érzékenységek megélésére törekedett, amely várakozásoknak fokozatos megerősödése folyamán nem csekély részben eleget is tett.

A dolgozatok hátterében a mai globalizálódó világ áll, mely egyre erősödően a jog nyelve helyett jogosultság-nyelvről, rendszert képező jogi komplexitás helyett emberjogiságról, a jogon belüliséget létrehozó tételezés akarati aktusának alkotmányos eljárászerűsítettége helyett pedig informális nyomásgyakorlás előtérbe kerüléséről szól – s ezáltal nemcsak a jog puhításáról, gyakorlati feloldásáról, de egyszerűsített az eddig formailag kötött jogon belüli manipulálhatóságnak szabad, jogtól és államtól független erőközpontok általi tetszőleges manipulálhatósággal való felváltásáról. Márpedig napjaink valóságában jobbára nem is tételezetségekben él immár jogunk, hanem alkotmányjogiasító és/vagy emberjogiként állított követelések kavalkádjában, melyek parttalansága nyilvánvalóan kialakult keretek bomlasztását s így garanciális alapok eltűnését vonja maga után – túl azon a redukcionizmuson, amivel a dolgok összetettségének a jogrendszeren belül is differenciált kezelése lehetősége helyett bármely szimplifikáló, homogenizáló, egyetlen nézőpontra visszavezető eljárás módja óhatatlanul jár. Vajon tényleg újrászabjuk-e a társadalmat alkotó emberi kötelekeket, hogy absztrakt embereszményre formáljuk a jelen és a jövő egyedeit?

ISBN 978-963-308-339-0

9 789633 083390